М. ИВ. МАДЖАРОВЪ

ДИПЛОМАТИЧЕСКА ПОДГОТОВКА

НА НАШИТѢ ВОЙНИ

СПОМЕНИ, ЧАСТНИ ПИСМА,
ШИФРОВАНИ ТЕЛЕГРАМИ И
ПОВѢРИТЕЛНИ ДОКЛАДИ

ИЗДАНИЕ НА АКЦИОНЕРНОТО ДРУЖЕСТВО „МИРЪ“
СОФИЯ
1932.

М. ИВ. МАДЖАРОВЪ

ДИПЛОМАТИЧЕСКА ПОДГОТОВКА

НА НАШИТѢ ВОЙНИ

СПОМЕНИ, ЧАСТНИ ПИСМА,
ШИФРОВАНИ ТЕЛЕГРАМИ И
ПОВѢРИТЕЛНИ ДОКЛАДИ

ИЗДАНИЕ НА АКЦИОНЕРНОТО ДРУЖЕСТВО „МИРЪ“
С О Ф И Я
1932.

Въведение.

Макаръ да се изминаха вече 13 години, отъ когато се свършиха войнитѣ, въ които България бѣ доброволна участница, все пакъ въ нашето общество сѫществуватъ тъмни понятия за най-важнитѣ моменти на изтеклитѣ събития. Мнозина си мислятъ, че имъ е длъжность да защищаватъ народната кауза дори и тогава, когато тя е неправа и когато ние сами сме станали причина да пострада тя. Други си въобразяватъ, че последствията отъ войнитѣ излѣзоха въ наша вреда, не защото бѣхме избрали кривъ пѫть, а защото не използувахме една по-добра пропаганда, която съ слово и печатъ да увлѣче чуждото обществено мнение въ наша полза. Трети сѫ искрено убедени, че цѣлиятъ свѣтъ е кривъ, а само ние сме прави, и затова не искатъ да вникнатъ въ нашитѣ собствени грѣшки, а търсятъ отговорность само у другитѣ—било у противницитѣ, било у съюзницитѣ. Азъ бихъ нарекълъ тази психология първобитна или най-малко младенческа. Тя има лошото свойство да не позволява самокритиката и поправянето на сторенитѣ грѣшки. Боя се и днесъ отъ тая психология да не би и въ бѫдеще тя да ни въвлѣче въ нѣкоя катастрофа.

Макаръ въ книгата, която поднасямъ на Българскитѣ читатели, да има тукъ-тамъ и лични спомени, но тѣ сѫ само обяснения на официални рапорти и частни писма, размѣнени на времето, преди да сѫ се свършили събитията, за които става дума въ тѣхъ. Мемоаритѣ, колкото да сѫ интересни и даже увлѣкателни за четене, иматъ тоя важенъ недостатъкъ, че сѫ съставени следъ събитията; а и че повечето пѫти съдържатъ мнения, които отражаватъ не онова, което се е мислѣло и кроело преди или въ време на събитията, а онова, което прилѣга на свършенитѣ факти. Мемоаритѣ иматъ повече личенъ характеръ и изразяватъ такива лични мнения, които често сѫ противоположни на онова, което сѫщиятъ авторъ е поддържалъ преди да сѫ станали събитията. Мемоаритѣ, неподкрепени съ автентични документи, или съ свидетелства отъ другъ лагеръ, или отъ другъ независимъ източникъ, сѫ дотолкова достовѣрни, доколкото е достовѣренъ самиятъ авторъ и доколкото въ тѣхъ не е преплетена неговата деятелность или деятелностьта на неговата партия, на неговата класа, на неговата народность. Ето защо, азъ дадохъ въ книгата си такова широко мѣсто на писменитѣ документи, съ завѣрена дата и съ неоспоримо съдържание. Тѣ могатъ да се представятъ на нѣкои отъ читателитѣ нѣкакъ си тежки за четене, но това неудобство се компенсира съ цената на истината. Който

търси въ книгата само развлѣчение, нека се задоволи съ нѣкой романъ или разказъ .... Историческитѣ трудове изобщо изискватъ отъ читателя повече търпение и повече вдълбочаване; но затова пъкъ той ще бѫде възнагражденъ съ здрави познания и съ поука. За да не бѫде книгата ми съвсемъ суха и монотонна, но и да не бѫде пъкъ само единъ сборникъ отъ писма и телеграми, азъ се помѫчихъ да дамъ и нѣкои сведения за мѣстата и народитѣ, между които прекарахъ тритѣ и половина години отъ моята дипломатическа кариера. Макаръ тоя периодъ да е пъленъ съ тревоги и безспокойства, съ скърби и страдания, той все пакъ има и свѣтли страници както за менъ, тъй и за моето отечество. Азъ никога нѣма да забравя бурнитѣ овации, които ми се направиха въ Guildhall (Еснафската зала) на Лондонското кметство въ края на 1912 година, когато българскитѣ войски напредваха триумфално отъ Лозенградъ къмъ Мряморно море. Поне колкото се касае до въ Англия, никога славата на България не е достигала до тая височина, до която достигна въ тоя кѫсъ периодъ на Балканската война. Въ въображението на Английския народъ тогазъ България бѣ Давидъ, който побеждава Голиата. Каквито и голѣми разочарования да бѣше внесълъ режимътъ на Султанъ Хамидъ въ английската външна политика, Турция все си оставаше една голѣма империя съ неизчерпаеми източници. И колкото по неочакванъ бѣше нашиятъ успѣхъ, толкова по-голѣмо бѣше очудването имъ отъ славнитѣ победи на българската армия.

Наистина, документитѣ, които давамъ, се отнасятъ само до две легации — Лондонската и Петроградската — и сѫ за единъ сравнително кѫсъ периодъ отъ нашата нова история, но тѣ ще могатъ да послужатъ като едно контролно срѣдство за оборването на много легенди, създадени по онова време и отпосле, съ цель да се оправдаятъ известни грѣшки и дори престѫпления. Има хора у насъ, които и до днесъ вѣрватъ, че сме тръгнали съ Централнитѣ сили и съ Турция само за това, защото Съглашението не искало да ни удовлетвори въ нашитѣ законни права. Вѣрно е, че германцитѣ ни обещаваха повече придобивки отколкото англичанитѣ, французитѣ, руситѣ и италианцитѣ, но не помалко е вѣрно, че Българското правителство не пожела ни единъ пѫть да почне сериозни преговори съ Съглашението за влизането на България въ войната на негова страна. То само искаше предложения отъ Съглашенскитѣ сили, безъ да даде какъвъ-годе знакъ, че е готово да се ангажира съ тѣхъ. То говорѣше за неутралитетъ и тогазъ, когато се бѣше вече свързало писмено съ Централнитѣ сили и съ Турция. То вѣрваше на обещанията на германцитѣ и на турцитѣ, но не вѣрваше на ангажементитѣ на англичанитѣ, французитѣ, италианцитѣ, руситѣ и на другитѣ останали съюзници. То вѣрваше въ силата на германцитѣ, но ни единъ пѫть не му мина презъ ума, че въ края на крайщата съюзътъ отъ 24 народа ще победи германското могѫщество. А най-печалното бѣше, че въ тая политика нѣмаше никаква искреность. Очевидни и доказани по най-безспоренъ начинъ действия се отричаха. Изма-

мата се [illegible]
нитѣ на [illegible]
даваше [illegible]
той се [illegible]
външна [illegible]
победи[illegible]
та [illegible]
една [illegible]
ния [illegible]
сръбс[illegible]
България [illegible]
сихъ [illegible]
българ[illegible]
тѣ [illegible]
които [illegible]
щения[illegible]
поле [illegible]
че тѣ [illegible]
сключ[illegible]
той [illegible]
Англ[illegible]
се я[illegible]
даже [illegible]
щеш[illegible]
изпра[illegible]
на, [illegible]
пренес[illegible]
подвоен[illegible]
мират[illegible]
да пробъ[illegible]
да се твър[illegible]
е голѣмъ [illegible]

Въ [illegible]
донъ и Пет[illegible]
подготвени [illegible]
шето прави[illegible]
скитѣ сили. [illegible]
Дарданелит[illegible]
дадемъ [illegible]
само 100,000 [illegible]
ни и 100,000 [illegible]
ския царь) [illegible]
това англий[illegible]
даде подкрепа [illegible]
да се откажем [illegible]
върнемъ къмъ [illegible]
Македония по [illegible]
Тракия до [illegible]

мата се употрѣбяваше не само къмъ чужденцитѣ, но и къмъ органитѣ на Българската държава. На морала въ политиката не се даваше почти никакво значение: който повдигнѣше тоя въпросъ, той се считаше за наивенъ или изостаналъ много назадъ въ човѣшкия напредъкъ. Еднѣжъ повѣрвали, че Германия е силна и непобедима, нашитѣ управляващи кржгове вървѣха почти слѣпешката напредъ, безъ да се обърнатъ и видятъ, че предъ България зѣе една страшна пропасть. Даже и тогазъ, когато и самата Германия усѣти, че не може да победи свѣта, и започна да търси посрѣдници за единъ достолепенъ миръ, нашитѣ управници все продължаваха да вѣрватъ въ нейната неизчерпаема сила. Тѣ потърсиха миръ само тогава, когато всичко бѣше вече изгубено, когато българската армия бѣ разгромена и противъ заповѣдитѣ на своитѣ началници напущаше позициитѣ си. Има и днесъ у насъ хора, които мислятъ, че, ако не бѣше пробивътъ на Добро поле, Съглашението щѣло да бѫде победено .... Безъ да отричаме, че Добро поле бѣше единъ позоръ за нашето отечество, трѣбва да кажемъ, че то бѣше само единъ епизодъ отъ общото състояние на българската армия. Когато единъ народъ огладнѣе, оголѣе и се отчае, той все ще намѣри нѣкое „поле", за да покаже слабоститѣ си. Ако не се явѣше едно Добро поле на българския фронтъ, щѣше да се яви, или бѣше вече се явило на турския, на австро-унгарския и даже на германския. Всички германски съюзници бѣха вече изтощени. А въ това време Съединенитѣ Щати приготовляваха да изпратятъ въ Европа прѣсни сили въ размѣръ на нѣколко милиона, когато вестницитѣ пишеха, че Америка не щѣла да може да пренесе въ Европа повече отъ 200—300,000 души, защото нѣмскитѣ подводници щѣли да ѝ препятствуватъ. Позволено бѣше да се намиратъ хора у насъ, които да мислятъ, че Германия ще може да продължи войната още година-две и то съ шансъ за успѣхъ, но, да се твърди сѫщото нѣщо и следъ станалитѣ събития, потрѣбенъ е голѣмъ фанатизъмъ или голѣма наивность.

* * *

Въ качеството си български пълномощенъ министъръ въ Лондонъ и Петроградъ, азъ бѣхъ противникъ на прибързанитѣ и неподготвени добре военни действия. И, ако по-после съветвахъ нашето правителство да се присъедини къмъ страната на Съглашенскитѣ сили, то бѣ защото предвиждахъ, че за отварянето на Дарданелитѣ и Босфора — нашата единствена задача—щѣхме да дадемъ много малко жертви. Съглашението изискваше отъ насъ само 100,000 души, които заедно съ 100,000 французи и англичани и 100,000 руси (вѣроятно подъ върховната команда на българския царь) щѣха да форсиратъ откъмъ сушата Цариградъ, а следъ това английската флота щѣше да мине въ Черно море, за да даде подкрепа на рускитѣ войски. Но за тази цель ние трѣбваше да се откажемъ отъ политиката на 16 юний 1913 година и да се върнемъ къмъ тази на Балканския съюзъ, който ни обещаваше Македония по договора отъ 1912 година, Сересъ—Кавала и цѣла Тракия до линията Еносъ-Мидия, а може би и по-нататъкъ. Азъ

бѣхъ винаги за този съюзъ и считахъ, че злощастията за насъ и за другитѣ балкански народи започнаха отъ деня, когато се замисли неговото разкѫсване. Не зная, дали нашитѣ съседи, следъ като увеличиха територииттѣ си, не се радватъ за неговото опропастяване; но азъ си оставамъ на мнението, че, ако посадената въ душитѣ на тия народи омраза не се изличи чрезъ сѫщитѣ или нови комбинации отъ сѫщото обаче естество и къмъ сѫщото направление, ще съжаляватъ единъ день и тѣ и ние. Последнитѣ 12 години дадоха много доказателства за превратноститѣ на сѫдбата. На 1913 година ние стоехме на върха на славата си съ постигнатъ народенъ идеалъ, а на 1918 година лежехме въ праха, ограбени и унизени. Отъ нашата промѣнлива сѫдба трѣбва да вземемъ поука най-напредъ ние, а после и нашитѣ съседи. Сѫдбата на гърцитѣ не е по-малко поучителна. Отъ нея трѣбва да вематъ урокъ всички. Презъ сѫщия периодъ и другитѣ балкански държави имаха сѫщитѣ злощастия и сѫщитѣ превратности на сѫдбата. Би трѣбвало, прочее, всички да станемъ по-разумни. по-скромни и по-умѣрени. За да не отстѫпимъ една — две околии, ние изгубихме всичко. Но това не е сѫдбата само на България, а на всички прекалени охоти и лакомства.

Признавамъ, че онова, което можа да стане съ такава лесното на 1912 година, сега ще бѫде много мѫчно и то, не само защото сѫ се измѣнили обстоятелствата и съответственитѣ сили, но и защото сѫ се натрупали и въ едната и въ другата страна много злоби и много претенции. Къмъ това трѣбва да се прибави и пролѣтата кръвь — обстоятелство, което нѣкои считатъ като непреодолимо препятствие за едно приятелско споразумение: историята обаче свидетелствува, че даже такива препятствия, като последното, сѫ само временни. Нима сръбското нападение въ 1885 година бѣше повече оправдателно, отколкото бѣ нашето въ 1915 година? Българитѣ, обаче, го забравиха скоро, като дадоха примѣръ на едно благородно великодушие. Нека се надѣваме, че сѫщото нѣщо ще стане и сега, като се започне отъ стопанското сближение и се достигне до политическото. Трѣбва само ние да си наложимъ търпение и последователность както въ действията си, тъй и въ изявленията си. Всѣкога по-прѣснитѣ грѣхове се представляватъ за по-голѣми и затова не трѣбва да ни се вижда чудно, гдето сръбскиятъ грѣхъ отъ 1885 година се представлява на свѣта като по-малъкъ отъ нашия презъ 1913 и 1915 година.

* * *

Както ще видятъ Читателитѣ, моята книга не обема цѣлата деятелность на българската дипломация презъ сѫдбоноснитѣ за нашето племе години 1912—1915. Тя се ограничава само съ онова, което е минало презъ Лондонската и Петроградската легации въ посочения периодъ. Но понеже тия две легации бѣха срѣдище на голѣмата политика и на всесвѣтскитѣ интереси по онова време, то можеше да се правятъ нѣкои по-вѣрни наблюдения за крайния изходъ на събитията.

Азъ бѣхъ пълномощенъ министъръ, т. е. прдставитель на царь Фердинандъ и на неговитѣ две противоположни въ политиката правителства, но не бѣхъ дипломатъ по професия и не възприемахъ за права всѣка политика, която се откриваше въ София. Азъ имахъ свои убеждения, които ме караха да се отнасямъ критически, а по нѣкога и отрицателно къмъ действията на българскитѣ правителства. Като човѣкъ съ политическо минало и съ известни политически възгледи, азъ имахъ и правото и длъжностьта да се отправямъ къмъ правителството, па и къмъ самия царь Фердинандъ съ съвети и съ протести съ цель да ги отвърна отъ единъ пѫть, който, споредъ моето разбиране, водѣше България къмъ опропастяване. И трѣбва да го кажа тукъ, като оставимъ на страна бележкитѣ на царь Фердинандъ и на д-ръ Радославовъ, поставени на времето върху моитѣ рапорти, тѣ и двамата търпѣха моитѣ решителни осѫждания на тѣхната политика и ни единъ пѫть не си позволиха да ми направятъ бележка за гдето не се ограничавамъ въ ролята на единъ пасивенъ дипломатъ, а взимамъ прѣко участие въ политиката. На какво се дължеше това тѣхно поведение, не искамъ да издирвамъ тукъ, но фактътъ е на лице. Гордиятъ и авторитетенъ царь Фердинандъ въ найголѣмото си раздразнение, когато азъ му предсказвахъ официално катастрофата и за династията му и за България, той се задоволяваше да напише на французки: „c' est le chant du cygne“ !—това е неговата лебедова пѣсень, т. е. че съ тоя рапортъ се свършва вече моята политическа кариера.

Нѣма съмнение, че който сѣ реши да пише историята на нашитѣ народни нещастия, той ще се ползува и отъ други източници, каквито сѫ напр. архивитѣ на Министерството на външнитѣ работи, официалнитѣ сведения на чуждитѣ държави, документитѣ, прибрани въ каситѣ на царь Фердинандъ и пр. пр., но до тогазъ много нѣщо ще изчезне. Затова азъ се решихъ да напечатамъ поне онова, съ което разполагамъ. Признавамъ, че то не е пълно, но то дава една вѣрна идея за онова, което е кроено и вършено отъ управляващитѣ кржгове презъ онова време. Надѣвамъ се, че то ще поправи много криви възгледи и заблуждения. Има факти, които и днесъ оставатъ неизвестни или преиначени не само за обикновената публика, но и за тия, които издаватъ книги или пишатъ вестници.

Струва ми се, че има пропуснати нѣкои частни писма, които биха могли да бѫдатъ обнародвани въ настоящия трудъ, но презъ 1922 година, когато азъ заедно съ други още 11 души бивши министри бѣхме арестувани въ V участъкъ въ столицата и после откарани въ Шуменския затворъ, моитѣ книжа сѫ били разнасяни и крити по разни роднински и приятелски кѫщи, за да не би да ги намѣратъ тогавашнитѣ полицейски власти при обискитѣ си, та затова твърде е възможно нѣкои отъ тѣхъ да сѫ пропаднали. Но такива писма ще да сѫ много малко, па и тѣ не носятъ официаленъ характеръ. Въ страни, гдето парламентарниятъ режимъ е развитъ, правителствата считатъ за дългъ да обнародватъ въ особени книги официалнитѣ преписки по важнитѣ

въпроси и събития, особено по външната политика. У насъ тая практика не сжществува. До колкото мога да си спомня, само на 1886 година Министерството на външнитѣ работи издаде една малка зелена книжка по съединението на Южна съ Северна България, но тя бѣ тъй бедна по материалъ, че може да я минемъ безъ внимание. На 1919 година азъ, въ качеството си министръ на външнитѣ работи, наредихъ да се събератъ и обнародватъ всички телеграми, рапорти и писма, находящи се въ архивата на това министерство и относящи се до последнята война. За да не се случатъ грѣшки волни или неволни, азъ назначихъ една комисия отъ членове съ различни политически възгледи, която да извършва горната мисия. Първиятъ томъ се отпечати подъ надзора на тая комисия. Следъ моето напущане на Министерството отпечата се и томъ II, но не мога да свидетелствувамъ, какъ сж пробрани документитѣ въ него и доколко добросъвѣстно е извършена изобщо тая работа. Въ всѣки случай тоя е първиятъ опитъ да се даде на българското общество едно истинско огледало на онова, което е ставало тайно въ продължение на четири години.

Както се знае, царь Фердинандъ се интересуваше твърде много за външната политика на страната. Всички шифровани и нешифровани телеграми, всички официални писма се изпращаха отъ Министерството на външнитѣ работи за сведение въ Двореца. Следъ прочитането имъ отъ Царя тѣ се повръщаха въ Министерството. Като постояненъ факторъ, Държавниятъ глава бѣ много по-добре освѣтленъ по много въпроси отколкото министритѣ, които идѣха и заминаваха, безъ да могатъ да изучатъ както трѣбва деятелностьта на своитѣ предшественици. Казватъ, че има много важни документи, които сж били задържани на времето отъ Двореца и отнесени заедно съ частната архива на бившия царь въ Кобургъ. Азъ се надѣямъ, че тѣ ще бждатъ запазени за българската история. По-добре е да бждатъ запазени въ своя оргиналъ, отколкото въ видъ на мемоари, чиито да били тѣ.

Ще бжде за мене едно душевно задоволство, ако мога да внеса съ тоя си скроменъ трудъ едно освѣтление въ нашата нова история. Тя сама по себе си е твърде интересна, даже твърде драматична. Надали има народъ, който въ такова кжсо време да е видѣлъ толкова превратности, толкова слава и толкова униженя.

Авторътъ.

Как

Когато покойния
състави кабинетъ
прогресисти, азъ бѣ
на общитѣ сгради и
жения отклонихъ тая
въ качеството си на
да бѣхъ привърженик
дветѣ близки партии
дѣлението на минис
бройнитѣ оплаквания
на дветѣ коалирани
Като председатель на
на партийния орган
ности да слушамъ
Въ събранията на де
разисквания и пре
на вжтрешнитѣ рабо
преувеличения и ли
бѣше некоректно и
отстранявамъ нето
държа единство ме
идваха главно, да
тѣ се трупаха пред
ше факта на неиз

Кжде края на
ровъ ми съобщи
дниятъ го натова
кой дипломатичес
Лондонъ. Идеята
Т. Теодоровъ, бив
ческа деятелност
странство лица съ
донския и други
билъ казалъ:
а англичанитѣ об
прямъ и открове
Англия е съюзни
щитѣ събития на
че ще ме срещне
си изненада. Въ
не бѣше ми мил

Часть I.

Какъ станахъ дипломатъ.

Когато покойниятъ Иванъ Евст. Гешовъ бѣ натоваренъ да състави кабинетъ презъ м. мартъ 1911 година отъ народняци и прогресисти, азъ бѣхъ поканенъ да влѣза въ него, като министъръ на общитѣ сгради и съобщенията, но по лични и партийни съображения отклонихъ тая покана и останахъ да водя народната партия въ качеството си на председатель на централното ѝ бюро. Макаръ да бѣхъ привърженикъ на една съвмѣстна деятелность между двете близки партии, но съставътъ на кабинета, както и разпредѣлението на министерскитѣ постове не ми се харесваха. Многобройнитѣ оплаквания, които се появиха отпосле между партизанитѣ на двете коалирани партии, ми причиниха голѣми неприятности. Като председатель на централното бюро и като главенъ радакторъ на партийния органъ в. Миръ, азъ имахъ най-голѣми неприятности да слушамъ тия оплаквания и да успокоявамъ негодуващитѣ. Въ събранията на депутатитѣ отъ двете съюзени партии най-много разисквания и препирни имаше за назначенията по Министерството на вѫтрешнитѣ работи. Разбира се, че въ тия оплаквания имаше и преувеличения и лични побуждения, но имаше и много нѣщо, което бѣше некоректно и недружелюбно. Азъ считахъ за длъжность да отстранявамъ негодуванията, да углаждамъ недоразуменията и да държа единство между двете партии. Но понеже оплакванията идваха главно, да не кажа изключително, отъ народняшки срѣди, тѣ се трупаха предъ мене и ме отекчаваха. Особено ме измѫчваше факта на неизпълненитѣ обещания.

Кѫде края на 1911 година финансовиятъ министъръ Т. Теодоровъ ми съобщи, че въ една среща съ царь Фердинандъ, последниятъ го натоварилъ да ме пита, дали бихъ приелъ да заема нѣкой дипломатически постъ отъ първостепеннитѣ, и му загатналъ за Лондонъ. Идеята на царь Фердинандъ, споредъ съобщението на Т. Теодоровъ, била, че трѣбвало да се усили нашата дипломатическа деятелность, и за тая цель трѣбвало да се изпратятъ въ странство лица съ политическо значение и съ познания по Македонския и другитѣ национални въпроси. Специално за Англия той билъ казалъ: „Маджаровъ е най-пригоденъ. Той знае английски, а англичанитѣ обичатъ да имъ се говори на тѣхния езикъ. Той е прямъ и откровенъ — той ще може да спечели довѣрието имъ. Англия е съюзница на Франция и ще играе важна роль въ бѫдещитѣ събития на изтокъ.“ Теодоровъ възприелъ тая идея и обещалъ, че ще ме срещне и ще поговоримъ. Това предложение ме нѣкакъ си изненада. Азъ никога не бѣхъ се готвилъ за дипломатъ, даже не бѣше ми минавала презъ ума подобна мисъль. Когато баща

ми ме изпрати да се уча въ Robert College, неговото намѣрение бѣше да ме прави търговецъ въ Египетъ, гдето той, въ съдружие съ още двама копривщенци, търгуваше отъ много години. Преди освобождението интелигентнитѣ българи имаха само две отворени кариери: учителството и търговията; но учителството бѣ една унизителна, или по-право една унизена кариера, защото се плащаше лошо и бѣ зависима отъ волята и каприза на нѣколко общинари. А търговецътъ бѣ човѣкъ съ репутация и водѣше независимъ животъ. Нему никой не заповѣдваше, а отъ него зависѣше сждбата на много учители. Азъ и практически бѣхъ приготвенъ за търговецъ, защото отъ най-ранната си младость участвувахъ въ всичкитѣ работи на баща си: и въ абаджилъка, и въ скотовъдството му, и пр.

Но дойде освобождението на България. Хиляди българи се прибраха въ отечеството си. Откриха се многобройни служби, и много отъ старитѣ търговци напустнаха търговията си, за да се посветятъ на новооткрититѣ професии. Заплатитѣ, които се даваха, особено въ Южна България, бѣха тъй високи, щото дори богати търговци намираха за износно да промѣнятъ занятието си. А единъ младъ човѣкъ, току-що свършилъ американския колежъ, надъханъ съ свободолюбиви идеи и готовъ да бжде полезенъ на освободена България, мжчно можеше да се предаде на търговия и то много далечъ отъ България. Азъ се отказахъ отъ бащиния си занаятъ и станахъ учитель. Следъ това се предадохъ на публицистиката, и тя ми стана най-любимото занятие, което никога почти не напустнахъ, даже и когато бѣхъ сждия и чиновникъ въ Южна България. Презъ мжчнитѣ за България времена, когато свободата бѣ унизена, азъ се заехъ да изучавамъ правото, издържахъ установения изпитъ предъ Пловдивския апелативенъ сждъ и станахъ адвокатъ. Въ Стоиловия кабинетъ (1894—1899 година) бѣхъ министъръ на общественитѣ сгради, желѣзницитѣ и пощитѣ. Следъ това 12 години бѣхъ главенъ редакторъ на в. Миръ и презъ всичкото това време ни единъ пжть не ми мина презъ ума, че може да стана дипломатъ. Бѣхъ си съставилъ мнение, че дипломацията, поне българската, не е за мене. Французкия езикъ знаехъ, но не тъй добре, както го знаеха дипломатитѣ по кариера, пъкъ и не обичахъ церемониитѣ и китливостьта. Въ женско общество бѣхъ свѣнливъ. Не бѣхъ привикналъ да живѣя въ чужбина и да се отдѣлямъ за дълго време отъ България. Англия бѣ много далечъ отъ насъ. Когато Т. Теодоровъ започна да ме увещава, азъ му отговорихъ, че бихъ се съгласилъ за нѣколко време да представлявамъ нашата държава въ странство, но не ми се иска да се отдѣлямъ за дълго отъ приятелитѣ си и отъ привичкитѣ си. Ако можехъ да си идвамъ въ България поне еднъжъ въ 6 месеца, не бихъ се отказалъ да отида въ Лондонъ предъ видъ на настжпващитѣ събития.

Иванъ Евст. Гешовъ, който бѣ председатель на Министерския съветъ и министъръ на външнитѣ работи, не се решаваше да ме предумва много, защото знаеше характера ми и нежеланието ми да живѣя въ чужбина. Но когато видѣ, че ще се съглася да отида въ Лондонъ, той прибърза да представи указъ на Царя за моето назначение за пълномощенъ министъръ при Английския дворъ.

Съгласието на англий
и отъ 1 февруарий 19
седатель на камарата.
народенъ представите

Макаръ да не б
говори между българ
съюзъ на двестѣ слав
облекчи положението
но знаехъ за тѣхно
гополучно завършва
привърженикъ на
между българи и сър
възможно и съ турц
влетворяваше за тога
Сърбитѣ и гърцитѣ
жеха и тѣ да се при
и Сърбия създаваше
който щѣше да изк
Източния въпросъ.
война срещу Турция
перничеството между
ждането на истинс
съгласни и държавн
възлагаше голѣми на
на турския и австро
събития, интересите
вжтрешно развитие.
ницитѣ да предста
сила. Дветѣ партии
бѣха познати като п
ги наричаха турко
заинтересованость к
маха почти никакви
пжть бѣха се изна
войнствената полит
ставалъ много пят
тивъ дрънкането на
чеството създаде в
една по-силна наш
стана причина да с
кудятъ много хиле
броя на нашитѣ е
Турция бѣше тая,
приятелски отноше
своя страна ще тр
народность. А пъкъ
война срещу Тур
военно, но и ид
единъ съюзъ съ С
ческата подготовка
турския режимъ.

Съгласието на английското правителство бѣ получено твърде бързо, и отъ 1 февруарий 1912 година азъ престанахъ да бѫда подпредседатель на камарата, главенъ редакторъ на в. Миръ и софийски народенъ представитель.

Макаръ да не бѣхъ напълно въ течение на воденитѣ преговори между българското и сръбското правителство за единъ съюзъ на двестѣ славянски държави съ първоначална цель да се облекчи положението на християнскитѣ народности въ Турция, но знаехъ за тѣхното сѫществуване и вѣрвахъ въ тѣхното благополучно завършване. Нѣщо повече: азъ бѣхъ единъ искренъ привърженикъ на идеята за едно балканско споразумение не само между българи и сърби, но и между българи и гърци, па ако бѣ възможно и съ турци. Една автономна Македония и Тракия удовлетворяваше за тогазъ всичкитѣ блѣнове на нашата народность. Сърбитѣ и гърцитѣ гледаха инакъ на тоя въпросъ, но съ време можеха и тѣ да се примирятъ. Единъ съюзъ, обаче, между България и Сърбия създаваше новъ факторъ на Балканския полуостровъ, който щѣше да изиграе най-важната роль при разрешаването на Източния въпросъ. Но съюзътъ самъ по себе си не означаваше война срещу Турция. Неговата главна цель бѣше да отстрани съперничеството между България и Сърбия и да помогне за въвеждането на истински реформи въ Турция. Върху тая точка бѣха съгласни и държавитѣ отъ Съглашението, особено Русия, която възлагаше голѣми надежди на българи и сърби за ликвидирането на турския и австро-унгарския въпроси. Но догдето настанѣха тия събития, интереситѣ на Русия, па и нашитѣ налагаха едно мирно вѫтрешно развитие, което щѣше да даде възможность на съюзницитѣ да представляватъ една голѣма военна и икономическа сила. Дветѣ партии, които влизаха въ кабинета на Ив. Евст. Гешовъ, бѣха познати като твърде миролюбиви. Другитѣ български партии ги наричаха туркофилски, страхливи и дори ги обвиняваха въ незаинтересованость къмъ Македонския въпросъ. И наистина, тѣ нѣмаха почти никакви връзки съ македонскитѣ комитети; тѣ не единъ пѫть бѣха се изказвали противъ четничеството и бѣха осмивали войнствената политика на другитѣ партии. Азъ лично бѣхъ възставалъ много пѫти чрезъ в. Миръ противъ четничеството и противъ дрънкането на сабли. Вѣрно е, че при турския режимъ четничеството създаде въ Македония една по-интензивна деятелность и една по-силна националистическа организация, но сѫщевременно то стана причина да се изтрѣбватъ интелигентни българи, да се прокудятъ много хиляди селяни и граждани и да се преполови почти броя на нашитѣ еднородци. За менъ най-добрата политика спрямо Турция бѣше тая, която ще има за цель миролюбиви и добри приятелски отношения съ турското правителство, което пъкъ отъ своя страна ще трѣбва да намали гоненията си противъ нашата народность. А пъкъ когато настане време да участвуваме въ една война срещу Турция, нека тогазъ бѫдемъ приготвени не само военно, но и икономически и политически. Сключването на единъ съюзъ съ Сърбия бѣ една голѣма крачка къмъ политическата подготовка за освобождението на нашитѣ сънародници отъ турския режимъ.

Отиването ми въ Лондонъ.

Дванадесетгодишната непрекѫсната борба съ разнитѣ български правителства и съ царь Фердинандъ, който нѣколко години наредъ явно гонѣше народната партия и искаше нейното съсипване, бѣше ме доста уморила, и азъ усѣтихъ едно сладостно успокоение, когато се намѣрихъ освободенъ отъ отговорностьта за списването на вестника, но и отъ безспокойството да се грижа за добрия сговоръ между партизанитѣ на дветѣ коалирани партии. Никой вече не дохождаше сутринь рано да ми иска ржкописъ; никой не ми се оплакваше, че министритѣ не уважавали ходатайствата на депутати; никой не ми сочеше неприятнитѣ нападки на опозиционнитѣ вестници. Моитѣ политически неприятели, като видѣха, че ще бѫда далечъ отъ България и че не ще се занимавамъ вече съ партийни работи, престанаха да ме считатъ за лошъ човѣкъ и започнаха да се носятъ съ мене безъ омраза и безъ клевети. Но пълната наслада и успокоение траяха само нѣколко дни. Тоя миренъ и спокоенъ животъ започна да ми тегне. Усѣщахъ, че интимнитѣ връзки съ политическитѣ ми приятели отслабватъ и че азъ не съмъ вече оня борецъ, който бѣхъ преди нѣколко седмици, та въ своето домашно уединение си задавахъ въпроса: дали не съмъ сгрѣшилъ, като съмъ се съгласилъ да отида чакъ въ Лондонъ. Къмъ това психическо състояние се прибавяше и недоволството на жена ми да си напустне кѫщата. Всѣка една друга жена на нейно мѣсто би се зарадвала, че ѝ се дава случай да види свѣтъ, да влѣзе въ кржга на онния хора, които минаватъ за най-изтънчени, да се доближи до най-старата аристокрация на свѣта, която още пази вѣковнитѣ традиции на миналото; но въ нейната смирена душа, въ нейната привързаность къмъ домашното огнище, не влизаха подобни амбиции. Тя посрещна известието за моето назначение не само съ двоумение, но и съ неудоволствие. Отпосле тя се съгласи да напустне България за известно време и да изпълнява разнообразнитѣ задължения на една министерка въ странство, но не престана ни за минутка да не мисли за България и да желае по-скорошното ни завръщане въ нея. И азъ, поставенъ подъ тия чувства и влияния, започнахъ все по-силно да усѣщамъ празднотата, която се създаваше около мене, но късно бѣше вече да се върна назадъ.

За да ми изкажатъ своитѣ симпатии, депутатитѣ отъ дветѣ правителствени партии на два пѫти даваха въ моя честь банкети, държаха наздравици съ похвали за моята минала деятелность и съ благопожелания за бѫдещи народни сполуки. Забелязвахъ, че депутатитѣ отдаваха голѣмо значение на моето отиване въ Лондонъ; особено онния, които бѣха подушили, че се водятъ преговори за единъ съюзъ съ Сърбия. Бѣше си пробило донѣкѫде пѫть и мнението, че дипломатитѣ по кариера не сѫ най-добритѣ и че тѣхното дълговременно стоение въ странство имъ е отнимало възможностьта да знаятъ добре вѫтрешното положение на страната и въпроситѣ, които най-много я вълнуватъ. Мнозина си мислѣха, че нашитѣ дипломати сѫ станали такива или по благоволение на царь Фердинандъ, нѣкоя друга кар... ми говорѣха, че ... убедятъ въ това, ... постоянни разно... знанието на нашъ... мнение за българ... на личностите, ко... ватъ за напредъ ... обаче игнориране ... 1) добрата вѫтреш... ция и сила пред... 2) добро ржковод... боти и последова... обстоятелства. Ко... Какво е ... пълномощенъ ... ни единъ отдѣ... не познаване свет... гатне, че въ ... подготвенъ за ... никого отвънъ ... Външното ми... мо, тъй като въ... ставители, вѣче ... мнѣше и като ... ние за моите пър... Г-нъ Гешов... кретарь на ... и съ английския ... време за единъ ... на Двореца. ... София азъ не ... Гешовъ се обѣ... и царь Фердинан... знайства, които ... Той ми даде едно ... се акредетирамъ ... преписъ на отва... телно на минист... смото се изказва... чедъ, но стрѣва ... чение и за това ... казваха. Царь Фе... нито въ общество... отъ него, защото ... кръвь и защото ... но въ Англия не... ска, неговата осо... ефектъ, който ...

ъ Лондонъ.

нната борба съ разнитѣ бъл-
инанъ, който нѣколко години
тия и искаше нейното съсип-
ъ устѣхъ едно сладостно успо-
сѣнъ отъ отговорностьта за
вителството да се грижа за
на цѣлъ коалирани партии.
ъвно да ми иска ржкописъ;
ритѣ не уважавали ходатай-
ѣше неприятнитѣ нападки на
литически неприятели, като
лгария и че не ще се занима-
станаха да ме считатъ за лошъ
съ мене безъ омраза и безъ
жение траяха само нѣколко
ъ започна да ми тегне. Усѣ-
тическитѣ ми приятели отсла-
бреще, който бѣхъ преди нѣ-
ко уединение си задавахъ въ-
съмъ се съгласилъ да отида
ческо състояние се прибавяше
напустне ржщата. Всѣка една
зарадвала, че й се дава случай
на сния хора, които минаватъ
най-старата аристокрация на
радиции на миналото; но въ
привързаность къмъ домашно-
ищи. Тя посрещна известието
двумение, но и съ неудовол-
напустне България за известно
ъ задължения на една мини-
ме ни за минутка да не мисли
ното ни завръщане въ нея. И
ствия, започнахъ все по-силно
се създаваше около мене, но
ъ.
мпатии, депутатитѣ отъ дветѣ
давахa въ моя честь банкети,
моята минала деятелность и съ
и сполуки. Забелязвахъ, че де-
на моето отиване въ Лондонъ;
ри, че се водятъ преговори за
ребило донѣкжде пжть и мне-
ме сж най-добритѣ и че тѣхното
ство имъ е отнимало възмож-
ото положение на страната и
ъвать. Мнозина си мислѣха, че
ива или по благоволение на

ь Фердинандъ, или защото не сж могли да се предадатъ на
коя друга кариера. Азъ срещнахъ тогазъ сериозни хора, които
говорѣха, че дипломацията е едно дембелхане и, за да ме
ѣдятъ въ това, приведоха ми примѣри за игране на карти, за
тоянни разходки и за дълговременни отсжтствия отъ поста безъ
нието на надлежния министъръ. Тия, които имаха това лошо
ение за българската дипломация, отдаваха прекалено значение
личноститѣ, които би трѣбвало споредъ тѣхъ да представля-
ъ за напредъ нашата държава предъ чуждитѣ дворове. Тѣ
ече игнорираха нѣкои отъ условията за сполучлива дипломация:
добрата вжтрешна политика, която дава на държавата репута-
и сила предъ външния свѣтъ, за да наложи исканията си;
добро ржководство отъ страна на министра на външнитѣ ра-
и и последователность въ политиката; 3) благоприятни външни
тоятелства, които помагатъ на доброто ржководство.

Какво е писалъ за мене на своето правителство английския
номоченъ министъръ въ София, не зная, но той не пропускаше
единъ случай, било предъ г-на Гешова, било предъ мене, да
покаже своето задоволство отъ новото назначение и да не за-
не, че въ Foreign office ще ме посрещнатъ добре, защото сж
готвени за това. Въ Foreign office азъ не познавахъ лично
ого освенъ Sir Arthur Nicolson, постоянния подсекретарь на
шното министерство. И познайнството ми не бѣше много голѣ-
тъй като въ София не се сношавахъ много съ чуждитѣ пред-
ители, даже когато бѣхъ министъръ. Но той все пакъ ме по-
ше и като лице и като министъръ, а това не бѣ безъ значе-
за моитѣ първи запознайнства и дипломатически постжпки.

Г-нъ Гешовъ, за да улесни положението ми, назначи за се-
арь на Лондонската легация лице, добре запознато съ Англия
, английския животъ. Това лице ми служеше презъ известно
не за единъ видъ ржководитель въ протоколнитѣ обичаи, било
Двореца, било на Външното министерство. На тръгване отъ
ия азъ не получихъ нѣкои особени наставления, защото г-нъ
овъ се облѣгаше на моитѣ лични познания по въпроситѣ, па
рь Фердинандъ се интересуваше повече за своитѣ лични по-
нства, които въ Англия бѣха сравнително доста ограничени.
ми даде едно затворено писмо до Английския краль, съ което
кредетирамъ при Сен-джеймския дворецъ, съ единъ вѣренъ
исъ на открито, който азъ трѣбваше да предамъ предвари-
о на министра на външнитѣ работи за негово знание. Въ пи-
о се изказваха много горещи чувства къмъ любезния братов-
, но струва ми се всички тия фрази бѣха безъ особено зна-
е и за тогова, който ги изказваше, и за оногова, комуто ги из-
ха. Царь Фердинандъ не бѣше много популяренъ въ Англия,
въ обществото, нито въ двора. Французитѣ се възхищаваха
него, защото имъ говорѣше, че въ жилитѣ му тече французка
ь и защото имъ говори на езика, като истински французинъ;
ь Англия неговитѣ изтънчени маниери, неговата горда обно-
неговата особена усмивка не произвеждаха оня благоприятенъ
гъ, който очароваше французитѣ. Азъ забелязахъ още въ

първитѣ дни, че англичанитѣ даватъ повече значение на българската сила, на българския народъ, отколкото на династията. Династията имаше за тѣхъ значение като експонентъ на народа и на неговата вжтрешна сила.

Пжтуването ми до Лондонъ стана безъ никакви инциденти. По препоржка на чиновницитѣ отъ външното министерство, азъ трѣбваше да се спра въ Виена, за да си поржчамъ дипломатическа форма, тъй като само въ Виена знаяли, какъ да я приготвятъ споредъ точния образецъ, даденъ отъ нашето министерство. Тѣ бѣха ми дали дори адреса на шивача. Азъ изпълнихъ поржчката тъй, както правятъ новопроизведенитѣ офицери, даже не попитахъ за цената. Та бѣше и безполезно това нѣщо. Преди всичко азъ не знаехъ другъ шивачъ, па и ако имаше, той надали щѣше да се съгласи да ми я изпрати чакъ въ Лондонъ и следъ това да си получи паритѣ. На тръгване, когато ми поиска точния адресъ, той каза, че ще ми прати смѣтка заедно съ транспорта по ценитѣ, които е ималъ съ другитѣ мои колеги. Спрѣхъ се и въ Парижъ 3 деня, за да го видя, тъй като пръвъ пжть минавахъ презъ този градъ.

Парижъ е такъвъ привлѣкателенъ градъ, въ който не се влюбватъ само тѣзи, които като мене сж престояли само 2 — 3 деня и то презъ единъ влаженъ сезонъ, който, безъ да е студенъ прави ви да чувствувате студа чакъ въ коститѣ. Особено пъкъ, когато искате въ тоя кжсъ периодъ да видите поне по голѣмитѣ забележителности. Ако Римъ може да се нарече музей на старата история, то Парижъ е на новата. Азъ нѣмахъ време и възможность да го обиколя, както той заслужава, и заминахъ презъ Кале и Довъръ за Лондонъ.

Щомъ се качите на парахода, за да преминете канала, започвате да чувствувате, че отивате къмъ нѣкоя друга страна, външенъ отъ континента. Каналътъ между Франция и Англия представлява едно развълнувано море, особено презъ зимата и около пролѣтьта. Ние пжтувахме въ твърде несгодно време. Едвамъ се бѣхме отдалечили на нѣколко километра отъ брѣга, и задуха силенъ и остъръ вѣтъръ, който издигаше вълнитѣ чакъ до кувертата и заливаше натрупанитѣ багажи. По-голѣмата часть отъ пжтницитѣ се втурнаха надолу — въ долния етажъ. Широката трапезария се напълни съ хора и куфари. Въздухътъ ставаше всѐ по-нечисть. Насѣдалитѣ по канапетата и по столоветѣ мжже и жени започнаха да навеждатъ глави. Нѣкои отъ тѣхъ скочиха и клатишкомъ отиваха набързо къмъ вратитѣ. Други пъшкаха полегнали и не мислѣха да станатъ. Явиха се две прислужници съ кофи въ ржце и помагаха на зашемеденитѣ да се освободятъ отъ излишната утринна закуска. Плѣсъкътъ на вълнитѣ отгоре се чуваше все по-ясно. Опитахъ се да излѣза на кувертата, за да не гледамъ и да не слушамъ охканията и страданията на толкова хора, но една вълна залѣ краката ми, и азъ се повърнахъ изново на долния етажъ, гдето въздухътъ ми се стори тоя пжть още по-разваленъ. Азъ бѣхъ привикналъ отдавна на морето и не чувствувахъ никаква морска болесть; но изгледътъ на болнитѣ, особено на измжченитѣ лица

на женитѣ, произве
раехъ се да не гледа
кания. Чудно ми се
страдатъ отъ морска
убеждение (разбира
ятъ на острови, то
море и не страда отъ
жеше на факта, че
тая земя познаваъ
срѣщалъ въ Царигра
море. Мислѣхъ си, че
датъ морето и да не
отъ морска болесть.
единъ пжть не сж из
чатъ морето. Даже
3—4 часа, пакъ имъ
нента. При все това,
Европа, пакъ англича
Презъ голѣмата вой
си повече отъ 200 00
дини отъ живота си
ва число и персонал
и постояннитѣ пжтни
мѣримъ, че близо е
янно върху водата.
съ възторгъ за море
ницитѣ англичани и
болесть. Отвсѣкъ ми
като япончитѣ и
спокойно въ
гари (азъ и секретаря
влошаване, нищо
ваха като голѣма

Следъ нѣколко
почнаха да се
шния си багажъ
които вече не
къмъ Довъръ. Две
стълба и излѣзох
бѣше мокро и въ
лата се вода, не
щени топки водата
Казаха ми, че това
за да си прибере
чувствувахъ едно въ
минути щѣхъ да
територия. Въ
когато изучавахъ
кански учители
ско, когато

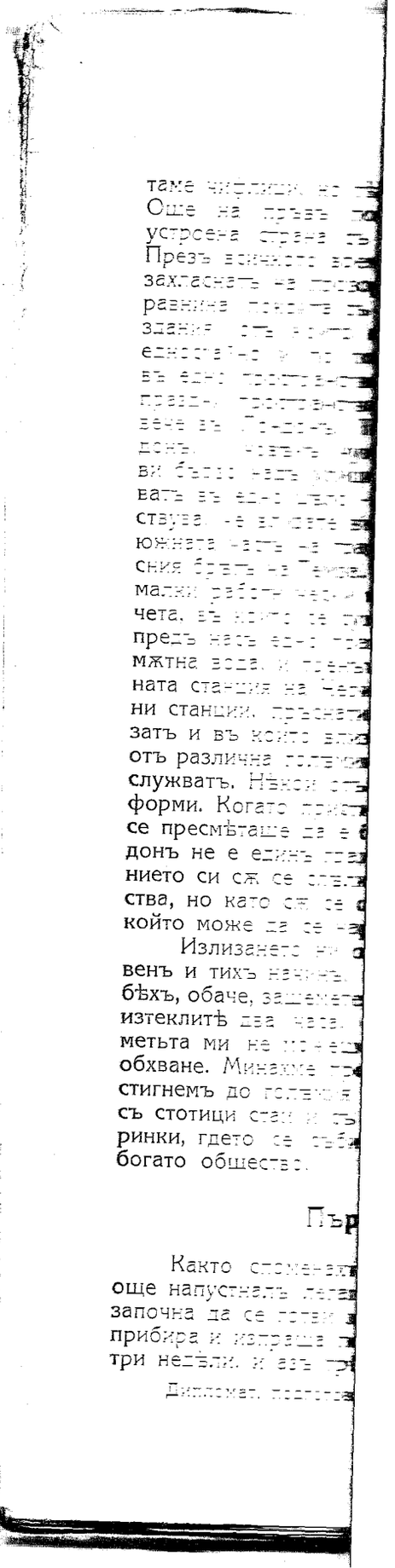
на женитѣ, произвеждаше у менъ едно истинско страдание. Стараехъ се да не гледамъ и да не слушамъ тѣхнитѣ охкания и пъшкания. Чудно ми се виждаше тогазъ, че англичани и англичанки страдатъ отъ морска болесть. У мене бѣше се образувало едно убеждение (разбира се фалшиво), че понеже англичанитѣ живѣятъ на острови, то ни единъ отъ тѣхъ не се бои да пжтува по море и не страда отъ морска болесть. Това заблуждение се дължеше на факта, че азъ никога не бѣхъ ходилъ въ Англия и че тая земя познавахъ само по книгитѣ и по пжтницитѣ, които бѣхъ срѣщалъ въ Цариградъ и Египетъ и по брѣговетѣ на Срѣдиземно море. Мислѣхъ си, че понеже англичанитѣ сж привикнали да гледатъ морето и да не се боятъ отъ неговитѣ вълни, то не страдатъ отъ морска болесть. Но и въ Англия има много хора, които ни единъ пжть не сж излизали отъ своитѣ острови и които не обичатъ морето. Даже пжтуването презъ канала, което трае само 3—4 часа, пакъ имъ служи за препятствие да посещаватъ континента. При все това, когато се прави сравнение съ народитѣ отъ Европа, пакъ англичанитѣ сж най-голѣмитѣ любители на морето. Презъ голѣмата война само военната имъ флота обемаше въ себе си повече отъ 200,000 моряци, които прекарваха най-хубавитѣ години отъ живота си по разнитѣ океани. Като прибавимъ къмъ това число и персонала на търговската имъ флота, като прибавимъ и постояннитѣ пжтници между метрополията и колониитѣ, ще намѣримъ, че близо единъ милионъ англичани се намиратъ постоянно върху водата. Най-знаменититѣ английски писатели говорятъ съ възторгъ за морето, Но при все това половината поне отъ пжтницитѣ англичани и англичанки страдаха цѣли часове отъ морска болесть. Отпосле имахъ случай да видя и други островни народи, като японцитѣ и пр., които тъй сжщо не можеха да понасятъ спокойно вълнитѣ на морето. Въ парахода бѣхме само двама българи (азъ и секретарьтъ) — но и двамата не почувствувахме никакво влошаване, никакъвъ страхъ отъ грамаднитѣ вълни, които заливаха като голѣма рѣка кувертата на парахода.

Следъ нѣколко часа люшкане надъ морето, вълнитѣ започнаха да се умиряватъ, и лицата на пжтницитѣ добиха по-раншния си цвѣтъ. Нѣкои погледаха презъ кржглитѣ прозорчета, които вече не се заливаха отъ водата, и казаха, че приближаваме къмъ Довъръ. Двама-трима отъ пжтницитѣ полазиха по стръмната стълба и излѣзоха на кувертата. Азъ ги последвахъ. Горе всичко бѣше мокро и въ нѣкои части на парахода още стоеше набралата се вода. Трима-четворица отъ моряцитѣ събираха съ кълчищени топки водата. Далече въ мъглата се мѣркаше нѣщо бѣло. Казаха ми, че това сж скалиститѣ брѣгове на Довъръ. Слѣзохъ долу, за да си прибера багажа. Довъръ вече се виждаще ясно. Азъ почувствувахъ едно вълнение и една смѣсена радость. Следъ нѣколко минути щѣхъ да стжпя за пръвъ пжть въ живота си на английска територия. Въ мене възникнаха спомени за ученическото време, когато изучавахъ английската литература съ помощьта на американски учители; когато се възхищавахме отъ всичко, що е английско; когато считахме английския народъ за представитель на всич-

ко, що е велико и благородно въ литературата, въ политиката и въ вѫтрешното управление. А това бѣше, когато Гладстонъ и неговата либерална партия издигнаха гласъ на възмущение не само противъ турцитѣ, които бѣха произвели кланетата презъ 1876 година, но и противъ правителството на Дизраили, което бѣ готово да започне война съ Русия въ защита на турската държава и на турския режимъ.

Влизането въ Англия става съ голѣма леснотия. Чиновницитѣ сѫ учтиви, митническитѣ прегледвания сѫ много леки, и намѣстването въ вагонитѣ за Лондонъ се извършва като по часовникъ. Нѣма никакви боричкания, никакви блъсканици. Два трена стоятъ готови до нея. Кондукторитѣ ви сочатъ класоветѣ и купетата. Не се допуска ни единъ пѫтникъ повече въ купе отколкото сѫ разполагаемитѣ мѣста. Ако искате да бѫдете самъ въ купе, ще платите една допълнителна такса. И всичко се върши съ такава точность, че оставате просто зачудени. Когато пѫтницитѣ сѫ много, и първиятъ тренъ се напълни съ пѫтници, следъ него иде вторъ тренъ, който заема мѣстото на първия и само следъ 10 минути тръгва по сѫщата линия къмъ столицата на Велико-Британия. Пѫтуването отъ Довъръ до Лондонъ трае около два часа безъ никакво спиране по посрѣднитѣ станции. Още на Довъръ чужденецътъ започва да разбира, колко трудно се живѣе или пѫтува въ Англия безъ знанието на английския езикъ. Има доста англичани и англичанки, които знаятъ французски и когато сѫ въ странство си служатъ съ него, но въ Англия тѣ предпочитатъ да водятъ разговоръ на своя роденъ езикъ. Но мѫчнотията съ езика не е толкова съ пѫтницитѣ или съ високостоящитѣ хора, а въ масата отъ народа, съ служителитѣ по желѣзницитѣ, съ полицейскитѣ, съ кондукторитѣ по омнибуситѣ и пр., съ които влизате въ съприкосновение всѣка минута. Това е, което прави пѫтуването изъ Англия затруднително и кара мнозина да не си правятъ трудъ да преминаватъ канала. Азъ зная много българи, които сѫ били въ Парижъ и които сѫ желали отъ тамъ да посетятъ Лондонъ, но бурното море презъ Ламаншъ и незнанието на английския езикъ сѫ ги възпирали. Както се знае, английската полиция е много учтива и всѣкога готова да услужи, обаче на чужденцитѣ, незнаещи езика й, тя оставя впечатление на студенина и дори на пренебрежителность къмъ хората.

Въ Англия желѣзницитѣ се експлоатиратъ отъ частни компании, и затова нѣма оная систематичность, ония удобства, които представляватъ германскитѣ желѣзници. По главнитѣ линии треноветѣ развиватъ една бързина, която достига до 80 — 90 километра въ часъ. Треноветѣ отъ Довъръ вървятъ много бързо. Макаръ че пролѣтьта не бѣ още настѫпила, страната бѣше потънала въ зеленина. Навсѣкѫде — и отъ дѣсно и отъ лѣво — се простираха зелени ливади заградени съ желѣзни пръстове, които сочатъ цената на прочутитѣ английски паркове. Пѫтникътъ, който пръвъ пѫть вижда Англия, се пита: „Защо не сѫ я нарекли Зеления островъ“? Рѣдко се мѣрка на очитѣ нѣкоя нива. Това което поразява е, че тукъ нѣма села въ нашата смисъль на думата. Виждате тукъ-

таме чифлици, но тѣ, сякашъ, сѫ откѫснати части отъ градоветѣ. Още на пръвъ погледъ Англия прави впечатление на благоустроена страна съ цвѣтуща индустрия и съ богато население. Презъ всичкото време на пѫтуването ни до Лондонъ азъ гледахъ захласнатъ на прозореца и не можехъ да се нагледамъ на тая равнина, покрита съ вѣчна зеленина и прошарена съ гиздави нови здания, отъ които нѣкои съ високи комини. Тренътъ вървѣше едностайно и по полето и презъ станциитѣ, и най-после влѣзе въ едно пространство отъ сгѫстени кѫщи безъ зеленина и безъ праздни пространства. Моятъ другарь ми обади, че сме влѣзли вече въ Лондонъ. Тая часть отъ града издава опакото на Лондонъ, и човѣкъ чувствува едно разочарование, но тренътъ върви бързо надъ улицитѣ, надъ кѫщитѣ, и впечатленията се сливатъ въ едно цѣло — грамадна маса отъ кѫщи, което свидетелствува, че влизате въ единъ милионенъ градъ... Но това бѣ само южната часть на града, гдето сѫ работническитѣ квартали на дѣсния брѣгъ на Темза. И наистина, подъ трена стоеха хиляди, хиляди малки работнически кѫщици, отдѣлени една отъ друга съ дворчета, въ които се сушатъ пранитѣ дрехи. По едно време се мѣрна предъ насъ едно празно пространство, въ дъното на което имаше мѫтна вода, и тренътъ намали хода си. Влѣзохме въ тъй наречената станция на Черингъ-Кросъ. Въ Лондонъ има около 20 отдѣлни станции, пръснати по разнитѣ части на града, отъ които излизатъ и въ които влизатъ всѣки 5 минути тренове. Тия станции сѫ отъ различна голѣмина споредъ значението на мрежата, която обслужватъ. Нѣкои отъ тия станции иматъ по 20—25 отдѣлни платформи. Когато пристигнахъ въ тоя градъ, числото на жителитѣ му се пресмѣташе да е близо 8,000,000. Точно две Българии. Но Лондонъ не е единъ градъ, а сборъ отъ градове, които съ разширението си сѫ се слѣли въ едно, като сѫ запазили старитѣ си кметства, но като сѫ се обединили въ единъ голѣмъ околийски съветъ, който може да се нарече Лондонски парламентъ.

Излизането ни отъ трена въ Лондонъ стана по сѫщия редовенъ и тихъ начинъ, както и при влизането ни въ Довъръ. Азъ бѣхъ, обаче, зашеметенъ. Всичкитѣ предмети, които виждахъ презъ изтеклитѣ два часа, бѣха тъй нови и тъй разнообразни, че паметьта ми не можеше да ги задържи, а разсѫдъкътъ ми да ги обхване. Минахме презъ една отъ най-многолюднитѣ улици, за да стигнемъ до голѣмия хотелъ Сесилъ. Той е едно грамадно здание съ стотици стаи и съ нѣколко обширни салони за обѣди и вечеринки, гдето се събиратъ хиляди гости отъ най-висшето и най-богато общество.

Първитѣ ми впечатления.

Както споменахъ по-рано, моятъ предшественикъ не бѣше още напустналъ легацията и едвамъ следъ моето пристигане той започна да се готви да представлява отзователното си писмо, да прибира и изпраща покѫщнината си и пр. Всичко това трая около три недѣли, и азъ трѣбваше презъ това време да стоя въ хотела

и да „изучавамъ“ Лондонъ. Но много ще се измами оня, който мисли, че въ 5 — 10 деня би могълъ да се запознае съ учрежденията и съ живота на тоя обширенъ и многомилионенъ градъ. Въ това кѫсо време той едвамъ ще може да разгледа музеитѣ и народнитѣ галерии. И понеже азъ бѣхъ принуденъ да прекарамъ това време като частно лице, безъ да правя официални визити, безъ да изпращамъ официални рапорти и телеграми, решихъ да се запозная поне съ града. Главнитѣ улици сѫ препълнени съ хора и автомобили — дотамъ препълнени, че често сте принудени да чакате по нѣколко минути, за да преминете отъ едната до другата страна на улицата. Когато стражарьтъ съ едно махане на ржката спре движението, за да могатъ да преминатъ презъ улицата пешоходцитѣ и автомобилитѣ, образува се въ нѣколко секунди една гѫста маса отъ хора, кола, омнибуси, трамваи и пр., която достига понѣкога близо $^1/_4$ километръ дължина, а щомъ се даде противоположниятъ знакъ, масата се излива, като нѣкоя заприщена рѣка, най-напредъ по-тихо и по-сгѫстена, а следъ това се разрѣдява и добива първия си видъ. Има пъкъ улици, които сѫ съвсемъ тихи и пусти — рѣдко минава презъ тѣхъ автомобилъ. Въ такива улици ще видите само бедни деца, защото по-голѣмата часть отъ богатскитѣ живѣятъ въ провинцията на чистъ въздухъ, а пъкъ тия, които оставатъ въ Лондонъ, отиватъ по парковетѣ придружавани отъ бавачки и тамъ прекарватъ по-голѣмата часть отъ деня. Всѣка сутринь ще видите стотици бавачки добре облѣчени, които каратъ колички съ по едно или две деца къмъ парковетѣ и тамъ стоятъ съ часове. Децата спятъ на открития въздухъ и не изстиватъ, защото не ги каратъ да вървятъ пѣша и да се изпотяватъ, а пъкъ и лондонскиятъ климатъ, колкото и да е мъгливъ и влаженъ, може да се каже, че е мекъ. Термометърътъ почти никога не пада подъ 0^0 С. Еднъжъ или два пѫти презъ зимата започва да вали снѣгъ, но веднага се стопява. Това дава възможность на лондончани да живѣятъ на открить въздухъ и спятъ нощe посрѣдъ зима съ отворени прозорци. Много често ще видите да горятъ каминитѣ, но и да стоятъ прозорцитѣ отворени. Неприятна е, разбира се, прочутата лондонска мъгла, която прави улицитѣ по нѣкога непроходими, която влиза даже въ стаитѣ гѫста като памукъ и носи съ себе си саждитѣ на многобройнитѣ фабрики. Такива мъгливи дни има само два-три пѫти въ годината, но, когато настанатъ, Лондонъ се обръща на пустиня: чувате само свиркитѣ на автомобилитѣ и предупредителнитѣ гласове на стражаритѣ. Свѣтлината на електрическитѣ лампи не може да пробие гѫстата мъгла, и презъ такива времена хората предпочитатъ да стоятъ въ кѫщитѣ си, макаръ и тамъ да сѫ обхванати отъ мъглата, която пълни дробоветѣ и посипва всичко съ сажди и чернилка. Всичко, що е бѣло въ стаитѣ и по стъклата, следъ такава мъгла става черно. Тая неприятна мъгла и липсата на достатъчно слънчеви лѫчи не е попрѣчило, обаче, въ нищо на Лондонъ да разрастне въ една грамадна държава, почти два пѫти по-голѣма отъ България, и да стане центъръ на най-богатата и най-обширната империя на свѣта; не сѫ само хубавото слънце и чистиятъ въздухъ, които

помагатъ за въздигането на единъ градъ или на една държава. Трѣбва градътъ да има географически удобства, каквото е напр. рѣката Темза, която съ своитѣ приливи и отливи отъ и къмъ морето дава възможность да видите въ срѣдата на Лондонъ най-голѣми океански параходи; трѣбва единъ умѣренъ климатъ, който да дава възможность на човѣка да работи едностайно презъ цѣлата година; трѣбва да има единъ народъ коравъ, работливъ и разсѫдливъ, какъвто е англійскиятъ, който да създаде една обширна индустрия и една грамадна военна и търговска флота; трѣбва едно управление на гражданина и политическа свобода, имотна и лична неприкосновеность и истински народенъ суверенитетъ. Тия и още толкова други гаранции за свободно развитие англійскиятъ народъ е ималъ отъ вѣкове, и това е дало възможность на неговитѣ граждани да се гордѣятъ съ своето отечество и да го предпочитатъ предъ всички други страни.

Още въ първитѣ дни на моето пребиваване въ Лондонъ видѣхъ сцени, които ме поразиха съ своята оригиналность, но които сѫщевременно ми дадоха възможность да оценя високия моралъ и дисциплина на лондонската полиция. Една група жени се спрѣха предъ единъ голѣмъ магазинъ, започнаха да викатъ (азъ даже не можахъ да разбера добре, какво викатъ) и съ чукчета разбиха голѣмото стъкло на магазина. Излѣзе господарьтъ и слугитѣ отъ магазина, натрупаха се множество мѫже и жени, започнаха да хулятъ нападателкитѣ, нѣкои даже се опитаха въ яда си да ги смажатъ, но полицията веднага се притече, измъкна суфражисткитѣ отъ рѫцетѣ на разярената тълпа и ги откара въ участъка, като взе всички предпазителни мѣрки, за да не падне косъмъ отъ главитѣ имъ. Следъ нѣколко време пресата съобщи, че сѫдътъ имъ наложилъ прилично наказание, но полицията не допустна саморазправата. Трѣбва да кажа, че по онова време женитѣ, наречени суфражистки, бѣха станали необуздаеми. Тѣ искаха по всѣки начинъ да изтъкнатъ своята кауза и да покажатъ на мѫжетѣ, че сѫ готови да страдатъ за нея. Тѣ не се задоволяваха само съ пакости по магазинитѣ. Единъ пѫть тѣ хвърлиха пиперъ въ автомобила на двама министри; другъ пѫть си позволиха да изправятъ стълба на високитѣ стени на Бъкинамския дворецъ, гдето живѣятъ кралътъ и кралицата, за да се прехвърлятъ въ дворцовия паркъ. Публиката ги съгледа и се впусна да ги разкѫса. Но полицейскитѣ стражари изникнаха сякашъ отъ земята и не оставиха публиката да върши самоуправство. Азъ видѣхъ съ очитѣ си, какъ се борѣха като лъвове съ ройялистичната тълпа, за да запазятъ невредими заловенитѣ на мѣстото престѫпници. Нѣкои отъ стражаритѣ бѣха контузени, защото суфражисткитѣ, за да направятъ колкото е възможно по-голѣмъ шумъ около своята кауза, се съпротивяваха на стражаритѣ и дори си позволиха да замахватъ съ рѫце, а мѫжката публика се впущаше да имъ нанася юмруци. Всичко се свърши, обаче, не тъй както заповѣдатъ страститѣ и тълпата, а както изискватъ законитѣ и справедливостьта. Но трѣбва да се каже, че никой вестникъ не си позволи да проповѣдва саморазправа или да осѫжда стражаритѣ, че сѫ запазили невредими опиталитѣ се

да се прехвърлятъ въ царския дворецъ. Осѫдиха ги съгласно закона, но, когато затворничкитѣ обявиха гладна стачка, правителството не се зарадва, че му се удава случай да ги умори, но направи всички усилия (даже освободи временно тѣхната главатарка), само и само да не се случи нѣкое нещастие въ затвора.

Но лондонската полиция защищава не само женитѣ и децата, а всѣки гражданинъ, който се изложи на насилие. Никѫде не ставатъ такива грамадни митинги, както въ Лондонъ. Азъ присѫтствувахъ на единъ опозиционенъ митингъ въ Хайдъ-Паркъ, гдето имаше 15 трибуни, отъ които говорѣха най-виднитѣ лица на консервативната партия. Споредъ пресмѣтането на вестницитѣ, числото на присѫтствуващитѣ надминаваше 100,000 души, но не стана никакво сблъскване, никакво кръвопролитие, освенъ малкитѣ безредици, които причиниха суфражисткитѣ, които не пропускаха ни едно събрание, безразлично на коя партия или фракция принадлежаще, да не изтъкнатъ своята кауза. И тукъ, както и другаде, имаше буйни глави, които можеха да ги смажатъ съ юмруци, но полицията винаги идваше на застрашеното мѣсто, сама отстраняваше смутителкитѣ и сѫщевременно взимаше мѣрки да ги запази отъ самоуправство. Тоя примѣръ на властьта внася толерантность и въ обществото. Колко различни проповѣдници ще видите по парковетѣ и кръстопѫтищата на тоя грамаденъ градъ, които съ часове защищаватъ своитѣ религиозни или политически догми, които критикуватъ правителственитѣ и градски мѣрки, но никой не вдига ржка да имъ „запуши“ устата. Минаватъ покрай тѣхнитѣ подвижни трибуни хиляди хора, отъ които нѣкои се спиратъ, за да послушатъ „ораторитѣ“, да имъ се понасмѣятъ, да ги позакачатъ съ думи и после пакъ да си заминатъ, безъ да нарушатъ обществения редъ. Често ще видите двама противника, изправили се почти единъ до другъ, да защищаватъ две съвсемъ противоположни каузи. И единиятъ и другиятъ си иматъ свои слушатели и свои опоненти, които имъ задаватъ въпроси, правятъ имъ възражения, смѣятъ се на отговоритѣ имъ, издаватъ одобрителни или неодобрителни възклицания и се разотиватъ мирно и тихо, като че излизатъ отъ черква. Въ миналото и въ Англия е имало фанатизъмъ, гонения, религиозни войни, но съ времето и историческия опитъ нравитѣ сѫ се смекчили. Както всѣкѫде, тъй и въ Велико-Британия се забелязваше едно отслабване въ религиозно отношение: индиферентизмътъ бѣ доста разпространенъ, и едновремешната строгость въ пазене на недѣлята бѣ доста отслабнала; но ще се измами всѣки, който помисли, че населението на Велико-Британия не е религиозно. Въ недѣленъ день Лондонъ опустяваше, защото всички частни и обществени заведения бѣха затворени. Даже и гостилницитѣ бѣха затворени, и чужденцитѣ можеха да се нахранятъ, само ако отидѣха въ хотелитѣ, гдето се приготовляваше храна за пѫтницитѣ. Найголѣмитѣ политически въпроси въ Велико-Британия иматъ твърде често връзки съ религиознитѣ различия на населението. Ирландскиятъ въпросъ остана вѣкове неразрешенъ не само по причина на расови различия между Северна и Южна Ирландия, но и по причина на религиозни различия между тия две части: болшин-

ството въ Ирланд
и цѣли вѣкове не
милиратъ. Въ Лонд
то не само зарань
виднитѣ имъ дър
взиматъ непосре
Джорджъ, който
държеше проповѣ
циални панихиди и
ква съ едно образ
на либералната пар
четеше часоветѣ
водителя на работ
ме интересували
гочестиво удовол
вѣроизповѣдания
лото на своето
направиха особено
керската и балти
Това име твърде
само защото сѫ
приятели помежду
се познаватъ лич
постига. Тѣ нѣмат
Тѣхниятъ молитвен
или отъ каква
проповѣдници, за
святотатствено.
стиви хора, но
на, щото англий
въведе граждан
та на квакерскит
имно съгласие
на, и по тоя начинъ
се считаха пред
бѣхъ въведенъ
ново, гиздаво и
ученическа класна
Въ преддверието
ливость, щото
приятель, т. е.
молитвената зала
отъ тѣхъ постоянно
литѣ. Следъ това
залата, гдето им
телитѣ насѣдаха
молцитѣ. Настана
си затвориха очитѣ.
отъ присѫтствуващ
гаше главата. Това

ство въ Ирландия е католическо, а меншенството протестанско, и цѣли вѣкове не можаха нито да се примиратъ, нито да се асимилиратъ. Въ Лондонъ всички черкви сѫ пълни съ богомолци и то не само зарань на литургия, но и вечерь преди вечеря. Найвиднитѣ имъ държавници сѫ набожни хора и нѣкои отъ тѣхъ даже взиматъ непосрѣдствено участие въ черковнитѣ служби. Лойдъ Джорджъ, който принадлежи на Уелската методическа църква, често държеше проповѣди въ храма на своитѣ едновѣрци, а при официални панихиди и молебени присѫтствуваше въ англиканската църква съ едно образцово смирение и благочестие. Аскуитъ, водитель на либералната партия, когато биваше въ своята кѫща на село, четеше часоветѣ и парамиитѣ въ черква. Сѫщото сега е и съ водителя на работническата партия Макдоналдъ. Мене всѣкога сѫ ме интересували религиознитѣ въпроси, и азъ намирахъ едно благочестиво удоволствие да посещавамъ храмоветѣ на различнитѣ вѣроизповѣдания и да изучавамъ тѣхнитѣ обреди. Още отъ началото на своето пребиваване въ Лондонъ две религии, които ми направиха особено впечатление по своята оргиналность, бѣха; квакерската и баптистската. Квакеритѣ наричатъ себе си приятели. Това име твърде много имъ прилѣга: тѣ сѫ близки помежду си, не само защото сѫ отъ една и сѫща вѣра, но и защото сѫ истински приятели помежду си, помагатъ си единъ на другъ и държатъ да се познаватъ лично. И понеже сѫ една малка секта, това се лесно постига. Тѣ нѣматъ абсолютно никаква обредность въ религията. Тѣхниятъ молитвенъ домъ не се различава отъ едно читалище или отъ каква и да било друга зала. Тѣ нѣматъ даже платени проповѣдници, защото считатъ че платената служба на Бога е нѣщо святотатствено. Квакеритѣ минаватъ за много почтени и благочестиви хора, но тѣхната християнска религия е толкова р а д и к а л н а, щото английското правителство дълги години — преди да се въведе гражданскиятъ бракъ — не искаше да признае легалността на квакерскитѣ бракове, които носѣха характера на едно взаимно съгласие отъ съвсемъ частенъ характеръ между мѫжъ и жена, и по тоя начинъ децата, произхождащи отъ такива съглашения, се считаха предъ закона за незаконни. Единъ недѣленъ день азъ бѣхъ въведенъ въ молитвения домъ на квакеритѣ. Той бѣ едно ново, гиздаво и твърде чисто здание съ една зала, прилична на ученическа класна стая съ чинове, и съ една продълговата катедра. Въ преддверието ни посрещна настоятелството съ такава приветливость, щото човѣкъ би помислилъ, че мене сѫ ме счели за п р и я т е л ь, т. е. членъ на тѣхното религиозно дружество. Около молитвената зала имаше нѣколко стаи за частни събрания. Въ една отъ тѣхъ постояхме нѣколко минути и поприказвахме съ настоятелитѣ. Следъ това ни обадиха, че е време за молитва. Влѣзохме въ залата, гдето имаше около 50—60 души, мѫже и жени. Настоятелитѣ насѣдаха на катедрата, а азъ на първия редъ между богомолцитѣ. Настана една мъртва тишина. Всички наведоха глави и си затвориха очитѣ. Чакахме да слѣзе боговдъхновение у нѣкого отъ присѫтствуващитѣ за да почне да говори. Но никой не си подигаше главата. Това трая близо 5—6 минути. Стори ми се, че взе

да става мѫчително, особено за настоятелитѣ. Изминаха се още 1—2 минути и, понеже никой не се чувствуваше вдъхновенъ, единъ отъ настоятелитѣ се изправи и започна да говори. Личеше си, че не е приготвенъ за една дълга и майсторска речь. Той говорѣше тъй, както говорятъ обикновенитѣ търговци въ дружествени събрания. Речьта му трая около 20 минути, но бѣ монотонна и на нѣколко пѫти повтори не само мислитѣ, но и фразитѣ. Ясно се виждаше, че неговата речь не произвежда впечатление дори и на най-усърднитѣ приятели. Импровизираниятъ ораторъ си седна на мѣстото и си наведе главата. Азъ чакахъ да изпѣе събранието поне нѣкоя пѣсень, както е обичаятъ въ другитѣ протестански църкви, но и това не стана. Всички замижаха, и стѣснителната тишина пакъ настана. Никой не добиваше вдъхновение да говори. Най-после се изправи една жена съ нервенъ темпераментъ и съ пресипналъ гласъ, която започна отъ тамъ, гдето бѣше свършилъ настоятельтъ. Тя говорѣше съ въодушевление, но фразитѣ, които излизаха отъ нейнитѣ уста, нѣмаха нито убедителность, нито благозвучие. Пресипналиятъ ѝ гласъ произвеждаше неприятность, но голѣмата часть отъ присѫтствуващитѣ я слушаха съ по-голѣмо внимание, отколкото слушаха настоятеля. Нейната речь трая около 15 минути и пакъ настана мълчание и тишина. Азъ държехъ главата си изправена и можехъ да наблюдавамъ присѫтствуващитѣ. Тѣ стояха наведени и съ затворени очи, но по движението на главитѣ и раменетѣ имъ се забелязваше нетърпение. Настоятелството не даваше никакъвъ знакъ, че се е свършила службата, и затова мълчанието продължаваше. Най-после стана единъ мѫжъ отъ присѫтствуващитѣ богомолци и говори кѫсо — около 10 минути, но съ спокойствие и плавность. Той дори цитира нѣкои текстове отъ новия заветъ. Речьта му се свърши съ заключителна часть, която приличаше малко-много на църковна проповѣдь. Следъ това настоятелството тръгна да ме изпрати, като ми даде нѣколко малки книжки съ катехизически формули върху квакерството и протестантската обредность. Другъ недѣленъ день вечерьта азъ случайно попаднахъ въ една баптистка църква, когато се извършваше кръщението на две жени. Тая църква се нарича баптистка, защото за нея най-важното църковно тайнство е кръщението. И то се извършва съ единъ особенъ церемониалъ, какъвто не сѫществува въ никоя друга църква. Както у насъ, тъй и въ англиканската църква, кръщението става още въ първитѣ дни следъ рождението на детето. Но у баптиститѣ то става, когато вѣрващиятъ навърши възрастьта на Исуса Христа. Баптистката църква е безъ икони и безъ много обредности, но тя не е тъй радикална, както квакерската. Тя има платено духовенство, което носи облѣкло различно отъ обикновеното гражданство и което извършва признатитѣ таинства. Когато влѣзохъ въ храма, започнало бѣ да се смръква, но електрическитѣ лампи го освѣтляваха. По-голѣмата часть отъ столоветѣ бѣха заети, и служительтъ ме заведе на първия редъ, като ми подаде една книга съ духовни пѣсни. Между първитѣ столове и катедрата на проповѣдника имаше единъ басейнъ пълненъ съ вода. Той бѣ доста голѣмъ: около 3 — 4 метра

дължъ и 2[illegible] м. [illegible]
и черенъ ремък[illegible]
надъ колената[illegible]
значението на тай[illegible]
данъ и кръщение[illegible]
речьта си съобщ[illegible]
следватъ примѣра[illegible]
Следъ това напус[illegible]
задъ гърба мр[illegible] и
безъ шапки и си[illegible]
газиха въ водата.
вѣдникътъ хвана [illegible]
и, следъ като изп[illegible]
литви при кръщен[illegible]
ги заведе въ стая[illegible]
тамъ сж. се обл[illegible]
новокръстенитѣ [illegible]
ваши имъ поздр[illegible]
изпълнитѣ цѣлу[illegible]
писваше едно [illegible]
вѣрващитѣ не [illegible]
Като следвахъ по[illegible]
можахъ да разб[illegible]
но това не пр[illegible]
стискатъ ръцѣ[illegible]
съ тѣхъ. [illegible]
баптистка [illegible]
своята обредно[illegible]
си органи. Въ [illegible]
привличаше из[illegible]
день. Когато не [illegible]
ната въ църква [illegible]
мисля чиновни[illegible]
се набросятъ [illegible]
ниятъ е катехи[illegible]
Уестминстерск[illegible]
ститѣ на най-[illegible]
бира нѣколко [illegible]
тамъ все ще н[illegible]
тоя великолѣпенъ
славнитѣ всена[illegible]
гиозни общества
мове. Тъй напр[illegible]
да се строеше с[illegible]
може да съперн[illegible]
Методиститѣ им[illegible]
служи за молит[illegible]
бавата православ[illegible]
честь не само на[illegible]
нея пѣнието е [illegible]

дължъ и $2^1/_2$ м. широкъ. Яви се проповѣдникътъ съ единъ дължъ и черенъ редингот, съ черна вратовръзка и съ високи ботуши надъ коленетѣ. Той говорѝ, може да се каже, красноречиво за значението на тайнството кръщение. Описа Палестина, рѣката Йорданъ и кръщението на Христосъ отъ Йоана Предтеча. Въ края на речьта си съобщи, че има две сестри, които сѫ готови да последватъ примѣра на Христа и да възприематъ светото кръщение. Следъ това напустна катедрата и влѣзе въ една врата, която бѣ задъ гърба му, и отъ тамъ изведе две жени, облѣчени въ бѣло безъ шапки и ги свали по стълбата въ резервуара. Тѣ и той нагазиха въ водата, която бѣше дълбока около $^1/_2$ метъръ. Проповѣдникътъ хвана едната сестра за дѣсната, другата за лѣвата рѫка и, следъ като изговори нѣколко фрази, прилични на нашитѣ молитви при кръщението, гурна ги три пѫти въ водата и набързо ги заведе въ стаята, отъ която бѣха излѣзли. Предполагамъ, че тамъ сѫ се облѣкли съ сухи дрехи. При свършването на службата новокръстенитѣ се явиха въ молитвената зала, и всички присѫтствуващи имъ поднесоха честитяванията и благопожеланията си. И азъ изпълнихъ церемонията да ги поздравя. На тѣхнитѣ лица се изписваше едно блаженство, което свидетелствуваше, че сѫ истински вѣрващи и че въ кръщението тѣ намиратъ истинската благодать. Като сѫдѣхъ по облѣклото и по лицата на дветѣ кръщелници, можахъ да позная, че тѣ принадлежаха на работническата класа, но това не прѣчеше и на най-голѣмитѣ богаташи въ храма да имъ стискатъ горещо рѫцетѣ и да ги ублажаватъ, че сѫ се приобщили съ тѣхъ. По сектанскитѣ храмове азъ отивахъ повечето отъ любопитство, но англиканската черква пъкъ съ своето великолепие, съ своята обредность, прилична доста много на нашата, съ гърмогласнитѣ си органи, съ изкуснитѣ си хорове и философскитѣ, си проповѣди ме привличаха извънредно много, и затова я посещавахъ въ празднименъ день, когато не отивахъ на руската църква (една частна кѫща, обърната въ църква, единъ свещеникъ съ единъ дяконъ и четирма хористи, мисля чиновници въ руското посолство). Храмоветѣ въ цѣлия Лондонъ се наброяватъ близо до хиляда, но най-голѣмиятъ и най-великолепниятъ е катедралата св. Павелъ, а следъ него иде тъй нареченото Уестминстерско абатство близо до парламента, гдето почиватъ коститѣ на най-знаменититѣ английски държавници. Св. Павелъ събира нѣколко хиляди богомолци. Когато и да отидете презъ деня, тамъ все ще намѣрите стотици мѫже и жени, които разглеждатъ тоя великолепенъ храмъ. Въ него сѫ погребани нѣкои отъ найславнитѣ военачалници на английската армия. И другитѣ религиозни общества се надпреварватъ да издигатъ великолепни храмове. Тъй напр., католицитѣ иматъ една катедрала, която, макаръ да се строеше отъ 30 години насамъ, пакъ не бѣше довършена. Тя може да съперничи по голѣмината си съ англиканската катедрала. Методиститѣ иматъ тоже единъ великолепенъ салонъ, който имъ служи за молитвенъ домъ и за други свѣтски събрания. Най-хубавата православна църква въ Лондонъ е гръцката, която прави честь не само на гръцката колония, но и на гръцкия народъ. Въ нея пѣението е хорово и прилично много на англиканското. Чи-

стотата и благолепието сѫ образцови. Троноветѣ сѫ поставени горе-долу по английски начинъ. Чрезъ тая църква гръцкото духовенство упражнява силно влияние надъ другитѣ православни народности. Сѫщевременно тя способствува да запази, колкото е възможно по-дълго време гръцкия елементъ отъ английско претопяване. Както въ Съединенитѣ Щати, тъй и въ Англия, асимилацията на чуждитѣ елементи се върши бързо, и въ три поколѣния не оставатъ почти никакви следи отъ първоначалната народность. Даже нѣмцитѣ се претопяватъ, а пъкъ слабитѣ народности още по-бързо. Но благодарение на гръцката черква, гърци колонисти въ Лондонъ запазватъ своята народность доста дълго време. Азъ имахъ случай да видя гръцки семейства, които сѫ забравили гръцкия езикъ и сѫ усвоили английския за матеренъ, но понеже сѫ запазили православната си вѣра, продължаватъ да ходятъ въ недѣля въ гръцката черква и да държатъ връзкитѣ си съ майката — Елада.

Между многото величествени институти въ Лондонъ най-забележителни сѫ музеитѣ и картиннитѣ галерии, които привличатъ хиляди и хиляди посетители отъ всички краища на свѣта, и въ които се виждатъ като въ нѣкой калейдоскопъ силата и богатството на Англия. Струва ми се, че никѫде другаде нѣма да намѣрите събрани на едно мѣсто толкова книги, толкова мумии, толкова етнографически екземпляри, и пр. като въ Британския музей. А следъ Британския музей идатъ: историческиятъ, естествениятъ, колониалниятъ и пр. и пр., за разглеждането на които се изискватъ не дни и недѣли, а месеци. Въ нѣкои отъ тѣхъ има и гостилници, за да не се принуждаватъ посетителитѣ да ходятъ другаде и да си губятъ времето. Голѣма часть отъ картиннитѣ галерии сѫ плодъ на частна инициатива: единъ подарилъ зданието, други 20 души презъ цѣлия си животъ събирали картини отъ знаменити живописци и ги подарили на обществото за вѣчна паметь и за полза на своитѣ сънародници. Въ тѣхъ чужденецътъ може да прекара много приятно празднични часове. Тамъ, както и въ многолюднитѣ улици, човѣкъ вижда, че Лондонъ, макаръ и да е само сто километра далечъ отъ континентална Европа, но той не е въ Европа. Той е столица на една всесвѣтска империя. Въ него се срѣщатъ народитѣ отъ цѣлия свѣтъ. Лондонъ е толкова европейски, колкото е азиатски, африкански и американски градъ.

Първитѣ ми запознавания.

Официалнитѣ си познайнства азъ започнахъ, както му е редътъ, отъ Министерството на външнитѣ работи, специално отъ Sir Arthur Nicolson, който носѣше титлата подминистъръ (undersecretary), но който бѣ душата на министерството. Имаше и другъ подминистъръ (парламентаренъ), който не бѣ постояненъ, защото дохождаше на власть и си отиваше заедно съ министра, а постояннiятъ оставаше въ министерството и при другитѣ министри, за да държи връзка между миналото и настоящето. Той даваше нуждитѣ сведения, както на министра, тъй и на парламентарния подми-

нистъръ, за да мо
ния. Sir Arthur ме
чески агентъ и от
на английски по
английското съ
дигна на поста п
ство азъ имахъ за
магачъ при изпъл
явихъ при него, той
го въпроси било
Той знаеше вече за
препись отъ акре
ча на частния сек
ника на отдѣла, кой
работи. Следъ това
ме заведе лично въ
голѣмото здание на
доста обширна зала
нистрътъ стоеше до
стола отсрани. Гол
после разбрахъ, че
но отопление, да
тѣ на стаята отвор
цузки. Това мнение
бодно, както нѣкои
добре и го говори
ше отъ преводачъ.
на английски—само
ность, защото влад
както почти всички
Въ Англия има ед
който позволява да
ство и на други ези
даватъ на английски
ски се считатъ за с

Съръ Ед. Грей
вори спокойно и
отъ събеседника си
грижи, разбира се,
ствува на източнит
бинации. За Балка
ятъ подминистъръ
отъ които азъ мога
менъ по източнит
чуждестранни мини
ми. Заявихъ му, че
ми отговори съ ос
кабинетъ ще ми
телно уведоменъ
министерската дума

нистъръ, за да могатъ тѣ да отговорятъ на депутатскитѣ запитвания. Sir Arthur ме познаваше отъ София, гдето бѣше дипломатически агентъ и отгдето замина за Петроградъ, въ качеството си на английски посланикъ и изигра една много важна роль за руско-английското съглашение. Безъ съмнение, тая му сполука го издигна на поста п о с т о я н е н ъ подминистъръ. И въ това му качество азъ имахъ за себе си единъ благосклоненъ съветникъ и помагачъ при изпълнението на моята мисия въ Англия. Когато се явихъ при него, той ме посрещна приятелски и ме упжти въ много въпроси било отъ политическо, било отъ формално естество. Той знаеше вече за моето назначение, и азъ му врѫчихъ завѣренъ преписъ отъ акредитивното ми писмо до краля. Той ме препоржча на частния секретарь на министра съръ У. Тиръльъ и на началника на отдѣла, който се занимаваше по-специално съ източнитѣ работи. Следъ това ме представи на Sir Ed. Grey. За тази цель той ме заведе лично въ кабинета му, който бѣ на втория етажъ на голѣмото здание наречено Форейнъ-Офисъ. Кабинетътъ му е една доста обширна зала съ прозорци къмъ парка. Когато влѣзохъ, министрътъ стоеше до камината край едно кожено канапе, съ два стола отсрани. Голѣмиятъ прозорецъ къмъ парка бѣ отворенъ. Отпосле разбрахъ, че е обичай въ голѣмитѣ кѫщи да има централно отопление, да гори камината и да стоятъ нѣкои отъ прозорцитѣ на стаята отворени. Не е истина, че Sir Ed. Grey не знае французки. Това мнение се е съставило, защото не го говори тъй свободно, както нѣкои отъ неговитѣ предшественици, обаче го разбира добре и го говори доста правилно. Въ всѣки случай не се нуждаеше отъ преводчикъ. Разбира се, че той предпочиташе да говори на английски—само дипломатитѣ по професия нѣматъ тая наклонность, защото владѣятъ французки, като свой матеренъ езикъ — както почти всички други предпочитаха да говорятъ на английски. Въ Англия има единъ законъ още отъ началото на 19 столѣтие, който позволява да се отправятъ писма до Външното министерство и на други езици, освенъ английски, но отговоритѣ имъ се даватъ на английски. Тъй щото двата езика французки и английски се считатъ за официални въ отношенията съ Форейнъ-Офисъ.

Съръ Ед. Грей е човѣкъ съ една приятна вънкашность. Говори спокойно и умѣрено. Държи смѣтка за думитѣ си и изисква отъ събеседника си сѫщото. Като английски държавникъ, той се грижи, разбира се, най-много за английскитѣ интереси, но съчувствува на източнитѣ народи, безъ да се увлича въ фантастични комбинации. За България знаеше много по-малко отколкото неговиятъ подминистъръ Николсонъ, но ми отправи нѣколко запитвания, отъ които азъ можахъ да заключа, че той не е толкова неосведоменъ по източнитѣ работи, колкото се оказаха отпосле нѣкои чуждестранни министри при разрешаването на най-важни проблеми. Заявихъ му, че нѣма да го главоболя за дребни въпроси, и той ми отговори съ особена благосклонность, че вратата на неговия кабинетъ ще ми бѫде винаги отворена, стига да бѫде предварително уведоменъ чрезъ частния си секретарь по телефона. И тъй министерската дума не бѣ само единъ учтивъ отговоръ, а единъ

ангажементъ, на който въ продължение на $2^1/_2$ години благородният англичанинъ никога не измѣни. Колчемъ ставаше нужда да го видя, ни единъ пѫть не ми отказа и то въ сѫщия день, или пъкъ, ако посещението се правѣше следъ пладне и часоветѣ му бѣха заети отъ по-рано, той ме приемаше на другия день преди пладне безъ дълго чакане. Ако нѣкога посещението на нѣкой посланикъ го задържеше десетина или двадесеть минути повече отъ опредѣленото по-рано време, министърътъ считаше за нуждно да се извини.

Въ разговора ни стана дума и за деня, когато кралтъ щѣше да ме приеме въ Бъкинамския дворецъ, за да му представя акредитивното си писмо. Съръ Ед. Грей ми съобщи, че кралтъ отсѫтствува отъ Лондонъ и че това не ми пръчи да се сношавамъ съ всички министерства преди да съмъ си представилъ акредитивното писмо. „По тоя въпросъ", прибави той, „ще говоря съ краля, но най-добре ще бѫде, споредъ мене, ако му се представите, когато има дворцовъ приемъ: ще дойдете въ двореца половинъ часъ порано, ще предадете на краля акредитивното си писмо и следъ това ще присѫтствувате на общия дворцовъ приемъ. Това ще ви улесни въ традиционнитѣ церемонии." Благодарихъ му за предложеното улеснение.

Бѣха ми казали, че не трѣбвало да правя официални визити на посланицитѣ и да размѣнямъ карти съ пълномощни министри, преди да съмъ се представилъ на краля. Но настѫпваше Възкресение Христово, и азъ получихъ писмо отъ руския посланикъ графъ Бенкендорфъ, съ което ме канѣше въ посолството на о т г о в я в а н е следъ първото Възкресение. Отговорихъ, че му благодаря за любезната покана, но се извинявахъ, защо не съмъ му направилъ още посещение, тъй като не съмъ се представилъ още на краля. Той ми отговори, че не държи за тая формалность и ще му бѫде приятно да участвувамъ на отговяването. Такава покана бѣха получили и другитѣ пълномощни министри на православнитѣ държави и се явиха въ малката руска църква въ пълна униформа. Отсѫтствуваше само гръцкиятъ, защото бѣ въ гръцката черква, но и той се яви въ посолството следъ свършването на черковната служба. На тия отговявания се запознахъ лично както съ посланика и съ персонала на посолството, така и съ пълномощнитѣ министри на балканскитѣ държави. Въ случая Бенкендорфъ действуваше, като посланикъ на руската православна държава, защото той самъ бѣ католикъ, изпълняваше строго католическитѣ обреди и посещаваше редовно католическата черква. Той, обаче, присѫтствуваше въ руския параклисъ само на царски праздници и на Великдень, който се считаше за голѣмъ официаленъ праздникъ. Бенкендорфъ не бѣше по произхождение русинъ, но бѣ женень за рускиня, и децата му се считаха за истински руси. Той бѣ прекаралъ въ Англия най-мѫчния периодъ за руската дипломация — Руско-японската война — и бѣ издържалъ единъ добъръ изпитъ на дипломатското поле. Радваше се на царско покровителство и бѣ успѣлъ да си създаде една добра репутация предъ английскитѣ държавници, като човѣкъ съ умѣрени възгледи и симпатизиращъ на англо-руското съглашение.

Обноскитѣ му никакъ не бѣха руски. У него липсваше оная руска експанзивность, която се срѣща тъй често у руситѣ въ отношенията имъ съ славянитѣ, но, когато му дотрѣбваше за неговата политическа мисия, той знаеше да се направи и любезенъ и находчивъ.

Руската колония въ Лондонъ бѣ твърде малка. Единъ-двама велики князе, нѣколко кореспонденти на голѣмитѣ руски вестници, нѣколко търговци . . . Емигрантската часть бѣше доста голѣма, обаче тя състоеше повечето да не кажа отъ евреи, които, по причина на преследванията въ Русия, носѣха съ себе си омраза къмъ руското правителство; понѣкога и къмъ всички руски порядки. Само руския езикъ тѣ не забравяха, и вие го чувате понѣкога и въ беднитѣ и затънтени квартали. Въ руския параклисъ можеха да се събератъ не повече отъ 50—60 души, между които сегизъ-тогизъ се явяваше и Мария Теодоровна, майка на императора Николая и сестра на англійската вдовствуваща кралица Александра, майката на англійския краль Георги. Правѣше ми впечатление, че даже и въ такъвъ случай, когато присѫтствуваше императрицата, предъ вратата на параклиса се мѣркаха само единъ-двама полисмени, колкото да оправятъ движението на автомобилитѣ. Въ Русия, обаче, никой отъ царскитѣ особи не би се решилъ да се изложи на такава опасность.

На първото Възкресение всички официални лица отъ посолството и отъ легациитѣ на православнитѣ народи се явиха въ пълна парадна униформа. Тоя обичай се следваше отъ всички руски посланици, безразлично дали сѫ православни или не. Той сѫществуваше и въ Петроградъ (въ Исакевския съборъ, гдето се явяваха на Великдень презъ нощьта въ пълна униформа и представителитѣ на инославнитѣ държави, за да се любуватъ на чудната гледка). Следъ черковната служба предложиха да отидемъ въ руското посолство, но съ промѣнено облѣкло, та затова отговяването се започна къмъ три часа и трая до зараньта. Тукъ азъ направихъ доста широки запознавания съ официалния свѣтъ. Тукъ се запознахъ и съ старата приятелка на Гладстона и на много други общественици — прочутата Олга Кирѣева Новикова, жена на едновремешенъ руски посланикъ въ Цариградъ и Виена — Новиковъ и сестра на знаменития руски генералъ Кирѣевъ, който загина за свободата на славянитѣ въ Сърбия на 1876 година. Тя прекарваше зимата въ Лондонъ, а лѣтото въ Русия. Това ѝ даваше възможность да се застѫпва много често въ англійския печать за рускитѣ и славянски интереси. Паметьта на нейния загиналъ братъ я свързваше и съ България и съ Сърбия. Въ нейната кѫща се събираха на чай англичани и чужденци, и това ѝ даваше възможность да запознава съ тѣхъ своитѣ славянски приятели.

Председателтъ на Балканския комитетъ Ноелъ Бъкстонъ не чакà да се запознаваме по правилата на дипломацията — съ размѣняне на карти или взаимни посещение и пр. Той бѣше членъ на долната камара и единъ день получихъ отъ него писмена покана да се срещнемъ въ парламента на обѣдъ и да поприказваме за българскитѣ работи. Парламентътъ е такова голѣмо здание,

щото новъ човѣкъ като мене мѫчно можеше да се оправи изъ неговитѣ коридори, салони, канцеларии и трапезарии. Благодарение на това, че въ писмото си ми съобщаваше, кому да обадя при входа името си и качеството си, та не се скитахъ много и веднага бѣхъ посрещнатъ отъ любезния и твърде енергиченъ български приятель Ноелъ Бъкстонъ, сега лордъ Бъкстонъ. Той ме заведе на една маса, гдето седѣха нѣколко депутати, които се занимавали съ източния въпросъ, и ме запозна съ всички. Обѣдътъ продължи около единъ часъ, и разговорътъ се водѣше повече съ запитвания и отговори. Не мога да кажа, че обѣдътъ бѣше много задушевенъ, тъй като азъ се виждахъ за пръвъ пѫть съ сътрапезницитѣ си и тѣ съ мене; но съ Ноелъ Бъкстонъ си останахме отъ началото и до край близки приятели. И не само съ него лично, но и съ цѣлото семейство, което се отличаваше съ своето гостолюбие, съ своя интересъ къмъ нашето отечество. Бъкстоновци сѫ нѣколко братя и всички се интересуватъ, кой повече кой по-малко, за източнитѣ народи. Баща имъ Sir Fowel Buxton е билъ петь години губернаторъ въ Австралия; майка имъ, една интелигентна и благочестива жена, която, макаръ страдаща отъ единъ неизлѣчимъ неджгъ, се радваше заедно съ своитѣ деца на всѣки нашъ успѣхъ. Въ тѣхната кѫща българинътъ се чувствуваше като у дома си. Братята Бъкстоновци сѫ направили много за защита на България; особено Ноелъ, който и като депутатъ въ парламента, и като политически писатель, и като дългогодишенъ председатель на Балканския комитетъ има голѣми заслуги за нашето дѣло въ Англия. Благодарение нему Балканскиятъ комитетъ години наредъ работи почти изключително за България. Покрай Бъкстоновци запознахъ се и съ много други англичани, членове на парламента или писатели въ вестницитѣ.

Въ Лондонъ дипломатическиятъ корпусъ е многоброенъ и личното запознаване става постепенно при срещи въ двореца или у гостолюбивитѣ кѫщи на английскитѣ благородници. За мене, па вѣрвамъ и за всички други пълномощни министри, чуждитѣ дипломати представляваха интересъ споредъ значението, което имаха представляванитѣ отъ тѣхъ държави за източнитѣ въпроси; на първо мѣсто посланицитѣ на Германия, Русия, Франция, Италия, Австро-Унгария и Турция; следъ тѣхъ идѣха пълномощнитѣ министри на балканскитѣ държави, обаче представителитѣ на южноамериканскитѣ републики, на английскитѣ колонии, на азиатскитѣ държави и др. не можеха да представляватъ за мене сѫщия политически интересъ както горепоменатитѣ държави, и затова запознаването ми съ тѣхъ ставаше постепенно и при случай. Отъ посланицитѣ на Великитѣ сили бѣше ми познатъ още отъ София италианскиятъ маркизъ Империали, който ме посрещна не само съ любезность, но и съ довѣрие; той си остана неизмѣненъ презъ всичкото време на моето прибивание въ Лондонъ. Той ми услужи много да спечеля довѣрието и на другитѣ посланици. Политиката на България бѣ поставена върху базата да бѫдемъ добре съ всички Велики държави, но съ едно особено желание да работимъ въ съгласие съ тритѣ съглашенски сили: Англия, Франция и Русия. По тая причина азъ се помѫчихъ още въ началото да спечеля

довѣрието на [illegible]
който се [illegible]
скитѣ с[illegible]
дипломати. [illegible]
жави, които [illegible]
Особено бѣ [illegible]
дорфъ, който [illegible]
ме питаше за [illegible]
говата [illegible]

Английскиятъ [illegible]

[illegible]
правя [illegible]
трѣбва да [illegible]
чер[illegible]
пол[illegible]
на [illegible]
с[illegible]
чет[illegible]
р[illegible]
Пе[illegible]
чените [illegible]
ставители [illegible]
глед[illegible]
почва [illegible]
отъ блѣсква [illegible]
стоящитѣ [illegible]
готвенъ [illegible]
си покрай краля [illegible]
и го поздравяватъ [illegible]
начинъ. Следъ [illegible]
дицитѣ отъ [illegible]
и другитѣ [illegible]
приемателствата [illegible]
само по [illegible]
колкото е [illegible]
чужденецътъ [illegible]
дворцовитѣ [illegible]
английското [illegible]
всѣко познато [illegible]
мията на [illegible]
английски [illegible]
могатъ да [illegible]
по-малко отъ [illegible]
души; [illegible]
пѫти и да [illegible]
парадъ е [illegible]
ржка. Но [illegible]
да му [illegible]

довѣрието на дългогодишния французки посланикъ Полъ Камбонъ, който се ползуваше съ голѣма репутация не само между английскитѣ официални и неофициални кржгове, но и между всички дипломати. Не пренебрегвахъ и посланицитѣ на останалитѣ държави, които се отнасяха съ зачитане къмъ малката България. Особено бѣ любезенъ Австро-унгарскиятъ посланикъ графъ Менсдорфъ, който се считаше за роднина на нашия царь. Той често ме питаше за своя роднина и изсипваше изобилни похвали за неговата държавническа мждрость и дипломатически тактъ.

Английскиятъ дворъ и вѣковнитѣ традиции въ него.

Едно отъ голѣмитѣ задължения на английския дворъ е да прави левета и да дава вечеринки. Въ обикновено време трѣбва да има годишно поне 4—5 левета и 4—5 корта (вечеринки). Леветата ставатъ въ Сенъ-Джеймския дворецъ, гдето се подписа Лондонскиятъ миръ на 1913 година, съ който се даваше на България граница Еносъ — Мидия, а вечеринкитѣ въ Бъкинамския дворецъ. На леветата присжтствуватъ само мжже, а на вечеринкитѣ и мжже и жени. Леветата ставатъ преди пладне, а вечеринкитѣ започватъ кжде $9^1/_2$ часа вечерь и свръшватъ кжде 1 часа. Леветата иматъ за цель да се представятъ на краля новоназначенитѣ или наградени чиновници, духовни лица, колониални представители и пр. Преди да се яви въ двореца, кралътъ прави прегледъ на една часть отъ лондонскитѣ войски, следъ това се започва дефилирането на присжтствуващитѣ. Кралътъ, обграденъ отъ блѣскава свита, се отправя въ единъ отъ голѣмитѣ салони, и стоящитѣ до него чиновници започватъ да извикватъ по приготвенъ списъкъ най-напредъ дипломатитѣ, които при минаването си покрай краля се спиратъ малко съ обърнато лице къмъ него и го поздравляватъ съ кимване на глава. Той отговаря по сжщия начинъ. Следъ дипломатитѣ следватъ английскитѣ министри и владицитѣ отъ англиканската черква. Следъ тѣхъ следватъ офицеритѣ и другитѣ чиновници. Само дипломатитѣ и английскитѣ министри присжтствуватъ на всѣко леве, а всички други присжтствуватъ само по единъ пжть, за да иматъ възможность да се изредятъ, колкото е възможно повече чиновници и общественици. Тукъ може чужденецътъ дипломатъ да наблюдава най-сполучливо не само дворцовитѣ церемонии, но и физиономиитѣ, както и походката на английското чиновничество и гражданство. При произнасянето на всѣко познато име чужденецътъ може да забележи поне физиономията на лицето. Тукъ могатъ да се видятъ всички настоящи и бивши английски министри, съ които дори можешъ да се опознаешъ. Тукъ могатъ да се наблюдаватъ отношенията имъ. Дефилирането трае не по-малко отъ 2 часа, и кралътъ получава поздравления отъ 600—700 души; следователно, той е длъженъ да си наведе главата толкова пжти и да се усмихне поне 50—60 пжти. За хиляди англичани тоя парадъ е една ауденция при краля безъ думи и безъ стискане на ржка. Но повечето отъ тѣхъ се считатъ доволни, за гдето сж могли да му поднесатъ почитанията си и да получатъ неговия поздравъ.

И всичко това става тъй естествено, тъй непринудено, тъй самоволно, че биха Ви се изсмѣли, ако започнете да критикувате тая церемония и да я считате за унизителна.

Бѣхъ вече се снабдилъ отъ Виена съ дипломатическа форма: шапка съ бѣли пера и съ проточени жгли, мундиръ съ златни нашивки и панталони съ златенъ ширитъ отстрани, шашка съ бисерна дръжка и златни пискюли, когато получихъ отъ началника на церемониитѣ (Master of ceremonies) две покани: едната да се явя при краля въ 9 часа, за да му представя акредитивното си писмо, а другата да присѫтствувамъ на вечеринката, която се дава въ сѫщия Бъкинамски дворецъ въ $9^1/_2$ часа. Но какво бѣше моето зачудване, когато ми съобщиха, че униформата, която описахъ по-горе, е само за денемъ, а на дворцовата вечеринка азъ трѣбва да отида въ бричове (беневреци), съ черни пантофи, съ високи бѣли копринени чорапи и съ сѫщия мундиръ, който бѣше за денемъ. Всичко това ми се виждаше комично и азъ започнахъ да питамъ, дали не може да се избѣгне всичко това. Но, когато ми се каза, че друго каквото и да било облѣкло, освенъ установеното, би се счело за скандално и би създало дипломатически инцидентъ, азъ започнахъ да се разкайвамъ, че съмъ се съгласилъ да дойда въ Лондонъ. И не зная какво бихъ направилъ, ако бѣхъ известенъ, че тая ми дипломатическа кариера е свързана съ подобни задължения, но първото известие, че трѣбва да нося бричове и високи до подколѣнетѣ бѣли копринени чорапи, бѣше извънредно стѣснително за мене, който дори фрака въ България обличахъ рѣдко и носѣхъ съ стѣснение. Но бѣхъ достатъчно време вече въ Лондонъ и трѣбваше да се съобразя съ неизмѣннитѣ английски обичаи. Секретарьтъ на легацията видѣ моето смущение и, за да ме успокои, каза ми, че на дворцовитѣ вечеринки носятъ бричове по предписаната форма всички английски министри, та дори и тия, които принадлежатъ на работническата партия. Наистина, това бѣше едно голѣмо насърдчение за мене, но пакъ се чувствувахъ стѣсненъ, безъ да зная защо... Просто отъ непривикналость и старъ предразсѫдъкъ. Въ главата ми се въртѣше мисъльта, какво ли биха казали моитѣ познайници и приятели отъ България, ако ме видѣха въ тая форма. И нѣма ли да ме вематъ за несериозенъ човѣкъ? Не ще ли помислятъ, че съмъ подражавалъ, а не че съмъ билъ задълженъ? Попитахъ повторно секретаря, който бѣше добре запознатъ съ английскитѣ традиции, дали всички дипломати безъ изключение сѫ длъжни да носятъ бричове? Отговори ми, че военнитѣ могатъ да отидатъ съ своята военна форма, но всички други — даже и американцитѣ, които не носятъ мундиръ, а фракъ, трѣбва да иматъ бричове и високи чорапи, но не бѣли, а черни.

Като видѣхъ, че не ще мога да се освободя отъ това комично задължение, тръгнахъ да търся шивачъ за бричове, който трѣбваше да ги приготви за 2—3 деня, купихъ копринени чорапи, пантофи и пр. и се приготвихъ за тоя двоенъ приемъ въ двореца. Трѣбва да кажа, че не само се стѣснявахъ, но се и вълнувахъ. За пръвъ пѫть азъ попадахъ въ една срѣда, която бѣ съвсемъ

чужда за мене и на която азъ никакъ не бѣхъ привикналъ. Мене се виждаха тогазъ прекалени даже церемониитѣ на българския дворецъ, а сега азъ трѣбваше да се изправя самъ-саменичъкъ предъ английския краль, който владѣе най-обширната и най-многолюдната империя. Наистина, че приемътъ на краля за пълномощнитѣ министри ставаше по единъ съкратенъ редъ безъ официални речи и отговори, безъ особени церемонии, но все пакъ азъ се чувствувахъ стѣсненъ.

Въ опредѣления день и часъ се облѣкохъ споредъ протокола и се отправихъ въ затворени кола къмъ Бъкинамския дворецъ, който бѣхъ виждалъ само единъ пѫть и то откъмъ улицата. На капрата на ландото седѣше единъ отъ разсилнитѣ на легацията въ униформа, и караулътъ, който пазѣше предъ високитѣ порти ме пропустна въ двора. При входната врата на двореца, преди да слѣза отъ колата, се приближи единъ високъ стражарь и поиска удостовѣрение отъ разсилния; следъ това отвори вратичката на колата, като ме попита, дали азъ съмъ Българскиятъ полномощенъ министъръ? На моя утвърдителенъ отговоръ той отдаде знакъ на почить и ме поведе къмъ първата площадка на двореца. Тамъ бѣха наредени нѣколко стари гвардейци. Предвожданъ отъ единъ дворцовъ пазитель, облѣченъ въ униформа, минахъ презъ нѣколко салони, укичени съ картини и съ богата мобилировка. Спрѣхъ се въ една обширна стая, въ която намѣрихъ началника на церемониитѣ и специалния за тая цель чиновникъ отъ Министерството на външнитѣ работи. Началникътъ на церемониитѣ, комуто по-рано бѣхъ направилъ визита и бѣхъ се запозналь лично, ми пошепна, че на ауденцията ще присѫтствува и кралицата. Попитахъ го, дали е въ обичаитѣ да ѝ се цѣлува рѫка, а той ме отговори: „Англичанитѣ не цѣлуватъ, но чуждитѣ дипломати почти безъ изключение цѣлуватъ.“ Остава прочее, всѣки да направи онова, което обича. Бѣха се минали само 3—4 минути отъ опредѣления часъ, и кральтъ съ кралицата се появиха въ стаята. Макаръ и да не бѣхъ виждалъ краль Георги, но физиономията му, сякашъ, ми бѣше позната, защото бѣхъ виждалъ нѣколко негови портрети. Той ми направи впечатление на човѣкъ благодушенъ. При по-нататъшното ми прибивание въ Англия азъ се убедихъ, че той не само е благодушенъ, но е извънредно почтенъ и лояленъ както къмъ своитѣ поданици, тъй и къмъ чужденцитѣ. Слушалъ бѣхъ отъ англичани и отъ англичанки, че кралицата се държала надменно, но къмъ чуждитѣ представители тя бѣше винаги любезна и снизсходителна.

Кральтъ бѣше въ генералска форма, а кралицата—въ баленъ тоалетъ, съ скѫпи украшения. Тѣ и двамата бѣха се приготвили за вечеринката и се ползуваха отъ тоя случай да улеснятъ и себе си и чуждитѣ дипломати при представянето на акредитивнитѣ имъ писма. Писмото, което носѣхъ на краля, макаръ и запечатано, но съдържанието му бѣ известно нему и на мене. Следъ здрависването подадохъ писмото на краля, като му казахъ, колко се считамъ щастливъ, като ще имамъ случай да представлявамъ моето отечество въ една такава велика страна, като Англия, която е била въ историята образецъ на гражданска и политическа свобода, на

материаленъ успѣхъ и на цивилизация. Кралътъ отговори тъй сѫщо съ нѣколко думи, като подчерта успѣха на България въ такъвъ кѫсъ периодъ. Следъ това ми зададе нѣколко въпроса: где съмъ училъ английски, какъ функционира конституционното управление въ България, а кралицата ме запита, дали селянитѣ продължаватъ да носятъ своитѣ стари костюми или и тамъ е влѣзла модата. Цѣлиятъ този разговоръ не трая повече отъ 5—6 минути. Като излѣзохъ отъ салона, забелязахъ, че други двама новопристигнали министри чакаха, за да бѫдатъ въведени при краля и кралицата, за да представятъ своитѣ акредитивни писма. Единиятъ бѣше румънскиятъ, а другиятъ—урагвайскиятъ. Предвожданъ отъ единъ дворцовъ служитель, азъ преминахъ презъ нѣколко салони и достигнахъ до една продълговата и доста обширна стая, гдето сѫ събираха поканенитѣ чужди дипломати съ женитѣ и дъщеритѣ си за дворцовата вечеринка. Тамъ заварихъ само десетина подранили дипломати, отъ които само единъ познайникъ, съ когото заведохъ разговоръ. Но постепенно пристигнаха и други, и дългата стая почна да се пълни. На опредѣления часъ стаята бѣше напълнена. Присѫтствуваха всички посланици на Великитѣ държави и почти всички пълномощни министри и шарже д'афер'-и. Имаше и много секретари, както и военни аташета. Забелязахъ, че нѣкои отъ тѣхъ бѣха съвършено свободни въ обноскитѣ си къмъ другитѣ — като у дома си. Азъ се възползувахъ отъ случая и се запознахъ съ нѣкои отъ колегитѣ. Имаше пълномощни министри, които макаръ отъ далечни страни, интересуваха се за България и запитваха за нейното управление съ любопитство. По-голѣмата часть отъ тѣхъ знаеха добре английски, та много често си служехъ съ тоя езикъ. Нѣкои знаеха само него. Въ тая обширна стая разговоритъ се водѣше на високо и дори съ високъ смѣхъ, което ми се виждаше нѣкакъ си несъответствуваще на строгия церемониалъ. По едно време чухъ въ съседния салонъ, че музиката свири английския химнъ God sav eour King (Боже царя пази), и стана едно раздвижване между дипломатитѣ, които почнаха да се нареждатъ по старшинство: най-напредъ посланицитѣ, следъ тѣхъ пълномощнитѣ министри и най-после шардже д'афер'-итѣ. Ние, новитѣ дипломати, стоехме назадъ и не можехме да виждаме, какво става въ съседния салонъ. Но когато се извървѣ една часть отъ дипломатическото тѣло, и дойде моятъ редъ да влѣза въ салона, азъ видѣхъ краля и кралицата, изправени на крака предъ два голѣми фотьойла, задъ които стоеха кралскитѣ роднини и нѣколко дворцови чиновници. Последнитѣ държеха списъци на всички присѫтствуващи гости и произнасяха на високо имената на всѣки, който влизаше. Мѫжетѣ навеждаха глави предъ краля и после предъ кралицата, а женитѣ правѣха реверанси. Кралътъ и кралицата отговаряха сь кимване на глава, а понѣкога и съ усмивка къмъ ония, които бѣха имъ добре познати. Следъ като се изредиха чуждитѣ представители, кралътъ и кралицата седнаха на фотьойлитѣ и се започна дефилирането на англичанитѣ и англичанкитѣ, които бѣха се натрупали въ други съседни салони и на които числото достигаше 7—800 души. Начело на тая нова колона вървѣха англий-

скитѣ министри съ женитѣ си. Поздравленията ставаха по-сѫщия начинъ, само че англичанкитѣ правятъ по-дълбоки и понѣкога прекалени реверанси предъ седналата кралска двойка. Единъ отъ моитѣ колеги, който бѣше присѫтствувалъ много пѫти на тия дворцови вечеринки, ми показваше нѣкои отъ по-значителнитѣ личности. Налѣво отъ насъ се редѣха следъ дефилирането си английскитѣ министри и други важни личности. Близо до насъ се изправи господинъ съ срѣденъ ръстъ, съ доста грубо лице, нѣкакъ неприличенъ на другитѣ високостоящи англичани. Единъ отъ моитѣ колеги ме бутна и ме запита на ухото, дали зная кой е тоя господинъ. Отговорихъ му отрицателно, и той ми разправи, че тоя господинъ е министъръ на общественитѣ сгради и че се казва Джонъ Бъръсъ—единъ отъ водителитѣ на работническата партия, самъ дългогодишенъ работникъ. Азъ се вгледахъ въ него и видѣхъ, че наистина той има всичкитѣ вънкашни признаци на физически работникъ; но бѣ облѣченъ въ мундиръ, съ бричове съ високи чорапи и съ пантофи, както бѣха облѣчени другитѣ министри.

Това ме зачуди и сѫщевременно зарадва. Менъ бѣше мѫчно да облѣка бричове и да обуя дълги бѣли чорапи до колѣнетѣ подъ влиянието на българскитѣ понятия. Струваше ми се, че ще се смѣе на мене цѣла България и ще ме считатъ българитѣ за човѣкъ пустославенъ и дори несериозенъ. Сѣкашъ, борѣше ме съвѣстьта, загдето съмъ се о к а р и к а т у р и л ъ. Казвахъ си, че мнозина отъ моитѣ приятели, които не сѫ излизали вънъ отъ България, не ще повѣрватъ, че съмъ се облѣкълъ по неизбѣжна несгода съ тоя маскараденъ костюмъ. Попитахъ моя колега, какъ се е съгласилъ единъ истински работникъ да се облѣче по такъвъ начинъ, а той ми отговори: „щомъ е приелъ да бѫде министъръ, той е приелъ да ходи и въ двореца, а щомъ ходи въ двореца, той трѣбва да изпълнява и дворцовитѣ традиции и предписания. Английското работничество нѣ е като нашето и вашето; то се бори за интереси и за право, но не се заяда за форми. То знае, че традициитѣ на английския дворъ не попрѣчиха за свободата и напредъка на английския народъ.“ Отъ тая вечерь азъ започнахъ да гледамъ на дворцовата форма съ по-голѣмо снисхождение, и, когато нѣколко лондонски фотографи ме поканиха да ме фотографиратъ за себе си и за нѣкое илюстровано списание въ тая форма, азъ не само не се отказахъ, но и купихъ за себе си нѣколко екземпляри, които ми служатъ и сега за единъ добъръ споменъ. Но английскиятъ дворецъ се бърка не само въ мѫжкото, но и въ женското облѣкло. Вестницитѣ обнародватъ предписания, колко да бѫде шлейфа на роклята, какви и колко да бѫдатъ перата на главата и пр. И всѣка една гостенка на тая кралска вечеринка счита за длъжность да се съобрази точно съ правилата, които издава канцеларията на церемониитѣ по нареждане на краля или кралицата. Има много обичаи, които биха ни се видѣли смѣшни, но на които англичанитѣ не се смѣятъ. За насъ е смѣшно, когато видимъ нѣкой орденъ привързанъ на глезена и нареченъ орденъ на п о д в р ъ з к а т а, но колко знаменити англичани сѫ въздишали за него

и не сѫ могли да го получатъ, защото се дава много рѣдко и за извънредни заслуги. . . . Между либералитѣ министри имаше го само Съръ Ед. Грей.

Предвестници на Балканския съюзъ.

Още когато бѣхъ въ София, знаехъ, че между насъ и сърбитѣ се водятъ сериозни преговори за единъ съюзъ между България и Сърбия, но нито английското правителство, нито рускиятъ посланикъ, нито сръбскиятъ шарже д'аферъ бѣха осведомени по въпроса. Мѫчно бѣше по онова време да се повѣрва, че българи и сърби ще намѣрятъ база за споразумение. Войната отъ 1885 година бѣше изкопала една доста голѣма яма между двете страни. Сръбскитѣ претенции въ Македония и дългогодишнитѣ кървави борби между български и сръбски четници бѣха оставили впечатлението у мнозина, че е невъзможно да се постигне споразумение било за една автономия, било за поставяне на една справедлива етническа граница. Отъ друга страна несполучивитѣ опити за единъ икономически съюзъ между двете страни не само не бѣха улеснили идеята за едно политическо споразумение, но дори бѣха я компрометирали. Срещу тия неблагоприятни условия сѫществуваше, обаче, едно важно обстоятелство: и въ двете страни бѣха на власть правителства, които искрено желаеха да турятъ край на недоразуменията между двете съседни страни и да разрешатъ Македонския въпросъ по начинъ, който да задоволи справедливитѣ претенции на българи и сърби.

Още съ пристигането си въ Лондонъ азъ започнахъ да следя, какъ се посрѣща въ английскитѣ официални и неофициални кржгове идеята за едно споразумение между балканскитѣ народи, и всѣки день се убеждавахъ, че ония, които желаеха разрешението на Източния въпросъ безъ една голѣма европейска война, посрѣщаха тая идея съ благосклоность, а нѣкои даже и съ възторгъ. Боеха се само, дали тия балкански народи ще бѫдатъ въ състояние да съкрушатъ такава империя, като турската. Примѣръ̀тъ, който бѣха дали гърцитѣ на 1897 година, бѣше твърде обезсърдчителенъ. Наистина, че войната между Турция и Италия бѣше отслабила до значителна степень Турция, но англичанитѣ, които гледаха исторически на въпроса, считаха, че скрититѣ турски сили сѫ неизчерпаеми и че народи малки и нови, като българитѣ и сърбитѣ, не ще сѫ въ състояние да победятъ Турската империя. Нѣкои отъ членоветѣ на Балканския комитетъ гледаха по-оптимистически, и то не защото бѣха твърдо увѣрени, че балканскитѣ народи ще сѫ въ състояние сами да разрешатъ Източния въпросъ, но защото мислѣха, че, еднъжъ подигнатъ отъ балканскитѣ народи, Европа ще се принуди волно и неволно да се занимае съ него и да го разреши поне съ една автономия на Македония. „Дайте ни поводъ да работимъ предъ английското обществено мнение за македонската кауза; трѣбва или турцитѣ да направятъ нѣщо, или пъкъ вие да повдигнете въпроса съ острота", ми шепнѣха повѣрително нѣкои (неотговорни, разбира се) общественици и депутати.

Но азъ всѣкога отговаряхъ, че България не може да рискува, защото едно неуспѣшно предприятие ще озлочести не само Македония, но и България. Както въ София, тъй и въ Лондонъ азъ бѣхъ противъ четничеството и несполучливитѣ възстания, защото тѣ служеха на турското правителство за претекстъ да изтрѣбва нашитѣ сънародници. Имаше събрани данни отъ македонски дейци, които показваха, че се е намалило числото на нашитѣ еднородци отъ систематическитѣ имъ преследвания отъ страна на турскитѣ власти и на чуждитѣ пропаганди. Наистина, че страданията и преследванията бѣха създали въ Македония една корава и патриотическа българска интелигенция, готова за всѣкакви жертви, но сѫщо тъй бѣ истина, че много слабодушни българи, за да си спасятъ живота, бѣха преминали подъ влиянието на чуждитѣ пропаганди и бѣха се прогласили за сърби или гърци. Ония англичани, които искаха да стане нѣщо въ Македония, та да заработятъ по-усърдно за македонската кауза, бѣха искрени доброжелатели, но тѣ не знаеха, колко скѫпо струваше на нашата народность всѣка една разкрита а ф е р а или всѣко едно бомбено покушение. Официалнитѣ кржгове желаеха споразумението между източнитѣ народи, защото то щѣше да улесни м и р н о т о разрешение на въпроса. Догдето българи, сърби, гърци и румъни се борѣха помежду си, турцитѣ имаха основание да твърдятъ, че тѣхното владичество е полезно за запазването на мира. Яростьта, съ която се преследваха една друга християнскитѣ народности въ Турция, бѣше едно петно за християнската цивилизация. А пъкъ имаше други англичани, които искрено бѣха убедени, че една автономна Македония означава развръзването на всички страсти и настѫпването на едно самоизтрѣбление.

Никой не знаеше въ Лондонъ за воденитѣ преговори между България и Сърбия — дори и рускиятъ посланикъ. Това го разбрахъ отъ разговора, който имахъ съ него. Министъръ-председательтъ г. Гешовъ, за да ме улесни въ мисията ми, позволи ми да довѣря на графъ Бенкендорфа, че договорътъ съ Сърбия не само е сключенъ, но че и председательтъ на камарата Д-ръ Даневъ ще отиде въ Ливадия, за да поиска одобрението му отъ руския императоръ и руското правителство. Разрешението ми се даде съ следното частно писмо:

София, 8 априлъ 1912 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Бързамъ да Ви благодаря за частното Ви писмо отъ 2, което едвамъ вчера получихъ.

Твърде интересни сѫ заявленията на г. Бенкендорфъ, които ми предавате. Днесъ-утре азъ чакамъ не по-малко интересни съобщения и отъ тукашния колега на Б., който, както знаете, бѣ цѣлъ месецъ при своя шефъ и днесъ се завръща отъ отпуска си. Той съобщилъ вече на нашия представитель тамъ, че неговиятъ суверенъ билъ извънредно много доволенъ отъ насъ и нашата политика. И Вие разбирате защо, тъй като Ви говорихъ преди тръгването Ви за едни преговори съ една съседна намъ страна, които преговори свършихме вече благополучно . . . . Разбира се, по всичко това моля **нито дума** комуто и да е.

Една новина. Имаме вече съгласието на руския императоръ за една мисия, която, начело съ г. д-ръ Даневъ, ще тръгне кжде 22—25 того, нашъ

стилъ, за да го поздрави въ Ливадия. Тамъ ще бѫде при срещата г. министъръ Сазоновъ. Да видимъ и отъ тамъ, какво ще чуемъ. На Б. само можете да съобщите тая новина, за да имате и Вие после оправдание да искате отъ него нѣкои confidences.

Sir Henry Bax Ironside вчера ми говори пакъ за уреждането въпроситѣ между тѣхъ и насъ, които и до сега прѣчатъ да си дадатъ и тѣ съгласието за отмѣнението капитулационния режимъ. Вѣрвамъ Вие да сте изучили вече добре тоя въпросъ и да сте опредѣлили начинъ на действията Ви за тѣхното уреждане. Sir Henry бѣ тъй любезенъ да ми каже, че ше се тури напълно на Вашето разпореждане, когато дойде въ Лондонъ, за да се постигне незабавно тъй много отлаганото до сега уреждане на тоя боленъ въпросъ. Той тъкми да тръгне отъ тукъ за Лондонъ следъ петнадесетина деня.

Приемете сърдечнитѣ ми поздрави

Ив. Ев. Гешовъ.

Догдето г. Гешовъ бѣше министъръ-председатель и министъръ на външнитѣ работи азъ кореспондирахъ съ него по нѣколко начина: съ шифровани и открити телеграми, съ повѣрителни и явни рапорти и съ частни писма. По сѫщия начинъ ми отговаряше и той. Частнитѣ писма имаха това прѣдимство, че се изпращаха и получаваха бързо, а министрътъ имаше свободата да ги чете самъ, безъ да минаватъ презъ канцеларията. Неудобството бѣше, че въ бързината, нито г. Гешовъ, нито азъ, задържахме копие отъ тия писма, та стана нужда следъ години да вадимъ копия той отъ своитѣ, азъ отъ моитѣ — и то само отъ ония писма, които се бѣха запазили. Има две-три, които сѫ се изгубили; между тѣхъ е и моето отъ 2 априлъ, на което г. Гешовъ отговаря съ своето отъ 8 априлъ. Въ това писмо буквата „Б“ означава графъ Бенкендорфъ, руски посланикъ въ Лондонъ, който бѣ се изразилъ предъ менъ твърде ласкаво за българското правителство. Азъ изпълнихъ поржчката на г. Гешовъ и съобщихъ повѣрително на Бенкендорфа за сключения българосръбски договоръ и за заминаването на д-ръ Даневъ. Той остана много доволенъ и отъ тогазъ започна да се носи къмъ мене съ по-голѣмо довѣрие и да ми съобщава новини, които инакъ надали би ми повѣрилъ, макаръ да бѣхъ му препоржчанъ отъ най-добри страни, Но азъ не се ограничихъ само съ това. Въ единъ разговоръ съ Съръ Ед. Грей азъ му загатнахъ за едно споразумение между Сърбия и България, което ще улесни твърде много разрешението на Източния въпросъ. Прибавихъ само, че това споразумение има миролюбивъ характеръ и е начало за едно общо споразумение между балканскитѣ народи. Той ме изгледа внимателно, но не поиска да му дамъ подробности, особено като му казахъ, че съобщението го правя отъ себе си — строго повѣрително. Следъ това говорихме за начина, по който може да се подобри сѫдбата на християнското население въ Турция. Нему се харесваше, гдето азъ бѣхъ миролюбивъ и не показвахъ никаква омраза къмъ турцитѣ.

Съ доайена на дипломатическото тѣло—г-на Камбона — бѣхъ се виждалъ само единъ пѫть и то за запознаване, но дългъгъ разговоръ не бѣхъ водилъ. И, както е обичаятъ, изпратихъ му едно писъмце, съ което го молѣхъ, да ми отговори, по кой часъ ще му бѫде удобно да ме приеме. Той ми отговори, че ще му бѫде

приятно да ме види въ легацията на другия день сутриньта. Тая среща съмъ описалъ въ следното писмо:

28 априлъ 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Днесъ бѣхъ при г. Камбонъ, фр. посланикъ и нашъ doyen. Държа ме близо единъ часъ. Най-напредъ ме разпита за нашия царь, за когото после говорй около 7—8 минути съ голѣма похвала. „Той е голѣмъ дипломатъ. Чудно е, какъ можа при толкова мѫчни обстоятелства да излѣзе съ успѣхъ. Европа се надѣва и тоя пѫть на неговата мѫдрость.“ Разказа ми, че той всѣкога му правилъ честьта да го посещава, колчемъ е дохождалъ въ Лондонъ. Отзова се добре и за правителството, на благоразумието на което разчита.

Не зная, дали е въ обичаитѣ на г. Камбона да говори надълго, но тоя пѫть той остави много малко време да се изкажа. Азъ го слушахъ и не съжалявамъ, защото той докосна всички парливи въпроси. Неговото мнение ще Ви съобщя накѫсо, защото иначе ще трѣбва да пиша дълги писма, а почеркътъ ми не е много лесенъ за отгатване.

„Не вѣрвамъ, че Италия ще направи глупостьта да пренесе войната на европейскитѣ брѣгове. За тая задача ѝ трѣбватъ повече отъ 100,000 души, а 100,000 души тя е вече употрѣбила въ Триполитания. България, като най-силна отъ балканскитѣ държави, би могла да докара една европейска война но азъ Ви увѣрявамъ, че сега Турция е по-силна отъ Васъ. Ако сте искали да нападате Турция, трѣбваше да го направите следъ младотурската революция. Тогазъ тя бѣше слаба. Но имайте предвидъ, че когато Турция види опасность отъ къмъ България, тя ще се споразумѣе съ Италия, па може да има и други помощници на Балканския п-овъ. Азъ зная, че Русия, въ качеството си на историческа Ваша помощница, ви съветва да мирувате и Вие ще трѣбва да я послушате. Спасението на балканскитѣ народи е въ едно споразумение, даже ако е възможно и съ Турция. Италианцитѣ иматъ добра флота и добри офицери, но не всичкитѣ имъ солдати сѫ годни за упорита борба. Азъ бѣхъ въ Цариградъ презъ време на Турско-гръцката война. Тогавашниятъ воененъ министъръ направи мобилизацията въ $1^1/_2$ месеци. Австро-Унгария може да завземе санджака, а може да отиде и по-нататъкъ, само ако България или Сърбия навлѣзатъ въ Македония. Безъ тоя поводъ азъ не вѣрвамъ, че графъ Бертолдъ би посъветвалъ каквато и да било авантюристическа политика. А и императорътъ Ф. Иосифъ не би рискувалъ последнитѣ дни на живота си за докарването на една общоевропейска война.“

Само две прекѫсвания азъ направихъ на неговата дълга речь, а именно: когато каза, че съперничеството между Италия и Австро-Унгария, както и темпераментътъ на графъ Бертолда сѫ гаранция за statu quo'то. „Италия съ окупирането на два острова вече наруши statu quo-то, и то не може да се върне на старото си положение. Българското правителство е за една политика на споразумение между балканскитѣ народи — азъ лично съмъ подкрепялъ тази политика въ печата, защото съмъ мислѣлъ, че само чрезъ нея ще можемъ да отдѣлимъ Турция отъ сегашния ѝ пѫть на въоръжение и да я приближимъ къмъ Тройното съглашение; но вижда се, че старитѣ подозрения у турцитѣ не сѫ изчезнали, и времето не е още дошло за осѫществяването на една такава възвишена сама по себе си идея. Колкото за другитѣ балкански народи България може да се похвали, че е носителка и инициаторка на идеята за споразумение.“ Г. Камбонъ остана доволенъ отъ последното и каза, че то ще може много да улесни бѫдещето на Балканския полуостровъ.

Отъ французкото посолство отидохъ въ House of Commons, гдето г. Buxton ме бѣше поканилъ на закуска. Той пъкъ настоява, че българското правителство трѣбва да направи нѣщо, за да се възбуди малко общественото мнение и се подготви почвата за единъ контролъ върху турското управление въ Македония. Другитѣ разговори не Ви съобщавамъ, защото не сѫ толкова важни. Когато го запитахъ, като какви постѫпки, споредъ него, би могло да направи българското правителство, той ми отговори: — нѣщо като мемоара на 1905 год. Отговорихъ му, че не вѣрвамъ при днешнитѣ политически условия да се реши то на подобна постѫпка. Едно правителство не е

частно лице, нито дружество. То носи отговорности и за себе си и за своето отечество, и то не може да прави постжпки, когато предварително е убедено, че отъ тѣхъ не ще има никакви добри последствия, а, напротивъ, може да докара даже влошаване на положението. Доколкото ми е известно, вашето правителство е на противно мнение, и азъ по никой начинъ не мога да съветвамъ бълг. правителство къмъ постжпки, които само ще го изложатъ.

Нѣма съмнение, че г. Buxton е единъ доброжелатель, но той гледа на работата отъ съвсемъ друга гледна точка. Обещахъ му, обаче, да му съобщавамъ по частенъ редъ сведения, добивани отъ Македония и Одринско.

На края нека Ви обадя, кое стана причина да се срещна съ него въ парламента. Той бѣше получилъ отъ Македония едно писмо на **български,** чрезъ солун. англ. генерал. консулство, безъ подписъ, но отъ името на **нѣколко войводи,** въ което се умолява краль Георги и английското правителство, както и Балканския комитетъ да вематъ Македония подъ свое покровителство и да направятъ отъ нея нѣщо като Канада, Южна Африка и пр. Това писмо бѣше изпратено въ легацията, за да се преведе. Дадохъ му съдържанието, и въ благодарителното си писмо той ме покани на лична среща. Това писмо го е много заинтересувало, защото ми говори днесъ, че много желаелъ да има буквaленъ преводъ отъ него. Казахъ му, че е мжчно преводимо, защото е полуграмотно, но ще накарамъ секретаря си да направи това, което е възможно.

Графъ Бенкендорфъ много се благодари за сведенията, които бѣхъ му далъ, още когато получихъ Вашето частно писмо (отъ 8 априлъ) — за заминаването на депутацията за Ливадия. Той искаше да знае за пребиванието на г. Сазоновъ и, когато се извърши това точно споредъ датитѣ, той ме срещна завчера въ коридора на Foreign office и повторно ми благодари.

Съжалявамъ, че се водятъ нѣкои преговори по Итало-турската война, но намѣрихъ за дръзко да попитамъ днесъ г. Камбона, който въ друго отношение бѣше доста откровенъ, но по тая точка не ми направи нѣкакво загатване, за да ми даде поводъ да го запитамъ.

Като се надѣвамъ, че нѣма да ме лишите отъ сведенията си, ако има нѣщо станало за наша България, било по отношение на балканскитѣ държави, било по отношение на по-голѣмитѣ.

оставамъ Вашъ преданъ

М. Ив. Маджаровъ.

На г. Камбона не обадихъ нищо опредѣлено за нашия съюзъ съ Сърбия, защото мислѣхъ, че ще наруша поржчката, която ми бѣше направилъ г. Гешовъ въ частното си писмо, но се явихъ предъ него като жаркъ защитникъ на балканското споразумение изобщо. По онова време Гърция бѣше французко-английска клиентка и французкиятъ посланикъ не можеше, като ми говори за Балканския полуостровъ, да не спомене нѣщо и за Гърция.

За Гърция азъ имахъ и свои убеждения. Макаръ тя да бѣ бита нѣкакъ си лесно отъ Турция на 1897 г., но азъ знаехъ, че другаде почиваше нейното значение — въ нейнитѣ колонии, въ нейната търговия, въ нейната военна и търговска флота, въ нейното религиозно и културно влияние на Балканския полуостровъ и по брѣговетѣ на Срѣдиземното море, въ симпатиитѣ, които тя имаше въ Европа.... На млади години бѣхъ обиколилъ Мала Азия, и Палестиня, и Египетъ, и Тракия, и Цариградъ и бѣхъ видѣлъ патриотизма и коравината на гръцкото племе, та мислѣхъ, че България ще спечели твърде много, ако отстрани или поне смекчи вѣковната вражда, която сжществува помежду имъ и която едно време докара и за тѣхъ и за насъ чуждото иго. И което най-много ме насърдчаваше въ това направление, бѣше откритата отъ младотурцитѣ политика на изтрѣбление всички християнски наро-

дности. Тая политика бѣше стреснала и самитѣ гърци, които чрезъ гръцката патриаршия търсѣха въ Цариградъ приятелството и помощьта на българитѣ.

Единъ день отидохъ въ Гръцката легация и въ разговора си съ гръцкия пълномощенъ министръ Генадиосъ изказахъ му следнитѣ мисли, които веднага предадохъ на г. Гешова съ долупомѣстеното частно писмо:

Лондонъ, 1 юний 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Вчера имахъ частна среща съ гръцкия министъръ г. Генадиосъ. Той е отъ дълги години въ Лондонъ, ползува се съ добро име между английското общество и е личенъ приятель на г. Венизелоса. Стана дума за нашитѣ отношения съ Гърция и съ патриаршията и за тѣхното бждеще. Азъ му изказахъ моето **лично** мнение, отъ което той остана извънредно доволенъ, като ми обеща, че още сѫщия день ще пише на г. Венезелоса. Мисля, че ми е длъжность да Ви доложа за изказанитѣ отъ менъ мисли:

„Въ антигръцкото движение не е виновенъ българскиятъ народъ, защото въ голѣмото си болшинство той го осѫжда. Сегашното българско правителство желае горещо да бѫде въ добри отношения съ Гърция и даже да се споразумѣе по много въпроси. Но, споредъ мене, грѣшатъ ония, които захващатъ най-напредъ отъ схизмата, защото тя не е плодъ на религиозни различия, а на исторически интереси. Тя се произнесе едно време въ Цариградъ, но нейното вдигане зависи днесъ отъ Атина и София. Патриаршията всѣкога е била готова да признае независимостьта на българската църква въ предѣлитѣ на Българското царство, но какво да правимъ съ българскитѣ епархии въ Турско? Ето въпросътъ. Него като разрешимъ, всичко друго е лесно. Благодарение на българското постоянство и привързаностьта на българитѣ къмъ православната църква, насъ не ни дѣлятъ религиозни различия. Споръть ни съ васъ не е религиозенъ. Той взема религиозна форма, за да прикрие политическия си характеръ. Следъ изминаването на 40 години много умове се избистриха, много илюзии се отстраниха, и пѫтьтъ за едно споразумение сега е много по-лесенъ отгогава. На пръвъ погледъ, колкото да се представлява мѫчно споразумението между тѣзи две народности, но практически то би станало, може би, съ по-голѣма леснотия, отколкото между други две народности. Много сѫ преплетени интереситѣ ни въ Турско, но тамъ има, какво да дадемъ и какво да вземемъ. Разбира се, че първото условие е една извънредна голѣма дискретность. Първоначално нѣма нужда да правимъ единъ нападателенъ съюзъ; но трѣбва да се приготвимъ за събитията, които противъ нашата воля могатъ да настѫпятъ на Балканския полуостровъ. Едно споразумение на балканскитѣ народи може да има такива благоприятни последствия, щото да промѣни дори политиката на нѣкои отъ голѣмитѣ държави, които сега се извиняватъ съ нашето самоизтрѣбление."

Запита ме, дали мога да му посоча една делимитационна линия. Казахъ му, че това може да стане при едни преговори, но мога да го увѣря, че у насъ гледатъ по-широко на въпроса и се ржководятъ отъ правилото, че, който иска да прави голѣма политика, той трѣбва да е приготвенъ за компромиси. Въ районитѣ, които ще опредѣлимъ, ще влѣзатъ безсъмненно жители и отъ двете народности, и това е неизбѣжно при сѫществуващитѣ условия; това, обаче, ще се компенсира. Трѣбва само да имаме предвидъ, че нашитѣ интереси се съприкосновяватъ съ вашитѣ само въ известни мѣстности, а въ по-голѣмата си часть ние можемъ да бѫдемъ само помощници за осѫществяването на вашитѣ интереси. Въ Епиръ, въ островитѣ и пр. вашиятъ успѣхъ може само да радва нашето православно сърдце. Ако въ първо време не можемъ да постигнемъ пълно съгласие за вашитѣ енории въ Македония, ние можемъ да ги раздѣлимъ на три категории: чисто български, чисто гръцки и смѣсени. Въ смѣсенитѣ, ако болшинството е българско, архиепископътъ ще бѫде българинъ, а викариятъ—гръкъ и обратно. Училищата ще се поддържатъ чрезъ надлежния духовенъ представитель на народноститѣ. Сегашното българско правителство даде вече нѣкои доказателства, че то не мрази и не преследва

гръцкия елементъ; такива даде и гръцкото правителство и патриаршията. Тѣ всички, събрани вкупомъ, показватъ, че много е промѣнено отъ миналото.

Помжчихъ се да го увѣря, че днешнитѣ политически условия сж важни за всички балкански народи; но тѣ сж критически за гръцката народность. Колкото да се говори, че окупирането на островитѣ отъ Италия е само временна мѣрка, но твърде е възможно и да е едно начало на раздробяване. Въ такъвъ, случай гърцитѣ трѣбва да се осигурятъ поне откъмъ северъ, а това може да се постигне само съ едно споразумение. Азъ му говорихъ все отъ мое име, защото не зная, дали Вие бихте се съгласили да се отиде по-нататъкъ. Но азъ, който отъ години съмъ гледалъ на гръцкия елементъ като на една сила (не разбира се военна), мисля, че България би спечелила твърде много при подобно споразумение. Преди всичко нейниятъ престижъ ще се повдигне, и тя ще стане единъ видъ ржководителка на работитѣ на Балканския полуостровъ.

Моля съ една бележка да ми се съобщи, че писмото ми е получено отъ Васъ.

Съ сърдеченъ поздравъ

М. Ив. Маджаровъ.

Г. Генадиосъ остана много доволенъ отъ моята защита на едно българо-гръцко споразумение. Той, обаче, не знаеше нищо за нашия съюзъ съ Сърбия. Следъ две седмици той дойде въ Българската легация и ми съобщи, че получилъ отговоръ отъ г-на Венизелоса, който му казвалъ, че одобрява напълно изказанитѣ мисли и че ще се помжчи, когато му се представи случай, да ги осжществи.

Итало-турската война и отношенията на България къмъ Турция.

Току-що бѣхъ пристигналъ въ Лондонъ, забелязахъ, че се открива една препирня между българскитѣ и турскитѣ вестници за македонскитѣ реформи. Наистина, въпросътъ бѣ много старъ— останалъ още отъ Берлинския конгресъ, но войната между Италия и Турция, която нѣмаше изгледъ да се свърши скоро, даваше поводъ на нашитѣ общественици отъ разнитѣ партии да мислятъ, че настжпватъ благоприятни времена за въвеждането на сериозни реформи въ Македония. Четничеството, което следъ хуриета бѣ отслабнало, започна отново да се засилва. Това дразнѣше турцитѣ, а пъкъ преследванията и изтезанията, които правѣха турскитѣ власти надъ българското население дразнѣше българитѣ. Българската опозиция намираше въ това положение единъ добъръ случай, за да нападне миролюбивата политика на Гешовото правителство. Тя си мислѣше, че по тоя въпросъ ще може най-лесно да го събори.

Мнозина българи мислѣха, че войната съ Италия е изтощила Турция, и България сама ще може да я повали. Българскитѣ министри не бѣха на това мнение и правѣха всички усилия, за да иматъ съюзници, обаче и за тѣхъ итало-турската война имаше едно магическо влияние. Само че тѣ желаеха, тая война да се продължи, колкото е възможно по-дълго време и да се пренесе на егейскитѣ брѣгове. Въ едно интервю, което на времето направи впечатление и вънъ отъ България, министръ-прееседателтъ заяви, че, ако независимо отъ насъ се появятъ усложнения, или бжде заплашено status quo-то на Балканитѣ, България ще трѣбва да

вземе нуждитѣ мѣрки за запазване на своитѣ интереси. Разбира се, че отъ тия думи не можеше да се вади заключение за намѣса въ войната, но въ всѣки случай тѣхната цель трѣбва да е била, предполагамъ азъ, да се успокои общественото мнение въ България и да насърдчи Италия да пренесе войната отъ Африка въ Европа.

Но Италия, която бѣше се осигурила по въпроса за Триполитания, както при Тройното съглашение, тъй и при Тройния съюзъ, нѣмаше никакъвъ интересъ да усложнява работитѣ и да повдига противъ себе си, коя да била европейска държава. Отъ друга страна тя не искаше да свързва сждбата си съ действията на коя да било отъ балканскитѣ държави, защото това щѣше да продължи войната, а Италия мислѣше да я свърши главно съ своята флота и съ дипломатическата помощь на Германия. На това мнение бѣха почти всички посланици въ Лондонъ — даже и турскиятъ. Моитѣ сведения и впечатления отъ двама посланици азъ предадохъ на г. Гешовъ съ следното писмо:

Лондонъ, 12 май 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Завчера бѣхъ при австро-унгарския посланикъ графъ Менсдорфъ, за да се запозная съ него о ф и ц и а л н о следъ приема ми отъ краля. Прие ме много любезно, говори ми похвални работи за царя и царицата и ми изказа задоволството си, загдето князъ Борисъ ще придружава тѣхни Величества въ Виена. Каза ми, че е приятель на нашия царь и въ това си качество ми обеща съдействие въ случай на нужда.

Естествено бѣ да се спре разговорътъ ни върху итал.-турската война. Той по **никой начинъ** не вѣрва, че Италия ще рискува да направи десантъ на европейскитѣ или азиятски владения на Турция. **„Не е за италианцитѣ това предприятие“**, каза той натъртено. Когато му обадихъ, че въ България има мнозина, които симпатизиратъ на италианцитѣ, той нѣкакъ си съ любопитство ме запита: „но има ли много такива?“ Както другитѣ посланици, така и той не предвижда края на тази италианска война и счита, че положението се доста заплита и че англичанитѣ захващатъ да се безпокоятъ: — отъ една страна, мюсюлманскитѣ имъ поданици се вълнуватъ отъ симпатия къмъ Турция, а отъ друга — Италия завладява острови по Срѣдиземно море. Заключението му е, че нѣма надежда за скорошенъ миръ, макаръ цѣла Европа да го желае. Азъ се ограничихъ само да му изложа мжчнотиитѣ, които посрѣща нашето правителство било въ търговско, било въ политическо отношение отъ тази безконечна война.

Вчера за сжщата цель бѣхъ при турския посланикъ Тефикъ паша. Съ него разговорътъ се прострѣ близо единъ часъ, но се въртѣше повече около неговото познаване на България. Въ политическо отношение той изказа следнитѣ мисли: 1) Нѣма да ни уплаши Италия съ завземането на острови, 2) Италия нѣма да повтори нашествието си на Дарданелитѣ и 3) Италианцитѣ направиха мира невъзможенъ съ кралския си указъ за присъединението на Триполитания. Запитахъ го, дали, наистина, английското правителство се е съгласило да даде 5 души офицери за македонската жандармерия. Отговори ми утвърдително и прибави, че може числото имъ да се увеличи.

Днесъ по пладне бѣхъ на ауденция при принцеса Хенрихъ Батенбергъ (Беатриче). Тази ауденция ми се даде, безъ да я искамъ, чрезъ едно писмо отъ директора на церемониитѣ, т. е. придворния г. Уолсшъ. Когато отидохъ въ Kensington Palace, видѣхъ, че чакатъ за сжщата цель португалскиятъ и румънскиятъ пълномощни министри (португалскиятъ е въ Лондонъ отъ 15 месеца). Бѣхме приети заедно. Ауденцията трая 15 минути, и разговорътъ се отнасяше повече до климата и цвѣтята въ съответнитѣ страни, Когато разпитваше за България, каза буквално: „Когато моятъ beau frère бѣше тамъ,

азъ се повече интересувахъ за Вашето отечество.“ На това азъ нѣмаше какво да й отговоря, и разпитванията се повърнаха на старата тема.

Горнитѣ сведения иматъ повече характеръ на любопитство, отколкото на политика.

Съ поздравление и почитание
М. Ив. Маджаровъ.

По сѫщия въпросъ г. Гешовъ ми отговори съ писмо отъ 10 юлий 1912 година.

София, 10 юлий 1912 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Бързамъ да изпълня една приятна длъжность. Въ банкета на народната партия, станалъ преди недѣля, между другитѣ тостове има единъ и за Васъ. Предложенъ съ нѣколко сърдечни думи отъ младия г. Попкръстевъ и посрещнатъ съ одобрителенъ възгласъ отъ 220-тѣ сътрапезници, той бѣ съпроводенъ съ желанието — да Ви поздравя азъ отъ страна на всичкитѣ народняци, участвуващи въ банкета. И като Ви предавамъ този поздравъ, азъ Ви моля да извините закъснението на това предаване. Причината е многото работа, която тия дни събитията въ турско бѣха ми създали.

Каква промѣна, нали? Като днесъ преди четири години младотурцитѣ изненадаха свѣта съ една рѣдка по своето значение победа. И днесъ тия младотурци претърпяватъ такова едно поражение, каквото едва-ли други отечествоспасители други пѫть сѫ виждали — и падатъ неоплаквани почти отъ никого. Но тѣ изчезнали, кой ще ги замѣсти? Турция има сега камара, изборитѣ за която все една партия трѣбва да ржководи, защото не може една сбирщина отъ бивши Хамидови сановници да изпълни тая роля. А такава партия не виждаме ние тукъ, не виждатъ и въ Цариградъ, гдето, споредъ както ми пише г. Сарафовъ, всички сѫ много песимисти. Като казвамъ всички, разбирамъ посолствата и легациитѣ. И съставътъ на новия турски кабинетъ не е отъ естество да задоволи напълно, кое да е отъ тия посолства, дори и отъ точка зрение на тѣснитѣ национални интереси. Германофилитѣ Хилми и Махмудъ-Мухтаръ ще седатъ редомъ съ франкофила Нязимъ, и въ това отношение новото министерство не ще се различава много отъ онова, въ което влизаха германофилитѣ Махмудъ-Тефикъ и Ассѫшъ. Вѣроятно е, че Англия е пакъ измамена, тъй като Кямилъ не влиза, па и Хаджи-Адилъ, приятелътъ на г. Graves, не остава. Щатъ ли още нашитѣ приятели, англичанитѣ, да се мамятъ? И щомъ не влиза Кямилъ — на когото споредъ г. Ризова, най-много разчитаха италианцитѣ за бързото сключване на миръ, има ли надежда да се свърши скоро Итало-турската война? И дали не е въ добре разбранитѣ интереси на Англия да остави да се продължи войната, и да се изтощи Турция; да я остави дори да се ликвидира? По тоя въпросъ тия дни ми разправиха тукъ една интересна история. Единъ високъ и опитенъ чиновникъ отъ английската дипломатическа служба се бавилъ нѣколко деня incognito тукъ, въ София. Благодарение на приятелски връзки, той се срещналъ само съ представителя на една малка балканска държава и, въ единъ моментъ на приятелски излияния, казалъ на тоя представитель, че много се лъжатъ ония, които мислятъ, че Англия искала закрепването на Турция. Англия, като владѣе Индия и Египетъ, не е ли въ нейнъ интересъ Турция да изгуби всѣкакъвъ престижъ? И защото младотурцитѣ били прекрасни орждия за разкапването на Турската империя, затова и Англия ги поддържала. Интересно, нали? И забележете, че тоя дипломатъ отъ месеци насамъ е билъ въ Триполи и, като си билъ свършилъ тамъ работата, заминавалъ сега за Цариградъ. Не е зле да помнимъ това и да се ползуваме дори отъ него. Казвамъ да се ползуваме, защото, ако и далечъ, Вие трѣбва да си давате отчетъ за голѣмата промѣна, която стана и у насъ въ последнитѣ месеци. Разочаровани отъ една страна, обнадеждени отъ друга отъ всичко, що става у нашитѣ южни съседи, всичкитѣ наши приятели — и отъ дветѣ коалиционни крила — настояватъ да не пропустнемъ случая. Разбира се, че ще трѣбва и зрѣло обмисляване и одобрение, отъ гдето е нуждно, па и симпатии отъ всѣкѫде. Надѣя се, че ще положите всички усилия, за да ги имаме тамъ, гдето сте. За

сега не ще и дума, ние още повече трѣбва да сгжстяваме краскитѣ на нашето миролюбие и само едно да гледаме — да се не свръшва скоро войната. А за да се не свърши тя, трѣбва да викаме, колкото ни гласъ държи, че искаме миръ.

Съ искрени поздрави и почитание
Ив. Ев. Гешовъ.

Азъ прибързахъ да му отговоря веднага.

Лондонъ, 14 юлий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Като получихъ Вашето частно писмо, за което Ви благодаря твърде много, азъ пожелахъ да видя sir Arthur Nicolson, за да разбера отъ него, какво крои да прави англійското правителство предъ видъ на събитията въ Турция. Наистина, sir Arthur ме прие веднага въ кабинета си, но не ми каза нѣщо по-ново отъ това, което знаехъ. Споредъ него, англійскиятъ печатъ е доста добре осведоменъ по събитията. Запитахъ го дали „Европа“ не е взела нѣкакво решение относително разбъркания положение и предстоящитѣ компликации, но той ми отговори категорически: „Не, ние и другитѣ ще чакаме събитията и тогава ще решаваме.“ Въпросътъ за изпращането на англійски офицери въ Турско стои висящъ. Азъ мисля, че има нѣщо вѣрно въ съобщението на оня англичанинъ, който е пжтувалъ инкогнито презъ България. Тая е най-добрата политика за Тройното съглашение и за насъ . . . Тази теза азъ поддържахъ преди два-три месеца предъ графъ Бенкендорфъ и г. Камбонъ. Първиятъ ми отговори: „Това, което става (опитътъ за помирението) е Петербургско, но не мое.“

Вечерьта въ сжбота, следъ като бѣхъ видѣлъ sir A. Nicolson срещнахъ италианския посланикъ въ Dorchester House, гдето живѣе американскиятъ посланикъ г. Ридъ. Той имаше единъ голѣмъ приемъ за затваряне на сезона. Маркизъ Империали бѣше доста възбуденъ и ми се оплака, че нищо не може да научи отъ „Англійскитѣ сфери“. Това показва, че въ Foreign office или не знаятъ много нѣщо за турскитѣ събития, или си сж наложили голѣма резерва. Тукашниятъ кореспондентъ на „Новое Врѣмя“ (съ когото съмъ доста приятель, и дохожда често въ легацията) бѣше напоследъкъ въ Петербургъ. Той е виждалъ нѣколко голѣмци. Неговитѣ разкази потвърждаватъ напълно вашитѣ сведения за англичанина. Той ми каза, че отношенията между Англия и Русия сж сега по-добри отъ всѣки други пжть. Кжде септемврий ще дохожда тукъ г. Сазоновъ. Любопитното е, че англичанитѣ сега желаели да видятъ руска флота въ Срѣдиземно море. Идеята да се отдѣли Турция отъ Германия преодолява въ плановетѣ на Тройното съглашение, и това ги кара да съветватъ България да мирува и да не създава нови компликации. Видѣли сте отъ вестницитѣ, че съперничеството между Англия и Германия продължава.

Sir Henry Bax Ironside ми обади завчера, че, споредъ сведенията отъ София, работитѣ по преговоритѣ за съюзъ съ Гърция отивали добре. Той Ви поздравлява сърдечно. Тукъ всички желаятъ едно споразумение между балканскитѣ народи. защото вѣрватъ, че съ него ще се осуетятъ чуждитѣ замисли. И, ако Турция не се поправи, ликвидацията ѝ ще стане много по-лесно и по-безопасно. Декларацията на Съръ Едуардъ Грей въ камарата за Балтийската среща дава право да се мисли, че нищо опасно за Балканския полуостровъ не е решено, и че Турско-италианската война ще продължава.

Нашитѣ приятели желаятъ да се възползува България отъ обстоятелствата. Добре, но никой не обажда какъ — съ война ли? Но всички, съ които съмъ разговарялъ до сега, вѣрватъ, че шомъ се намѣсимъ, първиятъ резултатъ ще бжде да се споразумѣе Турция съ Италия и да отправи всичкитѣ си сили срещу насъ. А Италия не е готова да направи съ насъ едно предварително съглашение. Не само защото е **велика държава,** но и защото е членъ на Тройния съюзъ. Азъ не отказвамъ, че можемъ да се намѣсимъ, но затова трѣбва да настанатъ благоприятни обстоятелства—една междуособица, една покана отъ страна на една турска власть или една война на самия Балкански полуостровъ. По никой начинъ не трѣбва да играемъ ролята на dupe или на чужди орждия. Азъ снощи, като разговаряхъ съ италианския

посланикъ, чухъ повторно отъ устата му, че България трѣбва да мирува, защото Италия не желае да пренася войната на европейскитѣ брѣгове и да предизвика европейски компликации. Какъ тогава ще се облегнемъ на Италия, за да водимъ война съ Турция? . . . . .

Има нѣколко висяши въпроси. Моля да поискате отговоръ или уреждане, за да не се принуждавамъ да пиша официално. Особено за предложението на английското правителство да се сключи търговски договоръ, съ който ще се разреши и въпроса за капитулациитѣ. Когато другитѣ използуваха случая, не трѣбва да се чудимъ, че сѫщото иска да направи и Англия.

Съ най-голѣми почитания
М. Ив. Маджаровъ.

Г. Гешовитѣ възгледи не се различаваха почти въ нищо отъ моитѣ изложени въ горното писмо, условията при които България би могла да се намѣси евентуално въ турскитѣ разбъркани работи, за да наложи коренни реформи или автономия въ Македония. Само че азъ се намирахъ, може да се каже, изключително подъ влиянието само на европейската дипломация и на английската уравновесена атмосфера, а той трѣбваше да държи смѣтка и за други фактори, които го окрѫжаваха тамъ на мѣстото. Макаръ и водитель на една коалиция, която чужденцитѣ титулуватъ консервативна, той бѣ извънредно чувствителенъ къмъ общественото мнение. До тамъ чувствителенъ, щото се намѣриха отпосле негови противници, които го осѫдиха, че се е подалъ твърде много на народнитѣ течения. И наистина, ако е имало нѣкога война, която се е наложила на правителството отъ маситѣ, то е Балканската война. Като предугаждахъ тая податливость и тая чувствителность на коалиционното правителство, азъ се стараехъ съ писмата си и рапортитѣ си да внеса въ разпалената тамъ атмосфера единъ духъ на съпротивление.

Тайнитѣ договори за Балканския съюзъ се разкриватъ.

Едно отъ сѫществените условия за сполуката на Балканския съюзъ бѣ сключенитѣ договори да се държатъ въ голѣма тайна. И до колкото ми е известно, бѣха вземени всички мѣрки, за да останатъ тѣ тайни, догдето настѫпи времето за реализирането имъ. Трѣбваше да останатъ тайни дори и следъ тоя периодъ, защото въ тѣхъ сѫществуваше една клауза, която се отнасяше до Австро-Унгария и която трѣбваше да бѫде неизвестна на тая велика държава. Но една сутринь прочетохъ въ в. Times съобщение, че билъ сключенъ съюзъ между България, Сърбия и Гърция. Сѫщия день се явиха при менъ сътрудници на разни вестници и кореспонденти да питатъ, какво вѣрно има въ съобщението на в. Times. Отговорихъ имъ, че новината е много добра, за да не бѫде вѣрна. Казахъ имъ още, че азъ не зная нищо за нея и не я вѣрвамъ, защото балканскитѣ народи не сѫ още дозрѣли за едно такова велико дѣло. Когато нѣкои отъ по-виднитѣ англичани се опитваха да ме убеждаватъ, че тоя е единственятъ способъ за разрешението на източната проблема, азъ имъ сочехъ взаимнитѣ вражди между християнскитѣ народности въ Македония. Наистина, казвахъ имъ азъ, че следъ тъй наречения турски хуриетъ, когато

се започна едностайното преследване на всички, които не сж турци, у християнитѣ захвана, сякашъ, да се заражда другъ духъ, който не прилича на оня, що докара турцитѣ въ Европа, но все пакъ идеята не е напълно узрѣла. За доказателство на всичко това сочехъ имъ четническата деятелность на българи, сърби и гърци въ Македония, която често бѣ отправяна срещу самитѣ християнски населения. И наистина, по онова време даже правителственитѣ органи въ София се пълнѣха съ оплаквания изъ Македония за пакости, извършени надъ български села отъ сръбски и гръцки чети.

Моитѣ опровержения спомогнаха твърде много, за да се намали ефекта на Times'овата сензационна новина. Въ това отношение спомогна много и покойниятъ Баучеръ, който бѣ посветенъ въ тайната на Балканския съюзъ, и именно за това той положи голѣми усилия, за да се опровергае. Трѣбва да прибавя, че въ първия моментъ подозрението падна върху г. Баучеръ—помислихме, че може да се е намѣрилъ въ слабость да я съобщи на главния редакторъ, а пъкъ той по небрежность я е съобщилъ нѣкому отъ сътрудницитѣ на вестника. Но Баучеръ самъ бѣ останалъ изненаданъ и дойде при мене (той тогава бѣ въ Лондонъ) да спо-дѣли впечатленията си, които бѣха за него потресаещи, защото чувствуваше, че и на него ще падне една отговорность за тая индискретность на голѣмия английски органъ. По тоя поводъ се размѣниха нѣколко писма между мене и г. Гешовъ.

20 юлий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Прочели сте вѣрвамъ, какво писа „Times" за нѣкакъвъ си съюзъ между България и Сърбия и България и Гърция. Това съобщение е веднага протелеграфирано изъ цѣлия континентъ. Преди малко, като бѣше въ легацията г. Баучеръ, азъ го запитахъ, отгде черпи сведенията си редакцията на в. „Times", за да твърди съ такава положителность за работи, които, разгласявани, могатъ само да вредятъ на балканскитѣ народности. Той ми съобщи, че и той останалъ изненаданъ. Щомъ прочелъ писаното, отишелъ въ редакцията, гдето му казали, че новината иде отъ тѣхния Loby correspondent, който я научилъ отъ двама недотамъ видни депутати. Тогава г. Баучеръ отишелъ въ Foreign office при единъ отъ частнитѣ секретари, за да разбере, дали новината не иде отъ страна на Министерството, но се убедилъ, че това нѣщо тамъ не е говорено. На редактора на „Times" той казалъ, че подобни съобщения правятъ най-скрѣбно впечатление на балканскитѣ страни.

Понеже г. Баучеръ ми каза, че се познава съ Кантенберския епископъ, помолихъ го да разбере по единъ съвсемъ частенъ начинъ, дали Англиканската църква би изпратила свой представитель при освещаването на храма Ал. Невски, ако, разбира се, бѫде поканенъ официално отъ нашия св. Синодъ. Азъ не зная, кога ще стане освещаването, но мисля, че не би било лошо, ако създадемъ отношения между двѣтѣ църкви, които иматъ въ себе си едно общо: **съборностьта.** Азъ съмъ мислилъ много пѫти, че би било полезно за нашата църква да се запознае съ **живия духъ** на Англиканската църква. Който види Лондонъ въ праздниченъ день, изведнъжъ ще разбере, че новото време и новитѣ вѣяния не сж могли да разрушатъ вѣрата на англійския народъ.

Отговорътъ, който даде снощи Съръ Ед. Грей за Егейскитѣ острови въ парламента, показва, че подписалитѣ Берлинския договоръ сили не ще оставятъ Италия да завладява безъ общо съгласие. Азъ мисля, че този принципъ е полезенъ и за насъ, за нашето запазване отъ силнитѣ държави. Тъй е принципътъ: „Балканитѣ на балканскитѣ народи. Вчера се видѣхъ съ Ameer Ali — представитель на Индия въ Privy Council, който, като мюсюлманинъ,

често се срѣща съ турския посланикъ Шефикъ паша и е въ преписка съ турски министри — той ми каза, че албанскиятъ въпросъ е станалъ за Турция жизненъ, не защото не могатъ да се смажатъ албанцитѣ, а защото султанътъ подозира, че сж станали орждие на Австрия и Черна-Гора, които ги подбуждатъ, за да могатъ чрезъ тѣхъ да настжпятъ къмъ Солунъ. Черна-Гора щѣла да се задоволи съ едно малко парче, а Австрия щѣла да вземе лъвската часть.

Съ поздравъ
М. Ив. Маджаровъ.

София, 25 юлий 1912 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Бързамъ да Ви благодаря за двете Ви писма отъ 14 и 20 того и за интереснитѣ сведения, които ми давате съ тѣхъ. Съ последното Вие зачеквате единъ въпросъ, по който азъ се готвѣхъ да Ви пиша. Като четохъ въ единъ и сжщи брой на „Times“ параграфа за лекцията на Bourchier, въ заседанието на Balkan Committee и съобщението за нашъ мнимъ съюзъ, азъ помислихъ, че и последното съобщение е направено отъ г. Bourchier и искахъ да Ви пиша да го помолите да го опровергае. Отъ писмото Ви видѣхъ, че не било отъ него, и че той доста се е потрудилъ да застави в. „Times“ да го опровергае. Такова опровержение обаче не видѣхъ. Въ всѣки случай благодарете г. Bourchier'а, като го поздравите отъ моя страна и като го помолите да ни бжде полезенъ въ днешнитѣ времена, когато, може би, ще имаме най-голѣма нужда отъ помощь. Отъ всички англичани той най-добре знае въпроса на Балканитѣ; увѣренъ съмъ, че напълно одобрява нашата днешна политика, къмъ която той е допринесълъ доста полза — той ще разбере какво—и азъ напълно разчитамъ на него, че той ще освѣтли и официалнитѣ кржгове и общественото мнение въ Англия по капиталния въпросъ, който, може би, ще се изпрѣчи скоро предъ насъ. Отъ краткото съобщение на неговото говорене извлѣкохъ впечатлението, че и той като да чака нѣщо отъ Кемалъ паша. Не знамъ защо, но моето мнение е, че англичанитѣ грѣшатъ, като възлагатъ надежда на тоя старъ Хамидовъ любимецъ. Разбирамъ да имаха преди четири, три, па и две години илюзия за младотурцитѣ, колкото и ние дори, българитѣ, имахме. Тѣ бѣха нови хора, и извинително бѣше да възлага човѣкъ надежда на тѣхъ. Но Кемалъ е старъ познатъ, па и кой ще работи? Дори и да желае да направи нѣщо, следъ малко ще умре или ще падне, а англичанитѣ, на чиято съвѣсть лежатъ толкова грѣшки, сторени, може би, несъзнателно и съ надежда, че турцитѣ ще се поправятъ, на другитѣ прегрѣшения ще притурятъ още единъ грѣхъ—че ще възпрепятствуватъ да се възползуватъ балканскитѣ народи отъ днешнитѣ благоприятни обстоятелства, за да докаратъ една коренна промѣна на Балканския полуостровъ, нека тука кажа, че страхътъ Ви, какво отъ известна форма на това възползуване могатъ турцитѣ да се сгреснатъ, за да сключатъ миръ съ Италия, ще изчезне, ако балканскитѣ народи съумѣятъ да не пристжпятъ къмъ казаното възползуване, освенъ тогава, когато нѣма опастность отъ сключване миръ. Но и за да се постигне това, нашитѣ истински приятели, които сж и истинскитѣ приятели на едно трайно умиротворяване на Балканския полуостровъ, не трѣба да се трудятъ за миръ между Турция и Италия. Нека оставятъ работитѣ да вървятъ, както сж вървѣли. Разбира се, че всичко това не може да се каже in so many words, както казватъ англичанитѣ, дори и на приятель, като г. Bourchier. Но и нему и на други приятели, познати Вамъ, или които може да Ви препоржча г. Баучеръ, дайте да разбератъ, че ние чакаме отъ тѣхъ именно сега приятелски дѣла въ наша полза и въ полза на единъ траенъ миръ на Балканския полуостровъ

За поканата на Англиканската църква ще помисля, ще поговоря, съ когото трѣбва, и ще Ви пиша.

Съ искрени поздрави и почитания
Ив. Ев. Гешовъ.

Още презъ м. май французкитѣ вестници, като Matin, Action и други обнародваха отъ Бѣлградъ сведения за сключения Българо-сръбски съюзъ; но сръбското правителство излѣзе съ кате-

торически опровержения и можа да успокои общественото мнение, което за известно време бѣше се развълнувало. Това успокоение бѣше особено нуждно за Австро-Унгария и за Турция, — а най-много за Турция, която, ако да усѣщаше, че се готви коалиция отъ балканскитѣ държави за прокарване коренни реформи въ турскитѣ области, щѣше да прибърза да сключи миръ съ Италия и да пренесе колкото е възможно повече войски въ Европейска Турция. Но пустнатата отъ в. Times новина за българо-сръбски съюзъ идѣше да подкрепи французкитѣ сведения, за това трѣбваше да се действува по-енергически. За жалость, г. Баучеръ не сполучи да опровергае съобщението на Times отъ самия Times, тъй като то бѣше дадено отъ парламентарния сътрудникъ на вестника, който се ползуваше съ неограничено почти довѣрие, но редакцията не се солидаризира съ него, и то мина, може да се каже, незабелязано. Азъ съобщихъ на г. Баучера въ Ирландия (той бѣ тогасъ при сестра си) съдържанието на г. Гешовото писмо, и получихъ отъ него следния отговоръ:

La Rive
Castlecomer Co.
Kilkenny
23 августъ 1912 година.

Любезни г. Маджаровъ,

Писмото Ви ме намѣри тукъ (у дома ми) съ закъснение, тъй като пристигането ми тукъ се забави отъ непредвидени обстоятелства. Тъй че, надѣвамъ се, ще ме извините, загдето не Ви отговорихъ до сега.

Много ме заинтересува това, което г. Гешовъ пише, и Ви моля да му предадете най-сърдечнитѣ ми поздрави и увѣрения въ най-горещата ми симпатия за българската кауза и за готовностьта ми да сторя всичко, което е въ моя власть, да помогна за нейния успѣхъ. Азъ много съжалявамъ, както знаете, за изложението, което излѣзе въ в. „Times", и се опитахъ да ги накарамъ да го поправятъ — обаче неудобно бѣше да се публикува едно опровержение на съобщението на парламентарния кореспондентъ на вестника, но въ една следваща статия, която безъ съмнение, вие сте забелязали, съобщението се приписваше само нему.

Резюмето на моята речь предъ Балканския комитетъ бѣше много кратко и неочаквано, и азъ се надѣвамъ, че г. Гешовъ не е извлѣкълъ погрѣшно впечатление отъ него. Азъ критикувахъ безразсѫдния ентусиазъмъ, който кара британското общество да търпи въ продължение на четири години „Комитета на съюзъ и прогресъ", и казахъ, че новото турско правителство, което предлага една нова либерална програма, би могло законно да се оплаква, ако не бѣхме му дали единъ кратъкъ срокъ — напр. четири месеца — за да покаже, какво то може да направи за едно по-добро третиране на християнскитѣ племена въ Турция. Сѫщевременно азъ открито казахъ, че, по моето мнение, **никое** турско правителство не ще нѣкога въведе истински реформи, защото истински реформи, т. е. въвеждането на истинско равенство би се равнявало на пълното унищожение на турскитѣ позиции спрямо подчиненитѣ племена въ европейската часть на Империята, и никое турско правителство не би могло да се изправи предъ такива изгледи. Следователно, казахъ азъ, програмата за реформитѣ отвънъ, т. е. реформи наложени по чужда намѣса не трѣбва да се изоставятъ, и Балканскиятъ комитетъ трѣбва здраво да държи за такава една програма.

Едва ли има нужда да Ви изтъквамъ, че при наличностьта на голѣмата му опитность въ балканскитѣ работи, азъ не си правя илюзии за безполезностьта да се очакватъ реформи отъ турцитѣ. Азъ много съжалявамъ за оптимизмътъ, който още владѣе въ Англия по този въпросъ. Той се дължи отчасти на невежество и отчасти на грѣшното впечатление, че британскитѣ

интереси изискватъ отъ насъ да поддържаме всѣко последователно турско правителство **веднага,** следъ като сме търпѣли предишното правителство толкова дълго време. Обаче, скоро ще дойде време, когато ние ще трѣбва да се върнемъ къмъ Ревалската програма и изпратимъ нашитѣ офицери въ Македония — иначе ще настжпи катастрофа. Азъ съмъ противникъ на плана да се изпратятъ британски офицери тамъ да работятъ подъ турски заповѣди. Не ще имъ позволятъ нищо да сторятъ.

Азъ съмъ принуденъ да остана тука поради опасната болесть на сестра си. Българската царица ми изпрати благосклоненъ изразъ на симпатия.

Вървайте ме, любезни г. Маджаровъ, сърдечно Вашъ

Баучеръ.

г. Баучеръ бѣ противъ изпращането на английски офицери въ Турция, които да реформиратъ жандармерията и полицията, едно, защото не вѣрваше въ турскитѣ реформи, а друго, защото се боеше, че като се ангажиратъ английски офицери на турска служба, съ това ще се ангажира и английското правителство да поддържа statu quo-то на Балканския полуостровъ. Г. Баучеръ, който четвъртъ вѣкъ бѣше изучавалъ работитѣ на Балканския полуостровъ и който бѣше се отождествилъ вече съ тъй приетата кауза, не допущаше мисъльта, че Турция може да се реформира, и че източниятъ въпросъ може да се разреши безъ война. Той самъ бѣше антирусъ и се боеше, че, ако народитѣ на Балканския полуостровъ не прибързатъ съвмѣстно да освободятъ своитѣ сънародници отъ турско иго, руското правителство ще се възползува отъ това ненормално положение на работитѣ и заедно съ освобождението на поробенитѣ народи ще завладѣе Цариградъ и цѣлия неговъ хиндерландъ откъмъ Европа и Мала Азия. Именно, като англичанинъ, съ предразсждъцитѣ на стара Англия, той действуваше за споразумението на Балканскитѣ народи и за подѣлбата на Балканския полуостровъ. Не единъ пжть ние водѣхме препирни по тоя въпросъ. Той поддържаше, че Турция е грохнала, че напраздно ще отидатъ всички трудове за нейното реформиране.

Събитията въ Щипъ и Кочани.

Сякашъ една невидима ржка действуваше, за да направи войната между България и Турция неизбѣжна. Напраздно се трудѣха да спратъ военнитѣ действия между Турция и Италия, та дано по тоя начинъ турятъ край на изкушението да се намѣсятъ и балканскитѣ държави въ тоя конфликтъ. Албанцитѣ, които бѣха служили толкова време на турската държава, като едно добро орждие за смазването на християнскитѣ населения въ Стара Сърбия и Македония, повдигнаха възстание за създаването на една автономна Албанска държава. Изпратенитѣ срещу възстаницитѣ турски войски се оказаха твърде слаби, за да потушатъ това възстание. Нѣщо повече, цѣли отдѣления заедно съ офицеритѣ започнаха да се предаватъ и да дезертиратъ. Това явление се изтълкува, като доказателство за разкапването на турската армия. Младотурскиятъ комитетъ, който действуваше повечето пжти като една скрита организация за сваляне и качване на министритѣ, заплашваше ги съ намѣсата на войската въ гражданското управление. Въ Македония отдавна сжществуваха чети, бомбени атентати, безпорядъци, но

презъ лѣтото на 1912 година тѣ се усилиха и станаха ежедневни явления. Въ България патриотическото движение растѣше. Главната точка, по която опозицията се готвѣше да събори правителството, бѣ неговото прекалено миролюбие и недостатъчно застжпване за правата на роба. Дойдоха и бомбенитѣ атентати въ Щипъ и Кочани, които станаха причина да се извършатъ истински кланета отъ страна на турцитѣ. Както въ миналото, тъй и сега турскитѣ власти, вмѣсто да вематъ мѣрки противъ атентаторитѣ и тѣхнитѣ съучастници, се нахвърлиха безразборно върху мирното население, избиха нѣколко десятки българи и ограбиха други стотици, за да си отмъстятъ за извършенитѣ покушения. Тия лудешки действия на турското правителство възбудиха негодуването дори и на най-миролюбивитѣ хора. Въ България започнаха да се правятъ общогражданси митинги, които протестираха противъ звѣрствата на турскитѣ чиновници и които искаха отъ българското правителство да вземе най-енергични мѣрки — да отвори дори война, та да защити македонското население. Българскитѣ военолюбци намѣриха голѣма подкрепа въ тия събития. Агитацията за война противъ турцитѣ вземаше все по-голѣми и по-голѣми размѣри, и азъ започнахъ да се боя, че правителството не ще може да устои срещу този натискъ. Толкозъ повече, че министъръ-председательтъ нѣмаше намѣрение да прибѣгва до насилствени и антиконституционни мѣрки, за да спре тоя потокъ на военолюбиви движения. Още при поемането на властьта, той бѣ заявилъ, че никое правителство въ една парламентарна страна не може да се бори противъ общественото мнение.

Макаръ тая формула на г. Гешовъ да е правилна, но тя не можеше да се прилага всѣкога по външната политика, защото общественото мнение никога не е достатъчно освѣтлено и никога не е въ състояние да оцени, както трѣбва, силитѣ на държавата, силитѣ на противника и международнитѣ условия. Наистина, азъ действувахъ въ Англия противъ турскитѣ произволи за зачитане правата на християнскитѣ населения, правѣхъ всичко, за да наклоня общественото мнение въ полза на нашитѣ сънародници въ Македония, но не мислѣхъ, че Турция може тъй лесно да се смаже, и затова не желаехъ войната безъ участието или поне гаранцията на една велика сила. Азъ бѣхъ искренъ, когато казвахъ на Съръ Ед. Грей и на неговитѣ помощници, че Англия трѣбва да вземе инициативата за прокарване на истински реформи въ Македония, защото инакъ може да се достигне до катастрофални събития противъ волята на българското правителство. Особено следъ кланетата въ Щипъ и Кочани азъ станахъ по-енергиченъ въ агитацията си срещу турското управление. Презъ м. августъ получихъ отъ Министерството на външнитѣ работи въ София преписъ отъ писмото на моя цариградски колега М. Сарафовъ, въ което той казваше, че министрътъ на външнитѣ работи въ Цариградъ, Габриелъ Ефенди Нурадунджиянъ, му се оплакалъ, че азъ съмъ давалъ преувеличени съобщения въ английския печатъ по Кочанската афера, особено, че имало измжчвани жени и деца. Въ английския печатъ бѣхъ

далъ само едни сведения, които бѣхъ получилъ по официаленъ редъ отъ нашето Министерство на външнитѣ работи. Затова прибързахъ да отговоря на моя цариградски колега въ смисълъ, че, „когато е било въпросъ за едно приятелско споразумение съ Турция, азъ съмъ билъ въ България единъ отъ малцината, които съ упоритость сѫ го защищавали, като сѫ се излагали на риска да получатъ най-неприятнитѣ епитети и срещи. И това не ставаше за нѣкакви лични интереси, а отъ дълбоко убеждение, че съ възстановлението на конституцията въ Турция ще се промѣни и системата на управлението. Азъ съмъ осѫждалъ публично динамитната акция на разни комитети, осѫждамъ я сѫщо и въ официалната си преписка, поради това имамъ повече право отъ другитѣ да говоря съ ядъ и „остървение“, когато се убиватъ невинни хора, които, увѣренъ съмъ, заедно съ мене сѫ проклинали сѫщитѣ убийци, и когато въ тия погроми вематъ участие военнитѣ и граждански чиновници. Ако се случеше подобно нѣщо въ България било надъ турци, било надъ гърци, било надъ евреи, азъ не само щѣхъ да го осѫдя съ сѫщия ядъ, но щѣхъ да се срамувамъ за ония, които сѫ го извършили, и щѣхъ да съжалявамъ народа си, който е далъ подобни типове. Трѣбваше да направятъ сѫщото и турскитѣ министри, а не да търсятъ неприятели на българо-турското споразумение чакъ въ Лондонъ. Неприятелитѣ на Турция винаги сѫ били и сега сѫ въ самото управление. Това, което ми приписва турскиятъ министъръ на външнитѣ работи, — че съмъ преувеличавалъ събитията въ Кочани — не е истина, защото не пиша въ вестницитѣ; но азъ съмъ направилъ друго нѣщо и то по длъжность: говорилъ съмъ на официални лица, че погромитѣ въ Щипъ и Кочани (да не споменаваме за по-старитѣ), свободното разхождане на албанцитѣ отъ градъ на градъ, постоянно даванитѣ и неизпълняванитѣ обещания свидетелствуватъ, че турцитѣ нѣматъ намѣрение да се реформиратъ и да се приравнятъ съ другитѣ народи. Много намѣсто сте обърнали вниманието на Габриелъ Ефенди върху маневритѣ на турската администрация да скрие виновнитѣ отъ общественото мнение на Европа. Но тая система е вече много стара и много банална. Тя се употрѣбяваше и въ 1876 г., но докара разположването на Турция. Истинскитѣ приятели на турската държава сѫ само тия, които научатъ нейнитѣ управници да гледатъ еднакво на всички народности. Въ Скопие влизатъ въоружжени тълпи албанци, и турската войска остава проста зрителка, а въ Щипъ и Кочани се хвърлятъ бомби отъ неприятели на българщината, но турската войска, вмѣсто да залови бомбиститѣ, се впуща бѣсно и трепе, а главно обира изплашеното население. Съ тия ли управнически похвати ще могатъ турцитѣ да свържатъ приятелство съ насъ? Има само едно срѣдство за турцитѣ да се намали що годе ефектътъ отъ Кочани — то е да се накажатъ строго всички участвуващи въ погромитѣ. Отъ горното Ви писмо, обаче, азъ заключавамъ, че тѣ нѣматъ такова намѣрение. Толкова по-зле за тѣхъ и за тѣхната държава, на която азъ отъ любовь къмъ моето отечество желая сѫществуването и поправянето. Но, когато тѣ сѫ неспособни да заловятъ бомбиститѣ и да ги нака-

жатъ споредъ законитѣ, а отмъщаватъ на невинното население, не само лондонскиятъ печатъ, а цѣлъ свѣтъ ще ги осжди и прокълне. И то не защото сж турци, или защото сж мухамедани, а защото сж недостойни управници." (Писмото е отъ 22 августъ 1912 г.).

Въ Форейнъ офисъ бѣха започнали вече да се безпокоятъ за онова, което става въ България, и, когато отидохъ тамъ на 6 августъ 1912 г., бѣхъ посрещнатъ съ единъ видъ тревога, което съобщихъ на министъръ-председателя съ следнитѣ две писма:

7 августъ 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Днесъ Ви изпратихъ една шифрована телеграма и едно повѣрително писмо за срещата ми съ управляващия Министерството на външнитѣ дѣла **г. Мяллетъ.** При другото той ме запита, какво става въ България. Казахъ му, че отъ това, което чета въ българскитѣ вестници, и отъ това, което ми пишатъ частни лица, заключавамъ, че положението на българското правителство е доста мжчно. Даже самитѣ негови партизани настояватъ да се направи нѣщо за подобрение участьта на българитѣ въ Турско, а особено за неповтарянето на щипскитѣ и кочански massacres. А какво друго може да се направи съ едно правителство, което допуща на чиновницитѣ си да участвуватъ и ржководятъ погромитѣ, освенъ да се прибѣгне до принудителни мѣрки? — „Нима е възможно днешното българско правителство да отиде до война?" запита г. М. — То нѣма да се повлѣче по уличната тълпа, то нѣма да направи грѣшката на Гърция въ 1897 год. Но недейте забравя, че България е конституционна страна, и че, ако народътъ изкаже незадоволството си отъ сегашното правителство, то трѣбва да си отиде, а онова, което ще го замѣсти, ще трѣбва да направи нѣщо, различно отъ онова на прежното правителство. Това да го знае и Съръ Едуардъ Грей и другитѣ.

Г-нъ Маллетъ не скри отъ менъ, че е много загадъчно предложението на Австро-Унгария. Азъ му казахъ, че то цели да помогне само на албанцитѣ, но това ще бжде най-страшната обида на съседнитѣ държави, и тогазъ даже едно правителство, като г. Гешовото, нѣма защо да се грижи толкова за общия миръ. Азъ мисля, че подозренията, които възбужда Австрия, ще попрѣчатъ твърде много за едно споразумение по турскитѣ работи. Тукъ мислятъ, че, щомъ Турция климне къмъ Германия, Австрия ще измѣни поведението си. И наистина, какво е това предложение, което ще има за цель да спасява Турция и да усмирява съседнитѣ държави, безъ да се предвижда нѣкаква вжтрешна намѣса, и даже общи и еднакви съвети? Но, както каза г. Мяллетъ, въ тия три-четири деня атмосферата ще се избистри. „Миръ" прави твърде добре, гдето тъй енергично осжжда бомбенитѣ атентати и самохвалството на нѣкои македонци и български чиновници.

Съ поздравъ и почитание
М. Ив. Маджаровъ.

9 августъ 1912 година.

Уважаеми г, Гешовъ,

Вчера дойде въ легацията единъ отъ представителитѣ на агенцията Reuter и пожела да ме интервюира. Казахъ му, че моето положение не ми позволява да давамъ интервюта, но, ако желае сведения и частни мнения, безъ обозначение на името ми, готовъ съмъ да му ги дамъ. Днесъ въ цѣлата тукашна преса има едно съобщение на тази агенция подъ заглавие „Отъ български източникъ". Както ще видите тамъ, въ нея се прокарва възгледа, че, ако Европа иска запазването на мира, тя има най-добрата и най-легалната база: чл. 23 отъ Берлинския договоръ.

Два деня преди да получа частното Ви писмо, въ което се говори за г. Баучеръ, той бѣше у дома на обѣдъ и ми съобщи, че, понеже сестра му е сериозно болна, принуденъ е да се повърне пакъ въ Ирландия и тамъ да прекара останалата часть отъ ваканцията си. Следъ като получихъ Вашето писмо, два пжти ходихъ въ St James' Club, гдето е неговото мѣстожителство,

но ми обадиха, че не се е завърналъ, и че надали ще се спира вече въ Лондонъ. Тогазъ съ писмо му съобщихъ първата часть отъ Вашето писмо, относяще се до него, като се присъединихъ къмъ Вашата настоятелна молба.

Вѣрвамъ, че Вие сте сега много занятъ, но понеже го намирамъ доста интересно, изпращамъ Ви писмото, което получихъ завчера отъ моя познайникъ и приятель Ameer Ali, членъ на Privy Council и председатель на Централния комитетъ на всемюсюлманското дружество. Отговорихъ му, че никога въ България нѣма да дойде по-миролюбиво правителство, но всичко зависи отъ мѣркитѣ, които ще вземе турското правителство. Въ заключение му казахъ, че най-печалното въ Кочанското клане е участието на офицери и чиновници въ него. И наистина, какво е това управление, гдето самитѣ чиновници предвождатъ тълпи и солдати да сѣчатъ и **обиратъ** невинни хора...

Вижда се, че графъ Бертолдъ ще направи новитѣ си постѫпки следъ завръщането си отъ Синая. Съръ Ед. Грей е още въ провинцията. Колкото и да иска човѣкъ да научи нѣщо по-ново, е невъзможно по простата причина, че най-компетентнитѣ ужъ хора нищо **не знаятъ** за **истинскитѣ** намѣрения на Австро-Унгария."

На тия две писма г. Гешовъ ми отговори:

Министъръ-председатель

София, 16 августъ 1912 год.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Благодаря Ви за сведенията, които ми давате съ дветѣ си частни писма — отъ 7 и 9 того. Тукъ притворено Ви връщамъ частното писмо на Амиръ Али.

Отъ последнитѣ сведения отъ Цариградъ и Петерсбургъ става явно, че предложението на графъ Бертолда може да се счита за пропаднало. За мъртвитѣ, казваха старитѣ римляни, не трѣбва да се говори освенъ добро, та нека и азъ кажа за тая австрийска инициатива, че тя имаше тая безспорно добра страна, че констатираше нуждата отъ децентрализация и реформи въобще въ Турско, и колкото Великитѣ сили да си кажатъ думата — другояче казано — да се намѣсятъ поне съ съветъ по тѣхъ. Но тая добра страна, иска ми се да вѣрвамъ, нѣма да бѫде погребана заедно съ самото предложение. Констатираното остава констатирано и е толкозъ по-ценно, че то иде отъ Австрия. И мисля, че Вие, както и ние тукъ, трѣбва да продължаваме да биемъ на това, че и оная сила, която се възпротиви преди петь години на сѫдебнитѣ реформи въ Македония, сега признава нуждата отъ децентрализация. И понеже има опасность, да не би англичанитѣ да се хипнотизиратъ отъ идеята, че тѣхниятъ Кямилъ паша е фактическиятъ шефъ на сегашното министерство въ Турция, ще Ви моля пакъ да действувате, гдето и както можете, за да извадите изъ главитѣ тая идея, че било Кямилъ, било други ще може да направи нѣщо. Писахъ Ви вече, какъ и ние се мамѣхме съ надеждата, че младотурцитѣ ще могатъ да направятъ нѣщо, какъ горчиво се разочаровахме и какъвъ голѣмъ интересъ имаме да освѣтлимъ англичанитѣ по тоя капиталенъ въпросъ — невъзможностьта да видимъ уреждането на Турция отъ коя и да е турска партия или личность — за да се стреснатъ тѣ (англичанитѣ) и да не повтарятъ Биконсфилдовото престѫпление на 1878 г. Говоря за онова престѫпление, защото възможно, па и вѣроятно е дори, скоро предъ англичанитѣ да се изпрѣчи пакъ въпросътъ на Балканския полуостровъ. Щатъ ли тѣ въ единъ вѣроятенъ конфликтъ между християнскитѣ балкански държави, отъ една страна, и Турция, отъ друга, да вематъ страната на последната, защото тя се управлява отъ Кямилъ паша? То ще бѫде ужасно. И поставямъ тоя въпросъ, защото не само положението у насъ вѫтре въ България е станало непоносимо, но и защото отъ Черна-Гора и Сърбия, па и отъ Гърция ни идатъ сведения за твърде войнствени настроения. И ще се съгласите, че, ако тия държавици, и особено първитѣ две, мръднатъ или ни предложатъ заедно да мръднемъ, нашето положение, като правителство и като партия, ще стане безизходно. Пригответе се, следователно, за една жива и интензивна агитация между всичкитѣ ония кръгове въ Англия, отъ които зависи формирането на едно благоприятно за насъ обществено мнение.

Ако можете, повикайте г
ставатъ критически. Г-нъ
интервю въ „Daily News"
което било направило го
г. Murray, ако се е върна
въ радикалнитѣ кръгове,
благодаря за всичко.

Въ това писмо а
гнали толкозъ далече,
телство да ги спре вѫ
Турция ставаше все-по
настояваха правителст
съ всички разпол
въ Македония. А ко
южници (сърби, гърц
бѣжна, и нѣкоя отъ п
се убедихъ, че каузат
паднала. Ако единъ п
вече години, най-посл
се прибѣгне до орѫж
избѣгне войната. Това
си презъ ума, какво
войски претърпятъ п
бѣжностьта на войнат
4 септемврий, което и

Уважаеми г.

Връщамъ Ви писмо
видите или му пишете.
болестьта на сестра му
Присъединете при тия по
можность да продължава
работитѣ въ Балканския
и ще бѫде цѣло злощас
скоро ще настанатъ за на
и заблудена отъ надея
както и други пѫть Ви
пѫть престѫплението ще
годишенъ опитъ имать ве
ния и преврати и защото
лико историческо дѣло
държави. Ще ли има тр
къвъ несѫществуващъ ба
голѣма опасность, да по
горещо желанъ отъ всич
юзътъ на България съ
и то за какво? — Да се
бѫде тѣхната цель — да
както казва г. Баучеръ
въ амнистията и сѫся
хайдути, направилъ ли е
нитѣ? — Абсолютно ни
превратa на 1908 г. па пр

Ако можете, повикайте г. Баучера, щомъ, разбира се, узнаете, че работитѣ ставатъ критически. Г-нъ Colonel Murray, комуто миналата година бѣхъ далъ интервю въ „Daily News“, отъ 20 августъ н. с. има едно забележително писмо, което било направило голѣмо впечатление и на нашия царь. Приближете г. Murray, ако се е върналъ вече въ Лондонъ, и чрезъ него подействувайте въ радикалнитѣ кржгове, чийто органъ е „Daily News“. Предварително Ви благодаря за всичко.

Съ искрени поздрави
Ив. Ев. Гешовъ.

Въ това писмо азъ виждахъ вече ясно, че работитѣ сж стигнали толкозъ далече, че не е въ ржцетѣ на българското правителство да ги спре вжтре въ страната. Викътъ за една война противъ Турция ставаше все-по голѣмъ и по-голѣмъ; опозиционнитѣ партии настояваха правителството или да напустне властьта или да защити съ всички разполагаеми срѣдства българското население въ Македония. А когато пъкъ ми стана известно, че нашитѣ съюзници (сърби, гърци и черногорци) считатъ войната за неизбѣжна, и нѣкоя отъ тия държави щѣла даже да я започне, тогазъ се убедихъ, че каузата на крайнитѣ миролюбци, като мене, е пропаднала. Ако единъ Гешовъ, когото азъ познавамъ отъ 50 и повече години, най-после се е примирилъ съ мисъльта, че може да се прибѣгне до оржжие, то не ще може по-никой начинъ да се избѣгне войната. Това ме смути и крайно развълнува. Прекарахъ си презъ ума, какво ще стане съ нашето отечество, ако нашитѣ войски претърпятъ поражение. Още повече се убедихъ въ неизбѣжностьта на войната, когато получихъ писмото на г. Гешова отъ 4 септемврий, което има следното съдържание:

София, 4 септемврий 1912 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Връщамъ Ви писмото на г. Баучера, за което Ви благодаря. Когато го видите или му пишете, поздравете го и му предайте моитѣ съжаления за болестьта на сестра му и моитѣ пожелания за скорошното ѝ оздравяване. Присъединете при тия пожелания и надеждата ми, че той ще намѣри възможность да продължава да осведомява английското обществено мнение по работитѣ въ Балканския полуостровъ. Той е чудесно запознатъ съ тия работи и ще бжде цѣло злощастие, ако въ критическитѣ времена, които, може би, скоро ще настанатъ за насъ, неговиятъ гласъ не се чуе, и Англия, неосвѣтлена и заблудена отъ надеждата, че Кямилъ паша ще направи нѣщо, повтори, както и други пжть Ви писахъ, стореното въ Берлинъ престжпление. И тоя пжть престжплението ще бжде много по-грозно, защото тридесеть и петь годишенъ опитъ иматъ вече англичанитѣ по стойностьта на турскитѣ обещания и преврати и защото съ своето поведение могатъ да осуетатъ едно велико историческо дѣло — съгласието на четиритѣ балкански християнски държави. Ще ли има грѣхъ по-голѣмъ отъ тоя да поддържа Англия за нѣкакъвъ несжществуващъ балкански миръ, за тая голѣма фикция, която е и по-голѣма опасность, да поддържа, казвамъ, Турция противъ единъ такъвъ тъй горещо желанъ отъ всички благородни умове съюзъ, какъвто ще бжде съюзътъ на България съ Гърция, Сърбия и Черна-Гора? Да поддържа Турция и то за какво? — Да се изстжпи предъ нея германското влияние — това ще бжде тѣхната цель — да се даде шансъ на Кямила поне за четири месеца, както казва г. Баучеръ. Но тоя Кямилъ паша, чието първо дѣло бѣ да включи въ амнистията и своя синъ, разбойника, явенъ ятакъ на смирненскитѣ хайдути, направилъ ли е до сега нѣщо, което да дава надежда на англичанитѣ? — Абсолютно нищо. Можехме всички да си правимъ илюзии подиръ превратa на 1908 г. по причина и на новия режимъ и на новитѣ хора, но да

се самооблащаваме за единъ Кямилъ, човѣкъ отъ стария режимъ и човѣкъ безъ партия въ една конституционна страна, то е нѣщо повече отъ нелепость, то е престжпление.

Не знамъ, дали ще мога да Ви пиша пакъ преди пристигането на г. Сазонова въ Лондонъ, та нека сега Ви помоля да го видите и да му кажете нѣкои отъ горнитѣ мои мисли. Азъ вече говорихъ тукъ на г. Неклюдова, че не вѣрвамъ да се намѣри руски дипломатъ, който да стори „великия грѣхъ", както би рекълъ Толстой, да осуети нашето четворно съглашение. Осуетено сега, кой знае, дали вече то ще може нѣкога пакъ да се постигне особено подиръ ужасното разочарование, и отъ насъ и **особено** отъ Русия, което ще деморализира и парализира всички насъ, балкански народи. Казвамъ всички насъ, тъй като нека Ви кажа съвършено повѣрително — ние почти сме се съгласили вече и ще искаме отъ Великитѣ сили да оставятъ намъ да наложимъ на Турция кореннитѣ реформи съ генералъ губернаторъ, одобренъ отъ силитѣ и подъ тѣхенъ контролъ — които считаме за необходими. Това е съобщено тия дни отъ г. Паприкова **съвършено по частенъ начинъ** на г. Сазонова. Нота или меморандумъ не сме мислили дори сами да дадемъ.

Постжпкитѣ мислимъ да направимъ заедно съ другитѣ държавици, но кога, още не е решено, затова по тоя въпросъ и на г. Сазонова дори нищо не казвайте. Въ всѣки случай тоя месецъ ще се реши въпросътъ и или — ще воюваме всички заедно или ше мълчимъ.

Приемете искренитѣ ми поздрави

Ив. Ев. Гешовъ.

P. S.

Въ българскитѣ вестници четохъ превода на една статия отъ Morning Post. Статиитѣ по външната политика на тоя вестникъ се пишатъ отъ професоръ Spencer Wilkinson мой съученикъ отъ манчестерскиятъ Owens College Victorian University и досегашенъ мой добъръ приятель: постарайте се да се запознаете съ него, моля, и следъ като го поздравите отъ моя страна, дайте му нужднитѣ освѣтления и сведения.

Г.

Но азъ трѣбваше да изпълня дълга си, като представитель на България. И на 7 септемврий разкрихъ на английското правителство истинското положение на работитѣ, тъй както сж изложени въ следното ми писмо:

Лондонъ, 7 септемврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Тази сутринь, щомъ получихъ писмото Ви отъ 4 того, повикахъ по телефона частния секретарь на Съръ Ед. Грей и му обадихъ, че желая да се срещна още днесъ съ Sir Edward. Следъ половинъ часъ ми съобщи, че, понеже министрътъ е много занятъ съ предварително опредѣлени срещи, препоржчалъ на съръ Артъръ Николсонъ да ме изслуша и му доложи. Преди малко напустнахъ кабинета на съръ Артъръ Николсонъ, комуто казахъ:

„Въ надвечерието на важнитѣ съвещания, които ще станатъ между г. Сазонова и Съръ Ед. Грей, натоваренъ съмъ отъ българското правителство да Ви заявя, че миръть, за който тя (Европа) толкова много скжпи, не ще може да се запази, ако не се въведатъ сериозни реформи въ Европейска Турция, каквито сж предвидени отъ самия Берлински договоръ. Положението на България е, наистина, критическо, и най-миролюбивото правителство едва ли ще може да устои срещу напъна за насилствено действие срещу Турция." Sir Arth. Nicolson ме прекжсна: „Нима сериозно г. Гешовъ и неговитѣ другари ще се впустнатъ въ една такава авантюра, като рискуватъ всичко, което България е могла да спечели отъ 35 години насамъ? Азъ Ви увѣрявамъ, че днешното турско правителство е въодушевено отъ най-добритѣ намѣрения да тури редъ въ империята си. Ние всички сме длъжни да му дадемъ време и възможность да направи това. Когато видимъ, че и то не ще може да направи нищо, тогазъ Европа ще се занимае. Но имайки предъ видъ, че България отива на va banque, когато е сама и противъ волята на цѣла Европа

отива на война срещу една Турска империя. Мога да Ви увѣря по най-положителенъ начинъ, че както Съръ Ед. Грей, тъй и г. Сазоновъ сж решени да пазятъ мира."

Отговорихъ за значението, което има днешното турско правителство (аргументи, които съмъ излагалъ и други пжть и които Вие знаете) и което даже, когато е въодушевено отъ най-благороднитѣ намѣрения, нѣма силата да ги изпълни. А после и миналото ни дава добъръ урокъ за онова, което могатъ да направятъ турскитѣ управляващи кржгове. Следъ това му казахъ: „Този пжть България не ще да бжде сама. Цѣли години обвиняваха източнитѣ народи, че не могли да се споразумѣятъ, а сега, когато действуватъ съгласно и искатъ единодушно намѣсата на Европа, тази последната имъ отговаря съ жестоко безсърдечие."

Тукъ sir Arth. Nicolson изказа съмнение, че Гърция и Сърбия ще идатъ до край съ България, а сжщо и върху ефективната сила, която могатъ да изкаратъ. Увѣрихъ го, че, ако Тройното съглашение не предложи намѣсата на друга велика сила, четиритѣ балкански държави ще могатъ да наложатъ на Турция реформитѣ. „Не забравяйте, прибави той, че задъ гърба ви стои Румъния, за поведението на която никой не може да гарантира." Следъ като говорихме за вашата умѣреность, азъ му казахъ: „Ако другъ на мѣстото на г. Гешовъ говорѣше за война, азъ щѣхъ да го отдамъ на негови темпераментъ, но г. Гешовъ азъ познавамъ отъ 40 години и мога да Ви увѣря, че, когато той се отчае въ миролюбивия изходъ, то трѣбва опасността да е належаща." Да, каза sir Arthur. Въ този смисълъ е говорено и на г. Сазонова. — Отъ нашия представитель въ Петерсбургъ ли? — Да, Паприковъ. Тъй ни съобщаватъ отъ Петерсбургъ. Азъ ще изложа всичко на Съръ Едуардъ, но, но не зная, какво решение ще вематъ. Тѣ и двамата желаятъ миръ, а едно насилствено действие надъ Турция може да докара катастрофа."

Азъ го помолихъ при предаването да намѣси и своитѣ симпатии, които той храни къмъ източнитѣ народи. Говорихме и за значението на македонцитѣ въ България и за вжтрешното положение, което прекарва страната, но, понеже всичко това е отъ обща тема, не Ви го описвамъ.

Днесъ писахъ на графъ Бенкендорфа, че ще ми бжде приятно, ако г. Сазоновъ може да намѣри нѣколко свободни минути да му се представя и изкажа своитѣ почитания.

Съ поздравъ и почитание

М. Ив. Маджаровъ.

Г. Гешовъ най-много се боеше да не би английското правителство за хатъра на англофила Кямилъ паша да се повърне на политиката на лордъ Бикънсфилда, която въ Берлинъ развали С. Стефанска България. И той бѣше донѣкжде правъ. Кямилъ паша се ползуваше съ пълното довѣрие на Англия, и англичанитѣ очакваха чрезъ него да замѣстятъ германското влияние съ своето въ Цариградъ. Ако Англия се противопоставяше изрично противъ четворното съглашение на балканскитѣ държави, тя можеше не само да осуети всѣко общо тѣхно дѣло, но и да разчлени съюза имъ. Трѣбваше прочее да се употрѣбятъ отъ насъ всички срѣдства, за да не стане това.

Последнитѣ усилия за запазване мира.

Вѣрно е, че Русия насърдчаваше споразумението между балканскитѣ народи, но отъ това не трѣбва да се вади по никой начинъ заключение, че тя желаеше войната. Преди всичко, руситѣ не вѣрваха, че ние, балканскитѣ държави, ще можемъ да победимъ Турция и да ѝ наложимъ единъ благоприятенъ миръ. Сведенията на всички почти военни аташета въ Цариградъ бѣха, че

турската армия е подновена и засилена. Тѣ допущаха, обаче, че можемъ отначало да спечелимъ нѣкои победи, но отпосле, когато се отдалечимъ отъ своята база, и когато започнатъ да пристигатъ въ Тракия новосформируванитѣ полкове отъ Анадола ние, ще се намѣримъ изтощени и ще отстжпимъ назадъ. А това щѣше да бжде катастрофално. Руситѣ се боеха да не би нашето поражение и турската надменность да вкаратъ Русия въ нѣкоя война, а тя не бѣше готова за нея. Отъ друга страна, и нейнитѣ съюзници Англия и Франция по никой начинъ не желаеха да видятъ Русия ангажирана въ нѣкоя нова авантюра.

Преди още да получа писмото на г. Гешова, азъ бѣхъ си осигурилъ една среща съ руския министъръ на външнитѣ работи Сазонова преди заминаването му отъ Лондонъ за Балморалъ при Георги V. Той бѣше дошелъ въ Англия, за да се споразумѣе съ английското правителство, каква политика да водятъ силитѣ отъ Тройното съглашение, въ случай на една война между балканскитѣ държави и Турция. Понеже Русия се боеше, че турцитѣ ще излѣзатъ победители, тя гледаше да осигури поне териториалната неприкосновеность на България и на другитѣ балкански държави.

Лично азъ не познавахъ г. Сазонова. За него бѣше ми говорилъ рускиятъ посланикъ графъ Бенкендорфъ и бѣше ми го представилъ въ една благоприятна свѣтлина: откровенъ, благороденъ, честенъ, но малко раздразнителенъ, която слабость, обаче, не го правѣше краенъ и бързъ въ вземане на решенията си. Отпосле. азъ намѣрихъ, че тая характеристика бѣше напълно вѣрна. Наистина, при разискването на важни и неприятни въпроси той лесно се разпалваше, но раздразнението му траеше само презъ време на разговора. Когато правѣше, обаче, размишленията си и вземаше решенията си, той ставаше съвсемъ другъ човѣкъ. Той ме посрещна въ хотелъ „Рицъ“, кждето бѣ отседналъ, като старъ познайникъ и даже приятель. Предполагамъ, че бѣха му говорили за менъ рускиятъ посланикъ или други нѣкои негови близки. Разговоръ тъ бѣше доста дълъгъ, и азъ го предадохъ въ София найнапредъ накжсо съ шифрована депеша, а на другия день съ писмо.

Ето каква кореспонденция — телеграми и писма — размѣнихме съ министъръ-председателя Гешовъ по тая среща съ Сазонова.

Шифрована депеша отъ 8 септември 1912, № 522.

Министъръ Маджаровъ, Лондонъ.

Настойте да видите Сазонова и му развиете мислитѣ, изказани въ последното ми частно писмо. България ще воюва, ако другитѣ балкански държави воюватъ, и то за подобрение участьта на нашитѣ братя, чиито правдини сж осветени отъ чл. 23 отъ Берлинския договоръ, който се жестоко игнорира. Ако Европа не може да си наложи волята, нека остави намъ да я наложимъ. Отъ година насамъ миръ тъ е нарушенъ и не отъ други, а отъ единъ членъ на Тройния съюзъ, и то за завоюване на две провинции. Не използувано сега, четворното съглашение на балканскитѣ държави не ще може да се осжществи вече, Турция и Австрия ще сж засилени, и ужасна ще бжде въ цѣлия Балкански полуостровъ реакцията противъ Русия; голѣмо ще бжде разочарованието отъ нашата политика, която ще претърпи пълно поражение, и ние ще трѣбва да се оттеглимъ. Неклюдовъ днесъ отъ името на Сазоновъ ни предупреди, че, ако воюваме, Русия ше се ржководи отъ грижата на свои-

тѣ прями и непо
убеденъ, какво на
ждение не ни без

Имахъ прод
кровенъ и катего
трѣбва да разчита
строфална грѣшка
ската, гръцката и
ма ще трѣбва да
Споредъ сведенията
но вижда въ вой
татъ отъ нашето
Австрия веднага щ
жа Турция съ Кям
може да гарантира
гария при сегашн
ликитѣ сили ще р
предъ не само Ма
стровъ. На моитѣ
Сазоновъ отговори
успѣлъ да убеди
обеща да усили та
утре. Изх. № 488.

Ува

Допълвамъ
шото искамъ да п
по-точно, а въ так
да се четатъ отъ
писмо въ архивата
споредъ както из
неговото съдържан

Още преди
ми препоржчвате
кендорфа и бѣхъ
vous recevoir въ не
ме прие съ особен
сжщевременно и
предалъ моя разго
който е далъ Вамъ
Вие ми съобщавате
го развива. „Нѣма
това, което иска
влѣземъ въ единъ
ското правителство
ще се изложите т
кои руски вестни
нолюбива политик
правителството. Н
те да се впустнемъ
оставимъ на своя
предъ славянството
гато азъ му обясн

тѣ прями и непосрѣдствени интереси. Отговорихъ му, че съмъ дълбоко убеденъ, какво нашитѣ и рускитѣ интереси сж солидарни. Горното предупреждение не ни безпокои. 1491.

Гешовъ.

9 септемврий 1912 година.

(Шифрована телеграма)

Министъръ Гешовъ — София.

Имахъ продължителенъ разговоръ съ г. Сазоновъ, който бѣ много откровенъ и категориченъ. Споредъ него, въ случай на война България не трѣбва да разчита на Великитѣ сили, нито на балканскитѣ държави. Катастрофална грѣшка ще бжде, ако България не послуша общитѣ съвети. Сръбската, гръцката и черногорската помощь сж безъ значение, и България сама ще трѣбва да посрещне цѣлата турска армия и общия укоръ на Европа. Споредъ сведенията на Сазоновъ, Турция не само не се страхува отъ насъ, но вижда въ войната изходъ отъ сегашнитѣ ѝ мжчнотии. Първиятъ резултатъ отъ нашето навлизане въ Турция ще бжде помирението съ Италия, а Австрия веднага ще мобилизира срещу Сърбия. Англия е решена да поддържа Турция съ Кямилъ паша. Франция ще откаже всѣкакъвъ заемъ. Русия не може да гарантира невмѣшателството на Румъния. Даже победителка, България при сегашнитѣ обстоятелства не ще използува победата, понеже Великитѣ сили ще решаватъ на края. България-победена, нѣма да има за напредъ не само Македонски въпросъ, но и славянство на Балканския полуостровъ. На моитѣ настоявания за подобрение положението въ Македония, Сазоновъ отговори, че той е далъ наставления въ Цариградъ за реформи и успѣлъ да убеди своитѣ съюзници да действуватъ въ сжщата смисъль. Той обеща да усили тая политика. Това е кратко резюме; подробности съ писмо утре. Изх. № 488.

Маджаровъ.

10 септемврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Допълвамъ шифрованата си депеша отъ снощи съ частно писмо, защото искамъ да предамъ разговора си съ г. Сазоновъ, колкото е възможно по-точно, а въ такъвъ случай ще се срещнатъ изражения, които не е добре да се четатъ отъ много души. Но оставамъ на Васъ да предадете това ми писмо въ архивата на Министерството, или пъкъ да го запазите у себе си, споредъ както изискватъ държавнитѣ интереси. Азъ нося отговорността за неговото съдържание и въ единия и въ другия случай.

Още преди да получа Вашата шифрована телеграма № 1491, съ която ми препоржчвате да видя г. Сазоновъ, азъ бѣхъ вече писалъ на графъ Бенкендорфа и бѣхъ получилъ отъ него отговоръ, че г. Сазоновъ sera enchanté de vous recevoir въ недѣля часа 6½ въ хотелъ „Рицъ“. На уреченото време той ме прие съ особена любезность и бѣше, струва ми се, **много** откровенъ, но сжщевременно и много категориченъ. Разбрахъ, че sir Arthur Nicolson му е предалъ моя разговоръ съ него въ F. office. Запита ме, дали зная отговора, който е далъ Вамъ чрезъ г. Неклюдова, и като му обадихъ, че въ депешата Вие ми съобщавате съдържанието му, той, сякашъ, се разпали и започна да го развива. „Нѣма право България да иска да воюваме два пжти за нея. А това, което иска българското правителство, означава да се ангажираме да влѣземъ въ единъ конфликтъ било съ Тройния съюзъ, било съ Турция. Руското правителство е твърдо решено да не се излага на подобенъ рискъ. Вие ще се изложите твърде много, ако извадите заключение отъ писаното въ нѣкои руски вестници, че руското обществено мнение ще подкрепи една военолюбива политика. Тѣ пишатъ тъй отъ духъ на опозиция и шиканерия къмъ правителството. Но ние едва що сме ликвидирали една война, и Вие ще искате да се впустнемъ въ друга. Не, каза натъртено г. Сазоновъ, ние ще Ви оставимъ на своята сждба, и нека вашитѣ управници носятъ отговорността предъ славянството и предъ историята за катастрофалнитѣ последствия.“ Когато азъ му обяснихъ, какъ се изтрѣблява славянскиятъ елементъ въ Маке-

дония, и какъ нашето незастжпване за тѣхъ внася общо разочарование отъ водената подъ руски съвети политика, той ме прекжсна:

„Mon cher ministre, догдето има България, ще има Македонски въпросъ, ще има и славянство на Балканския полуостровъ. Менъ ми настръхватъ ситѣ, като си помисля, какво ще стане съ хубавата и напредничава България, ако тя се впустне въ една война съ Турция и бжде победена. А тя ще бжде победена, и то не защото нейната войска не е юначна и нейниятъ народъ доблестенъ, а защото тя не е достатъчно приготвена за една подобна задача, а Турция не е толкова слаба, колкото си я въображаватъ. Азъ имамъ сведения отъ Цариградъ, въ които се казва, че турцитѣ чакатъ съ спокойствие една война съ България и, може-би, съ скрито злорадство, че ще могатъ да излѣзатъ чрезъ нея отъ мжчното положение. А пъкъ трѣбва да знаете, че такива сж днесъ политическитѣ условия, щото, който започне войната, той ще се лиши отъ всѣкаква симпатия на цивилизования свѣтъ. После, трѣбва да имате предъ видъ, че ние имаме свои съюзници и приятели, съ които трѣбва да координираме своята политика и поведение. Вие като сте тукъ отъ нѣколко месеца, не сте ли забелязали, колко много държи Англия за настоящето турско правителство, специално за Кямилъ паша — не за другитѣ, не дори за Хилми и Мухтари."

Тукъ азъ му обяснихъ, какво е положението на работитѣ въ Цариградъ: че Кямилъ паша е единъ 80 годишенъ старецъ, който гледа само, какъ да спаси сина си — обикновенъ престжпникъ — чрезъ амнистията отъ надлежното наказание; че днешното турско правителство не се облѣга на никаква политическа организация, че то може да докара една недееспособна камара, макаръ въ Ориента болшинствата да си печелятъ твърде лесно безскрупулнитѣ правителства. — „Да", отговори ми г. Сазоновъ, „sir Arthur Nicolson ми помена за тия аргументи, които сте му изложили въ последната си среща, но такова е положението на работитѣ, щото тѣ и ние трѣбва да се задоволимъ съ онова, което сега има. Кямилъ паша е лицето, за което особено държатъ англичанитѣ, и всѣко Ваше военно движение ще има за последствие да повърне младотурцитѣ на власть, а ние ги мразимъ. Феридъ паша бѣ спасенъ отъ Зиновиева, но той е единъ отъ бѣснитѣ русомразци. Бждете увѣрени, че това правителство ще направи нѣщо." Когато азъ се засмѣхъ и му казахъ: „Вървате ли сериозно, Ваше Превъзходителство?" той ми каза: „Нека го опитаме. Ако то се окаже неспособно, ще мислимъ и ще вземемъ мѣрки, но Вие не трѣбва да се излагате на една катастрофа."

—„Вамъ е познато миролюбието на нашия царь и на нашето правителство. Тѣ нѣма да се впустнатъ въ война, ако не си осигурятъ предварително поддръжката на съседнитѣ държави. И сега е най-сгодното време, когато може да се закрепи едно истинско приятелство между България, Сърбия, Гърция и Черна-Гора. Инакъ всичко ще рухне, и идеята, която до сега Русия толкова много фаворизираше, ще пропадне за всѣкога."

На тая моя бележка г. Сазоновъ пакъ се разгорещи и ми каза буквално: „Понеже зная, че сте въ течение на въпроса, ще бжда съвсемъ откровенъ съ Васъ. Нашата идея за едно споразумение съ балканскитѣ народи имаще за цель да се запази Балканскиятъ полуостровъ отъ едно чуждо завладяване — една сгрупирана армия отъ 500—600 хиляди души ще бжде една гаранция за Вашата и сръбска независимость, но единъ съюзъ съ агресивни намѣрения, който ще стане причина да пропадне освободената отъ насъ България, не сме разбирали. Азъ зная, че Вашиятъ царь е уменъ човѣкъ и Вашето правителство миролюбиво, но тѣ сж сплашени отъ македонскитѣ комитети. Но ние не можемъ да станемъ орждие на нѣколко бомбисти. Ние не се уплашихме отъ нашитѣ революционери, които все сж малко по-страшни отъ вашитѣ, та нѣма да се поддадемъ на тѣхнитѣ маневри. Вашето правителство трѣбваше да бжде по-строго спрямо тѣхъ. Тѣ сж хора противъ обществения порядъкъ и, когато се носите съ тѣхъ снизходително, може да станатъ опасни и за Вашитѣ вжтрешни порядки. Но Вашето правителство се мами жестоко, ако мисли, че въ една война съ Турция ще добие сжществена помощь отъ Сърбия, Гърция и Черна Гора. При първата сръбска мобилизация Австрия нѣма да вземе санджака, както мислятъ нѣкои, а ще натрупа войски около Бѣлградъ, и сърбитѣ не ще посмѣятъ да се мръднатъ. Колкото за Гърция азъ имамъ сведения отъ самата французка мисия (която реорганизира гръцката войска), че освенъ 5 полка евзони, които могатъ да се изведатъ вънъ отъ

Гърция и които ще могатъ да се биятъ, всичко друго е разнебитено и неспособно за една сериозна борба. Черна-Гора, хм . . . . Вашето правителство направи много лошо, гдето инициира въ преговоритѣ си черногорския краль. Когато д-ръ Даневъ бѣше въ Русия, азъ му говорихъ на тази тема, и той ми се обеща, че нѣма да довѣрява на това животно, което лочи отъ разни копани, на този краль, който получава пари и отъ насъ, и отъ австрийцитѣ, и откждето намѣри. Той не може да Ви бжде отъ никаква помощь, защото неговата войска ще трѣбва да се бие и въ неговата собствена земя. Той сега е единъ агентъ-провокаторъ, който чака да се продаде по-скжпо, защото е ненаситенъ за пари. Азъ просто се чудя, какъ може да се довѣрите на такъвъ човѣкъ."

— Положението на сегашното българско правителство, казахъ азъ г-ну Сазонову, ми напомня положението на румелийскитѣ правителства въ 1885 г., когато се повдигна въпроса за съединението на Източна Румелия. Азъ бѣхъ тогава директоръ на финанситѣ. Презъ лѣтото пжтувахме въ едно купе съ тогавашния генераленъ консулъ на Англия въ Пловдивъ, капитанъ Джонсъ. Следъ като ми обади, че било най-доброто време за съединението и че се падало на менъ и на моитѣ другари да го извършимъ, покани ме да предприемемъ нѣщо. И тогазъ руситѣ ни бѣха съветвали да чакаме, и азъ отговорихъ на капитанъ Джонсъ, че, догдето не си осигуримъ поддръжката на една Велика сила, която ще бжде готова да ни защити съ материални срѣдства отъ Турция, нѣма да предприемемъ подобно дѣло, защото ще бжде една авантюра. Капитанъ Джонсъ ни единъ пжть вече не ми говори за това, защото бѣше прибѣгналъ до противоположния лагеръ. Съединението стана, ние пострадахме, пострада, разбира се, и князъ Александъръ, но, благодарение на глупостьта на краль Милана, съединението стана. Въ историята се отбелязва, че е станало противъ нашето съгласие и противъ волята на Русия. Нѣма съмнение, че до голѣма степень то бѣше една авантюра, защото, ако Турция бѣше влѣзла съ войскитѣ си въ Румелия, когато и сърбитѣ навлизаха въ Княжеството, никакво съпротивление нѣмаше да посрещнатъ, а сръбскитѣ войски щѣха, може би, да ни надвиятъ по причина на моралното угнетение, което щѣше да обхване нашитѣ войски. Но фактътъ на Съединението си остана, и самъ Александръ III заяви следъ нѣколко недѣли предъ депутацията въ Копенхагенъ, че за **„раздѣление** и **дума не може да става"**. На това г. Сазоновъ ми отговори: „Да, фактътъ е вѣренъ, но обстоятелствата не сж еднакви. Тогазъ имаше поне една държава, която се застжпваше за България, и после условията на Източна Румелия и Македония сж съвсемъ различни. За Съединението бѣше потрѣбно само да се въздържа Турция, а за Македония трѣбва да се изгони." Тукъ азъ му забележихъ, че България нѣма да завладява чужда територия, а ще иска прилагането на чл. 23 отъ Берлинския договоръ. — Да, и генералъ Паприковъ ми говори, че преди да обявите войната, щѣли сте да издадете прокламация, въ която щѣло да се каже, че България нѣмало да задържи нищо за себе си. Това е съвсемъ излишно, защото никой нѣма да Ви повѣрва, па и Вие сами не трѣбва да се вѣрвате. Да рискувашъ цѣлото си сжществуване, да загубишъ половината може би отъ армията си, да съсипешъ окончателно Турция, само за нѣкакви си реформи, които, обаче, ти самъ нѣма да прилагашъ, а други ще решаватъ и изпълняватъ, е едно такова самопожертвуване, което достига до лудость, и затова никой нѣма да го повѣрва. България трѣбва да знае, че, даже ако бжде победителка, пакъ нѣма да използува своитѣ победи. Четохте ли, какво пише „Kölnische Zeitung"? Това е мнението на германското правителство, а то Ви дава достатъчно основание да разберете, какво ще бжде Вашето положение, даже следъ една победоносна война. Гледамъ, че Вие, българитѣ, не взимате подъ внимание и поведението на Румъния. Най-малкото нѣщо, което ще направи тя, е да натрупа войска на Вашата граница, за да може да Ви насили и използува Вашата победа, а сжщевременно, за да Ви накара да не можете да вдигнете всичкитѣ си войски къмъ Турция. Ако ли пъкъ ние се намѣсимъ, за да я възпремъ, то ще бжде начало на голѣмата война. Може би, Германия и това чака. Е добре, ние не можемъ да вземемъ върху си отговорностьта за тази всесвѣтска война. Па и нашитѣ съюзници не могатъ да допустнатъ подобно нѣщо. Русия ще се бие само, ако нейнитѣ граници бждатъ нападнати, и ако нѣкоя държава поиска **да се настани** на Дарданелитѣ. И тогазъ свѣтьтъ ще разбере и оправдае нашето поведение. Дарданелитѣ сж жизненъ въпросъ за насъ, и ние ги считаме единъ видъ наша граница."

На възражението ми, че Турция ще се усили, и че за въ бѫдеще ще стапо-мѫченъ Македонскиятъ въпросъ, той ми отговори: „Догдето България се развива, нейната войска се усилва, и тя държи изправенъ противъ Турция своя мечъ, азъ не виждамъ, защо последната ще се усилва. Та тя и сега не е отслабнала. Войната съ Италия не я изтощава." Тукъ азъ го запитахъ: „Защо Русия толкова много настоява за сключването на миръ между Италия и Турция? Като българинъ, азъ мисля", прибавихъ, „че тази война е полезна за славянството." Той се позамисли малко и ми каза: „Вѣрно е, че азъ поддържамъ тази политика по следнитѣ две причини: 1) защото тя не изтощава толкова много странитѣ, и 2) защото, догдето тя трае, вашитѣ военолюбци все ще иматъ причини да вълнуватъ населението. Тѣ си мислятъ, че тази война ще Ви бѫде въ помощь, но тя ще се свърши веднага, щомъ Вие грѣмнете първата пушка. Италия търси случай до се помири съ Турция. България се намира горе-долу въ сѫщото положение, както и Русия. Никога ние не сме имали такова финансово положение, никога не е билъ тъй силенъ нашиятъ икономически подемъ; нашата страна расте икономически и политически, нашата войска се усилва, и вие искате да туримъ край на всичко това и да удобримъ една Ваша авантюра. Никога! Правете, каквото искате, но знайте, че нѣма да напустнемъ нашитѣ интереси, за да Ви спасяваме. България има нужда отъ единъ заемъ, нека го направи, нека довърши желѣзнопѫтнитѣ си мрежи и другитѣ съобщителни срѣдства, но, ако тя плаши свѣта съ война, никой нѣма да й даде пари. Французитѣ сѫ сарафи, тѣ претеглюватъ всичко и, щомъ има страхъ отъ война, да имъ предложите и тежки условия, пакъ нѣма да Ви направятъ заемъ. За Англия при днешнитѣ условия нито дума не може да става за пари."

Кѫде края на разговора азъ се отправихъ къмъ г. Сазоновъ съ следнитѣ думи: „Не сме ние, българитѣ, които ще рѫководимъ политиката на Русия и на нейнитѣ съюзници, но ще откажете ли, че Европа, особено пъкъ Русия, Англия и Франция иматъ морални и юридически задължения да не оставятъ да се измѫчва и изтрѣблява християнското население въ Европейска Турция? И колкото по-голѣми застѫпници се показвате за неприкосновеностьта на Турция, толкова тия задължения ставатъ по-голѣми. Защо не помогнете на българското правителство да излѣзе съ честь отъ днешното положение? Може ли да повѣрвате, че то въ природата си е авантюристическо? Неговото положение е горе-долу онова, което имаше Русия преди Освободителната война. Александръ II не бѣше нито авантюристъ, нито кръвожаденъ, но бѣ тикнатъ отъ обстоятелствата и отъ Европа, която не поиска да наложи колективно решенията си за дветѣ България." Тукъ г. Сазоновъ изглеждаше нѣкакъ си неспокоенъ. — „Но кой Ви каза, че ние нищо не правимъ и нѣма да направимъ за Македония?" — Въ Foreign office ми заявиха, че сега е немислимо да се говори за автономия и за приложението на чл. 23 отъ Берлинския договоръ. — Да, ние не говоримъ за принудителни мѣрки и за автономия, но азъ вече съмъ далъ наставления въ Цариградъ, па говорихъ на тръгване и съ Турханъ паша, който разбра, че моитѣ наставления не сѫ праздни думи. Азъ ще се помѫча тукъ да взема съгласието на английското правителство, а после и на французкото, но Вие не можете да си представите, съ какви мѫчнотии трѣбва да се боря.—Когато поискахъ отъ г. Сазонова да изкаже по-ясно мисъльта си, защото ще я съобщя на българското правителство, той ми отговори: **„Насилствени мѣрки нѣма да употрѣбимъ, но ще използуваме нашия авторитетъ и нашето влияние предъ турското правителство да въведе сериозни реформи за облекчение сѫдбата на населението."**

— Но ако турскитѣ управници се окажатъ такива, каквито сѫ били до сега както вѣрвамъ, че всички мислите? Г. Сазоновъ отговори: „Азъ вѣрвамъ, че ще разбератъ значението на колективнитѣ ни постѫпки, но ако не, тогазъ ще помислимъ за по-нататъшнитѣ мѣрки."

Тъй се свърши нашата среща съ руския министъръ на външнитѣ дѣла, която трая $^3/_4$ ч. Азъ не Ви давамъ подробно изложение на моитѣ аргументи, защото тѣ Ви сѫ познати и до голѣма степень се базиратъ върху последното Ви частно писмо и шифрованата Ви телеграма. Обещанието, което направи г. Сазоновъ, не съдържа въ себе си много нѣщо, но въ всѣки случай то е единъ ангажементъ. Впечатлението ми е, че догдето бѫде на власть Кямилъ паша, тѣ нѣма да прибѣгнатъ до явни постѫпки и декларации, но, ако

видятъ, че не ще могатъ да подчинятъ Турция на своето влияние, тогазъ ще имаме нѣкоя Ревалска среща.

Като Ви поднасямъ своитѣ поздравления и почитания, оставамъ

Вашъ М. Ив. Маджаровъ.

P. S. Вчера бѣше при менъ и професоръ Wilkinson и разговаряхме близо 1 часъ. Той симпатизира на нашата кауза, но признава, че днесъ нѣма Европа, а две съперници, два съюза, които ще се нахвърлятъ съ еднакво остървение срещу оногова, който наруши мира. Но върху този разговоръ ще Ви пиша особено писмо.

М. Маджаровъ.

Сазоновъ не бѣше още напустналъ Англия, и азъ получихъ телеграма отъ София за направената вече мобилизация, вследствие на което азъ трѣбваше да се видя набързо съ Съръ Артъръ Николсона и министъръ Сазоновъ. Срещитѣ си съ тѣхъ предадохъ въ следната телеграма:

17 септемврий 1912 г.

Министъръ Гешовъ, София.

(Шифрована телеграма)

Днесъ видѣхъ Николсонъ и Сазоновъ. Първиятъ изслуша съ спокойствие съдържанието на Вашата телеграма за мотивитѣ на мобилизацията и взе бележка. Пожела дано работитѣ не отидатъ по-далече. Прибави, че нѣма причини да измѣни въ нищо изказанитѣ по-рано възгледи. — Сазоновъ намѣрихъ смутенъ и твърде разтревоженъ. Повторно ми изказа първоначалното си категорическо мнение. Той счита насъ, не Турция, провокаторъ, като добави, че знае, какво ние отъ пролѣть търсимъ претекстъ за война. На думитѣ ми, че цѣлиятъ български народъ вѣрва, какво рускиятъ царь нѣма да го остави въ тежки минути, Сазоновъ ядосано отговори: „Самъ царьтъ предупреди Данева, че моментътъ е твърде зле избранъ за стълкновение съ Турция; ако това не е съобщено на Вашето правителство, много съжалявамъ. Съ голѣмо удивление чухъ, че България и Сърбия настоявали за назначението чужденецъ за македонски генералъ губернаторъ. Споредъ мене, това е неизпълнима мечта, докато Турция има 100,000 войника.“ На забележката ми, че той може да бѫде турски поданикъ, Сазоновъ каза: „Ние работимъ за реформи, но това не може да стане въ единъ день, особено когато Вашитѣ войски стоятъ на турската граница. По тоя въпросъ сѫ напълно съгласни Англия и Франция.“ Повтори, че не трѣбва да разчитаме на гръцката и сръбска помощь, понеже първата не сѫществува, а втората ще бѫде обезсилена отъ Австрия. При раздѣлата изказа дълбоко съжаление за мобилизацията, като заяви: „Не трѣбва да очаквате нашата помощь, всичко вършете на Вашъ рискъ.“

Днешниятъ печатъ тукъ съзнава опасността на положението и единодушно съветва силитѣ да наложатъ реформи на Турция, като единчко срѣдство за запазване на мира. Изх. № 504.

Маджаровъ.

г. Гешовъ знаеше много добре, каква голѣма роль играе печатътъ на Англия, та сегизъ-тогизъ ми напомняше да го използувамъ, било като ми препоржчваше нѣкой свой старъ приятель вестникарь, било като оставяше на моето благоразумие да използувамъ моитѣ нови познайници — вестникари и обществени. И азъ не мога да се оплача отъ английския печатъ презъ всичкото време, догдето бѣхъ тамъ, макаръ презъ тоя сравнително кѫсъ периодъ България да видѣ върха на своята военна слава и следъ това своето страшно поражение. Англичанитѣ не обичатъ победенитѣ хора, но трѣбва да кажа, че и следъ Междусъюзническата

война, въ която ние претърпѣхме голѣмо поражение, английскиятъ печатъ запази една деликатность както къмъ България, тъй и къмъ нейния представитель въ Лондонъ. Съ английския печатъ азъ никога не злоупотрѣбихъ, защото никога не имъ съобщихъ нѣкоя невѣрна новина и никога не имъ дотегнахъ съ своето натурничество.

За да се види, какво бѣ английското обществено мнение по онова време за една война противъ Турция, служатъ следнитѣ четири писма, които съмъ изпратилъ на г. Гешовъ.

12 септемврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Завчера, въ сѫбота, оставихъ карта на професоръ Wilkinson, и въ недѣля той самъ дойде въ легацията. Поздравихъ го отъ Ваша страна, като му обадихъ Вашето удоволствие за статиитѣ му въ „Morning Post". Той Ви помни добре и обещава да бѫде полезенъ на нашата кауза, но и той, както и толкова други видни англичани съветватъ мируване. „Ако България предизвика войната, не трѣбва да се надѣва на никакви симпатии тука", каза ми той, „защото ние, англичанитѣ, желаемъ доброто на източнитѣ народи, обаче желаемъ повече интереситѣ на нашата империя. Само въ единъ случай можете да добиете симпатии, ако нанесете решителенъ ударъ на турската армия още въ първитѣ дни, за което азъ се съмнявамъ. Турция има сега толкозъ войска въ Европейска Турция съ Цариградъ, колкото можете да вдигнете вие следъ мобилизацията." Споредъ него, въ днешно време нѣма Европа, а има два лагера, отъ които всѣкой се готви за война, но никой не желае да я предизвика и да носи страшната отговорность. Тройниятъ съюзъ е по-готовъ въ днешно време, и затова той подозира, че само тия три държави — Германия, Австро-Унгария и Италия, могатъ да я желаятъ. „Ако вие започнете войната", добави той, „голѣма часть отъ английския народъ ще ви счита за нѣмски орждия. Вашиятъ царь все още минава за приятель на нѣмцитѣ."

Азъ се потрудихъ да му кажа, че тази идея е фалшива, защото 10 пѫти повече можеше да се обвинява защищаваниятъ отъ тѣхъ князъ Александъръ въ нѣмски симпатии, отколкото царь Фердинандъ, който даде достатъчно доказателства, че е свързалъ окончателно и невъзвратно сѫдбата си съ българския народъ. Даже когато предположимъ, че той ще се ржководи само отъ своитѣ лични интереси, пакъ тѣ му диктуватъ да се съобразява съ чувствата и тежненията на неговия народъ. Споменавамъ Ви за това, защото забелязвамъ, че тукъ има доста хора и то сериозни, които сѫ добили впечатлението, какво прогласяването на нашата независимость е имало свръзка съ присъединяването на Босна и Херцеговина. Това събитие, макаръ и да е минало въ историята и да не представлява сега никакъвъ актуаленъ интересъ, все трѣбва да се освѣтлява сегизъ-тогизъ, за да не остава въ умоветѣ на известни хора горното впечатление, което въ даденъ моментъ може зле да се експлоатира. Професоръ Wilkinson тия дни заминава за Оксфордъ, гдето е професоръ по военната история, но ми заяви, че ще бѫде всѣкога готовъ да услужи на нашето отечество. Ние се споразумѣхме, какъ ще мога да го виждамъ презъ това време, ако дотрѣбва.

Не ще бѫде зле г. Т. Теодоровъ да види последното ми писмо по срещата съ Сазонова, тъй като той се готви да търси заемъ. Азъ ще отговоря на неговото писмо, но понеже ми е невъзможно да повторя сѫщото, то Ви моля да му го обадите поне устно.

Снощи получихъ отъ д-ръ Станчевъ шифрована телеграма, съ която ми иска срещата съ Сазонова по отговора на Вашата телеграма, която, той казва, че знае. Изпратихъ му копие съ пощата тая сутринь. Би направило едно лошо впечатление, наистина, ако Паприковъ, азъ, Станчевъ, Гешовъ говоримъ сѫщото нѣщо на руския министъръ, и той повтаря сѫщия си отговоръ. Той ще се завърне утре отъ Balmoral, но и да го видя, не вѣрвамъ да ми каже нѣщо повече отъ онова, което чухъ завчера, въ недѣля.

Като Ви поднасямъ моитѣ най-сърдечни поздрави, оставамъ

Вашъ М. И. Маджаровъ.

П. П. Уча се, че Вие тамъ сте готвили нѣкаква си широка коалиция. Като казвамъ **Вие**, трѣбва тъй сѫщо да се **разбира** въ **по-широка** смисъль. Понеже съмъ много далечъ отъ България, та не мога добре да схвана тия нови планове, затова и не желая да давамъ мнение по тѣхъ.

Сѫщиятъ.

25 септемврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Не Ви пращамъ нѣкои официални рапорти, защото подведомственото Ви министерство не желае да му се пише за работи, които сѫ отбелязани въ вестницитѣ, а тукъ всичко е въ вестницитѣ.

Вчера Съръ Ед. Грей се извини въ камарата за закъсняването на английския отговоръ, но Вие знаете, на какво се дължи то. Увѣренъ съмъ, че, ако утре изчезне Кямилъ паша, Foreign office ще захване да отговаря по-бързо на чуждата инициатива.

Г-нъ Noel Buxton, депутатъ и председатель на Балканския комитетъ, който се завърна тукъ едвамъ завчера по причина на отварянето на парламента, дойде тая зарань въ легацията и, следъ като ме разпитва за начина, по който биха могли да се наложатъ **безъ война** реформи въ Турция, изповѣда си, че той и неговитѣ приятели не могатъ да влияятъ на Съръ Ед. Грей, защото, макаръ и членове на либералната партия, били **гладстонисти,** които сега играели ролята на опозиция. Казахъ му, между другото, че едно време политиката на Lord Beaconsfield докара съсипването на Турция. Който е истински приятель на турцитѣ, трѣбва да имъ обади истината. Г-нъ Buxton и другаритѣ му ще направятъ нѣщо, но ще бѫде **неофициално,** както се изразява той, и безъ голѣма надежда да повлияятъ на Foreign office. „Daily Neiws" и „Manchester Guardian" напоследъкъ обърнаха по-голѣмо внимание на нашитѣ работи и захванаха да пишатъ по-съчувствено. Но и тѣ се намиратъ въ положението на Buxton. Foreign office сега си служи повече съ „Times" и „Morning Post", отколкото съ либералнитѣ органи.

Турскитѣ управляващи кржгове правятъ голѣми усилия, за да повредятъ на нашата кауза. Клеветитѣ за избити и малтретирани турци излазятъ не само отъ канцеларията, но и отъ устата на Нураджианъ ефенди. Главната имъ, обаче, цель е да внесатъ раздоръ въ **Балканската лига,** както я наричатъ тукъ. Моето мнение е, че трѣбва да се опровергаватъ дори такива новини, каквато бѣше новината за назначението на българския царь за главнокомандуващъ на **четиритѣ армии.** Фактически ние ще изтеглимъ най-тежкия турски напоръ и ние ще играемъ главната роль, но не трѣбва да се възбуждатъ зависти. Азъ виждамъ, колко е важенъ нашиятъ съюзъ — безъ него ние бихме били третирани много по-жестоко. Тукъ можемъ да се оплакваме нѣкакъ си отъ дипломацията, но не отъ печата. Въ легацията и канцеларията дохождатъ на день съ десетки вестникари, и виждамъ, че желаятъ да ни бѫдатъ полезни. Щѣше да бѫде отъ голѣма полза, ако можеше да имаме сведения отъ България. Както сте видѣли, в. „Times" публикува опровержението, сѫщото направи и „Reuter" чрезъ други вестници.

Моето лично мнение е, че трѣбва да настояваме главно върху гаранциитѣ за изпълнение на реформитѣ. Позволено бѣше да се лъжемъ преди години, но сега трѣбва Европа вече да гарантира реформитѣ. Кямилъ паша може да е честенъ човѣкъ, но утре той ще падне, и ще го замѣсти нѣкой безчестенъ. Жертвитѣ, които направихме съ общата мобилизация, сѫ толкова голѣми, щото не можемъ да се задоволимъ съ едно турско обещание, па било то даже за пълна автономия. А Европа вече показа своята слабость, като прие предложението на Съръ Ед. Грей да се направятъ постѫпки въ Цариградъ отдѣлно, а не колективно. Казватъ, че историята не се повтаря, но за жалость постѫпкитѣ и слабостьта на Европа спрямо Турция се повтарятъ почти буквално. Предъ мене изпъкватъ годинитѣ 1875—76—77. Азъ се боя, че може да се повторятъ и то въ по-лоша форма годинитѣ 1903—904—905 съ Мюрцщегската програма.

Съ горещъ поздравъ и съ най-сърдечни благопожелания за България оставамъ

Вашъ М. Ив. Маджаровъ.

2 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Тази сутринь бѣха ми обадили отъ агенцията „Reuter", че г. Poincarré взелъ инициативата за свикването на една конференция. За да провѣря тази новина, преди малко бѣхъ при французкия посланикъ г. Cambon. Той не знаеше нищо по този въпросъ и ми каза, че не вѣрва да се свика конференция, преди да е траела войната нѣколко време. А войната, споредъ него, била неизбѣжна, защото Балканската лига искала работи, които турцитѣ никога не могатъ да дадатъ. Като прекалени той посочи: 1) искането да се демобилизира Турция, преди да сж се демобилизирали малкитѣ държави, 2) искането да участвуватъ и тѣ заедно съ Европейскитѣ сили при контролиране на реформитѣ и 3) споменаването на думата автономия. Азъ му казахъ, че не съмъ натоваренъ да тълкувамъ нотата, но разбирамъ, че демобилизацията ще стане почти едновременно, че по втората точка би могло да се отстжпи, ако Европа посочи гаранции за другитѣ искания, предвидени отъ самия Берлински договоръ. Колкото за думата **автономия**, тя не е нова, и турското шокиране е престжпно. Автономия бѣше и Критъ, и Самосъ, и Ливанъ. Взе да ми говори за миролюбието на сегашнитѣ турски министри, които щѣли да бждатъ наследени отъ най-неостжпчивитѣ младотурци. Отговорихъ му, че нѣма по-миролюбивъ отъ българския царь и сегашното ново правителство, но ако при тия условия Европа не може да отстрани войната, то е най-доброто доказателство, че или тя не иска, или пъкъ е безсилна.

Снощи видѣхъ г-жа Новикова. Тя Ви поздравлява и прави всички усилия да ни бжде полезна, но мжчно се влияе на корави сърдца. За Ваше сведение ще Ви обадя, че „Daily News" нѣма сега старото значение. Той не може да създава течение.

Съ поздравъ и почитъ
М. Ив. Маджаровъ.

3 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Днесъ предадохъ на Sir Ed. Grey вербална нота за отварянето на войната. Казахъ му, че изпълнявамъ една твърде скрѣбна мисия, защото тази война ще бжде страшна, ще бжде война на животъ и на смъртъ, но азъ съмъ увѣренъ, че, ако Великитѣ сили бѣха употрѣбили по-голѣма енергия, можеше да се избѣгне. Сега вече всичко е свършено; ние се натоварваме съ една грамадна задача, но вѣрваме, че Богъ ще ни помогне, защото защищаваме една благородна и права кауза. Вѣрваме тъй сжщо, че английскиятъ народъ, който до сега се е гордѣлъ съ своето свободолюбие, ще даде симпатиитѣ си намъ.

На Sir Ed. Grey, като че ли не се искаше да приказва надълго по тоя въпросъ и ми отговори, че той ще прочете съ внимание и съчувствие нотата, но строгата неутралность на Англия не му допуща да влѣзе въ подробности. А когато му казахъ, че Турция не заслужаваше тази деликатность отъ страна на Силитѣ, той се малко възбуди (а той се рѣдко възбужда) и ми каза буквално: **„Откогато вашиятъ царь взе въ ржцетѣ си балканскитѣ държави, въпросътъ излѣзе отъ насъ."**

Да предполагаме ли, че тѣзи хора завиждатъ на великото дѣло, което се извърши тъй бързо на Балканския полуостровъ? Или пъкъ търсятъ извинение за безсилието на Европа? — Историята ще обясни. Азъ му говорихъ за заканитѣ на турцитѣ да горятъ кжщи и да убиватъ жени и деца, да повторятъ баташкитѣ кланета, като му обърнахъ вниманието, че понеже цѣлиятъ свѣтъ вѣрва, какво английското влияние е сега най-силно въ Цариградъ, то ще се счита Англия отговорна за злодеянията. Забележихъ, че това му направи лошо впечатление, и захвана да ме увѣрява, че той по никой начинъ не мисли, че могатъ турцитѣ да повторятъ старото. Отговорихъ му, че сериозни вестници вече свидетелствуватъ за тия закани, па и историята е предъ насъ.

До сега не можемъ да се оплачемъ отъ английското обществено мнение, особено, като се има предъ видъ вѣковната традиция на Англия да защищава Турция и състава на днешния турски кабинетъ. А ако пъкъ Богъ ни

даде една блѣскава победа, то ще бѫде възхитено отъ насъ. Англичанитѣ обичатъ победителитѣ, даже и въ игритѣ. Вземемъ ли Одринъ, по-добри отъ българитѣ нѣма да има. Но това зависи отъ нашитѣ военачалници и отъ Провидението.

Пощата отъ България пристига тукъ много късно—следъ 5—6—7 деня. Азъ предполагамъ, че това закъснение е въ Сърбия, но то произвежда лошо впечатление. Напоследъкъ, като че ли се поправи малко, но пакъ сѫществува закъснение. Нѣколко редакции ми се оплакаха, че тѣхнитѣ кореспонденти не могли да имъ пращатъ новини, защото българскитѣ власти ги държали много далече. Отговорихъ имъ, че, когато става съсрѣдоточение на войскитѣ, никоя държава нѣма да допустне излагане на нейнитѣ планове, но, когато се захванатъ боевете, ще могатъ да бѫдатъ по-близо. Въ всѣки случай добре е да се менажиратъ кореспондентитѣ, защото, както знаете, тѣ създаватъ настроение въ публиката. Сегизъ-тогизъ пакъ се пущатъ клеветнически слухове за лошо третиране на турци въ България. Повечето се пущатъ чрезъ Ромъния. Азъ съмъ на мнение, че трѣбва да се опровергаватъ, но пъкъ е свързано съ много разноски да Ви телеграфирамъ за всѣки отдѣленъ случай и да получавамъ отъ Васъ опровержение. Затова ще бѫде по-добре, ако се натоварите тамъ единъ чиновникъ, който чете вестницитѣ, да събере наеднѫжъ нѣколко клевети, и да се опровергаятъ по единъ категориченъ и фактически начинъ. Доста шумъ се вдигна за нѣкакво си изселване на турци отъ България.

Като Ви пожелавамъ бодрость и сила да изнесете тоя тежъкъ и сѫдбоносенъ за отечеството ни товаръ, оставамъ Вашъ преданъ

М. Ив. Маджаровъ.

Балканската война започва.

При всичкото си миролюбие г. Гешовъ не можа да избѣгне войната. Не можаха да я предотвратятъ и Великитѣ сили, които, вѣрвамъ, бѣха искрени, когато съветваха дветѣ страни да се споразумѣятъ и да не нарушаватъ мира. Турция, вмѣсто да тури редъ въ своитѣ провинции, вмѣсто да изпълни обещанитѣ многократно реформи, започна да съсрѣдоточава своитѣ войски въ Одринъ и Одринско. Българското правителство отговори съ обща мобилизация, съ въвеждането на военно положение и съ свикването на Народното събрание, което тогава единодушно одобри действията на правителството и отпустна кредитъ за военни цели. Отъ речитѣ, които се произнесоха още въ първото заседание на камарата било отъ правителствена страна, било отъ опозиционнитѣ шефове, стана явно за всички вънъ отъ България, че войната може да не е прогласена съ официаленъ актъ, но тя е вече настѫпила. А вѫтре въ страната тя се посрѣщаше съ такъвъ бѣсенъ ентусиазъмъ, щото правителството и да пожелаеше, не можеше да се върне назадъ. Но въ сѫщото време ставаше обща мобилизация и въ Сърбия, и въ Гърция, и въ Черна-Гора. Турцитѣ тоже продължаваха да се мобилизиратъ, но съ свойствената си мудность и при сѫществуващитѣ разстояния закъснѣха и бидоха бити още въ първитѣ дни.

Отъ 17 септемврий до 5 октомврий балканскитѣ съюзници мобилизираха и съсрѣдоточаваха войскитѣ си, като ги отправяха къмъ стратегическитѣ пунктове. Но все пакъ изгледитѣ и надеждитѣ за мирно разрешение не бѣха угаснали. Но това трая до 25 септемврий, когато пристигна телеграма въ Лондонъ, че черногорскиятъ князъ е вече далъ заповѣдь на своитѣ войски да преминатъ турската граница. Това събитие показваше на всички, че макаръ дру-

гитѣ балкански съюзници да не сж обявили формално войната, фактически тя вече е започнала, защото черногорското правителство не би я започнало, ако не бѣ увѣрено, че ще бжде последвано отъ другитѣ съюзници.

На 5 октомврий азъ получихъ окржжна телеграма отъ министъръ-председателя, въ която ми се поржчаше да обадя на правителството, при което съмъ акредитиранъ, че тритѣ балкански държави при всичкото си миролюбие и търпение сж били предизвикани отъ турскитѣ порядки и провокации да прибѣгнатъ до силата на оржжието, за да спомогнатъ на Европа за изпълнението на предвиденитѣ отъ Берлинския договоръ реформи. Азъ веднага отидохъ въ Форейнъ офисъ и предадохъ на Съръ Ед. Грея тия съобщения въ видъ на „вербална нота."

На моитѣ по-предни писма г. Гешовъ отговори:

София, 12/25 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Бързамъ да Ви благодаря за дветѣ Ви писма отъ 2 и 5 того и за сведенията, които ми давате съ тѣхъ. Тия сведения се отнасятъ до събития, които еволюиратъ съ свѣткавична бързина, и вчерашната наша Лозенградска победа — ако даде Господь да се последва отъ други — отваря нови хоризонти за нашитѣ действия. Но за това има време, ще говоримъ по-подире. За сега рекохъ да Ви обърна вниманието върху две-три интересни точки.

Вървамъ да четете въ Лондонъ **„Новое Время."** Видѣхте ли дописката на Маткова отъ Цариградъ за дългото свиждане на Sir Gerard Lowther съ Кямилъ паша по прочутата нота на Силитѣ за реформитѣ? Споредъ Маткова, Кямилъ паша останалъ самъ въ Министерския съветъ да защищава реформитѣ. **Всичкитѣ** други били противъ, и Кямилъ не е министъръ. Ще се каже, че цѣлиятъ министерски съветъ е билъ противъ. И на тоя министерски съветъ Англия разчита! Какъвъ скандалъ!

Второто нѣщо, върху което трѣбва да се обърне сериозно вниманието на англичанитѣ, то е, че тѣ дълбоко обиждатъ своитѣ мюсюлмани въ Индия, като искатъ да ги солидаризиратъ съ развратнитѣ турски паши и ефендета. Разбирамъ да симпатизиратъ на турския народъ. И ние симпатизираме на него. Видѣхте нашитѣ турски прокламации къмъ турския народъ и турската армия, преводътъ на които се обнародва въ в. **„Миръ."** Нѣкои поискаха да експлоатиратъ съ споменуването на полумесеца, когато въ сжщность полумесецътъ не е емблема на Исляма, а на Турската империя. Противъ тая емблема на нашия противникъ, който е **единъ,** каква обща емблема можемъ да противопоставимъ ние, съюзницитѣ, които сме **четири?** Тъй като сме християни, ние споменахме кръста, който е взетъ за обща емблема на едно такова человѣколюбиво дѣло, каквото е червениятъ кръстъ, отъ всички държави на свѣта, съ изключение на Турция.

Третото нѣщо, по което искахъ да Ви пиша, то е да настоявате постепенно върху нашето Delenda Carthago, а именно трайното умиротворение на Балканския полуостровъ. Ако силитѣ не се съгласятъ да стане това чрезъ ликвидиране на Европейска Турция, то поне трѣбва да се даде автономно управление съ чужда окупация (въ началото поне, догдето се устрои мѣстната милиция), каквато чужда окупация и Бикънсфилдъ дори допущаше, както споменахъ въ края на моя мемоаръ, обнародванъ въ „Review of Reviews." Всички трѣбва постоянно да мислимъ върху тоя сждбоносенъ въпросъ, и моля и Вие обсждете го и ми дайте Вашето мнение.

Съ искрени поздрави

Ив. Ев. Гешовъ.

Както се вижда и отъ това писмо, г. Гешовъ много се боеше да не би Англия по причина на Кямилъ паша да се яви за-

щитница на турската териториална неприкосновеность, както се яви тя на 1878 — 9 година. Предъ него, сякашъ, стоеше изправенъ лордъ Бикънсфилдъ съ своята туркофилска политика. Но обстоятелствата бѣха коренно измѣнени въ Англия. На английския престолъ не бѣше вече кралица Виктория, която имаше вродена омраза срещу руситѣ, и която омраза тя внасяше въ всичкитѣ дѣла на тогавашното правителство; тоя пѫть на власть бѣше не едно консервативно, а едно либерално правителство съ идеитѣ на Гладстонъ; сега войната противъ Турция водѣше не една Велика държава, съперница на Англия, а три балкански народа, отъ които нѣкои бѣха защищавани въ 1878 — 9 година отъ самия лордъ Бикънсфилдъ; Кямилъ паша, макаръ и великъ везиръ, не представляваше чувствата и идеитѣ на нова Турция; представляваше ги комитетътъ Съединение и Напредъкъ, който се направляваше тогава отъ Германия. Наистина, имаше много англичани, които мислѣха, че могатъ да привлѣкатъ турцитѣ на своя страна, но нашитѣ бързи и блѣскави победи показаха безсилието на Турската империя. Прочее, страхътъ на г. Гешовъ отъ английската политика бѣше преувеличенъ и не напълно оправданъ.

Англичанитѣ, разбира се, държеха смѣтка за чувствата на мухамеданското население въ Великобританската империя и не пропускаха случай да изкажатъ мнението си по въпроси и дѣла, които се докосваха не до турската държава, а до исляма. Споменаването въ манифеста за войната, че кръстътъ ще бѫде противъ полумесеца, възбуди, наистина, неприятно чувство въ официалнитѣ кржгове и дори въ общественото мнение. B. Times написа даже уводна статия, а турскиятъ посланикъ въ Лондонъ, Тефикъ паша, се възползува отъ случая да се оплаче не само въ печата, но и въ Форейнъ офисъ за тая „ксенфобия". Азъ трѣбваше да правя доста голѣми усилия, за да обясня предъ англичанитѣ истинското значение на горнята фраза. Въ самия Форейнъ офисъ трѣбваше да давамъ официални тълкувания и обяснения, които сѫ изложени въ следното ми писмо:

Лондонъ, 9 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Днесъ, преди пладне, направихъ протеста си предъ sir Arthur Nicolson (защото sir Ed. Grey отсѫтствуваше) по бомбардирането на Каварна и му оставихъ единъ преписъ отъ Вашата телеграма. Посочихъ му чл. 9 отъ Хагската конференция отъ 1907 год. и му припомнихъ, какъвъ голѣмъ шумъ направиха турцитѣ, когато италианска флота хвърли само нѣколко гранати въ Бейрутъ, гдето имаше два турски парахода. Казахъ му, че въ Каварна не сѫществува никакво укрепление, никакви казарми и даже никаква военна сила. Той ми обеща, че ще предаде още днесъ на Сърь Едуардъ вербалната нота и се надѣва, че ще се направятъ нуждитѣ постѫпки. Азъ го помолихъ да поискатъ сведения отъ своитѣ представители въ България за състоянието на Каварна.

Следъ това азъ счетохъ за нуждно да се спра върху прокламацията на нашия царь, отъ която нѣкои вестници искатъ да правятъ капиталъ въ полза на Турция, и да му обърна вниманието, че думитѣ **кръстътъ противъ полумесеца** трѣбва да се тълкуватъ въ свръзка съ другитѣ фрази, които поясняватъ мисъльта, защото отъ всѣко литературно произведение, като извадите отдѣлни думи или фрази, може да претълкувате най-благородни мисли.

— Да, каза ми сърь Артъръ Николсонъ, тази сутринь и в. Times споменава за това въ уводната си статия, и Тефикъ паша ми обърна вниманието

вчера върху сжщата фраза, която, споредъ него (Тефикъ паша), имала за цель да възпламенява религиозния фанатизъмъ и да даде на войната „характеръ на изтрѣбление между два народа." И следъ това прибави: „Съгласете се, че изражението въ прокламацията не бѣше твърде сполучливо."

Азъ се възползувахъ отъ случая да призова неговото свидетелство като човѣкъ, който е живѣлъ въ България, че никжде турското население не е останало въ маса следъ Освобождението, както у насъ; че никжде не е било тъй добре третирано, както въ България; че преди 3 години, за да се предаде едно турско момиче на родителитѣ му, се избиха отъ българската войска около 25 души българи. Тефикъ паша Ви сочи отдѣлни фрази на единъ манифестъ, а пъкъ азъ Ви моля да сждите за насъ и за тѣхъ по нашитѣ дѣла. Историята е свидетелка, че не ще се намѣри народъ съ по-голѣма вѣротърпимость отъ нашия. Въ края Съръ Артъръ ми каза, че ще прочете цѣлия манифестъ и тогазъ ще си направи окончателното заключение.

Но по този въпросъ, г. Гешовъ, англичанитѣ не сж толкова искрени. Тѣхната цѣла история е редица отъ религиозни борби. И днесъ борбата въ Ирландия е **религиозна.** Тѣ заклаха единъ краль и изгониха други по чисто религиозни побуждения. А нека погледнатъ у насъ и вематъ примѣръ. Но, понеже туркофилскитѣ традиции и бждещитѣ предполагаеми интереси каратъ мнозина англичани да се ловятъ за сламката, надѣвамъ се, че ние нѣма да имъ дадемъ възможность отъ тази сламка да направятъ дърво. Нашитѣ войски, които сега вървятъ къмъ Цариградъ съ такова въодушевление и съ такъвъ искренъ патриотизъмъ, ще се покажатъ по-человѣчни къмъ мирното население, отколкото сж били англичанитѣ при подобни обстоятелства. Две работи ще възвишатъ нашия народъ: победата и хуманното отнасяне къмъ мирното население. По отношение на гърцитѣ трѣбва и нѣщо друго: запазване на известни чувствителности, гдето тѣ сж болшинството. Нашитѣ военачалници, които напредватъ сега въ Турция, трѣбва да иматъ предъ видъ и известни политически съображения. Гърцитѣ въ Турско могатъ да играятъ спрямо насъ ролята, която изиграха българитѣ въ Освободителната война спрямо рускитѣ войски. Но азъ нѣма да говоря много по тоя предметъ, защото нашиятъ царь, който е сега въ постояненъ контактъ съ най-преднитѣ части на войскитѣ, е знаялъ други пжть да менажира майсторски другитѣ народности, ще знае сега още по-добре да използува тѣхнитѣ чувства. Па и Вие, като министъръ-председатель, ще знаете, съ какъвъ духъ трѣбва да се проникне въ днешно време нашата политика.

Завчера се отслужи молебенъ за победоносното и христолюбиво войнство на съюзнитѣ държави въ тукашната гръцка църква „св. София". Азъ и жена ми бѣхме лично поканени отъ г. и г-жа Генадиосъ и присжтствувахме заедно съ представителитѣ на Сърбия и Черна Гора. Намъ се направиха особени почести. И азъ, като гледахъ всичко това, си казвахъ: „Господи, туй което става, не е само едно историческо събитие, то е и едно чудо. То не само преобрази политиката на балканскитѣ държави, но, сякашъ, преобрази и психиката ни. Азъ, който порастнахъ посрѣдъ най-голѣмия разгаръ на българо-гръцката разпра, който бѣхъ единъ отъ коноводитѣ да се изхвърли окончателно преподаването на гръцкия езикъ отъ Пловдивската **семинария,** сега слушамъ гръцкото пѣснопѣние съ особена наслада и съ истинска набожность." Но трѣбва да кажа, че гърцитѣ иматъ тукъ прекрасна църква. Тя носи не само името на „св. София", но е и по подражание на нея построена. Чистотата е образцова, пѣнието е хорово, напомня часть на руското черковно пѣние и часть на английското. Английското богослужение е упражнило известно влияние, като седенето на хубави столове, непаленето свѣщи, несъбирането на дискосъ и пр., но всичко това показва, че гръцката църква по начало не е толкова неподвижна, колкото си я представляваме. А което е още по-любопитно, че между гръцката колония тукъ се срѣщатъ гърци, на които говоримиятъ езикъ е английски, но които строго пазятъ вѣрата си. Нѣщо повече: сполучватъ и отъ англичанкитѣ-съпруги да направятъ добри православни жени.

Извинете ме, че се впустнахъ въ тия подробности, но какво друго поважно да ви пиша отъ Лондонъ. Кралътъ подписа указъ за неутралностьта на Англия. Печатътъ изобщо се носи съчувствено къмъ насъ, но старитѣ туркофилски традиции не сж съвсемъ изчезнали отъ консервативния народъ. Па и турцитѣ правятъ всичко, за да ги привлѣкатъ. Кямилъ паша съ сълзи на

очи ги моли да спасятъ Турция отъ стария врагъ — панславизмътъ. Той обещава всичко—може би и единъ прикритъ васалитетъ, но ще бждатъ ли тѣ толкова наивни, както бѣха до 1878 година—не ми се вѣрва. Тѣ ще гледатъ да се възползуватъ, но не ще се ангажиратъ съ една държава, която се разрушава.

Съ поздравъ и почитание
М. Ив. Маджаровъ.

15 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Счетохъ за нуждно телеграфически да обърна вниманието Ви върху привилегированото положение, което заема в. „Reichspost“ при източната армия, защото прави лошо впечатление, гдето единъ австрийски клерикаленъ органъ се ползува съ толкова неограничено благоволение. По тоя въпросъ нѣкой отъ най-преданитѣ на нашата кауза вестници написаха уводни статии. Та и какъ да не се сърдятъ? Вестници, които харчатъ на день по хиляди левове, трѣбва да препечатватъ кореспонденциитѣ на малко известния до сега тукъ „Reichspost.“ Ние нѣмаме никакви причини да се оплакваме отъ английския печатъ, и азъ се надѣвамъ, че нѣма да се мине много време, когато не ще да се оплакваме и отъ английската официална политика. Но трѣбва да менажираме нейния най-силенъ инструментъ за образуването на общественото мнение, а, следователно, и на английската политика.

Предполагамъ, че сте прочели вече съобщението на „Reuter“ за бждещето на Балканския полуостровъ. Находящата се тукъ изрѣзка предава моето мнение по въпроса. Макаръ да е рано за европейска намѣса, но ние трѣбва да я приготвимъ за наша полза. Тукъ има малцина, които вѣрватъ, че може да се запази statu quo ante bellum. Та и какъ може да бжде това? България иска приложението на чл. 23 отъ Б. Д. преди войната, преди да бѣше рискувала всичко, преди да бѣше дала грамадни жертви, но сега не. Моето мнение е, че по тая точка трѣбва да бждемъ неотстжпчиви. Нека тия, които не смѣятъ да упражнятъ натискъ срещу Турция, за да я накаратъ да изпълни своитѣ трактатни задължения, дойдатъ да ни пждятъ отъ полѣнитѣ съ наша кръвь земи. Ако има нѣщо, въ което азъ съмъ напълно съгласенъ съ г. Сазонова, то е, че единъ народъ би билъ много глупавъ, ако се впустне въ война само за нѣкаква си неопредѣлена и зависяща отъ други автономия. Нима трѣбва България още единъ пжть да води война за ония мѣста, които два пжти бѣха освободени? (На 1878 г. и на 1912 г.). Менъ ми е драго, че даже въ Австро-Унгария признаватъ тази възпиюща неправда. Вчера, като бѣше при менъ представительтъ на „Reuter,“ казахъ му: „Когато лордъ Бикънсфилдъ защищаваше разрушението на Санъ-Стефанска България, все имаше повече разумни причини, отколкото сега, когато единъ английски държавникъ ще почне да защищава statu quo-то. Тогазъ България се считаше за руски инструментъ, а Русия бѣше най-голѣмиятъ врагъ на Англия, заплашваше нейнитѣ съобщения съ Индия, а сега? Не даде ли България достатъчно доказателства за своята независимость? Не даде ли Турция достатъчно доказателства за своето безсилие? Лордъ Б. можеше да вѣрва въ едно турско могжщество, но непростима е подобна вѣра у Съръ Ед. Грей. Английскитѣ интереси повече ще да бждатъ задоволени при една голѣма България, отколкото при една Европейска Турция.

Ако при тоя непосиленъ напънъ и материално изчерпване, не увеличимъ земитѣ си, ние дълги години ще боледуваме отъ икономическа слабость—държавна, обществена и частна. И рускиятъ царь едно време поведе войскитѣ си, за да изпълни едно рещение на Цариградската конференция и на Лондонския протоколъ, но създаде една голѣма независима почти България (а не автономна), взе си назадъ Бесарабия и завладѣ нѣколко окржга въ Мала Азия, взе парично възнаграждение, независимо отъ увеличението на Черногорскитѣ и Сръбски граници. Други сж исканията преди една война и други сж следъ жертвитѣ отъ кръвь и пари. Имайте предъ видъ, че Турция имаше репутацията на военно могжщество, а сега при тая деморализация малцина ще се солидаризиратъ съ нея. **Умрѣлиятъ нѣма приятели.** Това, което става на бойното поле, показва, че Турция е деморализирана и

разсипана даже въ своята единствена досегашна сила — армията. Азъ ви писахъ преди време, че англичанитѣ обичатъ победителитѣ. И, наистина, тѣхнитѣ чувства сж вече промѣнени. Днесъ се яви при мене единъ английски подполковникъ, който има връзки съ нѣкои банкери, да предлага заемъ за България чрезъ пласирането на съкровищни бонове. Когато го запитахъ за условията, каза ми: „90 емисия и 6% лихва.“ — А срокътъ на боноветѣ? — „6 месеца.“ — Ами че тогава ще дойде лихвата 26% годишно. Вѣрвате ли, че България е въ такова положение, за да се изложи на подобни преговори? — Но и Япония, преди да се свърши войната, бѣ принудена да прави подобни заеми, отговори ми той. Тогазъ азъ му забележихъ, че считамъ за недостолепно при подобно предложение дори преговарянето за заемъ. По тоя начинъ го изпратихъ. Казахъ му, обаче, че ние сме бедна държава, но знаемъ съ икономии да водимъ войната, а, когато падне Одринъ въ ржцетѣ ни, вѣрвамъ, че ще има много и отъ друго естество предложения.

При тия твърде тържествени минути прави лошо впечатление съобщаването на нѣкои комедиански работи, които не сж по характера на българина. Това никакъ не хармонира съ трезвостьта и въздържаностьта на нашия народъ, чиито качества пълнятъ съ възхищение чуждитѣ кореспонденти и тукашната публика.

Приемете, г. Гешовъ, моитѣ най-сърдечни поздравления.

М. Ив. Маджаровъ.

Последнитѣ редове се отнасятъ до параднитѣ демонстрации, правени отъ царь Фердинандъ и нѣкои негови министри при Свиленградъ, когато преминаваха нашитѣ войски турската граница.

Една нощна среща съ Лойдъ Джорджъ.

Каквито злини да се приписватъ, че е направилъ на България презъ 1918—1919 години тоя уелшчанинъ, но азъ нѣма да забравя, па и България не трѣбва да забрави, че първиятъ английски държавникъ, който се застжпи явно и тайно за нашата кауза на 1912 година бѣше Лойдъ Джорджъ. Едва що бѣха стжпили нашитѣ войски на турска територия, и народниятъ журналистически съюзъ даваше своя годишенъ банкетъ, на който отъ страна на английското правителство присжтствуваше и държа речь Лойдъ Джорджъ. Следъ като говори за значението на печата, той се спре върху новитѣ събития на Балканския полуостровъ и каза: „Нека се надѣваме, че пламъцитѣ, които се издигатъ на източния хоризонтъ, не ще обзематъ голѣмо пространство, и че, какъвто и да бжде резултатътъ отъ сблъскването на дветѣ воюващи страни, *едно сигурно последствие ще има, а то е именно, че границитѣ на свободата и доброто управление ще бждатъ разширени.* Тия знаменателни и пророчески думи на министра се посрещнаха отъ многобройното събрание съ ржкоплѣскания и се разнесоха отъ телеграфа по цѣлия свѣтъ. Сякашъ, тѣ послужиха на присжтствуващитѣ вестникари за компасъ въ обсжждане на бждещитѣ събития. Намѣриха се, обаче, и такива, които счетоха заявлението на Лойдъ Джорджа за нелойялно, тъй като Англия бѣше се прогласила вече за неутрална страна, а министерскиятъ съветъ не бѣше взелъ още никакво решение, отъ което да последва какво и да било измѣнение на английската външна политика.

Но военнитѣ събития идѣха съ чудна бързина да подкрепятъ пророческитѣ думи на министъра, и неговитѣ критици трѣбваше скоро да замлъкнатъ. Победитѣ на съюзницитѣ смазаха вѣковнитѣ

симпатии къмъ турската държава. Тѣ бѣха тъй бързи и тъй блѣскави, щото увлѣкоха, може да се каже, цѣлото обществено мнение въ Англия. Свиленградъ, Куманово, Лозенградъ, Скопие, Кърджали бѣха вече паднали въ ржцѣтѣ на съюзницитѣ; турцитѣ навсѣкжде отстжпваха, като оставяха пленници и военни материали въ ржцетѣ на съюзницитѣ. Старитѣ приятели на Турция виждаха вече едно неочаквано разложение въ нейната армия и всѣки день губѣха надежда за нейното спасение. А приятелитѣ на балканскитѣ народи тържествуваха. Тѣ вече не говорѣха за реформи и за автономия въ Македония, а за разкжсване на Европейска Турция. Нѣкои отиваха и по-далече, като казваха, че е изпълненъ вече идеала на Гладстона — да не остане никакво турско управление на Европейския брѣгъ.

На 17 октомврий 1912 г. сутриньта се обади по телефона издателътъ и редакторъ на седмичното списание The Nation Масингямъ и ме попита, дали мога да го приема въ 11 часа преди пладне по една важна работа. Отговорихъ му, че ще го чакамъ на уречения часъ. Азъ бѣхъ се запозналъ съ него на една вечеринка, дадена въ новото помѣщение на неговото списание, гдето присжтствуваха почти всички депутати—радикали, лични и полулични приятели на Лойдъ Джорджа и още двама негови колеги. Съ Лойдъ Джорджъ бѣхъ се запозналъ на единъ дворцовъ приемъ, но нея вечерь приказвахъ съ него доста на дълго и то по икономически въпроси. Помня, че ме запитваше, какви сж финансовитѣ и стопански резултати отъ държавната експлоатация на желѣзницитѣ и минитѣ въ България. Азъ поддържахъ превъзходството на държавната експлоатация за нашитѣ условия, като давахъ между другитѣ аргументи и тоя, че частната експлоатация става у насъ отъ чужди компании, които, благодарение капитулациитѣ, се ползуватъ съ такива голѣми привилегии, че ставатъ държава въ държава. И въ своето увлѣчение азъ започнахъ предъ него да поддържамъ, че по тоя въпросъ ние сме осжществили дори програмата на тѣхната работническа партия. Лойдъ Джорджъ ме слушаше, но видѣхъ, че не съмъ го убедилъ за тѣхнитѣ условия. Той ми приведе нѣколко поразителни примѣри отъ английския икономически животъ и заключи: „Вашитѣ основания за една държавна експлоатация може да сж много сериозни, особено аргументътъ за чуждитѣ компании, но у насъ национализирането на желѣзницитѣ и минитѣ ще стане само тогазъ, когато общественото мнение се убеди, че държавната експлоатация е по-износна както за производителитѣ, тъй и за данъкоплатцитѣ. Азъ съмъ, по принципъ, за национализациата, каза той, но азъ не съмъ готовъ сега да дамъ доказателство на английския народъ за износностьта на промѣната. За това, обаче, ще гледамъ да се въведатъ поне онія подобрения, които сж справедливи и които ще задоволятъ до една голѣма степень работничеството. Отъ тая вечерь ние бѣхме не само познайници, но и приятели.

На 11 часа дойде въ легацията г. Масингямъ и следъ обикновенитѣ поздравления за блѣскавитѣ сполуки на българската армия, обади ми, че иде отъ страна на Лойдъ Джорджъ, който желаелъ

да се срещне съ мене още тази вечерь въ нѣкоя частна кѫща, защото има да ме пита по едни важни за насъ въпроси. Отговорихъ му, че ще ми бѫде твърде приятно да имамъ среща съ единъ такъвъ английски държавникъ, който поддържа традициитѣ на Гладстона по източнитѣ работи и който пръвъ изнесе предъ общественото мнение симпатиитѣ на английското правителство къмъ балканскитѣ съюзници. Той ми остави написано на една книжка улицата и нумера на кѫщата, въ която щѣхме да се срещнемъ вечерьта въ 10 часа съ Лойдъ Джорджъ. Въ разговора си съ мене Масингямъ ми загатна, че той е много близъкъ до Лойдъ Джорджъ, и че мога чрезъ него, когато нуждитѣ на България изискватъ, да му предавамъ ходатайството си.

Като останахъ самъ въ кабинета си, почнахъ да търся въ ума си причинитѣ за тая тайна среща, но не можахъ да ги намѣря. А това ме вълнуваше и безпокоеше. Убеденъ бѣхъ, че се касае нѣщо до сѫдбата на България и до нейното победоносно шедствие къмъ Цариградъ, но какво именно бѣше то? Английското правителство все още не бѣше взело никакво решение по Източния въпросъ. За да ми пише г. Гешовъ такива тревожни писма за английската политика, мислѣхъ си азъ, все трѣбва да е ималъ нѣкакви неблагоприятни сведения, които на мене да не сѫ били известни. Дали Л. Джорджъ нѣмаше да ми съобщи нѣщо, което да развали всичкитѣ наши илюзии за освобождението на нашитѣ еднородци на Балканския полуостровъ? Но каквито предположения да правѣхъ въ ума си — весели или скръбни, тѣ си оставаха предположения и, следователно, не можеха да успокоятъ моето възбуждение. Цѣлиятъ тоя день бѣхъ тъй замисленъ, щото обърнахъ вниманието на домашнитѣ, които ме запитваха, да не би да съмъ получилъ отъ България нѣкоя неприятна новина . . .

На 10 безъ четвъртъ азъ се качихъ на единъ автомобилъ и, когато шофьорътъ ме запита, кѫде да кара, подадохъ му адреса, тъй, както ми бѣше обозначенъ отъ г. Масингямъ. Автомобилътъ се отправи къмъ южната часть на Лондонъ. Преминахме нѣколко улици, които не бѣха ми познати, и спрѣхме предъ една кѫща, построена въ чисто лондонски стилъ и съ вънкашенъ изгледъ доста овехтѣлъ и невзраченъ. Заплатихъ таксата на шофьора, който веднага си замина, и азъ провѣрихъ нумера, който бѣше ми даденъ, и позвънихъ. Яви се една слугиня, която безъ да ме пита за името ми, покани ме презъ единъ дълъгъ коридоръ въ единъ доста обширенъ кабинетъ. Въ Англия слуги иматъ само по-богатитѣ хора, а срѣдната ржка предпочитатъ слугини, защото сѫ по-евтини. Тѣ носятъ въ кѫщи всѣкога слугинско облѣкло. Както разбрахъ отпосле, това бѣ квартирата на подминистра г. Мастерманъ, който отпосле става нѣколко пѫти министръ. Къмъ него Лойдъ Джорджъ хранѣше голѣмо довѣрие и чакаше да прояви голѣми политически способности. Около неговото име по онова време се бѣ създалъ доста шумъ, тъй като още въ началото на войната той бѣ си позволилъ на единъ митингъ да покани английския народъ да прехвърли своитѣ симпатии къмъ християнскитѣ държави, които се борятъ за свободата на поробенитѣ народности.

Приятелитѣ на т
Англия, повдигна
то въ качеството
та на английскот
скитѣ съюзници.
кри неговата от
че не искаше да
на либералното
ни да стане тайн
За тази нощ
га съ шифрована

Днесъ идва
тель на Лойдъ Джо
тѣ интимни искания
ми, че по обѣдъ Ми
въпросъ, настоява
ския министръ на
Назначиха ми сѫщо
кѫща, 10 часа тази
Първата дума
Съръ Едуардъ Грей,
че действува подъ в
ветъ решилъ Англия
Турция нито педя за
се съгласили съ съю
да зависи успѣха ни.
„1. Цариградъ
върху останалия брѣ
ция да бѫде отъ нос
2. Солунъ съ С
обяви свободно при
3. На мохамед
християнски области
За запазване и
балканскитѣ държави
венъ дългъ.
На всичко това
та, поздравлявамъ Ви
Той се съгласи.
така за Австрия, ако
На молбата ми
каза, че Русия искала
обходимостьта да спе
На завръшване
поддръжка. Вашата на
Очаквамъ наста
Пазете това тай

На другия ден
следното частно пи

Уважаеми

Закъснѣхъ нѣко
12 того, но причината е
днитѣ две недѣли. Бѣл

Приятелитѣ на турцитѣ, а тѣ не бѣха малко по онова време въ Англия, повдигнаха цѣлъ походъ противъ тоя младъ човѣкъ, гдето въ качеството си на официално лице е нарушилъ неутралитета на англійското правителство, като е взелъ страната на балканскитѣ съюзници. Лойдъ Джорджъ излѣзе неговъ защитникъ и покри неговата отговорность съ своята силна личность. Но вижда се, че не искаше да дава новъ поводъ на туркофилитѣ за нападение на либералното правителство, та затова бѣше наредилъ срещата ни да стане тайно.

За тази нощна среща азъ съобщихъ въ министерството веднага съ шифрована депеша, на която съдържанието е следното:

Шифрована телеграма.
Лондонъ, 18 октомврий 1912 година.

Днесъ идва при менъ Масингямъ, виденъ публицистъ и личенъ приятель на Лойдъ Джорджъ, и отъ името на последния пожела да узнае нашитѣ интимни искания по териториалната подѣлба на Европейска Турция. Каза ми, че по обѣдъ Министерскиятъ съветъ ще има важно заседание по този въпросъ, настоява веднага да пратя конфиденциална записка за англійския министъръ на финансиитѣ Л. Джорджъ, което азъ незабавно направихъ. Назначиха ми сѫщо така тайна среща съ министра на финансиитѣ въ частна кѫща, 10 часа тази вечерь. Сега се връщамъ отъ тамъ.

Първата дума на Лойдъ Джорджъ бѣ да ми заяви, че ми говори отъ Съръ Едуардъ Грей, който ще поддържа нашата кауза, но не иска да се узнае, че действува подъ влияние. Съобщиха ми, какво днешниятъ министерски съветъ решилъ Англия по никой начинъ да не съдействува за връщане на Турция нито педя завоювана турска земя. Настоява много да знае, дали сме се съгласили съ съюзницитѣ по дѣлението, защото отъ това най-вече щѣло да зависи успѣха ни. Отговорихъ му:

„1. Цариградъ съ Босфора и Дарданелитѣ не искаме, но настояваме върху останалия брѣгъ на Егейско море; границата между България и Турция да бѫде отъ носъ Малатра до залива Саросъ;

2. Солунъ съ Света-гора може да се тури подъ европейска комисия и обяви свободно пристанище;

3. На мохамеданска Албания може да се даде автономия, но нейнитѣ християнски области да се дадатъ на респективнитѣ балкански държави."

За запазване интереситѣ на Великитѣ сили, азъ изказахъ мнение, че балканскитѣ държави могатъ взе припадащата се часть отъ турския държавенъ дългъ.

На всичко това Лойдъ Джордъ ми отговори: „Ако тѣзи Ви сѫ условията, поздравлявамъ Ви за Вашата мѫдрость и умѣреность."

Той се съгласи, че Румъния нѣма основания за компенсация; сѫщо така за Австрия, ако се запазятъ нейнитѣ легитимни търговски интереси.

На молбата ми Англия да вземе водителството на тази програма, той каза, че Русия искала Франция да бѫде начело и особено настоя върху необходимостьта да спечелимъ пълната поддръжка на Русия.

На завръшване пакъ ми каза, да разчитаме напълно на англійската поддръжка. Вашата кауза приключи той, ще бѫде моя кауза.

Очаквамъ наставленията и одобрението Ви съ най-голѣмо нетърпение. Пазете това тайно. Изх. № 582.

Маджаровъ.

На другия день написахъ като допълнение на телеграмата ми следното частно писмо до министъръ-председателя:

Лондонъ, 18 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Закъснѣхъ нѣколко дни да отговоря на Вашето любезно писмо отъ 12 того, но причината е многото работа, която се яви изведнъжъ презъ последнитѣ две недѣли. България порастна предъ очитѣ на чуждия свѣтъ, порастнах-

ме и ние, нейнитѣ скромни служители. Отъ по-прежнитѣ ми писма и телеграми Вие знаете моето мнение по разрешението на Източния въпросъ. То е окончателно и се сподѣля отъ мѣродавнитѣ кржгове тукъ. Снощната ми среща съ министра на съкровището Л. Джорджъ има историческо значение, не само по обстановката, но и по съобщенията, които той ми направи. На 10 часа вечерьта отидохъ въ кжщата на г. Мастерманъ, Undersecretary of State Home dep. Слугинята, която ме посрещна, безъ да пита за името ми, въведе ме въ една стая твърде скромна, но пълна по стенитѣ съ книги. На камината между другитѣ предмети бѣ сложенъ и единъ кръстъ. Предполагамъ, че това бѣше кабинетътъ на подминистра, за когото напоследъкъ станаха доста живи разисквания въ парламента, че се изказа симпатично по отношение на нашата кауза. Кжщата, изобщо, е доста скромна не само за Лондонъ, но и за София. Следъ 1—2 минути влѣзе Л. Джорджъ, човѣкъ на около 50 години, низичъкъ, съ дълга коса и съ твърде живи движения. Съ здрависването си се извини, че закъснѣлъ нѣколко минути, и седна до менъ съ такава свобода, като че ли сме били 10 години приятели. Отвори една голѣма кутия пури, тури една въ моята ржка и една запали. Следъ малко донесоха кафето, и азъ за една минута при пушека и кафетата, при разбърканата покжщнина помислихъ, че се намирамъ нѣкжде у насъ. Поблагодарихъ му за думитѣ, които бѣше казалъ преди една седмица — че, каквото и да стане съ войната, предѣлитѣ на свободата и доброто управление ще бждатъ разширени. Той ми отговори: „Азъ съмъ гладстонистъ, Вие можете да разчитате на моята подкрепа; но Вие можете да разчитате на подкрепата и на моитѣ другари. Въ днешното заседание всички се изказаха въ Ваша полза. Взехме решение да не съдействуваме на Турция за възвръщането нито на педя земя отъ завзетата." — Такова ли е мнението на Съръ Ед. Грей? — „Да, той е много умѣренъ и резервиранъ (положението му е такова), обаче и той мисли сжщо като менъ. Тая вечерь азъ се срѣщамъ съ Васъ отъ негово име и съ негово съгласие. Вие трѣбва да се считате щастливи, че е на власть либераленъ кабинетъ съ традициитѣ на Гладстона. Но кажете ми, какви сж Вашитѣ искания?" Когато захванахъ да му разправямъ, че мѣстата, за които претендираме, сж вече два пжти освобождавани, той измъкна отъ портофейла си една географическа карта съ доста голѣмъ масщабъ, простна я на писалището и ми каза: „Виждате ли тая карта? взехъ я отъ Foreign office. Тя е сжщата, която Лордъ Бикънсфилдъ носи въ Берлинъ; тя е исторически предметъ за Васъ. И наистина, на нея бѣха начертани границитѣ на С. Стефанска България. Стоящи предъ тая карта, азъ посочихъ на Л. Джорджъ, защо българскитѣ граници трѣбва да се приближатъ до Цариградъ, защото има мѣстности въ Македония, които влизаха по С. Стефанския договоръ въ България, а сега могатъ да влѣзатъ въ Гърция и Сърбия. Специално за Цариградъ и Дарданелитѣ азъ заявихъ категорически, че не влизатъ въ нашата програма. Моитѣ съображения за това бѣха и сж: ще повдигнемъ завистьта на всички — дори на нашитѣ приятели и въ случай на една конференция ние можемъ да загубимъ и това, което е наше и което трѣбва да ни се даде. Цариградъ е една голѣма хапка за насъ — поне за сега. При границата, която азъ начертахъ, той ще бжде подъ наше политическо, културно и военно влияние. А когато столицата на една държава се намира подъ такива условия, ние ще играемъ първата роля въ тая държава и ще се приготвимъ за по-добро бждеще. Нуждно е само нашитѣ войски да минатъ Чаталджа, и, ако е възможно, да влѣзатъ въ Цариградъ. Нека следъ това да го напустнемъ. За Солунъ и за Св.-гора имахъ пакъ предъ видъ съображения отъ горното естество. Солунъ има интересъ да падне въ нашитѣ граници и ще поиска самъ да се присъедини къмъ насъ, но нека и по този въпросъ покажемъ умѣреность: съ това ще задоволимъ нѣколко държави, които ще се поласкаятъ отъ едно портофранко. Ние ще имаме толкова други пристанища на Егейското море, щото можемъ да създадемъ свой Солунъ. За една автономна Албания имахъ предъ видъ Австро-Унгария и Италия. Все ще останатъ за тѣхъ известни надежди. Па и тоя въпросъ малко се докосва до нашитѣ български интереси. Безъ отстжпки не може да се разреши такъвъ голѣмъ въпросъ. Азъ зная, че ще се явятъ при Васъ македонци, които ще Ви говорятъ за значението на своето родно мѣсто, но Вие ще гледате широкитѣ граници на България, а не нѣкоя историческа или етнографическа д р е б н а в о с т ь. Ние ще вземемъ цѣли градове и покрайнини, населени съ гърци, ще трѣбва да оставимъ на гърцитѣ

покрайнини, населени съ българи. Едно нѣщо, което не трѣбва да се изпуща изъ предъ видъ, то е: силитѣ, употрѣбени отъ насъ въ тая борба, и жертвитѣ, направени за освобождението на тия мѣстности. Въ пропорцията не може да има отстжпки. И англичанитѣ признаватъ тази база. Когато посочихъ на Л. Джорджъ, какви сж нашитѣ сили и жертви въ сравнение съ другитѣ, той ме потупа по рамото и каза: „Имате право."

Азъ говорихъ малко и отъ името на сърбитѣ. Понеже англичанитѣ още продължаватъ да мислятъ, че Австрия ще направи голѣми възражения за санджака, азъ му казахъ: „Не съмъ говорилъ съ сръбски държавници по тоя въпросъ, но азъ бихъ запазилъ съ голѣма охота легитимнитѣ търговски интереси на Австрия; бихъ съединилъ Митровишката линия съ Босненската, бихъ направилъ и други улеснения." Не ги опредѣлихъ, какви сж тѣ, но разбирахъ при сключването на търговския договоръ, при железнопжтни тарифи и пр. пр. Толкова повече, че подобни отстжпки сж всѣкога временни, а не вѣчни.

Когато Л. Джорджъ ми каза, че Франция ще държи много за своитѣ икономически интереси въ Турция и може да направи възражение противъ една България съ граници до Цариградъ, азъ му отговорихъ: „Не съмъ питалъ своето правителство по тоя въпросъ, но Ви увѣрявамъ, че то ще се съгласи да вземе часть отъ турския публиченъ дългъ, разбира се, като се има предъ видъ отслабналитѣ ни икономически сили следъ войната." Тукъ е мѣстото да ви обадя, че Тройното съглашение е предоставило на Франция инициативата за преговори и разрешаване на тоя въпросъ. А Франция не е напълно готова да бжде съ насъ. Трѣбва да направимъ всичко, за да я спечелимъ. Англия не може да иска явно повече отъ това, което Русия и Франция ще искатъ. Тя си има за това известни съображения, но тя ще ги подкрепи напълно. Ето защо трѣбва да се работи много въ Петерсбургъ и Парижъ.

Азъ съмъ подъ впечатлението, че нѣма да посрещнемъ толкова мжчнотии отъ Австро-Унгария, колкото нѣкои мислятъ. Оня день бѣхъ при тукашния австро-унгарски посланикъ графъ Менсдорфъ, единъ адмираторъ на нашия царь и единъ прекрасенъ човѣкъ. Той макаръ да нѣма никакви наставления отъ Виена по нашия въпросъ, но лично съчувства напълно на нашитѣ аспирации и счита, че сме заслужили тѣхното осжществление. Азъ му говорихъ по въпроса, че Австро-Унгария нѣма никакви политически и икономически причини да се съпротивлява на нашето уголѣмяване. Преди 35 години можеше Андраши, както и Бикънсфилдъ да се боятъ отъ една голѣма България, но сега следъ даденитѣ доказателства на самостоятелность, сами тѣ, ако бѣха живи, щѣха да бждатъ наши най-голѣми защитници. Лордъ Солсбъри доживѣ да направи едно публично разкаяние за политиката на 1876—78—9. Графъ Менсдорфъ поднася своитѣ най-почтителни поздрави и сърадвания на Негово Величество и съжалява само, че служебното му положение не позволява да го направи съ писмо или телеграма. Азъ ще Ви моля, като поднесете на Царя тия поздравления да присъедините и моитѣ задушевни благопожелания, които въ тия сждбоносни минути сж тъй силни, щото азъ не се решавамъ да ги изказвамъ въ писмо. Дано само нашитѣ жертви бждатъ справедливо възнаградени. Славата е голѣма, но тя не е достатъчна. Намъ трѣбва земя.

Поздравлявамъ и Васъ за всичко станало.

Съ почитание М. Ив. Маджаровъ.

Срещата ми съ Лойдъ Джорджъ бѣ за мене едно голѣмо щастие. Завърнахъ се у дома си и не можахъ да заспя. Когато начертахъ предъ него бждещитѣ граници на България, азъ не бѣхъ получилъ още никакви наставления по тоя предметъ и мога да кажа, че опредѣлихъ тия граници случайно и по неизбѣжна нужда — защото не можехъ да кажа азъ, представительтъ на България, че не зная намѣренията на българското правителство и желанията на българския народъ. Лойдъ Джорджъ намираше тая моя програма за умѣрена. Солунъ оставаше вънъ отъ България, защото знаехъ, какви мжчнотии посрѣщаха руситѣ въ 1878 година, и какви

ще посрѣщнемъ ние не само отъ страна на Гърция, но и отъ страна на Англия, Италия и Австро-Унгария. Ако руситѣ не посмѣеха да го вмѣстватъ въ С. Стефанска България, още повече не трѣбваше ние да възбуждаме зависти. Азъ си припомнихъ, че следъ сключването на С. Стефанския договоръ болшинството отъ солунското население подаде заявление да иска, щото и неговиятъ градъ да се включи въ предѣлитѣ на България, и си казахъ: нека ние се покажемъ умѣрени, нека за сега запазимъ и чуждитѣ интереси, а следъ време самитѣ солунчани ще поискатъ да влѣзатъ въ българската държава, защото едно такова голѣмо пристанище, като солунското, не ще може да процъвтява, ако не притежава достатъчно хинтерландъ, който да го храни и поддържа.

За Албания казахъ на Лойдъ Джорджъ, че трѣбва да остане независима, защото инакъ бихме компрометирали нашето освободително дѣло. Албанцитѣ сѫ особенъ народъ, и трѣбва да имъ се даде възможность да просѫществуватъ самостоятелно. Наистина, прибавихъ азъ, че тѣ иматъ помежду си религиозни различия, че имъ липсва една народна литература, но нима България бѣше по-приготвена въ 1877 година за самостоятеленъ животъ? Благодарение на руситѣ усилия, които ни създадоха една народна армия и една сравнително почтена администрация, ние можахме да просѫществуваме 35 години и да направимъ напредъкъ не послабъ отъ другитѣ съседни държави. Мнението ми за една самостоятелна Албания много припадна на Лойдъ Джорджа, и той остана възхитенъ отъ моитѣ аргументи, което ме накара да му обадя, че албанцитѣ сѫ дали на Турция много интелигентни чиновници. Царь Фердинандъ бѣше се възхитилъ отъ моето писмо до министъръ-председателя и ми изпрати следната шифрована телеграма:

Кръкъ-Клисе (Лозенградъ).

Министъръ Маджаровъ.

Четохъ Вашето прекрасно писмо отъ 18 октомврий до председателя Гешовъ и Ви благодаря сърдечно и одобрително. Царьтъ.

София, 19 октомврий 1912 година.

За Българската Легация въ Лондонъ. — (Шифрована телеграма).

На № 582. — Радваме се за станалата еволюция. Ще бѫдемъ твърди. Забележете, че ще искаме непрѣменно Солунъ, който се иска и отъ гърцитѣ, та въ това отношение съ тѣхъ ще трѣбва да се третира. Телеграфирайте, дали всичко казано Вамъ отъ Лойдъ Джорджъ може да се счита мнение на цѣлото английско правителство. Дръжте всичко това крайно повѣрително.
Изх. № 1880. Министъръ Гешовъ.

Министерскиятъ съветъ одобри моята програма за сключването на миръ съ Турция, само върху Солунъ останаха на две мнения и претенции, които увѣренъ бѣхъ, че не сѫ били на г. Гешовъ, а на други нѣкои фактори, които въ онова време следъ бързитѣ и блѣскави победи на нашата армия взимаха върхъ. Но моята шифрована телеграма за срещата ми съ Лойдъ Джорджъ бѣ толкова важна и неочаквана, щото, вижда се, въ София бѣ произвела едно съмнение, дали Л. Джорджъ съ своитѣ декларации предъ мене е изказалъ и мнението на своитѣ колеги или само своето лично мнение.

Новата английска политика и въпросътъ за Цариградъ

Победитѣ на българската армия идѣха една следъ друга съ свѣткавична бързина. Английскитѣ кореспонденти, било отъ едната, било отъ другата страна на воюващитѣ армии въ Тракия даваха чудесни описания за храбростьта на българитѣ и за деморализацията на турскитѣ войски. Когато Л. Джорджъ одобряваше моята програма за разпредѣляне на турскитѣ земи, по височинитѣ на Люле Бургасъ се извършваше едно велико събитие — Турция бѣ не само победена, но и разгромена. Пѫтьтъ къмъ Цариградъ бѣ вече отворенъ, и англичанитѣ считаха за твърде естествено влизането на българскитѣ войски въ Цариградъ, ако турското правителство не поиска миръ или примирие. На 20 октомврий Съръ Ед. Грей ме извика по телефона въ Форейнъ офисъ, за да ми каже, какво е решилъ министерскиятъ съветъ за бѫдещето поведение на Англия предъ видъ на станалитѣ събития. Това бѣше едно потвърждение на онова, което преди нѣколко дни бѣше ми казалъ и Л. Джорджъ, който считаше за свой идеалъ да защищава малкитѣ, притиснати отъ голѣмитѣ народи. За да накараме турцитѣ да предложатъ по-скоро миръ, ние, българитѣ, трѣбваше да заплашимъ не само турцитѣ, но и Европа, че нашитѣ войски ще влѣзатъ въ Цариградъ. Това бѣ единственото срѣдство да накараме Европа да настоява предъ турцитѣ за миръ. Но призракътъ, че българскитѣ войски ще влѣзатъ въ Цариградъ, че султанътъ ще бѫде принуденъ да избѣга въ Анадола, че турското население, обзето отъ паника, ще хукне да напуща столицата, че зарѣзването на европейскитѣ брѣгове ще се отрази и на Анадола, че съ Цариградъ наедно се туря въ рискъ и цѣлото сѫществуване на Турската империя, бѣ спасителенъ за насъ и нашитѣ съюзници. Разберѣха ли турцитѣ, че ние не можемъ или не щемъ да вървимъ по-нататъкъ отъ Люле Бургасъ и Виза, българската армия бѣ загубена, а съ нея заедно и всичко придобито до тогазъ. Всички, които бѣха изучили нашитѣ и турскитѣ сили, даже тия, които бѣха дълбоко убедени въ тържеството на българското орѫжие, разчитаха на нашата бърза мобилизация, на нашето бързо напредване къмъ Цариградъ и на лесното разбиване на турскитѣ войски въ Европейска Турция, както и на произвеждането на панически страхъ въ Цариградъ. Продължеше ли се войната дълго време, застоеха ли се нашитѣ войски по голитѣ пространства между Мраморното море и Странджа, шансоветѣ за сполука се намаляваха до минимумъ. Не само болеститѣ, съ които бѣ пропита почвата отъ Одринъ нататъкъ, но и лошитѣ съобщителни срѣдства правѣха положението на българскитѣ войски твърде мѫчно.

Настоятелнитѣ слухове, пръскани отъ балканскитѣ и Европейски столици, за влизането на съюзническитѣ войски въ отоманската столица, изиграха една спасителна роль за нашето отечество. Турскитѣ държавници подъ панически страхъ и подъ натиска на посланицитѣ на Великитѣ сили прибързаха да поискатъ примирие въ края на първия месецъ отъ започване на войната. Нашата победа бѣ тъй голѣма, че надминаваше и най-блѣскавитѣ побѣди, които прославяха за всѣкога българското орѫжие.

Но слуховетѣ за влизането на нашитѣ войски въ Цариградъ възбуждаше голѣмо безпокойствие даже у нашитѣ най-добри приятели. На 20 октомврий дойде лично въ легацията рускиятъ посланикъ графъ Бенкендорфъ. Цѣлта на това дохождане азъ съобщихъ въ София съ следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 20 октомврий 1912 година.

Министъръ Гешовъ.

Рускиятъ посланикъ преди малко идва въ легацията и ми заяви: „Не съмъ натовареиъ отъ моето правителство; но, като почитатель на Вашия царь още преди избирането му, считамъ за нуждно да Ви съобщя, че влизането на войскитѣ Ви въ Цариградъ ще предизвика компликация съ Русия. На заявлението ми, че турцитѣ съ своитѣ невъзможни за приемане предложения принуждаватъ нашитѣ войски да стжпятъ въ тѣхната столица, той отговори: „но ще Ви се дадатъ всички гаранции за добъръ миръ, допълнете гаранцията, като окупирате Чаталджанскитѣ позиции. Действувайте предпазливо и, ако стане необходимо да отивате въ Цариградъ, предварително се споразумѣйте съ Петерсбургъ; иначе, могатъ да се създадатъ голѣми компликации.“ — Сжшото ми говорятъ нашитѣ изпитани приятели отъ правителственитѣ и либерални крѫгове.

Днесъ въ Камарата на Общинитѣ Съръ Ед. Грей декларира, при общи ржкоплѣскания, че никой не оспорва правото на Балканскитѣ държави да формулиратъ условията си за сключване на миръ. № 606.

Маджаровъ.

Въ сжщия день частниятъ секретарь на Съръ Ед. Грей ми обади по телефона, че министрътъ желае да ме види, ако е възможно веднага, защото ще ми говори по единъ твърде важенъ въпросъ. Отговорихъ му, че следъ половинъ часъ ще бѫда въ Форейнъ офисъ. Това бързо повикване само по себе си означаваше нѣкое важно съобщение. Макаръ да бѣхъ предупреденъ отъ Л. Джорджъ за бѫдещето поведение на английското правителство, но все пакъ това повикване тъй бързо ме развълнува. Облѣкохъ се набързо и тръгнахъ. Пристигнахъ въ Ф. офисъ нѣколко минути по-рано отъ означеното време. Тръгнахъ по дългитѣ коридори на Ф. офисъ и поехъ направо по широката стълба, която води на втория етажъ, гдето е кабинетътъ на министра. Казахъ на разсилния да обади на Съръ Ед. Грея, че съмъ пристигналъ, но когато мислѣхъ, че ще ме покани въ чакалнята, както ставаше обикновено, той отвори вратата на министерския кабинетъ и ме помоли да влѣза. Съръ Ед. Грей стоеше правъ предъ камината и ми се стори, че бѣ по-веселъ отъ други пжть. Покани ме да седна на канапето предъ камината и започна да ми говори тъй, както е предадено тогазъ въ писмото ми до г. Гешовъ.

Лондонъ, 21 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Както сте видѣли отъ шифрованата телеграма, която Ви изпратихъ снощи, азъ бѣхъ при Съръ Ед. Грей, повиканъ отъ него по телефона, и получихъ такива категорически декларации, които вѣрвамъ да сж задоволили и Васъ. Отъ телеграмата Ви № 1880 виждамъ, че се съмнявате, дали г. Л. Джорджъ може да изразява мнението на цѣлото правителство, но трѣбва да знаете, че безъ него не става министерски съветъ и, че срещата бѣше следъ единъ пъленъ почти министерски съветъ, и той ми заяви, че е говорилъ понапредъ на Съръ Ед. Грей. А кой другъ може да го представлява по-добре отъ

тая последния? Въ горния съветъ е присѫтствувалъ и Съръ Артъръ Николсонъ, който е докладвалъ по въпроса. Освенъ това, Л. Джорджъ, макаръ и демократъ и гладстонистъ (завчера единъ отъ работническитѣ водители ми казваше: *„той е и нашъ човѣкъ“*), но той е единъ отъ петтѣ души, които съставляватъ есенцията на настоящия кабинетъ. Недейте забравя, че настоящето правителство се подкрепя отъ най-радикалнитѣ елементи, наедно съ работническитѣ депутати. Л. Джорджъ представлява една оригинална единица. Наистина опозицията, особно по състоятелната класа, го мрази за неговитѣ радикални финансови мѣрки, но това нищо не намалява отъ неговата важность въ кабинета. Даже да бѣше самъ на наша страна, пакъ е много важно. Но азъ Ви обяснихъ, че той ми говори не само отъ свое име, но и отъ страна на надлежния и компетентенъ министъръ, който днесъ се изказа още по-категорически отъ своя другарь по финанситѣ.

Съръ Ед. Грей най-напредъ ме поздрави за чудния успѣхъ на нашата армия. На това азъ му отговорихъ: „Благодаря Ви отъ сърдце Ваше превъзходителство, но при по-прежната ни среша (когато му съобщихъ телеграмата Ви за отваряне на войната) азъ Ви заявихъ, че каузата ни е много права и Провидението ще ни помогне да победимъ“. — Да, всичко, което казахте тогазъ и по-напредъ се изпълни. Но я ми кажете, какво мислите за печатното съобщение въ днешния брой на в. Times съобщение на Reuter за влизането на Вашитѣ войски въ Цариградъ, и ми подаде вестника. Азъ го прочетохъ и казахъ: „Това съобщение е написано отъ представителя на Reuter следъ единъ разговоръ съ мене.“ Азъ считамъ, че ще стане нужда вашитѣ войски да влѣзатъ въ Цариградъ, и искахъ да предупредя нѣкои подозрения и чувствителности. Изброихъ му причинитѣ, които ще ни накаратъ да влѣземъ въ Цариградъ, между които най-важната е, че ние не можемъ да гадемъ време на турцитѣ да докаратъ нови войски отъ Мала Азия и да продължаватъ войната. Нашитѣ жертви и безъ това сѫ голѣми. Нашитѣ власти нарочно не обаждатъ числото на убититѣ и раненитѣ, за да не произвеждатъ безпокойствие върху населението, но тѣ сѫ тежки. Ние трѣбва да ударимъ неприятеля въ сърдцето, за да се усѣти напълно победенъ. Азъ не съмъ натоваренъ отъ правителството си да говоря за неговитѣ намѣрения, но считамъ, че България не ще иска да усложнява положението си съ въпроса за Цариградъ.“

Тукъ Съръ Ед. Грей ме прекѫсна и каза: „Азъ Ви повикахъ да Ви говоря приятелски и повѣрително, че Вие имате пълната поддръжка на англійския народъ и на англійското правителство. Вие сте видѣли тая сутринь, че и Times вече се изказа въ уводната си статия за Васъ. Ние нѣма да Ви противѣчимъ, и, когато задържите Цариградъ за себе си, но за да сполучите въ всичко друго, трѣбва да се откажете отъ Цариградъ. Русия държи за него, и безъ помощьта на Русия ще се лишите отъ подкрепата на Франция. Тогазъ ще турите и насъ въ трудно положение. За това трѣбва да се споразумѣете съ руситѣ за Цариградъ. И азъ предполагамъ, че може да стане неизбѣжно за Васъ да влѣзете въ него, но въ такъвъ случай трѣбва да успокоите руситѣ. Ако пъкъ сполучите да се споразумѣете съ тѣхъ, можете за всѣкога да го задържите, но азъ Ви съветвамъ да бѫдете много внимателни.“ Тая сутринь графъ Бенкендорфъ, като прочелъ съобщението на Reuter въ Times дойде при менъ да се справи. Когато го запитахъ, мога ли да съобщя това на правителството си, той ми каза: „Но само господину Гешову, и то твърде повѣрително.“ Азъ вѣрвамъ, че единъ день Цариградъ ще бѫде нашъ, но сега би билъ единъ голѣмъ кокалъ за нашето гърло. Като ни дадатъ всичко друго, което искаме, България ще стане двойно по-голѣма и ще се приготви за единъ по-свѣтло бѫдеще. Но не трѣбва да възбуждаме много завистъ. Ако С. Петербургъ и България бѣше на времето малко по-угладена, може би, Княжество България щѣше да бѫде много по-голѣмо. Признавамъ, че едно влизане въ Цариградъ и после отстѫпенъ ще ни въздигне много и ще ни улесни въ другите въпроси. А азъ се мѫча да успокоявамъ възбуденитѣ страхове. Това е нуждно, защото и когато сполучимъ да изтръгнемъ отъ Турция единъ благоприятенъ договоръ, пакъ ще трѣбва да се ратифицира отъ Европа.

Когато излизахъ отъ Форейнъ офисъ срещнахъ графъ Бенкендорфъ, че отива въ кабинета на Съръ Ед. Грей. Предполагамъ, че ще иска да узнае, какво съмъ казалъ за Цариградъ. Вижда се, другитѣ части на Турция не ги интересуватъ толкова. Ето защо ще трѣбва да се работи въ Петерсбургъ и

Парижъ. Азъ считамъ, че тукъ работата е приготвена за най-сполучливия договоръ. Наистина, Съръ Ед. Грей ми каза, че за Австрия не знае още, дали ще прави сериозни мѫчнотии, но каквито и да бѫдатъ нейнитѣ възражения, като имаме поддръжката на Тройното съглашение, ще можемъ да ги преодолѣемъ. Това обаче, не ще да каже, че не трѣбва да спечелимъ и нейното благоволение. Това трѣбва да стане бързо, преди да се е събрала нѣкоя конференция, и се е взело решение, защото отпосле мѫчно се отмѣняватъ. Ако може българската дипломация да си изпълни тъй добре дълга, както българската войска, ние ще можемъ да се поздравимъ съ една велика победа.

Както ви телеграфирахъ и тукъ има хора, които настояватъ да влѣзе българската войска въ Цариградъ. То ще бѫде най-силното морално удовлетворение и най-ефикасния способъ за сключване на изгоденъ миръ. По този въпросъ, казватъ нѣкои, не трѣбвало да слушаме никого. Само, че трѣбва да предуведомимъ руситѣ и да имъ запазимъ чувствителностьта. Ако можеше да се споразумѣемъ съ руситѣ, англичанитѣ нѣма да правятъ възражение, ако даже се настанимъ тамъ за всѣкога. На Европа най-изгодно е да бѫдемъ ние. Само че Цариградъ и околностьта му е толкова чужда за насъ, щото мѫчно ще можемъ да ги погълнемъ. А въ днешно време мѫчно може да се управлява само съ военна сила. Турцитѣ даватъ най-добрия примѣръ въ това отношение. Мълчанието на Германия ме смущава. Но мисля, че това се дължи на факта, гдето и въ тая минута, когато пиша, тя не се е още убедила въ окончателната немощь на Турция. Предъ неизбѣжностьта и тя ще се съгласи.

Съ поздравъ на всички Ви оставамъ Вашъ преданъ
М. Ив. Маджаровъ.

Най-много бѣ стресната Русия отъ пръснатитѣ новини за нашето влизане въ Цариградъ. При менъ се яви съветника при руското посолство Еперъ, когото азъ познавахъ още отъ София, и въ името на посланика ми направи една декларация, която предадохъ въ София съ следното писмо:

Лондонъ, 25 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Вчера ме посети съветникътъ на тукашното руско посолство г. Еперъ, изпратенъ отъ графа Бенкендорфа. Говори ми надълго за мѫчнотиитѣ, които ще посрещнатъ българитѣ, ако се опитатъ да влѣзатъ въ Цариградъ. Помена ми за църковния въпросъ, за рускитѣ интереси на Босфора и Дарданелитѣ; каза ми, че българитѣ могатъ да задържатъ за себе си Одринъ, Деде-Агачъ и пр., но Цариградъ трѣбва да остане сега въ ржцетѣ на турцитѣ. Отговорихъ му, че макаръ да не съмъ военненъ и да не зная стратегическитѣ намѣрения на нашитѣ военни власти, но мисля, че влизането ни въ Цариградъ ще се наложи, за да можемъ да сключимъ единъ добъръ миръ. Въ всѣки случай азъ вѣрвамъ, че нашето правителство ще уведоми руското и дори ще се споразумѣе съ него. Азъ ценя разнитѣ мѫчнотии, но трѣбва да се знае, че Турция едва ли ще бѫде въ състояние да се удържи на Босфора. Нѣкои англичани се надѣватъ, че, като се освободятъ турцитѣ отъ европейскитѣ безпокойства, ще могатъ да се възродятъ въ Азия. Тая деморализация, която виждаме сега, сочи на друго едно направление. Турция може да тръгне по пѫтя на Персия, и за това руситѣ трѣбва да се приготвятъ за разрешението на Мало-азийския въпросъ.

Следъ това имахъ среща съ управляващия французкото посолство тукъ (г. Камбонъ е отъ три дни въ Парижъ), който ми говори горе-долу въ сѫщата смисъль, както г. Еперъ. И той мисли, че за да имаме пълна поддръжка на Тройното съглашение, трѣбва да се покажемъ умѣрени специално по отношение на Цариградъ. „Наистина, прибави той, вие се радвате на пълната поддръжка на Англия (официална и неофициална), но Англия нѣма да се отдѣли отъ своитѣ съюзници.“

Както предъ единия, така и предъ другия азъ пледирахъ нуждата отъ влизане на нашитѣ войски въ Цариградъ, но по въпроса за задържане се

...ставнявахъ само върху нуждата отъ едно споразумение съ Русия. Предъ Васъ, обаче, азъ съмъ поддържалъ и сега поддържамъ, че не е въ интереса на България да се нагърби съ Цариградъ. То ще бѫде единъ непосиленъ товаръ. Но Цариградъ, оставенъ за сега на Турция съ една малка територия, не само ще бѫде подъ наше влияние, но ще ни даде възможность да упражняваме влияние и въ Мала-Азия. Ние можемъ да изтръгнемъ отъ поробителитѣ турци много търговски и икономически привилегии. Съ граница, каквато азъ предполагамъ, ние ще бѫдемъ господари на положението. Босфорътъ ще бѫде обграденъ отъ нашитѣ войски. Когато поискаме, ще бѫдемъ въ Цариградъ, защото при една двойна България съ пристанище на Егейско море ще можемъ да разполагаме съ флота много по-силна отъ турската. Турцитѣ дадоха достатъчно доказателства, колко сж способни за една морска сила. Ние ако да имахме нѣколко крайцера въ Бургасъ, щѣхме да лишимъ Турция и сега отъ възможность да заплашва Каварна и Добричъ.

Трѣбва да не се изтощаваме до край; тогазъ и Румъния не ще смѣе да ни иска нѣкакви си компенсации. Всичко, което остане между нашата граница и Босфора и Дарданелитѣ е наше въ бѫдеще, но не е така съ териториитѣ, които сега ще вематъ други държави. Това трѣбва да го знаятъ и нашитѣ военни. Ние не трѣбва много да обгръщаме, а пъкъ да изпущаме това, което е наше.

Днешнитѣ новини отъ Австро-Унгария не сж твърде благоприятни.

Съ сърдеченъ поздравъ

М. Ив. Маджаровъ.

Въпросътъ за Цариградъ продължаваше да интересува английското правителство. По това време трѣбваше да се говори предъ чуждитѣ правителства, че нашитѣ войски ще влѣзатъ въ Цариградъ, защото тоя бѣ единствения способъ да се сплаши турското правителство, за да приеме по-скоро нашитѣ условия за миръ. И трѣбва да кажа, че тая маневра даде най-добри резултати. Но да се мисли сериозно за задържане на Цариградъ бѣ едно безумие. Това безумие азъ го изтъквахъ въ всичкитѣ си телеграми и писма. Нѣкои консервативни кржгове заплашваха европейскитѣ сили, че, ако българскитѣ войски се приближатъ до Цариградъ, турското население ще извърши кланета надъ християнитѣ. По тая причина Съръ Ед. Грей ме повика въ Форейнъ офисъ, за да вземе моето мнение по тоя предметъ. То е изложено въ следното писмо до г. Гешовъ.

Лондонъ, 28 октомврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Отъ снощната ми шифрована депеша сте видѣли, защо съмъ викanъ отъ Съръ Ед. Грей въ министерството му. Той ме държа повече отъ половинъ часъ, и нѣкои тукашни вестници отбелязватъ като нѣщо извънредно това продължително стоене. Азъ Ви изпращамъ тукъ една изрѣзка по предмета. Разговорътъ бѣше частенъ, па и съвсемъ интименъ. Той желае да го съобщя само на Васъ.

Съръ Ед. Грей се бои да не би сърбитѣ, отъ една страна, и ние, отъ друга, да захванемъ преговори съ Австро-Унгария и Румъния (както пишатъ вестницитѣ), а това ще ни отслаби. Нека се свърши войната, нека изтръгнемъ единъ благоприятенъ миръ отъ Турция, нека си подѣлимъ справедливо и миролюбиво досегашна Европейска Турция, и нека тогазъ Австро-Унгария и Румъния се явятъ съ претенциитѣ си предъ цѣла Европа. Тогазъ ние ще бѫдемъ защищавани поне отъ тритѣ сили на Антантата. Друго е една Ромъния да се изправи предъ Европа да иска обезщетение, защото е гледала, когато ние проливахме кръвьта си, а друго е да поведе преговори съ насъ, когато войскитѣ ни се намиратъ на Чаталджа. Съръ Ед. Грей не казва, че водимъ подобни преговори (неговитѣ представители нищо официално не

сѫ му съобщили по тоя предметъ), но понеже вестницитѣ пишатъ за всевъзможни преговори, той иска да ни предупреди да не би да попаднемъ въ това изкушение.

За Цариградъ той ми повтори горе-долу по-първото си сѫждение. „Ако военни и стратегически причини Ви принудятъ да влѣзете, не е Англия, която ще излѣзе да оспорва съображенията ви и нуждитѣ ви, но, ако мислите да отивате по-нататъкъ и да ставате постоянни господари на Босфора и на Дарданелитѣ, трѣбва предварително да се споразумѣете съ Русия, ако не желаете да си създавате опасни главоболия и компликации. При едно скарване съ Русия вие не можете да разчитате въ днешно време на английската подкрепа."

Следъ това ме разпитва, какво е моето мнение за едно клане въ Цариградъ отъ страна на Турцитѣ. Казахъ му, че когато българската армия стои предъ портитѣ на Цариградъ и чуждата флота предъ Долма Бахча, турцитѣ не ще посмѣятъ да закачатъ нито чуждитѣ поданици, нито мѣстнитѣ християни. Турцитѣ сѫ много по-лоши, когато побеждаватъ, отколкото когато бѣгатъ. Кланетата въ Стара-Загора, Карлово и другаде станаха следъ разбиването на руситѣ, а не, когато тия последнитѣ напредваха. Но споредъ мене, казахъ му азъ, има повече страхъ да не се случатъ кланета въ Мала Азия. Това даде поводъ да се спремъ върху положението въ М. Азия, Турцитѣ вече се прощаватъ съ Европа, но какво ще стане съ тѣхъ въ М. Азия. Азъ му изказахъ горе-долу сѫщитѣ мисли, които бѣхъ съобщилъ завчера на графъ Бенкендорфъ. Мнозина англичани мислятъ, че Турция, освободена отъ Македонския и Албанския въпроси, ще може да се възроди въ М. Азия. Азъ се съмнявамъ въ това. Нещастниятъ опитъ на младо-турцитѣ отъ 1908 година насамъ не бѣше само опитъ за Европейска Турция, но и за Азиятска, която е толкова разнородна, колкото и вилаетитѣ на Европейска Турция. Победоносната война на съюзницитѣ ще насърдчи, отъ една страна, арабитѣ, караманлиитѣ, арменцитѣ и либанцитѣ, а отъ друга, ще раздразни турцитѣ, които се считатъ въ М. Азия ненаказуеми. Кланетата въ Адана сѫ най-добриятъ примѣръ. Споредъ мене, казахъ му азъ, Мала Азия представлява днесъ нѣщо близко до Персия, и заинтересованитѣ държави трѣбва да се споразумѣятъ. Когато Съръ Ед, Грей помена, че, освенъ Русия и Англия, има и трета държава, която е заинтересувана, азъ му отговорихъ:—Германскитѣ интереси сѫ само икономически, и до сега Германия бѣше силна чрезъ подкрепата, която ѝ правѣше сама Турция. А до завчера Турция бѣше една силна държава, на която другитѣ търсѣха приятелството. Сега, следъ нашата война германското влияние ще отпадне—едно, защото турцитѣ видѣха безполезността на купенитѣ съ концесии чужди покровителства, а отъ друга, защото сама Турция не е вече нѣкой силенъ факторъ. Съ изкупуването на желѣзницитѣ отъ новитѣ приятели на Южна Европа Германия се отдалечава значително отъ Азия. Видѣхъ, че тия мисли направиха впечатление на Съръ Ед. Грей, което той не скри. Следъ това говорихме за общността на интереситѣ, които сѫществуватъ между България и Англия въ Срѣдиземно море, и получихъ увѣрение, че ние можемъ да разчитаме напълно на английското приятелство и съдействие.

Никога нашето отечество не се е ползувало съ такова реноме въ Англия, както сега. На 1876—7—8 година ние бѣхме повече предметъ на съжаление, сега сме предметъ на удивление и на почитъ. Преди 35 години за насъ бѣше само либералната партия, сега е цѣлиятъ английски народъ безъ разлика. Ако бѣхте видѣли сноши овацията, която направиха въ „Guildhall" на българския представитель, щѣхте изведнъжъ да почувствувате коренното промѣнение. Азъ ви изпращамъ една изрѣзка отъ вестницитѣ за тоя outburst of cheers. Не Ви пращамъ речьта на г. Asquith, защото ще я четете въ депешитѣ и вестницитѣ, но тя се посрещна съ единодушие отъ най-виднитѣ представители на Лондонското общество. Не зная, какъ отиватъ преговоритѣ за подѣлбата, но много ме смущава мисъльта, че напущаме чисто български мѣста въ Македония и ги замѣстваме съ чужди елементи. Имайте предъ видъ, че мѣстноститѣ кѫде Люле-Бургасъ, Чорлу и Черкезъ-кьой сѫ много пусти и ненаселени.

Фирмата Bourke Shilt & Co ми направи предложение за заемъ на България отъ 50 милиона лева съ съкровищни бонове. Струва ми се, че г. Теодоровъ знае тая фирма. Понеже тѣхнитѣ условия надминаватъ тия, които Вие

ми съобщихте съ шифрованата си телеграма (6% лихва, безъ никакви разноски или комисиони), азъ имъ отговорихъ, че такива предложения (около 7½%) не считамъ за нуждно да съобщавамъ въ София и да искамъ мнението на правителството. Тѣ увѣряватъ, че имали съ себе си руски и французки банки, но понеже свѣтскиятъ парическъ пазаръ билъ много неблагоприятенъ, та затова представяли такива условия. Отговорихъ имъ, че, ако България може да направи война безъ чужда парична помощь, ще може да мине безъ заемъ и още нѣколко месеца. Тия хора трѣбва много да се чудятъ, какъ ние караме войната съ реквизиция, но това още повече ни възвишава предъ очитѣ на чуждия свѣтъ. Всички казватъ: „Чуденъ народъ сте". Желалъ бихъ нашитѣ анти-милитаристи да поживѣятъ сега въ чужбина и да разбератъ, какво значи единъ народъ победитель.

Лошо впечатление прави, гдето и гърци и сърби се стремятъ все къмъ едни и сжщи мѣстности—повечето български, а изоставятъ Епиръ и Албания. Принципъ въ гражданското право е possession vaut titre, а въ международното право то е единственіятъ titre. Правятъ декларации чрезъ печата, че тия земи сж тѣхни, а пъкъ ги оставятъ незаети. Всѣкой ще има право да мисли, че тѣ сж се бояли отъ тамошното население. Още преди една седмица азъ говорихъ на тукашния сръбски chargé d'affaires по тоя въпросъ и до колкото зная, той е телеграфиралъ още тогазъ въ Бѣлградъ. Вчера се убѣдихъ, че и въ Форейнъ офисъ се безпокоятъ отъ това непонятно поведение. Г. Груичъ ме увѣрява, че не разполагали съ излишни войски, но тогазъ нѣма толкозъ голѣма нужда да бързатъ къмъ Прилепъ и Битоля — мѣста неоспорими по своята българщина. Тукъ хората мислятъ, че сърбитѣ нарочно избѣгватъ Албания и адриатическитѣ брѣгове. Съръ Ед. Грей вчера ми каза, че се надѣва Вие да повлияете на г. Пашичъ да не чака позволение отъ австрийцитѣ, за да завладѣятъ сръбскитѣ войски нѣкои пристанища на Адриатическото море.

Много бихъ желалъ да зная, кое е лицето, което още продължава да съобщава подробности върху сръбско-българското и гръцко-българското съглашение. Сега може най-после да се говори, но той разкри неговото сжществуване преди 3—4 месеца. Въ Софийската ли архива бърка или въ Бѣлградската? Добре, че никой не го повѣрва тогазъ.

Съ сърдеченъ поздравъ

Вашъ преданъ М. Ив. Маджаровъ.

Върхътъ на славата ни.

Никога презъ вѣковетѣ България не е била тъй популярна въ Англия, пъкъ, може-би, и въ цѣлия свѣтъ, както бѣ въ края на 1912 година, следъ разбиването на турскитѣ войски и достигането съ триумфално шествие на нашата армия до стенитѣ на Цариградъ. Трѣбваше да бжде човѣкъ съвсемъ безъ чувство, за да не се възхити отъ онова, което бѣше внесло възторгъ почти въ всички чужди народи. Тогазъ българското име се носѣше отъ уста на уста. Много български издѣлия бѣха станали модни. Но триумфътъ на България се прояви най-добре въ Гилдхолъ, когато азъ, представителтъ на прославена България, влѣзе въ грамадната еснафска зала, гдето се събиратъ всѣка година около 700—800 души, които сж се отличили въ управлението, въ парламента, въ сждийството, въ търговията, въ индустрията, въ адвокатството..... Подъ неговитѣ сводове е гърмѣлъ гласътъ на Гладстона, и на Бикънсфилда, и на Банермана, и на Солсбери, и на всички по-стари и по-млади отъ тѣхъ първи министри, които английскиятъ народъ е издигналъ на това високо стжпало. Тукъ всѣка година новоизбраниятъ лондонски кметъ дава банкетъ, на който той пие наздравица за отличнитѣ си гости, а тѣ ставатъ да благодарятъ и да

кажатъ нѣщо политическо, духовито и учено. На тоя банкетъ първитѣ министри на Англия държатъ политически речи, въ които изказватъ, какво е мнението на английското правителство по текущи въпроси. По тая причина при бурни времена, тоя лондонски кметски банкетъ въ Гилдхолъ се очаква съ напреженость и любопитство не само отъ англичанитѣ, но и отъ политицитѣ на цѣлия свѣтъ. За Гилдхолъ азъ знаехъ много малко нѣщо, тъй като прекарвахъ въ Лондонъ първата си година и не бѣхъ още присѫтствувалъ на такова събрание.

Презъ деня, въ който щѣше да става банкетътъ, се яви на телефона гръцкиятъ пълномощенъ министъръ г. Генадиосъ и ме помоли да го чакамъ вечерьта въ легацията, че ще дойде да ме вземе, за да отидемъ заедно въ Гилдхолъ. За мене тая покана бѣ добре дошла, защото ме улесняваше твърде много при влизането за пръвъ пѫть въ това непознато менъ здание и находящата се тамъ публика.

Но г. Генадиосъ знаеше, защо ми правѣше тая честь, или пъкъ предчувствуваше, какво ще стане при моето пристигане тамъ, та искаше да бѫдемъ заедно. Нито тогазъ, нито сега се разкайвамъ за нашето другарство. Ние бѣхме тогазъ съюзници и трѣбваше да дѣлимъ славата на нашитѣ победи. Вечерьта той дойде у дома, и заедно заминахме за Гилдхолъ. Тукъ-таме изъ лондонскитѣ улици, гдето ни познаха, че сме представителитѣ на балканскитѣ държави, натрупалитѣ се зрители ни поздравляваха съ радостни викове. Предъ входа на монументалното здание бѣ се събрала многобройна публика, която, като научи, че сме представителитѣ на победоноснитѣ съюзни войски, направи ни една хубава въодушевена овация. Когато влѣзохме въ предверието, азъ тръгнахъ къмъ високия и широкъ вестибюлъ, по-опитниятъ въ лондонскитѣ работи г. Генадиосъ ме опна за ржкава и ми пошепна да влѣземъ заедно съ сръбския chargé d'affaires г. Груичъ, който отдавна управляваше сръбската легация и който бѣше пристигналъ по-рано отъ насъ. Следъ убийството на кралската двойка въ Бѣлградския дворецъ сърбитѣ нѣмаха въ Лондонъ титуляренъ пълномощенъ министъръ. Наредихме се: азъ въ срѣдата, а останалитѣ двама представители на Балканския съюзъ отъ странитѣ ми. Не зная, приготвено ли бѣше това, или избухна спонтано (увѣряваха ме отпосле, че било съвсемъ спонтано), но, щомъ се показахме на прага на голѣмата зала, грамадното множество стана на крака и, както съмъ го писалъ тогазъ на г. Гешовъ, outburst of cheers (избухна въ овации) и нѣколко секунди стоехме като вцепенени и гледахме това единствено въ аналитѣ на историята възхищение отъ подвизитѣ на балканскитѣ народи. Азъ бѣхъ тъй унесенъ, щото не можахъ да разбера, какво става. Минаха ми само презъ ума думитѣ на Лойдъ Джорджъ въ нощната ни срѣща: „Вие разрѣзахте Гордиевия вжзелъ, вие разрешихте Източния въпросъ, който отъ два вѣка насамъ заплашва свѣта."

Следъ овациитѣ мнозина видни англичани се приближиха до мене, за да ме поздравятъ и сърадватъ за блѣскавитѣ успѣхи на българското оржжие. Въ това многобройно събрание, сякашъ, нѣ-

маше ни единъ миролюбецъ, а истината е, че английскиятъ народъ не може да се обвини въ военолюбие, обаче, когато Давидъ победи Голията, англичанинътъ не може да се не възхищава и да не го поздравлява.

На трапезата бѣхме съседи съ румънския пълномощенъ министъръ, който не можеше да скрие чувството си на завистъ и на удивление. Той ми говори на дълго за Балканския съюзъ и за допълването му съ Ромъния. Загатна ми, че срещу една сравнително малка компенсация Ромъния би ни дала една часть отъ своитѣ войски за превземането на Одринъ. Азъ му отговаряхъ неохотно на въпроситѣ, защото бѣхъ омаянъ отъ величието на момента, когато за пръвъ пѫть въ историята българското име се споменуваше съ такъвъ всеобщъ възторгъ. Казвахъ си на ума: каквото и да стане, тая страница не ще може никога да се изличи отъ историята. Въ тая минута всички други въпроси ми се представляваха дребни.

Вечерята приближаваше да се свърши, и Лондонскиятъ кметъ се изправи на една нарочно въздигната трибуна, за да произнесе тостъ за краля. Както при всички други случаи, тостътъ бѣше кѫсъ, но се посрещна съ ставане на крака и съ единодушно възклицание: „*дълго да живѣе кралътъ.*“ Музиката изсвири кралския химнъ, и следъ това всички сътрапезници си седнаха пакъ по мѣстата си. Вториятъ тостъ, който произнесе кметътъ, бѣше за държавнитѣ глави на приятелскитѣ държави, които тази вечерь се представляватъ отъ такива достойни представители. На тоя тостъ отговори доайенътъ на дипломатическото тѣло г. Камбонъ, който говори на единъ хубавъ възвишенъ французки езикъ отъ името на всички негови колеги, и изказа ценни мисли за по-скорошното възстановяване на благодатния миръ. Третиятъ тостъ бѣ за министъръ-председателя и за английското правителство. При ставането си да отговори, г. Аскуитъ бѣ посрещнатъ съ възклицания отъ разни страни. Той говори пламенно и въ полза на балканскитѣ съюзници. Той каза, че Тракия и Македония сѫ завзети отъ съюзническитѣ войски и може въ всѣки моментъ да се очаква превземането на Цариградъ. Европа се труди да обезпечи реда и сигурностьта въ областитѣ на Европейска Турция, но не сполучи. Сега балканскитѣ държави взеха въ ржцетѣ си тоя въпросъ, и народитѣ отъ цѣлия свѣтъ трѣбва да признаятъ и одобрятъ свършенитѣ факти. Картата на Източна Европа ще трѣбва отново да се чертае. „Върху едно нѣщо съмъ увѣренъ“, каза г. Аскуитъ, „че Европа е съгласна, щото победителитѣ да не бѫдатъ лишени отъ скѫпо купенитѣ имъ плодове“. Тия думи на първия министъръ се посрещнаха съ единодушни ржкоплѣскания. А тѣ бѣха знаменателни, защото показваха, какво е мнението на английското правителство за бѫдещитѣ граници на България къмъ Цариградъ. Следъ тия думи щѣше да бѫде непонятно балканскитѣ държавици да говорятъ вече за административни реформи или дори за автономия на Македония. Въ онова време реформитѣ или автономията означаваха продължение на кръвопролитията между разнитѣ народности, и най-после избухването на една нова война между бал-

канскитѣ държави за подѣлбата на придобититѣ земи. Предвидливитѣ европейски държавници настояваха за окончателното свършване на Източния въпросъ, а това можеше да се постигне само съ подѣляването на завладѣнитѣ земи, съгласно сключенитѣ договори и миролюбивия арбитражъ.

Когато г. Гешовъ узна съдържанието на тая речь, той се успокои откъмъ Англия и повѣрва, че изявленията на Лойдъ Джорджъ въ нощната ми среща съ него не сж били плодъ на едно увлѣчение у единъ ентусиастъ, а сж били подготвено решение на цѣлия министерски съветъ и, ако щете, на цѣлата английска опозиция. Отъ тоя день и азъ станахъ по-спокоенъ, защото виждахъ, че съмъ акредитиранъ при едно правителство, което е напустнало окончателно старата туркофилска политика на Бикънсфилдъ и е тръгнало по пжтя на Гладстона. А пъкъ когато Англия е престанала да поддържа Турция, то значи че Тройното съглашение е цѣло за балканскитѣ съюзници.

Албанскиятъ въпросъ на сцената.

Следъ нашитѣ блѣскави победи, следъ моитѣ умѣрени изявления, следъ изпълнението на нашитѣ предвиждания въ Форейнъ офисъ започнаха да се отнасятъ съ още по-голѣмо внимание къмъ моитѣ мнения и ми задаваха въпроси не само по чисто българскитѣ работи, но и по балканскитѣ. Не се минаваше недѣля да не получа покана по телефона да отида въ Форейнъ офисъ и да се срещна било съ министра, било съ подминистра — Съръ Артъръ Николсонъ. На 6 октомврий Съръ Ед. Грей поиска да узнае отъ мене, какво мислятъ българитѣ за разрешението на Албанския въпросъ. Макаръ сърбитѣ и гърцитѣ да не говорѣха официално за подѣлба на Албания, но нѣкои тѣхни действия и полуофициални загатвания даваха поводъ да се мисли между дипломатитѣ, че тѣ не желаятъ едно самостоятелно сжществуване на Албания, а това внасяше смутъ въ отношенията на Великитѣ сили.

Ние, българитѣ, нѣмахме никакъвъ интересъ да се усложняватъ било балканскитѣ, било общоевропейскитѣ работи, догдето поне сключимъ окончателенъ миръ съ Турция и догдето си подѣлимъ братски освободенитѣ земи. Албанскиятъ въпросъ, обаче, можеше да стане катастрофаленъ за нашитѣ придобивки. Ето защо азъ предъ Л. Джорджъ и предъ Съръ Ед. Грей поддържахъ тезата, че поне за сега Албания трѣбва да се запази като отдѣлна единица. За мене бѣше ясно, че Тройниятъ съюзъ, който не можеше да бжде доволенъ отъ нашитѣ мълниеносни победи надъ Турция, ще се залови за Албанския въпросъ, и ако ние се покажемъ неотстжпчиви, ще ни нанесе непоправимъ ударъ. Нито Италия, нито Австро-Унгария имаха интересъ да се настани по източния брѣгъ на Адриатическото море една или две балкански държави, излѣзли отъ войната победители и като такива препълнени съ ентусиазъмъ и пренебрежение къмъ чуждитѣ интереси. Па и не бѣше справедливо да се пороби една народность като албанската, която бѣше показала съ своитѣ възстания, че иска да

бѫде самостоятелна. Отъ срещата си съ посланицитѣ на Италия и Австро-Унгария бѣхъ разбралъ, че тѣ могатъ да бѫдатъ отстѫпчиви къмъ балканскитѣ съюзници при опредѣление на албанскитѣ граници, но по никой начинъ не ще допустнатъ подѣлбата на албанскитѣ земи. Сѫщиятъ духъ вѣеше и въ Форейнъ офисъ, и въ английския печатъ. Англичанитѣ по никой начинъ не желаеха компликации, въ които щѣха да се замѣсятъ жизнени интереси на нѣкоя Велика сила. Сѫщата горе-долу политика следваха и останалитѣ две държави на Тройното съглашение.

Нашитѣ съюзници се показваха мѫчни, да не кажа неотстѫпчиви по тоя въпросъ, и азъ получавахъ внушителни предупреждения отъ всички страни. Когото и да срещнѣхъ отъ посланицитѣ на Тройния съюзъ или на Тройното съглашение, не пропущаше случая да ми говори за поведението на Сърбия и Гърция. Азъ се мѫчехъ да защищавамъ нашитѣ съюзници, безъ да показвамъ прекалени претенции или твърдоглавство. А тѣ се отнасяха къмъ мене съ довѣрие, защото България играеше тогазъ въ Балканския съюзъ главната роля, и тѣ чакаха отъ нея да влияе благотворно надъ своитѣ съюзници. А пъкъ нѣкои декларации въ вестницитѣ отъ г. Н. Пашичъ бѣха предизвикали буря отъ негодувание не само въ Австрия, а и въ други страни. Въ долнитѣ три писма се изтъква между другото и нетактичното предизвикателство по Албанския въпросъ, което понизи доста много репутацията на нашитѣ съюзници.

Лондонъ, 7 ноември 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Като гледахъ, че нашитѣ съюзници, гърци и сърби, искатъ да си подѣлятъ Албания и не допущатъ даже идеята за една албанска автономия, азъ се въздържахъ да давамъ мнение по този въпросъ. Считахъ го неудобно да говоря за организацията на бѫдеща Албания. Както помните, обаче, азъ още въ началото (предъ Л. Джорджъ) се изказахъ, че отъ Мюсюлманска Албания трѣбва да се образува една автономна область подъ сюзеренството на султана. Тогазъ не предвиждахъ, може би, голѣмото застѫпничество на Тройния съюзъ; но по инстинктъ, а и по едно вѫтрешно побуждение на справедливость и на политическа съобразителность азъ чувствувахъ нужда да поддържамъ идеята за една автономна Албания. Това, обаче, ще бѫде полезно на българскитѣ интереси и на интереситѣ на Гърция и на Сърбия. По-добре е една автономна Албания на Адриатическо море, отколкото втикването тамъ на една коя да била Велика сила. Ние отворихме войната въ името на свободата и етнографическитѣ интереси на населенията — днесъ не можемъ да откажемъ на албанцитѣ едно народно самоуправление. Ако Албания се окаже жизнена, ще я вземемъ въ Балканския съюзъ. Ако се окаже неспособна за самоуправление, ще я подѣлимъ; но тогазъ и България ще вземе дѣлъ въ тази нова придобивка. Тогава и обстоятелствата ще бѫдатъ по-благоприятни. Сега Австро-Унгария се отказва отъ санджака и отъ далечнитѣ си стремежи за Солунъ—трѣбва да ѝ се даде поне елно морално удовлетворение, а тогава не ще сѫществуватъ сѫщитѣ съображения. Отъ друга страна, ние имаме интересъ да дадемъ удовлетворение на турцитѣ и на мухамеданството въ Албания, за да можемъ да прокараме по-лесно нашата мисия въ Тракия. Нека види свѣтътъ, че, когато има една компактна мюсюлманска маса, отъ която може да се състави една самостоятелна область, ние можемъ да бѫдемъ великодушни. Азъ мисля, че нашитѣ съседи си преувеличаватъ силитѣ, когато мислятъ, че могатъ тъй лесно да погълнатъ единъ милионъ албански мюсюлмани, и то предъ явната и дръзка защита на две Велики държави. Виждамъ, че тукъ, въ Англия, мѫчно може да се убеди общественото мнение

за присъединение на Албания къмъ Сърбия. Сърбитѣ иматъ право, и трѣбва да настояватъ за единъ изходъ на Адриатическо море, и то съ своя територия, а не по въздуха, обаче отидатъ ли по-далече, ще посрещнатъ непреодолими препятствия. Доколкото ми е позната географията и етнографията на тия мѣстности, сръбскиятъ изходъ на Адриатическото море не е несъвмѣстимъ съ една автономна Албания.

Въпросъ сега е: каква трѣбва да бѫде организацията на бѫдещата Албанска область? — Независимо княжество съ чуждестраненъ принцъ, независимо княжество съ албанецъ принцъ, автономна область съ европеецъ генералъ-губернаторъ, назначенъ отъ Портата за известно число години и утвърдяванъ отъ Великитѣ сили. Последната форма е най-удобна за насъ и за албанцитѣ. Единъ европейски принцъ ще ни създаде, може би, нѣщо опасно за съсединтѣ, а може да се подаде и на чужди амбиции, албанскитѣ принцове сѫ голтаци и толкова многобройни, щото кой знае докѫде ще докаратъ работитѣ. Единъ висшъ турски чиновникъ, мюсюлманинъ, ще бѫде подложенъ на по-благоразумно влияние и, когато потрѣбва, ще може по-лесно да си отиде. На българското царство нищо не бърка една турска автономна область на другия край на полуострова. Може нѣкога да послужи като козъ въ нашитѣ отношения съ бѫдещата Турция. Защо да не можемъ следъ нѣколко години и ние да претендираме за единъ прозорецъ на Адриатическо море? Споредъ менъ, всичко ще зависи отъ нашия прогресъ и отъ нашата разумна политика. Ето защо днесъ, като бѣхъ въ Форейнъ офисъ при Съръ Ед. Грей, и като поиска мнението ми по разрешението на Албанския въпросъ, азъ му отговорихъ:

„Ако Европа се е установила върху принципа на албанската автономия, то трѣбва да се внимава да не би въ нейнитѣ граници да влѣзатъ християнски населения, които даже, когато говорятъ албански, ще предпочетатъ единъ християнски режимъ. На Сърбия трѣбва непрѣменно да се даде пристанище и територия на Адриатическото море, за да не се задуши икономически. Но една мюсюлманска Албания трѣбва да има мюсюлманинъ генералъ-губернаторъ, назначенъ отъ Портата съ одобрението на силитѣ. Това ще подслади горчивия хапъ, който Турция ще трѣбва да глътне при ограничението ѝ въ Европейска Турция и шийника, образуванъ край Босфора и Дарданелитѣ. Специално за Англия това би било едно голѣмо удовлетворение на милионитѣ нейни мухамедански поданици. То ще покаже, че по принципъ Европа не е противъ мухамеданитѣ. Единъ генералъ-губернаторъ, назначенъ отъ Портата, ще дава правото на единъ общъ европейски контролъ, а една съвсемъ независима Албания може да послужи за мостъ да се вмъкне помежду балканскитѣ народи нѣкоя европейска държава.

Разбира се, азъ предуведомихъ Съръ Ед Грея, че тия сѫ моитѣ лични възгледи, защото по тоя въпросъ нѣмамъ никакви наставления отъ Васъ, но забележихъ, че тѣ много му се понравиха, и той прибърза да ми каже, че, макаръ и лични, той ги цени и много е благодаренъ. Въ моето аргументиране азъ не се докоснахъ до частични български интереси — азъ защищавахъ интереситѣ на Европа и на балканскитѣ народи — но убеденъ съмъ, че отъ такова разрешение България ще се ползува твърде много. Понеже зная, че разбирате цѣлата ми мисъль, не считамъ за нуждно да излагамъ подробно българското становище. Това бихъ направилъ само въ такъвъ случай, когато видя, че нашето правителство поддържа други възгледи.

На раздѣла съ Съръ Ед. Грей тоя последния ми каза, че, когато поискамъ, мога да отида при него. Забележихъ, че сърбитѣ се изложили малко предъ кабинетитѣ, защото както посланицитѣ на Тройната антанта, тъй и Съръ Ед. Грей ми говориха, че има нужда да се действува въ Бѣлградъ успокоително. България стои предъ очитѣ на свѣта извънредно добре. Не можете си представи, какъ чародейно влияе нашата умѣреность, нашата небомбастичность. А пъкъ готовностьта на Царя да спре военнитѣ действия предъ Чаталджа, щомъ турцитѣ поискатъ примирие, тури, сякашъ, вѣнецъ на всичко. Европа се бои отъ бѫдещата война — защото ще бѫде страшна и катастрофална, та ще посрещне мира ни съ Турция съ голѣмо успокоение. Този психологически моментъ може да се използува съ вънкашната ни умѣреность и съ вѫтрешната ни твърдость да вземемъ всички ония мѣста, които ни се падатъ. Ако не можете да се споразумѣете съ гърцитѣ за Солунъ, по-добре е да го направимъ свободно пристанище, а следъ нѣколко години самитѣ

евреи ще ни молятъ да го присъединимъ. Единствената опасность, която ни заплашва сега, е скарването на съюзницитѣ.

Съръ Ед. Грей ми съобщи, че Англия и другитѣ европейски държави сѫ приели принципа на албанска автономия. Когато се явилъ при него австрийскиятъ посланикъ, той му отговорилъ: „Нѣмамъ нищо противъ принципа, но ще видимъ границитѣ на албанската автономия и тогава ще си кажемъ думата.“ Австрийскиятъ посланикъ забележилъ: „Но тя не трѣбва да бѫде толкозъ малка, да не може да сѫществува.“ Съръ Ед. Грей — „но не трѣбва да бѫде и толкова голѣма, за да включва въ себе си не албански и не мюсюлмански населения.“ Азъ му обяснихъ повторно, че може да се играе една опасна игра съ границитѣ на Албания. Въ продължение на много години турското правителство насърдчаваше разширението на албанцитѣ, и затова въ нѣкои чисто български, чисто сръбски, и чисто гръцки центрове сѫ успѣли да насадятъ албански колонии, но това не дава право никому да ги счита за албански земи. Съръ Ед. Грей разбира добре въпроса, но казва: „Избѣгвайте частнитѣ разправии съ Австрия или друга държава. Въ вашъ интересъ е тия всички въпроси да се разрешаватъ вкупомъ.“

Азъ предполагамъ, че сега въ Англия сме по-добре отъ всѣка друга държава. А преди три месеца не бѣше тъй. Въ Форейнъ офисъ цѣлиятъ персоналъ вѣрваше, че съ единъ Кямилъ паша английското влияние ще процъвти въ Цариградъ. Сега обаче признаватъ, колко прави сѫ били нашитѣ предупреждения. За това пъкъ се показватъ повече довѣрчиви, отколкото кога и да било другъ пѫть.

Дано захванатитѣ въ Чаталджа преговори за примирие се свършатъ съ окончателенъ миръ, и България се впусне въ културна работа. А като си помисля, колко нови нѣща ще трѣбва да се направятъ, и колко нови хоризонти се отварятъ, азъ потъвамъ въ възторгъ и ублажавамъ нашето поколѣние, което видѣ зората на възраждането и което доживѣ да види осѫществението на най-дръзкия нашъ идеалъ.

Съ искренъ поздравъ

М. Ив. Маджаровъ.

Лондонъ, 14 ноември 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Тукъ общественото мнение продължава да бѫде добро за насъ. Политическитѣ лица похваляватъ нашата умѣреность и вѣрватъ, че ако не се сключи миръ съ Турция, причината ще бѫде насърдчението, което тази последната намира въ нѣкои държави. Въ Форейнъ офисъ се сърдятъ на г. Пашича за неговитѣ вестникарски полемики. На сѫщото мнение сѫ рускиятъ и французкиятъ посланици. Тая сутринъ г. Камбонъ ми каза, че се бои да не би спечеленото (да се решава въпросътъ за албанската автономия и адриатическото пристанище следъ свършването на войната и сключване миръ съ Турция) да се загуби чрезъ тия полемики. Отъ мотивитѣ, които първоначално ми даде Съръ Ед. Грей, и отъ посланицитѣ на дветѣ съюзни държави—Франция и Русия—азъ дохождамъ до заключение, че въ случая мълчанието би било сѫщинско злато. Колкото се касае до Англия, боя се да не би да е предизвикала нѣкоя реакция, защото англичанитѣ не желаятъ една война, въ която ще се ангажиратъ за такъвъ дребенъ предметъ нейнитѣ приятелки отъ Тройното съглашение.

Снощи въ черквата „св. Петъръ“ на Пикадили имаше служба за християнскитѣ населения отъ Македония и Тракия и за победоносните войски. Ученикътъ и приятель на покойния Гладстонъ и авторъ на нѣколко съчинения The Rt. Hon. George Russel държа политическа речь, и се пѣха химни за християнскитѣ солдати. Присѫтствувахме на службата азъ, сръбскиятъ шарже д'аферъ, Г-жа Новикова (Кирѣева) и пр. Мисля, че ще Ви интересува, като знамение на времето, както словото, тъй и химнитѣ. Увѣренъ съмъ, че ще се направи голѣмо удоволствие на г. Russel и на неговитѣ приятели, ако се обнародва въ нѣкой български вестникъ поне извлѣчение отъ това слово. Оставамъ, обаче, на Васъ разрешението на този въпросъ. Черквата „св. Петъръ“ не е отъ голѣмитѣ, но по преградата на олтаря и по живописа си, т. е. по иконитѣ, много прилича на православна църква. Г. Russel на амвона бѣше облѣченъ тъй, както се обличатъ нашитѣ владици.

Преди малко бѣше при менъ г. J. Brahms, редакторъ на Times. Той намира нашето поведение безукоризнено, но говори съ горчевина за декларацията на сърбитѣ. Помжчихъ се да го убедя, че сърбитѣ се нуждаятъ отъ пристанище на Адриатическото море. — „Да, търговско пристанище, но не руска морска станция на Адриатика“ отговори ми той съ думитѣ на единъ австрийски държавникъ. — Нека Европа се съгласи на една достатъчна зона, па нека ограничи бждещето пристанище съ търговски характеръ, завършихъ азъ. При това му обяснихъ, че австрийцитѣ не сж искрени по този въпросъ. Самиятъ фактъ, че тѣ сочатъ на сърбитѣ Егейското море, показва, какво гонятъ. Г. Brahms познава доста добре източнитѣ работи. Той е живѣлъ въ Русия и Цариградъ, познава Солунъ и пр., има вѣрни сведения за причинитѣ, по които се каратъ гърци и евреи въ Солунъ, и мисли, че мжчно ще можемъ съ добро да разрешимъ въпроса за Солунъ, и вследствие на това чака бждещи неприязнености между тия два народа. Остана много доволенъ като му казахъ, че нито Царьтъ, нито българското правителство желае да промѣни Цариградъ сегашнитѣ си владѣтели, но прибавихъ: „Турцитѣ, сякашъ, нарочно правятъ всичко, за да ни накаратъ да влѣземъ въ Цариградъ. А кога влѣземъ ние, ще искатъ да влѣзатъ и гърцитѣ. Влизането, обаче, на гърцитѣ тамъ, ще предизвика такива демонстрации и компликации, щото не зная, дали ние, българитѣ, ще бждемъ въ състояние да върнемъ Цариградъ на турцитѣ, даже когато искаме и желаемъ да направимъ това. Ето защо, споредъ мене, правятъ голѣмо зло на Турция ония вестникари, които я насърдчаватъ да бжде неотстжпчива въ преговоритѣ. Турската психология е особена. Тя е психология на първобитенъ народъ, на децата. Тази психология ги докара преди 35 години на Сан. Стефано, тя е, която ги кара да предпочетатъ войната съ насъ, вмѣсто искрени реформи, тя ще ги накара да загубятъ и Цариградъ. Единъ привиденъ успѣхъ, за тѣхъ е една страшна победа; едно намръщване на Австрия е една истинска война въ Европа.Г. Brahms е напълно съгласенъ съ тия мисли, и предполагамъ азъ, че ще употрѣби усилията си въ това направление.

По **претенциитѣ** на Румъния г. Brahms ми говори най-остро. Той даже ги счита неморални и плодъ на едно чуждо подклаждане. Той не допуща, че сжществува въ Македония нѣкакъвъ си влашки въпросъ. Влашката пропаганда е една платена агитация на румънското правителство. Куцовласитѣ въ Македония сж толкова малко и тъй пръснати, щото не заслужава да се говори за тѣхъ. Ако ли пъкъ искатъ компенсация за своето мируване, тогазъ и другитѣ държави трѣбва да проявятъ сжщитѣ претенции, и съ по-голѣмо право отъ румънцитѣ. По този въпросъ г. В. ми даде по-силни аргументи, отколкото азъ можехъ да му дамъ. Но менъ се струва, че румънското правителство не е участникъ въ постояннитѣ заплашвания и интриги, които идатъ отзадъ Дунава. Азъ мога да Ви увѣря, че всѣка румънска претенция за компенсация ще удиви свѣта.

Свържете мира съ турцитѣ, и всичко ще се уталожи. А още по-право: нека Одринъ падне въ наши ржце, което азъ всѣки часъ очаквамъ, и турското съпротивление ще падне, и чуждитѣ насъсквания ще изчезнатъ. Падането на Одринъ ще освободи една голѣма часть отъ нашата войска, и ще вдигне единъ голѣмъ товаръ отъ нашитѣ плещи. То ще ни помогне за по-скорошно разрешаване на нѣкои домашни въпроси. Свѣтътъ мисли, че Одринъ е за насъ единъ по-страшенъ Плѣвенъ. Азъ не се безпокоя отъ провлачането на преговоритѣ при Чаталджа, защото вѣрвамъ, че Одринъ ще падне въ една, най-много две седмици.

Като Ви поднасямъ сърдечнитѣ си поздравления съмъ

Вашъ М. Ив Маджаровъ.

Лондонъ, 21 ноември 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Тукъ е обичай, когато нѣкой новъ посланикъ остави карта, министрътъ да му върне визитата лично и да се запознае съ него. Вчера бѣхъ въ германското посолство за тая цель. Имахъ доста продължителенъ разговоръ съ князъ Лихновски, новиятъ германски посланикъ. Първата му дума бѣ: (нотова само за Ваше лично сведение) „Да, графъ Бенкендорфъ ми говори за

Васъ. Той ми обади, че често Ви вижда, защото познавате добре не само българскитѣ, но и турскитѣ работи." Следъ това князъ Лихновски похвали нашия блѣскавъ успѣхъ на бойното поле и пожела да види между България и Турция едно приятелство. „Въ това направление", прибави той, „ще намѣрите поддръжка отъ всички европейски държави. Добре направихте, че не се опитахте да влизате въ Цариградъ; щѣхте да си създадете голѣми мжчнотии не само при руситѣ и англичанитѣ, но и при другитѣ." Азъ му обяснихъ, че сега, следъ разрешаването на националния въпросъ, нашитѣ отношения съ Турция могатъ да бждатъ приятелски и дори съюзнически. По-рано турцитѣ ни гледаха съ недовѣрие; сега, като удовлетворятъ нѣкои дребни (въ сравнение съ другитѣ държави) икономически нужди, тѣ могатъ да бждатъ гарантирани отъ къмъ Европа. Насъ ни наричатъ германцитѣ на изтокъ, ние искаме да оправдаемъ тази похвала. Ние не се водимъ отъ фантастични планове, а по реални интереси. Щомъ като Турция удовлетвори тия наши интереси, ние нѣмаме никакви предразсждъци.

Стана дума и за отношенията между Германия и Турция. Азъ прибързахъ да му кажа, че не вѣрвамъ писаното въ нѣкои вестници, какво Германия доставлявала презъ време на войната муниции въ Цариградъ; приемътъ, който направиха въ Берлинъ на нашия Царь, свидетелствува за съвсемъ други чувства. Азъ признавамъ, че Германия има важни интереси въ Мала-Азия, но нейнитѣ търговски интереси въ България растатъ всѣка година. А следъ сключване на мира, тѣ ще бждатъ още по-голѣми. Князъ Л. ме увѣри, че ако Германия хранѣше неприязнени чувства къмъ България, щѣше да ги покаже не съ нѣкакви си дребни доставки, а по другъ, по-чувствителенъ начинъ. Той ми говори за голѣмитѣ ползи, които ще извлѣче България отъ едно приятелство съ Турция.

Самъ отвори дума за сръбско пристанище на Адриатическото море и изказа мисъльта, че, ако Сърбия бѣ се носила съ по-голѣмо зачитане къмъ Австрия, може би, препятствията не щѣха да бждатъ толкова голѣми. Трѣбва да се щади достолепието на една Велика сила. Тукъ азъ бѣхъ въздържанъ и му отговорихъ, че, доколкото ми е известно, Сърбия има сжщинска нужда отъ морско пристанище, а тя не може да има такова на Егейското море, защото трѣбва да минава презъ наша територия; че отиването на д-ръ Данева въ Буда-Пеща ще е имало едно засвидетелствуване на уважение къмъ една велика държава. Следъ тия мои думи той каза, че не иска да предрешава въпроса, но въ всѣки случай българитѣ действуватъ по-тактично. Тукъ му е мѣстото да Ви обадя, че последната декларация на г. Пашичъ въ в. Times направи изобщо лошо впечатление, и сръбската кауза загуби. Ако не сте чели речьта на Churchill въ Eighty Club, заслужава да я прочетете. Той говори на две мѣста за българитѣ и гърцитѣ, а никжде не споменава името на сърбитѣ. На едно мѣсто той каза: The policy which Great Britain is persuing has two objects and only two: to limit the area of the war and promot as far as we legitimately can—the permenant happiness of the Bulgarian and Hellenic peoples. Нито дума за Сърбия. И всичко това става не защото англичанитѣ ненавиждатъ сърбитѣ, а защото не искатъ по никой начинъ да се помисли, че насърдчаватъ нейното съпротивление и съдействуватъ за една европейска война. Азъ съмъ се мжчилъ да защищавамъ г. Пашичъ даже предъ Съръ Ед. Грея, но виждамъ, че не имъ сж приятни неговитѣ декларации.

Съ дълбоко почитание

М. Ив. Маджаровъ.

Зловещи признаци за бждещитѣ отношения на балканскитѣ съюзници.

Трѣбва да признаемъ, че бързитѣ победи поразбъркаха ума на съюзницитѣ, които предявиха претенции, противни на договоритѣ и на справедливостьта. Сръбскитѣ военни власти още при стжпването ни въ Македония започнаха да настаняватъ тамъ такива сръбски порядки, които предрекоха общо негодуване както въ са-

мата Македония, тъй и въ България. Църквитѣ и училищата, които бѣха процъвтявали презъ турския режимъ, започнаха да се преследватъ. България и Българското име, сякашъ, бѣха станали омразни за *освободителитѣ сърби*. Сключениятъ политически договоръ между България и Сърбия опредѣляше ясно и точно, кои земи бѣха български и кои сръбски, за да се разрешатъ отъ арбитража на руския царь. Българитѣ не можаха да разбератъ, какви сж тия съюзнически отношения, когато сърбитѣ гонятъ българскитѣ учители и църкви отъ мѣста, които тѣ сами бѣха признали за български. Българското правителство се показваше толкова умѣрено, че започнаха да го обвиняватъ въ неспазване на договора и въ незачитане на българскитѣ интереси. Офицеритѣ, които бѣха за свръзка при сръбската армия всѣки день донасяха сведения въ българското военно министерство за извършени неправди и насилия надъ македонското население. Тия сведения се препращаха до легациитѣ, и азъ ги четѣхъ съ голѣма скръбь и съ дълбоки негодувания. Виждахъ въ тѣхъ зародиша на бждещитѣ раздори, но си казвахъ, че тѣ сж временни злини и че могатъ да се пренесатъ предъ великото дѣло на Балканския съюзъ. Може-би сръбскитѣ военни власти тогазъ се водѣха по теориитѣ на нѣкои етнографи, че македонското население не е добре утвърдено въ своята народность, та съ натискъ ще може въ кжсо време да се превърне отъ българско въ сръбско. А имаше хора и партии у насъ, които поддържаха идеята, че руситѣ искали непремѣнно да обезправдаятъ българитѣ въ бждещия арбитражъ, та затова се вършели тия безправди въ Македония.

Макаръ да имаше цензура върху печата, но тя се управляваше отъ военнитѣ по такъвъ начинъ, че допускаше да се печататъ всички сведения, които дразнѣха народната душа. Въ тия сведения имаше много нѣщо преувеличено, но и това, което бѣ истинско, бѣ достатъчно да ядоса и огорчи даже хора, като мене, които бѣха готови да правятъ жертви за запазването на Балканския съюзъ. Отъ тоя съюзъ азъ очаквахъ не само братска подѣлба на освободенитѣ земи, но и едно свѣтло бждеще за балканскитѣ народи. Сърбитѣ обаче, които бѣха отблъснати нѣкакъ си отъ Адриатическото море, помислиха, че могатъ се компенсира въ Македория, и поискаха единъ коридоръ, който да ги направи съседи съ Гърция. Това бѣше едно истинско предизвикателство. Но за да се види, какво е било настроението въ България още презъ месецъ ноември, азъ давамъ тукъ писмото отъ поета ни Иванъ Вазовъ, което получихъ на 4 декември.

София, 30 ноември 1912 година.

Любезни Маджаровъ,

Преди всичко моитѣ сърдечни съболезнования по случай ранната смъртъ на зетя Ви г. Войниковъ.

Поздравлявамъ те съ високата и тежка мисия, съ която си натоваренъ заедно съ г. д-ръ Даневъ и генералъ Паприковъ.

Въ свръзка съ това пиша ти следното.

Въ Европейската преса упорно се твърди за претенцията на сърбитѣ да задържатъ окончателно окупиранитѣ отъ тѣхъ Велесъ, Битоля, Прилепъ и Охридъ, сиречь **най-българскитѣ** населения наши въ Македония. Г. Пашичъ

въ едно интервю напоследъкъ сѫщо е заявилъ за това решение на Сърбия, даже е упълномощилъ интервюра си да съобщи това на г. Гешова. Тия скрѣбни известия сѫ смутили и наскърбили всички ни. Силна тревога владѣе въ София, особно между нашитѣ приятели, защото отстѫпването на сърбитѣ тия архибългарски краища ще нанесе голѣмъ ударъ на престижа и положението на коалиционното правителство.

Азъ не знамъ, какво е настроението по тоя въпросъ на Васъ, делегатитѣ български, натоварени, както се чува, да третирате съ съюзницитѣ по подѣлбата на завоеваната въ Македония земя, нито пъкъ, какви Ви сѫ инструкциитѣ. Но, като приятель и българинъ, апелирамъ къмъ Васъ да не допускате тая страшна обида на нашитѣ исторически и национални интереси. Прекаленитѣ сръбски претенции, ако сѫ истински, не почиватъ на никакви сериозни основания, и реализирането имъ ще бѫде погромъ за правителството на България. Ние понесохме главнитѣ отчаяни удари на турцитѣ и дадохме огромни жертви, главно да освободимъ българитѣ въ Македония, а не да ги оставяме подъ владичеството на сърбитѣ, които въ малко време ще ги обезличатъ и претопятъ, както и сега вече правятъ. Моля тебе и другаритѣ ти най-упорито да се застѫпите за тѣхъ. Предпочитително е даже да видимъ цѣла Македония автономна, за каквато Турция изказваше готовность да се съгласи, нежели да жертвуваме за винаги сънародницитѣ си тамъ на апетититѣ на една чужда нация. Моля Ви при вашия високъ патриотизъмъ да се въоръжите и съ най-непоколебимото решение да запазите за България поменатитѣ по-горе мѣста, съгласно съ съглашението ни съ Сърбия. Ти видишъ, че азъ за Солунъ, завзетъ отъ гърцитѣ, не ти казвамъ нищо. Може най-после, ако е невъзможно да го заемемъ, да го прежалимъ: той и никога не е билъ политически нашъ. Но за Велесъ, Прилепъ, Битоля, Охридъ сърдцето на България се кѫса, и болката ще бѫде ужасна отъ загубата имъ.

Дадени на сърбитѣ, тия мѣстности ще бѫдатъ вѣчна мѫка за насъ и причина на глуха или явна враждебность между сърби и българи. Тая загуба ще направи илюзоренъ и съюзътъ ни въ бѫдеще, а даже ще го замѣни съ братоубийствена война рано или късно.

По неразположение азъ не успѣхъ да видя до сега г. Гешова и другаритѣ му, да поприказвамъ по този въпросъ. Но мисля, че и тѣхнитѣ български сърдца така чувствуватъ.

Минутитѣ сега Ви сѫ скѫпи, та да ти ги отнимамъ съ по-дълго писмо. Свръшвамъ съ горещата молба, съ горещия апелъ къмъ Вашия патриотизъмъ: не давайте поменатитѣ скѫпи за насъ български предѣли! Отстоявайте фанатически правото на България връзъ тѣхъ! Не жалете трудъ, настойчиво бранете правото имъ! То е осветено отъ историята, отъ страшнитѣ ни жертви въ тази война, която еднички направихме победоносна. Нека славата отъ нечуванитѣ ни победи да се не замрачава съ едно дипломатическо поражение, което ни историята, ни България нѣма да простятъ.

Богъ да Ви дава умъ, сила и мѫжество да извършите блѣскаво и тая велика задача!

И отечеството ще Ви бѫде вѣчно признателно.

Стискамъ ти дружески ржката и моля да предадешъ почтителнитѣ ми поздрави на г. г. д-ръ Даневъ и генералъ Паприкова.

Твой преданъ

И. Вазовъ.

Отговорихъ му съ една отворена картичка, че съмъ прочелъ писмото съ вълнение и сълзи, но че такова нѣщо нѣма да стане, и нѣма българинъ, който да го допустне.

Но преди Вазовото писмо зловещи съмнения бѣше ми предалъ и секретарьтъ на Св. Синодъ, Ст. Костовъ, въ едно поздравително писмо, което давамъ тукъ:

Уважаеми и любезни г. Маджаровъ,

Четемъ, че въ Шишли и Цариградъ се слушали топовни гърмежи отъ българската армия, че въ едно високо събрание у Лондонъ акламиранъ билъ представителтъ на България — и се питаме: всичко това сънь ли е, истина

ли е? До какви моменти доживѣхме, г. Маджаровъ. Никой отъ насъ и съ най-крилатата фантазия не е могълъ да си представи това даже като блѣнъ. Съ право възклицавамъ днесъ: „Велiи еси Господи, и чудни дѣла твоя".

Тежкото и ужасно дѣло на бойното поле отиде блестяще, и надѣваме се да е къмъ края си. Обаче, зловещи симптоми се подаватъ отъ дипломатическото поле, които сякашъ клонятъ да отровятъ душитѣ ни и въ дни на справедлива радость Не сме изгубили още надежда въ силата и могжществото на онова беззаветно право, което придобихме на поле брани предъ смаянитѣ очи на просвѣтения свѣтъ . . .

Още три дни и Арахангеловъ день, деньтъ на Вашиятъ Ангелъ. Считамъ за приятелски дългъ отсега да Ви поздравя съ него и да Ви пожелая здраве и блестяще да продължите кариерата си въ тия тъй важни за отечеството ни времена, както блестяще я открихте.

На Г-жа Маджарова и на Г-цата горещъ поздравъ отъ всички ни.

Съ почитание
София, 5. XI 1912 год. Вашъ Ст. Костовъ.

Българинътъ изобщо е недовѣрчивъ и въ тази слабость той отива до крайности, но поведението, което водѣха съюзницитѣ въ Македония, бѣ отъ естество да направи тая недовѣрчивость още по-крайна, и най-печалното бѣ, че наскърбението, което ни правѣха сърбитѣ, се използуваше отъ неприятелитѣ на славянството, за да го прехвърлятъ и върху руситѣ, които и до край си останаха твърди — еднакво благосклонни и къмъ насъ и къмъ сърбитѣ; но посѣяното въ българскитѣ души злокобно семе даде печалнитѣ си резултати.

Преговори за миръ.

На 1 ноември 1912 година се получиха телеграми отъ Цариградъ, въ които се обаждаше, че турскиятъ великъ везиръ се отнесълъ направо до българския царь да иска примирие и миръ. Това известие бѣ по-радостно за менъ, отколкото даже известието за най-блѣскавата победа. То бѣ радостно особено за менъ, и като представитель на България и като баща на двама синове, които се намираха по това време нѣкжде около Чаталджа. Миръть за менъ бѣше спасението на България. Макаръ да бѣхме разбили турскитѣ войски, но азъ все си оставахъ съ старата идея, че не трѣбва да се дава дълго време на турската империя да докара прѣсни войски отъ Анадола. Това не се дължеше на нѣкои мои военни познания, а на впечатленията, добити още въ млади години при моитѣ пжтувания изъ турската империя: че силата на Турция всѣкога е лежала въ Азия.

На 7 с. м. се получиха сведения, че балканскитѣ съюзници отговорили въ София, при какви условия тѣ приематъ да сключатъ искането отъ Турция примирие. Преди това време се носѣха всевъзможни слухове за нападението отъ наша страна на Чаталджанскитѣ позиции, че гърмежитѣ на българската артилерия се чували въ Цариградъ, и че турскитѣ официални учреждения се готвѣли вече да се пренесатъ въ Бруса или по-нататъкъ. Въ столицитѣ на Великитѣ държави сжществуваше убеждението, че българскитѣ войски ще влѣзатъ непрѣменно въ Цариградъ, затова почнаха изпращането на военни параходи въ турскитѣ води за за-

щита на тѣхнитѣ поданици, на мѣстното християнско население, въ случай че турската тълпа се възползува отъ безвластието и започне грабежи и убийства. Но въ сѫщия тоя день българското правителство извести, че изпраща свои делегати за сключване на примирие. По тоя начинъ се тури край на легендата, че българското правителство имало намѣрение да завземе Цариградъ и да го задържи, та затова не щѣло да приеме турското предложение за примирие и миръ. Личеше обаче по всичко, че нашитѣ съюзници не желаятъ това примирие, защото имъ се искаше да завладѣятъ и останалитѣ незавладѣни до тогазъ турски земи. Продължението на войната не представляваше за тѣхъ никаква почти опасность. Между турскитѣ войски и турската холера стоеха като гранитна скала българската войска и българскитѣ санитарни власти. Депешитѣ, обаче, които идѣха било отъ София, било отъ Цариградъ — разправяха, че провлачането на преговоритѣ става, защото съюзническитѣ делегати трѣбваше да чакатъ нови инструкции отъ своитѣ правителства. Най-после, на 21 ноември се подписа примирието между балканскитѣ съюзници и Турция. Макаръ то да бѣше само едно примирие, а не окончателенъ миръ, то бѣ знаменателно, защото съ него Турската империя се признаваше вече за победена и приемаше условия, които я туряха въ невъзможность да продължава войната.

По общо съгласие съ воюващитѣ страни, конференцията за миръ бѣ опредѣлена да стане въ Лондонъ. Отъ начало се говорѣше, че начело на делегацията ще бѫдатъ първитѣ министри на балканскитѣ държави. Това бѣ една щастлива мисъль, защото се даваше случай на съюзницитѣ да се запознаятъ по-отблизо и да вематъ решенията си по-бързо, безъ да чакатъ наставления и за най-дребнитѣ работи отъ своитѣ правителства. За жалость, въ Лондонъ дойде само гръцкиятъ министъръ-председатель, а другитѣ делегации бѣха съставени само отъ настоящи и бивши министри и отъ разни експерти. Българската делегация имаше за пръвъ делегатъ председателя на камарата д-ръ Даневъ, за втори делегатъ пълномощния министъръ въ Лондонъ М. Ив. Маджаровъ и за трети делегатъ запасния генералъ и бившъ министъръ на външнитѣ работи Паприковъ. Експертитѣ и секретаритѣ бѣха пробрани тъй, щото да има между тѣхъ непрѣменно и довѣрени лица на царя.

Българскитѣ делегати пристигнаха въ Лондонъ въ края на месецъ ноември, вечерьта срещу 1 декември. Четиритѣхъ балкански делегации имаха първото си заседание, въ което се установиха условията, които ще предложатъ на турцитѣ. Забележихъ, че нашитѣ съюзници не посрещнаха много охотно нашето предложение за границата ни съ Турция, но не направиха явно никакво възражение. Запитаха само, какъ отиватъ работитѣ съ обсадата на Одринъ, и на нѣкои се струваше, че превземането на тая крепость ще посрещне по-голѣми мѫчнотии, отколкото предполагаха нашитѣ военни.

По Лондонскитѣ преговори не мога да дамъ почти никакви документи, защото преписката съ българското правителство се водѣше не чрезъ легацията, а направо чрезъ секретарията, който

бѣ дошелъ отъ София и настаненъ въ хотелъ „Рицъ“ при първия делегатъ. Чиновницитѣ отъ легацията бѣха само помощенъ персоналъ. Както писмата, тъй и телеграмитѣ се изпращаха и получаваха отъ първия делегатъ. Още въ първитѣ дни забележихъ, че тая процедура е неудобна, затова изпратихъ до г. Гешовъ следното писмо:

Лондонъ, 5 декемврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Не Ви писахъ нищо по преговоритѣ, едно, защото още нищо сѫществено не е свършено, а друго, защото тукъ има достатъчно новъ персоналъ (секретари и технически лица), които предполагамъ, че Ви пишатъ и телеграфиратъ. Дано само телеграмитѣ имъ не сѫ отъ такова естество, каквито сѫ нѣкои отъ ония получавани тукъ, които носятъ характеръ на истинско разсипничество. Наистина, времената сѫ важни, предметитѣ заслужаватъ разноски, но съвсемъ нѣма нужда да се плащатъ по 50—60 лева за работи, които четемъ следъ 5 часа или сѫщевременно, а по нѣкога и по-рано въ вестницитѣ.

Атмосферата въ Лондонъ не е промѣнена — тя продължава да бѫде благоприятна, и ние ще се мѫчимъ да я използуваме въ преговоритѣ и сношенията си, но ми се струва, че трѣбваше да имаме **какви годе** наставления, защото наставленията, които донесе устно д-ръ Даневъ, не съответствуватъ съ тия на техническитѣ лица, пристигнали тукъ 2 дни следъ него. Азъ не съмъ участвувалъ въ нѣкоя по-напрешна конференция отъ тоя родъ, но струва ми се, че правителството трѣбва да има едно решение, което като не се удовлетвори, то ще бѫде готово да поднови войната. Това е нуждно, защото не само правителството носи най-тежката отговорность предъ народа и историята, но защото то е въ състояние да знае, какви сѫ взаимнитѣ сили на странитѣ, и какъвъ е духътъ на войницитѣ. Азъ мога едно нѣщо да Ви увѣря, че не ще посрещнемъ нѣкои сериозни съпротивления отъ страна на Великитѣ сили за излизането даже на Родосто, но, дали турцитѣ ще се съгласятъ, бѫдещето ще покаже. Въ всѣки случай българското правителство е длъжно да отговори: „заслужава ли прозорецътъ на Мряморното море подновяването на войната?“ Ние тукъ можемъ да бѫдемъ твърди, колкото искате. Желание и патриотизъмъ ги имаме въ изобилие, но, както Ви писахъ и преди месецъ, азъ не бихъ допустналъ по никой начинъ да се правятъ другаде отстѫпки за смѣтка на Черкезъ-Кьой и Родосто. Иванъ Вазовъ ми е пратилъ едно писмо, което прилича на стихотворението му **„Недей,“** и то по поводъ на нѣкакви си слухове въ София и Бѣлградъ, че ние сме щѣли да отстѫпимъ на сърбитѣ Щипъ, Велесъ, Прилепъ, Битоля, Охридъ — сърдцето на Македония и на България. Той мисли, че лондонската конференция ще решава и спорнитѣ въпроси съ Сърбия и Гърция. Азъ му отговорихъ съ една пощенска карта, че по-добре ще нарамя и азъ пушката, отколкото да подпиша подобенъ договоръ. Но гледамъ, че сърбитѣ продължаватъ да хазайничатъ по тия мѣста, и тѣхнитѣ отговорни лица да правятъ престѫпни спрямо насъ декларации. Ето кое ме смущава . . . .

Ако сѫдимъ отъ частнитѣ разговори съ турскитѣ делегати, трѣбва да дойдемъ до заключение, че тия хора не сѫ се вразумили и ще искатъ да отидемъ въ Цариградъ. Тѣ споменаватъ, че, ако България иска да бѫде добре съ Турция, трѣбва да ѝ остави Одринъ. Но за Одринъ и за брѣговетѣ на Егейско море българскиятъ народъ е готовъ да води още една война. Да бѣше тоя градъ падналъ въ наши ржце, не щѣха да смѣятъ турцитѣ дори да мислятъ за оставяне въ тѣхни ржце. Жално е, че въ Европа се е създало едно течение, или по-добре едно убеждение, че България ще се задоволи съ граница Ергене, дори и малко по-насеверъ. Струва ми се, че това внушение го внесоха нѣкои софийски кореспонденти. Ако сте прочели вчерашния брой на „Times“ (брой 40084), видѣли сте, какъ гръцката телеграфна агенция е пръснала чрезъ „Reuter“ клеветнически работи за насъ. Това е жално. Още преди 10 деня азъ предупредихъ моя приятель гръцкия министъръ Генадиосъ, че тая атинска тактика може да струва много скѫпо на Елада. Ние нѣма да отговаряме, защото искаме единъ день да посочимъ на свѣта, съ

какви срѣдства сж си служили нашитѣ съюзници. „The Times“ въ своето антрефиле ги е много изложилъ.

Струва ми се, че въ Русия не се толкова безпокоятъ сега отъ едно влизане на българитѣ въ Цариградъ. Поне тъй заключавамъ отъ едно писмо на г. С. С. Бобчевъ. Но Вие знаете, че моитѣ съображения за невлизане сж били отъ друго естество. Въ всѣки случай подновяването на войната трѣбва да има за единственъ обектъ Цариградъ съ всичкитѣ му последствия. Другитѣ завладявания сж толкова дребни, щото не заслужаватъ даже споменаване. Споредъ една статистика на „Daily Telegraph“ Цариградъ има: турци 384,900; арменци 220,000; гърци 153,000; чужденци 129,300; евреи 44,400; българи 4,400. Католици, протестанти и пр. около 10,000 души. Отъ тия цифри виждате, че ние сме съвсемъ чужди тамъ и, за да го побългаримъ, трѣбва да държимъ тамъ 150,000 войска, и то пакъ не се знае, колко успѣшни ще бждатъ въ първо време усилията ни. Най-голѣмата опасность ще имаме отъ чуждитѣ поданици, които сж 130,000 души.

Въ всѣки случай, азъ се надѣвамъ да получимъ поне ржководни наставления. Сега азъ се ржководя отъ своя разумъ и своята българщина.

Като Ви благодаря сърдечно отъ менъ и жена ми за съболезнованията, оставамъ

Вашъ преданъ
М. Ив. Маджаровъ.

Бележката ми въ горното писмо се отнася до телеграмитѣ на нѣкои тогавашни колеги, които въ своята ревность да съобщаватъ новини въ министерството, си позволяваха да правятъ дълги извлѣчения отъ вестницитѣ и да ги изпращатъ съ шифровани телеграми, които отпосле министерството ни изпращаше въ преписъ. Азъ ги намирахъ малозначещи, които можеха да се четатъ въ министерството следъ 1—2 деня, безъ да се товари държавното съкровище съ тежки разноски. Моята бележка се взе веднага въ внимание отъ министра, защото следъ една седмица се получи окржжно, което запрещаваше да се телеграфиратъ извлѣчения отъ статии на вестници и на дребни новини, които можеха да се узнаятъ малко по късно, безъ да загуби съ това държавата ни.

За наставленията по преговоритѣ азъ трѣбваше да обърна вниманието на г. Гешова, защото г. Даневъ дойде въ Лондонъ съ една умѣрена програма — тая, която бѣхъ изложилъ на Лойдъ Джорджа и която препоржчвахъ на българското правителство, но другиятъ делегатъ и нѣкои отъ експертитѣ се явиха при мене съ друга програма — да настояваме непремѣнно и за Родосто. Тѣ ми говориха отъ името на царь Фердинанда и биеха на моитѣ патриотически чувства. Това ме твърде много смути и раздразни, та написахъ горното писмо съ единъ тонъ сърдитъ, макаръ г. Гешовъ, да не заслужаваше тази сръдня. Презъ всичкото време на моята дипломатическа кариера азъ отбѣгвахъ да имамъ прѣка преписка съ неотговорния факторъ: и тоя пжть азъ се сърдѣхъ на г. Гешова за прекаленитѣ и не дотамъ лоялни действия на царя.

Г-нъ Гешовъ ми отговори съ следното писмо:

София, 12 декемврий 1912 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Дължа Ви отговоръ на нѣколко частни писма. Надѣя се, че не ще ми се сърдите, ако забавихъ изплащането на тоя дългъ. Причината Ви е позната. Многото работа, нѣмането на въпроси, които да налагатъ частни писма, когато важнитѣ въпроси се третиратъ съ депеши — обясняватъ достатъчно моето мълчание.

Единъ отъ тия въпроси, които по сѫщността и промѣнчивостьта си се нуждаятъ повече отъ телеграфа, отколкото отъ пощата, е и оня на инструкции по Вашата работа въ конференцията за мира, по който Вие ме питате съ писмото си отъ 5 того. Два деня следъ тръгването на г. Даневъ пристигнаха отъ Лозенградъ г. полковникъ Жостовъ и Чапрашиковъ, които ни донесоха **устно** едно желание на Негово Величество, което ние ги натоварихме да предадатъ и Вамъ. Не можахме и да Ви пишемъ по него, защото въ присѫтствието на г. Данева бѣхме се вече установили върху максималното и минимално наше искане по опредѣлението на границата, бѣхме теглили и линията на картата, която Ви донесе г. полковникъ Жостовъ. По тоя важенъ въпросъ Вие имахте, следователно, черно на бѣло нашитѣ инструкции, както черно на бѣло имахте чрезъ проекта, който Ви донесе г. професоръ Поповилиевъ, нашитѣ инструкции и по другитѣ въпроси. Ако г. Жостовъ или г. Чапрашиковъ Ви говорятъ и за желанието на Негово Величество, то е, защото ние казахме да Ви се предаде и Вамъ устно, както и намъ се предаде устно. Вие сте разбрали отъ това, че ние си запазваме правото да Ви дадемъ чрезъ телеграфа окончателнитѣ инструкции, щомъ отъ една страна, Вие ни ориентирате, какъвъ вѣтъръ вѣе въ Лондонъ, и щомъ писмено вземемъ съгласието на Негово Величество. И както видѣхте, веднага работата се оправи, и сега вѣрвамъ да сте спокойни. По сѫщия начинъ ще постѫпваме и по другитѣ въпроси, засегнати по проекта на г. Поповилиевъ или не засегнати въ него. Вие ще ги третирате съ делегатитѣ на нашитѣ съюзници и ще ни телеграфирате, и ние ще Ви даваме съгласието си съ депеши. Дано само турцитѣ се съгласятъ по въпроса за границата. До вчера по тоя въпросъ азъ бѣхъ песимистъ. Днесъ се научихъ, че Русия щѣла да употрѣби една доста чувствителна gentle pressure по тая най-важна точка отъ нашитѣ искания, и дано резултатътъ да бѫде задоволителенъ.

Вчера отъ министерството Ви се пратиха нѣколко екземпляра отъ едно прошение на жителитѣ отъ къмъ Родосто. Тия прошения, които трѣбва да се раздадатъ на делегатитѣ на съюзницитѣ ни, се донесоха отъ особенъ пратеникъ, който бѣ натовареният да ви вржчи и притвореното писмо отъ известния арменски революционеръ Андроникъ-паша. Азъ не скрихъ отъ пратеника, че реформи въ Армения не влизатъ въ Вашата задача, но той настоя да Ви пратя писмото. Поговорете съ г. Даневъ и кажете, ако Ви прилегне, нѣкоя дума на Съръ Ед. Грей и Съръ Артуръ Николсонъ въ полза на беднитѣ арменци. Като единствени въ бѫдеще съседи на Турция отъ всичкитѣ балкански народи, ние имаме право да се грижимъ за спокойствието въ нейнитѣ дори и азиятски владения, и тъй като арменцитѣ сѫ най-изложенитѣ на изстѫпления отъ всичкитѣ народи въ турскитѣ владения, ние ще бѫдемъ честити, ако се намѣрятъ срѣдства, за да се успокоятъ и тѣ.

Излишно е да Ви казвамъ, че напълно сподѣлямъ Вашия възгледъ, какво трѣбва да сторимъ всичко, що отъ насъ зависи, да свършимъ войната и сключимъ мира въ пълна хармония съ нашитѣ съюзници. Вчера отъ руска страна ми се даде увѣрението, че отъ сръбска страна не ще да имаме неприятности. Колкото за гърцитѣ, мѫчнотиитѣ Ви сѫ известни. Дали конференцията на амбасадьоритѣ въ Лондонъ нѣма да се занимае и съ тоя въпросъ, па и съ оня на отношенията ни съ Румъния?

Приемете искренитѣ ми поздрави. Върнете ми, моля, Андрониковото писмо.

Ив. Ев. Гешовъ.

На това писмо азъ отговорихъ веднага следъ получаването му.

Лондонъ, 16 декемврий 1912 год.

Уважаеми г. Гешовъ,

Току-що получихъ повѣрителното Ви отъ 12 того. Азъ не ще Ви давамъ особени сведения по преговоритѣ, за да не се намѣримъ въ противоречие съ колегитѣ, което ще ми бѫде твърде неприятно. Но при все това, пакъ трѣбва да изкажа предъ Васъ поне нѣкои отъ чувствата, които ме обладаватъ. Нашитѣ събрания въ конференцията захванаха да ме отекчаватъ, особено, като си помисля, че 400,000 българи стоятъ на кракъ и чакатъ: или миръ или подновяване на войната. Забелязвамъ у турскитѣ делегати едно

убеждение (а то сѫществува за жалость не само въ дипломатическитѣ, а и въ по-широкитѣ кржгове), че ние сме изчерпани и не можемъ да продължаваме войната. А то ще бѫде фатално за сключването на единъ достоенъ за нашитѣ жертви миръ. Тѣхното вчерашно предложение е просто една подигравка съ нашата кръвь, пролѣта по тракийскитѣ полета. И когато тѣ аргументираха въ вчерашното заседание, че ни даватъ онова, което сме искали преди обявяването на войната, азъ се принудихъ да имъ кажа, че тѣ забравятъ, какво ние сме на Чаталджа и цѣла Европейска Турция е въ наши рѫце, и че нѣма примѣръ въ историята да се ограничи една война съ претекса, съ който е била отворена. Преди 37 години руситѣ обявиха Освободителната война, за да турятъ въ изпълнение решението на Цариградската конференция, но следъ като разбиха турската войска, създадоха една Санъ-Стефанска България, взеха си назадъ Бесарабия, присъединиха си близо два вилаета въ Мала Азия, дадоха земи на Черна Гора и Сърбия и уговориха едно гражданско-военно обезщетение. А можеше да имъ се напомни единъ по-прѣсенъ примѣръ: Японската война, която се почна само за отстранение на руситѣ отъ Манджурия, се свърши съ завземането на Южна Манджурия, съ завладяването на Корея и съ отнемането половината отъ Сахалинъ . . . . .

Сега, когато Ви пиша, чувствувамъ едно негодувание, гдето следъ 6 заседания турскитѣ делегати ни предлагатъ нѣкаква си македонска автономия съ князъ отъ **протестанско вѣроизповѣдание!** Въ три недѣли нашитѣ войски достигнаха победоносно до стенитѣ на Цариградъ, а ние тукъ въ 3 недѣли достигнахме до **македонската автономия!** . . . Не е ли всичко това една жестока подигравка! Азъ се боя да не се компрометира самата конференция. Ето защо моето мнение е, че, ако турскитѣ делегати направятъ подобно предложение и въ утрешното заседание, ние да заявимъ, че прекѫсваме преговоритѣ, и ще оставимъ на своето правителство да употрѣби друго, по-ефикасно срѣдство за постигането на приемливи условия за миръ. Тогазъ бѫдете увѣрени, че не само турцитѣ ще промѣнятъ тактиката си, но и Европейскитѣ сили ще намѣрятъ по-умѣстенъ претексъ за намѣса и посрѣдничество. Но ние не трѣбва да отстѫпимъ до тогазъ отъ Родоската линия. Втората линия може да се даде само на Европа, и то, когато ни увѣри, че съ нашата отстѫпка ще се постигне разрешаването на другитѣ въпроси. Първиятъ турски делегатъ прави впечатлението на **Дюлме** — съ всичкитѣ слабости и достоинства на расата, отъ която произхождатъ дюлметата. Негова милость си смѣта, че нашата линия е фантастична, и ние сме готови да отстѫпимъ наедно съ тѣхъ и затова захващаме съ автономия, догдето достигнемъ до Одринъ, и тогазъ да дойдатъ Европейскитѣ сили и подѣлятъ разликата. Вториятъ делегатъ ми прави впечатление на младотурчинъ, който иска да докаже, че даже условията на примирието сѫ една прибързана работа. За третия нищо не мога да Ви кажа, освенъ това, че прилича на шуменски турчинъ, мълчи и пъшка, а може би, казва си на ума: „где е миналото, когато можехме да тъпчемъ съ конетѣ си тая проклета рая."

Нѣма нужда да обаждамъ на Васъ, който познавате тъй добре англичанитѣ, че тая ориенталщина произвежда твърде лошо впечатление, и ме е страхъ да не би и насъ следъ нѣколко деня да причислятъ въ реда на ориенталцитѣ. Особно това ще стане, ако почнемъ и ние нѣкой день да искаме отлагането на заседанията, за да получимъ инструкции. Трѣбва да Ви кажа, че сѫществува убеждението (кой е кривъ за това, не искамъ за сега да говоря), че сме поискали Родоската линия само, за да можемъ да се пазаримъ и после да отстѫпяме. Това го говорятъ дори нашитѣ съюзници. Вчера азъ се принудихъ да кажа на г. Генадиосъ (III гръцки делегатъ), че ние твърде сериозно мислимъ да се установимъ на Родосто, а ако нѣкои отъ нашитѣ съюзници гледатъ на своитѣ претенции несериозно, добре е да го кажатъ още отъ сега, за да ги намалимъ. Четохъ въ вестницитѣ, че нашитѣ военни власти правятъ наборъ въ новопревзетитѣ мѣста. Това е много добре. Трѣбва всичко да организираме, тъй, както е у насъ. Нека видятъ турцитѣ и съюзницитѣ, че сме здраво заседнали чакъ до Родосто, даже и когато се принудимъ да повърнемъ на турцитѣ нѣкои мѣстности, пакъ ще бѫде полезна организацията, която сега правимъ. Изисква, се обаче, голѣмо умение, голѣмъ политически такъ отъ представителитѣ на централната власть. Клането въ Кавала, за което още пишатъ вестницитѣ, не може да остане ненаказано. Военнитѣ власти, които показаха такава висока дисциплина и такива

чудни доблести, ще трѣбва да направятъ нѣщо за ония необуздани тълпи, които окаляха свѣтлото име на нашата държава. Признавамъ, че войната сама по себе си е нѣщо жестоко и води следъ себе си беззаконията, но съвършената безнаказаность на злодеянията ще внесе въ нашия животъ и зародишъ на разнебитване.

Съ удоволствие прочетохъ писмото на Андроникъ отъ Родосто. Арменското население заслужава нашитѣ симпатии. Вие помните, какви сж моитѣ възгледи, които изказахъ на Васъ въ едно официално писмо. Утре ще видя Съръ Ед. Грей и, между другото, ще му говоря за това писмо и въобще за положението на арменцитѣ. Тия последнитѣ, обаче, трѣбва да знаятъ ,че сме готови да се застжпимъ за тѣхъ въ кржга на възможното. И колкото поблизко бждемъ до Цариградъ, толкова по-добре за тѣхъ. Завчера бѣше при мене единъ отъ Балканския комитетъ (Sir Edward Boyle) съседъ на легацията и, следъ като ми говори за единъ обѣдъ на делегатитѣ отъ съюзнитѣ държави, захвана да ме убеждава, че ще бжде добре, ако земитѣ между Цариградъ и Одринъ се надарятъ съ автономно управление подъ надзора на Европа и съ единъ белгиецъ генералъ губернаторъ. Каза ми даже, че гръцкитѣ делегати били много благоприятни на подобенъ проектъ. Преди да дойде при менъ, той билъ при г. Венезелосъ. Отговорихъ му, че за тия земи могатъ да говорятъ само турцитѣ и българитѣ, защото сж погранични съ българскитѣ гробове. А единодушното мнение на българитѣ е, че тѣ ще бждатъ щастливи само, когато се поставятъ подъ българската власть. Sir Ed. Boyle не е официално лице, както и неговитѣ другари, но добре е да знаете за тая интрига. Азъ се изказахъ тъй категорически, че не вѣрвамъ да се опита нѣкой отъ Балканския комитетъ да ми заговори повторно за нея. По тоя въпросъ не трѣбва да се оставя двусмисленость. Не трѣбва да се допуща дори мисъльта, че занапредъ може да се изпрѣчи другъ между насъ и Турция.

За сега свършвамъ. Ако Съръ Ед. Грей ми съобщи нѣщо важно, ще Ви пиша допълнително.

Съ сърдеченъ поздравъ
М. Ив. Маджаровъ.

Споредъ наставленията, които донесе г. Даневъ, нашата делегация трѣбваше да започне преговори за границата откъмъ Турция съ линията Родосто, но само като предварителенъ проектъ, отъ който можехме да отстжпимъ на линията Еносъ-Мидия. И затова българската делегация поддържа първия проектъ само въ едно заседание; но когато турцитѣ запредлагаха само отъ земитѣ на Македония да се направи една автономна область съ генералъ губернаторъ протестантинъ, но назначаванъ отъ Портата съ съгласието на Великитѣ сили, въ другитѣ заседания ние се придържахме въ оная линия, която бѣ одобрена, може да се каже, отъ всички почти Велики сили. Тя бѣ естествена и заслужена. Тя бѣ приета отъ турцитѣ и санкционирана повторно съ единъ договоръ.

Не бѣше само Андроникъ-паша, който ходатайствуваше предъ нашето правителство да се застжпи за тоя нещастенъ арменски народъ. При менъ дохаждаха тогазъ нѣколко пжти членоветѣ на Арменския комитетъ да ме молятъ да говоря на Съръ Ед. Грей и на посланицитѣ да направятъ нѣщо за Армения. Ние не можехме да повдигаме самостоятелно единъ въпросъ като Арменския, и затова азъ ходатайствувахъ само предъ английскитѣ министри, които ми обещаха да държатъ смѣтка за злощастното положение на арменцитѣ, т. е. Англия да вземе въ ржцетѣ си тѣхната кауза; толкова повече, че още въ Берлинския договоръ бѣ предвидено задължение да се подобри положението на арменцитѣ. Тогазъ и до 1915 година арменското население, пръснато по всички части

на свѣта, съчувствуваше на българитѣ и чакаше отъ тѣхъ помощь; но, щомъ нашето отечество се присъедини къмъ Централнитѣ сили и къмъ Турция, ние загубихме неговитѣ симпатии. Арменцитѣ започнаха да гледатъ въ нашето лице единъ съдружникъ, единъ помагачъ на турцитѣ за изтрѣблението на всички християнски населения въ Азия и въ Европейска Турция.

Преговоритѣ въ конференцията вървѣха мудно. Турцитѣ се надѣваха, че Одринъ не ще капитулира скоро, и до тогазъ ще могатъ да имъ пристигнатъ прѣсни войски отъ Азия или пъкъ ние, българитѣ, ще се уморимъ и ще станемъ по-отстжпчиви. Правѣше ми впечатление, че и нашитѣ съюзници не бѣха противъ едно отслабване на България. Единъ денъ отидохъ при Съръ Ед. Грея да му говоря по други въпроси, но използувахъ случая, като му открихъ, колко много ме измжчватъ тѣзи преговори, и колко неизбѣжно става подновяването на войната. Той всѣкога показваше съчувствие на нашето отечество и правѣше всичко, което неутралностьта позволяваше, за да се свършатъ преговоритѣ и да се тури край на единъ въпросъ, за който Англия почти единодушно бѣше се вече произнесла. Презъ това време турското правителство бѣ подновило „Концесията съ тютюновата режия“ и за ония земи, които ние и нашитѣ съюзници владѣехме вече. И понеже концесионеритѣ бѣха европейци, азъ получихъ заповѣдь отъ София да подамъ една вербална нота, съ която се протестираше за тия действия на турцитѣ. Въ нея се казваше, че нашето правителство не ще признае нейното действие. Отчетъ за срещата си съ министра на външнитѣ работи дадохъ въ следното писмо:

Лондонъ, 18 декемврий 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Вчера бѣхъ при Съръ Ед. Грей и му предадохъ една вербална нота за тютюневата режия. Попита ме, дали сме сторили сжщо и при другитѣ правителства на Великитѣ сили. Отговорихъ му, че това е обща мѣрка. Той ми обеща, че ще си вземе бележка въ неговото министерство, и не ще се признае силата на подновенъ или новъ контрактъ въ завзетитѣ отъ нашитѣ войски земи.

Следъ това му споменахъ за оплакването на арменцитѣ. Обадихъ му, че е дохождала при менъ една депутация, че сж подадени до Васъ много писма и прошения отъ видни арменци, които молятъ да съдействуваме за подобрение на тѣхната участь. Казахъ му, че ние нѣмаме възможность да се бъркаме въ Мало-азиатскитѣ работи, но знаемъ теглилата на арменското население и искрено желаемъ да му помогнемъ. Съръ Ед. Грей ми съобщи, че и той получилъ едно изложение по този въпросъ, но мисли да се занимае съ него следъ разрешаването на европейскитѣ въпроси. Взе си, обаче, бележка и даже ми благодари за онова, което му казахъ. Стори ми се, че му направихъ удоволствие, когато му казахъ: „Не сме Велика сила и нѣмаме намѣрения да разрешаваме всички въпроси, но сме състрадалци съ арменцитѣ въ миналото и въ доскорошно време, затова по-силно чувствуваме злочестото бждеще, което се готви за тоя вѣковѣченъ страдалецъ. Англия и Русия, прибавихъ азъ, иматъ повече право и повече длъжность отъ другитѣ Велики държави да се застжпятъ за арменцитѣ; Франция вече се е застжпила за Сирия, защо Вие да не се застжпите за Армения?“

По нашитѣ преговори съ турскитѣ делегати Съръ Ед. Грей мисли сжщото, което мислятъ и всички англичани.

— „Да, отъ тия хора не можеше да се очаква друго, но ние и другитѣ сили сме направили строги постжпки въ Цариградъ. Ако не ни послушатъ,

толкова по-зле за тѣхъ". Следъ тия думи ме запита, какви сж сведенията за Одринъ. Казахъ му, че Одринъ е въ нашитѣ ржце, макаръ гарнизонътъ му да не се е още предалъ. Като всѣка **добре** обсадена крепость, той трѣбва да падне. Обадихъ му, че ако турскитѣ делегати вървятъ по сжщия пжть, както до сега, твърде е вѣроятно, че преговоритѣ ще се прекжснатъ, и военнитѣ действия ще се възобновятъ. Разбира се, той не ми каза, че трѣбва да се прекжснатъ, но увѣренъ съмъ, че Форейнъ офисъ наедно съ цѣлата английска нация ще счита за отговорни турцитѣ и само турцитѣ, тъй като ние дадохме достатъчни примѣри за търпение и дори благодушие. Въ публиката тукъ почватъ вече безспокойствия и постоянно питатъ, кога ще се свърши комедията. Тукъ всички почти сж увѣрени, че, ако Одринъ падне, турцитѣ ще приематъ при малко съпротивление нашата граница. Трѣбва, обаче, да имаме предъ видъ, че се е създало убеждение, какво нашето истинско намѣрение е да имаме Ергене за граница.

Въ това частно писмо длъжность ми е да Ви явя, че изборътъ на г. Новаковичъ за I сръбски делегатъ не е много сполучливъ. Тоя човѣкъ, може би, да е билъ нѣкога знаменитъ, но сега е много отслабналъ и по нѣкога показва незнание по най-обикновенитѣ политически въпроси. Самитѣ негови колеги се стѣсняватъ отъ неговото поведение. Завчера, напр., турскитѣ делегати направиха своето контръ-предложение, като предвиждаха създаването на една македонска автономия съ протестански принцъ за генералъ-губернаторъ. Г-нъ Новаковичъ вмѣсто да заяви, че днесъ не можемъ да разискваме подобни предложения, захвана да настоява, че турцитѣ трѣбвало да опредѣлятъ(?) границитѣ на тая автономна Македония и пр. Това внесе единъ смутъ между сръбскитѣ редове, па и между съюзницитѣ. Азъ Ви привеждамъ само единъ примѣръ, но тѣ сж нѣколко. Черногорскиятъ делегатъ г. Мушкановичъ ми каза, че г. Пашичъ го пратилъ въ Лондонъ, защото е отъ друга партия та да носятъ други отговорностьта въ случай на нѣкоя неволя. Не искамъ да влазямъ въ мотивитѣ на назначението, но фактътъ е несъпоримъ, че г. Новаковичъ е много остарѣлъ и отпадналъ.

Поведението на румънцитѣ ми прави лошо впечатление, и азъ захванахъ вече да се боя, че сме възбудили у румънцитѣ надежди, които **никое българско правителство** не ще може да удовлетвори по миренъ начинъ. Азъ не зная нищо за тѣхнитѣ претенции, но отъ днешната телеграма на министъръ Бобчевъ до Васъ и съ копие до тукъ виждамъ, че може да очудимъ свѣта съ своето великодушие. Вчера на два пжти видѣхъ графа Бенкендорфа, преди да отида при Съръ Едуардъ и следъ като ходихъ, защото посланикътъ искаше да знае, какъ гледа той на турското протакане, пакъ отъ думитѣ му азъ не можахъ да извлѣка впечатлението, че руситѣ ни съветватъ да отстжпимъ на Румъния територия (съ градове и села). Той ми каза, че Посланическата конференция може да изслуша едно изложение на румънцитѣ, но не да решава нѣкакъвъ си въпросъ за компенсация. Сжщиятъ ми обади, че и въпросътъ за албанскитѣ граници може да се отложи за понататъкъ. Азъ му казахъ, че въ България произвеждатъ не само лошо впечатления, но и раздразнение слуховетѣ за отстжпването на нѣкаква територия на Румъния. Българската конституция изисква решението на едно Велико народно събрание, когато е да се отстжпва земя другиму. Представете си, какво ще бжде положението на едно българско правителство, което се е задължило да отстжпи Силистра или Каварна... Ако Румъния вземе 5 клм. земя, азъ не виждамъ причини да не искатъ компенсация и останалитѣ държави. Чини ми се, че румънцитѣ стоеха неутрални, защото бѣха убедени, че ще бждемъ бити отъ турцитѣ, и защото се боеха отъ една руска намѣса, но за това не се дава компенсация. Прибавихъ, че въ случая Русия може да ни бжде отъ голѣма полза, като подкрепи съ съветитѣ си въ Цариградъ и съ една мобилизация въ Кавказъ и въ нѣкой други южни части на Русия. Той ми обади, че има нѣщо направено, но прибави, че то се касае повече като защитителна мѣрка откъмъ Австрия. Отговорихъ му, че натрупването на войски по западната граница ще бжде предупреждение и за другитѣ, които търсятъ плячка на чужди гробове. Да Ви кажа правото, че румънскитѣ претенции ми се виждатъ толкова безосновни, щото не мога хладнокръвно да мисля за тѣхъ. Но нека се надѣваме, че обществената съвѣсть въ Европа ще стресне нашитѣ съседи и ще ги отвърне отъ опасния пжть. Нашето приятелство е много по-скжпо за тѣхъ, отколкото отстжпването на нѣкои

стратегически мѣста. Днесъ бѣше при мене представителтъ на „Reuter", който ми каза, че научилъ отъ добро мѣсто (предполагамъ отъ румънската легация), че д-ръ Даневъ ималъ пълномощно да третира съ г. Мишу въпроса за компенсация. Казахъ му, че нищо подобно не зная. Румънцитѣ правятъ всичко, за да убедятъ свѣта, че между тѣхъ и българитѣ се водятъ преговори за отстѫпването на българска земя, само че не могатъ още да се съгласятъ за размѣритѣ. Съ други думи, че самитѣ българи признаватъ по принципъ правото на Румъния да търси компенсация — дори преди да добие България единъ договоръ за задържането на завладѣнитѣ земи.

Моето мнение е да не отстѫпваме отъ линията Родосто, тъй като турцитѣ (казватъ), че се интересуватъ повече за Одринъ, отколкото за земитѣ между Марица и Мряморното море. На второто Ваше предложение можемъ да дойдемъ само тогава, когато Европа поиска това отъ насъ и то за окончателното довръшване на преговоритѣ. Но, както сега вървятъ преговоритѣ, кой знае кога ще достигнемъ до тая точка. Поведението на Румъния и Австрия насърдчава турцитѣ. Въ единъ частенъ разговоръ казахъ на Рашидъ паша: „Вие се надѣвате на обща война, но въ нея ще изчезнете найнапредъ вие, защото вашитѣ съседи и морскитѣ държави ще иматъ интересъ да ви направятъ безвредни". Азъ гледамъ доста песимистично на работитѣ.

Съ поздравъ и почитание

М. Ив. Маджаровъ.

Румъния иска компенсация отъ България — тѫжни предзнаменования за съюзническитѣ отношения.

Въ минутата, когато изглеждаше, че сме на върха на своята слава и бѫдеще благоденствие, мѫчнотии започнаха да се трупатъ една следъ друга и да усложняватъ нашето положение. Турцитѣ по старъ навикъ провлачаха преговоритѣ, като чакаха едно скарване между балканскитѣ съюзници, или една намѣса въ балканскитѣ работи отъ нѣкоя Велика сила, като Австро-Унгария, напр., която толкова много се интересуваше отъ Албанския въпросъ; или пъкъ нѣкое сблъскване между Румъния и България, тъй като по онова време Румъния бѣше съюзница на Германия и се намираше подъ нейно влияние. Още не падналъ Одринъ и неуговорени нашитѣ граници съ Турция, румънското правителство предяви искане къмъ насъ да й отстѫпимъ една неопредѣлена часть отъ нашата територия, като компенсация за голѣмитѣ пространства земи, които сме щѣли да вземемъ отъ Турция. Тая румънска претенция произведе едно общо негодуване въ България. Дажде и най-умѣренитѣ хора, между които считахъ и себе си, почувствувахме дълбокъ гнѣвъ, гдето нашитѣ съседи предявяватъ толкова несъстоятелни претенции, и то въ единъ моментъ, когато ние бѣхме се опиянили отъ своята слава. Румънцитѣ не бѣха направили нинаква жертва, нито материални, нито морални за отслабването на Турция. Напротивъ, години наредъ тѣ се явяваха все нейни защитници. А земитѣ, върху които бѣха хвърлили око, бѣха населени изключително съ българи. Отъ друга страна, българското правителство се поставяше въ едно много трудно положение. Да захване преговори съ румънци, значеше да имъ признае поне по начало едно право за компенсация, а това щѣше да го изложи твърде много предъ войската и населението. По онова време българитѣ гледаха на политиката твърде идеалистично. Тѣ не допускаха, че Европа ще позволи да се извърши една подобна не-

правда, или пъкъ, че Румъния ще се реши да навлѣзе въ българската територия, когато войскитѣ ни сж още заняти срещу турцитѣ за едно освободително и человѣколюбиво дѣло. А пъкъ когато сключехме миръ съ Турция и освободѣхме войскитѣ си. Румъния не щѣше да рискува да нападне България, защото щѣше да има срещу себе си цѣлия Балкански съюзъ. По онова време, кой можеше да мисли, че България ще остане изолирана и нападната отъ четири страни! . . . .

По тая причина българската дипломация усвои по отношение на Румъния тактиката на провлачване: да менажира чувствителностьта на румънцитѣ, да разпитва, какви сж претенциитѣ имъ, да ходатайствува предъ Великитѣ сили за тѣхното осуетяване, но въ никой случай да не вземе ангажементи за отстжпване на населени територии. Съ изпълнението на тая мжчна роль бѣ натоваренъ д-ръ Даневъ. На пжть за Лондонъ той бѣ миналъ презъ Букурещъ, срещналъ бѣ се съ министритѣ, говорилъ имъ бѣ за приятелство между двата народа, но не бѣ взелъ никакво задължение за даване на териториални компенсации. Струва ми се, румънското правителство, обаче, бѣ си съставило мнение, че разговоритѣ, започнати въ Букурещъ, ще могатъ да се продължатъ и свършатъ въ Лондонъ, та затова бѣ изпратило веднага въ тоя градъ Таке Йонеско, който заедно съ пълномощния имъ министъръ Мишу да турятъ край на спора.

Д-ръ Даневъ бѣ извънредно недоволенъ отъ тая мисия. Той знаеше, какво е общественото мнение въ България по румънскитѣ претенции, знаеше и мнението на министерския съветъ и се чудѣше, какъ да излѣзе отъ тая истинска беда. И азъ, както всички по онова време българи, намирахъ поведението на румънцитѣ възмутително и дори неморално. Но, когато видѣхъ, че преговоритѣ съ Турция се проточиха повече, отколкото можехме да предполагаме, когато изслушахъ приятелскитѣ съвети на нѣкои посланици, особено на германския и австро-унгарския, когато се убедихъ, че румънското правителство е решено по всѣки начинъ да изтръгне нѣщо отъ насъ и най-после когато видѣхъ, че д-ръ Даневъ чувствува страшна мжка и нравствени изтезания да отстжпи той български земи на една държава, която само е била зрителка, и то, може би, злорадна на всички наши жертви — азъ изпратихъ на г. Гешовъ телеграма, въ която му казвахъ, че преговоритѣ съ Румъния трѣбва да се свършатъ, и че той може да натовари менъ да ги сключа, та после нека ме дезавуиратъ. Г. Гешовъ, който трѣбваше да се съобразява съ решенията на министерския съветъ, ми отговори, че д-ръ Даневъ си остава и занапредъ натоваренъ съ тая мисия.

Наистина, азъ бѣхъ готовъ да напустна поста, но да помогна на България и българското правителство въ тоя новъ кошмаръ, който измжчваше всички ни, но който можеше да принесе на България едно ново злощастие . . .

Не трѣбва да се забравя, че кабинетътъ на г. Гешовъ бѣше коалиционенъ, и болшинството отъ министритѣ принадлежеше на д-ръ Даневата група.

По сѫщия въпросъ азъ изпратихъ на г. Гешовъ следнитѣ писма:

Лондонъ, 20 декември 1912 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Снощи имахъ дълъгъ разговоръ съ Sir Arthur Nicolson, постоянниятъ секретаръ на Форейнъ офисъ. Следъ като му съобщихъ последното турско предложение, което още се обсѫждаше въ конференцията, той ми каза, че турцитѣ ще отстѫпятъ най-после и по другитѣ точки. — „Но ние настояваме за Одринъ и нѣма да направимъ никакво отклонение. Ето вече трети пѫть, какъ се пролива въ и около тоя градъ славянска кръвь. На 1829 г. руситѣ влѣзоха въ него, въ 1878 пакъ влѣзоха. Ние не сме още влѣзли, но той е въ нашитѣ рѫце. Той ще падне рано или късно; ние ще имаме търпението да дочакаме и тоя моментъ, ако за турцитѣ е потрѣбно това условие. Но нашитѣ голѣми жертви, нашитѣ хиляди гробове сѫ по тракийскитѣ полета. Никога България нѣма да се съгласи на трансакция по тоя въпросъ, па макаръ още два пѫти да се възобновява войната“, казахъ на Sir Arthur, който напълно се съгласи съ мене. Безъ Одринъ ние не можемъ да излѣземъ **сигурно** на Егейско Море. Колкото до възражението, „че трѣбвало достатъченъ хиндерландъ, за да се пази Цариградъ“, азъ му казахъ, че въ бѫдеще ние ще бѫдемъ едни отъ най-добритѣ пазители. А че Одринъ самъ по себе си не може да го запази, се доказа отъ нашия бързъ походъ презъ Чорлу, Люле-Бургасъ и т. н. Но миръ траенъ съ Турция не може да има, догдето не се постигне цѣлта на освободителното дѣло. Въ самия градъ Одринъ нѣма голѣмо българско население, но цѣлата околность до Галиполи е обсѣяна съ български села, отъ които нѣкои сѫ се погърчили, вследствие на систематичнитѣ преследвания.

По-дълго се спрѣхъ върху поведението на Румъния, което азъ считамъ за противоприятелско и опасно за бѫдещитѣ ни отношения съ тая страна. Споредъ моето разбиране, Румъния нѣма **никакво** право за каква и да било компенсация. И нейното сегашно поведение ще остави една дълбока рана въ българскитѣ сърдца. Когато се намираме въ най-критически моменти на преговоритѣ съ Турция, тѣ идатъ да ги насърдчаватъ, и то по единъ недостоенъ начинъ. Ако тѣ мислятъ, че турското владичество е добро за человѣческия прогресъ, нека излѣзатъ явно да го защищаватъ, а не да търсятъ претексъ въ невѣрни декларации и въ създадени отъ самитѣ тѣхъ измислици. Тѣ не знаятъ, каква дълбока омраза сѣятъ въ нашата земя съ тѣхнитѣ претенции. Е, щѣли да взематъ 3.000 кв. клм. наша земя. Но тѣ не знаятъ, че, ако руситѣ не простиха Басарабия, ние нѣма хичъ да простимъ тия километри, грабнати отъ нашитѣ рѫце, когато носѣхме на нашето знаме свободата и справедливостьта, когато бѣхме победители и избавители на християнското население. Съ 2 или 3 хиляди километра България нѣма да отслабне, но защо румънитѣ си създаватъ вѣчни врагове въ вѣчнитѣ си приятели? Азъ обяснихъ на Съръ Ар. Николсона, че доколкото съмъ следилъ руския печать и доколкото познавамъ рускитѣ работи, едно румънско нашествие въ България ще повдигне такова силно негодуване въ Русия, щото едвали ще утрае миролюбивата политика на г. Сазонова. Та и самъ г. Сазоновъ, като русинъ, не може да остане хладнокръвенъ къмъ една така въпиюща неправда. А тогава вече се захваща голѣмата Европейска война, за отстраняването на която Англия положи толкова голѣми усилия. Русия не е безъ обществено мнение. Даже отъ него трѣбва да треперемъ, защото е неорганизирано и защото е повече чувствително къмъ международнитѣ безправия. Въ Англия, прибавихъ азъ, външната политика е плодъ на съглашението на двете организирани партии; а въ Русия е малко другояче. Едно общо обвинение на руската политика, че не е могла да защити славянскитѣ интереси, за които Русия е пролѣла толкова кръвь, ще събори ржководителитѣ на тая политика, защото царьтъ нѣма да желае да носи подобно обвинение. Ето защо, азъ считамъ днешното поведение на Румъния опасно за Европейския миръ. Sir Arthur намѣри тия разсѫждения за правилни, и той ми каза, че не вѣрва Румъния да посмѣе да прибѣгне до действия. „Тя гледа съ заплашва-

ние да изтръгне нѣшо отъ Васъ, но тя нѣма да получи насърдчение отъ официалния свѣтъ".

Запита ме, дали новиятъ румънски министъръ е интелегентенъ човѣкъ. — Да, когато бѣше въ България минаваше за такъвъ, но мисля, че румънското правителство преувеличава значението му. Вѣрвамъ, че той нѣма да обърне английската политика, както се заблуждаватъ нѣкои. (Тукъ той се изсмѣ). Английската политика се измѣнява, но чрезъ непосрѣдствено наблюдение на фактитѣ, а не по влиянието на едно или две чужди лица.

Sir Arthur се съгласи съ менъ върху въпроса, че Румъния е тръгнала и ще върви съ Тройния съюзъ отъ омраза къмъ Русия и отъ завистъ къмъ България. Както останаха излъгани надеждитѣ на Тройното съглашение, че Италия ще се отдѣли отъ Тройния съюзъ, тъй и ще останатъ измамени и по отношение на Румъния. Нейнитѣ ржководители търсятъ, сякашъ, нарочно да създадатъ вражда съ българитѣ, за да намѣрятъ оправдание за тая неестествена и противонационална политика. И българскиятъ народъ прекара периодъ на подобно заблуждение, но вижда се, че у него има повече развитъ политико-граждански животъ, та може да наложи своитѣ стремления. Па и неговата династия се оказа много по-отзивчива къмъ неговитѣ национални нужди и ламтежи.

Изобщо азъ намѣрихъ sir Arthur Nicolson проникнатъ отъ убеждението, че всичко ще се свърши по миренъ начинъ и въ полза на **справедливостьта.**

Като Ви поздравлявамъ сърдечно, оставамъ Вашъ преданъ

М. Ив. Маджаровъ.

Следъ нѣколко време азъ изпратихъ и следното писмо на г. Гешова:

Лондонъ, 3 януарий 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Единъ отъ редакторитѣ на в. „Daily News" г. Harold Spender бѣше при менъ и ми обади, че при срещата си завчера съ Съръ Ед. Грей тоя последниятъ му съобщилъ, че г. Венизелосъ предложилъ да се разреши въпросътъ за Солунъ чрезъ арбитражъ отъ силитѣ на Тройното съглашение. Той искаше да знае и моето мнение. Отговорихъ, че е много рано. Мечката не е още напълно убита, а тѣ дѣлятъ кожата ѝ. Гърцитѣ биха направили по-добре, ако вмѣсто да пазятъ Солунъ отъ българитѣ, усилѣха армията си около Янина, защото, откогато ние сме сключили примирието, се изминаха 4—5 седмици, а въ тая часть нищо не е направено да се унищожи неприятелътъ.

По тоя поводъ считамъ за нуждно да дамъ мнението си. Като се сключи миръ между турцитѣ и съюзницитѣ, първата ни работа ще бжде да поканимъ сърбитѣ да изпълнятъ договора за подѣлба на земитѣ, сключенъ съ тѣхъ преди започването на войната. Следъ като изпразднятъ всички неоспоряеми земи, трѣбва веднага да се пристжпи къмъ предвидения въ сжщия договоръ арбитражъ. Дълготрайната окупация отъ сърбитѣ на български земи представлява една опасность. Тя не само отваря охота за по-дълго стоене, но внася и деморализация (разбира се въ национално отношение) между населението. Съ гърцитѣ ще опредѣлимъ границата си, когато се освободимъ отъ къмъ Турция, и когато се види, какво ще вематъ гърцитѣ отъ Епиръ и островитѣ въ Егейско море. До тогазъ ще стане явно и за самитѣ гърци, че Солунъ не може да сжществува безъ български хинтерландъ. Азъ забелязвамъ и сега вече безспокойството на жителитѣ му отъ налагането на мита по сегашнитѣ гранични постове. Самъ Венизелосъ признава, че Солунъ въ гръцки ржце не може да процъвтява, но прибавя, че се било ангажирало кралевското семейство и отстжпването му щѣло да го изложи предъ населението. Въ тоя градъ нашитѣ войски трѣбва да се увеличаватъ, както и нашитѣ учреждения, па тогазъ трѣбва да се разрешава въпросътъ за владението му. България сега прекарва мжчни минути, но се надѣвамъ, че както до сега ни е помагало Провидението, и сега ще ни помогне да излѣземъ тържествуващи. Провлачанието на преговоритѣ съ Турция насърдчава другитѣ противъ насъ, като ги кара да мислятъ, че сме окончателно изтощени. Завчера, както Ви телеграфирахъ, ние бѣхме решили да скжсаме, следъ като се

подаде на Турция нотата, но нѣкои отъ посланицитѣ внесоха двоумение между съюзницитѣ. Трѣбва да се знае, че посланицитѣ, както бѣха противъ войната, тъй ще бждатъ и противъ нейното възобновление. Тѣ не искатъ да знаятъ за характера на българския солдатинъ и въобще за психиката на една истинско народна армия. А пъкъ не е въ нашъ интересъ да имъ обаждаме, че най-несносното положение за България е да стои съ месеци въ траншеитѣ или по чуждитѣ села безъ работа. Я да се биемъ, я да си вървимъ. Азъ зная печални случки следъ сръбската 1885 — 86 г., когато запаснитѣ чакаха да се сключи миръ. Предполагамъ, че сжщата психология обладава и сега нашия селяинъ. Скромни, търпеливи на страданията и лишенията, готови да се жертвуватъ, но, щомъ свършатъ войната, искатъ да се върнатъ на нивитѣ си и въ дюкянитѣ си. Ето защо, толкова много ме тревожи това желание на чуждитѣ дипломати **да си вървятъ преговоритѣ по своя пжть.** Страхъ ме е да не би и насъ да прехване турското **явашъ.** Ако румънцитѣ не бѣха показали своето вѣроломство, турцитѣ щѣха отдавна да преклонятъ глава предъ сждбата си. Но има и друго едно обстоятелство, което ги насърдчава: тѣ знаятъ положително, че Европа нѣма да употрѣби насилствени срѣдства, както не употрѣби и следъ Цариградската конференция на 1876 г. Ако тогазъ не бѣше Русия взела въ ржцетѣ си изпълнението, и досега щѣхме да пъшкаме подъ турското иго. Сжщото щѣше да стане и миналата година, ако съюзницитѣ не бѣха се нагърбили съ тежката задача да изпълняватъ задълженията на Европа.

Въ Австро-Унгария и Германия се захваща една туркофилска агитация. Панислямитичнитѣ кржгове и тука се опитватъ да възбуждатъ съчувствие къмъ страдащитѣ турци, но, понеже не даватъ никакви факти, общественото мнение остава безучастно къмъ агитацията. Неизбѣжно е обаче българското правителство да не пренебрегва никакво обвинение, подкрепено съ факти. Както и другъ пжть го писахъ, честьта на България стои по-високо отъ всички **волентирски** интереси. Следъ завземането на земитѣ отъ нашитѣ войски ние носимъ отговорность за всѣкакви четнически безобразия. Ще загубимъ най-добритѣ си приятели въ Европа, ако толерираме притѣсненията и престжпленията. А азъ чувствувамъ удоволствие, колчемъ прочета нѣкое опровержение или съобщение за наказанъ престжпникъ — **патриотъ.** Българскиятъ народъ не е съставенъ отъ ангели, и никой нѣма да ни обвини, че се срѣщатъ тукъ-таме престжпници, но всички ще гракнатъ противъ насъ, ако правителството не ги преследва. Забележително е, че гдето има редовни войски, нѣма никакви оплаквания.

Ние, делегатитѣ, се занимаваме съ гостувания — а докога ще трае това положение? Добре, че имамъ друга (легационна) работа, а то инакъ бихъ почналъ да се отекчавамъ отъ тая празднота.

Съ поздравъ и почитание

М. Ив. Маджаровъ.

Когато румънцитѣ видѣха, че не ще могатъ да се споразумѣятъ съ българитѣ направо за отстжпването на нѣкои наши земи, които искаха като компенсанция, за гдето сж стоели неутрални презъ Балканската война, тѣ се отнесоха до Посланическата конференция, която по онова време заседаваше въ Лондонъ. Цельта на тая конференция бѣше да обсжди нѣкои въпроси, като Албанския, като въпроса за Егейскитѣ острови и пр., въ които известни Велики сили бѣха специално заинтересовани, и за това на румънското искане се поглеждаше отначало неблагоприятно, но отпосле се възприе да се изслуша отъ конференцията представителтъ на Румъния. Въ единъ частенъ разговоръ съ Съръ Ед. Грей азъ разбрахъ, че ние не само не трѣбваше да се боимъ отъ Лондонската посланическа конференция, но трѣбваше да желаемъ именно въ тая конференция да се тури край на румънскитѣ претенции. Но и другитѣ държави на Съглашението не се носѣха твърде симпатично къмъ тъй неоснователното искане, каквото бѣ румънското. Съгла-

шенската дипломация, обаче, гонѣше и други по-далечни цели. Ней ѝ се искаше да отцепи Румъния отъ Тройния съюзъ и сѫщевременно да създаде единъ по-голѣмъ блокъ, отколкото бѣше Балканскиятъ съюзъ, за да може той да се изпрѣчи срещу германското нашествие къмъ Мала Азия. И отъ тая гледна точка тѣ бѣха прави да искатъ нашето съдействие (па макаръ съ известни жертви). Азъ имахъ сѫщитѣ съображения, когато телеграфирахъ въ София да ме натоварятъ да свърша почнатитѣ преговори съ Румъния. Азъ бѣхъ възмутенъ, наистина, както и всѣки българинъ отъ румънскитѣ претенции, но това справедливо възмущение не ми прѣчеше да се нагърбя съ една твърде непопулярна задача.

На моето писмо г. Гешовъ отговори:

София, 29 януарий 1913 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Дължа Ви отговоръ на дветѣ Ви частни писма отъ 20 и 24 того, отъ които последното бѣ донесено отъ препорѫчаната чрезъ него госпожица Borthwick, стара наша познайница покрай баща ѝ, добриятъ генералъ Borthwick. Като казвамъ стара, азъ не съмъ много галантенъ, тъй като госпожицата при първото още посещение, което ми направи, намѣри случай да ми яви, че е на 21 година. Забравила бѣше очевидно, че преди нѣколко минути бѣ ми изказала желание да отиде да фотографира кѫщата, въ която живѣела въ Пловдивъ преди 1885 г., и която добре помнѣла.

Напълно съмъ съгласенъ съ Васъ, че отвратителна политика е да се скарame съ всичкитѣ си съседи. Затова и правя всичко възможно съ съюзницитѣ си да бѫдемъ добре, и то не само догдето подпишемъ мира, но и подиръ подписването му. Питамъ се дори често, дали азъ следъ всичко, що направихъ за осѫществлението на съюза, мога да остана начело на българското правителство въ деня, когато тоя съюзъ се провали? Не ще ли бѫде по-добре въ видъ на протестъ противъ тия, върху чиято вѣрность и лоялность азъ възлагахъ такива свѣтли надежди, когато третирахъ и подписвахъ съ тѣхъ съюза, да се оттегля азъ и да оставя други да се карать и, може би, — ужасно! — да се биятъ съ тѣхъ? Замѫчила ме е тая мисъль отъ нѣколко време насамъ, особено отъ какъ, въпрѣки всичката моя миролюбива и лоялна политика, зачестиха тия ужасни сведения за гръцки и сръбски изстѫпления въ окупиранитѣ отъ тѣхъ български страни. Дано нашитѣ съюзници се стреснатъ и не дойде работата до една печална за насъ, а радостна за нашитѣ противници развръзка.

Въ „Neue Freie Presse“ отъ миналия петъкъ имаше една статия за въпроситѣ, които подлежатъ да се решаватъ отъ Посланическата конференция въ Лондонъ. Едно съкращение на тая статия се протелеграфира и на „Таймсъ“. Ще го намѣрите въ броя му отъ миналата сѫбота (февруарий 8 н. с.). Ще Ви моля да поразпитате и явите, дали сѫ вѣрни решенията, които се тамъ даватъ по четиритѣ въпроса. Важенъ за насъ е особено въпросътъ за Солунъ. Тукъ у насъ има силно движение да не жертвуваме югозападната часть отъ българска Македония (Воденско, Леринско, Костурско, Ениджевардарско) за Солунъ. Дори и депутация отъ Вѫтрешната организация говорила на Гоце Радевъ, А. П. Шоповъ и пр. (които сѫ всичкитѣ на това мнение) да не правимъ тая грѣшка. Г-нъ д-ръ Даневъ, обаче, не е на това мнение. И ние обсѫждаме въпроса въ свръзка съ предложенията, които направи Австрия да ни подкрепи за Солунъ срещу известни ней икономически отстѫпки (участие въ пристанището му, желѣзницитѣ да си останатъ въ рѫцетѣ на Източната компания, новъ търговски договоръ и пр.). Затова е необходимо да знаемъ ние, какво става въ Посланишката конференция, и Ви моля да следите зорко и да ни явявате дори по телеграфа редовно за всички нейни дебати и решения, до колкото е възможно.

Приемете искренитѣ ми поздрави

Ив. Ев. Гешовъ.

Въ това писмо азъ забележихъ едно тежко разочарование у г. Гешовъ. Разочарование и дори отчаяние не отъ самата идея за Балканския съюзъ, която нашиятъ народъ и неговитѣ родолюбиви първенци бѣха жадували десетки години, а отъ известни действия на съюзническитѣ и наши дейци, които, за да покажатъ голѣмия си патриотизъмъ, хвърлиха България въ една пропасть. Думитѣ на г. Гешовъ: **„азъ ще се оттегля и нека други дойдатъ да се каратъ и, може би, биятъ“** ме не само нажалиха, не само ме смутиха, но и възмутиха. Азъ знаехъ за стълкновенията съ съюзническитѣ армии, челъ бѣхъ много оплаквания срещу сърби и гърци, но не подозирахъ, че той срѣща мѫчнотии и отъ високото мѣсто. Въ писмото си отъ 5 февруарий, което давамъ по-нататъкъ, азъ се мѫчехъ да предумамъ г. Гешова да не напуща поста си; и то не защото му бѣ потрѣбна властьта, а защото той бѣ една гаранция за запазването на Балканския съюзъ, който, споредъ менъ, имаше да изиграе въ бѫдеще една по-велика роль отъ тая, която изигра на Балканския полуостровъ срещу Турция. Но трѣбва да кажа, че макаръ предупреждението на г. Гешовъ да бѣ твърде сериозно и твърде внушително, азъ все продължавахъ да мисля, че даже, когато подаде оставка, тя не ще бѫде приета отъ държавния глава, а ще (на царя) послужи само да корегира поведението си. Царь Фердинандъ знаеше, че промѣната на Гешовия кабинетъ ще възбуди у съседитѣ подозрение и ще ги накара още повече да се сближатъ помежду си и да се приготвятъ за всѣка евентуалность. Царь Фердинандъ знаеше, че едно настояване отъ негова страна да не се прави въ тоя моментъ министерска криза щѣше да се вземе отъ Гешова въ внимание и щѣше да се отложи промѣната поне до тогазъ, догдето се сключи миръ и се раздѣлятъ по миренъ начинъ завладѣнитѣ територии. И моитѣ думи къмъ г. Гешовъ имаха повече за цель, него да накарамъ да не настоява за оставка. За Царь Фердинандъ нито помислювахъ, че може да предизвика толкова рано министерска криза. Отпосле, следъ станалия погромъ, азъ узнахъ, че оставката на г. Гешовъ е била посрещната отъ Царь Фердинанда съ задоволство . . . . .

Ето писмото за което споменавамъ, и което е отговоръ на г. Гешовото писмо отъ 29. I.

Лондонъ, 5 февруарий 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Както сте видѣли вече отъ дветѣ ми шифровани телеграми, азъ имахъ тия дни свиждане съ Съръ Ед. Грей и Съръ Артъръ Николсонъ. Тѣхнитѣ възгледи се различаватъ малко единъ отъ други по румънската работа. Съръ Артуръ още отначало ми се представи, че не вѣрва на румънскитѣ заплашвания и, макаръ да изказва мнение за по-бързо споразумение, не се тревожи тъй, както другитѣ. Той признава нашата правота и, ако не бѣше официалното му задължение, би се изказалъ за румънскитѣ претенции въ сѫщия смисълъ, както се изказваме ние помежду си. Снощи му изложихъ, какви бѫдещи отношения си приготовляватъ румънцитѣ съ своята неоказествима постѫпка. „Тѣ искатъ отъ насъ приятелство, следъ като ни ограбятъ, и то въ най-тежкитѣ минути на нашия исторически животъ“, казахъ му азъ. „Но възможно ли е приятелство на такава основа? Ето азъ, единъ старъ

вече човѣкъ, който съмъ прекаралъ живота си въ желания да видя малкитѣ източни народи въ съюзъ и приятелство, не мога да говоря за сегашното поведение на румънското правителсто безъ възмущение. . . А какво да кажа за младежьта, която се бие сега около Одринъ и около Мряморното и Черното морета? Боя се, че българитѣ нѣма да забравятъ това поведение на румънскитѣ управници". Англичанитѣ чувствуватъ безправдата и вѣроломството. Като извадите нѣколко лица, които по неизвестни причини защищаватъ Румъния, цѣлата английска нация се възмущава отъ румънскитѣ претенции. И когато Ви телеграфирахъ преди месецъ, че никакви компенсации не трѣбва да искаме отъ румънцитѣ за нашитѣ принудителни отстжпки, азъ го правѣхъ отъ инстинктъ, защото го чувствувахъ и чувствувамъ съ всичкото си сжществуване, че не трѣбва да оправдаемъ по никой начинъ румънската постжпка. Нека оставимъ вратата отворена на тия, които дойдатъ следъ насъ, да си отвърнатъ на вѣроломния съседъ. Не съмъ въ България, но съмъ увѣренъ, че това е чувството на цѣлия български народъ. Всичко, което направимъ сега, ще бжде принуждение и отъ нужда да запазимъ онова, което съ толкова скжпи жертви спечелихме. Много сериозни англичани сж ми говорили: „Спасете се сега, за да можете следъ нѣколко години да имъ върнете десетократно". Въ днешния брой на в. „Таймсъ" въ една телеграма отъ Букурещъ се казва, че понеже българитѣ съ своитѣ преговори доказали, че признаватъ правото на Румъния за компенсация, то трѣбвало да приематъ и другитѣ искания. Тоя е аргументътъ сега на румънското правителство. Азъ още отначало се боехъ отъ подобни заключения и затова поддържахъ предъ васъ, че не трѣбва да водимъ никакви преговори съ такива хора. Ако тѣ сж решени да ни нападнатъ, нашитѣ отсжпки нѣма да ги задоволятъ, и Вие виждате, какъ тѣ си промѣняватъ всѣки почти день исканията.

Вчера се възползувахъ отъ случая да обърна вниманието още единъ пжть въ Форейнъ офисъ върху безукоризненото поведение на българската войска и посочихъ на Съръ Артъръ писаното въ „Daily Telegraph" отъ Дарданелитѣ, отъ което Ви изпращамъ една изрѣзка. Тамъ се казва, че, споредъ изповѣдьта на самитѣ моаджири, българскитѣ войски не само не правятъ нищо лошо на мухамеданитѣ, не само заплащатъ за всичко взето отъ населението, но застрелватъ всѣки комитаджия, напримѣръ, въ заварено престжпление. Моето сегашно напомнюване е нуждно, защото нѣколко пжти вече се празѣха интерпелации въ камарата по нѣкакви си кланета. „Нито г. Гешовъ, нито азъ ще отидемъ да отричаме", казахъ азъ на Съръ Артъръ, „че сж правени незаконния отъ нѣкои комитаджии, но българската власть не отговаря нито морално, нито юридически, защото беззаконията и насилията сж извършени преди да се настани едно правилно управление". Голѣма часть отъ пакостницитѣ сж хора изъ Турция, които само сж чакали да се сплави турската власть, за да извършатъ необуздано много отвратителни дѣла. Но какво трѣбва да правятъ българскитѣ военачалници, когато се борятъ за сжществуването на България. Да зарѣжатъ турскитѣ войски ли, които макаръ да бѣгаха въ нѣкои мѣста, все пакъ продължаватъ да се биятъ и да трепятъ съ стотици хиляди българи? Азъ съмъ увѣренъ, че англичани да бѣха на тѣхното мѣсто щѣха да гледатъ преди всичко да смажатъ окончателно неприятеля, а после щѣха да се погрижатъ за въвеждането на редъ и за наказанието на престжпницитѣ. Има една американска поговорка, която казва: „Войната създава разбойници, а миръть ги привежда предъ сждилище." Ние държимъ за честьта на българската армия, не само като българи, но и като родители. Въ нея сж нашитѣ чеда, и ние не можемъ да допустнемъ, че тѣ ще отидатъ да убиватъ жени и деца. Комитаджийството е турско произведение, което разяждаше съ години Турската империя. То не можеше да не се прояви въ по-голѣма сила при преминаването на българскитѣ войски и разбѣгването на турскитѣ. Но то е една язва, съ която ще трѣбва да се разправя бждещето българско правителство. Азъ не искамъ да извинявамъ християнскитѣ безобразия съ турскитѣ, защото обикновено не сж пострадалитѣ, които си отмъщаватъ надъ виновницитѣ, а тия, които сж направили занаятъ грабителството. Ние трѣбва да бждемъ по-добри отъ турцитѣ, а не да се извиняваме съ тѣхнитѣ престжпления. Трѣбва да Ви обадя, че тая аргументация направи по-добро впечатление на Съръ Артъръ, отколкото другата, която е станала у насъ типична. Той ми каза, че въ Форейнъ офисъ никога не сж имали лошо мнение за българската войска, и че откровеността на българ-

ското правителство да признае сѫществуващитѣ факти е направила много добро впечатление.

Загатването Ви въ последното писмо (29 януарий 1913 год.), че може да се принудите да се оттеглите и да оставите други да се карать, а, може би, и биять съ съюзницитѣ, ме наскърбява, и то не защото ще напустнете властьта, а защото потръпвамъ предъ мисъльта, че можемъ утре да се биемъ съ тѣзи, съ които довчера проливахме заедно кръвьта си противъ общия неприятель. Виждамъ, че има неблагоразумни хора между сърбитѣ и гърцитѣ, но нима между нашитѣ нѣма неблагоразумни? Зная, че гърцитѣ и сърбитѣ сѫ по-шовинисти отъ насъ, и това страшно ме ядосва, но нима затуй ще трѣбва да се биемъ съ всичкия свѣтъ. Съ сърбитѣ въпросътъ е много ясенъ. Щомъ свържемъ мира съ Турция, ще ги поканимъ (съгласно договора) да напустнатъ завзетитѣ български мѣстности и сѫщевременно ще подложимъ на разрешение въпроса за спорнитѣ околии. Трѣбва още отъ сега да си приготвимъ тъй да кажа, доказателства. Ако сърбитѣ не искатъ да изпълнятъ писменитѣ задължения, и Господь ще ни оправдае, когато отправимъ стрелитѣ си срещу тѣхъ. Па има и една Велика държава, която носи донѣкѫде отговорностьта за тоя въпросъ . . . Отношенията ни съ Гърция сѫ много по-мѫчни, и то не само защото нѣма конвенция за подѣлението, но и защото ние ще вземемъ доста мѣстности, въ които има гръцко население. Тоя фактъ не може да се отрича, и за него не може да не се държи смѣтка. За смѣтка на тоя фактъ България ще трѣбва да направи известни концесии. Но когато се освободимъ отъ Чаталджа, Булаиръ и Одринъ, когато прекараме половината отъ нашитѣ войски презъ Македония, когато уредимъ фактически отношенията си съ Сърбия, когато се махне румънскиятъ таласъмъ, нашитѣ аргументи ще станатъ по-вѣски и нашитѣ съюзници ще станатъ по-благоразумни. Па най-сетне, ако ние скѫпимъ за съюза, като едно много полезно дѣло, нима тѣ не ще скѫпятъ. На Балканския полуостровъ оставатъ още неразрешени въпроси. По-мѫчно бѣше да убедимъ сърби и гърци, че могатъ да работятъ съ българитѣ и да печелятъ не само лаври, ами и голѣми пространства земя, отколкото да имъ посочимъ бѫдещитѣ перспективи — отворени и които ще се отворятъ. Само на Бога е известно бѫдещето. Вие знаете, че първоначално, когато Лойдъ Джорджъ поиска отъ менъ мнение за бѫдещето разпредѣление на турскитѣ земи, азъ поставихъ Солунъ, като неутраленъ и свободенъ градъ, защото предчувствувахъ завземането му отъ гърцитѣ и мѫчнотиитѣ, които ще ни се създадатъ за неговото владение. Както тогазъ, тъй и сега азъ предполагамъ, че на Орфано бихме създали чудесно пристанище съ грамаденъ трафикъ отъ цѣла наша Македония и отъ голѣма часть отъ Стара България. Солунъ въ ржцетѣ на гърцитѣ ще пропадне, но тия хора сѫ останали съ своитѣ фантазии, които ги докараха да живѣятъ само съ своята минала слава. Азъ бихъ предпочелъ да запазимъ българскитѣ околии, които споменавате въ писмото си, отколкото даже Солунъ. Азъ не бихъ отхвърлилъ ничия помощь даже и отъ Австрия, но не виждамъ да съответствува тя на жертвитѣ, които ни иска (участие въ пристанището му, желѣзницитѣ и пр.). Следъ това не виждамъ, въ какво ще се състои тази тѣхна помощь. Щомъ Австрия се яви на наша страна, Русия, Франция и Англия (особено при компенсациитѣ) ще помагатъ на противната страна. Тогазъ Гърция ще се представи предъ свѣта за една жертва на германизма, и ние ще трѣбва да носимъ тежки отговорности за последствията. По отношение на Гърция ние нѣмаме нужда отъ ничия помощь, защото ще ги удавимъ въ силата си. Намъ е нуждна морална и политическа помощь, за да тикнемъ гърцитѣ назадъ, а ми се струва, че не сѫ австрийцитѣ съ своитѣ разнообразни компенсации, които ще могатъ да ни я дадатъ. Попочтено и по-симпатично за чуждия свѣтъ ще бѫде, ние сами да изгонимъ гърцитѣ отъ Солунъ, отколкото да викаме на помощь австрийцитѣ срещу участие въ пристанището и концесии по желѣзницитѣ, търговскитѣ договори и пр. Мога да се лъжа, но моята българска съвѣсть тъй ми диктува. Въ Посланическата конференция, както Ви телеграфирахъ снощи, тоя въпросъ не е разискванъ и не вѣрвамъ да се разисква. Когато бѣше тукъ г. Венизелосъ, той е говорилъ на Съръ Ед. Грей, щото силитѣ на Тройното съглашение да се застѫпятъ за Гърция, и като арбитри да разрешатъ въпроса, но Съръ Едуардъ му отговорилъ: „Ако ние се застѫпимъ за васъ, Тройниятъ съюзъ ще се застѫпи за българитѣ, затова гледайте да разрешите своитѣ

мѫчнотии помежду си.“ Азъ мисля, че тая политика е най-добрата и за насъ. Като сключимъ мира съ Турция, ние ще представляваме държава съ около 7,000,000 население, съ постоянна войска 80—85 хиляди души, а при мобилизация повече отъ ½ милионъ души. Каква помощь ще ни даде Австрия по отношение на Гърция, която още не е обсадила Янина — градъ при нейната граница? Австрия е принудена да бѫде съ насъ за своитѣ собствени интереси, защото въ бѫдеще отъ насъ ще зависи до голѣма степень, какви коалиции и противъ кого ще се образуватъ на Балканския полуостровъ. Съгласно писмото Ви, азъ следя решенията на конференцията, макаръ да се държатъ твърде тайно, но мога още отъ сега да Ви увѣря, че всичко ще зависи отъ нашата военна сила. Падането на Одринъ ще разреши изведнъжъ нѣколко въпроса. Но закъсняването започна да произвежда тукъ безпокойствие, тъй като нашитѣ военни делегати при заминаването си оставиха впечатление, че въ една седмица всичко е свършено. Оттогава се минаха нѣколко недѣли, а Одринъ като че ли стои по-здраво. Разбира се, това не е истина, но за непосветенитѣ въ работитѣ маежътъ влияе неприятно. При срещата си съ Съръ Ед. Грей разбрахъ, че размѣненитѣ писма между императора и царя не сѫ докарали онова омекчение, което се очакваше. Писмата сѫ били много любезни, но не тъй, както пишатъ нѣкои вестници. **Интереситѣ сѫ много противоположни,** както се изразява Съръ Едуардъ. Въ всѣки случай общото вѣрвание е, че миръть ще се запази. Голѣмото миролюбие на г. Коковцевъ и г. Сазоновъ насърдчаватъ съперницитѣ руски да постоянствуватъ въ своитѣ прекалени искания. Забелязвамъ старата наивность въ новата руска политика. Г-нъ Сазоновъ помагаше на Италия, за да я отдѣли отъ Тройния съюзъ, а Италия му отговори съ по-ранното подновяване на съюза. Сега помага на Румъния, за да я отдѣли отъ Австрия и Германия, а ще постигне съвсемъ противоположни резултати.

По въпроса за мѫчнотиитѣ, които посрещаме — вънкашни, па мисля и вѫтрешни — ще Ви пиша въ едно последващо писмо. Сега Ви поднасямъ поздравленията си и почитанията си

М. Ив. Маджаровъ.

Продължавахъ да държа г. Гешовъ въ течение не само на румънския въпросъ, но и на другитѣ въпроси, които сѫ за менъ нашата сѫдба. При многото клевети и обвинения се прибавиха и тѣзи за вършеното отъ нашитѣ войски насилие върху чужди населения. Особено ме смущаваше провлачането на преговоритѣ за мира отъ Турция. Въ това провлачане азъ виждахъ фатални последствия за нашата страна, но никой отъ насъ не бѣше въ състояние да подтикне напредъ преговоритѣ и да ги направи побързи. Има нѣща, който може да ги разбере и оцени само оня, който е боравилъ съ тѣхъ, или който е изучавалъ подробно преговоритѣ за миръ при наличностьта на съюзи и коалиции на нѣколко държави. И колкото повече се боехъ отъ провлачането на преговоритѣ, толкова повече ме ядосваха новитѣ компликации, които внасяха нѣкои наши фактори съ своята неотстѫпчивость и прекалени претенции. Царь Фердинандъ се показваше неблагодаренъ отъ нашитѣ умѣрени предложения въ Лондонъ и чрезъ своитѣ пратеници постоянно насъскваше за нови и нови искания, а пъкъ нѣкои наши патриотари продължаваха да вършатъ мародерство въ новоприсъединенитѣ земи.

Английското обществено мнение, обаче, продължаваше да се отнася съвсемъ несимпатично къмъ румънскитѣ претенции. Имаше вестници, които считаха поведението на Румъния даже безнравствено. Прочутиятъ хумористически вестникъ „Пѫнчъ“ публикува една карикатура, въ която се изобразяваше българинътъ, че си съблѣкълъ дрехитѣ край р. Дунавъ, за да спасява давящия се

братъ, а въ това време румънецътъ му открадва дрехитѣ и го оставя голъ. Но това бѣше само нравствената страна на въпроса, положението изискваше други срѣдства и друго решение. Румъния бѣ защищавана усърдно отъ Тройния съюзъ, и трѣбваше да се направи нѣщо, за да се избѣгне едно какво и да било сблъскване между Съюза и Съглашението. Личеше на всѣка стжпка, че Русия не е готова за една голѣма война. Не само нейнитѣ дипломати, но и нейнитѣ военни и отговорни лица говорѣха безъ заобикалки, че на Русия трѣбватъ още десетина години най-малко, за да реорганизира армията си и да я снабди съ новото въоржжение. Това признание на слабость и неподготвеность тѣ правѣха тъй често и тъй на високо, щото на българина ставаше тжжно да го слуша. Но то бѣше истина. Мене го казаха повѣрително още на 1912 година и Сазоновъ, и генералъ Ермоловъ, руски воененъ аташе въ Лондонъ, и толкова други компетентни личности. И азъ вѣрвахъ, че Русия не бѣше готова за война и не я искаше. Сжщото бѣше и за Англия и за Франция. Та затова правѣха и всички усилия да я избѣгнатъ.

Най-после получихъ писмо отъ финансовия министъръ г. Т. Теодоровъ, съ което ми известяваше, че въпросътъ за румънскитѣ компенсации се пренася въ Петроградъ. Азъ усѣтихъ едно облекчение. Увѣренъ бѣхъ, че тамъ ще се реши, и България ще се избави отъ една нова опастность. Никой повече отъ руситѣ не желаеше сключване на миръ и отстраняването на всички мжчнотии, които заобикаляха България. Отъ друга страна, никоя друга държава не можеше да упражнява такъвъ ефикасенъ натискъ надъ Румъния, както нейната могжща съседка Русия.

Писмото на г. Т. Теодоровъ имаше следното съдържание:

М-во на финанситѣ.

София, 10/23. II 1913 година.

Драги Михаилъ Иваничъ,

Днесъ представителитѣ на Великитѣ сили ще ни поискатъ съгласието, щото да оставимъ на тѣхъ решението на спора ни съ Румъния, и ние ще го дадемъ. Печелимъ това, че се избѣгва едно въоржжено стълкновение. Губимъ, че предоставяме сждбата си на другъ. Понеже решението ще се пренесе въ Лондонъ на посланицитѣ — твоята задача става първостепенна, и ти ще трѣбва сега да проявишъ всичката си енергия, способность и усърдие патриотическо. Ние искаме да запазимъ à tout prix Силистра (града) и поради това дадохме крепостьта му (ключа на Добруджа, както казватъ румънитѣ). Дадохме и една брѣгова линия по Черното море неопредѣлена, все пакъ съ сжщата цель, за да спасимъ Силистра (града). Ние считаме, че ще бжде унизително за България да пожертвува градоветѣ си, центрове на култура, политически животъ и пр., като Силистра, и решихме се да отстжпимъ по-скоро 3 пжти повече многолюдна територия, отколкото единъ градъ. Г-нъ Даневъ устно и неофициално предъ Гика е казалъ (и то безъ пълномощие отъ министерския съветъ за това свое изявление), че, за да спасимъ Силистра, ние можемъ да отидемъ въ отстжпкитѣ си дори и до Шабла на Черното Море, но това заявление е частно, и ние можемъ да го оттеглимъ, както румънитѣ отрекоха толкова много отъ своитѣ изявления. Гика пъкъ заявилъ тоже частно предъ Данева и Сарафова (и сега го отрича, струва ми се), че, ако ние

дадемъ и града Силистра, тѣ сѫ готови да се откажатъ отъ морския брѣгъ, и се задоволятъ само съ онова разширение на Мангалия, което е констатирано въ Лондонския протоколъ. Нашата най-голѣма задача трѣбва да бѫде сега да не би предъ Посланическата конференция да изгубимъ и Силистра и морския брѣгъ до Шабла, когато подъ туй, което до сега се води помежду двете страни, явно бѣше, че, ако жертвуваме Силистра, ще спечелимъ морския брѣгъ. По-навѫтре отъ Шабла, не вѣрвамъ въ никой случай, никоя държава да имъ даде. Каквото обаче се печели надъ Шабла, и ако сполучимъ да отървемъ Силистра, за което бѣше ми обещано въ Петерсбургъ и отъ срещата ми съ Сазанова, че ще направятъ всичко „възможно“ — то ще трѣбва да бѫдемъ доволни, докато дойде единъ день „Голѣмъ день съ малка пита“ и за Румъния. Вземи си отъ сега грижата и се приготви да действувашъ, като не пропускашъ да телеграфирашъ **възможно по-често** тукъ, защото другаритѣ сѫ много нетърпеливи и постоянно ще се питатъ, както и до сега, нѣма ли нѣщо ново отъ Лондонъ? — Оттукъ ще се направи и единъ мемоаръ въ защита на нашето гледище.

Сега друго. Като бѣхъ въ Парижъ, останахме съгласни, че тамъ ще се направи единъ заемъ отъ 300 милиона безъ конверсията, и че за тази последната френскитѣ банки ни оставятъ свободни да третираме съ Лондонъ, Берлинъ, Виена, кѫдето се намира нашиятъ 6% заемъ отъ 1892 година. До сега азъ съобщихъ това мое намѣрение (за конвентиране) само на една берлинска банка и на Sir Henry Bax Ironside и считамъ, че е навременно вече да те уведомя и тебе, преди да направя нѣкои постѫпки или разговори съ нѣкоя английска банка. Sir Henry ми каза, че лицето Braunstein било сега въ Бразилия и едва ли ще може да се занимае съ въпроса (живѣелъ въ Hyde Park street по-рано), но най-сериозна банка, която въ Лондонъ може да се занимае съ нашитѣ работи, е Hambro et c-ie, а сѫщо Bank of London County and Westminster. Съ първата има сношение Дедекенъ, който сѫщо има сношение и съ Neuman et Lübock; азъ, обаче, не съмъ говорилъ нищо. Ако до нѣколко дни не се получи формално предложение отъ германската банка, азъ мисля, че ще можемъ сериозно да влѣземъ въ преговори съ английски банки и ще успѣемъ този пѫть — първи по редъ да сключимъ единъ заемъ въ Англия, нѣщо, което ще съставлява епоха въ нашата финансова политика и въ нашитѣ сношения съ Англия. Заемътъ ще бѫде $4^1/_2$% на сума 100 милиона номиналенъ капиталъ или 4 милиона английски лири. Заемътъ, който ще се конвертира е 80 милиона 6% 1892 г. и пласиранъ: около 25 милиона въ България, 25 милиона въ Англия, 25 милиона въ Берлинъ и 15 милиона въ Виена. Нашата банка ще вземе участие за 20 милиона, тъй че ще трѣбва английскитѣ банки да намѣрятъ само 80 милиона. Нѣщо съвършено леко и сигурно за голѣмъ успѣхъ. Ако бѫдешъ запитанъ отъ нѣкоя отъ голѣмитѣ кѫщи или случайно се срещнешъ съ тѣхъ, можешъ да ги сондирашъ, както можешъ да предуведомишъ за този проектъ Съръ Ед. Грей, на когото, вѣроятно, ще пише и Sir Henry. Емисията ще стане следъ сключване на мира, но преговоритѣ могатъ да бѫдатъ направени и сега. Французитѣ нѣма да взематъ участие и не ще се сърдятъ. Schraader сѫщо може да иска да вземе участие, както и Bolton frères.

Т. Теодоровъ.

Солунъ и Родосто.

Тия бѣха двата пункта, къмъ които, за чудо, бѣше се втурнало българското обществено мнение, готово да се скара съ цѣлъ свѣтъ, но да излѣзе на тия две пристанища. Какви не аргументи не даваха, за да се докаже, че България не само има нужда, но и право да не отстѫпва нито единия, нито другия градъ. На това мнение бѣше преди всичко и надъ всичко царь Фердинандъ, който употрѣбяваше всички срѣдства да увлѣче и войската и народа въ тоя пѫть. Всѣки единъ отъ неговитѣ служители и приятели, който пристигаше въ Лондонъ, считаше за дългъ да ми донесе

много здраве отъ Негово Величество и да ми каже, че той се надѣва на моята позната твърдость и на моя високъ патриотизъмъ, че ще устоявамъ докрай правата на България. Царь Фердинандъ знаеше моето мнение и по двата тия въпроса, защото бѣхъ го излагалъ много пѫти въ писмата си до Неговия пръвъ министъръ, но предполагалъ е, вижда се, че ще може да ме увлѣче въ своята идея. А сполучеше ли това, той си осигуряваше делегацията. Военнитѣ, безъ изключение, вървѣха съ царя. Даже тия, които разбираха трудноститѣ — да не кажа невъзможностьта — за постигането на подобна цель, сякашъ, стѣсняваха се да кажатъ, че ни е достатъчно това, което ни даваше договоръть и победитѣ. Нѣкои отъ тѣхъ ми правѣха впечатлението, че играятъ ролята на ония млади подпоручици, които сѫ готови — поне на думи — да превзематъ всички крепости на свѣта. Но увлѣчението не се ограничаваше само въ оня крѫгъ хора. Въ всички крѫгове имаше лица, които искрено вѣрваха, че ние можемъ да вземемъ и Солунъ и Родосто, и дори да си отворимъ коридоръ за Адриатическо море. А пъкъ опозицията? Тя почти цѣла цѣленичка бѣше за голѣма България — отъ Дунавъ до Егейско море, и отъ Мряморно до Адриатическо. Сега ние можемъ да се чудимъ на тия блѣнове, но пренесемъ ли се въ ония времена, когато нашитѣ войски стоеха предъ стенитѣ на Цариградъ и стенитѣ на Солунъ, когато нашитѣ победи се посрѣщаха съ ентусиазъмъ и въ Петроградъ, и въ Лондонъ, и въ Парижъ, и въ Римъ, дори въ Берлинъ и Виена, ние ще можемъ не да оправдаемъ, разбира се, а да си обяснимъ увлѣчението, което бѣше обхванало ония, които не бѣха посветени въ тайнитѣ на Боговетѣ и които си мислѣха, че, като сме разгромили Турция, ще можемъ да надделѣемъ и интереситѣ на Великитѣ сили. При такива условия азъ и тогазъ, па и сега ценя мѫчното положение на министритѣ, които трѣбваше да защищаватъ умѣреностьта и скромностьта. Тая теза бѣше разумната, но тя бѣше непопулярната. Нейнитѣ защитници можеха да бѫдатъ освиркани отъ тълпата, подкопани отъ царя и натирени отъ войската.

Българскиятъ народъ, поне въ болшинството си, бѣше се дотамъ забравилъ, че всѣки единъ, който му говорѣше по онова време за умѣреность, минаваше за страхливецъ или пъкъ за недостатъчно патриотъ. Даже Русия, която ни бѣше дала въ тая война и морална и материална подкрепа, бѣше станала за мнозина българи неприятелка. Никога, може би, русофобщината не бѣ се разнасяла между българитѣ съ такава ожесточеность, както презъ 1913 година, когато нашитѣ войски стоеха край Мряморното море и гледаха отдалече въ мъглата силуетитѣ на Цариградскитѣ джамии. Имаше българи, които бѣха помислили, понеже сме стигнали вече до Чаталджа, че можемъ всичко да правимъ.

Колко силно е било желанието у българитѣ да имаме Родосто, служи писмото на тогавашния министъръ на просвѣщението г. Ив. Пѣевъ, който се е боялъ, че моето русофилство не ще ми позволи да се присъедини къмъ мнението на другитѣ двама делегати, та бѣше счелъ за нуждно да ми напомни моитѣ патриотически чувства.

Ето самото писмо:

М-во на нар. просвѣщение.

София, 29 ноември 1912 година.

Драги ми Маджаровъ,

Приемете съ госпожата най-сърдечнитѣ мои и на жена ми съболезнования за голѣмата загуба, която Ви сполетѣ въ лицето на Войникова.

Голѣмо щастие е за България, че Вие се намирате сега въ Лондонъ и ще бѫдете единъ отъ делегатитѣ за мира. Отговорностьта е голѣма, но Вие никога не сте бѣгали отъ отговорность и често сте носили отговорность и за други, та и въ случая, увѣренъ съмъ, съ голѣмо присърдце ще участвувате въ преговоритѣ.

Въ минутитѣ, що преживяваме, отъ голѣмо значение е темпераментътъ и настроението на действуващитѣ лица. Генералъ Фичевъ и покрай него и Савовъ бѣха тъй изплашени, че примирието щѣше да се сключи напълно при равни условия: безъ вдигане на блокада на Черното море и безъ използуване на желѣзницата покрай Одринъ. За това ще Ви разправи подробности г. Даневъ.

Увѣренъ съмъ, че при преговоритѣ за миръ нито Вие, нито г. Даневъ и за минута нѣма да престанете да бѫдете въ настроението на гордъ победитель и съ Вашия тактъ и настойчивость ще успѣете да накарате турцитѣ да приематъ нашето предложение за източната граница: Мидия — Родосто — Саросъ.

За да запазятъ Цариградъ, тъй тѣсно свързанъ съ престижа на Халифата, турцитѣ нѣма да рискуватъ да подновятъ войната. Тѣ сѫ си казали вече за своето европейско владичество, както пише „Таймсъ“ **„битти“.** Вие знаете, какво отчаяние се крие въ това „битти“, и какъ е невъзможно вече да се повърне куражътъ на турчина.

Страхувамъ се, обаче, че други иматъ повече интересъ да се остави задъ Цариградъ по-голѣмъ хинтерландъ. Това сѫ нашитѣ освободители. Времената, изглежда, сѫ изцѣрили д-ръ Д. въ голѣма степень отъ онова идолопоклоничество, съ което се отличава неговата партия спрямо руситѣ; ала все пакъ струва ми се, че нему, както и на нашия Теодоръ Иваничъ Теодоровъ, е противно да става неприятель на руситѣ. Тѣ не могатъ да престанатъ да ни обичатъ, не могатъ да се откажатъ отъ насъ, както една майка не може да се откаже отъ блудния си синъ, колкото тоя синъ да ѝ прави пакость и да ѝ струва пари. Защо тогава да не използуваме тая слабость на руситѣ къмъ насъ и, вмѣсто да остѫпяме, за да имъ угодимъ, вземемъ всичко, включително и онова, което не ще имъ бѫде приятно да влѣзе въ наши рѫце?

Не желая повече да се разпростирамъ въ едно писмо, но вѣрвамъ, че ме разбирате. Светотатство ще бѫде да правимъ отстѫпки повече за хатъра на други, отколкото на турцитѣ. Това пиша само Вамъ, защото зная, че еднакво съ мене сте еманципирани отъ всѣкакви „филства“ и идолопоклонства.

Вашъ преданъ

Ив. Пѣевъ.

По едно време получихъ и отъ Парижъ частна телеграма отъ тамошния български пълномощенъ министъръ Д-ръ Станчевъ, въ която ми казваше, че французкиятъ посланикъ въ Лондонъ Полъ Камбонъ ималъ изрични наставления да поддържа, вмѣсто линията Еносъ — Мидия, линията Кешанъ и пр. Азъ посетихъ посланика, който ми обади, че не е получавалъ подобно наставление и че, напротивъ, той настоява да се задоволимъ съ оная линия, върху която сѫ се съгласили държавитѣ отъ Тройното съглашение, и противъ която не възражаватъ държавитѣ отъ Тройния съюзъ.

Трѣбва да призная, че за това увлѣчение помогна донѣкѫде и християнското население покрай Мряморното море, което посрещна съ симпатии нашитѣ освободителни войски и което не искаше да се повърне отново подъ турския режимъ. По онова време ние бѣхме станали освободители не само на българитѣ, но и на другитѣ християнски населения, които биха предпочели българската власть предъ турската. И когато стана очевидно, че ние въ Лондонъ не ще настояваме за Родосто и неговитѣ околности, повдигна се въпросътъ за установяването на една автономна область между нашата граница и Цариградъ. Долнитѣ две писма до г-на Гешова и препратени менъ, показватъ, какъ сѫ гледали въ онова време чуждитѣ народности на нашата сила. Едното писмо е отъ Лозенградския военен губернаторъ, а другото отъ прочутия арменски революционеръ Андроникъ.

Тв. повѣрително.

Лозенградски
воененъ губернаторъ
2 януарий 1913 г.

Многоуважаеми Господине Министръръ—
Председателю, г-нъ Ив. Ев. Гешовъ,

Получихъ отъ Родосто — 28. XII писмо отъ Кръстьо Станчевъ, въ което като разглеждва положението на Родоския окржгъ, намира, че, ако тоя край се възвърне безусловно въ ржцетѣ на турцитѣ, населението ще бѫде подхвърлено на нечувани преследвания за неговото извънредно благоприятно държане спрямо нашитѣ войски и антагонизма, който следъ стѫпването имъ се е установилъ между гръцкото и турското население. Причината на това лежи отчасти въ обстоятелството, че както арменцитѣ, които сѫ доста много въ този край (около 12,000 души), а сѫщо и гърцитѣ (около 43,000 души) сѫ се държали много предизвикателно къмъ турското население, съставляващо само 58,000 души и което цѣло е останало на мѣстата си. Особено гръцкитѣ андарти сѫ оставили тамъ много лоши спомени, и отмъщението на турцитѣ въ случай, че тоя край бѫде повърнатъ, ще бѫде жестоко.

Тамошниятъ гръцки митрополитъ, който носи титлата Родоский и Хераклийски и Екзархъ Македонски, много почтенъ човѣкъ, обладаващъ орденъ на Св. Андрей Първозвани и много др. и единъ отъ кандидатитѣ за Вселенски престолъ, казалъ на Станчева: „Тъй, казва, се ангажирахъ съ българската кауза, че ако, недай Боже, бѫде тая область отстѫпена наново на турцитѣ — ще трѣбва да хвана политѣ на расото си и да се повлѣча подиръ българскитѣ войски . . . Туй е намѣрението и на моето паство". Положението на арменцитѣ ще бѫде още по-тежко следъ срещата, която тѣ устроили на своя войвода Андроника. За 14,000 българи и не говоря . . .

Предъ видъ на горното, въ преговоритѣ съ Турция, въ случай че тоя чудесенъ край бѫде решено да се отстѫпи на турцитѣ, ще трѣбва да се вематъ мѣрки за обезпечаване сѫдбата на християнското население било чрезъ временно окупиране отъ насъ Санджака, било чрезъ европейски контролъ, съ който да се гарантиратъ животътъ и имотътъ на тия предани намъ населения — нѣщо, което ни се налага отъ човѣшки дългъ, а сѫщо, мисля, и отъ държавната ни политика.

Съ почитание оставамъ преданъ Вамъ
Генералъ-майоръ — Вазовъ.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Препращамъ Вамъ това писмо. Обсѫдете Вие съ д-ръ Даневъ въпроса, дали може, въобще, да се подига въпросътъ за особенъ режимъ на Тракийската околия, ако не може да ни се отстѫпятъ, и ако може, разгледайте го съ делегатитѣ на съюзницитѣ. Гърцитѣ особено могатъ да Ви помогнатъ.

Съ поздравъ Гешовъ.

Родосто, 6. XII 1912 година.

Многоуважаеми Господинъ Гешовъ,

Днесъ, Никулденъ, когато тукъ въ Родосто, гдето има около 15,000 арменци, въ Малгара, гдето грамадното мнозинство е арменско, въ Кешанъ, Хайроболъ—въ цѣлата бивша турска държава въ Европа както и въ България, днесъ, когато наедно съ съгражданитѣ ни българи се възнасятъ къмъ Бога молитви за дългоденствието на внука на Царя-Освободителя, и се възхвалява отъ всички амвони дѣлото на Македоно-Одринското освобождение, дѣлото на храбрата българска армия, къмъ която армия ние, арменцитѣ отъ Кърджалийския отредъ, имаме честь да принадлежимъ, позволете ми да се обърна къмъ Вашето хуманно сърдце съ нѣколко думи.

И преди, когато четири години се ползувахъ отъ гостоприемството на Българското царство, и на 4, 6 и 7 ноември, когато се сражавахъ при Узунъ Химитлеръ, начелото на храбрата арменска рота отъ XII Лозенградска дружина, и на 15 ноември, когато участвувахме при пленяването на Яверъ-пашовата армия, и днесъ, когато съмъ заобиколенъ отъ ентусиазираното арменско население на Родосто, би трѣбвало да бжда много щастливъ, но азъ не мога да се радвамъ, като знамъ, че Армения още пъшка подъ турското иго.

Вие, многоуважаеми г-нъ Ив. Ев. Гешовъ, се борихте за свободата на България и днесъ сте истински щастливъ, като виждате осжществени идеалитѣ на България. Вие най-добре ще разберете прочее моитѣ страдания въ тоя моментъ.

Ние, арменцитѣ, и занапредъ ще се боримъ за свободитѣ на своя народъ. А сега, когато е сложенъ на дипломатическата маса въпросътъ за турското господство надъ християнскитѣ народи въ Европа и Азия, мисля, че могa отъ името на около 1,000,000 арменци въ цѣлокупна България и отъ името на цѣлия борящъ се за свободата арменски народъ да апелирамъ къмъ Васъ и да Ви кажа:

Господинъ Ив. Евст. Гешовъ, Г-нъ Министъръ-Президенте,

Не забравяйте да спомните въ инструкциитѣ си до Вашитѣ представители въ Лондонската конференция, не забравяйте да се застжпите и за **Армения**!

Ще Ви останемъ ние и цѣлиятъ ни измжченъ народъ вѣчно признателни.

Приемете моитѣ отлични почитания: Antronik.

Не бѣха само тия писма, които получавахъ отъ разни срѣди — особено македонски—за разширението на бждещитѣ ни граници. И то не само къмъ юго-изтокъ, но и къмъ старата гръцка граница. Тукъ давамъ мѣсто само на ония, които иматъ по-важно значение по причина на тѣхнитѣ автори. Всички, обаче, сж интересни, защото свидетелствуватъ както за благородния ентусиазъмъ, който бѣ обхваналъ тогазъ нашия народъ, тъй и за опасното увлѣчение, на което бѣха се подали мнозина.

За Солунъ увлѣчението бѣше още по-голѣмо. Ако въ Родосто нашитѣ българи търсѣха изходъ на Мряморното море и награда за направенитѣ презъ войната жертви, въ Солунъ тѣ търсѣха пристанище за Македония и Западна-България, търсеха бащинията си, търсѣха родния градъ на равноапостолитѣ братя св. св. Кирилъ и Методи. За Родосто бѣха слушали малко българи, и бѣха го видѣли само нѣколко, но за Солунъ нѣмаше българинъ, който да не е слушалъ нѣщо въ училището или въ живота. Солунъ бѣше въ главитѣ на всички, и на неговото завладяване бѣха привикнали да гледатъ не само като естествено, но и неизбѣжно. Който се опитваше да поддържа тезата, че Солунъ трѣбва да бжде гръцки, самъ си издаваше присждата на лошъ българинъ, даже на предатель. И азъ, когато говорѣхъ, че не трѣбва да за-

владяваме Солунъ, мотивирахъ го, не съ това, че не е нашъ градъ, че нѣмаме право да се ползуваме отъ неговото пристанище, а че временнитѣ обстоятелства не позволяватъ; обаче съ време той самъ ще се присъедини къмъ насъ, защото не може да сжществува и процъвтява безъ насъ.

Но ако въпросътъ за Солунъ не вземаше остъръ характеръ въ срѣдата на българската делегация, причината бѣ, че тя имаше за мисия да сключи миръ съ Турция и да опредѣли границитѣ между Турция и България, а колкото за Солунъ и за другитѣ освободени земи щѣше да се занимае друга делегация. И това бѣше твърде правилно. Ако ние въ Лондонъ, преди да сме сключили миръ съ Турция, започнѣхме да дѣлимъ окупиранитѣ земи — можеше да ни доведе до остри недоразумения, които щѣха да насърдчатъ Турция да се съпротивлява на представенитѣ отъ балканскитѣ съюзници условия. Но въ частни разговори се размѣняха думи за начина на разпредѣлението на земитѣ и за нашитѣ бждещи отношения. Забелязваше се, обаче, издалече, че сръбскитѣ и гръцки делегати си шепнатъ на ухото, което не бѣше добъръ знакъ за нашитѣ бждещи отношения. Гърцитѣ бѣха решили да задържатъ Солунъ за себе си и не показваха никаква наклонность за отстжпки. У сърбитѣ се забелязваше предпочитание къмъ гръцкитѣ претенции, отколкото къмъ българскитѣ. Въ това най-силно се проявяваше първиятъ сръбски делегатъ Новаковичъ, знаменитъ историкъ, но фанатизиранъ шовинистъ, който се правѣше, че не знае нищо за нашитѣ договори съ Сърбия и за поставенитѣ граници между двѣтѣ славянски народности въ Македония.

Бждещето на Одринъ.

Най-мжчителниятъ периодъ, който прекарахъ въ Лондонъ отъ пристигането си въ тоя градъ до сключването на мира съ Турция, бѣ времето, презъ което чакахме да падне Одринската крепость; особено днитѣ, които се изминаха отъ прекжсването на мирнитѣ преговори до превземането на Одринъ. Тоя периодъ бѣ мжчителенъ, не само защото България трѣбваше да дава нови жертви, а и защото отъ падането на Одринъ зависѣха нашитѣ придобивки къмъ изтокъ и юго-изтокъ. Около Одринъ бѣ ангажиранъ престижътъ на нашето отечество, както по отношение на неприятеля, тъй и по отношение на съюзницитѣ. Одринъ бѣ привлѣкълъ вниманието на цѣлия свѣтъ. За Одринъ пишеха всички вестници, за Одринъ питаха всички английски приятели, за Одринъ блѣнуваха всички българи. Но Одринъ не падаше. Азъ се мжчехъ да обяснявамъ закъсняването съ желанието на българскитѣ военачалници да не правятъ нови жертви, обаче, всички предвиждани срокове миналаха, безъ да дадатъ очаквания резултатъ. Но при все това вѣрата ми, че Одринъ ще падне и ще бжде български, бѣше непоколебима. Тя бѣ дотолкова непоколебима, че въ писмата си до министъръ-председателя сочехъ дори плановетѣ и условията, при които би могло да се направи отъ него единъ модеренъ привлѣкателенъ градъ.

Ето какво му писахъ по този предметъ:

Лондонъ, 23 февруарий 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Вчера бѣше дошелъ въ легацията румънскиятъ министъръ Мишу. Стана дума за нашитѣ отношения. Макаръ разговорътъ да носѣше частенъ характеръ, азъ Ви го съобщавамъ, защото мисля, че представлява държавенъ интересъ. Той ми каза: че, ако имъ се отстжпи Силистра, тѣ ще напустнатъ всичкитѣ си други претенции. Отговорихъ му, че, ако Силистра мине въ тѣхни ржце, половината отъ населението ѝ ще я напустне и ще отиде въ България да проповѣдва омраза противъ Румъния, което ще бжде една опасность и препятствие за нашитѣ добри съседски отношения. Прибавихъ, че има единъ само начинъ да си запази Румъния придобититѣ мѣстности, и той е да ги добие съ съгласието на българското правителство: завладяване съ сила или чрезъ арбитражъ ще отложи само въпроса за по-благоприятни времена. Но, както ми изповѣда самъ г. Мишу, румънскитѣ сановници отдавна сж си турили въ глава мисъльта да завладѣятъ тоя градъ, и затова се отнасятъ пренебрежително къмъ всички предупреждения. Въ свръзка съ тоя въпросъ той ми загатна, че Румъния е готова да ни улесни и подпомогне въ мжчнотиитѣ ни съ нашитѣ съюзници. Отговорихъ му, че, ако не приемемъ това тѣхно предложение, то не е отъ недовѣрие или гордость, а защото искаме да се разправимъ съ неприятеля и съ своитѣ съюзници сами и направо. Преди да опитаме всички мирни срѣдства, нѣма да прибѣгваме нито до насилие, нито до чужда помощь. Тогазъ ми загатна, че можемъ да се споразумѣемъ за Цариградъ и за други въпроси (разбирамъ Албанския). Казахъ му, че по тия въпроси, наистина, може да стане споразумение въ бждеще, но то ще зависи отъ начина, по който ще се разрешатъ сегашнитѣ ни недоразумения. Не останатъ ли нѣкои горчиви следи помежду ни, нека бждатъ увѣрени румънцитѣ, че най-лесно могатъ да се споразумѣятъ съ българитѣ, защото тѣ не се ржководятъ отъ отвлѣчени и фантастични идеи. Когато му казахъ, че по въпроситѣ за Цариградъ и Албания сж заинтересовани всички Велики сили, той ми отговори: „Да, но, споразумени, ние можемъ да отстранимъ всички мжчнотии."

Заключението е, че румънцитѣ, макаръ че не искатъ да го кажатъ, но то се вижда въ всичко, сж неблагодарни отъ сегашната си политика и искатъ да я поправятъ. Тѣ искатъ да си осигурятъ едно ново парче земя въ случай, че България отново порастне било къмъ Босфора, било къмъ Адриатическо море. Моето мнение е, че това ще зависи отъ условията. Ако румънскитѣ претенции не сж голѣми, и ако единъ день тѣхната помощь е неизбѣжна, ние можемъ да се съгласимъ. Въ политиката е потрѣбна по-голѣма еластичность, отколкото въ частния животъ.

Понеже е възможно Хаки паша да бжде единъ отъ турскитѣ делегати въ мирната конференция, то считамъ за потрѣбно да Ви уведомя, че той е единъ фанатикъ турчинъ, който не знае даже да скрие своя фанатизъмъ, както знаятъ мнозина отъ неговитѣ еднородци. Предъ представителя на „Reuter'овата агенция" той казалъ: „Не ми се иска да бжда делегатъ, щото ще трѣбва да подавамъ ржка на тия убийци (съюзницитѣ). Въ продължение на петь вѣка турцитѣ не сж убили толкова християни, колкото тия варвари избиха въ два месеца. Англия имъ симпатизира само за това, защото сж християни, а не защото сж добри и по-прогресивни отъ насъ". Въ тоя смисълъ е говорилъ доста груби работи. Това се прави, разбира се, съ цель да се спечели английското обществено мнение. Човѣкъ съ подобни идеи не може да бжде полезенъ делегатъ на една държава, която всѣки день се приближава къмъ пропастьта, но той е младотурчинъ и играе важна роль въ правителственитѣ кржгове.

Макаръ Одринъ да не е още капитулиралъ, но мисля, че не ще бжде съвсемъ безполезно, ако Ви изложа нѣкои свои мисли по неговото бждеще. Азъ мисля, че още въ първитѣ дни на нашето влизане въ него ние трѣбва да вземемъ мѣрки, но моитѣ посочвания се касаятъ повечето за едно не съвсемъ близко бждеще, а за една нѣколко годишна програма, усвоена преди всичко отъ Н. В. Царя и после отъ разнитѣ му правителства. Одринъ

не е български градъ, а което е още по-важното, че нѣма поне такива български околии, каквито имаше едно време Пловдивъ. Като извадимъ Мустафа-паша, Лозенградъ и Малко-Търново, останалото е смѣсица, въ която преобладава чуждъ елементъ. Но специално за Одринъ сѫществува това обстоятелство, че той ще се предаде неразрушенъ съ цѣлото си чуждо население, и българинътъ ще бѫде единъ видъ гостенинъ. А Вие знаете, че азъ не съмъ за насилствени и беззаконни мѣрки. Обичамъ България, желая да я видя простната отъ море до море, и въ тия граници всичко да бѫде българско, но не съ разрушение, а съ култура. Ние не можемъ да развалимъ джамията „Султанъ-Селимъ", нито да я превърнемъ въ църква, като съборимъ нейнитѣ бѣли минарета, но можемъ да въздигнемъ една черква, на която кубетата да блестятъ поне толкозъ, колкото и на джамията. Въ София имаме храмъ-паметникъ „Св. Александръ Невски" за освобождението на България, ами въ Одринъ нѣма ли да построимъ подобенъ храмъ въ паметъ на удвоението на България и освобождението на Тракия и Македония?... Въ Одринъ чужденцитѣ—католицитѣ, евреитѣ и пр. —иматъ по една семинария, нѣма ли и ние да създадемъ едно духовно училище, въ което да се изучава добре гръцки, латински, па ако щете и еврейски? Одринъ отъ години е западналъ икономически, ако можемъ да му помогнемъ въ това отношение, ще въздигнемъ въ него българщината. Преди всичко трѣбва да държимъ тамъ единъ голѣмъ гарнизонъ, който да импонира на мѣстното население, па трѣбва да се въздигне и едно техническо училище. Чини ми се, че завещанието на Берона би могло да послужи за тази цѣль, а държавата да си издържа съ свои срѣдства гимназиитѣ. Струва ми се, че въ Одринъ трѣбва да се издигне и бѫдещиятъ военененъ музей. Тамъ трѣбва да бѫде цѣлата наша военна история, като захванете отъ Ботева, а, може би, и по-рано и продължавате, догдето България сѫществува. Може да имаме и други войни въ бѫдеще, но тѣ нѣма да бѫдатъ **освободителни.** Колкото голѣма вѣра да имамъ въ патриотизма, жилавостьта и военнитѣ качества на българитѣ, не предполагамъ, че нѣкога ще захване военененъ походъ съ по-голѣмъ ентусиазъмъ и единодушие, отколкото настоящия. А на тоя походъ Одринскитѣ полета сѫ най-голѣмитѣ свидетели.

Като гледамъ тукъ, колко много си служатъ съ каналитѣ, иска ми се да вѣрвамъ, че канализирането на Марица отъ Еносъ до Одринъ би било едно отъ голѣмитѣ подобрения. Одринъ трѣбва да стане и единъ желѣзопѫтенъ центъръ. Трѣбва да се уреди и то, колкото е възможно, по-рано въпросътъ за поземлената собственость. Трѣбва да се заселятъ изъ пуститѣ тракийски полета планински българи, които не само да обработватъ земитѣ, но и да внесатъ една по-голѣма живость въ тамошното население. Въ Тракия изобщо населението е по-мудно и по-необразовано, отколкото е, напр., въ Македония, но пъкъ чуждиятъ елементъ, особено гръцкиятъ, е по-малко фанатиченъ. Съ една добра политика ще можемъ да го сближимъ съ нашия и съ време да го погълнемъ окончателно. Въ това отношение би могло да ни послужи твърде много духовенството — българското и гръцкото. Следъ като ние стигнахме до Мряморното море, идеята за възстановяването на старата Византийска империя у гърцитѣ изчезва, а пъкъ нашето примиряване съ патриаршията ще улесни твърде много асимилацията. Трѣбва само гърцитѣ да се убедятъ, че не тѣ, а ние сме наследници на тия земи. Сърбитѣ взеха много да го прекаляватъ, но ще трѣбва да се търпи. Ако е имало нѣкога време, когато търпението е спасение, то е сега.

Съ сърдеченъ поздравъ
М. Ив. Маджаровъ.

Азъ вѣрвахъ тогазъ въ бѫдещето на Одринъ. Съ канализирането на Марица Одринъ можеше да стане единъ пристанищенъ градъ съ голѣмо значение. Нѣколко английски инженери бѣха ми говорили за концесии, като ме увѣряваха, че ще се намѣрятъ английски компании, които да вематъ на концесия постройката и експлоатацията на канала. Една отъ тѣхъ изпраща даже двама инженери, които да направятъ едно общо изучване ма мѣстността.

Тракия бѣ тогазъ, както е и сега, почти запустѣла страна. И това се дължи, не на почвата, а се дължи на външкашни причини. При всѣка война е имало изселвания и опустошения. Достатъчно е да припомнимъ изселванията станали презъ 19 вѣкъ, когато войницитѣ на Дибича минали Балкана, турското население е бѣгало масово къмъ Цариградъ и Азия, а пъкъ, когато да се оттеглятъ сѫщитѣ войски закъмъ Русия, християнското население ги последвало масово къмъ Дунава, за да заселятъ съ тѣхъ празднитѣ равнини (на Бесарабия и Южна Русия). Презъ време на Освободителната война на 1877—8 г. се повтори сѫщиятъ процесъ. Хиляди турски семейства избѣгаха и се разориха. Следъ това хиляди български семейства избѣгаха въ Източна Румелия, като напустнаха земитѣ и жилищата си въ Източна Тракия. Следъ всѣко възстание имаше и изселване. Презъ войната на 1912 г. се повтори сѫщиятъ почти опустошителенъ процесъ, догдето най-после турцитѣ, обаяни отъ своя успѣхъ, презъ 1913 година изтрѣбиха цѣлото българско население и очистиха Източна Тракия отъ този о п а с е н ъ елементъ. Но при едно правилно управление, при една сигурность на личностьта и на имота Одринъ и околностьта му биха станали цвѣтущи. Не сѫ много градоветѣ на Балканския полуостровъ, които се ползуватъ съ такова хубаво географическо положение и съ такава плодородна земя.

Моитѣ настоявания за по-скорошно сключване на миръ съ Турция.

Нашата скромность и умѣреность упражняваха твърде благотворно влияние въ Форейнъ офисъ. Съръ Ед. Грей ме приемаше и изслушваше съ готовность и благосклонность. Румънскитѣ претенции му се струваха несправедливи, сръбскитѣ стремежи къмъ Албания не само несправедливи, но и опасни за общия миръ — и по двата тия въпроса нашитѣ възгледи се срѣщаха напълно съ неговитѣ. Къмъ черногорцитѣ той се носѣше доста пренебрежително.

За срещата си на 27 февруарий съ него азъ доложихъ още въ сѫщия день на г. министъръ-председателя съ шифровани телеграми, а на другия день дадохъ подробности съ следното писмо:

Лондонъ, 27 февруарий 1913 година.

(Шифрована телеграма)

До Министъръ Гешовъ.

Съръ Ед. Грей съветва да не настояваме за обезщетение, ако желаемъ да имаме скорошенъ миръ. Никоя отъ Силитѣ по никой начинъ не ще допустне подобно обезщетение. Територията, която вематъ съюзницитѣ, била достатъчно обезщетение. Нашето възражение противъ участието ни въ цѣлия турски дългъ намиратъ за умѣстно. Вчера били викани въ Форейнъ офисъ сръбскиятъ и черногорскиятъ представители, за да имъ обадятъ, че тѣхнитѣ жертви за Скутари нѣма да влияятъ върху решенията на Силитѣ за тоя градъ. Изх. № 88.

Маджаровъ.

Лондонъ, 27 февруарий 1913 година.

(Шифрована телеграма)

До министръ Гешовъ,

Съръ Ед. Грей ме натовари да Ви телеграфирамъ, че не е въ интереса на България продължаването на войната, и нѣма да спечели повече отъ това, което сега би спечелила. Изх. № 89.

Маджаровъ.

Лондонъ, 28 февруарий 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Допълвамъ снощнитѣ си шифровани телеграми. Понеже Съръ Ед. Грей взима самъ инициативата за посрѣдничество по Българо-румънския конфликтъ, азъ счетохъ за нуждно да му предамъ лично единъ екземпляръ отъ мемоара по тоя въпросъ заедно съ дветѣ карти. Той ги прие съ благодарность и ми заговори най-напредъ за него. Съобщи ми, че е изпратилъ на английския посланикъ наставления и се надѣва тия дни да се започнатъ заседанията подъ председателството на г-нъ Сазоновъ. — „Румънцитѣ, вижда се, мислятъ, че Вашитѣ интереси ще бѫдатъ по-зле защитени въ Петербургъ, отколкото въ Лондонъ“, каза ми той шеговито. — „Да, кое мислите, че накара румънцитѣ да предпочетатъ Петерсбургъ? Да не би последнитѣ ласкания къмъ краля да сѫ навели румънцитѣ на мисъльта, че славянството нѣма вече значение за руската политика?“ запитахъ азъ. На тоя въпросъ Съръ Ед. Грей ми даде буквално следния отговоръ: „Когато бѣше тукъ г. Таке Йонеско, нашето обществено мнение се показа твърде неблагоприятно за румънскитѣ претенции. Видѣхте ли карикатурата на Punch?“ Когато му казахъ: да, той продължи: „Той извади лошо впечатление отъ разговоритѣ си съ менъ и съ посланицитѣ, затова се уплаши отъ Лондонъ. А защо посочи Петерсбургъ? Това е една загадка, но нѣмаше накѫде другаде да търси благоприятна атмосфера“. Това ми даде поводъ да му загатна още единъ пѫть, че тая политика не е на румънския народъ, който искрено желае да бѫде въ добри отношения съ насъ, а на управляващата класа, която въ Румъния, наистина, съставлява нѣщо отдѣлно отъ народа.

Следъ това ми обади, че повикалъ г. г. Груичъ и Поповичъ, за да имъ каже, че напраздно се правятъ тия грамадни жертви около Скутари, защото Великитѣ сили ще разрешатъ Албанския въпросъ, тѣ ще опредѣлятъ границитѣ, следователно, каквито да бѫдатъ последствията отъ тѣхнитѣ военни действия въ оня край, тѣ нѣма да повлияятъ на бѫдещия съставъ на Албания. „Изпращането на сръбски войски, каза ми той, дразни твърде много Австро-Унгария, и азъ се боя да не докара това нѣкои нови компликации. Европа нѣма да се впустне въ война за хатъра на Сърбия или Черна Гора, или за каприза на черногорския князъ.“ Когато му отговорихъ, че той е ангажиранъ да даде на Черна Гора една добра граница, той ми каза: „Да, да, той е единъ неотговоренъ човѣкъ (irresponsible man). Черна Гора и Сърбия ще вематъ доста албански мѣста (цѣла Северна Албания), а пъкъ създаватъ на Европа такива главоболия.“ За изпращането на сръбски войски въ Дурацо азъ му казахъ, че това се дължи на военната конвенция. На основание на тая конвенция, и ние имаме право да искаме помощь отъ своитѣ съюзници, и понеже не чувствуваме нужда, не сме ги използували до сега, освенъ по отношение на Сърбия съ 32,000 души войници при Одринъ. „И сръбскиятъ chargé d' affraires ми даде подобенъ отговоръ, но не е въ полза на съюзницитѣ да дразнятъ една велика сила, а съ нея заедно и половината отъ Европа. Съ тия бомбастически заявления на сръбския министръ-председатель и на черногорския краль, мога да Ви увѣря, че не спечели нищо Балканската Лига, напротивъ, по Албанския въпросъ даже загуби нѣщо доста ценно.“

Съръ Ед. Грей ми говори доста настойчиво върху нуждата за по-скорошно сключване на миръ — „Какво печелите съ това провлачване? Ето и днесъ не получихъ отговоръ отъ София на нашата нота за посрѣдничество. Ако Вие не настоявате за военно обезщетение, миръ ще може да се сключи веднага. Европа не Ви оспорва правото да имате една граница Мидия—

Еносъ". Тукъ азъ не можахъ да се стърпя и му казахъ: „Но Еносъ не може да бѫде въ никой случай наша граница. Тая мѣстность се залива съ вода и е непристѫпна за пазене, а, освенъ това, нашата главна артерия за Егейското море — желѣзницата Одринъ — Деде-Агачъ е толкова близко, щото не може да се счита движението за сигурно. При това, ние имаме намѣрение още първата година да канализираме р. Марица. Какъ ще може да стане това, ако нашата бѫдеща граница бѫде Еносъ, т. е. Марица." — „Но когато д-ръ Даневъ бѣше тукъ, той ми каза, че може България да се задоволи съ границата Мидия-Еносъ", забележи ми Съръ Ед. Грей. Азъ му казахъ, че не съмъ присѫтствувалъ на разговора имъ, но мисля, че има недоразумение. Даже и да е споменалъ д-ръ Даневъ името Еносъ, то е като посока къмъ Егейското море, а не като точна граница. Разбирамъ да се говори отъ страна на Европейскитѣ сили за Мидия-Саросъ, но по никой начинъ за Еносъ. Тогава той разтвори картата на Европейска Турция, която бѣ на писалището му, и разглежда нѣколко минути мѣстноститѣ около Саросъ. — „Да, но много е близо до Галиполи. Трѣбва да знаете, че Силитѣ нѣма да Ви допустнатъ до Мряморното море. Това Ви го казвамъ частно. Въ такъвъ случай ще се изложите на стълкновение. Вашето правителство не трѣбва да игнорира общитѣ Европейски интереси. Казвамъ Ви приятелски, че България не трѣбва да се изчерпва докрай. Тя има нужда по-скоро да сключи миръ, за да уреди и другитѣ въпроси. Телеграфирайте г-ну Гешову тая моя препоржка!"

По въпроса за участието на съюзницитѣ въ публичния дългъ на Турция и по военното обезщетение размѣнихме нѣколко мисли. Азъ му изложихъ накратко аргументитѣ на нашитѣ мемоари, и той въ заключение каза: „По първия въпросъ може да бѫдете удовлетворени, но по втория нѣма да Ви подкрепи нито една Велика сила. Съ настояването си по него може да провлѣчете войната още нѣколко месеца, но се съмнявамъ, че ще получите одобрението на Европа, а недейте забравя, че Европа отдавна си е спечелила правото да се произнася по въпроситѣ на близкия Изтокъ."

По кървавото стълкновение между българскитѣ и гръцкитѣ войски не ме запита, и азъ не счетохъ за полезно да отварямъ тая печална страница отъ нашата съюзническа история. За насъ тя е не само скрѣбна, но и срамна. Тукашнитѣ вестници пишатъ споредъ сведения, разбира се, отъ Атина, че една цѣла българска рота била заробена. У турцитѣ, съ които водѣхме една героична война, нѣмаше толкова роби. По тоя въпросъ не искамъ да давамъ никакво мнение, защото не зная всички подробности, но ми се струва, че трѣбваше да се направи всичко, за да се избѣгнатъ тия резултати. Поведението на нашитѣ съюзници ме кара да мисля, че трѣбва по-скоро да свършимъ съ турцитѣ. Отъ провлачането на войната ние губимъ най-много. Още преди 3 месеца, когато предполагахъ, че ще имаме такива неприятности съ съюзницитѣ, азъ Ви писахъ, че, което отстѫпимъ на турцитѣ, все има надежда да си го вземемъ единъ день, но, което отстѫпимъ на другитѣ, е завѣкога загубено. Тежестьта на войната лежи върху нашитѣ плещи, източницитѣ на цѣла Мала-Азия сѫ отправени само срещу насъ, а нашитѣ съюзници използуватъ по единъ много непрепоржчителенъ начинъ нашитѣ мѫчнотии. Азъ взехъ даже да си задавамъ въпросъ, дали обезщетението, което искаме отъ Турция, нѣма да бѫде новъ източникъ за недоразумения и тровения. Гърцитѣ вече се хвалятъ, че иматъ 100,000 турски роби, а нашитѣ били около 20,000. Тѣ ще претендиратъ за по-голѣми разноски и, следователно, за по-голѣмо участие въ обезщетението. А въпросътъ за военното обезщетение ще ни създаде най-голѣмитѣ мѫчнотии съ Турция и съ Европа. Европа се съгласи да напустне Европейска Турция, но съ още по-голѣма охота ще се хвърли върху Азиатска Турция. Тя иска да я запази само за себе си, а пъкъ ние не трѣбва да забравяме, колко златни мечти угаснаха при нашето победоносно шествие къмъ Цариградъ.

Това сѫ само загатвания отъ моя страна, но окончателно решение ще вземе само оня, който знае положението на нашитѣ войски и духа на нашитѣ войници. Ако Одринъ ще падне вѫтре въ две седмици, всѣки българинъ би предпочелъ да влѣземъ въ него преди сключване на мира. Но ако имаме нѣкое отблъсване на кой и да било отъ тритѣ театра на военнитѣ действия, то ще създаде много лоша атмосфера за насъ. Преди всичко, турцитѣ, които отъ малко се отчайватъ и отъ малко се насърдчаватъ, ще помислятъ, че е настанало време да се реабилитиратъ. Повикването на нови

съюзнически войски въ Тракия ще усложни още повече вѫтрешното положение. Колкото по-дълго време стоятъ сърбитѣ и гърцитѣ въ нашитѣ македонски райони, толкова по-мѫчно става изпраздването имъ. Изпраздването, напр., на Солунъ сега е по-мѫчно, отколкото бѣше преди два месеца. Следъ два месеца ще стане още по-трудно. Не трѣбва да се забравя и психологията на българския войникъ, който е прекрасенъ, но който мисли за нивата си и кѫщата си, може би, повече, отколкото другитѣ. Моментитѣ не трѣбва да се изпущатъ. Чини ми се, че пропустнахме нѣкои, та ще сторимъ голѣмъ грѣхъ, ако пропустнемъ и други. Има интереси, които не сѫ напълно еднакви съ съюзническитѣ, затова съмъ на мнение, че не трѣбва да усложняваме въпроситѣ.

Забравихъ да Ви ява, че въ разговора си снощи съ Съръ Ед. Грей на едно мое залитване последниятъ ми каза: „Турция е предоставила на Великитѣ сили сѫдбата си. Тя е декларирала формално, че ще приеме безъ уговорки всички решения на посланическата конференция."

Съ поздравъ и почитания

Вашъ М. Ив. Маджаровъ.

Груичъ бѣше, както казахъ по-рано, сръбскиятъ шарже д'аферъ, тъй като следъ избиването на кралската двойка въ Бѣлградъ на сърбитѣ не бѣше позволено да иматъ титуляренъ пълномощенъ министъръ, а Поповичъ бѣше черногорски представитель, но съ временно назначение, тъй като черногорцитѣ си имаха въ Лондонъ единъ богатъ англичанинъ, който носѣше титлата генераленъ консулъ на Черна Гора, и за която титла той правѣше доста голѣми разноски. Въ всѣки случай и за черногорското правителство не струваше нищо това представителство. Черногорскиятъ князъ бѣше лице неприятно не само за Сазонова, но и за Съръ Ед. Грея. Тѣ се боеха, че тоя авантюристъ ще създаде нѣкоя голѣма пакость на человѣчеството.

Но въ това време, когато нашитѣ отношения съ гърцитѣ ставаха все по-сложни, случи се едно събитие, което отпосле още повече усложни отношенията ни съ гърцитѣ. Краль Георги бѣше искренъ поддръжникъ на Балканския съюзъ, и ми се струва, че, ако не бѣше го наследилъ синъ му Константинъ — единъ младъ и надменень владѣтель, който ламтѣше за голѣма слава — не би се достигнало, може би, до Междусъюзническата война. Азъ искрено съжалявахъ тогазъ за загубата на краль Георги и изложихъ впечатлението си отъ тая смъртъ съ следното писмо:

Лондонъ, 6 мартъ 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Прекарахъ една много тежка нощь, догдето да разбера, че убиецътъ на нещастния краль Георги въ Солунъ не е българинъ. Въ Атина и Бѣлградъ сѫ прибързали да хвърлятъ върху българското име това отвратително злодеяние. Азъ не знаехъ, какъ щѣхме да се оправдаваме, ако излѣзѣше, че убиецътъ е българинъ. Малцина щѣха да разбератъ, че ние трѣбва най-много да жалимъ за покойния краль. Ако бѫде погребенъ въ Солунъ, нашитѣ права за тоя градъ ставатъ още по-мѫчно осѫществими. Но нека предъ отворения гробъ оставимъ политическитѣ разсѫждения. Тая сутринь азъ лично отидохъ въ гръцката легация и изказахъ съболезнованията си на министра и на г-жа Генадиосъ. Казахъ му, че загубата не е само гръцка, но и българска. Въ лицето на краль Георги ние виждахме всѣкога единъ голѣмъ поддръжникъ на Балканския съюзъ. По причина на близкото родство съ тукашния дворъ, много държавни учреждения сѫ вдигнали знамена на трауръ. Азъ се запи-

сахъ въ регистритѣ както на кралица Александра, тъй и на английския краль Георги.

Пращамъ Ви две писма отъ г. Баучера за **любопитство.** Употрѣбявамъ тая дума, защото ми се вижда чудно, какъ славянскитѣ кржгове не сж могли да намѣрятъ другъ способъ да изкажатъ готовностьта си да ни помогнатъ въ тия тежки времена. Въ всѣки случай Вие ще можете да направите справка и, ако е възможно, да използувате идеята. Тя не е лоша и би докарала посжществени ползи, отколкото волентиритѣ.

Струва ми се, че не ще мога да изпълня поржчката Ви, означена въ шифрованата телеграма за числото на балканскитѣ войски. Предметътъ е много деликатенъ, и никой не би се подалъ на изкушението да съобщава официални сведения, толкозъ повече, че като нѣмаме тукъ военно аташе, мжчно е сега и то за случая да правимъ подобни справки въ военното министерство. Освенъ тия несгодности, трѣбва да се помни и друго едно твърде важно обстоятелство: въ началото на войната и до разбиване на турцитѣ други бѣха цифритѣ, а следъ това станаха други. Особено колкото се касае до Гърция. Въ началото гърцитѣ извадиха 60 — 70,000 души, после, 105,000, а сега могатъ да ги наброяватъ и до 160,000. Следъ като чуха, че турцитѣ бѣгатъ, и че нови войски не могатъ да се изпращатъ въ Македония и Епиръ, тръгнаха мнозина да се пишатъ волентири. Ще прочетете въ днешния брой на „The Times" съобщението на „Reuter" за причинитѣ, по които българитѣ настояваха за Родосто, но азъ ги дадохъ съкратено и на посоки и, понеже предполагамъ, че тамъ, въ София, ще може да се даде нѣщо по-подробно и по-обосновано, настоявамъ да стане това, защото всички дипломати говорятъ противъ тая линия и я считатъ несериозна. Вчера „Reuter" даде едно кжсо обяснение на тия, които поддържатъ че нашитѣ условия били нови и exorbitant'ни, но трѣбва да Ви обадя, че още въ началото на преговоритѣ и малко по-рано се установи едно мнение за Мидия—Енось, и то не само въ Лондонъ, а и въ другитѣ държави. Едно неблагоразумо лансиране или опущение направи отъ тая последня линия (Мидия—Енось) единъ култъ, който мжчно ще разбиемъ. За това азъ се помжчихъ да прокарамъ въ тукашния Форейнъ офисъ, че не е възможна горната линия, а ако Европа иска да помогне на Турция, нека поддържа поне линията Мидия—Сарось, линия, която, както помните, азъ загатнахъ, когато нашитѣ войски бѣха при Люле-Бургасъ. Желателно е да зная окончателното мнение на българското правителство по тоя въпросъ. Да бѣше поне падналъ Одринъ, нашето положение щѣше да бжде много по-добро. Фактитѣ, изложени въ Вашата речь въ камарата, сж много основателни и тежеловестни, но дипломатитѣ—па и публиката искатъ крупни работи. Тѣ мислятъ, че една първостепенна крепость, като Одринъ, може да се превземе въ 1—2 месеца. Но затова тѣхно убеждение сме криви и ние, защото имъ дадохме поводъ да мислятъ тъй, а после ги разочаровахме.

Четохъ въ вестницитѣ, че сте изпратили въ Петерсбургъ д-ръ Даневъ и генералъ Р. Димитриевъ. За Ваше сведение Ви съобщавамъ, че единъ отъ Форейнъ офисъ ми рече по тоя случай: „Вие пращате артилерия за биене на врабци." Азъ не зная, дали Петерсбугската посланическа конференция представлява такава голѣма опасность за насъ, но, ако можемъ да закъснимъ разрешението на тоя въпросъ до сключването на мира съ Турция, ще бжде отъ голѣма полза. Но гледамъ, че напоследъкъ, колкото повече желаемъ известни политически условия, толкова тѣ ни избѣгватъ.

Забравихъ да Ви явя въ предпоследното си писмо, че питахъ Съръ Ед. Грей, какво сж направили за status'а на Албания, и той ми отговори, че нищо не е направено, защото въпроситѣ за границата имъ отнели много време. Азъ си оставямъ на мнение, че за **българскитѣ** интереси е Албания да бжде автономна подъ суверенитета на султана съ мюсюлмански генералъ-губернаторъ. Когато бѣха тука сръбскитѣ и черногорски делегати, тѣ поддържаха **независима** Албания, но ми се струва, че тѣхнитѣ политически възгледи сж много погрѣшни. Венизелосъ е на моето мнение. Съ тоя въпросъ ние можемъ да играемъ важна роль предъ Турция следъ сключването на мира. Австрия и Италия ще искатъ **независима** Албания, защото вѣрватъ, че по тоя начинъ ще могатъ по-лесно да я направятъ зависима, като отстранятъ контрола и намѣсата на Европа. Кабинетътъ на Кямилъ паша се бѣше почти отказалъ отъ Албания, но гледамъ и младотурцитѣ държатъ за нея и напоследъкъ сж изпратили доста офицери и солдати албанци при временното

албанско правителство. И по тоя въпросъ бихъ желалъ да зная мнението Ви по частенъ редъ.

Като Ви поднасямъ сърдечнитѣ си поздравления, оставамъ

Вашъ М. Ив. Маджаровъ.

Сведенията, които се искаха отъ нашето министерство за убититѣ и раненитѣ презъ войната срещу турцитѣ имаха за цель чрезъ тѣхъ да убедимъ свѣта, че ние сме направили много повече жертви отъ нашитѣ съюзници и, следователно, имаме много по-голѣмо право върху завладѣнитѣ територии. Тия сведения се искаха отъ чуждитѣ правителства, защото съюзницитѣ се носѣха съ недовѣрие къмъ своитѣ. Но ние се излагахме предъ чужденцитѣ, когато искахме да събираме отъ чужди държави сведения, които трѣбваше да имаме ние сами и ние да ги дадемъ на другитѣ.

Джеймсъ Баучеръ бѣ живѣлъ въ България повече отъ четвъртъ вѣкъ. Бѣше научилъ езика ни и бѣше се слѣлъ доста много съ народа ни. Нѣмаше да бѫде преувеличение, ако кажа, че той обичаше България не по-малко отъ Англия, а понѣкога и повече. Ималъ съмъ случай да споря съ него и да се намѣря въ неестествено положение: той да защищава България, а пъкъ азъ — Англия. Като знаеха тая негова слабость въ редакцията на в. „Times“ не всѣкога обнародваха неговитѣ кореспонденции въ защита на България. Нѣкои англичани за подигравка го наричаха „Българинътъ Баучеръ“. Неговитѣ писма сѫ писани на английски, но азъ ги давамъ тукъ въ преводъ на български. Тѣ сѫ характерни повече за него, отколкото за епохата и за събитията.

14 мартъ, 1913 година.

Драги г. Маджаровъ,

Току-що получихъ едно известие отъ руското посолство въ Цариградъ чрезъ единъ мой тамошенъ колега, въ което се казва, че ако българското правителство отправи едно искане до славянскитѣ дружества въ Русия да му изпратятъ работници за пролѣтната орань и за другитѣ земедѣлчески работи, има всичкото основание да се вѣрва, че апелътъ ще бѫде посрещнатъ твърде благоприятно.

Моятъ колега е билъ помоленъ да ми съобщи това, и азъ мисля, че най-добрия пѫть за постигане на тая цель е да Ви известя веднага.

Вѣрвайте, драги г. Маджаровъ, че съмъ Вашъ твърде искренъ

Дж. Баучеръ.

Лондонъ, Ново-университетски клубъ, ул. Сен-Джеймсъ,

15 мартъ 1913 г.

Любезни г. Маджаровъ,

Много Ви благодаря за писмото. Получихъ документитѣ, които благоволихте да ми изпратите. Днесъ нѣмахъ възможность да се занимая съ тѣхъ, но се надѣвамъ да направя това утре сутриньта и ще ги прочета съ голѣмъ интересъ. Смѣтамъ, че не ще направите никакво възражение, ако ги изпратя на редактора на в. „Times“ по въпкашната политика. Въ понедѣлникъ заминавамъ за провинцията и ще се завърна въ Лондонъ чакъ следъ Великдень.

Драго ми е, че сте изпратили съобщението на руското посолство въ Цариградъ до г-на Гешова. Вижда се, идеята е, щото България сама да вземе инициативата за единъ апелъ до славянскитѣ дружества въ Русия.

Вѣрвайте, че съмъ Вашъ твърде искренъ

Дж. Баучеръ

За отиването на генералъ Радко Димитриевъ въ Петроградъ г. Гешовъ ми отговори съ следното писмо:

София 12 мартъ, 1913 година.

Уважаеми г. Маджаровъ,

Нѣколко думи само, за да Ви благодаря за последнитѣ Ви частни писма, които прочетохъ и на моитѣ другари министри, и за да Ви върна писмата на г. Баучеръ. По въпроса за земедѣлчески работници г. министъръ Христовъ ми каза, че нему било предложено отъ Русия, но че той благодарилъ, като казалъ, че не сж работни ржце, които ни липсватъ, тъй като у насъ и жената и децата работятъ, а добитъкъ.

Не е вѣрно, че ние сме пратили делегация отъ д-ръ Даневъ и генералъ Радко Димитриевъ въ Петерсбургъ. Последниятъ съвършено безъ наше знание се прати отъ царя, не толкозъ съ мисия, а за почивка, тъй като и физически и **морално** бѣ страдалъ. **Нигде** Даневъ и Радко Димитриевъ нѣма да действуватъ заедно, и, както видите, генералътъ се прие отъ царя, преди да се приеме отъ Сазонова Даневъ. Последниятъ трѣбваше да отиде, щомъ отиде Гика. Всички щѣха да ни натякватъ, защо да не пратимъ никого, когато Румъния прати тукашния нейнъ представитель. Независимо отъ това, по маса въпроси, свързани съ мира, съ спора ни съ Румъния и съ отношенията ни спрямо нашитѣ съюзници, трѣбваше да отиде нѣкой и да каже нѣкои работи **устно** на Сазонова и на други. Бждете увѣрени, че всичко ние много добре обсжждаме тукъ, и смѣло поржителствувайте за насъ, че нищо лекомислено не вършимъ.

По Албанския въпросъ ние тукъ въ Министерския съветъ пакъ ще поговоримъ и ще Ви пиша.

Приемете искренитѣ ми поздрави
Ив. Ев. Гешовъ.

На основание на тия увѣрения, въ които имахъ пълно довѣрие, защото познавахъ г. Гешова още отъ 1872 година, азъ действувахъ предъ англичанитѣ и руситѣ да не се подаватъ на интригитѣ, които чужди и съюзнически агенти употрѣбяваха противъ нашето правителство. Но интригитѣ щѣха да минатъ и заминатъ безъ последствие, ако не бѣше Междусъюзническата война и поражението на нашата армия на сръбската и гръцка граници. Даже русофобскиятъ духъ, който бѣ обладалъ тогазъ тъй неразумно и тъй несправедливо българската армия и голѣмата часть отъ българския народъ, презъ пролѣтьта на 1913 година щѣше да мине, безъ да остави нѣкои сериозни последствия, но стана онова фатално събитие, наречено отпосле п р е с т ж п н о б е з у м и е, което е и начало и причина на всички наши злочестини.

Превземането на Одринъ.

Това събитие бѣше най-радостното въ моя животъ следъ освобождението на България презъ 1878 година. Азъ вѣрвахъ, че и българскиятъ народъ е билъ обзетъ отъ сжщия възторгъ, когато черковнитѣ камбани сж му известили за влизането на нашитѣ войски въ тая вѣковна крепость. Но, споредъ съобщенията на английскитѣ вестници, народътъ показалъ малко външни признаци за възторгъ, което се обясняваше тогазъ съ скромностьта на българина и съ неговата кротость. Това бѣ вѣрно изобщо, но въ случая имаше и друго обстоятелство, което прѣчеше да се предаде народътъ на една безгрижна радость, каквато събитието заслу-

жаваше. Оплакванията отъ Македония за сръбски и гръцки преследвания противъ всичко, що е българско, идѣха въ по-голѣми и по-голѣми размѣри. Азъ получавахъ отъ министерството на външнитѣ работи документи за жестокости, вършени надъ българитѣ въ окупиранитѣ земи. Това ме дразнѣше дотамъ, щото започнахъ и азъ да чувствувамъ озлобление къмъ съюзницитѣ. Въ оплакванията можеше да има преувеличения, но тѣ се съобщаваха отъ официални лица и тѣ тровѣха душата на всѣки българинъ, включително и менъ. Раздразнението се увеличаваше отъ новинитѣ, които изпращаше сръбското правителство въ странство, че безъ тѣхната помощь ние не сме могли да влѣземъ въ Одринъ и, следователно, славата и военнитѣ ползи отъ превземането му трѣбвало да се дѣлятъ по наполовина. Тѣ преувеличаваха и числото на войницитѣ си и отъ 32,000 ги означаваха на 62,000. Говорѣха и пишеха, че тѣхната артилерия е разрешила капитулацията на турския гарнизонъ; че Шукри паша се предалъ на сръбския секторъ, а не на български военачалници и пр. и пр. . . .

Но въ падането на Одринъ азъ виждахъ добиването на мира — най-великата придобивка следъ славата и освобождението на нашитѣ еднородци. Следъ падането на Одринъ турцитѣ не можеха вече да възражаватъ на нашата граница Еносъ—Мидия, па и нашитѣ съюзници не можеха да проявяватъ скритата си завистъ, че сме имали къмъ изтокъ повече територии, отколкото ни се падали споредъ нашитѣ етнографически права и нашитѣ военни заслуги.

Както се вижда отъ долупомѣстенитѣ писма, азъ не можахъ да убедя българското правителство да не търси военно обезщетения, за да не се усложнява въпросътъ на мира, който бѣше толкозъ нужденъ на нашето отечество. Нѣма да го скрия, че въ това горещо желание да имаме по-скоро миръ, азъ се влияехъ отъ различни страни, па и отъ лични чувства. Въ тоя случай азъ си служехъ съ изказанитѣ мнения било на посланицитѣ, било на Съръ Ед. Грей. Безъ да измѣнямъ мненията на всички тия авторитетни лица, азъ се стараехъ да усиля още повече значението имъ, като ги изкажа по-категорично и по-опредѣлено. Ето и самитѣ мои писма:

Лондонъ, 17 мартъ 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Съ дълбока скрѣбь прочетохъ рапортитѣ, които ми се изпратиха отъ министерството за действията на сръбскитѣ власти въ Македония. Никога не съмъ предполагалъ, че тия наши съюзници могатъ да достигнатъ до такова заслѣпение и озлобление. Нѣкои отъ тѣхнитѣ дѣла надминаватъ даже турскитѣ. Азъ се чудя, какви ще бждатъ нашитѣ отношения съ тѣхъ, ако тия документи (пратени на менъ) се публикуватъ. Следъ тѣхното прочитане азъ съмъ обладанъ отъ сжщитѣ ония чувства, които обзематъ човѣка, когато чуе, че синъ му или братъ му е извършилъ нѣкое позорно деяние. Какъ самитѣ сърби не се срамуватъ отъ тѣхъ, е за менъ една загадка. Отъ друга страна, бързатъ да се похвалятъ, че всичко се дължи тѣмъ за превземането на Одринъ. Азъ Ви изпращамъ нѣкои изрѣзки отъ вестницитѣ, за да видите, че тѣ сж станали дори смѣшни въ своитѣ самохвалства. Както и да е, дано се сключи по-скоро миръ, та да приберемъ по-скоро своето. Презъ време на

примирието бѣха ми писали отъ Петроградъ, че съвсемъ не било истина, какво руското правителство било главниятъ противникъ за нашето доближаване до Мряморното море. Както тогазъ, тъй и сега това твърдение ме удивлява, защото англичанитѣ и французитѣ твърдятъ, че главнитѣ възражения противъ нашата Родоска и дори Сароска граница се правятъ отъ ситѣ. За Цариградъ азъ зная добре и на времето го съобщихъ на Васъ, че тѣ по никой начинъ не допускатъ да се промѣнява владѣтелтъ. Графъ Бенкендорфъ се бѣше изплашилъ да не би да влѣземъ въ Цариградъ и ми говори съ голѣма настойчивость противъ тая случайность. Ще бжде полезно за нашата кауза тукъ, ако знаехъ точно истината. За това Ви моля, когато ми пишете, освѣтлете ме по въпроса. Азъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ, че г. Б. е заблуденъ отъ славянофилскитѣ кржгове, защото руската дипломация ми се вижда раздразнена, дори когато се говори за Сарос.

На англичанитѣ е мжчно, гдето съюзницитѣ провлачатъ своя отговоръ на Европейската нота. Завчера, когато ме бѣше повикалъ Съръ Ед. Грей, трѣбваше да му обяснявамъ, че българското правителство отдавна е формулирало своитѣ предложения, но не е получило тѣзи на другитѣ съюзници. Трѣбва да знаете, че Sir Edward държи твърде много да се уредятъ работитѣ безъ европейска компликация. И азъ нѣколко пжти вече му съмъ говорилъ за голѣмитѣ интереси, които има България да се разреши Източниятъ въпросъ безъ физическата намѣса на Великитѣ сили. Както Ви съобщихъ въ шифрованата телеграма, впечатлението ми е, че Англия нѣма да покаже съпротивление за Сароската граница, освенъ като приятелка на Русия, но за военното обезщетение тя се завзима като прѣко заинтересувана страна. Завчера по тоя въпросъ той ми говори доста надълго. — „Англия има пропорционално най-голѣмъ вносъ въ Турция, около 60%. Какъ мога да се ява въ камарата и да я убеждавамъ, че е износно за нашата страна да се увеличи вносното мито въ Турция съ 5—6%, защото ще се плати военно обезщетение на България и нейнитѣ съюзници. Нашитѣ депутати и отъ дветѣ партии сж много чувствителни къмъ подобни въпроси, и азъ не се наемамъ да ги убеждавамъ. Вие вземате почти всички територии, които сте завладѣли. Тѣ сж ценни, и може да се задоволите съ тѣхъ. „По тоя въпросъ", ми каза той, „другитѣ държави не сж по-малко настойчиви". И, наистина, отъ разговоритѣ, които имахъ съ посланицитѣ на Франция, Италия и Австро-Унгария, разбрахъ, че Съръ Ед. Грей въ нищо не преувеличава. Вестницитѣ имъ говорятъ въ сжщата смисъль. Ето защо, азъ поддържамъ предъ Васъ, казахъ го и на Съръ Ед. Грей, че ако искаме да ускоримъ сключването на мира, което е наше и тѣхно желание, трѣбва отъ сега да свържемъ въпроса за участието ни въ „Турския дългъ" съ обезщетението и да оставимъ подробното имъ разглеждане на една особена комисия, както иска Франция, за дълга. Ние, българитѣ, нѣмаме интересъ да се продължава войната за посторонни въпроси и да държимъ 400,000 души на турската граница. Часть отъ тая войска трѣбва да се разпустне, а часть трѣбва да се изпрати въ Македония. На юго-изтокъ ние достигнахме вече крайнитѣ си предѣли; време е да се замислимъ и загрижимъ за другитѣ части отъ нашето отечество. Ако отношенията ни съ съюзницитѣ бѣха по-други, може да се инатимъ, но сега трѣбва да не загубимъ питомното. Колкото по-дълго време сърбитѣ и гърцитѣ стоятъ въ завзетитѣ земи, толкова по-мжчно става нашето положение и това на нашитѣ единородци. Австро-унгарскиятъ посланикъ призна предъ менъ, че, наистина, има подобрение въ отношенията имъ на сърбитѣ съ австрийцитѣ. Сжщото нѣщо забелязвамъ и въ отношенията имъ съ гърцитѣ. Защо да отиваме ние да се караме съ мнозина? Може да е още рано, но азъ съмъ на мнение, че следъ сключването на мира трѣбва да изиграемъ ролята, която изигра Германия по отношение на Австрия. Искатъ Цариградъ и Галиполския полуостровъ да останатъ въ ржцетѣ на турцитѣ; добре, нека ние се явимъ поголѣми защитници на тая идея. Тия, които защищаватъ сега турцитѣ въ Мала-Азия и Цариградъ, не вѣрватъ въ тѣхното възраждане. но гледатъ само да отклонятъ въпроса, догдето се приготвятъ по-добре. Азъ мисля и тоя въпросъ нѣма да се разреши безъ наше участие, но трѣбва да се приготвимъ чрезъ мира и икономическо повдигане. Може би, събитията ще го разрешатъ по-рано, отколкото предполагаме, но имаме неизбѣжна нужда отъ почивка и нови политически комбинации. Дотогава трѣбва да гледаме да вземемъ въ ржцетѣ си Турция.

Като министъръ на Изповѣданията ще се интересувате, вѣрвамъ, какъ гледа католическата пропаганда на нашата война, и затова Ви изпращамъ една изрѣзка отъ „Westminster Gazette“.

Това е потрѣбно да го знае не само нашето духовенство, но и нашитѣ политически лица. Пропагандитѣ на истокъ (католическа и протестантска) предпочитатъ турцитѣ, не защото сж вѣротърпими, но защото тѣ ги улесняватъ по отношение на другитѣ християни. Тукъ, въ Англия, има пълна свобода, но омразата спрямо католичеството не е изчезнала. Менъ ми прави впечатление, че цѣлата английска история е базирана върху религиозни борби и течения. Даже „Home Rule“ не е друго нищо, освенъ борба между протестанти и католици. Азъ съмъ сигуренъ, че, ако болшинството въ Ирландия не бѣше католическо, нѣмаше да се води вѣковна борба за самостоятелно управление. Върху това религиозно съперничество почиватъ и симпатиитѣ на англиканската църква къмъ православието.

За Одринъ не Ви говоря нищо, защото радостьта е тъй обща и тъй пълна, та се боя да не я наруша.

Съ искренъ поздравъ

М. Ив. Маджаровъ.

Лондонъ, 18 мартъ 1913 година.

(Шифрована телеграма)

До Министъръ Гешовъ.

Днесъ или утре ще получите отговора на Силитѣ, който е противъ границата Родосто, военното обезщетение и Скутари. Най-силнитѣ противници на обезщетението сж Франция, Англия и Германия. Отъ два месеца нашиятъ престижъ е намаленъ, сжщо и симпатиитѣ на официалния свѣтъ и обществото въ всички страни. Най-много негодуватъ противъ България, като по-голѣма и ржководяща група. Ако не сте сигурни за скорошни победи, неотстжпчивостьта нѣма да ни помогне много. Моето впечатление е, че, ако добиемъ границата Малатра—Саросъ, при днешнитѣ политически условия трѣбва да се задоволимъ, но по тактически съображения предложението нека дойде отъ Силитѣ, а ние да го приемемъ. Изх. № 116.

М. Ив. Маджаровъ.

Лондонъ, 20 мартъ 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Снощи бѣхъ при графъ Бенкендорфъ (той не е съвсемъ оздравѣлъ, макаръ да взима участие въ Посланическата конференция), който ми обади много конфиденциално, че мнението на г. Делкасе за обезщетението не се сподѣля отъ г. Пишона. За това този въпросъ може да се провлѣче. Азъ съмъ на мнение, че следъ превземането на Одринъ България нѣма защо да продължава военнитѣ действия. Още повече, че нашето правителство приема предложението отъ г. Сазоновъ по пограничната линия, което, както Ви телеграфирахъ снощи, се одобрява отъ Силитѣ и се приема отъ Турция. За насъ най-важното е границата съ Турция, а следъ това прекратяването на военнитѣ действия на Чаталджа и Булаиръ. Условията на нашитѣ съюзници сж съвсемъ други отъ нашитѣ. Тѣ нѣматъ предъ себе си неприятелска войска и източникъ (за нови войници) цѣла Мала-Азия. А могатъ дори да се занимаватъ съ пропаганда. Тѣ, сякашъ, нарочно искатъ да продължаватъ настоящето положение, като че въ него намиратъ възможность да увеличатъ придобивкитѣ си за наша смѣтка. Когато заседаваше Лондонската конференция, ние всички се съгласихме, че Албания ще бжде автономна, и границитѣ ѝ ще се опредѣлятъ **отпосле.** Следъ това сърбитѣ се задължиха да изпразднятъ ония земи, които ще влѣзатъ въ Албания. Днесъ какво виждаме ? Гърция предлага съюзницитѣ да опредѣлятъ южната граница на Албания и Черна Гора—да се съпротивляваме на решенията на Европа. Но по тоя начинъ можемъ да продължаваме войната съ месеци и всѣки день да даваме нови **безполезни** жертви въ Тракия, Ето защо, азъ безъ да Ви питамъ, на свой рискъ и отъ **свое име,** като заявихъ, че нѣмамъ Вашето съгласие, изказахъ симпатии предъ

руския посланикъ върху долнитѣ три точки: 1) Лондонската конференция да обяви официално приетата между България и Турция граница 2) да настои предъ България и Турция да се намалятъ войскитѣ на Чаталджа и Булаиръ до минимумъ 50 — 60,000 души на държава. Останалитѣ, ако не искатъ да разпуснатъ, нека ги изпратятъ — българитѣ въ Македония, а турцитѣ въ Мала-Азия. 3) Всички финансови въпроси да се отложатъ за следъ сключването на мира. Въ такъвъ случай, ако европейцитѣ желаятъ да ни хвърлятъ часть отъ турския консолидиранъ дългъ, трѣбва да ни признаятъ военно обезщетение.

Далечъ съмъ отъ България, та не мога да следя за сегашното нейно положене, но познавамъ донѣкждe психологията на българина и мисля, че държанието безъ военна нужда около 400,000 души, и то за неопредѣлено време, ще произведе лошо впечатление, а, може би, и нѣщо повече. Българинътъ е готовъ да мре за една позната и понятна цель, но той се изморява да чака съ месеци разрешението на нѣкаква си дипломатическа игра. Не зная, дали горнитѣ три предложения ще Ви се понравятъ, но азъ на Ваше мѣсто бихъ ги приелъ. Менъ ме плаши това провлачане на Албанския въпросъ, който по никакъвъ начинъ не би трѣбвало да продължи нашата война съ Турция и спре разпущането на нашитѣ войски. И гемиджийското вжже не трѣбва да се обтѣга докрай.

Графъ Бенкендорфъ ми обади, че руското правителство одобрява мѣркитѣ противъ Черна Гора и, ако не праща свои кораби, причината е, че не разполага съ такива по ония морета. Съ тая си постжпка Русия счита, че спасява Черна Гора отъ самостоятелната австро-унгарска намѣса.

Въ Посланическата конференция Франция живо се застжпя за Гърция по опредѣляне южнитѣ граници на Албания. Италия се бори за Албания. Вѣрвамъ, че съ взаимни отстжпки ще се добие нѣщо срѣдно.

Очакватъ се компликации, ако Скутари бжде превзетъ отъ Черногорскитѣ и сръбскитѣ войски. Европа ще се намѣри въ смѣшно положение, а пъкъ ще бжде твърде трудно да се изпждятъ черногорцитѣ отъ превзетъ градъ. Може би, тогава ще стане ново опредѣляне на албанската граница съ поставяне Дяково въ Албания. Всичко това обаче не трѣбва да ни попрѣчи да намалимъ войската си предъ Чаталджа и Булаиръ. Това ни налагатъ и икономически и национални причини.

Съ сърдеченъ поздравъ

М. Ив.Маджаровъ.

Увѣренъ бѣхъ, че г. Гешовъ има сжщото мнение за по-скорошното сключване на мира като мене, но срѣща препятствие не само отвънъ, но и вжтре въ България. Преди всичко царь Фердинандъ предявяваше все по-нови и по-нови претенции, а покрай него и много други българи. Тѣ не се досѣщаха, че играятъ ролята на нашитѣ съюзници, които гледаха по всѣки начинъ да ни представятъ предъ свѣта, че сме ненаситни за чужда земя и за надмощие. Съ него тѣ тласнаха не само своя народъ, но и другитѣ съседи, както бѣ случая съ Румъния, за да я привлѣкатъ на своя страна. И азъ трѣбваше да говоря тъй усърдно за миръ, щото да бжде това и една поддръжка на министъръ-председателя. Но мжчнотиитѣ, които посрѣщаще той отъ много страни, бѣха взели да го отчайватъ. Той, сякашъ, виждаше вече, чѐ не ще може да ги преодолѣе.

Но преди да се събере отново конференцията за миръ въ Лондонъ, между менъ и между него се размѣни една доста дълга и бихъ казалъ отегчителна преписка съ шифровани депеши. До 17 мартъ 1913 г. въ преговоритѣ и въ разговоритѣ по граничния въпросъ ние всички поддържахме правата линия Енось—Мидия. Но на 18 мартъ вечерьта получихъ следната оржжна телеграма:

София, 18 мартъ 1913 година, № 699.

За да отговоримъ незабавно на нотата на Силитѣ по посрѣдничеството, усвоихъ и условието на нашитѣ съюзници, тъй щото тия условия стават петъ: 1-во нашата линия, 2-ро принципътъ на военното обезщетение, 3-то островитѣ да се отстжпятъ на съюзницитѣ, 4-то да се приеме за южно-албанска граница линията, предложена отъ Гърция, и 5-то военнитѣ действия да се прекратятъ, ако се приеме посрѣдничеството по горнитѣ условия. Бобчевъ ми телеграфира, че Сазоновъ усвоилъ нашата линия, а именно: Мидия, гара Мурадли, на югъ отъ Айроболъ, между Кешанъ и Малгара, по водораздѣла до Егейското море на изтокъ отъ Еносъ. Сазоновъ натоварилъ рускитѣ представители при Великитѣ сили да работятъ за приемането на тая линия и очаква благоприятенъ отговоръ. Сазановъ ималъ сведения отъ Парижъ, че Франция приема по принципъ да ни се даде военно обезщетение и съветва да работимъ и ние предъ Англия и предъ Германия особено, безъ да споменаваме тия сведения. Подействувайте предъ тамошнитѣ правителства и ми телеграфирайте.

Министъръ Гешовъ.

На тая телеграма дадохъ следния отговоръ:

№ 179. 21 мартъ 1913 година. На № 755. Ще се съобразя съ наставленията, но мога ли да зная, какво е направилъ Сазоновъ за прокарването на пограничнитѣ точки, означени въ телеграмата Ви № 699, защото ни въ единъ последващъ отговоръ на съюзницитѣ не се говори за тѣхъ, па и никои отъ тукашнитѣ посланици не ги споменава вече.

Маджаровъ.

На другия день изпратихъ още една шифрована телеграма съ следното съдържание:

№ 180, 22 мартъ 1913 година.

Когато снощи отивахъ при Бенкендорфъ, азъ бѣхъ убеденъ, че Сазоновъ билъ възприелъ спесифично пограничнитѣ пунктове, изброени въ телеграмата Ви № 699. Бенкендорфъ, обаче, нищо не си спомни за тѣхъ, па и депешата Ви № 1159 не потвърждава първото впечатление. Ако е въпросъ за правата линия Еносъ—Мидия, която Сазоновъ приелъ като последна намъ отстжпка, Великитѣ сили сж я възприели. Но пограничнитѣ пунктове, обозначени въ телеграмата Ви № 699, образуватъ не права, а лжкатушна линия, и се тълкува тукъ като съвсемъ ново искане. Разбира се, окончателната граница нѣма да представлява абсолютно права линия, а ще се опредѣли отъ международната комисия споредъ топографическитѣ условия на мѣстноститѣ. Лондонската конференция на посланицитѣ нѣма да се съгласи да влиза въ тѣзи тѣхнически подробности, нито е въ нашъ интересъ това да става, защото то би означавало нови преговори съ Турция, които биха забавили сключването на мира съ недѣли, ако не месеци. Ако Силитѣ сж наклонни да ни направятъ исканитѣ отстжпки, тѣ ще могатъ да сторятъ това чрезъ международната комисия. Днесъ пакъ ще видя Съръ Ед. Грей.

Маджаровъ.

Споменатата по-горе телеграма не само ме зачуди, но и наскърби, защото ме поставяше въ едно трудно положение спрямо Форейнъ офисъ и посланицитѣ на Великитѣ сили, предъ които бѣхъ защищавалъ линията Еносъ—Мидия, и тѣ я бѣха вече възприели. Отъ друга страна, се боехъ, че повдигането на тоя въпросъ ще даде поводъ на турцитѣ да продължатъ още повече преговоритѣ за миръ. Това провлачане насърдчаваше и съюзницитѣ да увеличаватъ претенциитѣ си. Като знаехъ умѣреностьта на г. Гешовъ и неговото желание да се свърже по-скоро мирътъ,

азъ разбрахъ, колко силни сѫ били страничнитѣ влияния. Но азъ бѣхъ представитель въ Лондонъ не на себе си, не и на българския народъ, а на Българския царь и неговото правителство, за това трѣбваше да изпълня горната заповѣдь. При все това, азъ продължавахъ да правя възражения и да соча последствията. На 23 мартъ получихъ следната телеграма:

София, 23 мартъ 1913 година, № 755.

Днесъ министритѣ на всички Велики Сили направиха предъ менъ нови колективни постѫпки съ цель да се спратъ военнитѣ действия. Тѣ искатъ да приемемъ правата линия Еносъ—Мидия и да оставимъ финансовитѣ въпроси да се решаватъ отъ техническа комисия въ Парижъ. Следъ като имъ благодарихъ, казахъ имъ, че ние ще настояваме за линията, за която Ви телеграфирахъ на 18 мартъ съ № 699, и за принципа по военното обезщетение. За спирането на военнитѣ действия ще се споразумѣемъ съ съюзницитѣ. Работате въ тая смисъль.

Министъръ Гешовъ.

На 25 мартъ азъ отправихъ следната шифрована депеша въ София:

25 мартъ 1913 година, № 128.
(Шифрована депеша)

До Министъръ-председателя Гешовъ.

Предадохъ преписъ отъ Ващата депешна нота на Форейнъ офисъ, гдето ме запитаха, какъ да се прекратятъ военнитѣ действия между България и Турция, тъй като натрупването на много войски представлява голѣма опасность. Отговорихъ, че най-доброто срѣдство е да се сключи миръ, но, ако не може да стане въ скоро време, моето мнение—защото нѣмамъ отъ Ваша страна наставление по този въпросъ — е Европа веднага да приеме принципа на обезщетението и обозначената отъ Васъ граница и тогава да покани България и Турция да намалятъ войскитѣ си на Чаталджа и Булаиръ до миренъ съставъ, като оттеглятъ голѣмата маса войски къмъ вѫтрешностьта. Това мнение се посрещна благоприятно. — Австрия и Италия сѫ наскърбени отъ Вашия отговоръ, защото считатъ, че съюзницитѣ бѣха признали по-напредъ въпроса за албанската граница и островитѣ, че е отъ компетентностьта на Европа. Обяснихъ, че, по моето разбиране, Балканскиятъ съюзъ не може да има за цель борба противъ Европа. България даде доказателства за това, като отстѫпи обширни територии между Одринъ и Цариградъ, които бѣ спечелила съ кръвьта на своитѣ солдати, но тя не може да се отдѣли отъ съюзницитѣ си, затова Силитѣ предъ тѣхъ трѣбва да настояватъ, а не предъ насъ. Тѣ, обаче, считатъ България за главенъ факторъ и я държатъ отговорна. — Нашиятъ интересъ изисква по-скорошенъ миръ и консолидирането положението ни въ Македония, кѫдето самъ Сазоновъ предвижда голѣми мѫчнотии. Николсонъ ми обади, че нови сведения потвърдявали станали насилия въ Драма, Кавала и пр. Азъ направихъ своята защита, но тия работи произвеждатъ много лошо впечатление.

Маджаровъ.

Другъ единъ въпросъ, който ми причиняваше голѣма мѫка, бѣше въпросътъ за насилия надъ турското население въ окупиранитѣ отъ нашитѣ войски земи. Той ни компрометираше предъ английското общество. Колкото за английското правителство, то се намираше подъ влиянието и на ония мухамедани отъ Индия, които държаха за сѫществуването на Турция, но които, като не можеха да защищаватъ нейната цѣлость, ползуваха се отъ всѣко оплакване въ вестницитѣ за насилие надъ мирното турско насе-

ление, за да ни изложатъ предъ свѣта. Азъ знаехъ, какво действие произведоха въ Англия презъ 1876 година турскитѣ кланета надъ българитѣ, и затова изслушвахъ съ ужасъ бележкитѣ на Форейнъ офисъ. Мжчехъ се да оправдавамъ българскитѣ власти, но не отричахъ доказанитѣ и документиранитѣ факти. Настоявахъ предъ г. Гешовъ за отстранението имъ, но съзнавахъ, че въ военно време министритѣ ставатъ безсилни да се наложатъ на генералитѣ. Г-нъ Гешовъ пишеше въ Главната квартира, получаваше обещания за наказание на провиненитѣ, но не всичко се изпълняваше, а пъкъ той трѣбваше да отговаря даже за лудориитѣ на нѣкои подпоручици или фелдфебели, а особено за нѣкои четници, вънъ отъ войската.

Последното частно писмо, което получихъ отъ г-на Гешова въ качеството му на министъръ-председатель, бѣше следното:

София, 7 априлъ 1913 година.

Уважаеми г-нъ Маджаровъ,

Вашитѣ четири писма отъ м. мартъ (17, 20, 27 и 30) своевременно получихъ и Ви благодаря за интереснитѣ сведения, които ми давате съ тѣхъ. Излишно е да Ви казвамъ, че взимамъ сериозна бележка отъ всичко, що ми пишете, и колкото се отнася до нуждата отъ по-скорошното сключване на миръ и оттеглюването на войскитѣ ни отъ Чаталджа. Вашитѣ идеи сж и мои идеи. За жалость, отъ нѣколко време насамъ и друга грижа взе да ме гризе. И да сключимъ предварителенъ миръ, ние не знаемъ, дали ще можемъ да оттеглимъ войскитѣ си отъ Чаталджа; па и да ги оттеглимъ оттамъ, ние не знаемъ, дали ще можемъ да демобилизираме. Не знаемъ първото, защото можемъ ли ние да се оттеглимъ преди подписване на **окончателния** миръ— което подписване може да се забави още 5 — 6 недѣли — ако турцитѣ не се оттеглятъ? Ако Силитѣ дори ни наложатъ оттеглянето, можемъ ли да демобилизираме, подиръ декларацията на сръбския министръ на финансиитѣ и при постоянното трупане на сръбски и гръцки войски въ Македония? Затова Ви телеграфирахъ да сондирате, дали се говори да ни наложатъ демобилизирането, но следъ като помислихъ, че може това да се претълкува и да помислятъ нѣкои, че насъ ни е страхъ, снощи отмѣнихъ това разпореждане. Ако, обаче, Вие сте узнали нѣщо или намирате за нуждно да ми кажете Вашето мнение по него, нѣма съмнение, че азъ съ удоволствие ще посрещна съобщението. Въ всѣки случай, ако Силитѣ, особено ония отъ Тройното съглашение не желаятъ да видятъ и скандала на война между балканскитѣ съюзници, трѣбва да прибързатъ. Положението отъ день на день се изостря, и ние трѣбва енергически да работимъ, за да предотвратимъ голѣмото зло, което ни заплашва. Споредъ всичкитѣ ни военни, не подлежи на никакво съмнение, че ние ще биемъ и сърби и гърци. Но можемъ ли да бѫдемъ сигурни откъмъ Турция, па дори и откъмъ Румъния, когато не сме свършили нито съ едната, нито съ другата и когато, насърдчени вече отъ нашитѣ явни несъгласия съ нашитѣ съюзници, тѣ могатъ да искатъ да се възползуватъ отъ обстоятелствата? Истина е, че имаме формалното увѣрение на Сазонова, но, отъ друга страна, имаме възмутителнитѣ дѣла на Хартвигъ въ Бѣлградъ. Споредъ както ме увѣрява Баучеръ, който пристигна тукъ следъ едно престояване отъ 4 — 5 деня въ Бѣлградъ, Хартвигъ е въ дъното на сръбската история. Казалъ на Баучеръ, че Русия прави своя, а не славянска политика въ Балканския полуостровъ, че тя иска една по-силна Сърбия, за да я употрѣбява като орждие противъ Австрия. Баучеръ ме увѣрява още, че всичкото дипломатическо тѣло — особено английскиятъ пълномощенъ министъръ — въ Бѣлградъ били възмутени отъ това поведение на Хартвига. Тѣ не одобрявали и Сърбия. При това настроение на Paget, Вашата задача при Форейнъ офисъ е по-лесна и вижте, моля, да убедите господата тамъ, че трѣбва енергически да действуватъ, за да предотвратятъ новата буря.

Азъ тукъ говорихъ на Bax Ironside. При всичко, че е голѣмъ приятель на Спалайковича, и той не разбира политиката на Сърбия. Каза ми, че не е възможно декларацията на сръбския финансовъ министъръ да е одобрена отъ Пашичъ. Съмнявамъ се обаче, дали той пише тъй енергически, както неговиятъ колега въ Бѣлградъ Paget. А въ Форейнъ офисъ за сръбскитѣ работи трѣбва повече да вѣрватъ последния.

Тукашниятъ — Bax Ironside преди две недѣли ми даде новъ меморандумъ за български изстжпления. Въ него азъ намѣрихъ параграфи оскърбителни за насъ — които Ви притварямъ — и настоявахъ да ги заличи отъ меморандума, ако иска да му дамъ ходъ. Той ми каза, че телеграфически ще пита Форейнъ офисъ, и преди 4 — 5 деня ми даде новъ меморандумъ безъ оскърбителнитѣ пасажи. Азъ веднага го преведохъ и днесъ го пращамъ на Главната квартира и на Людскановъ съ настоятелна молба да изследватъ и накажатъ виновнитѣ. Пращамъ Ви преводъ въ особенъ пликъ. Съ искрени поздрави

Ив. Евст. Гешовъ.

Р. Р. Ще Ви моля да следите съ Минкова и въпроса за изстжпленията въ английския печатъ.

Това писмо издаваше лоши предчувствия у г-на Гешова. То свидетелствуваше, че той има да се бори съ вжтрешни или съ вънкашни мжчнотии. Единственото спасение бѣше въ арбитража на руското правителство, но последното недовѣрие, което бѣше обзело по-голѣмата частъ отъ българскитѣ умове, подкопаваше и тоя единственъ стълбъ на нашата надежда. Следъ това писмо и азъ започнахъ да гледамъ по-трагично на работитѣ, но все пакъ си оставахъ съ убеждението, че, догдето Гешовъ е начело на правителството, никой отъ военнитѣ не ще посмѣе на своя глава да направи нѣщо противъ договоритѣ. И наистина, презъ неговото министерствуване станаха нѣколко сблъсквания на южната граница, но тѣ бѣха малки и бързо поправяни. Тѣ, обаче, усилваха стремежа на сърби и гърци за единъ отбранителенъ и нападателенъ съюзъ противъ българитѣ.

По въпроса за граничната линия съ Турция бѣ обзето цѣлото внимание на г. Гешовъ. Той продължаваше да ми телеграфира шифровано да настоявамъ за пречупената линия, която искаха царь Фердинандъ и всички почти военни лица.

И следъ превземането на Одринъ преговоритѣ за миръ съ Турция пакъ се продължаваха съ една неоправдана мудность. Това ме караше да употрѣбявамъ голѣми усилия предъ английското правителство и предъ посланицитѣ на Великитѣ сили за поскорошното имъ приключване. Принуденъ бѣхъ да прибѣгвамъ до заплашване — нѣщо, което не бѣше въ характера ми, та дано съ това срѣдство ускоря мира. Следнитѣ шифровани телеграми до министъръ-председателя свидетелствуватъ, колко голѣмо е било безспокойствието на всички ни отъ провлачането на преговоритѣ.

Лондонъ, 8 май 1913 година.
(Шифрована телеграма)

До Министъръ Гешовъ, София.

Имахъ дълъгъ разговоръ съ Съръ Ед. Грей, комуто заявихъ, че сегашното положение за насъ е нетърпимо, и че България не може да се съгласи за продължаването му. Настояхъ най-енергично Европа да упражни давление

върху съюзницитѣ за бързото подписване на договора за миръ. Грей каза, че Новаковичъ преди малко му билъ врѫчилъ писмено искане за 7 измѣнения на проекта. Грей му деклариралъ писмено, че Конференцията на посланицитѣ нѣма по никой начинъ да измѣня текста и настоява договорътъ да бѫде бързо подписанъ. Ако турцитѣ се съгласятъ на нѣкои измѣнения, които ги засѣгатъ, Европа нѣма да се противи. Казахъ му, ако нашитѣ съюзници продължаватъ сегашната тактика, ще бѫдемъ принудени да се разберемъ направо съ Турция. Грей каза, че не е дошло време за това, но даде да се разбере, че това може да стане и че, ако Турция се противи, Англия ще отстрани мѫчнотиитѣ. Разбрахъ, обаче, че Силитѣ нѣма да взематъ сами инициативата да ни съветватъ за прямо споразумение съ Турция. Новаковичъ дойде при Даневъ и предложи конференция съ турцитѣ за разискване измѣненията. Заявихме му двамата, че не можемъ допустна това, но че той може да попита турцитѣ, което обеща веднага да направи.

Видѣхъ Бенкендорфа и му съобщихъ нѣкои Ваши депеши. Заявихъ му, че понеже съюзницитѣ спѣватъ, направилъ съмъ Ви предложение да се разберемъ направо съ турцитѣ, но не съмъ получилъ Вашия отговоръ. Това го изненада и ми каза, че щѣло да произведе лошо впечатление въ Русия, която ще го изтълкува като край на съюза. Казахъ му, че въ такъвъ случай Русия трѣбва да упражни влиянието си върху съюзницитѣ веднага да подпишатъ. Добавихъ, че намъ не остава освенъ, или да се разберемъ съ Турция направо, или да ѝ диктуваме миръ следъ нова нѣкоя победа. Ако не днесъ, подиръ нѣкой день България ще трѣбва да избере между тия алтернативи. Обеща да телеграфира за всичко на Сазонова.

Новаковичъ декларира на Съръ Ед. Грей, че, ако не се приематъ измѣненията, щѣлъ да се върне въ Сърбия. Изх. № 205.

Маджаровъ.

Лондонъ, 11 май 1913 година.
(Шифрована телеграма)

Министъръ Гешовъ.

Днесъ Съръ Ед. Грей ме повика въ Форейнъ офисъ, за да ми съобщи, че турскитѣ делегати сѫ готови да подпишатъ безъ измѣнение изработения отъ Посланическата конференция договоръ за миръ. Той прибави, че, ако има да се правятъ съответни резерви, нека се направятъ при подписването. Посланицитѣ ще ги разгледатъ после. Ако и България е готова да подпише договора, Съръ Ед. Грей се надѣва, че Европа ще може да наложи тия дни и на останалитѣ съюзници да го подпишатъ безъ измѣнение. Отговорихъ му, че отъ 10 дни азъ чакамъ подписването, и отлагаме за особенъ протоколъ искането ни по пограничния въпросъ съ цель да не се бави нито единъ день сключването на мира. Днесъ подиръ пладне Съръ Ед. Грей ще повика представителитѣ на Гърция, Сърбия и Черна Гора, а въ понедѣлникъ ще заседава Конференцията. Ако и това срѣдство не сполучи, азъ пакъ настоявамъ да подпишемъ мира ние и турцитѣ. При условията, въ които живѣемъ и при факта, че сѫществува съгласие между Сърбия и Гърция срещу насъ, това ни се налага. Ако г. Сазоновъ желае продължаването на съюза, нека упражни влиянието си ефикасно. Изх. № 211.

Маджаровъ.

Лондонъ, 14 май 1913 година.
(Шифрована телеграма)

Министъръ Гешовъ.

Тая вечеръ Съръ Артъръ Николсонъ (подминистъръ на външнитѣ работи) ми обади, че по всѣка вѣроятность договорътъ ще се подпише въ петъкъ. Сръбскитѣ делегати, обаче, заявяватъ, че нѣматъ наставления. Гръцкиятъ министъръ далъ вчера нѣкакво си изложение за последнитѣ сблъсквания. Казахъ на Съръ Артъръ, че тия изложения и публикуванитѣ въ „Morning Post“ официални писма сѫ признаци за едно готвяще се нападение противъ насъ, и ме е страхъ, че Европа ще вземе строгитѣ мѣрки, когато ще бѫде

много късно. Той се надѣва, че решителностьта на Съръ Ед. Грей ще предотврати една война между съюзницитѣ. Наистина, Съръ Ед. Грей е уморенъ отъ чакане, та затова е билъ тая сутринь толкова категориченъ. Но азъ съмъ убеденъ, че, ако още въ началото бѣхме подписали съ турцитѣ, нашитѣ съюзници щѣха тоже да подпишатъ, защото щѣха да видятъ, че не могатъ вече да държатъ войницитѣ ни на Чаталджа. Изх. № 219.

Маджаровъ.

София, 9 май 1913 година.

До министъръ Маджаровъ, Лондонъ.

Сазоновъ телеграфира на Неклюдова съ дата 6 того следващето: „Ако българитѣ проявятъ излишна прибързаность и сключатъ миръ, безъ да дочакатъ съюзницитѣ, то тѣ вематъ върху себе си началото за разрива на съюза, после което тѣ не могатъ да разчитатъ на уважението на съюзнитѣ имъ договори отъ страна на Сърбия. Отъ своя страна, ние изказваме съдействие въ Бѣлградъ и Атина за поскорошното сключване на мира. Заплашването на Даневъ за възможно възобновление на военнитѣ действия съ Турция сж съвършено неумѣстни. Едва ли може да се има сериозно намѣрение отъ страна на България да воюва съ съюзницитѣ и съ турцитѣ. Благоволете да се обясните по съдържанието на настоящата телеграма съ Гешовъ.“ Обяснете Сазонову (казва г. Гешовъ на българския пълномощенъ министъръ въ Петроградъ), че нашето бързане да се подпише мира е много естествено. Следъ ужаснитѣ битки и загуби ние сега се намираме въ ужасно бездействие, което не само безполезно ни причинява непосилни парични жертви, но подлага на тежки морални и материални изтезания и изпитания нашитѣ войници и тѣхнитѣ семейства. Хиляди отъ последнитѣ гладуватъ вследствие на осеммесечното отсѫтствие на тѣхнитѣ стопани. Политическитѣ ни противници се ползуватъ отъ това грозно положение, за да възбуждатъ общественото мнение. Обвиняватъ Русия, че тя не ни е пустнала да отидемъ въ Цариградъ, за да подпишемъ тамъ мира. Обвиняватъ съюзницитѣ ни, че тѣ протакатъ преговоритѣ, че тѣ сж причината за отлагането подписването на мира. Сазоновъ ще разбере опаснитѣ последствия, които тая агитация може да докара. Апелирайте енергично къмъ него или да накара съюзницитѣ да подпишатъ незабавно мира, или да се съгласи, че ние не можемъ да чакаме вече, и че добре ще сторятъ нашитѣ делегати въ Лондонъ да опредѣлятъ на нашитѣ съюзници срокъ, до който договорътъ за прелиминаренъ миръ трѣбва непремѣнно да се подпише дори и безъ тѣхъ. Телеграфирайте ни веднага, каквото Ви каже. Изх. № 1427.

Министъръ Гешовъ.

Но не бѣше само Сазоновъ, който се противѣше на сепаративенъ миръ съ Турция. На другия день получихъ отъ сѫщия шифрована телеграма, въ която се казваше, че понеже Съръ Ед. Грей е на сѫщото мнение (Франция още повече е противна на отдѣленъ миръ съ Турция), то да настоя предъ Фореинъ офисъ да се приематъ и нѣкои отъ исканията на Сърбия и Гърция, та по такъвъ начинъ да се ускори подписването на договора за миръ съ Турция. Вследствия на тия настоявания Съръ Ед. Грей покани сръбскитѣ, гръцкитѣ и черногорскитѣ делегати или да подпишатъ договора, или пъкъ да напустнатъ Лондонъ.

Нови настоявания за миръ и германската политика на Изтокъ.

Каквото да се говори за противоположнитѣ интереси на двѣтѣ европейски констелации — Тройния съюзъ и Тройното съглашение — нашата кауза предъ тѣхъ се ползуваше отъ общи симпа-

тии, и азъ, като представитель на България, намирахъ предъ тѣхнитѣ посланици добъръ приемъ и искрени съвети. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха даже твърде откровени предъ менъ и не се стѣсняваха да ми кажатъ цѣлата истина. Най-силно впечатление ми направи германскиятъ посланикъ князъ Лихновски, който, макаръ да защищаваше Турция, като представитель на Германия, но не се яви ни единъ пѫть нашъ отявленъ противникъ. Както ще се види по-нататъкъ отъ дългия разговоръ, който имахъ съ него въ „Mansion House“ (Лондонското кметство), той бѣ дипломатъ съ широки погледи и, ако неговото правителство не бѣше пренебрегнало тъй грубо неговитѣ съвети, Германия нѣмаше да предизвика голѣмата война. Князъ Лихновски положи всички усилия, за да спечели общественото мнение въ Англия. Може би, у него имаше само една грѣшка, че въ голѣмото си желание да сближи своето отечество съ Англия, той представи английското правителство помиролюбиво, отколкото бѣ въ сѫщность, и вдъхна въ висшитѣ германски кржгове убеждението, че Англия ще остане неутрална дори и тогазъ, когато германскитѣ войски излѣзатъ на Остенде и на Кале. Въ онова време съветникъ на германското посолство въ Лондонъ бѣше Кюлманъ, който въ 1917 година стана министъръ на външнитѣ работи. За него се говорѣше, че билъ довѣрено лице на императора и че кореспондиралъ направо съ Кайзеровата канцелария. Англичанитѣ го подозираха, че парализирва миролюбивата деятелность на князъ Лихновски, та затова го гледаха нѣкакъ си съ недовѣрие. Доколкото азъ имахъ случай да запозная князъ Лихновски, впечатлението ми е, че той бѣ искренъ и коректенъ дипломатъ. Мнението му върху работитѣ не съответствуваше всѣкога съ политиката на неговото правителство, но това произтичаше повече отъ неговото правдолюбие, отколкото отъ желанието му да парадира съ оригиналность и съ самостоятелность. Събитията, които сполетѣха неговото отечество, показватъ, колко бѣха прави неговитѣ възгледи не само по въпроса за отношенията между Англия и Германия, но и по бѫдещето устройство на Австро-Унгария, па и по нашитѣ отношения съ Турция. У тоя дипломатъ сѫществуваше съмнение върху трайностьта на Тройния съюзъ. Наистина, предъ мене той не можеше да се спре подробно и конкретно за всѣки единъ отъ съюзницитѣ на Германия, но бѣ достатъчно, че именно предъ менъ говорѣше за възможното разкжсване на тоя съюзъ. Като германецъ, той не обичаше Русия и се боеше отъ нейното разширение къмъ близкия Изтокъ, но не говорѣше за руския народъ съ озлобление, нито пъкъ даваше да се разбере, че е невъзможно да се поднови старото руско-германско приятелство. Въ следнитѣ две писма азъ предадохъ на г. Гешовъ както моитѣ лични настоявания за по-скорошното сключване на мира, тъй и дългия си разговоръ съ князъ Лихновски.

Лондонъ, 30 мартъ 1913 година.

Уважаеми г. Гешовъ,

Снощи се даде въ Mansion House (кметството) тъй наречения Easter Banquet на лондонския Lord Mayor. Отъ посланицитѣ присжтствуваше само

германскиятъ, понеже другитѣ, по-старшитѣ, сѫ присѫтствували вече нѣколко години наредъ, та имъ е омръзнало. На трапезата бѣхме единъ до другъ съ него, и макаръ да не е въ тукашнитѣ обичаи да се приказва за политика по банкетитѣ и вечеритѣ, но князъ Лихновски повече отъ часъ все по политически въпроси ми говори. Предполагамъ, че за Васъ ще бѫде интересно да знаете неговото мнение. Отъ когато той е тукъ, отношенията между Англия и Германия сѫ много подобрени, и той се надѣва, че съ посещението, което ще направи тукашната кралевска двойка на императорското семейство въ Берлинъ, ще се подобрятъ още повече. Забележихъ, че той не вѣрва много въ трайностьта на Тройното съглашение. Когато му казахъ, че въ днешно време мирътъ зависи не отъ Тройното съглашение или отъ Тройния съюзъ, а отъ Англия и Германия, той ми отговори съ особено задоволствие: — „Да, и Англия нѣма да насърдчи Франция къмъ реваншъ; положението е сега съвсемъ друго. Трѣбва да прибавя, че радикалнитѣ елементи на либералната партия сѫ недоволни отъ съглашението съ Русия и правятъ всички усилия, за да усилятъ приятелството между Англия и Германия. Достатъчно е тая последната да спре колко-годе въоръженията си, особено морскитѣ, за да се заговори отново за англо-германско споразумение. Само че Германия върви по своя начертанъ пѫть, безъ да се влияе отъ любезноститѣ на английскитѣ радикали. Преди малко бѣше при менъ г. Harold Spender, единъ отъ редакторитѣ на „Daily News“, и той ми говори за голѣмото желание, което сѫществува въ либералната партия да се достигне едно споразумение съ Германия.

Князъ Лихновски най-много настоява предъ мене за приятелски отношения съ Турция следъ сключването на мира. — „Вие трѣбва да знаете, че ако бѣхте влѣзли въ Цариградъ, щѣхте да приготвите само окупацията на Дарданелитѣ и Босфора отъ нѣкоя Велика държава, която щѣше да ви стане опекунъ. Вие имате сѫществени интереси занапредъ да защищавате Турция; нейното сѫществуване е една гаранция за вашето бѫдеще развитие. Вие сте народъ напредничавъ, но не трѣбва да се подавате на илюзия. Цариградъ е потрѣбенъ на Турция, за да се запази престижътъ на халифата, а халифатътъ е нуженъ, за да се запази Мала-Азия и турското владичество въ нея. Ако вие подкрепите Турция, ще имате симпатиитѣ и поддръжката на Тройния съюзъ. А вие ще усѣтите скоро тая нужда, щомъ вземете да се разправяте съ своитѣ съюзници. Облегнете се, отъ една страна, на приятелството на Турция, а отъ друга, на приятелството на Румъния и вие ще бѫдете най-силниятъ факторъ на близкия Истокъ. Азъ чувамъ, че вашитѣ военачалници сѫ имали намѣрение да форсиратъ Чаталджа, това ще бѫде една фатална грѣшка.“

Азъ му обадихъ моитѣ **лични** възгледи по отношенията ни съ Турция — тѣ сѫ за едно близко приятелство съ Турция, само че ме е страхъ, че тѣ не сѫ получили достатъчно уроци отъ миналото. Следъ като се свършатъ Македонскиятъ и Тракийскиятъ въпроси, азъ не виждамъ никакво препятствие за едно разбиране съ турцитѣ. Отъ балканскитѣ народи само ние оставаме тѣхни съседи и за добро и за лошо. За бѫдеще ще бѫдемъ достатъчно силни, за да не може да ни счита Турция **бивши раи.** Въ Цариградъ българскиятъ елементъ е толкова малоброенъ, за да не може да възбужда у турцитѣ страхъ и да ги кара да го преследватъ. Въ Мала-Азия почти нѣма българи. Следователно, интереситѣ ни за въ бѫдеще ще бѫдатъ само икономически. Тѣ ще ни каратъ да желаемъ редъ и сигурность въ тая земя, и тя ще бѫде най-добрата основа за приятелство. Азъ предпочитамъ турцитѣ отъ другиго нѣкого. Следъ това князъ Лихновски ме разпитва, какво мисля за бѫдещето на Турция — ще може ли тя да държи въ покорность своитѣ населения и да въведе сигурность въ държавата? Казахъ му, че следъ разочарованието, което дадоха Вамъ и намъ младотурцитѣ, мѫчно е да се правятъ предсказания, но въ всѣки случай опасноститѣ, които сѫществуваха за Турция въ Европа, сега сѫ намалени. Ако турцитѣ заведатъ едно искрено приятелство съ насъ, тѣ могатъ да бѫдатъ съвсемъ спокойни откъмъ европейска страна. Въ Мала-Азия най-опасно се вижда за сега да е арабското движение за автономия — административна. Неговиятъ опасенъ характеръ произхожда отъ две причини: 1) че арабското население съставлява голѣма маса и счита турското население за по-долно отъ себе си; 2) че то намира съчувствие и подкрепа въ Египетъ, гдето въ последнитѣ 20 години е напра-

венъ голѣмъ икономически и интелектуаленъ прогресъ. Гърцитѣ сѫ опасни донейде въ Цариградъ, но въ Мала-Азия тѣ сѫ пръснати и никѫде не съставляватъ масата отъ населението. Сѫщото може да се каже и за арменцитѣ. Ако турското население разбира интереситѣ си, ще трѣбва да вземе такива мѣрки, които ще предпазятъ аданскитѣ събития. Виждамъ по всичко, че сѫ голѣми грижитѣ на Германия да запази Мала-Азия за Турция, и за това ще гледа да бѫде добре съ насъ. За Румъния. между другото, князъ Лихновски ми каза, че Тройниятъ съюзъ билъ готовъ да ни помогне да получимъ двойна компенсация за загубването на Силистра. За Черна-Гора каза, че Австро-Унгария нѣма никакъвъ интересъ да подкопава положението на черногорския краль, а по въпроса за Скутари тъй много се ангажирала, щото отстѫпването назадъ било невъзможно безъ унижение. Князъ Лихновски, който е билъ дълго време въ Австрия, е убеденъ, че спасението на Австрия е въ триализма. Благодарение на извънредно развития национализъмъ и голѣма раждаемость у славянитѣ, опасностьта е належаща, ако не се удовлетворятъ. Той се надѣва, че съ тая мѣрка ще могатъ да се привлѣкатъ и южнитѣ славяни, та по тоя начинъ безъ война да се отслаби руския панславизъмъ.

Въ края на писмото си нека Ви кажа още единъ пѫть, г. Гешовъ, че продължаването на военнитѣ действия и държането на войската ни при Чаталджа не само е безполезно, но и много вредно за нашето национално дѣло. Колкото по-дълго време стоятъ сърбитѣ и гърцитѣ въ нашитѣ земи, толкова по-мѫчно става тѣхното измѣстване. Па и чужденцитѣ започватъ да привикватъ на идеята, че не е зле, ако тия земи останатъ въ тѣхни ржце. А какво можемъ да очакваме на Чаталджа, следъ като ние се съгласихме на линията Мидия—Еносъ?

Съ сърдеченъ поздравъ

М. Ив. Маджаровъ.

Подписване на Лондонския договоръ.

Ако не бѣха се направили отстѫпки както по териториалния въпросъ, тъй и по финансовия, можеше преговоритѣ за миръ да се продължатъ до тамъ, че да загубимъ и онова, което бѣхме вече осигурили предъ Великитѣ сили, и съ което бѣха се примирили не само нашитѣ съюзници, но и Турция. Отъ София азъ получихъ наставления да действувамъ предъ Съръ Ед. Грей за по-скорошното сключване на миръ, като заявя, обаче, че българското правителство приема правата линия Еносъ—Мидия, но настоява да се прибави въ нѣкой допълнителенъ протоколъ, че една международна комисия при опредѣлянето точната граница между България и Турция ще се ржководи отъ направеното предложение на българското правителство. Азъ се възползувахъ отъ тая отстѫпка, за да настоя прѣдъ Съръ Ед. Грей за по-скорошното прокарване на неговия проектъ предъ конференцията, безъ да държа за допълнителното условие, което ми се налагаше отъ София. Макаръ да нѣмахъ тогазъ положителни данни за посторонни влияния, които сѫ се упражнявали надъ българското правителство, но предполагахъ, че тѣ сѫществуватъ и че идатъ отъ неотговорни лица. По тая причина действувахъ съ по-голѣма дързость къмъ ускорение на мира. Въ това отношение имахъ на помошь не само Форейнъ офисъ, не само посланицитѣ, но и английското обществено мнение. Върху това обществено мнение се основа и Съръ Ед. Грей, когато единъ день повика при себе си гръцкитѣ и сръбскитѣ делегати, които повдигаха все нови и нови въпроси и ставаха при-

чина да се провлачатъ безконечно преговоритѣ, да имъ каже, че или трѣбва да подпишатъ приготвения отъ Форейнъ офисъ договоръ за миръ, или трѣбва да напустнатъ Лондонъ. Тая постжпка на английския министъръ произведе силно впечатление — нѣкои я считаха даже за груба — но тя произведе своето благотворно действие. Когато се явихъ при Съръ Ед. Грей да му благодаря за ускоряването на мира, той ме запита, дали съмъ готовъ да подпиша заедно съ турскитѣ делегати приготвения отъ него договоръ, ако делегатитѣ на Сърбия и Гърция не вематъ подъ внимание неговитѣ формални предупреждения и се откажатъ да подпишатъ договора. Отговорихъ му, че лично за себе си азъ съмъ готовъ да направя това съ рискъ да напустна поста си и да се скарамъ съ моитѣ политически приятели, но ще бжде нелоялно това, безъ да предупредя българското правителство. Той се съгласи, и азъ се завърнахъ въ легацията, за да предуведомя г. Гешовъ за моето намѣрение. Той, както и следваше, не го одобри, но заплашването на английския министъръ бѣ произвело такова силно действие въ Бѣлградъ и Атина, че още на другия день започна да се говори, че сръбскитѣ и гръцкитѣ делегати ще подпишатъ договора наедно съ българитѣ. Предложението на Съръ Ед. Грей, възприето отъ мене, имаше това неудобство, че разклащаше нашия съюзъ, а това не бѣше желанието нито на английския министъръ, нито моето. Цельта на предложението бѣше да се сплашатъ съюзницитѣ и да се ускори мира. Тая цель се постигна напълно.

На 27 май (9 юний) 1913 година точно въ 11 часа се яви въ Сен-Джеймския дворецъ, гдето заседаваше Балканската конференция, лично Съръ Ед. Грей, който прочете на французки езикъ своята речь. Следъ това той покани делегатитѣ и отъ дветѣ страни да подпишатъ приготвения отъ Форейнъ офисъ договоръ. Всички подписаха споредъ азбучния редъ. Понеже на масата имаше значително количество пера, всѣки единъ подписваше съ свое перо, което задържаше у себе си за паметь на тоя знаменитъ актъ, който санкционираше славата на българското оржжие и простираше границитѣ на нашето отечество близо до Цариградъ. Въ тоя моментъ сърдцето ми бѣ препълнено съ радость. Следъ като се поздравихме помежду си — съюзници и довчерашни неприятели — азъ прибързахъ да се върна въ легацията, за да съобща въ София това велико за насъ събитие, което следъ освобождението на България бѣ първото, което изпълняше душата ми съ патриотически възторгъ. „Слава Богу, миртъ е подписанъ“. . . . започнахъ депешата си къмъ г. Гешовъ. И какъ можеше въ такава минута да не се изтръгне отъ дълбочината на сърдцето ми фразата „Слава Богу“! Отпосле се научихъ, че известието за миръ не било произвело въ нѣкои български кржгове оня възторгъ, който азъ очаквахъ. Това не само ме наскърби, но и зачуди. Какво искаха тия българи, та бѣха недоволни отъ линията Еносъ—Мидия?. . . . Недоволството се обръщаше въ бѣсно русофобство, което докара отпосле нашитѣ погроми и нашия позоръ. Имаше хора у насъ, които бѣха забравили не само, каквото бѣше направила Русия за освобождението на България,

но и помощьта, която бѣше дала въ тая последна война противъ Турция, та сѣеха семето на неблагодарность и омраза къмъ руския народъ? Мнозина отъ тия, които искаха Цариградъ, или Родосто или островъ Самотраки, разказвали на офицери и войници, че ние сме щѣли да станемъ една голѣма държава, ако не би било препятствието на Русия. . . . . Понеже Русия искала да задържи Цариградъ за себе си, то тя не искала да допустне насъ даже и въ Одринъ! . . . .

На другия день следъ подписване на мира получихъ покана отъ Бъкинамския дворецъ, въ която ми се обаждаше, че Н. В. Георги V ще даде обѣдъ на всички делегати, които сж подписали договора за Балканския миръ. На трапезата, освенъ краля и кралицата, присжтствуваха министрътъ на външнитѣ работи Съръ Ед. Грей, неговиятъ частенъ секретаръ, висшитѣ дворцови служители и делегатитѣ на България, Сърбия, Гърция, Черна Гора и Турция. Презъ време на угощението се водѣха обикновени разговори съ твърде малко политическа тенденция, но, следъ като напустнахме трапезарията и минахме въ съседния салонъ, английскиятъ краль се приближи най-напредъ до мене, като представитель на най-силната тогазъ Балканска държава (д-ръ Данезъ, първиятъ нашъ делегатъ, бѣ напустналъ Лондонъ преди още подписването на договора) и започна разговоръ за свѣтлото бждеще, което се открива на балканскитѣ държави и за запазването на Балканския съюзъ, като се вкара въ него даже и Турция. Както е обичаятъ въ Англия, Съръ Ед. Грей присжтствуваше на тоя разговоръ и взимаше участие въ него, като потвърдяваше справедливостьта на кралевитѣ думи. Когато разговаряхме за разпредѣлението на отнетитѣ отъ Турция земи, кралътъ ми каза натъртено: „Боя се да не би Вашиятъ царь да се подаде на зловредни влияния и да развали Балканския съюзъ. Телеграфирайте му отъ моя страна, че ще отговаря предъ свѣта оня, който започне едно кърваво стълкновение.“ Азъ му обещахъ, че ще изпълня веднага поржчката му, щомъ се завърна въ легацията. За да дамъ по-голѣмо значение на думитѣ на английския краль, азъ ги съобщихъ съ следната шифрована депеша направо на царь Фердинанда:

Лондонъ, 25 май 1913 година.
(Шифрована телеграма)

До Царь Фердинандъ.

На днешния завтракъ въ Двореца имахъ разговоръ съ краля, който ме запита съ живъ интересъ за министерската криза и възможнитѣ министерски комбинации. Той настоява много да разрешимъ споровете си съ съюзницитѣ по миролюбивъ начинъ, като каза: „Азъ се надѣвамъ, че мждростьта на Вашия царь ще надвие крайноститѣ и ще даде преднина на умѣренитѣ хора, за да може да се избѣгне една братоубийствена война.“ А после прибави: „Всички взехте повече земя, отколкото очаквахте, затова Европа очаква отъ васъ да действувате като съюзници, а не като неприятели.“ Азъ му отговорихъ, че България е дала доста жертви, за да не иска да дава повече, но е желателно Европа да упражни всичкото си влияние и въ другитѣ кржгове, за да бждатъ и тѣ лоялни и да пазятъ задълженията си. Изх. № 243.

Маджаровъ.

Лондонъ, 25 май 1913 година.

Министъръ Гешовъ, София.

На днешния завтракъ въ честь на балканскитѣ делегати английскиятъ краль въ разговора си съ менъ настоява твърде много да се уредятъ нашитѣ спорове съ съюзницитѣ по миролюбивъ начинъ. Отговорихъ му, че за това има само единъ начинъ: да пазимъ задълженията си и да бѫдемъ лоялни. Съръ Ед. Грей настоява часъ по-скоро да приключимъ заседанията на конференцията, а висящи въпроси да се уредятъ направо отъ заинтересованитѣ страни. Отговорихъ, че ние напълно сподѣляме неговия възгледъ и отдавна настояваме да се тури край на конференцията. Каза ми, че е говорилъ вече и ще говори отново на другитѣ делегати въ тая смисъль. Днесъ азъ ще предложа да се подпишатъ протоколитѣ и да се приключатъ заседанията на делегатитѣ. Турцитѣ много желаятъ да се запази конвенцията за мюфтиитѣ. Отговорихъ имъ, че България желае да даде всички гаранции на мюсюлманскитѣ ѝ поданици, но този въпросъ трѣбва да се уреди между двете правителства възъ основа на взаимни отстѫпки. Това е единъ силенъ козъ въ наши ржце, и ние не трѣбва да го ангажираме за чужди интереси. Съ особено внимание и интересъ се следи въ тукашнитѣ официални кржгове развитието на министерската краза. Изх. № 244.

Маджаровъ.

Разбрахъ отпосле, че царь Фердинандъ билъ останалъ недоволенъ отъ моята депеша. Не получихъ отъ него никакво известие (както имаше обичай да прави въ подобни случаи) поне за приемането на депешата. Кралътъ разговаря наредъ и съ другитѣ делегати, на които направи горе-доле сѫщитѣ препоржки — да запазятъ Балканския съюзъ и да разпредѣлятъ по миролюбивъ начинъ придобититѣ земи. Трѣбва да кажа още, че английскиятъ краль ми правѣше впечатлението на добродушенъ и искренъ човѣкъ. Той привличаше събеседницитѣ си не съ блѣсъка на фразата си, не съ духовитостьта си, а съ благодушната си усмивка и съ своята крайна лоялность както спрямо своитѣ министри, тъй и спрямо чуждитѣ представители. Едно заблуждение е да се мисли, че английскиятъ краль не взема никакво участие въ външната и вѫтрешната политика на Велико-Британия. Но презъ всичкото си пребивание въ Англия азъ не чухъ нѣкои сериозни оплаквания или критики за държането на краля. Той знаеше да участвува въ управлението, безъ да предизвиква недоволство нито у правителството, нито у опозицията. Конфликтитѣ ги разрешаваше по такъвъ начинъ, щото да не дразни странитѣ. За неговия баща, Едуардъ VII, английскиятъ народъ пази и днесъ най-добра паметь. Мисля, че сѫщото ще бѫде и за неговия синъ Георги V. Въ своята история Англия е имала лоши крале, но отъ вѣкъ и половина насамъ тѣ, сякашъ, се надпреварватъ да бѫдатъ все по-добри и по-добри отъ своитѣ предшественици.

Макаръ да имаше толкова лоши признаци за нашитѣ междусъюзнически отношения, но азъ все се надѣвахъ, че разпредѣлението на придобититѣ земи ще се извърши по миренъ начинъ. Съ сърбитѣ имахме предварително сключенъ договоръ, въ който се предвиждаше арбитражътъ на руския царь, ако се явятъ недоразумения при неговото изпълнение. Наистина, съ гърцитѣ такъвъ договоръ нѣмахме, но ние можехме да предоставимъ и тоя въпросъ, ако не на арбитража на руското правителство, то на държавитѣ

отъ Тройното съглашение. За жалость, въ нашата страна бѣше си пробила широкъ пѫть интригата: руското правителство било наклонно, споредъ тая интрига, да обезправдае България въ полза на Сърбия, а пъкъ англійското и французкото правителства били наклонни да обезправдаятъ България въ полза на Гърция. Разбира се, че това бѣше невѣрно. Въ своето пребивание въ Лондонъ азъ бѣхъ ималъ много случаи да се убедя, че ни една отъ тритѣ Съглашенски сили нѣмаше намѣрение да ощетява нашето отечество, и затова настоявахъ да се предостави тѣмъ окончателното разрешение на споровете ни съ Гърция. И когато въ Лондонъ срещнѣхъ нѣкой българинъ, дошелъ отъ България, да изказва недовѣрие къмъ безпристрастието на Англия, Франция и Русия по разпредѣлението на спечеленитѣ земи, азъ просто пламвахъ и се питахъ: какъ е възможно да се поддържа подобна теза? Но интригата бѣ хванала дълбоки корени и бѣ обхванала единъ голѣмъ кржгъ интелигентни хора, които безъ да иматъ сериозно намѣрение да разрешаватъ въпроситѣ съ война, караха работитѣ къмъ това направление.

Но освенъ заблужденията и интригитѣ, бѣше се появила и грандоманията за широки размахи. Още на 24 мартъ 1913 г. азъ бѣхъ получилъ отъ царь Фердинандъ направо, безъ съгласието, а предполагамъ, и знанието на когото да било отъ министритѣ, следната окржжна телеграма:

Одринъ, 23 мартъ 1913 година.

Понеже, споредъ предложенитѣ отъ Великитѣ сили условия за мира, въпросътъ за островитѣ на Егейско море остава на тѣхното решение, то натоварвамъ Ви да направите постжпки предъ правителството, при което сте акредитирани, да се отстжпи островъ Самотраки лично за менъ, като единъ видъ подаръкъ; съ това Силитѣ ще ми направятъ едно голѣмо удоволствие, за което ще имъ бжда твърде признателенъ, а на България ще принесе една неоценима услуга, тъй като за владението на Деде-Агачъ и Еносъ необходимо е Самотраки да е въ наши ржце. Разбира се, че това искане е независимо отъ искането на моето правителство за островъ Тасосъ, който безусловно е нуженъ за владението на Кавала.

Царьтъ.

Нѣма нужда да казвамъ, че тая телеграма ме изненада и уплаши. Азъ виждахъ въ нея пропастьта, която се готвѣше за България. Царь Фердинандъ знаеше много добре, че Русия държи за Цариградъ и за Дарданелитѣ, а о-въ Самотраки е единъ отъ четиритѣ острови, които стоятъ като пазители на Дарданелитѣ. Той знаеше, че и другитѣ морски сили се интересуватъ за сждбата на тоя островъ, но той си въобразяваше, че като каже на свѣта: „Искамъ го за мене лично“, свѣтътъ ще се преклони. Азъ прочетохъ тая царска телеграма и еднъжъ и дважъ, за да се убедя, дали, наистина, съдържанието ѝ е толкова странно. Поискахъ даже шифъра отъ секретаря, за да провѣря самъ, дали нѣма нѣщо погрѣшно въ нея; но, за жалость, телеграмата бѣше тая, която прочетохъ. А отъ менъ искаха да правя постжпки по нея. Тя идѣше отъ Държавния глава на България, въ името на когото азъ бѣхъ акредитиранъ предъ Сен-Джеймския дворецъ. Единъ цѣлъ

день прекарахъ въ вълнение и най-после си решихъ: „азъ нѣма да правя постжпки по нея. Нека това бжде моятъ грѣхъ и моята неподчиненость. Но азъ нѣма да изложа България и нейния Държавенъ глава на публиченъ смѣхъ“. Следъ два дни се явихъ при французкия посланикъ г. Камбонъ, за да му говоря за о-въ Тасосъ, който островъ трѣбваше да принадлежи на България. Въ разговора си съ него, безъ да му поменувамъ нищо за Самотраки, той се отправи къмъ мене съ тонъ доста натъртенъ: „о-въ Тасосъ е много близо до вашия брѣгъ, той не може да се счита отдѣленъ отъ него, и затова не ще срещнете голѣми възражения за владението му; но азъ получихъ отъ Парижъ едно съобщение, че Вашиятъ царь настоявалъ да се даде нему лично о-въ Самотраки. Ние го считаме за единъ уменъ човѣкъ и просто сме удивени за неговата постжпка. Че не знае ли той, какви голѣми интереси сж заплетени около Дарданелитѣ? Па и каква е тая негова дипломация да иска територии не за държавата си, ами лично за себе си?“ Все въ тоя тонъ той продължи, и азъ трѣбваше да изпитвамъ тжжно чувство, затова го прекжснахъ, като му казахъ: „Тукъ трѣбва да има нѣкакво недоразумение. Отъ моето правителство азъ не съмъ получавалъ никаква заповѣдь“. — „Че възможно ли е по мимо своето правителство да иска той територии? А менъ ми съобщаватъ, вашиятъ парижки колега е правилъ постжпки въ тая смисъль“. . . . . За да избѣгна по-нататъшнитѣ натяквания, азъ промѣнихъ разговора, като го оставихъ да мисли, че ако сж правени нѣкакви постжпки въ Парижъ, то ще да сж съвсемъ частни или пъкъ вследствие на нѣкое недоразумение. Но моето впечатление отъ тая царска депеша ме наведе на много скрѣбни размишления. Азъ виждахъ, че победоносната война е увлѣкла мнозина, но най-много Държавния глава, който ще трѣбва следъ мира да се върне на конституционното положение, защото войната и главното командване бѣха го завели много далече.

Главниятъ въпросъ, обаче, бѣше вече свършенъ. Миръть съ Турция бѣше сключенъ. Оставаше да намалятъ съюзницитѣ войскитѣ си и да се отнесатъ до посрѣдничеството на ония сили, които стоеха по-високо отъ дребнитѣ смѣтки и страсти на балканскитѣ политици и които искрено желаеха да се запази и въ бждеще Балканскиятъ съюзъ. А видни англичани и руси не еднъжъ бѣха ми говорили, че тоя съюзъ е нуженъ преди всичко на Европа за запазването на мира. Когато България, Сърбия, Гърция и Черна Гора, а, може би, и Румъния бждатъ въ съгласие помежду си да защищаватъ интереситѣ си на близкия Истокъ, нито Австро-Унгария, нито друга нѣкоя Велика сила биха се решили да влѣзатъ въ стълкновение съ една съюзническа армия отъ два милиона души. Всичко това ме успокояваше и разполагаше къмъ правене блѣскави планове за културното издигание на България. Излизахме вече на нѣколко морета, имаше да се строятъ канали, желѣзници въ новитѣ земи, трѣбваше да се преобразуватъ присъединенитѣ градове, предстояха да се правятъ заеми за новитѣ постройки, и всичко това щѣше да погълне вниманието и енергията на българския народъ за нѣколко десетолѣтия. Прочее, отваряше се за насъ перспективата за миренъ животъ и за стопански напредъкъ.

При обикновената дипломатическа работа азъ си поставихъ за задача да изучавамъ Англия и да рапортирамъ на българското правителство за всичко онова, което се върши въ нея и което би могло да послужи като примѣръ за нашата общонародна дѣятелность. Когато отидохъ въ Лондонъ като пълномощенъ министъръ, трѣбваха ми най-малко два-три месеца, догдето се запозная съ лицата потрѣбни на моята дипломатическа кариера; догдето да изуча специалнитѣ форми, които се употрѣбяватъ въ Англия, догдето да узная значението на всѣки вестникъ отдѣлно и на всѣка обществена група; но презъ лѣтото избухнаха събитията, които ме погълнаха всецѣло. Тѣ бѣха последвани отъ войната срещу Турция, отъ преговоритѣ за миръ и най-после отъ тревожнитѣ известия за неспоразумения между съюзницитѣ. Когато бѣхъ вече захваналъ при по-спокойна атмосфера да изучавамъ живота на тая велика империя съ нейнитѣ обширни колонии, дойдоха известия отъ София, че г. Гешовъ подалъ оставка на кабинета, и съ съставянето на новото правителство билъ натовареният дотогавашният председатель на камарата г. Ст. Даневъ. Макаръ да бѣхъ предизвестенъ нѣкакъ си отъ писмата на г. Гешовъ, че той нѣма намѣрение да продължава дълго време своето министерствуване, но това известие ми се видѣ преждевременно. Азъ предполагахъ, че той ще чака да се свърши съ съюзницитѣ, да се положатъ основитѣ на по-нататъшния съюзъ и тогазъ да каже: „н и н е о т п у щ а е ш и в л а д и к о“.... Потърсихъ обяснение на тая оставка въ нѣкакво недоразумение на дветѣ коалирани партии—народната и прогресивната—но дойде известие отъ София, че д-ръ Даневъ, следъ като се опиталъ да състави кабинета на по-широка основа, билъ принуденъ да образува новото правителство пакъ отъ сѫщитѣ партии. Не допускахъ предположението, че царь Фердинандъ е предизвикалъ г. Гешовата оставка, тъй като не виждахъ абсолютно никакво основание — било парламентарно, било дипломатическо — за една подобна постѫпка. Помислихъ, че здравословното му положение го е накарало да потърси почивка следъ две годишенъ усиленъ трудъ. Въ това ми предположение ме подкрепи и една телеграма, въ която се казваше, че той щѣлъ веднага да замине за странство. Въ друга телеграма се казваше, че царь Фердинандъ го наградилъ съ най-високия орденъ „св. св. Кирилъ и Методий“ и се раздѣлили съ него по най-приятелски начинъ.

На 2 юний получихъ телеграма отъ д-ръ Даневъ, съ която ми съобщаваше, че съмъ назначенъ за министъръ на вѫтрешнитѣ работи въ неговия кабинетъ и че трѣбва да замина веднага за София, като оставя за мой замѣстникъ секретаря на легацията. Преди да отговоря на тая телеграма, отидохъ при Съръ Ед. Грея да му съобщя за министерската промѣна и да разбера по единъ косвенъ начинъ, какво е неговото мнение. Както всѣкога, тъй и тоя пѫть той ме прие любезно. Като му разказахъ за новия кабинетъ и за моето назначение въ него, той изказа съжаление, че напускамъ Лондонъ, но прибави, че сведенията му отъ балканскитѣ столици никакъ не сѫ благоприятни за мирното разрешение на междусъюзническитѣ разпри, и че всѣки единъ, който би могълъ

да повлияе за отстранение на опасността, ще услужи на своето отечество и на балканскитѣ народи. „Азъ познавамъ Вашата умѣреность и Вашитѣ миролюбиви чувства, та се надѣвамъ, че като отидете въ София, ще дадете тамъ да разбератъ, колко би загубила оная балканска държава, която стане причина за една междусъюзническа война.“ Следъ това ме запита съвсемъ частно и нѣкакъ си стѣснително, какво е моето мнение върху съответственитѣ сили на България къмъ съвокупнитѣ сили на Сърбия и Гърция. Отговорихъ му, че е мжчно да се отговори на това питане съ положителность, но, като се основавамъ на сведения отъ София, азъ мисля, че въ случай на едно нападение отъ страна на съюзницитѣ ние ще можемъ да го отблъснемъ съ сполука. Въ това време минаваше презъ „Green park“ (Зеления паркъ), който се простира отъ Бъкинамския дворецъ до Фореинъ офисъ единъ гвардейски полкъ съ музика на чело. Съръ Ед. Грей и азъ се изправихме на прозореца, за да видимъ по-добре маршировката. Той ме попита, какъ ми се вижда английската войска. Отговорихъ му съ възхищение, че е прекрасна, като прибавихъ: „Изгледътъ ѝ е чудесенъ, но историята показва, че тя е била всѣкога храбра и победоносна.“ — „Но и българската войска показа чудна издържливость. Тя победи единъ коравъ и храбъръ неприятель.“ Тия негови думи ме препълниха съ възторгъ. Азъ се почувствувахъ гордъ, че принадлежа на народа, който победи войската на една вѣковна империя. Въ чужбина, сякашъ, човѣкъ става по-пламененъ патриотъ, особено пъкъ когато отечеството му се е отличило по такъвъ блѣскъвъ начинъ, както направи нашето презъ 1912 и 1913 година. Като се завърнахъ въ легацията, азъ започнахъ да размишлявамъ върху софийската телеграма. Не намѣрихъ достатъчно аргументи — лични, партийни и политически — които биха ме накарали да откажа предлагания ми постъ, и отговорихъ на д-ръ Даневъ, че ще замина за София, безъ да чакамъ изпращането на отзователното ми писмо отъ царя да го предамъ на английския краль. Азъ жадувахъ да видя отново България порастнала, покрита съ слава и умиротворена. Жадувахъ да видя моитѣ близки, които стоеха неотлжчно въ редоветѣ на българската войска и които бѣха прекарали толкова опасности. Жадувахъ да се намѣря между моитѣ приятели и съ тѣхъ наедно да се порадвамъ на постигнатитѣ успѣхи.

Завръщането ми въ София.

Тръгнахъ отъ Лондонъ, следъ като оставихъ на служащитѣ въ легацията да раздадатъ моитѣ картички за с б о г о м ъ на дипломатитѣ и на нѣкои отъ по-близкитѣ приятели. Въ Остенде взехъ експреса, който отиваше по онова време само до Виена. Въ тоя градъ се срещнахъ съ бившия министъръ-председатель г. Гешовъ и съ българския пълномощенъ министъръ Салабашовъ. Първия намѣрихъ твърде много загриженъ за работитѣ, но не ми обади истинската причина на своята оставка. Говори ми за болното си ухо, за изкуснитѣ виенски лѣкари, за неуспокоеното положе-

ние въ България, но не ми каза онова, което научихъ отпосле следъ завръщането ми отъ Петроградъ за неговата оставка отъ негови роднини и колеги.*) Иванъ Салабашовъ ми говори противъ нашитѣ съюзници — сърби и гърци, и за голѣмитѣ симпатии къмъ България на австро-унгарскитѣ министри. Въ думитѣ на Ив. Ев. Гешовъ вѣеше тѫга, а въ думитѣ на Ив. Салабашовъ ядъ и дързость, примѣсени съ пренебрежение къмъ сръбскитѣ и гръцки войски. Приживе Ив. Ев. Гешовъ не счете за удобно да даде публично обяснения за своитѣ отношения съ царь Фердинанда. Азъ ще изложа нѣкои отъ причинитѣ за неговата оставка, както ми бѣха съобщени и отъ други източници. Преди още да пристигне моята телеграма отъ Лондонъ, че е подписанъ миръ съ Турция, царь Фердинандъ безъ знанието на министъръ-председателя далъ ауденция на опозиционнитѣ шефове и ги разпитвалъ, какъ тѣ мислятъ, че трѣбва да се постѫпи съ нашитѣ съюзници при разпредѣлението на завладѣнитѣ земи. Мнозина отъ тѣхъ се показали военолюбиви, което много се понравило на бившия царь. Следъ тая ауденция се явилъ при Гешовъ началникътъ на тайния кабинетъ Добровичъ, изпратенъ отъ царя. Следъ като му далъ отчетъ за горната ауденция, загатналъ му, че трѣбва да се състави единъ широко-коалиционенъ кабинетъ. Г-нъ Гешовъ отговорилъ, че той не е противъ една подобна коалиция, но сега чака подписването на мира въ Лондонъ и, щомъ стане това, ще поиска среща съ царя, за да му подаде оставката на цѣлия кабинетъ. По тоя начинъ царьтъ ще може, прибавилъ Гешовъ, да се посъветва, безъ да нарушава конституционнитѣ обичаи и съ представителитѣ на останалитѣ партии. Но Гешовъ още тогава разбралъ, че Държавниятъ глава е недоволенъ отъ неговата политика и чака съ нетърпение оставката на кабинета. Когато се получила моята телеграма отъ Лондонъ, че е подписанъ договорътъ съ Турция, Добровичъ се явилъ отново при него и го попиталъ за оставката. Той яималъ вече приготвена и му я вржчилъ. Добровичъ я занесълъ въ Двореца, но царь Фердинандъ не счелъ за нуждно да повика Гешовъ на ауденция и да му предложи поне да преустрои кабинета си. Съ тая мисия той натоварилъ д-ръ Даневъ, който, следъ като се опиталъ да състави коалиционенъ кабинетъ отъ петь партии (народната, прогресивната, демократитѣ, либерали и народно-либерали), принудилъ се да се върне на стария кабинетъ и да състави кабинета си само отъ първитѣ две партии безъ Гешова.

Отъ Виена продължихъ пѫтуването си съ конвенционалния тренъ, тъй като експресътъ отдавна не циркулираше къмъ югъ; но, като пристигнахъ въ Бѣлградъ, съобщиха ми, че за София нѣма тренъ, който е въ връзка съ конвенционалния, и се принудихъ тогазъ да остана въ Бѣлградъ близо 24 часа. Още съ влизането си въ сръбската столица, азъ видѣхъ нѣщо, което въ Европа не можеше да се узнае. Въ Лондонъ следъ сключването на мира азъ си мислѣхъ, че всичко се е умирило, или ще се

*) На другата година Ив. Ев. Гешовъ издаде своята книга „Престѫпното безумие“. Въ нея той изложи подробно и документирано нѣкои отъ причинитѣ за своята оставка.

умири скоро, че войскитѣ се разпущатъ и че съюзницитѣ остава само да се споразумѣятъ за подѣлбата на освободенитѣ земи. Но въ Бѣлградъ ме лъхна другъ вѣтъръ: войната, сякашъ, започваше отново. Навсѣкжде имаше движение на войници, товарене на муниции и все заминаваха на югъ. А когато се срещнахъ съ нашия пълномощенъ министъръ Тошевъ въ Бѣлградската легация, обвзе ме още по-голѣмо безпокойствие. Въ разговора си съ мене той се стараеше да ме убеди, че сърбитѣ не мислятъ да изпълнятъ съюзническия договоръ, че тѣ ще искатъ отъ руския царь да се произнесе по нашия споръ не съгласно договора за спорната и безспорната зона, а по свое лично усмотрение, и то въ полза на сръбскитѣ претенции. Говори ми доста на дълго и то съ ярость за поведението на Хартвига, когото той представляваше като истински неприятель на нашето отечество. Отъ друга страна, ми даваше да разбера, че нашата легация се намира въ много добри отношения съ австро-унгарската. Сведенията си за състоянието на сръбската армия и за нейната концентрация нашата легация добивала отъ австро-унгарското военно аташе. Слушахъ всичко това и не можехъ да разбера, какъ е станала тая коренна промѣна въ чувствата на нашитѣ представители въ Бѣлградъ. Азъ не видѣхъ никого отъ сръбскитѣ министри, но, доколкото можахъ да науча, и у тѣхъ настроението противъ България било твърде неприятелско. Сякашъ, една фатална буря се навдигаше надъ нашия съюзъ, който бѣ докаралъ погрома на Турската империя и който бѣ посрещнатъ тъй радушно отъ всички свободолюбиви народи.

Съобщиха ми, че единъ влакъ тръгва за Цариброд, и азъ се настанихъ въ него като частно лице. Вагонитѣ бѣха почти всички празни. Въ моето първокласно купе нѣмаше ни единъ другъ пѫтникъ. Военното настроение се увеличаваше все повече и повече. На всѣка станция имаше натрупани войници и опълченци въ селски дрехи. Нѣкои отъ тѣхъ товарѣха муниции, храни и военни прибори. Презъ цѣлата нощь влизаха и излизаха въ трена офицери и войници. Азъ избѣгвахъ всѣки разговоръ съ мѣстнитѣ жители и съ сръбскитѣ офицери, които ме изгледваха подозрително и намусено, когато минаваха покрай моето купе. На другия день пристигнахъ въ Цариброд и усѣтихъ едно облекчение. Но въ настроението на жителитѣ никаква промѣна: все сѫщото озлобление, все сѫщата наскриженость, все сѫщата войнствена обноска. Тренътъ пѫтуваше мудно, и менъ се струваше, че той имаше за задача да услужва на войската, а не да прекарва международни пѫтници. Най-после пристигнахъ въ София. Вмѣсто да се зарадвамъ, че съмъ у дома си, общиятъ изгледъ на столицата ми навѣя скрѫбь. Стори ми се, че не е оная София, която бѣхъ оставилъ преди година и четири месеца. Улицитѣ нечисти, зданията низки, прахътъ задушваше гърдитѣ ми — сѫщо както въ сръбската столица.

Влѣзохъ у дома. Посрещнаха ме съ удоволствие, разбира се, но не тъй, както другъ пѫть. Първата ми дъщеря вследствие на войната бѣ останала вдовица съ дете на нѣколко месеца. Тя бѣ почернена вече въ най-цвѣтущата си възрасть; жена ми, потъна-

ла въ скрѫбь и безпокойствие, чакаше да види поне сега двамата ми сина, които не бѣ видѣла отъ година и повече. Самата кѫща ми се стори помрачена. Нѣмаше въ нея никаква радость. Чуваше се само сегизъ-тогизъ плачътъ на малкото сираче, което, сякашъ, оплакваше загубения си баща.

Не бѣхъ се още почистилъ отъ пѫтуването, получихъ отъ министерския съветъ известие, че ще има заседание, та да присѫтствувамъ непремѣнно, защото имало да се обсѫжда единъ много важенъ въпросъ. Половинъ часъ по-късно отъ опредѣленото време азъ тръгнахъ отъ дома пеша и, преди да стигна до зданието на министерския съветъ, срещнахъ на улицата водителя на парламентарната група на земедѣлческия съюзъ Д. Т. Страшимировъ. Следъ като ме поздрави за благополучното ми пристигане, той започна една твърде военолюбива тирада противъ нашитѣ вѣроломни съюзници, които трѣбвало непремѣнно да научимъ на умъ, колкото е възможно по-скоро. Помѫчихъ се въ нѣколко думи да му покажа, колко фатално ще бѫде за нашата кауза, ако ние станемъ причина за една междусъюзническа война. Но толкозъ бързахъ за министерския съветъ, а пъкъ той продължаваше да напада сърбитѣ и гърцитѣ за тѣхното к о в а р н о поведение, азъ го прекѫснахъ съ следнитѣ думи: „Мислете за сетнината, недейте си въобразява, че опозицията, която насъсква тълпитѣ къмъ война, не ще носи предъ народа и предъ историята тежка отговорность“. Тия мои думи, сякашъ, подействуваха на него успокоително, и той при раздѣлата ни промѣни тона на своето говорене.

Влѣзохъ въ зданието, гдето заседаваше министерскиятъ съветъ. Предъ външната му врата имаше само единъ стражарь. Въ заседателната зала заварихъ, че заседаватъ всички министри подъ председателството на д-ръ Даневъ. Поздравихме се като другари, които отдавна не сѫ се виждали. Разказахъ имъ набързо впечатленията си, които никакъ не бѣха добри, особено отъ София, която по причина на военното положение бѣше въ рѫцетѣ на правителствени противници. Обадиха ми важния въпросъ, който бѣше подложенъ на разискване, и по който искаха тъй настоятелно да чуятъ мнението ми. Тоя въпросъ бѣше: „Трѣбва ли нашата делегация да замине за Петроградъ, преди да е заявило сръбското правителство формално, че приема за база на арбитража съюзния договоръ, сключенъ още преди започването на войната противъ Турция.“ Разискванията се продължиха следъ 8 часа, и азъ бѣхъ принуденъ да напустна заседанието на министерския съветъ, следъ като се убедихъ, че тая вечерь не ще може да се вземе окончателно решение. На другия день имаше пакъ заседание по сѫщия въпросъ. Въ недѣля сутриньта пакъ имаше Министерски съветъ, въ който председательтъ предупреди нѣкои отъ своитѣ колеги да бѫдатъ по-кѫси, защото по пладне ще има ауденция при царя, за да му съобщи решението на министерския съветъ. Голѣмото болшинство отъ министритѣ бѣше на мнение, че трѣбва по-скоро да се отнесе спора ни съ сърбитѣ до Върховния арбитъръ, който има право и длъжность да се произнесе не само по отбелязанитѣ точки на договора, но и по неговото тълкуване. Въ

недѣля преди обедъ само единъ отъ министритѣ (Д. Христовъ) продължаваше да упорства и да поддържа, че не само не трѣбва да се отива въ Петроградъ, но трѣбва да се извика отъ Бѣлградъ пълномощниятъ министъръ Тошевъ, догдето сръбската камара реши, че сръбското правителство е готово да се съобрази съ договора и да изпълни безпрѣкословно решението на върховния арбитъръ. Но, когато наближи часа 12, и заседанието трѣбваше да се свърши, всички министри се произнесоха, че трѣбва по-скоро да замине делегацията ни въ Петроградъ, за да поднесе мемоара, въ който щѣха да бѫдатъ изложени законнитѣ основания на българскитѣ искания, предъ върховния арбитъръ. При вдигането на заседанието Д. Христовъ не се опита вече да възразява.

Отпосле се научихъ, че д-ръ Даневъ, Т. Теодоровъ и Главнокомандуващиятъ М. Савовъ сѫ били въ двореца Враня, гдето Т. Теодоровъ е защищавалъ съ голѣма разпаленость решението на Министерския съветъ и довѣрието, което трѣбвало да иматъ българитѣ въ безпристрастното решение на руския императоръ. Но понеже царь Фердинандъ и Савовъ настоявали, че българската армия не може да стои дълго време въ бездействие и че при забавяне на арбитражното ни решение могло да се случи нѣкой сериозенъ пограниченъ инцидентъ или пъкъ разслабване на дисциплината, то се взело решение — единъ видъ компромисъ — да се съобщи на руското правителство, че нашата делегация ще замине, щомъ получи известие, че заминава и сръбската, но моли настоятелно Върховния арбитъръ да произнесе своя арбитражъ въ единъ кѫсъ срокъ — приблизително 7 дни, защото само по тоя начинъ щѣше да се запази българската армия отъ разложение.

Два или три деня нѣмаше министерски съветъ, защото председателтъ д-ръ Даневъ бѣ занятъ съ съставянето на делегацията, съ приготовлението на мемоара за арбитража въ Петроградъ и съ нѣколко бързи срещи съ руския пълномощенъ министъръ Неклюдовъ. Това ми даде възможность да посетя Министерството на вѫтрешнитѣ работи и да се запозная съ чиновницитѣ на разнитѣ отдѣления, които ми докладваха нѣкои бързи преписки. Отъ тия чиновници разбрахъ, че военнитѣ власти още продължавали да изпълняватъ нѣкои отъ най-важнитѣ функции на полицията, и че по-голѣмата часть отъ военачалницитѣ въ тила принадлежали на опозиционнитѣ партии, които презъ това време се опитваха да правятъ митинги противъ съюзницитѣ, пишеха писма до Царя, съ които го канѣха да измѣни съглашенофилската политика на правителството и да се обърне за помощь къмъ Централнитѣ сили. Отъ сѫщитѣ началници на отдѣленията чухъ оплаквания противъ чиновницитѣ въ новитѣ земи. Споменаха ми се имената даже на осѫдени хора, които заемали важни длъжности. Опитахъ се да направя нѣкои промѣни. Премѣстихъ нѣкои чиновници отъ новитѣ земи въ Стара България, други уволнихъ по излишъкъ на персоналъ. Въ срѣда имахме пакъ министерски съветъ и се занимахме съ тъй наречените текущи дѣла, които досега па и сега пълнятъ протоколитѣ на министерския съветъ и запълватъ три четвърти отъ дългитѣ заседания на министерския съветъ. Д-ръ Да-

невъ ни съобщи, че въ Варна дошелъ вече руски торпильоръ, за да пренесе до Одеса българската делегация, но че мемоаръть не билъ още свършенъ, та затова и тръгването може да закъснѣе съ 3—4 деня. Това даде поводъ за нови разисквания и ново решение за по-бързото заминаване на делегацията и за туряне край на интригитѣ, които се пущаха, че България не желае да се подложи на „пристрастния" руски арбитражъ. Още тогазъ се говорѣше, че д-ръ Даневъ билъ получилъ много заплашителни писма да не отива въ Петроградъ, но той не ни обади за тѣхъ, па и азъ не считамъ тия слухове за сериозни. Заседанието се продължи до късно. Изобщо азъ намирахъ, че много време се губи въ праздни приказки.

Когато се завърнахъ отъ Лондонъ, д-ръ Даневъ каза на менъ и на Буровъ (двамата нови министри въ неговия кабинетъ) да поискаме ауденция отъ царь Фердинанда, както е обичаятъ. Ние помислихме, че тая покана ни се прави съ знанието на самия дворецъ, и написахме писмо до началника на тайния кабинетъ, комуто обадихме, че желаемъ да се представимъ на Негово Величество. Но въ продължение на близо една недѣля, т. е. до фаталния 16 юний 1913 година, не получихме отговоръ. Тая постжпка, както и много други факти ме каратъ и днесъ да мисля, че царь Фердинандъ, който знаеше много добре моето и на моя другарь прекалено, както се бѣ изразилъ той, миролюбие, намираше за неудобно да слуша нови аргументи за въ полза на съюза съ Балканскитѣ държави. Той знаеше отъ моитѣ писма и телеграми до г. Гешова и възгледитѣ на англійскитѣ правителствени кржгове по бждещитѣ отношения на балканскитѣ държави и можеше да предполага, че азъ нося нови поржчки за миролюбиво разрешение на междусъюзническитѣ спорове. И наистина, когато поискахме ауденцията, азъ се готвѣхъ да му изложа още по-подробно разговоритѣ си съ англійския краль и съ Съръ Ед. Грей, да му посоча опасноститѣ, на която се излагаше и той и нашето отечество, ако загуби симпатиитѣ и поддръжката на Съглашенскитѣ сили. Но, може би, именно затова, или пъкъ кой знае по какви други причини, въ продължение на една недѣля, той не намѣри време да ни даде исканата ауденция. Разбира се, че намъ бѣше неудобно да запитаме въ двореца, защо се мае отговоръть за ауденцията.

Въ продължение на нѣколко дни министерскиятъ съветъ нѣмаше заседание. Ние, министритѣ, които не бѣхме участвували въ съвещанията въ Враня, очаквахме всѣки часъ заминаването на д-ръ Даневъ за Петроградъ. Неговото закъснение ни се обясняваше съ обширностьта на мемоара, който се приготовляваше отъ една комисия подъ председателството на самия д-ръ Даневъ, който щѣше да го занесе лично на Върховния арбитъръ въ Петроградъ.

Погромътъ на България.

Рано сутриньта на 17 юний получихъ покана да се явя въ министерския съветъ за едно важно заседание. Д-ръ Даневъ влѣзе бледенъ и смутенъ. Преди да насѣдаме на опредѣленитѣ

си мѣста, той ни съобщи, че е имало едно сблъскване съ нашитѣ войски по гръко-сръбския фронтъ, и че, както се вижда по всичко, началото е било дадено отъ наша страна. Това съобщение бѣше цѣла бомба посрѣдъ министритѣ, отъ които едни започнаха да искатъ подробности, други да крещатъ противъ Главната квартира, трети да подозиратъ участието на царь Фердинанда. При все това никой още не предполагаше, че това е начало на една истинска междусъюзническа война. Всички мислѣха, че това е едно погранично сблъскване, само че въ по-широкъ размѣръ отъ по-раншнитѣ сблъсквания съ гърцитѣ при Ангиста и пр. Но даже и такова да бѣше, то се осѫждаше като единъ лошъ предвестникъ за нашитѣ бѫдещи отношения съ съюзницитѣ и като единъ аргументъ предъ арбитражния сѫдъ за нашата нелоялность. Трѣбва да кажа, че титулярътъ воененъ министъръ, Генералъ Ковачевъ, по неизвестни на менъ разпореждания и съображения, отсѫтствуваше отъ София, защото още не бѣше напустналъ командуването въ войскитѣ, и на негово мѣсто се явяваше на два пѫти генералъ Ботевъ, който обаче не вземаше участие въ разискванията на министерския съветъ и чакаше само, догдето се разрешатъ нѣкои текущи (технически) въпроси, отнасящи се до бюджета на Военното министерство, и следъ това си отиваше. По тая причина ние поискахме да се яви веднага въ Министерския съветъ главнокомандуващиятъ генералъ М. Савовъ. Той дойде безъ закъснение. Сякашъ, той бѣ разбралъ престѫплението си и влѣзе въ заседателната зала смутенъ и нѣкакъ си засраменъ. Той призна, че нападението е започнато отъ наша страна, но прибави, че не е мислѣлъ да отваря война на нашитѣ съюзници, а само да упражни единъ видъ натискъ върху тѣхната упоритость като имъ покаже, че сме въ състояние да прибѣгнемъ и до сила, ако стане нужда. Това обяснение ми се видѣ твърде детинско, и ние захванахме единъ презъ другъ да го обвиняваме въ най-тежкото престѫпление, което може да извърши единъ военачалникъ — безъ разрешението и даже безъ знанието на компетентното правителство да отваря война . . . И веднага решихме, че трѣбва да се спратъ военнитѣ действия, като се дадатъ надлежнитѣ заповѣди до нашитѣ военни власти по фронта, и като се съобщи това въ Бѣлградъ и Атина. Реши се тъй сѫщо да се подействува предъ Съглашенскитѣ правителства да станатъ тѣ посрѣдници за избѣгване на по-нататъшнитѣ кръвопролития. Когато нѣкой отъ колегитѣ запитваше главнокомандуващия Савовъ, кѫде се водѣха боевете и съ какви сили, той започна да обяснява по закачената на стената карта мѣсторазположението на войскитѣ, силитѣ, съ които разполага всѣка отдѣлна часть и най-после призна, че сръбскитѣ войски сѫ оказали голѣма съпротива и даже сѫ минали презъ единъ нашъ полкъ.

Генералъ М. Савовъ напустна министерския съветъ, за да изпълни веднага решението за спирането на военнитѣ действия, а ние останахме да продължимъ заседанието. Решихме да се уволни генералъ Савовъ отъ главното командуване, загдето безъ знанието на правителството е издалъ заповѣдь за нападение. Повдигна се

въпроса, че следъ станалото Министерството трѣбва да подаде оставка. Всички се съгласиха, че ние не можемъ вече да останемъ на власть при събитията, които се създадоха противъ насъ отъ царь Фердинандъ и отъ Главнокомандующия, но това решение за доброто на България не трѣбваше да се оповестява, догдето има надежда, че съ помощьта и посрѣдничеството на Съглашенскитѣ сили ще се спратъ започнатитѣ военни действия.

Следъ заседанието въ министерския съветъ д-ръ Даневъ отиде въ двореца и съобщилъ на царя нашитѣ решения. Генералъ Савовъ, следъ като бѣ издалъ заповѣдьта си да се спратъ военнитѣ действия по фронтоветѣ, биде уволненъ веднага и замѣстенъ отъ генералъ Радко Димитриевъ. Отпосле, когато бѣхъ повторно въ Лондонъ, научихъ отъ английски източници, че царь Фердинандъ изпълнилъ нашето решение за уволнението на генералъ Савовъ, но по съвсемъ противоположни мотиви — загдето генералътъ спрѣлъ военнитѣ действия, безъ да се отнесе предварително до него и безъ да получи неговото съгласие. И тогазъ, както и сега има хора у насъ, които мислятъ, че сме щѣли да бѫдемъ победители надъ сърбитѣ и гърцитѣ, ако не е била заповѣдьта за спиране на военнитѣ действия. Тия хора обаче забравиха, че съ започването на военнитѣ действия противъ съюзницитѣ дадохме поводъ на румънитѣ и на турцитѣ да се намѣсятъ въ войната и да ни нанесатъ най-страшния ударъ, който хвърли България въ пропастьта.

За жалость, нашитѣ надежди, че сърби и гърци ще отговорятъ съ сѫщото усърдие на нашето желание да се спре започнатата война и да не се пролива братска кръвь, не се изпълниха. Гръцкитѣ и сръбскитѣ войски сѫ чакали поводъ, за да се нахвърлятъ на насъ. Румънитѣ, които бѣха се споразумѣли по-отрано съ сърби и гърци и които бѣха мобилизирали по-голѣмата часть отъ войскитѣ си, навлѣзоха въ България, за да спечелятъ евтина слава. Турцитѣ, като видѣха, че сме нападнати отъ всички страни, намѣриха случай да си отмъстятъ за нанесенитѣ имъ поражения. Нашето отечество се намѣри заградено отвсѣкѫде съ неприятели. Никоя отъ Великитѣ сили не пожела да се намѣси. България се счете за нарушителка на мира, и никой не се явяваше да я защити. Никой не се заинтересува да види, не кой е формалниятъ, но кой е истинскиятъ виновникъ. Правителството издаде заповѣдь до полицейскитѣ власти да не оказватъ никакво съпротивление на румънското нашествие. При все това румънскитѣ войски вървѣха къмъ столицата ни съ изгледа, че правятъ истинска война. И трѣбва да признаемъ, че всичко това имъ създаде една твърде лоша репутация между българското население.

Кабинетътъ на д-ръ Даневъ, като видѣ, че сърбитѣ и гърцитѣ не спиратъ военнитѣ действия, Великитѣ Съглашенски сили не правятъ нищо, за да се запази Балканскиятъ съюзъ, настоя предъ царь Фердинанда да приеме оставката му и, ако желае, да продължи своята антисъглашенска политика. Той имъ отговорилъ, че д-ръ Даневъ нека продължава да изпълнява служебнитѣ си обязаности до съставянето на новъ кабинетъ. Промѣната се налагаше

и отъ обстоятелството, че царь Фердинандъ и ония, които желаеха разрушението на Балканския съюзъ, бѣха изказали мнение, че трѣбва да се промѣни българската политика, като се спечели приятелството на Централнитѣ сили.*)

За съставянето на новъ кабинетъ бѣ натоваренъ шефътъ на демократическата партия Ал. Малиновъ, който въ съгласие съ другитѣ партии бѣ приготвилъ и листата на новия кабинетъ. Въ тая листа азъ си оставахъ министъръ на вѫтрешнитѣ работи. Но понеже царь Фердинандъ настояваше да се постави въ нея за министъръ на външнитѣ работи д-ръ Н. Генадиевъ, на което предложение Малиновъ не се съгласи, комбинацията пропадна, и д-ръ Радославовъ бѣ натоваренъ да състави кабинета отъ своята партия и отъ партията на народно-либералитѣ (стамболовисти) съ министъръ на вѫтрешнитѣ работи — Радославовъ, а министъръ на външнитѣ работи д-ръ Н. Генадиевъ. Мнозина наивни хора вѣрваха, че съ тая промѣна ще се спечелятъ поне Централнитѣ сили, и България ще може съ, колкото е възможно, по-малко загуби да излѣзе отъ пропастьта, въ която я бѣха хвърлили нѣколко безумци. По тая причина болшинството на Народното събрание, съставено отъ народняци и прогресисти, заяви че то е готово да поддържа новото правителство въ неговитѣ усилия да спре нашествието на неприятеля и да сключи единъ сносенъ миръ.

На 23 юний вечерьта се яви у дома единъ български офицеръ, който поиска да говори съ менъ насаме. Приехъ го. Той бѣ смутенъ и стѣснителенъ. Обади ми, че билъ въ боеветѣ при Лахна на Солунския фронтъ. Нашитѣ войски били разбити. Въ тия боеве падналъ раненъ отъ граната и моятъ синъ, поручикъ Ив. Маджаровъ, адвокатъ и адютантъ на 2 дружина на 25 Драгомански полкъ, който въ това време билъ взелъ мѣстото на единъ отъ загиналитѣ ротни командири и предвождалъ ротата, когато една граната го съборила на земята. Офицеръть, безъ да обади положително, какво е станало съ сина ми, даде ми да разбера, че е билъ оставенъ на полесражението, и, че, ако азъ телеграфирамъ на Венизелосъ, ще обърнатъ къмъ него по-голѣми грижи. Нѣма нужда да казвамъ, че това бѣ единъ страшенъ ударъ за мене и за цѣлото ми семейство. Отъ нѣколко дни се носѣха въ София най-тревожни слухове за сѫдбата и на двамата ми синове, но сега вече не оставаше съмнение, че ме е постигнало голѣмо злощастие. Прибързахъ да телеграфирамъ на Венизелосъ, като го молѣхъ да ми яви, дали се намира между раненитѣ пленници на Солунския фронтъ и моятъ синъ. Следъ нѣколко дни получихъ телеграфически отговоръ, въ който гръцкиятъ пръвъ министъръ— мой познайникъ и приятель отъ Лондонската конференция — ми съобщи, че, за голѣма негова жалость, моятъ синъ не се е намѣрилъ между живитѣ пленници. Падна и последнята ми надежда. Отъ тая дата азъ бѣхъ вече човѣкъ покрусенъ. Всичко около ми

*) Подробности за извършеното престѫпно безумие на 16 юний могатъ да се намѣрятъ въ книгата „Нашата дума.“ Въ нея сѫ посочени и отговорноститѣ на разнитѣ фактори.

бѣ мрачно. Злощастието и скръбьта на България стана за мене двойно по-голѣма. Всѣки предметъ въ кѫщи ми напомняше за изгубеното щастие. Утехитѣ, които се мѫчеха да ми направятъ роднини и приятели, повече ме наскърбяваха и даже дразнѣха. Азъ чувствувахъ нужда отъ уединение. Всѣки разговоръ съ домашнитѣ и близкитѣ се въртѣше все около загинали. А това бѣ чоплене на една страшна рана. Само самотата и съсрѣдоточението въ мене си ми даваше едно сравнително спокойствие. Моята дълбока скръбь се слѣ съ скръбьта на България. И тя губѣше като мене това, което бѣ тъй скѫпо и тъй мило. Въ тая минута азъ забравихъ грѣшкитѣ и престѫпленията на царь Фердинанда, на неговото орѫдие, което докара това злощастие, и моятъ ядъ си отправихъ главно срещу вчерашнитѣ съюзници, които бѣха понижили докрай моето отечество, като му отнемаха всичко онова, което бѣха му признали съ договоръ. По-рано азъ осѫждахъ нашата гордость и нашето заслѣпение, но, когато видѣхъ злобата на съседитѣ, разбрахъ, че тия слабости сѫ общи. И неволно въ моята душа се яви желание да ги видя и тѣхъ унижени, да дано тогазъ поне разбератъ, колко сѫ потрѣбни великодушието и снизходителностьта както за частнитѣ лица, тъй и за народитѣ.

Часть II.

Повторното ми заминаване за Лондонъ.

Следъ като бѣха се изминали десетина дни, отъ когато бѣше на власть новиятъ кабинетъ, министрътъ на външнитѣ работи д-ръ Генадиевъ срещналъ на улицата моя приятель С. К-въ и го запиталъ, дали бихъ се съгласилъ да замина за Лондонъ въ качеството си на български пълномощенъ министъръ, тъй като тамошниятъ постъ стои безъ титуляръ, а България се нуждае отъ симпатиитѣ на Англия. Направилъ и нѣколко комплимента за моята репутация предъ английскитѣ официални кржгове. Когато С. К-въ ми съобщи тоя разговоръ съ министра, поиска мнението ми за отговора, който трѣбва да даде, ако го срещне повторно. Казахъ му, че азъ мога да бжда полезенъ на България въ Лондонъ, само когато българското правителство води една приятелска и лоялна политика къмъ Съглашенскитѣ сили. За дипломацията азъ имахъ и имамъ по други понятия отъ ония, които иматъ нѣкои наши държавници. Д-ръ Генадиевъ знаеше, че азъ съмъ русофилъ — въ смисъль, че освободената отъ Русия България не трѣбва никога да отиде въ лагера на нейнитѣ заклети врагове. Азъ считахъ и считамъ признателностьта не само за една добродетель, но и за единъ дългъ, който трѣбва да се изпълнява, ако искаме да ни счита свѣтътъ за почтени хора. Азъ мога да водя сполучлива политика само тогава, когато не бжда принуденъ да се преструвамъ и да крия чувствата си. Отдавна съмъ привикналъ да уважавамъ английския народъ за неговитѣ велики достойнства. Трѣбва предварително да зная, какво поведение ще държи нашето правителство спрямо него.

Следъ два деня д-ръ Генадиевъ дойде самъ у дома, за да ми предложи официално Лондонския постъ. Оплака ми се, че не може да се споразумѣе съ управляващия лондонската легация, който му изпращалъ дълги и предълги телеграми съ *оригинални наставления*. Прибави, че за моето назначение били съгласни както царьтъ, тъй и министритѣ — негови колеги. Азъ го запитахъ, каква политика мисли да води новиятъ кабинетъ спрямо Съглашението? Обяснихъ му, че азъ не мога да бжда полезенъ на България въ една съглашенска държава, ако нашето правителство води една противосъглашенска политика. Азъ бихъ се намѣрилъ въ твърде неприятно положение при факта, че английското правителство знае вече моитѣ убеждения. Д-ръ Генадиевъ започна да ме увѣрява, че той не смѣта да се противопоставя срещу Съглашението, особено срещу Англия, която толкова пжти е помагала на нашата кауза; но ще гледа, прибави той, да спечели и симпатиитѣ на Централнитѣ сили. Въ тоя духъ бѣха направени декларации и отъ шефа на правителството. При ликвидирането на страшния погромъ

Радославовото правителство поддържаше, че търси съдействието на цѣлия български народъ. И като отговоръ на това болшинството на камарата даде да се разбере, че е готово да подкрепи новия кабинетъ въ това му политическо направление. Съгласихъ се да се върна отново въ Лондонъ като пълномощенъ министъръ съ надеждата, че мога да използувамъ старото си положение за изваждането на България отъ твърде мѫчното положение, въ което бѣ я хвърлила нещастната Междусъюзническа война. Самиятъ фактъ, че нашитѣ бивши съюзници — сърби и гърци — се отказаха да спратъ започнатитѣ военни действия, макаръ българското правителство да бѣ имъ дало най-формални увѣрения, че е изненадано отъ извършеното и че е готово да накаже виновницитѣ, бѣ едно лошо предзнаменование за сключването на единъ колкогоде сносенъ миръ. И азъ не си правѣхъ илюзии, но все пакъ се надѣвахъ, че поне отъ Тракия не ще бѫдемъ изгонени.

Преди да напустна София, получихъ записка отъ началника на тайния кабинетъ г. Добровичъ, въ която ми се съобщаваше, че царь Фердинандъ ще ме приеме на ауденция още сѫщата вечерь. Това ме зачуди. Когато се завърнахъ отъ Лондонъ, азъ поискахъ ауденция, за да му направя важно съобщение, но той не отговори до деня на погрома; сега самъ ме канѣше на ауденция!..... Трѣбваше да предполагамъ, че ще ми направи нѣкои важни съобщения за бѫдещата политика на България. На отредения часъ отидохъ въ двореца, облѣченъ не въ вечерно облѣкло, а въ жакетъ, както бѣше обозначено въ писмото на г. Добровичъ. Въ чакалнята стояхъ много кѫсо време, колкото бѣ нуждно на адютанта да обади за моето пристигане. Заведе ме презъ една доста голѣма стая, гдето обикновено ставаха ауденциитѣ, отвори вратата на кабинета на царя и ме покани да влѣза. Тоя кабинетъ бѣхъ виждалъ само единъ пѫть, и то презъ живота на княгиня Мария Луиза, когато следь една ауденция като министъръ на общитѣ сгради бѣхъ разведенъ изъ цѣлия дворецъ, за да ми покажатъ всички апартаменти. Тоя пѫть, когато влѣзохъ въ кабинета на царя, Фердинандъ седѣше до една малка масичка, надъ която бѣ поставена една лампа съ червенъ абажуръ, който не допускаше да се освѣтлява цѣлата стая, и четѣше нѣкакъвъ ржкописъ. Като ме видѣ, стана лениво отъ стола и ми подаде ржка съ въздишка. „Искахъ да Ви видя, mon cher, преди да заминете за Лондонъ. Седнете". Като каза това, той пакъ седна на мѣстото си, и азъ седнахъ на другъ столъ близо до масата — срещу него. На тая червеникава свѣтлина лицето му изглеждаше съвсемъ друго отъ онова, което азъ познавахъ. По-рано той бѣше гордъ, сега ми се видѣ убитъ не само духомъ, но и тѣломъ. Даже когато се мѫчеше да се усмихне, правѣше една твърде неприятна гримаса. Азъ чакахъ да ми заговори, но той мълчеше, и това бѣ твърде неприятно и за него и за менъ. Стори ми се, че той чувствуваше вината си, но се стѣсняваше да се признае. Обадихъ му, че съобщенията презъ Северна България сѫ развалени, и не може да се пѫтува, та затова моето тръгване, може би, ще закъснѣе. Той ми отговори, че трѣбва да замина, колкото е възможно по-скоро, но

не ми спомена нищо за моята задача въ Лондонъ. Другъ пѫть той обичаше да говори за своитѣ царствуващи роднини, за своитѣ братовчеди, братовчедки, за своитѣ познайници, за виденото и чутото, за почеститѣ, на които се е радвалъ. Тоя пѫть умътъ му сякашъ, бѣ другаде. Когато го запитахъ, какъ мисли, че трѣбва да се действува въ Англия, за да се намалятъ последствията отъ катастрофата, той въздъхна и рече на кѫсо: „Както намѣрите за добре. Вие познавате официалния свѣтъ тамъ, знаете и българскитѣ работи, ще действувате споредъ обстоятелствата. Това не бѣ никакъвъ отговоръ, но какво можеше да каже единъ човѣкъ, който бѣ докаралъ такава катастрофа на отечеството си. Отъ друга страна, пъкъ не искаше да признае вината си, както не се призна да края на царуването си и не се разкая. Вмѣсто да се разкае, той доведе на власть единъ кабинетъ, който да не му противоречи въ нищо и да изпълнява безпрѣкословно волята му. Азъ забележихъ, че той ме е повикалъ на ауденция или по чуждо настояване, или за изпълнение на една формалность, и станахъ да си отивамъ. Той стана, подаде ми рѫка и каза: „Богъ да Ви упѫтва!“. Тая бѣше последната ми среща съ царь Фердинанда. Оттогазъ азъ не го видѣхъ вече ни единъ пѫть, даже отдалече, защото никога не отидохъ на онова мѣсто, на което присѫтствуваше той.

България бѣ обкрѫжена отвсѣкѫде. Никакви тренове не циркулираха за странство, и азъ трѣбваше да чакамъ специаленъ тренъ, който щѣше да отнесе въ Букурещъ българската делегация за сключване на мира съ нашитѣ бивши съюзници и съ Румъния. Въ Северна България румънскитѣ войски бѣха повредили нѣколко моста по Централната линия, и затова делегацията трѣбваше да замине презъ Южна България по Борущенската линия презъ Русе. Тренътъ тръгна вечерьта на 12 юлий. Въ него се качиха членоветѣ на делегацията, азъ и нѣколко чужденци, които бѣха си издействували позволение да излѣзатъ вънъ отъ България. Между тия последнитѣ бѣше и американскиятъ генералъ Майлсъ, баща на американския воененъ аташе въ София, който бѣ се намѣрилъ въ нашата страна презъ всичкото време на Междусъюзническата война. Съ него пѫтувахме чакъ до Лондонъ заедно. Той изпрати нѣколко дълги телеграми въ Америка, за да опровергае клеветитѣ, които бѣха хвърлени отъ сърби, гърци и румънци върху българската армия. Свидетель съмъ, че кѫдето му се падна случай да защити нашата кауза, направи го съ искреность и енергия. Когато стигнахме въ Лондонъ, той дохожда единъ-два пѫти въ легацията, за да вземе сведения, съ които да опровергае новитѣ клевети пръснати чакъ въ Америка.

Пѫтуването отъ Пловдивъ до Стара-Загора съ специалния тренъ ставаше безъ инциденти, тъй като линията бѣ въ изправность. Азъ седѣхъ въ купето самъ, безъ да мога да заспя, обхванатъ отъ една дълбока тѫга. Тя още повече се увеличаваше отъ факта, че другитѣ пѫтници бѣха нѣкакъ си спокойни и даже весели. Личеше, че тия хора бѣха обзети само отъ мисъльта да минатъ леко Южна и Северна България. Въ тъмнината азъ виждахъ България такава, каквато бѣ въ Лондонъ при сключването на

мира съ Турция, постигнала своитѣ идеали и окржжена съ ореола на военната слава; а сега разбита, унижена и окупирана отъ чужди войски. Виждахъ я върната въ нейнитѣ стари предѣли; но сжщевременно виждахъ и цѣлото ѝ злощастие, когато тренътъ пристигна на Старо-Загорската гара, и предъ насъ се изпрѣчиха хиляди български бѣжанци, избѣгали отъ Харманлии съ добитъка си и покжщнината си. Тая сцена ме потресе, и азъ оплаквахъ както моето злощастие, тъй и злощастието на моето отечество.

Когато пристигнахме сутриньта въ Русе, едно румънско параходче отъ дунавската търговска флотилия ни причака на брѣга, за да ни откара презъ Дунава въ Гюргево. Въ него се намираха двама чиновници отъ Министерството на външнитѣ работи въ Букурещъ, които бѣха твърде учтиви и предупредителни, но азъ не можехъ да гледамъ на тѣхъ безъ вълнение. И когато бѣха най-учтиви, тогазъ, сякашъ, най-много ме възбуждаха. Тѣхното присжтствие ми напомняше румънската политика на *умиротворение*. Чакъ до Букурещъ азъ избѣгвахъ срещата си съ тѣхъ и, благодарение на генералъ Майлса, не стана нужда да търся съдействието на румънскитѣ власти. Понеже пжтническиятъ тренъ за Виена тръгваше отъ Букурещъ чакъ на другата вечерь, ние трѣбваше да прекараме въ тоя градъ цѣлия день. Американскиятъ генералъ ме заведе въ американската легация, гдето бѣхме посрещнати и нагостени отъ пълномощния министъръ и госпожата му. Всрѣдъ това приятно общество прекарахме по-голѣмата часть отъ деня. Вечерьта напустнахме Букурещъ, и посрѣдъ нощь ни известиха, че сме излѣзли вече отъ предѣлитѣ на нашата съседка. Азъ почувствувахъ едно облекчение. Минавалъ съмъ на нѣколко пжти презъ Румъния, но сега се чувствувахъ задушенъ въ тая страна и гледахъ по-скоро да я напустна. Въ лицето на всѣки румънинъ азъ виждахъ единъ непредизвиканъ нашественикъ на нашата земя. Отъ Виена до Остендъ пжтувахме съ експреса. Тишината, непознатитѣ лица, отдалечаването ми отъ Дунава, сякашъ, внесоха въ моята душа известно успокоение. Морето отъ Остендъ къмъ Англия бѣ бурно, много пжтници лежеха по канапетата, но това създаваше разнообразие въ пжтуването. Влизането ми въ Англия стана привечерь, и за менъ настана вече друга атмосфера. Но мисъльта, която ме безпокоеше особено много, бѣ, какъ ще гледатъ на менъ англичанитѣ, следъ като България загуби величието си и славата си . . .

Усилията ми да спасимъ нѣщо.

Настанихъ се въ легацията и още на другия день поискахъ да видя министра на външнитѣ работи Съръ Ед. Грея. Нѣма съмнение, че съ нанесения погромъ България бѣ загубила много нѣщо отъ престижа си. Тя не бѣ вече най-силната държава на Балканския полуостровъ; нейниятъ престижъ не бѣ вече сжщиятъ, съ който се ползуваше до преди два месеца. И затова, когато отивахъ къмъ Фореинъ офисъ, главната мисъль, която ме занимаваше, бѣ, какъ ще бжда посрещнатъ тамъ и то не като личность,

а като представитель на България. Ще започне ли Съръ Ед. Грей да ми напомня съветитѣ, които той и кралътъ бѣха ме натоварили да предамъ въ София на царь Фердинанда и неговото правителство? Ще ми каже ли той, че ние, българитѣ, сме загубили благоволението на Западна Европа? Ще ми даде ли да разбера, че нѣма вече какво да се надѣваме на цивилизования свѣтъ? Ще загатне ли за нѣкои отъ многобройнитѣ обвинения, които бѣха хвърлили чужденцитѣ върху честьта на българската армия? Прекарвахъ си презъ ума всичкитѣ тия въпроси и си приготовлявахъ отговоритѣ — но като му кажа цѣлата истина, безъ да скривамъ нѣщо отъ онова, което зная за станлото.

Въ Форейнъ офисъ нѣмаше нищо промѣнено. Сжщиятъ разсиленъ ме посрещна усмихнатъ и ме покани въ чакалнята. Помислихъ си, че ще чакамъ повече време отъ обикновеното, тъй като държавата, която сега представлявахъ, не бѣ сжщата, която порано представлявахъ. Но следъ две минути сжщиятъ разсиленъ отвори вратата на чакалнята и ме заведе въ кабинета на министра. Трѣбва да призная, че бѣхъ и уморенъ отъ пжтуването и смутенъ отъ новата наша обстановка. Съръ Ед. Грей ме посрещна съ думитѣ: „Много ми е драго, че Ви виждамъ пакъ“, и ме покани да седна. За станалото у насъ ни дума, сякашъ, не искаше да чопли една отворена рана. Запитахъ го, дали е нуждно да представя ново акредитивно писмо отъ царя на българитѣ до английския краль за второто ми назначение въ Лондонъ. Отговори ми, че това ще бжде излишно, тъй като азъ не съмъ представилъ отзователно писмо, когато съмъ тръгналъ за София, и българското правителство не е назначавало на мѣстото ми другъ пълномощенъ министъръ, то азъ мога да се считамъ, като временно отсжтствуващъ и да се ползувамъ съ първото акредитивно писмо. Заговорихъ му за намѣсата на Европа при уреждането на Балканския споръ, но той ми даде да разбера, че трѣбва да се разчита повече на благоразумието на странитѣ, тъй като при сжществуващитѣ съперничества между Великитѣ сили една материална намѣса не ще може да се упражни безъ лоши последствия, или пъкъ, ако нѣкоя Велика сила се опита да се намѣси военно, може да се предизвика една голѣма война, която не е въ интереситѣ на човѣчеството. Напомнихъ му, че понеже мирниятъ договоръ между балканскитѣ съюзници и Турция е сключенъ въ Лондонъ подъ покровителството и съдействието на Англия и на нейнитѣ съюзници, то е логично тѣ да се явятъ като безпристрастни арбитри за възстановлението на единъ справедливъ и траенъ миръ; но той ми отговори, че арбитражътъ изисква съгласието на дветѣ воюващи страни, а сега следъ станалото мжчно е да се очаква подобно нѣщо. Обеща ми обаче, че ще даде наставления на английскитѣ представители въ Букурещъ, Бѣлградъ и Атина да действуватъ предъ надлежнитѣ правителства за умѣреность. Съръ Ед. Грей бѣше много предпазливъ и деликатенъ въ думитѣ си, ни единъ пжть не спомена нѣщо за нашето поведение — но азъ чувствувахъ безпомощността на една победена държава и не можехъ да скрия скрѣбьта си за това уни-

зително положение. Че Македония и часть отъ Добруджа бѣха загубени за насъ, азъ го виждахъ много ясно, но се надѣвахъ, че поне въ Тракия ще можемъ да запазимъ една значителна часть отъ придобивкитѣ ни презъ време на славната наша победа. Тая ми вѣра бѣ крепена отъ мисъльта, че Европа не ще остави да се настани отново Турция въ Одринско и по брѣга на Егейското море, следъ като сама Турция бѣ се признала за победена и подписала договоръ съ насъ за линията Еносъ—Мидия.

Втората точка, върху която мислѣхъ, че трѣбва да настоява българското правителство предъ Букурещката конференция и предъ Великитѣ сили, бѣше да ни се даде за изходъ на Егейското море линията Сѣресъ — Кавала. За Македония малко имаше надежда да ни се върне, тъй като още въ първитѣ дни на войната тя бѣше окупирана отъ сръбски и гръцки войски; макаръ въ Българо-сръбския договоръ да бѣ предвидено кондоминиумъ до разпредѣлението на спорнитѣ земи, но сърбитѣ не допустнаха изпълнението на тоя членъ. Макаръ и малка надеждата, азъ все мислѣхъ, че поне Щипъ, Кочани и Струмица ще се оставятъ на България. Но следъ като говорихъ съ Съръ Ед. Грей, разбрахъ, че ще бѫде напраздно настояването ни за Македония, и затова още тогазъ отправихъ усилията си къмъ по-слабото съпротивление. Отначало Съръ Ед. Грей показваше двоумение и неохотность, но най-после се съгласи да каже, че английското правителство ще даде наставление на своя представитель въ Букурещъ да поддържа българското искане за Сѣресъ—Кавала. Като се завърнахъ въ легацията, отправихъ до първия нашъ делегатъ въ Букурещката конференция следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 18 августъ 1913 година.

Министъръ Тончевъ, Букурещъ.

Съръ Ед. Грей обеща да ни помогне по въпроса за Кавала. Изх. № 333.

Маджаровъ.

На другия день получихъ отъ София следната шифрована телеграма:

София, 19 августъ 1913 година.

Министъръ Маджаровъ, Лондонъ.

Тукашниятъ (английски) пълномощенъ министъръ телеграфически ходатайствува предъ своето правителство да ни поддържа за Кавала. Настойте и Вие да останатъ Кавала, Драма и Сѣресъ намъ. Ако Силитѣ налегнатъ Венизелоса, Румъния ще бѫде съ насъ, а, може-би, и Сърбия; и тогава трънливиятъ въпросъ може да се свърши въ Букурещъ. Изх. № 2406.

Генадиевъ.

Азъ бѣхъ на мнение, че, ако ние настояваме за Кавала, гърцитѣ ще отстѫпятъ, толкова повече, че самъ Венизелосъ бѣше се произнесълъ предъ гръцкото Народно събрание за нуждата да се даде на България единъ удобенъ изходъ на Егейско море. Презъ това време се говорѣше настоятелно, че следъ сключването

на Букурещкия договоръ ще има ревизия на тоя договоръ отъ страна на Великитѣ сили. Това ме караше да мисля, че, ако нашитѣ делегати се покажатъ неотстжпчиви по тая точка, може-би, още въ Букурещката конференция ще постигнемъ, щото и Кавала да влѣзе въ нашитѣ граници. Държавитѣ, които показваха готовность да ни помогнатъ по тоя въпросъ, бѣха Русия, Англия и Австро-Унгария. Само че Австро-Унгария поставяше тази помощь подъ условие да се накара Сърбия да направи отстжпки на България въ Македония, което вдъхваше у другитѣ Велики сили подозрение, че се крие нѣщо неискрено и загадъчно.

Но презъ това време напредването на турскитѣ войски ставаше все по-заплашително. Въ Гюмюрджинско и Кърджалийско бѣ се явило турско възстание, което българскитѣ войски не можаха да потушатъ веднага. Рускиятъ посланикъ въ Цариградъ правѣше постжпки предъ Високата Порта за изпраздването на Одринъ и на другитѣ окржзи, но турцитѣ не искаха и да знаятъ, защото получаваха насърдчение отъ страна на Германия и отъ нашата военна слабость. Руситѣ не се решаваха да прибѣгнатъ до по-ефикасни срѣдства, за да смажатъ турската упоритость, защото се боеха да не предизвикатъ една голѣма европейска война. Посланицитѣ на Великитѣ сили правѣха ужъ постжпки за подкрепа на руското предложение, но турцитѣ се втиляваха и действуваха подземно, за да отдалечатъ България отъ Егейското море.

По завземането на Гюмюрджинския окржгъ отъ турцитѣ азъ съобщихъ писмено на английското правителство и потърсихъ помощьта му, но то се ограничаваше само съ дипломатически постжпки, вдъхнати отъ мисъльта да се избѣгне по всѣки начинъ едно общоевропейско стълкновение. По тоя въпросъ имахъ среща и съ подминистра Съръ Артъръ Николсонъ и разговора си съ него предадохъ въ София чрезъ следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 21 августъ 1913 година.

Министъръ Генадиеву, София.

Въ отговоръ на съобщението ми за турската окупация на Гюмюрджина, Форейнъ офисъ писмено ми отговори, че английскиятъ chargé d'affaires въ Цариградъ обърналъ вниманието на Високата Порта върху нашитѣ оплаквания, но че везиръть отрича основателностьта на нашитѣ сведения. Форейнъ офисъ прибавя, че сега Гюмюрджина не билъ въ турски ржце. По тоя случай днесъ видѣхъ държавния подсекретаръ, комуто съобщихъ Вашата депеша № 2838 (Вх. № 382). Съръ Арт. Николсонъ отново ме увѣри, че тѣ правятъ всичко въ Цариградъ, за да се даде възможность на България да окупира земитѣ на западъ отъ Марица, а тъй сжщо и да се покаже Портата умѣрена въ своитѣ претенции. Но все забелязвамъ едно съмнение върху авторитета и добросъвѣстностьта на сегашното турско правителство. Понеже държавния подсекретарь ми заяви, че Англия много желае да се свършатъ преговоритѣ съ Турция сполучливо, азъ му казахъ: „Това ще зависи отъ турскитѣ претенции, а особено, отъ настойчивостьта на Великитѣ сили въ Цариградъ. Ако сждимъ по писаното въ Цариградскитѣ вестници, ние трѣбва да имаме малка надежда за благоприятенъ изходъ на преговоритѣ." Изх. № 394.

Маджаровъ.

Великиятъ везиръ играеше съ думитѣ. Преоблѣчени въ граждански дрехи и въ форма турски офицери бѣха пръснати между

турското и помашко население въ близкитѣ до Родопитѣ околии и подъ видъ на нѣкаква си република се мжчеха да откжснатъ отъ нашата територия не само Ксанти и Гюмюрджина, но дори и Кърджали. Великитѣ сили виждаха тая игра, но никой отъ тѣхъ не желаеше да се ангажира въ една война. Като последно срѣдство, за да се избавимъ отъ тая нова опасность, азъ виждахъ пакъ въ единъ апелъ къмъ Русия.

Начовичъ, обаче, стоеше въ Цариградъ и водѣше единъ видъ полу-официални преговори съ Високата Порта, което даваше поводъ на нѣкои отъ Силитѣ да се съмняватъ въ нашата искреность и коректность.

Начовичъ бѣ се отнесълъ и до руския посланикъ въ Цариградъ и бѣ изтръгналъ отъ него заявления, които клонѣха да оправдаятъ едно прѣко третиране на Тракийския въпросъ съ Турция, безъ намѣсата на Великитѣ сили. За мое сведение по въпроса министрътъ на външнитѣ дѣла ми изпрати следната шифрована телеграма:

София, 2 августъ 1913 година.

Министръръ Маджаровъ, Лондонъ.

Съ телеграма отъ 1 того Начовичъ конфиденциално съобщава: „Тукашниятъ руски посланикъ допуща Сазоновъ да е заявилъ, че ще прокара съ надлежнитѣ срѣдства почитането на Лондонския договоръ, но не одобрява това, защото, ако се приложи, ще предизвика всеобща война, въ която България ще трѣбва да помага и съ не предвидени последствия. Той предпочита споразумение между Турция и България.“ Явете ми, моля, чули ли сте нѣщо по тоя последенъ пунктъ. Знаете, че нашето становище по Одринския въпросъ изключва всѣко директно споразумение съ Портата, като опасно за интереситѣ на България въ случая. Изх. № 2622.

Министръръ Генадиевъ.

На тая телеграма отговорихъ веднага.

Лондонъ, 2 августъ 1913 година.

Министръръ Генадиеву, София.

И азъ съмъ на мнение да избѣгваме директно третирания съ Турция за Одринъ, защото ще отслабимъ позициитѣ си.

Маджаровъ.

Българското правителство, като видѣ, че преговоритѣ съ Портата ще освободятъ Силитѣ и отъ малкото морално задължение да искатъ запазването на Лондонския договоръ, започна да дезавуира действията на Начовичъ, и азъ получихъ отъ София следната шифрована телеграма:

София, 5 августъ 1913 година.

Министръръ Маджаровъ, Лондонъ.

За сведение. Следващето телеграфирахъ въ Римъ: Вчера италианскиятъ пълномощенъ министръръ ми каза, че, споредъ полученитѣ отъ Римъ сведения отъ италианското посолство въ Цариградъ, между насъ и турцитѣ се водѣли, или щѣли да се водятъ нѣкакви прями преговори по въпроса за Одринъ. Казахъ му, че подобно нѣщо нѣма, и че съ явно интригантска цель помена-

тиятъ посланикъ е билъ въведенъ въ заблуждение отъ турцитѣ. Българското правителство нито е мислѣло, нито мисли да преговаря по тоя въпросъ съ Портата. Въпросътъ за Одринъ и Тракия е международенъ, и бихме си напакостили страшно, ако влѣзѣхме по него въ прями преговори съ турцитѣ. По единъ дискретенъ начинъ постарайте се да разбиете горната легенда, като за лишенъ пѫть подчертаете твърдо нашето намѣрение да не влизаме въ никакви разговори съ Турция по въпроса за Одринъ и Тракия. Изх. № 355.

Министъръ Генадиевъ.

Следъ три деня получихъ за сведение копие отъ телеграмата, изпратена на Начовичъ въ Цариградъ, за да прекѫсне прѣкитѣ преговори съ Портата.

София, 8 августъ 1913 година

Вх. № 360. До г. Министъръ Маджаровъ, Лондонъ.

За **Начовичъ.** За сведение на Васъ — на № 40.

Съ Портата не бива и нѣма да преговаряте. Всѣко посрѣдствено преговаряне между насъ и турцитѣ не само би отслабило, но би компрометирало нашата дипломатическа акция по въпроса за Одринъ и Тракия.—Повечето отъ Силитѣ веднага се биха възползували да се отърватъ отъ тоя неприятенъ за тѣхъ въпросъ, като ни оставятъ сами да се разправяме по него съ Цариградското правителство. Тъкмо това преследватъ и турцитѣ, които много добре разбиратъ, че, докато въпросътъ си остава международенъ и не се е изплъзналъ отъ ржцетѣ на Европа, тѣ не тъй лесно могатъ да разчитатъ на едно негово разрешение въ благоприятна за тѣхъ смисъль. Успѣятъ ли, обаче, чрезъ разни лукавства да го изтръгнатъ отъ Силитѣ, тѣ ще посрещнатъ улеснения и отъ тия последнитѣ при непосрѣдственитѣ си преговори съ насъ. — Самото обстоятелство, че Портата тъй много настоява да се споразумѣе направо съ насъ, най-добре потвърдява горното. Ето защо. правителството решително е противъ всѣкакви прями преговори съ турцитѣ, убедено, че това е най-доброто и сигурно срѣдство за обезпечаването българскитѣ въ случая интереси. — Това наше становище е известно на кабинетитѣ, които по силата на Лондонския договоръ не могатъ да не се занимаятъ съ справедливото решение на въпроса за Одринъ и Тракия, особено като се убедятъ, че докрай ние ще останемъ непоколебими на това наше становище. — Вие, обаче, следъ разговоритѣ, които сте имали, не бива да давате отговоръ очевидно предизвикателенъ.—Гореизложенитѣ съображения трѣбва да Ви служатъ за ржководство, но едновременно имайте предъ видъ две нѣща: 1. че щомъ се уреди Тракийскиятъ въпросъ, ние имаме намѣрение да свържемъ трайно и близко приятелство съ Турция; 2) че до разрешението на този въпросъ въ отношенията ни съ Високата Порта трѣбва да се избѣгва всичко, което би попрѣчило въ бѫдеще за свързването на трайно приятелство. — Получихъ писмото Ви и вестника, на чийто редакторъ сте говорили като добъръ българинъ, съ такътъ и достойнство. Изх. № 2727.

Министъръ Генадиевъ.

Нашето правителство, като видѣ, че съ нашитѣ военни срѣдства, не ще може да изгони турцитѣ отъ разбунтуванитѣ околии, измисли единъ доста хитъръ способъ, да се поканятъ Великитѣ сили да изпратятъ своитѣ военни аташета, а сѫщевременно да се помолятъ гръцкитѣ власти да не бързатъ съ изпраздването на Егейското крайбрѣжие, което тѣ бѣха завзели презъ време на Междусъюзническата война, но което по Букурещкия договоръ не се присъедини къмъ гръцка територия. Като получихъ отъ София това предложение, отидохъ въ Форейнъ офисъ и следъ разговора си съ държавния подсекретарь отправихъ до министра следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 7 августъ 1913 година.

Министъръ Генадиевъ, София.

Съръ Ед. Грей, който отсжтствува, още не се е произнесълъ по въпроса за изпращане на военнитѣ аташета; досега само Русия приела нашето предложение. Държавниятъ подсекретарь ми съобщи, че Англия, Франция и Русия направили постжпки въ Атина да се отложи изпраздването заетитѣ отъ Гърция земи до пристигането на нашитѣ войски. На запитването ми, Силитѣ нѣма ли да вематъ енергични мѣрки за изпраздване на Тракия, той отговори; „Сега се водятъ преговори, и до 2—3 деня ще се вземе решение.“ При срещата си вчера турскиятъ посланикъ му загатналъ, че, понеже Начовичъ билъ още въ Цариградъ, могло да стане прямо споразумение съ България по Одринския въпросъ. Отговорихъ му категорически: „Начовичъ замина за Цариградъ преди нашествието, когато Турция признаваше Лондонския договоръ, и то по изричното искане на турското правителство да води преговори по съвсемъ други въпроси. България никога не е водила и никога нѣма да води преговори съ Турция по въпросъ, разрешенъ отъ самата Европа. По-скоро тя би предпочела, той да остане висящъ, отколкото да го разреши, както иска Турция; но прибавихъ, че догдето турцитѣ не изпразднятъ Тракия, за миръ на Балканитѣ не трѣбва да се приказва. — Все повече се убеждавамъ, че Русия е единствената държава, която може и изглежда наклонна да прогони турцитѣ изъ Тракия; но тѣбва да се действува предъ нея решително и даже срещу ангажементи, които да успокоятъ нейнитѣ страхове отъ нашето бждеще поведение. Изх. № 372.

Маджаровъ.

На другия день получихъ запитване, какъвъ е тонътъ на английския печатъ.

Лондонъ, 8 августъ 1913 година.

Министъръ Генадиевъ, София.

На № 2736. По първата часть давамъ обяснение въ рапорта № 371. Тонътъ на английската преса продължава да е симпатиченъ за насъ, и Англия ще подкрепи дипломатически Русия, но, ако стане нужда отъ насилствени мѣрки противъ Турция за очистване на Тракия, английското обществено мнение ще желае други да изпълнятъ тая мисия, а Англия да бжде зрителка.

Маджаровъ.

Начовичъ настояваше на своето: да се водятъ прѣки преговори съ турцитѣ и да се постигне съгласие безъ намѣсата на Великитѣ сили. По тоя случай получихъ отъ министъръ Генадиевъ следнитѣ две шифровани телеграми:

София, 9 септемврий 1913 година.

Вх. № 378. До Министъръ Маджаровъ, Лондонъ.

Съ бърза телеграма отъ 8 августъ Начовичъ съобщава: „Италианскиятъ посланикъ дохожда нарочно да съобщи, че отъ разговора си съ везира разбралъ, че Портата се готви да нападне и опустоши България, като се извини предъ Силитѣ, че не могла да задържи войскитѣ си. Той съветвалъ настойчиво да се споразумѣемъ по-скоро съ Турция; ще телеграфира това още днесъ въ Римъ. На английския шарже д'аферъ казалъ, че, ако България откаже да се споразумѣе съ Турция, Портата ще вземе съответствующитѣ мѣрки. — Англичанинътъ попиталъ: война ли? Везиръть не отговорилъ. — Видѣхъ днесъ и австрийския посланикъ, който ми каза, че не можемъ да разчитаме на ефикасната помощь на никоя Велика сила по тоя въпросъ.“ Гешовъ отъ Берлинъ съ телеграма отъ сжщата дата, следъ като подчертава песимистичното настроение на тамошния италиански посланикъ по въпроса за Одринъ, добавя: „посланикътъ като че ли намира най-възможното за насъ

решение на въпроса въ едно прямо споразумение между България и Турция.“ Постарайте се да узнаете нѣщо повече по този въпросъ и, главно, да видите, дали говореното отъ английския шарже д’аферъ въ Цариградъ отговаря на становището на неговото правителство. Явете ми за резултата отъ направеното. Изх. № 2754.

Министъръ Генадиевъ.

София, 17 септемврий 1913 година.

Вх. № 382. До Министъръ Маджаровъ, Лондонъ.

Вчера получихъ отъ Начовичъ отъ Цариградъ следващата телеграма:

„Рускиятъ посланикъ ми позволи да Ви предамъ следващитѣ сведения, които ми повѣри като частно лице: „Европейскиятъ концертъ се разпада все повече и върви бързо къмъ разтурянето си. Неминуемото последствие на това положение е нахлуването на турскитѣ войски въ България. — И популярна (?) Русия нѣма да отвори война на Турция, за да запази Одринъ за България. — Не Ви остава друго, освенъ да влѣзете немедлено въ прями преговори съ Високата Порта за разрешение на висящитѣ въпроси помежду Ви. — Непростима грѣшка, прибави Гирсъ, ще направи българското правителство, ако не използува нѣколкото деня, които още му оставатъ до нахлуването на турскитѣ войски въ България, за да предотврати тая катастрофа чрезъ бързо споразумение съ Турция.“ — Като Ви предавамъ тия думи на Гирсъ, вѣроятно диктувани отъ Сазоновъ, прибавямъ, че той е готовъ да ги повтори на който български министъръ би дошелъ тукъ да ги чуе.—За да изпълня до край дълга си на българинъ, ще прибавя молбата си: не последвайте примѣра на Данева, който ни докара румънитѣ, не докарвайте поне Вие въ България турцитѣ. — Както съмъ Ви го съобщавалъ, другитѣ посланици (?) сж били много по-рано на днешното мнение на Руския посланикъ.“ — На горнята телеграма днесъ дадохъ следния отговоръ: „Съобщете на великия везиръ, че българското правителство възприема желанието на Високата Порта да се споразумѣе направо съ България, както върху границата, така и върху другитѣ политически и икономически въпроси, които има да се уреждатъ въ интереса на двѣтѣ страни. — За тази цель и за да се свършатъ преговоритѣ въ единъ кратъкъ срокъ, вмѣсто да идватъ делегати на Турция въ София,—като благодарите на великия везиръ за честьта, която искаше да ни направи — съобщете му, че българското правителство ще изпрати свои делегати въ Цариградъ, щомъ получи отъ Васъ известие, че сте взели мѣрки за организиране на пжтуването имъ. — Желателно е нашитѣ делегати да минатъ презъ Одринъ, за която цель помолете да се организира тренъ отъ Мустафа Паша до Цариградъ. — По този начинъ ще се спечели време, и ускори пжтуването. — Българското правителство желае да постави, както многократно го е заявявало, отношенията си съ Турция на здравата основа на взаимнитѣ интереси, които налагатъ трайно приятелство помежду ни. — Понеже Високата Порта е заявила вече, че ще оттегли войскитѣ си отъ дѣсния брѣгъ на Марица и, като се почнатъ преговоритѣ, нѣма вече никакви причини да държатъ войска, въ който и да е пунктъ на тоя брѣгъ, помолете великия везиръ да оттегли всичкитѣ войски отъ дѣсния брѣгъ на Марица, щомъ тръгнатъ нашитѣ делегати, за да могатъ нашитѣ войски да завзематъ отстжпенитѣ отъ Гърция територии. — Това ще бжде едно доказателство на приятелство и ще улесни значително ролята на българското правителство предъ общественото мнение.“ — Веднага следъ получаването на настоящата телеграма, сезирайте съ въпроса правителството, при което сте акредитирани, и го помолете отъ името на българското правителство да даде нужднитѣ инструкции на своя амбасадьоръ при Високата Порта да се застжпи въ наша полза при преговоритѣ, които ще почнемъ съ Турция за бждещата ни граница. — Следъ като отново изтъкнете грамаднитѣ жертви, понесени отъ България, и голѣмитѣ онеправдания, които се направиха на българския народъ, настоятелно помолете да бждатъ запазени, по възможность повече, нашитѣ интереси поне въ тоя случай. Ако на турцитѣ се препоржча една по-голѣма умѣреность, тъй многожеланото споразумение отъ Европа на първо мѣсто ще може да се постигне и ще стане по-лесно, щото бждещата наша граница съ Турция да не бжде нито талвегътъ, нито лѣвиятъ брѣгъ на Марица, а една линия, паралелна на

Марица и отстояща източно поне на десетина километра. — Обяснете, че само при подобна граница ние можемъ да разчитаме на желѣзницата Одринъ—Деде-Агачъ. Тъй само може да използуваме и Марица, като я направимъ плавателна. — При това границата би трѣбвало да мине на северъ по такъвъ начинъ, щото Карагачъ и Илдиримътъ да останатъ български. — Следъ това, въ краенъ случай, тя би могла да следва отъ Одринъ къмъ изтокъ границата, предвидена отъ Санъ-Стефанския договоръ, като се завърши, обаче, при Мидия. — Искайте тъй сжщо разрушението на Одринското укрепление. — Изх. № 2838.

Министъръ Генадиевъ.

Съ тия телеграми се свърши преписката между София и Лондонъ по Тракийския въпросъ и по въпроса за Кавала. Следъ сключването на Букурещкия и Цариградския договори българското правителство се предаде изключително на изборна борба, и затова Министерството на външнитѣ работи престана вече да изпраща каквито и да било наставления и да повдига каквито и да било въпроси. Главниятъ секретарь на това министерство ми изпрати две-три вестникарски телеграми, които имаха повече полемически и вжтрешенъ характеръ.

Презъ това време царь Фердинандъ се отзова въ Виена и направи продължителна визита на австро-унгарския императоръ. Това даде поводъ на чуждия печатъ, особено на руския, да пише, че България напуща приятелството на Тройното съглашение и се прехвърля въ Тройния съюзъ. Обвинението не бѣше безосновно, но управляващиятъ министъръ на външнитѣ работи изпрати до нашия петроградски пълномощенъ министъръ съ копие до менъ следната шифрована телеграма:

Вх. № 472. София, 6 ноември 1913 година.

Изпратихъ въ Петроградъ следната шифрована телеграма:

На № 1131. — Визитата на Царя въ Виена нѣма никакво политическо значение, защото тя е актъ на вежливость следъ почивката на нашия държавенъ глава въ земитѣ на Францъ Йосифъ. — Никакви преговори съ Австрия не се водятъ, никакво съглашение не е сключено, нито ще се сключва.

Министъръ Генадиевъ замина на докладъ при Царя по въпроси отъ чисто вжтрешенъ характеръ, който нѣмаше нищо общо съ международнитѣ ни отношения. — Единъ такъвъ въпросъ е премѣстването на Екзархията отъ Цариградъ въ София.

Отъ учтивость възможно е Министрътъ да направи посещение на Бертолда.

Пасаревъ.

София, 7 ноември 1913 година.
(Шифрована депеша)

Предъ видъ изборитѣ **нѣкои отъ опозиционнитѣ вестници се нахвърлятъ върху Негово Величество Царя, него правятъ отговоренъ за почването третата война на 16 юний и за други действия,** при всичко че е имало отговорно правителство по конституцията. Отъ това въ чуждата преса се явяватъ известия за абдикация на Царя ни. Това, разбира се, тревожи чуждия финансовъ свѣтъ. Като познаваме, какви сж нашитѣ партизански нрави, тѣзи слухове не правятъ впечатление въ страната, обаче не е сжщото въ странство. Умолявате се да опровергаете най-категорически всѣки слухъ за абдикация на Царя, защото въ царството владѣе спокойствие и редъ, и **никой не счита държавния глава отговоренъ за станалата народна катастрофа.** Изх. № 3714.

Пасаревъ.

Една окржжна телеграма № 3693 съ дата 7 ноември 1913 г. на главния секретарь Пасаревъ съобщаваше, че гърцитѣ и сърбитѣ не били още освободили всички български пленници, и правѣше следното заключение:

„При това положение може ли българското правителство да се съгласи и започне сношения съ Сърбия? Ако руското правителство желае да види сношенията възобновени между България и Сърбия, то трѣбва да направи енергически постжпки въ Бѣлградъ и да вразуми сърбитѣ. Догдето не промѣнятъ сърбитѣ поведението си спрямо насъ, дипломатическитѣ сношения нѣма да се възобновятъ."

Колкото да бѣ дръзка телеграмата и то не само спрямо сърбитѣ, но и спрямо руското правителство, менъ все не се искаше да ѝ дамъ значението на една провокация. Азъ я тълкувахъ повечето като изражение на едно накипѣло негодуване за станалото между България и Сърбия, отколкото признакъ на единъ планъ за бждещи военни действия, макаръ нейното съдържание да съвпадаше съ онова, което пишеха чуждитѣ вестници за едно сближение на България съ Австро-Унгария. Но все пакъ се прозираше единъ ядъ, дори една неприязненость срещу Русия. Следната шифрована телеграма, подъ № 3817, съ дата 25 ноември 1913 год. свидетелствуваше за това нѣщо. Азъ я давамъ цѣла, защото тя е характерна за настроенията въ правителственитѣ кржгове и може да служи като предвестникъ на онова, което се случи отпосле.

Шифрована депеша.

Неприятелитѣ на народа и държавата ни се надѣваха следъ грознитѣ и небивали катастрофи въ историята, че у насъ ще има смущение даже и възстание срещу правителството и династията, та дано се затрие отъ картата на Европа Българското царство. Когато видѣха, обаче, че българскиятъ народъ търпеливо посрещна всичко и се предаде мирно и тихо на своитѣ мирни занятия; че днесъ нѣма никакво вълнение, смутове и безредие; че нѣма сжщо икономическа криза, при всичко че се вдигна мораториумътъ, нѣма фалименти, и всички банки свидетелствуватъ, че влоговетѣ се увеличаватъ, вмѣсто да се намаляватъ, почнаха да замислюватъ интриги противъ България, измислиха въпроса за абдикацията на Н. В. Царя, когато за това не е ставало дума, нито ще става, пустнаха интриги за движения противъ династията. Говорете, гдето трѣбва и гдето има възможность, че никакъвъ династически въпросъ у насъ нѣма. Българскиятъ народъ си има своя национална династия, която е свързана съ него, и той съ нея. Нашиятъ царствуващъ държавенъ глава царува вече 27 години, а Престолонаследникътъ и князъ Кирилъ сж родени отъ родители българи на наша земя, Тѣхната родина, тѣхното отечество е България; тѣ сж чада на тази сжща България, на която сме всички. Понеже това не хвана коренъ, измислиха, че министъръ-председательтъ говорилъ въ Плѣвенъ противъ Русия, и правителственитѣ оратори подбуждали народа противъ Русия. Никжде никой правителственъ агитаторъ не е казалъ нито една дума противъ Русия или руското правителство. Самиятъ министъръ-председатель е казалъ следното; Нашата политика не трѣбва да бжде русофилска, нито каквато и да е другофилска, а трѣбва да водимъ чисто народна българска политика. Така сжщо не е вѣрно, че се е сключила конвенция съ Австрия. Българското правителство нито е мислило, нито ще мисли да нарушава мира и спокойствието на Балканитѣ, защото правителството и народътъ сж твърдо убедени, че въ нѣколко години миръ и тишина съ своето трудолюбие и пестеливость България ще заеме пакъ първо мѣсто на Балканския полуостровъ. Българското правителство ще бжде дълго време погълнато отъ грижи за вжтрешното благоустрой-

ство на страната, особено въ новитѣ земи. Радостно всички констатиратъ, че у насъ има икономическо-търговски подемъ. Изх. № 3817.

Моитѣ отношения съ представителитѣ на балканскитѣ държави.

Като пристигнахъ въ Лондонъ, азъ не направихъ нищо, за да възстановя своитѣ сношения съ представителитѣ на Сърбия, Гърция, Румъния, Черна Гора и Турция. Щѣше да бжде едно голѣмо притворство да се правятъ заявления за възстановление на прежнитѣ отношения и за старото приятелство. Съобитѣ и гърцитѣ бѣха толкова озлобени срещу насъ, че не пропускаха случай да изкажатъ нѣкоя клевета къмъ България. Турция и Румъния се показаха, наистина, по-снизходителни, но тѣхното поведение въ Междусъюзническата война бѣ тъй некоректно (думата е много мека), че по-лесно можехъ да се помиря съ първитѣ две, отколкото съ последнитѣ. Но единъ день се яви въ легацията румънскиятъ пълномощенъ министъръ г. Мишу, съ когото бѣхъ порано въ отлични връзки, и започна да ми говори за недавнашното скръбно минало. Най-напредъ ми изказа своето съболезнование за изгубения ми въ Междусъюзническата война синъ, а следъ това се спрѣ върху тезата, че, ако не бѣше станалъ 16 юний, България нѣмаше да изпадне въ това положение — да изгуби всичко, което бѣше припечелила отъ войната. Колкото да бѣше права тая мисъль, която азъ по-добре съзнавахъ отъ него, но ми стана мжчно да я слушамъ отъ представителя на оня народъ, който съ такова остървение очакваше 16 юний, за да пожъне евтина слава. На неговитѣ изявления, че станалото е станало, а сега трѣбва да се търси нова база за добри и приятелски отношения между България и Румъния, азъ отговорихъ, че поведението на неговото отечество е наскърбило цѣлия български народъ, и ме е страхъ, че не може скоро да се възстанови старото приятелство. Това накара г. Мишу да вземе една по-агресивна позиция, и започна да ми говори за голѣмото желание на краля да се споразумѣе направо съ България безъ намѣсата на чуждитѣ сили, за прекалената неотстжпчивость на Гешовото правителство, за надменното поведение на д-ръ Даневъ, за опасностьта, която щѣла да представлява България, ако сполучеше да победи Сърбия и Гърция. — „Ние се намѣсихме въ Междусъюзническата война, каза ми той, не толкова за Добричъ и Тутраканъ, колкото да отстранимъ една истинска и прѣка опасность, която се надвисваше надъ нашето отечество. Една България до Мряморното и Адриатическо море не можеше да не се нахвърли следъ нѣколко години върху Румъния, за да я изгони отъ цѣла Добруджа, и по тоя начинъ да ни отхвърли отъ Черноморския брѣгъ. Въпросътъ за нашия изходъ на морето е въпросъ за животъ и за смъртъ. За насъ той е много по-важенъ, отколкото за Васъ изходътъ на Егейското море.“ Азъ се помжчихъ да го убедя, че България никога не е мислила сериозно да прекжсне морския пжть на своитѣ съседи, румънцитѣ, но той се засмѣ и ми отговори: „Да, Вие не сте мислѣли подобно нѣщо, но

малко ли българи има, които и днесъ считатъ Добруджа за българска и чакатъ само случая да я освободятъ.“ Не можахъ да се стърпя да не му напомня и за моралната стойность на румънската политика спрямо България, но понеже разговорътъ щѣше да вземе единъ не дотамъ приятелски обратъ, то ние започнахме да се отдръпваме отъ тая парлива почва и почнахме да се обръщаме къмъ бѫдещето, което се чертаеше и на двама ни черно и пълно съ изненади. Съгласихме се, обаче, че, ако обстоятелствата помогнатъ на Румъния да обедини своитѣ сънародници откъмъ Карпатитѣ или откъмъ изтокъ, тя трѣбва доброволно да ни повърне земитѣ, придобити по Букурешкия договоръ, ако иска да се забрави миналото, и да се възстановятъ старитѣ приятелски отношения.

По тоя начинъ се завързаха отново лични срещи между менъ и румънския представитель. Тѣ не бѣха, обаче, такива, каквито сѫществуваха преди Междусъюзническата война. Имаше нѣщо пречупено, и то щѣше да се поправи само, ако при започването на голѣмата европейска война дветѣ държави бѣха се споразумѣли за една обща политическа акция. Тукъ трѣбва да кажа, че въ това отношение вината пада повече на нашето правителство, особено на бившия царь, отколкото на румънското правителство. Когато водѣхме горния разговоръ съ г. Мишу, Румъния бѣше въ съюзъ съ Централнитѣ сили, но тя показа по-голѣмо умение и по-голѣма предвидливость, като се присъедини къмъ Съглашенскитѣ сили, които спечелиха войната и по тоя начинъ дадоха възможность да се обедини цѣлото румънско племе. България се повлѣче по Тройния съюзъ и импулсивностьта на своя Царь и изгуби даже онова, което ѝ бѣше оставено отъ Букурещкия договоръ.

Съ представителитѣ на Сърбия и Гърция отношенията ми останаха не само студени, но и съвсемъ формални. Догдето стояхъ въ Лондонъ, съ тия двама представители не си правѣхме визити. Срещи имахме само въ официалнитѣ приеми и банкети, но разговоритѣ ни се ограничаваха само върху банални теми. Съ сърбитѣ желаехъ едно споразумение върху базата на нѣкои териториални отстѫпки, направени, преди да настѫпятъ голѣмитѣ събития, които вече се очертаваха въ политическия хоризонтъ, и върху бѫдещитѣ голѣми подѣлби на земи съ цель да се обедини както българското, тъй и сръбското племе. Но победитѣ, които бѣха спечелили сърбитѣ въ Междусъюзническата война, бѣха дотамъ заслѣпили сръбската интелигенция и военнитѣ кржгове, щото мѫчно можеше да се преговаря съ тѣхъ преди настѫпването на събитията, които отпосле настѫпиха. За гърцитѣ нѣмаше никакви надежди за споразумение, догдето турцитѣ не влѣзоха въ голѣмата война. Само когато се отворѣше перспективата за Смирна и за анадолскитѣ земи, само тогазъ можеше да се мисли, че гърцитѣ ще влѣзатъ въ преговори за отстѫпки и компенсации.

Съ английския Форейнъ офисъ, съ посланицитѣ на Великитѣ сили, съ пълномощнитѣ министри на по-далечнитѣ отъ насъ държави отношенията ми бѣха нормални. Рускиятъ посланикъ не по-

казваше никакъвъ признакъ за недоволство отъ страна на неговото правителство. Това се дължеше донѣкжде на личностьта на посланика и на неговитѣ установени вече приятелски връзки съ мене. Но при все това пакъ се чувствуваше нашето изолирано положение на Балканския полуостровъ. И колкото повече се приближаваше нашето правителство къмъ Централнитѣ сили, толкова по-чувствително ставаше това изолиране. При тая обстановка и при горещото ми желание да не се отдалечи България отъ съглашенската политика, азъ търсѣхъ въ ума си срѣдства за измѣнение на това положение. И още на 5 августъ 1913 година изпратихъ следния повѣрителенъ докладъ подъ № 371 до министра на външнитѣ работи и изповѣданията д-ръ Н. Генадиевъ:

Повѣрително № 371.

Господине Министре,

Чувствувамъ една душевна нужда да изкажа предъ Васъ нѣкои мои мисли по положението, които, даже когато не се възприематъ, биха могли да Ви послужатъ поне като загатване на други мисли, по-умѣстни за днешнитѣ времена и по-полезни за България при днешнитѣ условия. Ще се старая, обаче, да не бжда много обширенъ, за да не Ви отнемамъ голѣма часть отъ онова време, което е толкозъ необходимо сега за обсжждане и на други обществено-политически задачи.

Излишно е да Ви убеждавамъ върху катастрофалностьта на току-що приключената трета война. Резултатитѣ отъ нея сж тъй поразителни, тъй близки до нашитѣ очи, щото само можемъ да се чудимъ, **какъ не потрепераха предъ нея тия, които я причиниха.** Съ Букурещкия договоръ ние загубихме 7,000 кв. километра най-плодородна българска земя и цѣла Македония. Но, ако злото се спре само дотукъ, ще можемъ да кажемъ, че България е запазила поне старото си положение, даже съ едно малко увеличение. Обаче азъ се боя да не изгубимъ и Тракия. Турцитѣ се укрепватъ въ нея, а нѣма чужда сила да се завземе съ принудителни срѣдства да ги изгони. А за нашата армия се е създало мнение, че е не само бита, но и деморализирана. Завчера, когато казахъ на тукашния руски посланикъ графъ Бенкендорфъ, че турцитѣ отъ безпаричие не се боятъ, и че най-ефикасното срѣдство да изпразднятъ Тракия е руската флота да се яви предъ Босфора и Мидия, а българската армия да се отправи къмъ Одринъ, той ми отговори: „Да, но мене ми съобщаватъ отъ София, че вашата армия сега за сега е негодна за нищо." Увѣренъ съмъ, че има голѣмо преувеличение въ тази неблагоприятна оценка, но виждамъ, че и англичанитѣ сж на сжщото мнение. Тѣ не взематъ подъ внимание, че сърбитѣ иматъ повече загуби отъ насъ, безъ да напреднатъ значително, и че гърцитѣ напоследъкъ бѣха отблъснати. Тѣ ни казватъ: „България сама искà миръ, България прие унизителенъ договоръ, България е окончателно разнебитена." И при такива условия можете да си представите, какво фалшиво впечатление произвеждатъ у чуждата публика нашитѣ закавания, **че ще се биемъ на четири фронта.** Тукъ азъ разбирамъ частни закани, но и тѣ вредятъ. Отъ една страна, каратъ гърци, сърби и румъни да се приближаватъ помежду си, а, отъ друга, насърдчаватъ турцитѣ да упорствуватъ за задържането на Одринъ. Че сме недоволни отъ решенията на Букурещката конференция, че миръть нѣма да бжде дълготраенъ, това всѣки го знае и всѣки го казва, но ние не трѣбва да повтаряме старитѣ грѣшки — да възставаме противъ всички, и всички да възставатъ противъ насъ. Тая грѣшка е фатална и въ стратегическо и въ политическо отношение. Днесъ всички наши съседи сж наши неприятели и всички ни желаятъ само злото. Азъ даже не вѣрвамъ, че и румънцитѣ ще пожелаятъ нашето усилване. Отказването да направятъ какво да било за отстраняването на турцитѣ отъ Тракия свидетелствува за тѣхнитѣ чувства. Но ние трѣбва да отдѣлимъ въпроса за Тракия отъ въпроситѣ, решени въ Букурещката конференция. Това се налага отъ най-обикновеното благоразумие. Въпросътъ за Тракия е належащъ и, колкото

по-скоро се реши, толкова по-добре за насъ. Въ неговото разрешение сѫ заинтересовани всички Велики сили. По него споръ нѣма, а само вирогласството на Турция. Юридически, всичката правда е на наша страна. А което е най-главното, че, ако Турция не отстѫпи доброволно, има се надежда нѣкоя или нѣкои отъ Силитѣ да употрѣбятъ и по-други мѣрки. Даже, ако ние видимъ утре, че можемъ да изтикаме съ собственитѣ си сили турцитѣ, никой нѣма да се застѫпи за тѣхъ. Страхътъ, че ние можемъ да се отзовемъ наново въ Родосто, ще накара Турция да отстѫпи по-лесно, а Великитѣ сили да действуватъ по-енергично за изпраздването на Одринъ и Тракия до линията Мидия — Еносъ. Въпросътъ за Македония, обаче, ще се открие, когато дойде време да се одобряватъ измѣненията на Берлинския договоръ. А това може да стане и следъ години. Трѣбва да се има предъ видъ, че Лондонската посланическа конференция се отложи за октомврий, и то безъ да свърши окончателно нито Албанския въпросъ, нито въпроса за островитѣ. Решено е, че ще има князъ, но чакъ следъ шесть месеца ще го избератъ. Презъ това време, какво ще стане, никой не знае, и не може да се предвиди. Могатъ да станатъ стълкновения между албанци и съседнитѣ държави, могатъ гърци, сърби и черногорци, насърдчени отъ успѣха имъ противъ насъ, да се опитатъ да окупиратъ нѣкои албански мѣстности, могатъ да се явятъ разногласия между Великитѣ сили, могатъ да станатъ още и други работи. Та ние, българитѣ, нѣмаме интересъ да подлагаме, именно сега, на европейско разглеждане разпредѣлението на Македония, защото всѣки ни счита за смазани, за уморени. Но вземемъ ли Тракия въ нашитѣ ржце, усилени погранично и подкрепени съ нѣкой съюзъ поне за неутралность, нашето политическо положение ще се подобри веднага. Трѣбва да признаемъ, че гърцитѣ и сърбитѣ взеха Македония, защото я държеха въ ржцетѣ си. Даже когато сѫ наклонни Великитѣ сили да измѣнятъ Букурещкитѣ решения, пакъ ще се ржководятъ отъ фактическото положение и отъ нашата военна сила. Ако бѣше въпросъ, кое да предпочетемъ: Тракия или Македония, азъ бихъ се изказалъ да предпочетемъ Македония, както съмъ се изказвалъ вече въ миналото въ десятки частни писма до г-на Гешова. Когато нашитѣ настояваха да отидатъ въ Цариградъ или поне да излѣзатъ на Мряморното море, азъ му пишехъ: „Не забравяйте, че всичко, което остане въ турски ржце отъ Европейска Турция, е депозитъ за бѫдещето, а всичко, което отиде въ сръбски, гръцки и румънски ржце, е изгубено за насъ.“ Сѫщото е било и днесъ, но днесъ не сѫ вече сѫщитѣ обстоятелства, и ние нѣмаме право на изборъ. Загубимъ ли и Тракия, ще загубимъ всичко. Тогазъ България не ще бѫде тъй силна да победи сърби и гърци наедно, а ще бѫдемъ равни на всѣка една отъ тѣхъ. Тогазъ ние ще бѫдемъ по-слаби, отколкото преди войната съ Турция. Тогазъ вече и за нѣкакъвъ си Македонски въпросъ не ще смѣемъ да говоримъ. Знаемъ, че има македонци, които сѫ говорили, че България не ни трѣбва безъ Македония; може да се срѣщатъ и сега нѣкои съ подобенъ умъ, но считамъ такива хора за несериозни, та и за това не се спирамъ въ единъ официаленъ рапортъ да говоря за тѣхъ.

Каква трѣбва да бѫде, прочее, сега за сега нашата политика? — Да гледаме да освободимъ Отечеството въ тѣснитѣ му предѣли отъ неприятелското нашествие, да осигуримъ границитѣ, които ни сѫ признати, и да се съсрѣдоточимъ съ всичката си енергия върху въпроса за Тракия, като покажемъ и на турцитѣ и на Европа, че ние сме готови да правимъ дори нови жертви, но нѣма да отстѫпимъ по него. Знамъ, че е мѫчно да се говори сега за нови жертви, но свѣтътъ трѣбва да знае, че ние не можемъ да напустнемъ границата Мидия — Еносъ, защото трѣбва да Ви обадя, че се правятъ много интриги да се докаже, че България сама напуща Одринъ. Азъ считамъ погрѣшно идеята на г. Начовича да напустнемъ сегашнитѣ си позиции и да влѣземъ направо въ преговори съ турцитѣ. Такова нѣщо могатъ да съвѣтватъ дори нѣкои Велики държави, които искатъ да се избавятъ отъ главоболието, но ние не трѣбва да го правимъ. И то не защото не можемъ да отстѫпимъ нѣкоя дребна часть, но защото съ турцитѣ преговори по такиви въпроси никога не се свършватъ. А особено при днешното младотурско правителство, което се ржководи отъ нѣколко неотговорни офицери. Преди една седмица азъ Ви телеграфирахъ, какъ гледатъ на това правителство въ Форейнъ офисъ. Щомъ захванемъ преговоритѣ, руситѣ ще си умиятъ ржцетѣ и ще ни кажатъ, че тѣхнитѣ ангажементи преставатъ. Азъ отивамъ по-нататъкъ

и казвамъ, че щомъ се свърши демобилизацията и се поставятъ пограничнитѣ пунктове къмъ Гърция, Сърбия и Румъния, ако до тогава турцитѣ не сѫ изпразднили Тракия, г. Начовичъ трѣбва да се прибере въ София, и ние трѣбва да почнемъ да усилваме южнитѣ си гарнизони.

Напоследъкъ се изпращатъ отъ София въ Европа телеграми съ заплашително съдържание, че, ако не се удовлетворятъ нашитѣ искания по Македония, ще почнатъ да минаватъ чети, ще отворимъ война на Гърция и Сърбия, ще станатъ македонскитѣ българи католици или англиканци, за да си запазимъ народностьта. Трѣбва да Ви кажа, че подобни заплашвания не произвеждатъ добро впечатление въ Англия. Наистина, трѣбва да види свѣтътъ, че ние сме не само изненадани, но и поразени отъ направеното въ Букурещъ, но свѣтътъ знае това и ни отговаря: „Ако бѣхте въ състояние да се биете, щѣхте да продължавате войната; ако можехте да направите нѣщо съ чети, щѣхте да ги пратите, докато траеше войната.“ Колкото за религиозното отстѫпничество, то не смущава даже руситѣ, защото тѣ знаятъ, че българската интелигенция може да стане безбожническа, но не католическа или англиканска. Англиканството е толкова малко познато на българитѣ въ Македония, щото трѣбва да се счита поменаването му за **недоразумение**, защото дори и интелигентнитѣ българи тамъ не ще знаятъ, каква е тая вѣра. Англиканската църква не е тъй агресивна, като другитѣ и, доколкото зная, не е пращала никакви мисии на Балканския п-овъ. Съ промѣняването на вѣрата, ми каза вчера единъ англичанинъ, познавачъ на Македония, вие ще улеснитѣ задачата на сърбитѣ и гърцитѣ, защото нѣколко учители ще приематъ новата вѣра, но населението ще си остане православно. Ако при турския режимъ католичеството не можа да успѣе, сега при преследването му още по-малко ще успѣе. Българитѣ сѫ познати тукъ като народъ, който не прави блъфъ, и който въ своята скромность отива даже до крайность. Мене се струва, че за България ще бѫде много по-полезно, ако се запази това мнение, отколкото ако вземемъ да имъ говоримъ, че всички ще си промѣнимъ вѣрата. Англичанитѣ не обичатъ да се спекулира съ тоя предметъ.

Оня день бѣше при мене председателътъ на Балканския комитетъ, г. Н. Бъкстонъ, на когото чувствата къмъ България Ви сѫ добре известни. Той е поразенъ отъ постигналото ни злощастие, но мисли, че нѣмаме право да се предадемъ на отчаяние и пасивность. Понеже Великитѣ сили сѫ прекалено егоистични и миролюбиви, а България сама не е въ състояние да си върне поне Тракия, той ме сондира, не е ли възможно сега за сега да се примиримъ съ известни положения и да потърсимъ помощь срещу турцитѣ отъ своитѣ бивши съюзници, напр. у сърбитѣ. Отговорихъ му, че преди да напустна София, въ моя умъ се въртѣше подобенъ проектъ, но тогазъ азъ предполагахъ, че сърбитѣ ще се покажатъ въ Букурещката конференция поотстѫпчиви и даже сами ще загатнатъ за едно прѣко споразумение. Не зная, какво сѫ говорили въ частнитѣ срещи съ нашитѣ делегати, но, като видѣхъ, че тѣ не щѣха да гласуватъ дори едно благопожелание да се изпразди Тракия отъ турскитѣ войски, отчаяхъ се отъ тая идея, като си казвахъ: сѫщитѣ причини, които едно време погубиха балканскитѣ народи, ще ги погубятъ и сега. Тогазъ ме попита г. Бъкстонъ: „Не е ли възможно съ румънитѣ да се споразумѣете?“ Отговорихъ му, че съ тѣхъ може да има по-малко мѫчнотии, но не ми се вѣрва, че следъ станалото румънитѣ ще се съгласятъ на такова предложение. Въ букурещкитѣ преговори тѣ показаха толкозъ жестокость, колкото и сърбитѣ и гърцитѣ, и то следъ като бѣхме приели всички тѣхни предложения безъ възражения. А тѣ можеха да покажатъ поне привидно великодушие. Освенъ това, румънитѣ привикнаха да заграбватъ българска земя и да правятъ мирно нашествие у насъ. Земята, която взеха, безъ да пролѣятъ капка кръвь, ще имъ се вслади. А могатъ и нѣкои външни държави да ги тикатъ на югъ. Румънитѣ кръвь за насъ нѣма да пролѣятъ; противъ турцитѣ нѣма да отидатъ, даже и когато имъ дадемъ найголѣми увѣрения, че нѣма да си искаме назадъ отнетитѣ земи, пакъ нѣма да ни вѣрватъ и ще търсятъ гаранция въ нашето отслабване, освенъ ако се туримъ спрямо тѣхъ подъ единъ видъ васалство. Румънитѣ само въ единъ случай могатъ да потърсятъ нашето съюзничество, и то когато видятъ опасность откъмъ Русия, или пъкъ когато се решатъ да минатъ къмъ Трансилвания. Но такъвъ случай нѣма скоро да се представи, а и ако се представи, кой знае, дали българитѣ ще отидатъ именно въ това направление. „Е тогазъ, какъ ще

се свърши всичко това, особено, какъ ще си вземете назадъ Тракия, която покрихте съ труповетѣ си", попита ме той. — Да, отговорихъ му азъ, признавамъ, че положението е почти безизходно и трагично, но понеже рускиятъ царь въ телеграмата си до нашия царь заяви тържествено, че нѣма да остави България да се унижи до край, а тя въ Букурещъ доста се унижи, и неизпраздването на Тракия отъ турцитѣ ще бѫде не само крайно унижение, но и окончателно съсипване, то за насъ не остава друго, освенъ да очакваме изпълнението на царската дума, като се приготвимъ сѫщевременно да отблъснемъ всѣко турско нападение. „Изпраздването на Тракия ще бѫде едно продължение на войната, и Европа не може да не потърси по-ефикасни срѣдства за туряне край на това положение. Границата Еносъ—Мидия не е наша, а Европейска, нашата бѣше на Чаталджа. Разбира се, че всичко това не успокои г-на Бъкстона, и той си отиде твърде загриженъ, както трѣбва да бѫдемъ загрижени всички отъ настоящето положение на работитѣ, но ми каза, че ще направи своитѣ сондажи и другаде.

Ако сѫдимъ отъ известни действия и загатвания, руското застѫпничество за изпраздването на Тракия не ще бѫде, наистина, отъ такъвъ характеръ, щото да докара бързи и ефикасни последствия. Но азъ не виждамъ друго застѫпничество, което да се равнява поне на руското. Затова съмъ на мнение, че трѣбва да продължаваме да настояваме предъ руското правителство и предъ руския дворъ — въ свръзка съ царската телеграма — че ние очакваме отъ тѣхъ разрешението на тоя въпросъ. Можемъ да имъ кажемъ категорически, че нашата войска не е унищожена, както мислятъ нѣкои, и че подкрепена отъ руската флота, може въ 3 — 4 недѣли да се озове на старитѣ си позиции. Но сѫщевременно трѣбва да престанемъ да си играемъ съ въпроса за Цариградъ. Трѣбва, като сериозни хора, да разберемъ, че Русия е водила война близо два вѣка за Босфора и Дарданелитѣ. Тя нѣма да допустне да минатъ въ други рѫце безъ война. Половината отъ Европейска Русия има за изходна точка на Егейското море тия два пункта. Ако ние се изпрѣчимъ на пѫтя й, ще бѫдемъ смазани. Преди месецъ, когато бѣше въпросъ да минаваме чаталджанскитѣ позиции, азъ писахъ и телеграфирахъ на г-на Гешова да си не играятъ съ огъня. И колкото повече настоявахме въ това направление, толкова по-опасно ставаше нашето положение. Румънитѣ не щѣха да навлѣзатъ въ България, ако не бѣха насърдчени отъ руската пасивность, която е плодъ не само на последнята братоубийствена война, но и на нашата настойчивость да бѫдемъ непрѣменно въ Цариградъ или до Цариградъ. Азъ ще ви кажа мнението си откровено, като на български министъръ, който има нещастието да рѫководи нашата външна политика въ такива тежки времена като сегашнитѣ, че ние, българитѣ, (българското правителство и българскиятъ царь) трѣбва да направимъ всичко, за да убедимъ руситѣ, че нѣмаме намѣрение да се настаняваме на Босфора и да пресичаме морския имъ пѫть. Това трѣбва не само да имъ го кажемъ формално, **но и да се ангажираме, че ще имъ съдействуваме, когато настане благоприятенъ моментъ за осѫществяване на тая тѣхна заветна идея.** Нашата граница може да отиде задъ Мидия—Еносъ, но ще остане морскиятъ пѫть въ руски рѫце. Това най-малко вреди на българитѣ, защото тѣ ще си иматъ своитѣ пристанища на Егейско море. Отъ него могатъ да се боятъ румънитѣ, на него могатъ да препятствуватъ гърцитѣ, но ние, българитѣ, трѣбва да го възприемемъ като нѣщо твърде естествено. Азъ мисля, че у гърцитѣ още отъ сега се издава желание за възстановление на византийската империя, като минатъ, разбира се, презъ насъ. Ние трѣбва да използуваме тая тѣхна фантазия, за да си вземемъ назадъ отнетитѣ земи. Въ такъвъ случай ще стане нужда **да напустнемъ за време идеята за реванш противъ сърби,** като настояваме само за поправяне на границата. Макаръ да говорѣхъ съ отчаяние съ г-нъ Бъкстонъ по тая идея, но могатъ да изникнатъ събития, които да направятъ възможно подобно нѣщо. Но и като оставимъ въпроса за Сърбия и Гърция, пакъ Тракия заслужава сама по себе си едно споразумение съ Русия.

Другитѣ политически комбинации могатъ да подхранватъ по-добре страститѣ и да даватъ по-широкъ просторъ на идеята за отмъщение, но струва ми се, не докарватъ такива близки ползи като първата. Австро-Унгария може да прави всевъзможни прѣчки на сърбитѣ, но не ще се реши да ги нападне съ войска, както не направи това презъ време на войната съ

Турция. Тя не ще се реши, струва ми се, да спре поне румънитѣ отъ навлизане въ България. А да се биемъ ние сами, и то намалени, съ увеличени Сърбия и Гърция, надали ще е една благоразумна постѫпка. Та и въобще за реваншъ не трѣбва да мислимъ до 10—15 години. А турцитѣ, невъзпрѣни отъ Русия, могатъ да ни нападнатъ въ Южна България. По политически и икономически причини Тройниятъ съюзъ ще продължава и за напредъ да предпочита Турция предъ насъ. Ако и Тройното съглашение се отдрѣпне, ние трѣбва да се считаме за загубени. Ние и сега сме предъ една голѣма пропасть. Само връщането на Тракия може да възстанови колко годе престижа ни и да съживи надеждитѣ ни. Ако вземемъ Тракия, все ще можемъ да кажемъ, че сме спечелили нѣщо отъ войната. При новитѣ обстоятелства, въ които се намира България, ние трѣбва да имаме поне една Велика държава, на която да се облегнемъ. Това, което не се решиха други преди Васъ да го направятъ, направете го Вие, и когато българскиятъ народъ разбере, че има задъ себе си поддръжка, духътъ му ще възкръсне, и силитѣ му ще се удвоятъ. Уединението, което още продължава да виси надъ насъ, може да се повтори. Облегнати на Русия, ние можемъ да бѫдемъ гарантирани поне откъмъ Румъния и Турция. Но ако тая комбинация по едни или други причини е невъзможна, трѣбва да потърсимъ друга по-удобна. Въ всѣки случай, не трѣбва да останемъ въ изолираното си положение. Франция се възроди и усили съ съюза на Русия. Русия прекара много лесно манджурската си криза съ англійското споразумение. Днесъ Гърция се защищава отъ Франция, Сърбия—отъ Русия, Румъния — отъ Австрия, Турция — отъ Германия, а ние стоимъ на въздуха.

„Ами какво ще стане българското население въ Македония подъ сърбитѣ и гърцитѣ?“ — питатъ се всички въ България. — Ще стане сръбско и гръцко но до толкова само, колкото му е потрѣбно да се предпази отъ преследване, а когато българскитѣ войски настѫпятъ, пакъ ще прояви българщината си. Голѣмиятъ въпросъ е, кой ще има силата да го владѣе. И всички други въпроси трѣбва да ги считаме второстепенни. Сърбитѣ се наложиха въ Македония не съ езика си и съ културата си, а съ щиковетѣ си. Правото на щика признаватъ всички, дори най-свободолюбивитѣ народи. Затова трѣбва да правимъ комбинациитѣ си така, щото да бѫдемъ **силни.** Силни не абсолютно, защото абсолютно никой не е силенъ, а релативно и въ момента, когато ще трѣбва да се действува. Ако бѣхме победили сърбитѣ и гърцитѣ, щѣха да ни простятъ всичко, но на победения нищо не се прощава. И голѣмата отговорность на нашитѣ военни власти е, че не познаваха войската си и неприятеля си. Вѣрно е, че насъ румънитѣ победиха, но ако още отъ началото бѣхме нанесли на сърбитѣ и гърцитѣ тежки удари, ако, напр., въ една седмица бѣхме въ Солунъ, съвсемъ други щѣха да бѫдатъ резултатитѣ даже и на румънското нашествие. Ето защо азъ мисля, че нашето правителство не трѣбва да се спира толкова много на въпроса, какво ще станатъ българитѣ въ Македония, а какъ трѣбва да стане българската държава силна отъ една страна да си възвърне Тракия, а отъ друга да бѫде готова за бѫдещето.

Тия въпроси могатъ да се видятъ преждевременни или много ранни. Споредъ мене тѣ се налагатъ отъ сегашното положение на нѣщата. Трѣбва да отидемъ на едната или другата страна. Колкото по-бързо го решимъ, толкова по-добре за насъ, стига решението ни да отговаря на сегашнитѣ сѫдбоносни нужди на нашето отечество. Може да грѣша азъ, като стоя на лондонско гледище, но поне имамъ това убеждение, че желая искрено по-скорошното възраждане и възстановяване на България.

Благоволете да приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Говорѣхъ въ тоя докладъ за англиканството, защото по онова време бѣха се явили българи—македонци, които мислѣха, че ако нашитѣ еднородци подъ сръбска и гръцка власть приематъ англиканската религия, ще могатъ да запазятъ езика и народностьта си. Правѣха си още илюзията, че англійското правителство ще се яви защитникъ и покровитель на своитѣ нови единовѣрци. Тая фантастична идея намираше поддръжка и у нѣкои правител-

ствени кржгове. Но въ скоро време тя се изпари, и никой не я поддържаше вече.

По въпроса за Тракия правителството следъ дълги двоумения последва съветитѣ на Григора Начовича и влѣзе въ прѣки преговори съ Турция, които, струва ми се, послужиха отпосле като база за Българо-турския съюзъ и за влизането на България въ войната на страната на Централнитѣ сили. Царь Фердинандъ си остана до край съ подозрение и дори недовѣрие къмъ Русия. Както се вижда отъ напечатанитѣ французски документи, и руситѣ сж били готови да употрѣбятъ дори военни мѣрки срещу Турция по Тракийския въпросъ, ако намѣрѣше съчувствие въ своитѣ съюзници. Но щомъ българското правителство започна първитѣ преговори въ Цариградъ, тѣ се освободиха, и предполагамъ усѣтиха удоволствие, че се освободиха отъ едно мжчно положение.

На тоя мой докладъ азъ не получихъ никакъвъ отговоръ. Предполагамъ, че царь Фердинандъ, комуто се даваха отъ Министерството на външнитѣ работи всичкитѣ телеграми и писма до и отъ пълномощнитѣ министри въ странство, е останалъ недоволенъ отъ тая моя настойчивость не само да не се прѣчи на руситѣ за завладяването Цариградъ, но и да имъ се помогне, за да можемъ по тоя начинъ да се отплатимъ поне отчасти за нашето освобождение. Презъ време на голѣмата война, когато ние се биехме въ Добруджа, рамо до рамо съ германци и турци противъ руситѣ, българскитѣ официози пишеха, че нашето участие въ тая война има за главна цель да запазимъ Цариградъ отъ руситѣ, като имъ пресѣчемъ пжтя още на Дунава. Ако България нѣмаше никаква друга вина, само тая злокобна идея у управляващитѣ кржгове е достатъчна да ни накара да се срамимъ и червимъ предъ свѣта.

Тогазъ, както и по-после до септемврий 1915 година българското правителство продължаваше да говори вече за неутралитетъ, но това бѣ едно було, за да се закрие турско-българското съглашение за *приятелство* и влизането на България въ съюзъ съ Германия и Австро-Унгария. А имаше у насъ лица и партии, които вървѣха подиръ тоя съюзъ и съдействуваха, може-би несъзнателно, а може-би и отъ угодничество на тогавашното правителство, да тръгне по единъ пжть, който не само я доведе до погромъ, но я опозори, като я накара да води война противъ оная сила, която бѣ я освободила отъ петвѣковното робство, и ония сили, които бѣха ѝ съдействували да влѣзе въ реда на културнитѣ народи.

Презъ това време турцитѣ продължаваха да напредватъ въ Западна Тракия и къмъ Кърджали. Нашитѣ войски не можеха да окажатъ никакво съпротивление. Българското правителство настояваше да се изпратятъ военнитѣ аташета въ тия земи, та дано подъ вида на разследване оплакването на турцитѣ, че българскитѣ войски и българскитѣ комити правѣли грабежи и насилия, да може да се спре това нашествие. За тая цель получихъ отъ министерството телеграма да ходатайствамъ предъ английското правителство за изпращането на тѣхния воененъ аташе. По тоя случай именно азъ бѣхъ изпратилъ шифрованата депеша до министъръ Генадиевъ съ дата 7 августъ 1913 г. подъ № 372 (ср. стр. 167).

Понеже правителството на Радославовъ се подозираше отъ всички, че ще води антируска политика, азъ счетохъ за нуждно да му обадя, че то трѣбва да се обясни по тоя въпросъ и даже да даде обещание на Тройното съглашение, че нѣма да отиде съ неговитѣ противници. Да искаме отъ Русия помощь противъ турцитѣ, а въ сѫщото време да водимъ германска политика, азъ считахъ за непочтенно. Но шифрованата депеша на министра и започването на прѣки преговори съ Турция ме накара да прекѫсна своитѣ настоявания по тоя въпросъ.

Албанскиятъ въпросъ пакъ на сцената.

Още въ края на 1913 година при срещитѣ си съ Съръ Ед. Грея и съ посланицитѣ на Русия и Франция азъ разбрахъ, че Тройното съглашение нѣма голѣма вѣра въ трайностьта на новосъздаденото албанско кралство, и не е наклонно да прави какви и да било жертви за неговото запазване. Наистина, то подкрепи идеята на австро-унгарското правителство за една самостоятелна Албания и възприе предложението да се назначи за държавенъ глава единъ нѣмски принцъ, но това стана отъ нѣмай-кѫде и съ цель да се избѣгне една война. Неуспѣхътъ, обаче, на тая комбинация се посрѣщаше съ злорадство не само отъ Сърбия и Гърция, но и отъ Съглашенскитѣ Велики сили. По Балканския п-овъ имаше достатъчно нѣмски принцове, които носѣха съ себе си нѣмската идея за „Дойчландъ юберъ алесъ". Когато се очакваше закрепването на албанската държавна идея, въ тая страна се разиграха най-голѣмитѣ интриги. Италия, Сърбия, Гърция, Съглашението, Румъния, Турция, Австро-Германия—всѣка една отъ тѣхъ водѣше своя политика, Принцъ Видъ, като всѣки германецъ, хранѣше за своята мисия една голѣма самоувѣреность, но той бѣ лишенъ отъ материална сила, а Съглашенскитѣ държави и Италия по никой начинъ не допускаха да се настанятъ въ Албания нѣмски войски. Сърбитѣ правѣха всичко по границата, за да се поддържа анархията и безсилието въ това ново кралство. Турция се мѫчеше да прокара нѣкой свой паша за генералъ-губернаторъ. Самото албанско население оставаше чуждо на нѣмския принцъ. Вѫтре въ страната не можа да се образува едно компактно болшинство, което да наложи едно колко-годе трайно правителство. Освенъ религиознитѣ различия, възкръснаха и племеннитѣ съперничества, които още повече разслабваха и безъ това разнебитеното единство на Албания. Румънското правителство се опита да издействува изпращането на международни войски въ Албания, които да запазятъ реда и да подкрепатъ властьта на принца, но не сполучи. Съглашението съзрѣ въ тоя планъ едно настаняване на нѣмската хегемония. Ставаше дума и за подѣлба на Албания, но и по тоя въпросъ не можеше да се постигне съгласие. Германия най-после би се съгласила на една подѣлба, но между Австро-Унгария и Италия, а не между Сърбия и Гърция. Тройното съглашение, па и самата Италия не бѣха наклонни да поддържатъ подобенъ планъ. Тройното съглашение бѣ предпочело подѣлбата да стане между

съседитѣ Гърция и Сърбия, а пъкъ Тройниятъ съюзъ бѣ готовъ дори да се започне война само и само да се избѣгне това. Имаше хора, които мислѣха, че ако стане подѣлба между Гърция и Сърбия, за България би могла да се намѣри компенсация откъмъ Македония.

По тоя въпросъ азъ изказахъ своето мнение на българското правителство съ следнитѣ рапорти и телеграми.

Българска Царска Легация
№ 240
9 май 1914 год. ПОВѢРИТЕЛНО.

Господине Министре,*)

Имамъ честь да Ви изложа преобладаващето мнение въ кржговетѣ на Тройното съглашение по последнитѣ албански събития.

Не се очакватъ по никой начинъ европейски компликации даже и въ такъвъ случай, когато принцъ Видъ се отчае отъ положението си и напустне новото си отечество. Австро-Унгария и Италия ще предпочетатъ една международна окупация, отколкото една своя. Успѣшното сравнително управление на Скутари отъ европейска комисия може да докара разширение на нейнитѣ атрибути и територии. Тройното съглашение най-много разчита на съперничеството по Албанския въпросъ на дветѣ съюзни държави. За да стане подѣлба на територии, Италия ще трѣбва да завземе Валона, а Австро-Унгария нѣма да се съгласи на това, защото би се намѣрила изведнъжъ затворена откъмъ морето. За Австро-Унгария е предпочтително всѣко друго владение на албанскитѣ брѣгове отъ нѣкоя малка държава, отколкото владение на нейната съюзница. Отъ друга страна, една подѣлба на албанската територия между Велики държави означава захващането на една голѣма война. А главниятъ факторъ на Тройния съюзъ — Германия, малко иска да знае за Албания и за нейната бждеща сждба. Австро-Унгария, която е най-много заинтересувана по тоя въпросъ, не желае по никой ничинъ въ днешно време, или въ скоро бждеще да захваща война, защото, като оставимъ на страна възбудениятѣ чувства на славянитѣ и маджаритѣ, старостьта на императора и дохождането на престолонаследника сж тоже препятствие за едно такова предприятие, каквото е европейската война. Императорътъ Францъ Йосифъ нѣма да желае предъ гроба си една война, а новиятъ императоръ не ще да има нуждния авторитетъ, за да сгрупира всичкитѣ сили на империята. Той ще чака по-благоприятни времена.

На запитването ми, не се ли предвижда една подѣлба на Албания между съседнитѣ държави, което, споредъ нѣкои, отстранява за всѣкога мжчнотиитѣ и съперничествата на Великитѣ държави, отговори ми се, че при несполуката на князъ Видъ по-възможно е да се направи другъ опитъ — интернационализирането на управлението, преди да се прибѣгне до радикалното срѣдство — подѣлбата. Русия и Франция никога не сж гледали съ вѣра въ бждещето на една автономна Албания, но Англия отначалото се постави върху почвата, че ще бжде несправедливо да се унищожи една самостоятелна народность. И нейното мнение преодолѣ, но Албания не даде онова, което нейнитѣ създатели и приятели очакватъ. Князъ Видъ минава за благодушенъ човѣкъ и би направилъ нѣщо добро, ако почвата на Албания бѣ по-благоприятна. Амбиции и лакомство се забелязватъ повече въ съпругата му, но тя, като жена, се подава повече на чувствата, и последнитѣ прибързани мѣрки се отдаватъ отъ нѣкои на нейната впечатлителна особа. Затова трѣбва да очакваме и още други театрални жестове, като тоя на арестуването на Есадъ паша и препращането му на чуждестранни параходи.

Колкото и да се вижда сега за сега подѣлбата на Албания между съсѣдитѣ за невъзможна, моето мнение е, че събитията могатъ да я наложатъ, и ние трѣбва да сме приготвени за нея. Това събитие може да е нежелателно

*) т Генадиевъ отдавна бѣ напустналъ министерството на външнитѣ работи и на мѣстото му бѣше д-ръ Радославовъ.

за насъ, но успѣхитѣ на Гърция въ Епиръ сочатъ, че **Европа** ще преглътне и тоя хапъ. Има дипломати, които сега твърдятъ, че, ако Сърбия не бѣше се показала толкова **малодушна** къмъ теоретическитѣ заплашвания на Австро-Унгария, тя сега би била на брѣговетѣ на Адриатическо море.

По въпроса за островитѣ, които още се държатъ окупирани отъ италианцитѣ, представителитѣ на Тройното съглашение гледатъ тоже съ спокойствие и увѣреность. Тържественитѣ декларации, които е направилъ италианскиятъ посланикъ въ Лондонската конференция и после предъ Съръ Едуардъ Грей, се считатъ за достатъчна гаранция, че Додеканезкитѣ острови ще бѫдатъ скоро предадени на Турция. А пъкъ постигнатото наскоро съглашение между английскитѣ и италиански компании за постройка на италианскитѣ желѣзници въ Мала-Азия прибавя нова увѣреность, че и въпросътъ за островитѣ ще бѫде свършенъ. Въ сферитѣ на Тройното съглашение казватъ, че само българитѣ сѫ недоволни отъ Букурещкия и Цариградския договори, но тѣ не могатъ да нарушатъ мира, защото сѫ безсилни. Тукъ лежи възелътъ на Балканския въпросъ. По сведенията, които имамъ отъ Форейнъ офисъ и и отъ румънска страна, румънското правителство се явява най-голѣмъ защитникъ на Букурещкия договоръ и при всѣки случай прави дипломатически заявления за неговото цѣлокупно запазване.

Приемете и пр. М. Ив. Маджаровъ.

№ 254. Лондонъ, 13 май 1914 година.

Тукъ гледатъ крайно песимистично на албанскитѣ работи. Даже посланицитѣ на най-заинтересуванитѣ въ сѫществуването на Албания Велики сили ми се виждатъ отчаяни. Не смѣятъ да отговорятъ, какво биха направили тѣхнитѣ правителства, ако Сърбия, Гърция и Черна Гора нахлуятъ и си подѣлятъ Албания. Англия, която по-рано най-ревностно поддържаше албанската автономия, захваща да се колебае и да не вѣрва въ жизнеспособностьта на албанския народъ. Такава една вѣроятна подѣлба ще мине безъ европейски конфликтъ, както стана при войната съ Турция, понеже Тройното съглашение отново ще направи всичко да се локализира работата, а за сега то е най-силниятъ факторъ. Ако последва подобна подѣлба, България трѣбва да бѫде компенсирана, и това може да стане само съ помощьта на Великитѣ сили, които фаворизиратъ идеята за подѣлба на Албания. Моето дълбоко убеждение е, че, ако своевременно вземемъ мѣрки и си опредѣлимъ позицитѣ, може да разчитаме на помощьта на Тройното съглашение, безъ да се гледа на това, кое правителство е на власть въ България. Другата страна и при добра воля не би могла да ни помогне, защото ако имаше силата, тя по-напредъ би спасила Албания.

М. Ив. Маджаровъ.

Изх. № 256. Лондонъ, 14 май 1914 година.

ПОВѢРИТЕЛНО.

Господине Министре,

Въ допълнение на телеграмата ми отъ 13 того, № 254, имамъ честь да Ви дамъ следнитѣ сведения:

На Албанския въпросъ се гледа песимистически дори отъ представителитѣ на Великитѣ сили, които съставляватъ Тройния съюзъ. Днесъ имахъ среща съ единъ отъ тѣхъ (Маркизъ Империали), който макаръ да ми заяви, че ще се намѣри единъ благоприятенъ изходъ за запазване на албанската автономия, но въ думитѣ му прозираше разочарование както отъ албанското национално съзнание, тъй и отъ поведението на другитѣ държави по тоя въпросъ. Той призна, обаче, че безъ една чужда окупация не ще може да се организира страната, защото религиозната вражда, която Силитѣ считали за угаснала, напоследъкъ се била появила въ такава остра форма, която заглушава всичкй други чувства на националность у населението. Князъ Видъ билъ съ много добри намѣрения, но е безсиленъ, защото нѣма кой да го подкрепи. Когато запитахъ, какво ще направятъ Австро-Унгария и Италия, ако силитѣ на Тройното съглашение се откажатъ да съдействуватъ съ войскитѣ си на тая окупация — ще се решатъ ли тѣ сами да изпратятъ войски въ Ал-

бания, за да усмирятъ мѣстното население и да крепятъ престола на князъ Видъ, той се замисли и ми отговори доста неопредѣлено. Това ме кара да предполагамъ, че даже най-заинтересуванитѣ държави не сѫ подготвени за такава евентуалность и ще гледатъ по всѣки начинъ да я избѣгнатъ. Но събитията не търпятъ отлагане. Князъ Видъ е вече изгубилъ малкия си престижъ, и ще се изисква едно чудо, за да си го повърне. Отъ думитѣ на посланика разбрахъ, че противъ добрия редъ на Албания работятъ не само Гърция, Сърбия и Черна Гора, но и Турция. Поведението на последната може да се обясни, споредъ него, само съ вродилата се у турцитѣ политическа безтактичность. Турция предполага, че едно ново разбъркване на работитѣ на Балканския п-овъ ще бѫде въ нейна полза, когото въ сѫщность то може да стане причина за едно ново разчленение на Турската империя. Той ми говори много настоятелно противъ единъ съюзъ на България съ Турция. „Вие може да бѫдете и трѣбва да бѫдете въ най-добри отношения съ Турция, но влѣзете ли въ единъ нападателенъ съюзъ съ нея, то значи да приготвите разгрома на своето отечество. Никой въ Европа нѣма да одобри, нито да похвали тая Ваша постѫпка. Зная, че вие сте сега озлобени противъ гърцитѣ и сърбитѣ, но единъ съюзъ съ турцитѣ ще бѫде нравственъ погромъ на България. А ако Вие позволите на турцитѣ да минатъ презъ Вашата територия, не само ще бѫдете нападнати откъмъ Румъния, но и завзетитѣ отъ турцитѣ земи не ще ви се повърнатъ. Лъжатъ се вашитѣ държавници, ако мислятъ, че нѣкоя Велика сила ще дойде да се бие за васъ. Говоря Ви това не като посланикъ на Италия, а като старъ приятель на България и почитатель на Вашия царь."

Казахъ му, че сърбитѣ и гърцитѣ сѫ много настроени отъ събитията въ Албания, и за менъ не ще да бѫде никаква изненада, ако тѣ подъ предлогъ, че искатъ да внесатъ редъ въ страната, навлѣзатъ въ нея съ войскитѣ си и си опредѣлятъ сферитѣ, което ще означава начало на подѣлбата. Последниятъ ми заяви, че Австро-Унгария не щѣла да допустне това, но когато по-нататъкъ му представихъ перспективата, че намѣсата на Австро-Унгария съ военна сила противъ Сърбия и Черна Гора ще предизвика намѣсата на Русия и оттукъ голѣмата война; когато му загатнахъ, че при днешнитѣ условия Австро-Унгария надали ще се реши да влѣзе въ война съ Русия, безъ да е сигурна за съвмѣстното участие на нейнитѣ съюзници; когато му напомнихъ твърдението на Германия, че Албания не заслужава една европейска война, той промѣни тона си и остави да се разбере, че, наистина, подѣлбата на Албания може да мине безъ европейска война, тъй както мина подѣлбата на Турция. Важното е, че Англия, която се застѫпи първоначално за създаването на Албания, сега се колебае и не вѣрва вече въ нейната жизнеспособность. Преди 10 дни азъ говорихъ по тоя въпросъ съ Съръ Артъръ Николсонъ, държавния подсекретарь, и той ми каза още тогазъ, че Албания не е оправдала надеждитѣ на Европа. Това ново обстоятелство внася голѣмъ пасивъ въ албанската кауза.

Моето мнение е, че, ако албанцитѣ не се стреснатъ и не наложатъ на себе си една обществена дисциплина; ако не образуватъ една армия, макаръ и малка, която да пази границитѣ и вѫтрешния порядъкъ, чужденцитѣ, даже когато бѫдатъ искрени, не ще могатъ да запазятъ Албания отъ грабителнитѣ инстинкти на нейнитѣ съседи. Истина е, че Австро-Унгария и Италия иматъ важни интереси на Адриатическото море, но щатъ ли тѣ да се решатъ за хатъра на тия интереси да предприематъ такива военни мѣрки, които биха докарали една европейска война? Менъ не се вѣрва въ подобно нѣщо.

Много се лъжатъ ония дипломати, които вѣрватъ, че Румъния ще сключи съюзъ съ насъ и съ Турция. Всѣки съюзъ трѣбва да има единъ обектъ. Какъвъ е обектътъ на горния съюзъ? Да се защищаваме? Отъ кого? Отъ Русия, защото нито Гърция, нито Сърбия ще ни нападнатъ, догдето иматъ толкова заграбена земя и перспективата да заграбятъ нови отъ Албания. Ако ли пъкъ е за нападение, то ние имаме солидарни интереси само съ Турция, и то да нападнемъ Гърция. Но Румъния по никой начинъ нѣма да подкрепи тая кауза. Напротивъ, тя ще се яви защитница на Гърция, и ние ще се намѣримъ между нѣколко огъня (защото и Сърбия ще бѫде противъ насъ) както се намѣрихме въ втората—междусъюзническа—война. А на нашитѣ съюзници, турцитѣ, ще трѣбва да позволимъ да минатъ презъ наша територия. Едно голѣмо заблуждение е да се мисли, че турцитѣ сѫ се реабилитирали

предъ Европа. Тѣхнитѣ жестокости спрямо християнското население въ Тракия повърна напълно старата имъ репутация. Едно договорно допущане на турцитѣ презъ наша територия ще възмути всички, и Румъния ще намѣри новъ поводъ да упражни своята **цивилизаторска и миролюбива роль.** Азъ се удивлявамъ, какъ може да считаме земята, която завладѣха съ кръвь гърцитѣ и сърбитѣ, за по-скжпа отъ тая, която ни отнеха съ подлость румънитѣ и турцитѣ. За насъ сж еднакво неприятели и еднитѣ и другитѣ, и трѣбва да гледаме да се усилимъ, за да можемъ да защитимъ интереситѣ си въ скорошнитѣ бждещи събития. Но, ако трѣбва да правимъ съюзи, трѣбва да си зададемъ по-напредъ въпроса: кой отъ нашитѣ съседи представлява по-голѣма изгода при подѣлбата на чужди земи, а не при даването на нашата земя. Азъ мисля, че, ако се споразумѣемъ предварително съ сърбитѣ и дори съ гърцитѣ за компенсация при една евентуална подѣлба на Албания, ще извършимъ най-добрата политика. Ако се съюзимъ съ турцитѣ, ще се ангажираме въ единъ пжть, който носи само отрицателни резултати и морално понижение. Въ всѣки случай въпросътъ за Албания взема опасенъ характеръ и, ако се извърши подѣлбата безъ наше участие, даже букурещкото равновесие е вече загубено.

Благоволете и пр. М. Ив. Маджаровъ.

Тия предупреждения азъ ги правѣхъ, защото виждахъ, че българското правителство се увлича твърде много отъ турскитѣ предложения за приятелство и за сговоръ. Особено ми се виждаше наивна идеята, че Румъния ще влѣзе въ единъ съюзъ съ България и Турция, за да се смаже Гърция. Наистина, че въпросътъ за Албанія интересуваше твърде много румънскитѣ държавници, но въ неговото разрешение България и Турция не играеха почти никаква роль.

Парижкиятъ пълномощенъ министъръ д-ръ Д. Станчевъ доста често ми пращаше преписи отъ своитѣ рапорти и изискваше моето мнение по нѣкои отъ тѣхъ. На 17 юний 1914 година азъ получихъ отъ него следното писмо:

Драги ми Колега,

Пакъ ще Ви се моля да имате грижата да ми пратите макаръ и официознитѣ думи, които е казалъ Съръ Ед. Грей за меншенствата въ Македония.

Политическитѣ въпроси отъ денъ на день сж по-тъмни.

Албания продължава да сжществува въ неизвестность.

За румънитѣ — руситѣ изглеждатъ убедени, че сж въ тѣхнитѣ води, а австрийцитѣ и германцитѣ още се надѣватъ, че румънскиятъ краль си е запазилъ свободата и че не се е отказалъ поне отъ Берлинъ.

Какво мислите Вие за едно турско-румъно-българско сближение?

Пращамъ Ви единъ мой рапортъ, отъ който ще видите, какъ мисля азъ за румъно-българскитѣ отношения.

Какво мислите Вие за възможностьта на една уния между Сърбия и Черна Гора?

Азъ намирамъ, че единъ икономически съюзъ е вѣроятенъ.

И политически съюзъ, който азъ бихъ сравнилъ съ онзи на Влахия и Молдавия отъ 1866 година, ми се вижда невѣроятенъ по причина на многото разногласия, сжществуващи между Сърбия и Черна Гора.

Интересувамъ се да зная Вашето мнение по този въпросъ.

Известно Ви е, че Русия и Франция правятъ сега усилия даже съ официаленъ характеръ, щото нашиятъ заемъ да се сключи въ Парижъ.

Виждамъ, че въ Камарата пакъ нападатъ нашия дипломатически корпусъ.

Поклонъ на Госпожата и добри поздрави за Васъ.

Д. Станчевъ.

П. П. Въ архивата нѣмамъ излишенъ екземпляръ отъ рапорта си — (за който говоря по-горе), но въ него азъ искамъ да докажа, че македоно-ру-

мънскиятъ въпросъ чрезъ мѫчнотиитѣ, които ще се породятъ по него между Гърция и Румъния, може, ако се умѣе да се използува, да стане причина на едно сближение между Румъния и България, което, по моето мнение, е необходимо, ако България иска да бѫде въ състояние да може да притежава наново съвършена свобода на действие. — Отдалечението на Румъния отъ Гърция считамъ отъ най-голѣма политическа важность за насъ!

Вашето мнение!!

Сѫщиятъ.

На тия негови питания азъ отговорихъ сѫщия день съ частно писмо.

Лондонъ, 22 юний 1914 година.

Любезни колега,

Писмото Ви отъ 17 того получихъ. Книгитѣ, които желаете да имате, ще Ви се изпратятъ, когато се завърне счетоводительтъ на легацията отъ отпускъ, защото, както знаете, Лондонъ е много пръснатъ, и не всѣки може да се справи съ разнитѣ книжарници.

Пристѫпямъ къмъ въпроситѣ, които ми задавате.

Едно съединение на Черна Гора съ Сърбия не само е възможно, но е неизбѣжно. Ще да го наложатъ самитѣ черногорци по мимо волята на Никита. Последниятъ, като получи една добра пенсия за себе си и за децата си, ще се подчини на неизбѣжностьта. Ако Източна Румелия едно време не можа да утрае повече отъ 6—7 години, и Черна Гора не ще може да утрае дълго време. А не трѣбва да забравяме, че Румелия е една богата страна, бѣше надарена съ европейско управление, когато Черна Гора е и сега следъ удвояването на територията ѝ бедна и се управлява зле. Съединението на тия две сръбски страни ще стане една нощь при акламацията на войскитѣ и народа. Остава въпросътъ за поведението на Австрия. Нѣма съмнение, че тя ще да бѫде недоволна, но какво ще да направи? Ако тя не се съпротиви за завладяването на Санджака, какъ ще се съпротиви на съединението на две еднородни държави? Въ България имаше хора, които мислѣха, че Австрия нѣма да позволи на Сърбия да загради цѣла Македония, но събитията много зле ги опровергаха. Ами България? — За нея Вие ще ми кажете, какво ще направимъ. Азъ, като сѫдя отъ днешното състояние на работитѣ въ България и като имамъ предъ видъ, че тя е обградена само съ неприятели, наклоненъ съмъ да мисля, че тя ще се задоволи съ нѣколко възклицания и съ нѣколко глупави статии въ вестницитѣ. Една намѣса на България противъ съединението на Черна Гора съ Сърбия ще постави нашето отечество въ много по-лошо положение, отколкото бѣше Милановска Сърбия на 1885—1886 г. Нашето превъзходство, което имахме надъ Сърбия и Гърция, е загубено, даже и безъ намѣсата на Румъния. България не може да направи нито крачка напредъ, преди да се скѫса обрѫчътъ, който се създаде миналата година и който продължава да сѫществува и тая.

Разбира се, че Австрия може да смаже Сърбия и то много лесно, но трѣбва да рискува една война съ Русия. А на такова нѣщо тя не се решава, затова сърбитѣ сѫ толкова дързостни и предизвикателни. Вземете за примѣръ последнитѣ събития: че комплотътъ противъ покойния престолонаследникъ е скроенъ въ Бѣлградъ, никой не се съмнява, но при все това австрийското правителство ще продължава старитѣ изтъркани вече срѣдства, отъ които никой сърбинъ не се бои. И това става, не защото австрийцитѣ не разбиратъ опасностьта, а защото се боятъ. Австрия се разяжда отъ вѫтрешни раздори. Тя не можа да спечели симпатиитѣ на славянското болшинство. Славянитѣ въ Австрия се прогласиха противъ насъ не отъ омраза къмъ насъ, а отъ омраза къмъ Австрия — счетоха ни за нейно орѫдие и възстанаха противъ насъ съ ярость, каквато не подобава на **братя.** Въ една война съ Русия достатъчно е славянитѣ въ Австрия да играятъ ролята на християнитѣ отъ турската армия презъ Балканската война, за да бѫде парализирана до голѣма степень силата на тази велика държава, която по култура стои много повисоко отъ нѣкои свои съперници. Съ това не искамъ да кажа, че мирнитѣ репресивни срѣдства, които Австрия ще употрѣби, нѣма да напакостятъ на

Сърбия, но тѣ нѣма да възпратъ нито съединението, нито дързостнитѣ комплоти. Сърбитѣ сѫ много насърдчени. Тѣ вѣрватъ, че могатъ да се борятъ дори съ Австрия, а което е още по-важно, тѣ вѣрватъ, че Русия е готова да се бие за тѣхъ. Може единъ день тази прекалена самонадеяность да ги погуби, но сега за сега ги прави дързостни и силни.

Питате ме, какво мисля за единъ съюзъ съ Румъния. Ако имахъ предъ очи Вашия рапортъ и Вашитѣ мотиви, щѣхъ да бѫда може би по-обширенъ и по-точенъ, но сега ще бѫда твърде кѫсъ. Съ румънитѣ можемъ да бѫдемъ приятели, но възъ основа на Букурещкия договоръ. Това румънитѣ го казватъ безъ забикалки, и усилията на нашето правителство отъ една година насамъ да ги измѣсти отъ тая почва си оставятъ съвсемъ суетни. Румънитѣ не желаятъ усилването на България, и затова всѣка комбинация, която клони къмъ тая цель, ще бѫде отблъсната отъ тѣхъ. Вие казвате, че можемъ да се споразумѣемъ съ тѣхъ върху базата на румъно-македонския въпросъ. Но ако румънитѣ поискатъ отъ насъ компенсация за своята неутралность, готовъ ли е българскиятъ царь да имъ даде Русе — Варна? За да правите съюзъ съ една държава, трѣбва да има общность на интереси или подѣлба на плячка. Каква общность има между България и Румъния, освенъ заграбването на най-плодородната часть отъ нашата земя? Проследете всички преговори съ Румъния отъ Освобождението насамъ, и ще забележите у румънитѣ подозрителность и стратегически съображения. Вземете ако щете най-последнитѣ преговори, за постройката на моста, и тамъ ще видите военнитѣ съображения и бѫдещи неприятелства. Вижда се, че румънитѣ не вѣрватъ, че българитѣ сѫ се простили за всѣкога съ Добруджа. Даже тѣхното сегашно приятелство съ Русия има за подкладка неприятелството на Русия спрямо България. И ако утре тая последната се сдобри съ Русия, Вие ще да видите Румъния, че отива къмъ старитѣ си съюзници. Съгласенъ съмъ съ Васъ, че Румъния не се е отказала нито отъ Германия, нито отъ Австрия. Тая врата тя пази отворена, за да се повърне въ нея, когато види България въ приятелство съ Русия. Вие сте били по-скоро въ България отъ мене, та трѣбва да знаете нѣкои подробности повече, но, споредъ сведенията, които получавамъ азъ отъ разни лица, румънскитѣ **усмирителни** войски сѫ произвели такова отвращение въ българското население, щото ядътъ му противъ руската политика се обусловява съ приятелството и къмъ Румъния. Българитѣ мразятъ сърбитѣ и гърцитѣ, но си казватъ: ние ги нападнахме, ние сме предизвикателитѣ; но какво сторихме на румънитѣ? Тѣ се биха съ нашитѣ жени и деца. Тѣ заслужаватъ нашето презрение. А една политика, която ще да се посрещне съ такива чувства отъ населението, ще ни даде резултатитѣ на втората война, ще докара една камара отъ най-крайнитѣ елементи. Румънитѣ вече вкусиха отъ нашата земя, тѣ вече ставатъ опасни не само за една голѣма България, но и за самото наше сѫществуване. Да, можемъ да бѫдемъ съюзници на румънитѣ, ако нашиятъ царь приеме да бѫде единъ видъ васалъ на Карола. Съ Турция можемъ да бѫдемъ и трѣбва да бѫдемъ въ добри отношения, но за съюзъ съ Турция може да си прави илюзия само г. Тошевъ, и да видите твърде скоро, че и той ще да се откаже отъ тая идея. Турцитѣ говорятъ за съюзъ, но съ Румъния, защото знаятъ, че Румъния по никой начинъ нѣма да фаворизира България. За Румъния е сто пѫти по-износно да бѫде съюзница на Русия, отколкото на Турция. Защо ще прави Румъния съюзъ съ Турция? Да пази Цариградъ отъ руситѣ ли? Единъ съюзъ съ Турция е единъ голѣмъ рискъ — и мораленъ и воененъ. Какво ще дадатъ турцитѣ на Румъния за този рискъ? — Една нова часть отъ България ли? Турцитѣ сѫ предлагали съюзъ на Румъния преди Балканската война, когато Румъния бѣше въ германо-австрийскитѣ води, и когато Турция се считаше за много силна държава. Ако тогазъ румънитѣ отблъснаха съюза, какъ ще да го приематъ сега, когато сѫ въ рускитѣ води, както казвате вие. Азъ мисля, че съ тия предложения се само унижаваме или пъкъ вдъхваме нови подозрения. Тия, които ни взеха земята тъй подло, ще помислятъ, че ние не даваме никаква цена на заграбеното и, че сме готови да отстѫпимъ нови земи. Вѣрно е едно нѣщо, че Източниятъ въпросъ не само не се разреши съ Букурещкия договоръ, но, сякашъ, още повече се усложни, но при днешнитѣ обстоятелства България нищо не може да направи. И то не само защото всички съседи сѫ противъ нея, а защото нѣма силата да предприеме нѣщо сериозно. Недейте вѣрва ония генерали, които Ви казватъ, че тѣ щѣли да сма-

жатъ и сърбитѣ и гърцитѣ. Тѣ казваха сѫщото и миналата година, когато отвориха втората война. Втората война ни даде такива ужасни примѣри на разпуснатость, на неподчиненость, на страхливость, щото ако не се вематъ радикални мѣрки за изцѣрението на тия неджзи, ние ще да имаме една тълпа, но не една армия. Сега като дадатъ амнистия на провиненитѣ — на тия, които сѫ плюли офицеритѣ си; на тия, които сѫ бѣгали отъ бойното поле; на тия. които сѫ се занимавали съ мародерство, временниятъ неджгъ ще стане постоянно явление, и тогазъ при първото пукане на гранати полкове ще се обръщатъ на бѣжанци. Положението е много сериозно, и азъ съжалявамъ дълбоко, че въ България едни отъ демагогство, други отъ страхъ съдействуватъ да се увѣковѣчи това позорно положение. България не може да разчита на никакъвъ политически успѣхъ, догдето не възстанови военнитѣ си сили. Говорятъ за дипломация, че какво може да направи единъ представитель предъ една чужда държава, когато вѫтре въ страната нѣма сила, която да импонира. Защо до 16 юний българската дипломация бѣше силна и успѣшна? Защото българскитѣ знамена се развѣваха победоносно чакъ до Чаталджа. Сърбия и Гърция иматъ защитници сега, защото ги считатъ победители. Тѣмъ даватъ заеми за превъоръжение, а отъ насъ търсятъ позорни концесии.

Тукъ е възела (le clou).

Почитателенъ поздравъ на г-жа Станчева.

Съмъ вашъ
М. Ив. Маджаровъ.

П. П.

Моето мнение е, че Румъния не се интересува много отъ куцовласитѣ въ гръцка Македония и че запазването на Добруджа е въпросъ отъ такава капитална важность за нея, щото нѣма да се скара съ Гърция за куцовласитѣ, които следъ нѣколко години ще изчезнатъ подъ гръцкото владичество. Ако румънското правителство искаше да ги запази, щѣше да изтръгне отъ Гърция и Сърбия при сключването на Букурещкия договоръ много по-голѣми привилегии и за тѣхъ и за себе си. Но не е била никога такава политическата задача на Румъния. Преди Балканската война тя искаше запазването на куцовлашкия елементъ, за да го продаде после срещу часть отъ българската земя. Азъ помня много добре, че когато д-ръ Даневъ третираше въпроса съ г. г. Таке Йонеско и Мишу за единъ румънски владика въ Битоля, тѣ се преструваха, че се интересуватъ, но главното имъ внимание бѣше обърнато къмъ линията Тутраканъ—Балчикъ. И тѣ бѣха прави, отъ своя гледна точка. Какво направихме ние едно време съ нашия владика въ Букурещъ? Спасихме ли българщината въ Румъния? Даже такива чисти български градове като Тулча, Браила, Галацъ и пр. се порумънчиха въ 20—30 години. Само онова, което държишъ въ ржцетѣ си е твое. Куцовласитѣ и при турското владичество се гърчееха. А сега всички ще се гордѣятъ, че сѫ поданици на Константина **Велики** . . . Това го знаятъ и Майореско и Братиано. Дветѣ опорни точки на румънската държавна политика ще бѫдатъ Добруджа и Трансилвания. За да бѫде България безсилна, Румъния ще прави всичко, за да задържи приятелството си съ Гърция и Сърбия. Азъ се уча, че дори такъвъ румънофилъ като Симеонъ Радевъ се разочаровалъ отъ румънското приятелство и искалъ да се премѣсти другаде. А трѣбва да признаемъ, че тамъ той се е поставилъ добре. За него Таке Йонеско ми говори съ възторгъ. Но ако и той се е разочаровалъ, то нѣма вече българинъ, който да вѣрва въ успѣха на единъ съюзъ съ Румъния. За сега толкова, другъ пѫть повече.

Сѫщиятъ.

Но всичкитѣ тия преговори за съюзи, за подѣлба на чужди земи, за реваншъ и пр. свидетелствуваха, че положението на Балканския п-овъ не е *уредено*, че Букурещкиятъ договоръ не е въвелъ миръ, и че сама Европа се намира подъ единъ вулканъ, който ще избухне при първъ даденъ случай. Голѣмата война завари Албания разнебитена и разяждана отъ вѫтрешни борби. Нейното самостоятелно сѫществуване можа̀ да се запази до днесъ,

благодарение само на противоположнитѣ интереси, които сѫществуватъ между съседитѣ на тоя малъкъ народъ.

Англиканската църква.

На единъ банкетъ въ Лондонското кметство (Mansion House) бѣхъ поставенъ на трапезата до кралския духовникъ Шепардъ, сега покойникъ, комуто направи единъ приятенъ сюрпризъ моятъ интересъ къмъ догмитѣ и управлението на английската народна църква. Презъ всичкото време, догдето трая вечерята, той ме разпитваше за нашето църковно устройство и ми разказваше за борбата, която е принудена да води тѣхната църква надѣсно съ католическата, а налѣво съ многобройнитѣ протестантски секти. Както е известно отъ историята, англиканската църква се отдѣли отъ католическата по свѣтски или по-добре кралски причини, но народътъ бѣ вече подготвенъ да възприеме освобождението си отъ абсолютическата власть на папството, тя отхвърли върховенството на папата, като замѣни неговия авторитетъ съ авторитета на църковния съборъ. Въ това отношение тя се приближи до православната църква, но понеже нейнитѣ църковни (помѣстни) събори нѣматъ надъ себе си вселенски събори, то въ самитѣ нейни недра се явиха течения за реформи, които ежедневно разклащатъ нейнитѣ стари основи. Висшето духовенство клони къмъ въвеждането на повече стабилитетъ и повече обредность, а часть отъ нисшето духовенство, подъ влиянието на протестантскитѣ секти, клони къмъ опростотворяване и демократизиране на църквата. Тъй като ни една отъ дветѣ страни не желае английската църква да се върне къмъ папството, или пъкъ да тръгне по пѫтя на протестантскитѣ секти, къмъ раздробление, то мнозина отъ англиканскитѣ богослови и клирици търсятъ сближение съ православнитѣ църкви, които отхвърлятъ абсолютизма на папството и запазватъ националния характеръ на всѣка отдѣлна църква, държатъ за принципа на съборностьта, който принципъ е основата на демократичностьта, но сѫщевременно предпазва обществото отъ постоянното дробене и създаване на все по-нови и по-крайни секти. Преди да изпадне руската държава въ болшевизъмъ, преговоритѣ се водѣха съ централната управа на руската православна църква. Днесъ носителитѣ на тая идея се отправятъ къмъ Цариградската патриаршия, но понеже тя представлява една много малка часть отъ православното папство въ свѣта, то и преговоритѣ съ нея вървятъ съвсемъ слабо. При все това постигнати сѫ вече нѣколко практически съглашения, съ които се позволява на духовенството отъ едната или другата църква да извършватъ известни обреди тамъ, гдето има паство отъ дветѣ църкви, а духовенство само отъ едната.

Протоиереятъ на руската църква въ Лондонъ, отецъ Смирновъ, е превелъ на английски езикъ нѣколко отъ службитѣ на православната църква, които кралскиятъ духовникъ намираше предъ мене за много интересни и достойни за подражание. На другия день следъ банкета азъ получихъ въ легацията нѣколко духовни

книги, употрѣбявани въ англиканската черква. Тукъ му е мѣстото да кажа, че англиканската черква нѣма агресивенъ характеръ, както е съ католическата и протестанскитѣ черкви. Тя и въ това отношение прилича на православната, само се защитава отъ чуждитѣ нападения. Като изключите библейското общество (Bible house), което има за главна задача да печати библии на всички езици въ свѣта, а не да прави сектанска политика, англиканската черква не праща мисионери въ православнитѣ страни, за да отвръща православнитѣ християни отъ праотеческата имъ вѣра. Английското духовенство знае отъ опитъ, колко е неблагодарна работа въ днешно време, вмѣсто да защищава високитѣ и общи принципи на християнството, да се разклащатъ безъ нужда вѣковнитѣ традиции на единъ народъ, съ изчезването на които изчезватъ до голѣма степень и моралнитѣ му устои. Англичанитѣ знаятъ, че сектантитѣ въ тѣхното отечество не сж нито по-морални, нито по-трудолюбиви отъ членоветѣ на англиканската черква; прочее изпращането на мисионери въ православнитѣ или католически страни би ги поставило въ едно твърде трудно, даже смѣшно положение. Следъ свършване на тъй наречената Реформация народитѣ въ Европа си запазиха своята вѣра, и тогазъ ние не виждаме масови преминавания отъ една религия въ друга. Въ Великобритания има четири народности: англичани, шотландци, уелшени и ирландци; всѣка една отъ тия народности си запазва и до днесъ своята религия. Разбира се, че ставатъ преминавания отъ една религия въ друга, но тѣ сж сравнително незначителни и даватъ поводъ само на твърде усърднитѣ вѣрващи да се хвалятъ по алманаситѣ за *голѣмитѣ печалби* на тѣхната черква презъ годината. Англиканската черква и днесъ се ползува съ голѣми привилегии въ държавата. Тя представлява владѣещата вѣра. Доскоро английскитѣ крале бѣха длъжни да се кълнятъ не само въ вѣрность на англиканската черква, но и въ задължение, че ще мразятъ католичеството. Само при възкачването на престола на Едуарда VII се отмѣни последното задължение отъ клетвата. Англиканската черква е богата съ имоти и фондове, останали отъ вѣкове. Нейното висше духовенство е платено тъй, както никое друго духовенство на свѣта. Кентенберийскиятъ архиепископъ получава годишно 15,000 английски лири, т. е. 375,000 златни франка — три пѫти повече отъ първия министъръ на Велико-Британия. Освенъ това, той разполага съ единъ царски палатъ въ Лондонъ, на дѣсния брѣгъ на Темза, наречень Ламбетъ, съ единъ обширенъ паркъ. Лондонскиятъ владика получава 10,000 английски лири, т. е. двойно, отколкото първиятъ министъръ на Велико-Британия. Англиканското духовенство е добре поставено и въ камарата на лордоветѣ и въ двореца. При всѣка държавна церемония Кентенберийскиятъ архиепископъ стои въ първитѣ редове на държавната иерархия. Англичанитѣ сж единъ благочестивъ и религиозенъ народъ, но не сж *биготи*, фанатици. Това качество по-често се среща между сектантитѣ, отколкото между членоветѣ на англиканската черква. Числото на англиканското духовенство достига до 30,000 души, и горе-долу има толкова за останалитѣ религии въ острова. А колко други гра-

ждани и граждан
възпитание . . . Въ
ховно лице. Срав
ще разберете, защо
страна.

Но не трѣбва
духовни лица, обѣщ
сж направили отъ
гъмжи вечерь отъ
английскитѣ морски
рически болести
4,000,000,000 златни
ната цѣлиятъ
сума. За издръжката
около 200,000,000
които разполага

Благодарение
развита. Събиратъ
дѣяния, но и за
тика съ тия
благотворителностьта
помагалъ и на
лѣмо обществено
английскиятъ
родъ жертвува
още повече жертву
сжществува
жесть расте отъ
мѣри. Преди
вече отъ
посреща
развращаващъ
се прави
стеливия
на признатитѣ
която се
до тройни
готворителность

Въ борбата
ството и сектанство
духовенство. Всѣка
ги изразходва за
за поправяне на
институти. И въ
то, че жертвувалъ
церемонии, но
като се вземе
ность, и по
духовенството
издаватъ

ждани и гражданки се грижатъ за религията и за религиозното възпитание . . . Въ Англия се пада на 500 жители по едно духовно лице. Сравнете България съ Англия въ това отношение, и ще разберете, защо е най-слабо религиозното чувство въ нашата страна.

Но не трѣбва пъкъ да се мисли, че тоя голѣмъ брой отъ духовни лица, облѣчени въ одежди или въ обикновени костюми, сж направили отъ англичанитѣ и англичанкитѣ ангели. Лондонъ гъмжи вечерь отъ разпустнати жени; стотици и даже хиляди отъ англійскитѣ моряци и войници лежатъ въ болницитѣ отъ венерически болести; въ Англия се изразходватъ годишно около 4,000,000,000 златни франка за пиене. Забележете, че преди войната цѣлиятъ държавенъ бюджетъ не достигаше тази колосална сума. За издръжката на своята черква държавата дава годишно около 200,000,000 златни франка, вънъ отъ другитѣ приходи, съ които разполага духовенството.

Благодарение на черквата, благотворителностьта е твърде развита. Събиратъ се грамадни суми не само за вжтрешни благодеяния, но и за странство. Може по нѣкога да се прави и политика съ тия вънкашни благодеяния, но изобщо тѣ се дължатъ на благотворителностьта на англійския народъ, който много често е помагалъ и на своитѣ противници въ политиката. При всѣко голѣмо обществено нещастие въ която и да било часть на свѣта англійскиятъ народъ се е притичалъ на помощь. Ако единъ народъ жертвува, за да облекчи страданията на чужди народи, той още повече жертвува за своитѣ сънародници и близки. Въ Англия сжществува законъ Poor Law за издържане на беднитѣ. Тая тяжесть расте отъ година на година и добива застрашителни размѣри. Преди голѣмата война Лондонъ изразходваше годишно повече отъ 125,000,000 златни франка за сиромаситѣ. Тоя законъ посреща днесъ голѣми критики. Защото мнозина го считатъ за развращаващъ. Но въ една полукултурна страна, гдето въ всичко се прави партизанство, такъвъ законъ, наистина, би съсипалъ пестеливия народъ. За щастие, отъ срѣдата на миналия вѣкъ числото на признатитѣ бедни въ Англия е намалѣло. При все това сумата, която се изразходва за тѣхната издръжка, расте и е достигнала до тройни размѣри. Въ горнитѣ милиони не влиза частната благотворителность, която е грамадна.

Въ борбата, която води англиканската черква съ католичеството и сектанството, се каляватъ силнитѣ характери на нейното духовенство. Всѣка година то събира по 200,000,000 зл. франка и ги изразходва за проповѣдници, за съграждане на нови черкви и за поправяне на стари, за издържането на многобройни духовни институти. И въ Англия има критици, която нападатъ духовенството, че жертвувало голѣма часть отъ времето си въ обредности и церемонии, но тия обвинения губятъ голѣма частъ отъ силата си, като се вземе предъ видъ, че англиканското духовенство и по ученость, и по енергия, и по религиозенъ духъ стои по-високо отъ духовенството на другитѣ черкви. Пропорционално никжде не се издаватъ толкова много сериозни съчинения съ религиозно съдър-

жание, както въ Англия. Проповѣдитѣ, които се държатъ въ тѣхнитѣ черкви сж обмислени, приспособени къмъ живота и пълни съ поучения за всички класи отъ населението. Проповѣдницитѣ знаятъ да защищаватъ бедната класа, безъ да прибѣгватъ до ония доктрини, които въ днешно време служатъ само за съсипване на обществото. Духовенството, като класа, принадлежи къмъ всички съсловия и обществени течения, но съ своята деятелность има предъ видъ интереситѣ на черквата.

По исторически причини папството е голѣмиятъ неприятель на англиканската черква. Едно време съ него се борѣше не само духовенството и вѣрващитѣ, но и свѣтската власть. Днесъ свѣтската власть гарантира процъвтяването на всичкитѣ изповѣдания. Тя стои неутрална надъ всички и се намѣсва само тогазъ, когато се яви нужда да се защищава свободата и личната неприкосновеность. Предоставя се на духовенството и на вѣрващитѣ да се грижатъ тѣ сами за успѣха на всички отдѣлни религии. Но държавата, като представителка на английския народъ, съдействува на черквата да изпълни своята важна мисия.

Английскиятъ народъ и днесъ се интересува отъ религиознитѣ въпроси. Като доказателство вземамъ таблицата на излѣзлитѣ само презъ една година, и то само въ Лондонъ, книги и виждамъ, че отъ 1932 книги

518 сж повести и романи,
459 сж по богословието,
269 сж по история и биография,
247 сж по пжтешествие и география,
197 сж по поезия и драма,
174 сж по спортъ и др. . . .
71 сж по политическа икономия и търговия.

Сжщото нѣщо е горе-долу и съ периодичнитѣ издания. По черковнитѣ и богословскитѣ въпроси се разисква не само въ отдѣлни книги, а и въ всички списания и вестници. И то не само отъ богослови, но и отъ философи, юристи и пр. Рѣдко е списание, въ което да не срещнете статии отъ нѣкое духовно или мирско лице по духовнитѣ работи. Английскиятъ народъ си остава набоженъ и заинтересуванъ въ богословскитѣ въпроси, безъ разлика на изповѣдание.

Приготовления за голѣмата война.

Не бѣха се изминали нито шесть месеца отъ подписването на Букурещкия договоръ, съ който се туряше край на Междусъюзническата война, и започнаха да се правятъ сондажи и планове за една нова война не само отъ страна на една победена и обезправдана България, не само отъ балканскитѣ държави, но и отъ Великитѣ сили. Турция, която бѣ сполучила безъ никакви почти жертви да си върне Източна Тракия заедно съ Одринъ, не се задоволи отъ придобитото и поиска да простне своитѣ владения чакъ до Кърджалийския край. Нейнитѣ агенти създадоха едно

възстание въ Южнитѣ Родопи и почнаха да даватъ остри ултиматуми на българското правителство. За да си гарантира *вѣчното* владение на Тракия, турското правителство изгони или изби всички българи, които населяваха пространството отъ Мряморното море до българската граница. Постжпкитѣ на българското правителство предъ Великитѣ сили да се върнатъ турскитѣ войски на границитѣ, опредѣлени отъ Лондонския договоръ, не намираха благопріятенъ отзвукъ. Държавитѣ отъ Тройния съюзъ не скриваха своитѣ симпатии къмъ *възродена* Турция, а държавитѣ отъ Тройното съглашение, макаръ да симпатизираха на България, но не желаеха да се ангажиратъ въ една война на истокъ, която щѣше да се последва отъ една общоевропейска война. Русия направи голѣми усилия, за да запази Тракия за България, но нейнитѣ настоявания въ Цариградъ не бѣха послушани, а нейнитѣ съюзници (Франция и Англия) не искаха по никой начинъ да я подкрепятъ въ една по-сериозна акция, която би могла да се изроди въ една война. Една военна намѣса въ Турция отъ страна на коя да било съглашенска държава, можеше да даде поводъ на Германия, или на Австрия да счетатъ това за casus belli и да започнатъ оная голѣма война, отъ която свѣтътъ треперѣше. Русия не бѣ готова за подобна война. Това го признаваха всички нейни държавници и военни лица. Тѣ го казваха на всеослушание. Високата порта, която имаше за учители германския и австро-унгарския посланици, натискаше България, догдето да я накара не само да отстжпи на нейнитѣ искания, но и да потърси нейното приятелство. Тогазъ тя, (Турция) отправи стрелитѣ си срещу Гърция, отъ която се надѣваше да вземе поне ония острови, които падаха въ сферата на Мала-Азия.

Следъ завземането на по-голѣма часть отъ Македония сърбитѣ станаха надменни не спрямо насъ, но и спрямо Австро-Унгарската империя. Всички български черкви и училища въ сръбска Македония бѣха затворени или превърнати въ сръбски, всички български учители и свещеници, които бѣха се отказали да станатъ сърби, бѣха изгонени. Победитѣ, които бѣха одържали сръбскитѣ войски надъ нашитѣ въ Междусъюзническата война, се разнасяха — даже въ преувеличенъ видъ — по всички австрийски земи, населени отъ хървати, бошнаци, словенци и сърби. Едно общо пробуждане се забелязваше у австрийскитѣ и маджарски славяни. Вѣковната борба, която водѣше славянското население за автономия, ако не за пълна независимость, се пробуди съ още по-голѣма сила. У насъ често се чудятъ, защо чехи, хървати и пр. симпатизираха на сърбитѣ, вмѣсто на българитѣ; но това се дължеше главно на подозрението, че следъ развалянето на Балканския съюзъ ние сме станали орждие на Централнитѣ сили и сме се противопоставили на освободителното славянско движение.

Румънцитѣ, като всѣкога, държаха на видъ една умѣрена политика. Тѣ бѣха въ съюзъ съ Централнитѣ сили, но сжщевременно държаха да бждатъ въ най-приятелски отношения съ Съглашенскитѣ сили. Тѣ държаха за точното изпълнение на Букурещкия договоръ, но гледаха да се покажатъ по-приятели на българитѣ, отколкото сж другитѣ балкански държави. Тѣмъ се искаше да мо-

гатъ и за напредъ да изпълняватъ ролята на арбитри и да държатъ въ рѫцетѣ си равновесието на Балканския полуостровъ.

Гърцитѣ, може да се каже, следваха примѣра на румънцитѣ. Кралътъ имъ водѣше политиката на Централнитѣ сили, а неговиятъ пръвъ министъръ — политиката на Съглашението. Когато трѣбваше да се даде предпочитание къмъ едната или другата страна, гърцитѣ намираха възможность да се приспособятъ къмъ обстоятелствата. На това се дължи, гдето отпосле, когато трѣбваше да се вземе едно рѣзко становище. Гърция се раздѣли на две: антантофили и германофили. По отношение на насъ, гърцитѣ и отъ двата лагера се носѣха съ недовѣрие и даже съ омраза. У гърцитѣ, изобщо, е втълпена мисъльта, че българитѣ сѫ тѣхни вѣковни врагове и че тѣ ще си останатъ такива, при каквито и да било обстоятелства. И голѣмата часть отъ българското население е надъхано отъ сѫщитѣ чувства. Азъ намирамъ, че това е единъ предразсѫдъкъ, единъ фанатизъмъ, който е вреденъ както за гърцитѣ, тъй и за българитѣ. Има интереси — и то не само икономически, но и политически, които сѫ общи на двата народа. Въ далечно или близко бѫдеще, може да се явятъ опасности, които да ни наведатъ на мисъльта, че само съ единъ съюзъ на двата народа може да се спаси тѣхното национално сѫществуване.

Българитѣ бѣха страшно огорчени отъ решенията на Букурещката конференция, която имъ отнемаше всички придобивки, спечелени съ кръвьта на нѣколко десетки хиляди човѣшки живота. Но тѣхниятъ ядъ не се разпредѣли еднакво къмъ всички неприятели, пропорционално съ нанесената вреда, а се съсрѣдоточи срещу най-близкитѣ, най-родственитѣ срѣди. Сякашъ и тукъ трѣбваше да се наложи народната жестока мѫдрость: *Кой ти извади окото? — Братъ ми. — Да, виждамъ, защото е много дълбоко извадено.* Отъ това чувство, което бѣ повечето плодъ на раздразнение, отколкото на разсѫдъкъ, се възползуваха ония, които не бѣха доволни отъ Балканския съюзъ и го изкористиха доста изкусно за своитѣ цели и интереси. Както го доказаха последващитѣ събития, българската армия, макаръ победена и изтощена, можа да изиграе една важна роль въ голѣмата война. Всички, които бѣха изучавали добритѣ и лошитѣ страни на нашия народъ, пожелаха да използуватъ неговото географическо положение и неговитѣ доблести. Руситѣ, колкото и да бѣха наскърбени отъ разтурянето на Балканския съюзъ и отъ нашето кокетиране съ Австро-Унгария, помѫчиха се да ни спечелятъ на страната на Съглашението. Тѣ се надѣваха, че усилията, които направиха, за да остане Тракия на българитѣ, и да се ревизира Букурещкиятъ договоръ, съ цель да се върне Кавала на българитѣ, имъ даватъ право да разчитатъ на едно подовѣрчиво отнасяне къмъ тѣхната политика. Първата имъ стѫпка бѣ да ни сближатъ съ сърбитѣ, по тоя начинъ да се поднови поне частично Балканскиятъ съюзъ, който щѣше да бѫде истински стражъ за запазването на Балканския полуостровъ. България и Сърбия, съюзени, щѣха да разполагатъ съ милионна армия, добре обучена, добре дисциплинирана и способна да се противопостави на Австро-Унгария. Обаче рускитѣ обещания бѣха за далечното

бждеще и гонѣха цельта преди всичко да възстановятъ Балканския съюзъ, а царь Фердинандъ и неговото правителство, па, ако щете, и голѣма часть отъ българския народъ бѣха тъй недоволни отъ бившитѣ ни съюзници, щото мислѣха повече за мъсть, отколкото за политически комбинации. Пѣсеньта *„Съюзници разбойници“* се разнасяше отъ единия край на България до другия. Платени агенти ходѣха по казармитѣ да разправятъ на войници и офицери за вѣроломството на нашитѣ съюзници. Ходенето на царь Фердинандъ въ Виена и срещата му съ Францъ Йосифа възбуди голѣмо подозрение у Съглашенскитѣ сили, което се засилваше съ непрекжснатитѣ интриги на нашитѣ съседи. Посещението, което направи руското царско семейство на румънската кралевска двойка, даде нова храна за възбуждане и насъскване на българитѣ. Правителствената преса въ София не пропускаше ни единъ фактъ — голѣмъ или малъкъ, провѣренъ или непровѣренъ — да не го посочи на българитѣ като доказателство, че Русия е повела една противобългарска политика. Назначението на руския императоръ за почетенъ шефъ на оня румънски полкъ, който бѣше миналъ пръвъ българската граница презъ време на Междусъюзническата война на 1913 г., се сочеше като едно страшно престжпление не вече на Румъния, а на Русия. Както се видѣ отпосле, царь Фердинандъ и българското правителство бѣха готови да влѣзатъ даже въ съюзъ съ Румъния, само и само да си отмъстятъ на *славянскитѣ братя*. . .

Отъ рапортитѣ, които бѣше изпратилъ въ това време нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Цариградъ, г. Тошевъ, до Министерството на външнитѣ работи, и отъ които азъ получихъ преписъ — нѣщо, което рѣдко се вършеше — ставаше явно, че сжществуваше едно *неопредѣлено* съглашение между Турция и България, че Турция е въ таенъ съюзъ или поне въ много близки отношения съ Германия, и Централнитѣ сили упражняватъ една известна пресия надъ България, за да я накаратъ да влѣзе въ съюзъ съ Германия. Въ рапортъ № 1209 отъ 2 май, между другото, се казва: „Въ всѣко отношение е за предпочитане сближението между България, Турция и Румъния. Ако то се постигне, ползата е повече отъ една. При наличностьта на една внушителна сила на Балканския полуостровъ, каквато биха образували тия три държави, Русия мжчно би се решила на една агресивна политика не само на Балкана, но и въ Азия, най-вече въ Армения, къмъ която погледитѣ ѝ сж обърнати. Отъ друга страна, за Тройния съюзъ тая комбинация е износна още и за туй, че въ случай на война силитѣ отъ тоя съюзъ се биха видѣли принудени на по-малко жертви, отколкото ако въ въпросната групировка България бжде замѣнена съ Гърция. . . Симпатиитѣ на Турция си оставатъ за Германия. Не трѣбва да се отдава никакво значение на образуванитѣ напослѣдъкъ френско-турски и руско-турски клубове и комитети. Тѣ сж единъ видъ *„кафе — шантани“*. (Това сж думи на германския посланикъ въ Цариградъ). Въ сжщата смисъль говорѣлъ и великиятъ везиръ. Въ рапорта № 7000 отъ 8 май 1914 година сжщиятъ български министъръ се изразява: „Австро-унгарскиятъ посланикъ маркизъ Палавичини ми съобщи, че, преди да замине за Пеща и Виена,ималъ

среща съ великия везиръ, който му заявилъ, по *най-прецизенъ начинъ*, че желанието на Турция е да се съюзи съ Румъния и България, но при условия тая политическа комбинация да може да разчита не само на симпатиитѣ, а и на ефективната подкрепа на Тройния съюзъ.“ Въ рапорта на сѫщия пълномощенъ министъръ, вх. № 148 отъ 15 май 1914 година, се казва: „Талаатъ бей, който се завърна отъ Ливадия, гдето е разговарялъ съ императора и съ г. Сазоновъ, ми потвърди, че всичкитѣ негови предпочитания сѫ за Тройния съюзъ, и че той си оставалъ убеденъ партизанинъ на идеята за сближение между Турция, Румъния и България; въ краенъ случай, и безъ Румъния, но подъ егидата на Тройния съюзъ. Великиятъ Везиръ ми заяви още по-категорически, че той стои непоколебимо за идеята на интимно приятелство съ България и Румъния, опрѣли се на Тройния съюзъ.“

Българското правителство правѣше голѣми усилия, за да спечели приятелството на Румъния, но румънското правителство, макаръ да се представляваше за съюзникъ на Централнитѣ сили, избѣгваше по всѣкакъвъ начинъ да се ангажира било съ Турция, било съ България за една политика съ Централнитѣ сили. Нито посещенията на турскитѣ министри въ Букурещъ, нито нашитѣ декларации за традиционното приятелство между двата народа можаха да дадатъ нѣкакви резултати.

Но всичкитѣ тия признаци за стремление къмъ политиката на Централнитѣ сили не можеха да се считатъ като доказателство, че България е хвърлила вече своя *заръ* и че тя е готова да отиде дори до война срещу Съглашението. Обаче пренасянето на преговоритѣ за единъ заемъ отъ Парижъ въ Берлинъ се счете отъ всички за едно твърде лошо предзнаменование. Представителитѣ на Тройното съглашение не можеха да си обяснятъ, какъ германскитѣ банки ще могатъ да представятъ по-благоприятни условия отъ французкитѣ, ако не се криятъ задъ тоя заемъ политически ангажементи. Вѣрно е, че французкитѣ финансисти искаха да се гарантиратъ, да не би съ тѣхнитѣ пари да си послужатъ въ една бѫдеща война тѣхнитѣ неприятели, но нима германскитѣ финансисти не мислѣха върху този въпросъ? Французитѣ предлагаха единъ авансъ, догдето да се изясни българската политика, но правителството на г-на Радославова по никой начинъ не желаеше да открие плановетѣ си. Това още повече вдъхваше подозрение. И следъ сключването на 500 милионния заемъ въ Берлинъ, съ помощьта на германското правителство, недовѣрието къмъ България въ Съглашенскитѣ страни още повече се усили.

Нѣкои отъ българскитѣ представители въ странство правѣха безрезервни декларации предъ посланицитѣ на Тройния съюзъ, че България е готова да сключи споразумение съ Турция и Румъния подъ покровителството на Централнитѣ сили. Единъ отъ тѣхъ бѣ заявилъ на германския посланикъ, че нашето сближение съ Турция само тогава може да има нуждната цена, когато бѫдемъ подкрепени отъ Тройния съюзъ. На силитѣ отъ Тройния съюзъ ние разчитаме, за да дойдемъ до разбирателство и съ Румъния. За да добиемъ поне неутралитета на Румъния, ние бѣхме готови да ѝ да-

демъ формални
Добруджа.

Отначало
война само
татъкъ: поискаме
Западна Тракия
битѣ. Отъ наша
пъкъ неутрализира
твърде износно
кедонскитѣ.
въ събитията на
за общото
но струва
българското
налагалъ
жеше на
той послуша
си опредѣлили
по-мѫчно
почти
триотично
ваха съ
бѣ политика
ната отъ
влизане
натиъмъ
изтръбление
то да бѫдатъ
— българи и
после
рятъ
Следното
разумение
фия. Както
ваха

демъ формални увѣрения, че се отказваме отъ нашитѣ земи въ Добруджа.

Отначало турцитѣ се представляваха, че искатъ да водятъ война само срещу Гърция за островитѣ, а после отидоха и по-нататъкъ: поискаха отъ България да пропустне войскитѣ имъ презъ Западна Тракия, *за да освободятъ Македония* отъ гърцитѣ и сърбитѣ. Отъ насъ искаха *само приятелство и неутралитетъ*, а после пъкъ неутрализиране на Сърбия и Румъния. Това се показваше твърде износно на нѣкои български кржгове, особено между македонскитѣ. Македонскиятъ елементъ е игралъ много важна роль въ събитията на България. До колко тя е била полезна или вредна за общото отечество, ще трѣбва едно по-многостранно изучване, но струва ми се, никой не ще може да откаже, че той служи на българското правителство, и много пжти се представлява, че е налагалъ волята си на неговата политика, а въ сжщность само служеше на тая политика. За нащата ориентация къмъ Тройния съюзъ той послужи твърде много на управницитѣ, които по-рано бѣха си опредѣлили политиката, обаче, безъ неговата енергична помощь по-мжчно биха я прокарали. Следъ Междусъюзническата война почти всички македонски организации у насъ считаха за най-патриотично да мразятъ сърбитѣ и всички ония народи, които отиваха съ тѣхъ или имъ съдействуваха. Това чувство (защото то не бѣ политика) намираше своя произходъ и оправдание въ поведената отъ сърбитѣ политика още въ първитѣ дни на тѣхното навлизане въ Македония презъ 1912 година. Но както единиятъ фанатизъмъ бѣ погрѣшенъ, тъй и другиятъ, защото той водѣше къмъ изтрѣбление. Каквото да се говори, каквото и да се пише, каквито да бждатъ грѣховетѣ и престжпленията на еднитѣ и на другитѣ — българи и сърби сж поставени въ такива условия, щото найпосле ще трѣбва да се споразумѣятъ, ако не искатъ да се повторятъ събитията отъ преди 5 вѣка.

Следното писмо съдържа моитѣ интимни чувства за едно споразумение съ Сърбия. Тия чувства, обаче, не се сподѣлиха въ София. Както царь Фердинандъ, тъй и правителството му продължаваха да водятъ политика съвсемъ противоположна на моята.

Лондонъ, 23 януарий 1914 година.

Уважаеми Господинъ Радославовъ,

Писмото ми е лично, безъ номеръ, защото Ви го пиша, не като пълномощенъ министъръ, а като старъ българинъ, който съ едно страшно потресение видѣ преди шесть месеца погрома на отечеството ни и оттогазъ не се минава день да не си задава въпроса: какво трѣбва да направимъ, за да излѣзе България отъ положението, въ което я хвърля втората несполучлива война? Да правимъ нова война не само е рисковано, но и невъзможно при сжществуващето настроение на духоветѣ въ страната. Трѣбва да се измине единъ достатъченъ периодъ, трѣбва да се изгладятъ изъ паметьта на хората нѣкои твърде печални факти, трѣбва България да се усили военно, икономически и морално, и тогазъ чакъ да помисли за налагане волята си на другитѣ. Но и тогазъ пакъ ще бждемъ слаби, ако неприятелскиятъ обржчъ, който ни заобикаля сега, не се пречупи. Макаръ въ румънската зелена книга да не сж публикувани всички документи, относящи се до втората Балканска война и до сключването на Букурещкия договоръ, но все пакъ се прозира една червена нишка: страхътъ отъ хегемонията на България. Румъния не крие,

че тя и днесъ е готова да защищава съ оржжие постановленията на Букурещкия договоръ. За нея порастването на България е една опасность, макаръ ние да й отстжпихме своеволно нѣкакъ си Добруджа, но румънскитѣ държавници съзнаватъ, че сж извършили нѣщо недобросъседско, което не може да се оправдае съ наведенитѣ отъ тѣхъ мотиви. Тѣ ще бждатъ всѣкога гузни и ще се боятъ, че България, усилена, ще поиска земитѣ си. Даже когато имъ даваме и най-голѣми увѣрения, че сме забравили Добруджа, тѣ ще намиратъ мотиви за страхъ въ чувствата на българския народъ, въ крѣсъцитѣ на неблагоразумни хора, въ писанията на нѣкои неотговорни фактори. Румъния стжпи вече съ единия си кракъ на Балканския п-овъ; тя ще иска не само да го закрепи, но и да го закрепи по-навжтре. Когато ние помислимъ да воюваме, а й предложимъ съвмѣстни действия, тя ще ни поиска нови концесии, по-страшни отъ досегашнитѣ. Но и когато и ги дадемъ, тя пакъ ще желае да не стане България толкова голѣма, колкото е Румъния, защото при еднаква голѣмина ние ще бждемъ несравнено по-силни отъ нея. Оставямъ на страна голѣмитѣ комбинации на Европа, стремлението на нѣкои Велики държави да отидатъ на югъ и пр.

Съ Турция, разбира се, ще се мжчимъ да живѣемъ, въ колкото е възможно по-добри отношения, но азъ не вѣрвамъ, че Турция ще се възроди и усили, за да може да ни бжде полезенъ съдружникъ противъ нѣкого отъ нашитѣ съседи. Желателно е да видимъ турцитѣ и гърцитѣ заловени въ една война, но да мислимъ, че турцитѣ ще се биятъ за автономия на Македония, е една наивность, която не вѣрвамъ да си пробие пжть въ България, дори и въ самитѣ македонски кржгове. Азъ зная отъ достовѣрно мѣсто, че преди втората Балканска война имаше държави, които предлагаха на турцитѣ суверенитета върху Албания, но тя се отказа, защото се побоя отъ гнѣва на Австро-Унгария и Италия. Ако за една Албания, която въ болшинството на населението си е мухамеданска, тя не пожела да рискува дори дипломатическа несполука, за Македония нѣма да направи нищо. Автономия въ Македония може да се създаде само следъ една победоносна война надъ Сърбия, Гърция и Черна Гора. Въ тоя случай поведението на Румъния ще бжде сжщото, каквото бѣ при втората Балканска война. Ние ще трѣбва предварително да уговоримъ, кои български територии ще отстжпимъ на турци и румъни, за да извоюваме една Македонска автономия? . . . Не трѣбва да се забравя и впечатлението, което ще произведе въ Европа съюзяването ни съ Турция, за да се биемъ противъ една или нѣколко християнски държави. Както съмъ го писалъ и въ официалнитѣ си рапорти, България изгуби много отъ симпатиитѣ на цивилизования свѣтъ, не само защото бѣше победена, не само защото бѣше майсторски наклеветена, но и защото бѣше почнала война съ бившитѣ си съюзници. Тоя фактъ не трѣбва никога да изгубваме изъ предъ видъ, ако не желаемъ да се поставимъ въ още по-лошо положение. Ето защо азъ постоянно поддържамъ и въ Форейнъ офисъ и предъ посланицитѣ, че нѣ сжществува и не може да сжществува нападателенъ съюзъ между България и Турция. Турцитѣ отнеха отъ насъ цѣла область, настаниха се въ Одринъ, задоволиха мюсюлманското си чувство, но недейте мисли, че се усилиха. Настойничеството на Европа, което се упражняваше въ Македония, се пренесе сега въ Мала-Азия. И ако Великитѣ държави можеха да намѣрятъ способъ, какъ да подѣлятъ Турция, щѣха да я подѣлятъ. Но и сега какво е Турция, ако не една икономически подѣлена държава? Па и България ще може ли да забрави полетата, които сж покрити съ кръвьта и коститѣ на толкова хиляди свои най-добри синове? Турцитѣ сж били всѣкога неблагоразумни и сега сж такива. Тѣхното поведение по помашкия въпросъ издава чувства, които не могатъ да се считатъ нито за приятелски, нито за коректни. Признавамъ, че е извършена грѣшка въ миналото, за която писахъ на тогавашния министъръ-председатель г. Гешева нѣколко частни писма, но има грѣшки, които не могатъ да се подражаватъ, както се иска на турцитѣ.

Чини ми се, че за сега съ гърцитѣ можемъ да водимъ само привидно добри отношения. Тѣ сж заслѣпени **отъ успѣхитѣ си, и отъ славата си,** щото не само съ насъ ще се носятъ надменно, но и съ своитѣ съюзници. Тѣ сж важенъ елементъ на истокъ, но иматъ нѣщо въ характера си, което не имъ позволява да бждатъ дълговременни приятели съ никого. Достатъчно е да прочетете тѣхнитѣ самохвалства по войната имъ съ насъ, за да разберете тѣхната психология. А и почеститѣ, които се направиха на тѣхния пръвъ ми-

нистъръ въ столицитѣ на Тройния съюзъ и Тройното съглашение, още повече опияниха тѣхния разсѫдъкъ. Но и цѣлото тѣхно поведение преди втората и следъ втората война отнема за сега поне възможностьта да мислимъ за какво и да било интимно приятелство съ тѣхъ. Въ тѣхъ сѫ **влюбени** французитѣ, а сѫщевременно и държавитѣ отъ Тройния съюзъ се надпреварватъ въ своитѣ **декларации за любовь.** Отъ друга страна, румънскиятъ краль ги призовава на съюзъ противъ **славянската опасность.** При такива ласкателни обстоятелства даже и единъ по-скроменъ народъ отъ гърцитѣ би се опиянилъ.

И противъ едно сръбско приятелство може да се каже много нѣщо въ днешно време, но благодарение на обстоятелствата, при които Сърбия е принудена да живѣе, по-рано ще се представи случай за насъ да скѫсаме обрѫча, който ни обгражда, и да заемемъ онова политическо положение, което имахме преди катастрофалната война. На тая тема азъ ще пледирамъ предъ Васъ, рѫководимъ не отъ чувства на мъсть или на родствени връзки, а отъ онова политическо разбиране на интереси, което въ историята е направило народитѣ велики. По начало, България трѣбва да остане нѣколко време неутрална, догдето се засили, догдето разбере свѣтътъ, че и ние, и победени, пакъ сме една важна сила на Балканския п-овъ. Слабиятъ не може да сключва съюзи при благоприятни условия нито въ политиката, нито въ частния животъ. Но, ако презъ това време се представи единъ благоприятенъ случай за възстановление на престижа и за придобиване на територия, горното правило става безсмислено и твърде вредно. Чели сте, вѣрвамъ, статията на вестникъ „Новое Время“ отъ 16 януарий № 1559, въ която тоя руски органъ препорѫчва на сърбитѣ да се споразумѣятъ съ българитѣ върху базата: 1) да се повърнатъ на България земитѣ до р. Брѣгалница, и 2) да се откажатъ сърбитѣ отъ насилственитѣ мѣрки противъ македонскитѣ българи. Азъ не зная, доколко сърбитѣ сѫ наклонни да възприематъ тая препорѫка, но отъ месеци насамъ „Новое Время“ бѣше толкова сръбски органъ, колкото и руски, и ако сега той се решава да излѣзе публично, да предупреждава сърбитѣ, че тия две условия сѫ твърде умѣрени, и че неприемането имъ ще докара злини за Сърбия, трѣбва да предполагаме, че тия предложения се подкрепятъ или отъ руска, или отъ сръбска страна, или пъкъ и отъ двѣтѣ. Възъ основа на това предположение, азъ се решихъ да Ви пиша и да изкажа безъ заобикалки моето мнение, което съмъ извадилъ отъ разговори съ нѣкои отъ най-добритѣ приятели на нашето отечество тукъ. Отхвърлянето на подобна база за преговори ще ни постави въ още по-трудно и по-неблагоприятно положение предъ просвѣтеното обществено мнение. Свѣтътъ ще помисли, че ние и следъ катастрофата си оставаме все тъй лакоми и все тъй ненаситни, както бѣхме преди, когато предъ насъ стоеше една България, по-голѣма отъ Санъ-Стефанската. Споредъ моитѣ пресмѣтания, ако сърбитѣ възприематъ за граница р. Брѣгалница, намъ ще се отстѫпи една територия съ градоветѣ: Щипъ, Кочани. Радовищъ и Пехчево и съ едно общо население около 150,000 души. Такава печалба безъ проливане на капка кръвь е по-износна, отколкото завладяването на една територия съ 1,000,000 при една жестока война. И онова правителство, което сполучи да върне на България съ мирни срѣдства една загубена вече територия, ще остави една добра и славна паметь. Но горната концесия ще даде на нашето отечество други още по-важни отъ територията последствия: ще се скѫса желѣзниятъ обрѫчъ, който се създаде противъ българската хегемония. България, усилена съ 150,000 души и сприятелена съ Сърбия, се явява отново на Балканския полуостровъ като най-важенъ факторъ. България съ това число на население по пространство на територия и по икономическа мощь ще бѫде по-силна отъ Сърбия. А като се има предъ видъ, че тая последната ще срещне голѣми мѫчнотии въ бѫдеще съ другитѣ си съседи—за изходъ на морето, за национално обединение и пр. и пр. — нашата помощь ще бѫде още по-неизбѣжна, а колкото помощьта е по-неизбѣжна, толкова и важностьта на помагача се увеличава. Като прибавите къмъ това и династическитѣ въпроси, които ще изникнатъ между двѣтѣ сръбски кралства, ще имате ясна перспектива за ролята, която историята приготовлява на нашата династия и нашия народъ. Но съ добиването на границата по р. Брѣгалница и отдѣлянето на Сърбия отъ противобългарския съюзъ се отваря пѫть и за разрешение на Кавалския въпросъ. Споразумението между България и Сърбия ще промѣни политическата атмосфера и ще насърдчи нѣкои отъ държавитѣ за ревизия на Букурещкия договоръ.

Гърция ще бжде тъй уплашена, щото не ще смѣе да се съпротивлява на едно европейско решение. Ако ли пъкъ си остане сегашната граница къмъ Гърция, сърбитѣ ще иматъ най-голѣмия интересъ да вървимъ на югъ, за да намѣрятъ и тѣ изходъ на морето. Не трѣбва да се забравя, че въ бждеще България и Сърбия ще разполагатъ съ единъ милионъ отлична войска, защото не е тайна за никого, че сърбитѣ въ втората война се биха не по-зле отъ българитѣ. При разрешаването на тия въпроси отъ голѣма важность е да се иматъ предъ видъ интервютата на румънския краль. Когато пиша настоящитѣ редове, виждамъ, че той е далъ ново интервю на редактора на единъ руски вестникъ въ смисъль на онова, което се печати въ „Нойесъ Винеръ Тагблатъ". Той пакъ повтаря, че задачата на Румъния е да държи България за опашката да не нападне нѣкого. Предъ руския вестникарь прибавя, че ще държи и Сърбия, за да не нападне Гърция. За да се реши тоя мждъръ краль на подобни публични декларации, трѣбва да е убеденъ, че угажда на Великитѣ сили, а това е доказателство за тѣхното настроение.

По-мжченъ е въпросътъ за македонскитѣ българи подъ сръбска власть, защото тѣхното третиране не може да се уреди съ договоръ и правилници. Достатъчно е сърбитѣ да признаятъ принципа, че нѣма да ги насилватъ да ставатъ сърби. Разбира се, че много българи ще станатъ сърби, подмамени отъ облагитѣ на властьта, но нима предъ днешното положение на абсолютна изолираность отъ насъ и на физически насилия ще може населението по-добре да запази народностьта си. Не видѣхме ли, какво стана съ Пиротъ, Враня, Лѣсковецъ и пр. Преди Освобождението Пиротъ не бѣше по-малко патриотиченъ, отколкото сж нѣкои градове на Македония, но стана сръбски. Ще стане и български, когато е тамъ българска власть. Македонскиятъ въпросъ въ неговата цѣлость ще отложимъ за други по-благоприятни времена. Достатъчно е сега да знаемъ, че съ обтегнати отношения между дветѣ страни нѣма да запазимъ по-ефикасно българската народность на тамошното население. Наистина, можемъ да пакостимъ твърде много на сърбитѣ (и може, за да избѣгнатъ това, сърбитѣ да търсятъ нашето приятелство), но за насъ не е важно само, какво ще загуби Сърбия, а какво ще спечели България. Една разумна държава не може да се задоволи само съ това, че другитѣ губятъ, та и тя да губи. По-добре е обратното: нека другитѣ спечелятъ, но нека и ние да спечелимъ.

Едно отъ срѣдствата да запазимъ по-дълго време връзкитѣ си съ македонскитѣ българи е сношението ни съ тѣхъ. А това ще стане, когато нашитѣ отношения съ Сърбия се подобрятъ, когато нашата Кюстендилска линия се скопчи съ Кумановската, когато се развие търговския интересъ между дветѣ страни, когато македонското население започне да дохожда въ България на работа, както бѣше преди войната, когато то види, че България не е пропаднала, а напротивъ цъвти и напредва и отваря вратитѣ си на своитѣ единородци, за да използува тѣхната енергия и тѣхната пестеливость. На четничеството не трѣбва да се възлагатъ голѣми надежди, защото то не ще може да действува, тъй както действуваше при турския режимъ. Населението ще стане участникъ въ пазенето на границата.

За васъ, като министръръ-председатель на единъ кабинетъ, съставенъ отъ либерали, горниятъ въпросъ, споредъ моето разбиране, не представлява нѣкакви неудобства нито партийни, нито политически. Ако сърбитѣ сериозно желаятъ да се помирятъ съ България, и то на горната база, тѣ не ще търсятъ специални държавници и специални партии, съ които да третиратъ. Сжщото съмъ увѣренъ да направи и руското правителство, ако желае прокарването на горния проектъ. Въ вжтрешно отношение Вие заемате по тоя въпросъ едно привилегировано положение. Другитѣ партии се вече произнесоха, и вашитѣ решения за едно помирение съ Сърбия ще бждатъ по-малко изложени на критика. Вѣрвамъ, че и македонскитѣ дейци ще погледнатъ съ по-голѣмо спокойствие, когато видятъ, че решението е вземено съ тацитното съгласие на всички. Азъ не мисля, че категоричнитѣ и публичнитѣ декларации на нѣкои партии за съюзъ съ Сърбия бѣха много умѣстни — нашето положение не ни допуща да вземаме инициативата по тия въпроси и да се представляваме предъ свѣта, като че ли молимъ милость и снизхождение — това би насърдчило чуждитѣ претенции — но по отношение на вжтрешната политика Вие имате единъ козъ, който не лесно се отдава другиму при разрешаването на такива важни въпроси.

Не зная, дали има нужда да споменавамъ, че едно сближение между двете страни ще съдействува твърде много за сключването на голѣмия заемъ, който не само ще улесни държавата въ нейнитѣ функции, но ще съдействува и за икономическото повдигане на страната. Вие се сѣщате, че ако французкиятъ печатъ и французкото обществено мнение сж тъй зле настроени противъ насъ, то не може да става безъ участието на известни руски фактори. Насъ продължаватъ да ни считатъ, че сме станали чужди орждия противъ Тройното съглашение. Дори тукъ въ Англия, гдето сж много по-въздържани и много по-спокойни — това се дължи на тѣхния темпераментъ — все пакъ сегизъ-тогизъ запитватъ: *наистина ли* се готвимъ да сключимъ съюзъ съ турцитѣ противъ Гърция и Сърбия? А такива подозрения само вредятъ, безъ да донасятъ никаква полза за насъ. Тѣ ни представятъ като едно зло куче и, ако щете, единъ зълъ лъвъ, който, ако не стои нѣкой задъ него да го задържа, или ако не е вързанъ о своята слабость, е готовъ да се хвърли срещу всѣки пѫтникъ. Може би, въ България да не се чувствува несгодата на това положение, но тукъ азъ я виждамъ всѣки день предъ очитѣ си. Единъ човѣкъ, противъ когото сж се въоржжили всички съседи, и когато е правъ, минава за кривъ и виновенъ.

Ако да можеха да се ржководятъ сждбинитѣ на една държава по пѫтя на страститѣ, и ако можехме да си върнемъ загубеното съ отмъстителна политика, нека отхвърлимъ всѣко предложение за мирно споразумение, което иде било отъ Сърбия, било отъ другаде. Ако е въпросъ за мъсть, азъ лично имамъ най-голѣми причини да я търся. Но интереситѣ на страната стоятъ повисоко отъ личнитѣ чувства, и струва ми се, когато човѣкъ е отдалеченъ отъ отечеството си, може нѣкои работи да не знае; но въ замѣна на това освобождава се отъ известни традиции, връзки и поглежда на България малко по-отвисоко. Воената слава ние я имаме достатъчно: цѣлиятъ свѣтъ ни я признава; даже втората нещастна война не можа да я покруси. И въ нѣколко години България пакъ ще се усили, но сега е време да покажемъ тактъ, изкуство и да дадемъ на свѣта впечатленията, че ние сме пострадали, но не сме заслѣпени нито отъ военна слава, нито отъ жажда за мъсть. *Най-голѣмата репутация*, спечелена отъ българския народъ предъ англичанитѣ, бѣше вследствие на неговата чудна търпеливость, на неговото юначество, найглавно на неговата скромность. А щомъ ние почнахме да показваме *признаци на прекалена алчность* и на несвойствена намъ надутость, тая репутация почна да се руши. Но тя не е разрушена и веднага ще се поправи, ако добиемъ една, две сполуки, които да бждатъ плодъ на миролюбие и умѣреность.

Препоржката, която Ви правя, произлиза отъ едно дълбоко убеждение, че *една малка промѣна на Букурещкия договоръ* ще измѣни цѣлото наше положение, едно счупване на неприятелския обржчъ ще върне веднага цѣлия престижъ на нашето отечество. Не се ржководя отъ препоржкитѣ на англичани, французи и руси — макаръ и тѣ да не сж за презиране — защото приемамъ, че тѣ си гонятъ своитѣ голѣми интереси. Но въ историята не се срещатъ еднакви мотиви за съвокупна деятелность, а съвпадение на интереси. Ние ще направимъ сближение съ Сърбия или съ Румъния не по руски мотиви, а по наши интереси. Ако тѣхнитѣ съвпадатъ съ нашитѣ, толкова подобре, защото съ по-голѣма лесното ще можемъ да ги реализираме Сжщото е и за англичанитѣ. Но, ако ние докараме нашитѣ интереси да противоречатъ на тѣхнитѣ, нѣма защо отпосле да се чудимъ, че тѣ се опълчватъ противъ насъ.

Настоящето си писмо щѣхъ да пиша на Негово Величество Царя, защото съмъ убеденъ, че тия въпроси го вълнуватъ повече отъ менъ, но понеже досега мненията си за него съмъ изказвалъ само чрезъ надлежния министъръ, не считамъ, че е удобно да направя тоя пѫть изключение. Но азъ ще Ви помоля да му предадете за сведение настоящето ми писмо. Това го правя, не отъ самомнение, че изказвамъ най-вѣрната мисъль, а защото съмъ убеденъ, че Негово Величество ще иска да знае истинското настроение на официалнитѣ и неофициални английски кржгове. Англия, макаръ и членъ на Тройното съглашение, не е като Русия, нито Франция. Тя се държи доста самостоятелно и въ много въпроси налага мнението си. Слабоститѣ, които показа Русия къмъ сърбитѣ и Франция къмъ гърцитѣ, не сжществуватъ у англичанитѣ. Затова и въ Англия печатната кампания никога не достига размѣритѣ на руската и французката. Въ такъвъ народъ трѣбва да се вслушваме,

и трѣбва да запазимъ симпатиитѣ му. България не ги е загубила, но има нужда да ги подправи и подсвежи.

Приемете, уважаеми господинъ Радославовъ, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Англійскиятъ парламентъ.

Той е съставенъ отъ две камари: горна и долна, т. е. камара на лордоветѣ и камара на общинитѣ, както ги казватъ по англійски. Англосаксонецътъ не допуща, че може да се законодателствува правилно само съ една камара, та затова ние виждаме, че не само въ Велико-Британия, не само въ свободнитѣ англійски колонии като: Канада, Австралия, Южна Африка и пр., но и въ Северо-Американскитѣ Щати, законодателното тѣло се състои отъ две камари, които се взаимно контролиратъ, и пазятъ да не правятъ опасни скокове и да не се прилагатъ реакционни мѣрки. Англосаксонецътъ не допуща папска непогрѣшимость, не само у частнитѣ личности, но и у колективнитѣ тѣла. Той казва, че всѣка власть, която не се контролира и обуздава, може да се изроди въ тирания. И най-благоразумнитѣ народи могатъ да се увлѣкатъ при известни обстоятелства и да направятъ грѣшки, които, и като ги съзнаятъ отпосле, да не могатъ да ги поправятъ. Това е важно особено за разрушенията, които ставатъ следъ войнитѣ и следъ народнитѣ вълнения. По примѣра на англосаксонското племе и славянскитѣ републики, които изникнаха следъ голѣмата война — Полша и Чехословакия — възприеха въ своитѣ конституции системата на дветѣ камари, и досега тѣ не сж имали причина да се оплакватъ отъ нея и да искатъ да я промѣнятъ. Трѣбва да обадимъ, че твърде малко сж държавитѣ въ Европа, които иматъ законодателно тѣло само въ една камара. Останали сж такива само България и Албания. По-рано бѣха съ по една камара Гърция и Сърбия, но едната отъ тѣхъ прави вече два пжти революция следъ войната, а другата се разяжда още отъ вжтрешни раздори. При сжществуването на втора камара държавниятъ глава може да се ограничи въ ролята: *царува, но не управлява*, обаче, при пасивностьта на короната и при липсата на каквато и да било спирачка или контрола, едно недостатъчно просвѣтено и недобросъвестно законодателно тѣло може да извърши страшни произволи надъ народа си и надъ различнитѣ съсловия въ страната.

На една вечеря у австро-унгарския посланикъ азъ имахъ доста дълъгъ разговоръ съ редактора на либералния органъ „Westminster Gazette“ г. Спендеръ по тоя въпросъ. Той бѣ на мнение, че камарата на лордоветѣ не трѣбва да служи, като непреодолимо препятствие за прокарването на назрѣли реформи, но по никой начинъ не допускаше мисъльта, че може да се унищожи това учреждение. „Преди всичко“, казваше ми той, „ние, англичанитѣ, не можемъ да допустнемъ безгрѣшность въ избраното отъ народа тѣло, та да го оставимъ безъ никакъвъ контролъ. Били сж времена въ нашата история, когато горната камара е защищавала народнитѣ права отъ узурпаторскитѣ наклоности на мини-

стритѣ и короната, а пъкъ долната камара е служила за орждие на най-голѣмата тирания. Не трѣбва да се мисли, че сегашнитѣ членове на горната камара сж все отъ старъ и наследственъ произходъ. Цѣла редица лордове сж членове въ горната камара, не защото сж наследили нѣкои вѣковни семейства, а защото сж се отличили въ търговията, въ индустрията, въ публицистиката и въ науката. Има даже синове на занаятчии, които, благодарение на своитѣ способности да създадатъ богатства, сж станали лордове. По-голѣмата часть отъ тия, които сж днесъ членове на горната камара, сж хора съ висока култура, съ държавническа опитность и съ лична независимость. Между тѣхъ ще срещнете специалисти по всички почти предмети: по висшата математика, по археологията, по правото, по химията, по медицината и пр. пр. Английскиятъ народъ въ своята цѣлость не иска да се лиши отъ способноститѣ на тия свѣтила. Вѣрно е, че има между лордоветѣ и такива, на които единственото достоинство е, че сж синове, или внуци, или племенници на еди-кой си дукъ, жрлъ, баронъ, но за тая само слабость на горната камара либералната партия нѣма да вземе върху себе си отговорность да събори едно учреждение, което презъ вѣкове е било потрѣбно и полезно на английския народъ.“ Думитѣ на г. Спендера се оправдаха, догдето бѣхъ още въ Англия, защото повдигнатиятъ шумъ отъ нѣкои крайни елементи за унищожението на горната камара или за коренното ѝ измѣнение, утихна, и стана явно за всички, че английскиятъ народъ реформира, но не разрушава; че той предпочита едно по-мудно, но по-мждро законодателствуване, отколкото лудитѣ скокове на две крачки напредъ и на четири назадъ.

Преди голѣмата война числото на лордоветѣ достигаше до 850 души, отъ които 200-тѣ бѣха създадени следъ 1882 година. Повечето пжти увеличението имъ е ставало съ цель да се намали тѣхната съпротива, показана срещу нѣкой законъ, гласуванъ отъ долната камара, а отхвърленъ отъ горната. Чрезъ създаването на нови лордове правителството си създава болшинство въ горната камара. Но трѣбва да признаемъ, че създаването на нови лордове не ставаше безразборно и безъ огледъ на качествата на лицата, които се вкарваха въ горната камара. Достатъчно е да спомена имената на лордъ Морлей, на лордъ Грей, на лордъ Нордкливъ, на лордъ Балфуръ, на лордъ Родчилдъ, за да се види, че при създаването на новитѣ лордове, както правителството, тъй и кралтъ сж имали предъ видъ не нѣкакви си чисто партийни цели, а високитѣ качества, съ които сж се отличавали повишенитѣ лица. Лордъ Морлей бѣ единъ голѣмъ писатель, лордъ Грей е единъ голѣмъ дипломатъ, лордъ Нордкливъ се наричаше цар на журнализма, лордъ Балфуръ бѣ единъ голѣмъ писатель-философъ, лордъ Родчилдъ бѣ по произходъ евреинъ, но минаваше за голѣмъ финансистъ и т. н. Такива хора, като изброенитѣ, било по възрастьта си, било по темперамента си, било по физическа слабость бѣха станали неспособни да водятъ избирателна борба, но тѣ имаха дългогодишна опитность, обширни познания и ненадминати способности, които трѣбваше да се употрѣбятъ въ

държавното управление. Като влизаха въ камарата на лордоветѣ, тѣмъ се даваше единъ добъръ случай да използуватъ дарбитѣ си за общото благо. На тѣхния умъ и на тѣхната опитность английскиятъ народъ дава значение. Лордоветѣ не принадлежатъ само на една партия. Нѣкои отъ тѣхъ сж били ржководители на най-напредничавитѣ течения. Колкото да се вижда парадоксално, но е неоспоримъ фактъ, че консервативната партия на власть е прокарала нѣкои отъ най-належащитѣ и най-либералнитѣ реформи въ държавното управление. Наистина, хора, като Гладстонъ, се отказаха отъ лордската титла, но това стана, защото не искаха да напустнатъ долната камара, гдето бѣха въ своя елементъ, и да влѣзатъ въ едно тѣло, гдето щѣха малко много да се обезличатъ. Но голѣмиятъ синъ на Гладстона прие титлата, която баща му бѣше отказалъ, и завзе мѣстото му въ камарата на лордоветѣ.

Както въ толкова други случаи, тъй и при официалното откриване на парламента и днесъ се пазятъ сжщитѣ ония традиционни обичаи и тържества, каквито сж сжществували отъ вѣкове насамъ. Английскиятъ краль, облѣченъ въ военна униформа, е седналъ въ златна колесница, теглена отъ 6 бѣли коне, на които яздатъ разни сеизи. До него седи кралицата. Предъ колесницата и задъ колесницата върви гвардейски ескадронъ, който дава на шествието единъ особенъ видъ. Следъ кралската колесница вървятъ още нѣколко колесници, въ които седятъ придворнитѣ служители. Маса народъ се трупа изъ улицитѣ и на площада край парламента. Той поздравлява съ радость и почить кралската двойка, която отговаря съ внимание на всички. Зданието, гдето заседаватъ двете камари, отвънъ е величествено по своя стилъ и великолепие. То хармонира на великолепния храмъ на Уестминстерското абатство. Любопитно е и характерно е, гдето предъ парламента и до день днешенъ стоятъ паметницитѣ на обезглавения Карлъ I и на бунтовника Кромуелъ. А на площада срещу парламента, въ една градина сж поставени паметницитѣ на голѣмитѣ английски държавници и водители на двете исторически партии: консервативна и либерална. Едно до друго стоятъ политическитѣ противници лордъ Бикънсфилдъ и У. Гладстонъ. При откриването на парламента се канятъ официално и представителитѣ на чуждитѣ държави. Това ми даде възможность да видя едно тържество, което въ Европа би се считало за остатъкъ отъ срѣднитѣ вѣкове. А въ Англия то е тъй младо, както е било и преди вѣкове. За дипломатитѣ има запазена особена ложа, отъ която може да се вижда цѣлата церемония. Дипломатитѣ сж въ униформа, женитѣ имъ въ вечерно облѣкло. Камарата на лордоветѣ е препълнена съ перуки и тоги, съ деколтета и съ найскжпитѣ накити.

Чуватъ се звуковетѣ на музикитѣ, бумтението на камбанитѣ, виковетѣ на народа, и царската колесница се спира предъ параднитѣ врата на камарата на лордоветѣ. Трѣбва да забележа, че зданието на парламента е отвънъ много по-внушително, отколкото отвжтре. Чужденецътъ остава нѣкакъ си разочарованъ, когато влѣзе въ заседателнитѣ зали, било въ камарата на лордоветѣ, би-

ло въ камарата на общинитѣ. Който е следѣлъ отдалече управлението на Англия, дебатитѣ въ нейния парламентъ, речитѣ на нейнитѣ политически оратори, остава изненаданъ, когато види, че въ тия заседателни зали нѣма достатъчно мѣсто нито за депутатитѣ, нито за лордоветѣ, и че, когато се яви въпросъ отъ голѣма важность, за обсѫждането и разрешението на който трѣбва да присѫтствуватъ много депутати, голѣмата часть отъ тѣхъ стоятъ на крака съ часове, догдето се опразднi нѣкое мѣсто, за да го заематъ стоящитѣ и да си починатъ. Заседателната зала на камарата на лордоветѣ е много по-разкошно украсена, отколкото е заседателната зала на втората камара. Прочитането на тронното слово и церемонията на откриването става въ залата на лордоветѣ. Преди да влѣзатъ въ тая зала, кралътъ и кралицата се отбиватъ въ една обширна стая, за да си турятъ коронитѣ и царскитѣ мантии. Това трае близо $^1/_2$ часъ. Най-после се показва отъ парадната врата лордъ-канцлерътъ, който е председатель на горната камара и министъръ на правосѫдието. Той има на главата си перука, както и другитѣ лордове, а отъ страната му виси една златошита чанта много прилична на набедреницитѣ, които носятъ при служене на литургия протопрезвитеритѣ у насъ. Следъ него влѣзатъ кралътъ и кралицата, последвани отъ свититѣ си. Кралската двойка се поклаия на присѫтствуващитѣ, които отговарятъ съ възклицания. Лордъ-канцлерътъ изважда тронното слово отъ *набедреника* си и го подава на краля, който го прочита стоешкомъ, но преди прочитането отъ противоположната врата се показватъ спикърътъ (председателътъ на долната камара) и едно значително число депутати, които, щомъ свърши кралътъ четенето на тронното слово и прогласи парламента за открить, се завръщатъ въ своята камара, която съставлява неотдѣлна часть отъ камарата на лордоветѣ. Кралската двойка бива изпратена съ сѫщия церемониалъ. Една часть отъ лордоветѣ тръгватъ следъ тѣхъ, а другата остава въ залата, било за да се срещне съ своитѣ познайници-дипломати, било за да направи нови познайнства.

Излизаме на площада, препълненъ отъ хилядно множество, което се смѣе, разговаря или зѣпа къмъ парламента, гдето кралската двойка се качва на златната колесница. Прави впечатление свободното и естествено държане на публиката. Не се забелязва нито сервилность, нито нахалство. Даже работницитѣ, които любопитствуватъ да видятъ краля и кралицата, ги поздравляватъ съ сваляне на шапки, но безъ притѣснение и нѣкакъ си приятелски, като че поздравляватъ нѣкой по-високостоящъ отъ тѣхъ познайникъ и приятель. Полицията, разбира се, взема предохранителнитѣ си мѣрки, но безъ да пръчи и безъ да стѣснява нѣкого, па и не се чувствува нужда отъ особени мѣрки, защото не се и предполага, че нѣкой човѣкъ съ *ума* си би се решилъ да оскърби краля или кралското семейство. Тѣ сѫ свети и неприкосновени въ съзнанието на хората, защото не правятъ зло никому.

Тия вѣковни традиции не сѫ попрѣчили на Англия да стане най-великата империя, каквато познава историята, и да управлява съ мѫдрость и справедливость 1/5 отъ цѣлото човѣчество. Не е

истина твърдението, че английскитѣ държавни глави не се мѣсятъ въ управлението. Истинскиятъ парламентаризъмъ въ Англия се въведе едва презъ царуването на кралица Виктория, баба на сегашния краль, но който прочете VI томъ отъ книгата за живота и деятелностьта на лордъ Бикънсфилдъ, ще види, колко криво се разбира изречението: *кральтъ царува, но не управлява.* Вѣрно е, че отговорното правителство е, което управлява страната, но короната е всѣкога въ течение на всички крупни деяния по външната и вжтрешна политика, и тя съзнателно се произнася върху тѣхъ. Изкуството и лоялностьта на държавния глава се състои не въ неговата леность и незаинтересуваность, а въ неговото бдение надъ народната воля да се проявява свободно и въ съобразяването съ тая воля. Синътъ на Виктория Едуардъ VII минава за единъ твърде свободолюбивъ краль, но той изигра една важна роль за промѣняването на английската външна политика. И днешниятъ краль Георгъ V, колкото лояленъ и невластолюбивъ да е той, пакъ запазва своитѣ кралски прерогативи. Неговитѣ министри, безразлично на коя партия принадлежатъ, се съобразяватъ съ традициитѣ и зачитатъ кралскитѣ права. Днесъ е на власть едно министерство, излѣзло отъ работническата партия, но и то пази до голѣма степень традиционнитѣ форми. Въ Англия никой не мисли да третира краля като една безволна личность, предназначена само за ухранване.

Започването на голѣмата война.

Ултиматумътъ, който се даде на сръбското правителство следъ убиването на Австро-унгарския престолонаследникъ и на неговата съпруга, колкото да бѣ несправедливъ и непоносимъ за сърбитѣ, въ Англия не го счетоха за абсолютно неприемливъ. До това време Сърбия не се ползуваше съ нѣкоя особена репутация между английския народъ. Династията на Карагьоргьовичитѣ се считаше отъ мнозина за участница въ избиването на краль Александъръ и неговата съпруга Драга, та затова не се радваше на нѣкакви особени симпатии въ официалнитѣ кржгове. Когато стана дума за една Австро-унгарска окупация на Сърбия и за едно кърваво сблъскване между Хабсбургската империя и сръбското кралство, първата мисъль, която изникна въ английския печатъ, бѣше, че трѣбва да се вематъ мѣрки за ограничение на пожара. Вестницитѣ, които се считаха тогазъ за много близки до либералното правителство на Аскуита, се явиха защитници на една миролюбива политика. „Сърбия не заслужава една европейска война," викаха мнозина. Нѣкои вестници съ нѣмски тенденции отиваха и по-далече, като пишеха, че неспокойна и бунтовна Сърбия заслужава едно наказание.

Азъ отидохъ въ Форейнъ офисъ и имахъ доста дълъгъ разговоръ съ подминистра на външнитѣ работи сръ Артъръ Николсонъ по новитѣ събития. Запитахъ го, какво е неговото мнение за австро-унгарския ултиматумъ. Вмѣсто прѣкъ отговоръ, сръ Артъръ Николсонъ започна менъ да разпитва и ме доведе до за-

ключението, че Русия не ще може да допустне австрийската окупация, защото това би означавало васалство на Сърбия. Германия, която насъсква Австро-Унгария къмъ война, не ще я остави безъ помощь. Но тогазъ ще настжпи задължението на Франция да защищава своята съюзница Русия. — „Ами какво ще прави Англия?“ запитахъ азъ безъ заобикалки. Съръ Артъръ Николсонъ се усмихна и като че ли не искаше да отговори на тоя въпросъ категорически: „Вие, като славянинъ, мислите ли, че Русия, която е дала толкова жертви за освобождението на южното славянство, ще допустне загинването на една славянска държава?“ На тоя въпросъ азъ отговорихъ отрицателно, но нѣкакъ си нерешително. Азъ искахъ да разбера поне по косвенъ начинъ, кжде клони английската политика, та прибавихъ: „Но ако войната се разшири, ако въ нея вземе участие Франция, и единъ день бжде заплашено нейното сжществуване, моето мнение е, че Англия не ще може да остане до край неутрална.“ Той се пакъ усмихна и, вмѣсто отговоръ, каза ми: „Да, положението става много сериозно и много опасно, но ние ще гледаме да избѣгнемъ войната. Виждате, че общественото мнение е за неутралитетъ, обаче министерскиятъ съветъ не е взималъ още решение, па и камарата ще трѣбва да си каже думата. Въ всѣки случай положението е много сериозно.“

По тоя случай азъ предупредихъ българското правителство за сериозността на положението, като изпратихъ до министра на външнитѣ работи д-ръ Радославовъ следващата шифрована телеграма.

Лондонъ, 15 юлий 1914 година.

Въ тая минута Германия не е възприела предложението на Съръ Ед. Грей за посланическата конференция въ Лондонъ. Въ Форейнъ офисъ ме увѣриха, че ако австрийскитѣ войски навлѣзатъ въ Сърбия, военната намѣса на Русия е неизбѣжна, и тогазъ общата война ще се наложи. Изх. № 409.

Маджаровъ.

Войната избухна. Цѣлиятъ свѣтъ обърна очитѣ си къмъ Англия. Печатътъ продължаваше да защищава политиката за неутралитетъ. Но германскитѣ войски нарушиха белгийския неутралитетъ и навлѣзоха въ страната съ такава бързина и съ такъвъ *еланъ*, че дори най-голѣмитѣ миролюбци се смутиха. Чу се, че министерскиятъ съветъ заседавалъ заедно съ представители на консервативната партия, която до тогазъ правѣше силна опозиция на правителството. Заговори се, че нѣкои отъ министритѣ, като лордъ Морлей, гладстонистъ, и Джонъ Бърнсъ, работнически водитель, щѣли да си подадатъ оставката, за да избѣгнатъ войната. Най-после въпросътъ се внесе въ камарата, която съ болшинство отъ либерали и консерватори реши, че Англия не може да не защищава белгийския неутралитетъ, гарантиранъ отъ единъ международенъ актъ.

Следъ това сждбоносно решение азъ видѣхъ руския посланикъ графъ Бенкендорфъ. Той ми каза, че три дни не е могълъ да спи, обаче следъ решението на камарата той е напълно спокоенъ, защото намѣсата на Англия е вече сигурна, а това осигурява и

победата на Съглашението. Рускиятъ посланикъ ми даде и нѣкои подробности, които потвърдяваха напълно факта, че по отношение на войната английското правителство, специално лордъ Грей не е ималъ никакво предварително решение, което да обвързва Англия за участието въ войната. Германскиятъ посланикъ князъ Лихновски, който се радваше на една голѣма популярность въ Англия, бѣ убеденъ, че английското правителство ще остане неутрално, защото общественото мнение бѣ противно на една война срещу Германия. Сжщото бѣше и съ Австро-унгарския посланикъ графъ Менсдорфъ. Макаръ и да бѣ предупреждаванъ и съветванъ отъ Съръ Ед. Грея да не предизвика неговото правителство Русия съ окупирането на Сърбия, но и у него все си оставаше впечатлението, че Англия ще иска да бжде неутрална, та да може да използува положението следъ войната.

Следъ срещата ми съ руския посланикъ азъ изпратихъ въ София следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 24 юлий 1914 година.

Министъръ Радославовъ.

Тукъ никой не може да опредѣли скрития мотивъ на турската мобилизация. Запитанъ, турскиятъ посланикъ отговорилъ, че Портата желае да предотврати едно морско нападение на Босфора и Дарданелитѣ. Руситѣ предполагатъ, че турцитѣ по съветъ на Германия искатъ да задържатъ голѣма часть отъ тѣхнитѣ войски въ Кавказъ и черноморскитѣ пристанища, а после, ако Тройното съглашение бжде разбито, турскитѣ войски ще могатъ да тръгнатъ срещу насъ и гърцитѣ, за да си върнатъ загубенитѣ земи. Руситѣ се боятъ, че ние можемъ да се увлѣчемъ съ Австрия за дѣлежъ на сръбскитѣ земи, и, щомъ видимъ Сърбия разбита, да я нападнемъ, което, споредъ тѣхъ, ще бжде фатална и непоправима грѣшка на България и нейния царь. Азъ имамъ данни да мисля, че бихме могли да се споразумѣемъ съ Тройното съглашение, за осжществение на нашитѣ политически идеали, преди да станатъ решителнитѣ битки. Възможно е да получите нѣкое предложение отъ руска страна. По тоя случай припомнювамъ Ви предупрежденията, които правихъ миналата година г-ну Гешову, когато се касаеше да влизатъ ли нашитѣ войски въ Цариградъ. Изх. № 427.

М. Ив. Маджаровъ.

Но щомъ камарата гласува исканитѣ кредити за война, Лондонъ доби друга физиономия. Назначи се за главнокомандуващъ най-популярниятъ генералъ лордъ Киченеръ. Въ негово име и по негова заповѣдь започнаха да се образуватъ нови армии: първа отъ 100,000 души, втора отъ 100,000 и т. н. На всѣки площадъ изникнаха военни бюра, които записваха доброволци. На единъ митингъ се яви самъ лордъ Киченеръ и заяви на присжтствуващитѣ, че Англия нѣма, наистина, голѣма армия, но тая голѣма война ще трае поне три години, и презъ това време Англия ще може да се снабди съ такава военна сила, която заедно съ съюзническитѣ да победи неприятеля и да тури край на неговитѣ амбиции — завладяването на Европа. Трѣбваше да бжде човѣкъ въ Англия по онова време, за да види английския патриотизъмъ и английската самопожертвователность. Нѣкои отъ най-хубавитѣ паркове се обърнаха на военни лагери. Всѣки день почти минаваха покрай легацията нови и нови доброволци. Тая голѣма война за-

вари Англия безъ постоянна армия и безъ задължителна военна повинность. Трѣбваше да се разчита, прочее, само на добрата воля на английския народъ. И английскитѣ управници не останаха излъгани въ своитѣ надежди. Въ продължение на 2 години се записаха 3 милиона доброволци, и, когато се видѣ, че и това количество е недостатъчно да се победи непріятелтъ, англійскиятъ народъ се съгласи да се наложи и военна повинность, която му даде още 4 милиона войници. Азъ не вѣрвамъ, че би се намѣрилъ другъ народъ, който чрезъ доброволска служба да може да събере толкова войници.

Много пѫти се спирахъ предъ бюрата, които записваха доброволци, и наблюдавахъ англійската психология. Когато дойдѣше известие за бързото напредване на германскитѣ войски, числото на доброволцитѣ се увеличаваше. Нѣщо, което ме поразяваше, защото у насъ би станало противното. Ако има успѣхъ, ще има и доброволци, ще има и ентусиазъмъ; но, яви ли се поражение, охотата е убита, дори дисциплината е нарушена. Това англійско настроение не се наруши чакъ до края на войната.

Като гледахъ това общо движение у младежьта да се записватъ доброволци, спомнихъ си описанието, което е далъ Тацитъ за англійския народъ:

„Той е най-хубавото отъ всички германски племена и се труди повече отъ другитѣ да основе своето величие върху справедливостьта. Тоя народъ, твърдъ, спокоенъ, безъ страсть, живѣе уединено и не подбужда войни, за да граби и краде. При все това той е всѣкога готовъ, като единъ човѣкъ да грабне оржжието и даже да образува една армия, ако нуждата го изисква."

Той грабна оржжието предъ моитѣ собствени очи и образува нѣколко армии, които изпрати на континента да се биятъ срещу германцитѣ, които заплашваха неговата свободна търговия и неговото величие. Нашитѣ военни, съ малки изключения, не вѣрваха, че е възможно Англия да образува голѣма армия отъ доброволци. Когато имъ говорѣхъ, че Съглашението ще победи, защото Англия ще му даде милионна армия, тѣ ме считаха за прекаленъ англофилъ или пъкъ съвсемъ незапознатъ съ военнитѣ работи. Въпросътъ, който най-често ми се задаваше бѣ, откѫде ще взематъ англичанитѣ кадри, за да образуватъ тая голѣма армия, и кой ще имъ даде време да я обучатъ? Разказвахъ имъ, че англійскиятъ народъ е много родолюбивъ и ще се отзове на поканата за доброволно влизане въ редоветѣ на новосформируващитѣ се армии; че той е просвѣтенъ и обученъ въ тѣлесната гимнастика, та ще може лесно да усвои методитѣ на военната дисциплина и изкуство; говорихъ имъ, че армията, която Англия държеше презъ мирно време, бѣ съставена отъ доброволци, които сѫ служили по 10 години, и всѣки отъ тѣхъ е станалъ способенъ да бѫде подофицеръ или фелдфебель въ бѫдещитѣ армии, и, следователно, стотици хиляди отъ тѣхъ ще могатъ да послужатъ за кадри на бѫдещитѣ нови армии. Колкото за специалнитѣ части, тѣхната многобройна флота ще имъ даде кадри за артилерийскитѣ и пионерни войски. Тъй като единъ добъръ морякъ е сѫщевре-

менно и добъръ артилеристъ и добъръ пионеръ. За кавалерията не ставаше дума; едно, защото пропорционално съ другитѣ войски англичанитѣ имаха една доста многобройна кавалерия и, друго, защото останалитѣ воюващи страни не притежаваха кавалерия, която да съотвествува на другитѣ войскови части.

Азъ ходѣхъ отъ паркъ на паркъ, гдето бѣха разположени новитѣ доброволци, наблюдавахъ тѣхнитѣ занимания, гледахъ ги, когато маршируваха, и все повече и повече се убеждавахъ въ непоколебимата воля на тоя великъ народъ да победи неприятеля си.

Банкеритѣ, търговцитѣ, индустриалцитѣ, за да насърдчатъ своитѣ хора да се записватъ въ новитѣ армии, не само имъ обещаваха да запазятъ тѣхнитѣ мѣста за следъ свършването на войната, но имъ даваха парични награди, било за издръжка на семействата, било за посрѣщане на свои лични нужди. Отвсѣкждe се правѣха усилия да се увеличи числото на доброволцитѣ. Едно нѣщо, което ми правѣше най-силно впечатление, бѣ публикуването на неблагоприятни новини отъ бойното поле. Когато на континента, особено на изтокъ, се мжчеха съ всички срѣдства да премълчаватъ или скриватъ истината, въ Англия, сякашъ, нарочно се публикуваха новини, отъ които се виждаше, че съглашенскитѣ войски сж разбити и отстжпватъ. Понѣкога отиваха до тамъ съ своята откровеность, щото караха чужденеца да мисли, че нарочно преувеличаватъ нещастията си, за да събудятъ своя народъ и да го накаратъ да прави по-голѣми жертви за въ полза на войната. Трѣбва да забележа още, че Англия е островъ, който се защищава отъ една могжща и непобедима флота; че отъ 1,000 години насамъ англичанитѣ не сж виждали неприятелски кракъ да гази земята имъ и да разрушава натрупанитѣ имъ богатства; че въ тѣхната история не единъ пжть неприятелтъ е ималъ въ началото успѣхъ, но следъ това пакъ е билъ побеждаванъ. Ето защо, въ Англия мжчно се създава паника. Лошитѣ новини не влияятъ тъй разрушително, както въ другитѣ страни, които живѣятъ при други условия. Неблагоприятнитѣ новини, прочее, стрѣскаха англичанина, но не го уплашваха или отчайваха. Когато да се въведе общата воинска повинность, английскиятъ печать най-много разпространяваше лоши новини отъ континента. Това караше нѣкои чужденци да предполагатъ, че военолюбцитѣ нарочно представляватъ положението на войскитѣ много по-лошо, отколкото е, за да накаратъ английския народъ да възприеме задължителната военна служба и да се прости съ доброволческата.

Нѣколко дни следъ прогласяването на общоевропейската война при мене се яви въ легацията председателтъ на балканския комитетъ г. Ноелъ Бъкстонъ, който ме запита, какво би могло да се направи, за да може и България да спомогне нѣщо за по-скорошното довършване на започнатата война, и по тоя начинъ да си върне загубенитѣ по Букурешкия договоръ земи. Отговорихъ му, че не е въ интересъ на българитѣ да се намѣсятъ веднага въ войната, но, когато настане благоприятенъ моментъ, тѣ трѣбва да застанатъ на страната на тия държави, които се биятъ за правата кауза и които въ миналото сж направили нео-

ценими заслуги на българското племе. Наистина, отношенията ни съ сърбитѣ сѫ още много натегнати, споменитѣ за кървавитѣ борби сѫ още много прѣсни, но ми се струва, че ние можемъ да отправимъ оржжието си срещу Турция, гдето почиватъ споменитѣ на 5 вѣковни страдания и безправди. По онова време за менъ бѣше немислимо България да отиде съ Германия и Турция и да вдигне рѫка срещу Русия, Франция и Англия. Ноелъ Бъкстонъ не бѣше русофилъ, но не можеше да си представи, какъ българитѣ ще отидатъ да защищаватъ турскитѣ интереси срещу Русия. Цѣлта на неговото дохождане при мене бѣше да узнае, срещу какви компенсации биха напустнали българитѣ своя неутралитетъ и биха се присъединили къмъ Съглашението, та да може по-скоро да се свърши войната. Азъ нѣмахъ никакви наставления отъ българското правителство, но на тоя въпросъ му отговорихъ: 1) за граница откъмъ Турция трѣбва да ни се даде линията Еносъ-Мидия, съгласно Лондонския договоръ; 2) откъмъ Гърция трѣбва да ни се остѫпи областьта Сѣресъ-Драма съ пристанището Кавала, както самъ Венезелосъ бѣше склонилъ преди Междусъюзническата война; 3) откъмъ Сърбия да се възстанови договорътъ отъ 1912 година; 4) откъмъ Румъния да ни се върне границата на Петроградския протоколъ отъ 1913 година. Тая формулировка се понрави твърде много на Бъкстона, и той я възприе съ радость. Веднага отправихъ до министъръ Радославовъ следнята шифрована телеграма:

Лондонъ, 11 августъ 1914 година.

Вчера дойде при менъ председательтъ на Балканския комитетъ, Бъкстонъ, и ми заяви, между другото, че ако България възприеме турскитѣ възгледи и имъ даде съдействие, въ Англия нѣма да остане ни единъ български приятель. Сега е време, прибави той, да спечелите изгубеното, защото Румъния, Гърция и Сърбия сѫ готови на отстѫпки за образуването на Балкански съюзъ. Като дългогодишенъ приятель на България, боя се да не би тя да остане безъ никаква печалба и да не загуби настоящата си. Понеже нѣмамъ никакви наставления по тоя предметъ, азъ, безъ да ангажирамъ правителството, му отговорихъ: „При създаденото миналата година положение неутралността се налага, като най-разумното и полезно срѣдство; но България не е противна на Балканския съюзъ, стига той да почива върху справедливостьта.“ На запитването му, съ какво би се удовлетворила България, азъ, за да избѣгна специфирането на граници и за да се облегна върху признато право, му казахъ: „Вземете за основа онова, което България имаше преди втората война, т. е. Лондонския договоръ, съ Петербургския протоколъ, съюзния договоръ между България и Сърбия, съ огледъ на едно естествено и удобно пристанище на Егейско море въ Солунъ, или около Солунъ, и вие ще имате едно искане умѣрено и предварително признато за такова отъ всичкитѣ европейски сили.“ Забележихъ, че г. Бъкстонъ говори не само отъ името на комитета, а и на нѣкои отговорни лица. Изх. № 458.

Маджаровъ.

По сѫщия въпросъ имахъ съ него и втора среща. Той се показа извънредно заинтересуванъ за сѫдбата на нашето отечество и ми поиска писмено горнитѣ четири точки. Загатна ми, че ще стане може би нужда да се отправи лично до България и да упражни тамъ своето познато приятелство къмъ българитѣ, за да накара правителството да си опредѣли по-скоро политиката. Той не

ми съобщи нищо за своята официална или официозна мисия, но, като знаехъ неговитѣ лични отношения съ Лойдъ Джорджъ и нѣкои отъ другитѣ министри, не можехъ да предполагамъ, че той ще замине за България безъ знанието и съдействието на английското правителство. На 1 септемврий получихъ отъ него отъ Фолкстонъ телеграма, въ която ми съобщава, че заминава за България, и азъ изпратихъ въ София следната шифрована телеграма, подъ № 476, съ дата 20 августъ 1914 година:

Министъръ Радославовъ.

Председателтъ на Балканския комитетъ Бъкстонъ ми съобщи, че заминава за България. Агенцията Ройтеръ систематически донася телеграми отъ Атина и Цариградъ, съ тенденция да се представи България нарушителка на неутралитета въ полза на Германия.

Вчера въ Форейнъ офисъ разбрахъ, че и нѣкои официални представители сж телеграфирали въ такава смисъль, безъ да посочатъ нѣкакви положителни доказателства. Обещаха ми, ако добиятъ такива, да ми ги съобщятъ. Гърция донѣкжде и Румъния се извинявали, че не помагатъ на Тройното съглашение, защото се боели отъ нападанието на България и Турция.

Маджаровъ.

Че Ноелъ Бъкстонъ отиваше въ България съ официална мисия се потвърдява отъ писмото на тогавашния министръ на мореплаването У. С. Чърчилъ, което самъ Бъкстонъ отпосле обнародва въ книгата си Balkan problems and European peace. (Балканскитѣ проблеми и европейския миръ). То има следното съдържание:

Лондонъ, Адмиралтейството — 31 августъ н. с. 1914 г.

Любезни Бъкстонъ,

Отъ твърде голѣмо значение за бждещето преуспѣване на балканскитѣ държави е да действуватъ тѣ заедно. Сега е моментътъ, за да се кове желѣзото. Само съ разпредѣлението на австрийскитѣ земи, които естествено принадлежатъ на балканскитѣ народи, ще може да се намѣри срѣдство за удовлетворението на законнитѣ нужди и ламтежи на всички балкански държави. Безъ да се заематъ австрийски земи, ни една балканска държава не ще може да се разшири, освенъ съ междуособна война. Но приложението на националния принципъ върху южнитѣ области на Австрия ще даде такива благоприятни резултати за балканскитѣ държави, щото споменътъ и последствията отъ по-прежнитѣ каранници биха могли да изчезнатъ за всѣкога.

Създаването на една Балканска конфедерация, която да обема въ себе си България, Сърбия, Румъния, Черна Гора и Гърция, достатъчно силна, за да играе сжщинска роля въ сждбинитѣ на Европа, би трѣбвало да бжде общиятъ блѣнъ на нейнитѣ народи. Резултатътъ на тая война не е съмнителенъ. Рано или късно Германия ще бжде огладена и бита. Австрия ще бжде разкжсана на своитѣ съставни части. Англия всѣкога е била въ края победителка, а Русия е непобедима. Англия е била приятель на всѣка една отъ християнскитѣ държави на Балканския полуостровъ презъ всичкото време на тѣхнитѣ борби и страдания. Тя нѣма какви свои собствени интереси да търси на Балканския п-овъ. Но съ своето богатство и сила тя ще подтикне и ще помогне на всѣка мѣрка, която се вземе, за да се създаде единъ силенъ съюзъ отъ християнскитѣ народи, такъвъ какъвто възтържествува въ първата Балканска война. Като действуватъ съвмѣстно и добросъвѣстно, балканскитѣ държави ще могатъ да играятъ една решителна роля и ще спечелятъ такива придобивки, каквито никога другъ пжть не ще имъ се представятъ. Съ разединението си тѣ само ще осждятъ себе си на взаимно самоизяждане безъ никаква полза или придобивка и, оставени сами на себе си, тѣ ще играятъ една съвсемъ нищожна роль въ сждбинитѣ на свѣта.

Желалъ бихъ да накарате вашитѣ приятели въ Гърция и България да разбератъ, колко блѣскавъ, но мимолѣтенъ е случая, който имъ се представя сега, и да ги увѣрите, че английското могжщество и постоянство не ще бждатъ пожалени, за да се направи всѣко справедливо усилие, което ще обезпечи силата и съединението на балканскитѣ народи.

Вашъ твърде искренъ

Уйнстънъ С. Чърчилъ.

Ноелъ Бъкстонъ бѣше твърде сполучливо избранъ за полуофициаленъ делегатъ на английското правителство. Той бѣше работилъ доста дълго време за въ полза на българитѣ. Азъ имахъ много такива случаи да се убедя, че цѣлото негово семейство е заинтересувано въ нашата кауза. Следъ Междусъюзническата война на 1913 година, когато цѣлиятъ свѣтъ бѣ се опълчилъ противъ насъ, Братя Бъкстонъ пишеха и говорѣха въ наша защита. Може да се каже, че цѣлото семейство се интересуваше отъ сждбата на България. Бащата, Съръ Томасъ Фауелъ Бъкстонъ, бѣ избиранъ нѣколко пжти за депутатъ и принадлежеше къмъ либералната партия, водена отъ Палмерстона и Гладстона. Майката, Леди Виктория, една твърде набожна и интелигентна жена, бѣ кръщелница на кралица Виктория и, като дъщеря на една отъ нейнитѣ почтени дами, бѣ имала случай да пропжтува Европа. Тѣ имаха 7 синове и три дъщери. Тримата отъ синоветѣ сж писали книги за България, но и останалитѣ се интересуваха за нашето отечество. Интересуваха се и сестритѣ. Правѣше ми впечатление, съ каква почить се носѣха къмъ майка си тия възрастни и женени синове и дъщери. Тѣ бѣха гостолюбиви и съ удоволствие посрѣщаха българитѣ. Стариятъ Бъкстонъ бѣше набоженъ човѣкъ. Едно отъ голѣмитѣ удоволствия за него бѣше да чете библията на своитѣ челяди и да иска мнението имъ върху прочетенитѣ текстове. Второто му удоволствие бѣ да служи на жена си, която отъ дълги години лежеше на едно мѣсто. Третото му удоволствие бѣше да разказва за Австралия, гдето бѣ го изпратилъ за губернаторъ Гладстонъ. Четвъртото му удоволствие бѣ да слуша за успѣха на България.

Но както другитѣ мисии (официални и официозни) не сполучиха, тъй не сполучи и мисията на Ноелъ Бъкстонъ. Той се бави доста време въ България. Получава обещания отъ разни страни, но България тръгна въ оня пжть, който най-малко бѣ износенъ за нея. Царь Фердинандъ, облегнатъ на военната сила и на Радославовата партия, заведе страната въ пропастьта. Народътъ въ болшинството си, макаръ и противенъ на тая политика, не можа да окаже никакво съпротивление, и тя се наложи на страната.

Забележихъ, че българското правителство се показва съвсемъ недовѣрчиво, и даже неприязнено настроено къмъ Русия. Отъ самия Форейнъ офисъ узнахъ, че въ София не скривали това си чувство и давали да се разбере, че, ако се яви Англия или Франция да преговарятъ съ Радославова, то тия преговори щѣли да представляватъ по-голѣма гаранция за България. Отъ едно частно писмо бѣхъ узналъ, че близки до правителството лица разпространяватъ слухове, че Англия била на мнение България да остане

до край неутрална, и че рускитѣ постѫпки не били одобрявани отъ пълномощнитѣ министри въ Англия и Франция. За да отблъсна това предположение, азъ изпратихъ на 3 августъ 1914 година следнята шифрована телеграма, подъ № 466, до министъръ Радославовъ:

Както съмъ съобщавалъ многократно, Англия не желае да фроасира Русия съ вземане инициативата на балканскитѣ работи, но азъ имамъ сериозни основания да вѣрвамъ, че рускитѣ предложения въ София иматъ симпатиитѣ и подкрепата на английското правителство. Съобщете, получавате ли редовно моитѣ депеши. Необходимо е, поради строгата цензура, следъ името си да прибавите титлата министъръ на външнитѣ работи. Азъ не съмъ получилъ шифрована телеграма отъ София близо месецъ.

Маджаровъ.

Преди да изпратя, обаче, тая шифрована телеграма, азъ бѣхъ ималъ разговоръ съ Съръ Ед. Грей, който бѣше ми казалъ, че, ако балканскитѣ държави не могатъ да образуватъ една обща група, тогазъ по-добре е при сегашнитѣ обстоятелства да останатъ неутрални. Той призна предъ мене, че, за да се осѫществи групировката, нуждно е Сърбия, Гърция и Румъния да направятъ на България териториални отстѫпки, толкозъ повече, че въ тая война Австро-Унгария ще бѫде победена и подѣлена, та тѣ ще могатъ да се обезщетятъ отъ нейнитѣ владения. Понеже Съръ Ед. Грей ми направи това заявление неофициално и само като приятель на България, азъ го помолихъ да вземе инициативата, защото ми се струваше, че безъ посрѣдничеството на Англия групировката на балканскитѣ държави мѫчно щѣше да стане. Той каза, че ще си помисли, обаче не взе самостоятелна инициатива, за да не фроасира Русия. Съдържанието на тоя разговоръ азъ съобщихъ въ София съ № 441 още на 31 юлий 1914 година, като предупредихъ правителството да не си прави оглушки, когато руситѣ говорятъ отъ името на своитѣ съюзници. На Съръ Ед. Грей казахъ, че не ми се вѣрва Румъния да влѣзе въ единъ Балкански съюзъ, преди да види, коя отъ двете страни ще бѫде победителка. — „Може да имате право“, отговори ми той, но Румъния има всичкия интересъ да се присъедини къмъ Тройното съглашение и да отиде срещу Австро-Унгария, гдето има да освобождава свои сънародници.“ — Вѣрно е това — отвърнахъ азъ, румънцитѣ биха отишли на драго сърдце срещу Австро-Унгария, но то ще стане само тогазъ, когато изчезне опасността за тѣхъ. Той се съгласи съ мене, че, ако не бѣше Букурещкиятъ миръ, и ако бѣше запазено Балканското съглашение, Австро-Унгария не би се решила да нападне Сърбия. Презъ 1912 година тя имаше повече причини да се нахвърли на Сърбия, но ако тогазъ тя се показа отстѫпчива, причината бѣше силата, която се прояви у балканскитѣ народи при разгромяването на Турската империя. Признавамъ, казахъ азъ на английския министъръ, че българитѣ направиха фатални грѣшки, но по-малки ли бѣха грѣшкитѣ на Румъния, Сърбия и Гърция? Букурещкиятъ договоръ е не само една грѣшка, то е едно престѫпление. Съръ Ед. Грей ме слушаше съ внимание, и макаръ неговото всѣкога спокойно лице да не издаваше ясно одобрение или неодобрение, но азъ чувствувахъ, че той ми симпатизира, и че той признава до-

нѣкжде правотата на моитѣ думи, че той ще направи нѣщо да се отстрани тоя договоръ. Видѣхъ, че му стана особено приятно, когато му казахъ, че ако бѣхъ български военачалникъ, щѣхъ да имамъ за идеалъ да поведа войскитѣ си къмъ Цариградъ заедно съ английскитѣ, рускитѣ и французкитѣ войски. — „Да“, каза ми той въ заключение, „когато вашитѣ войници тръгнатъ заедно съ нашитѣ и съ рускитѣ, Вие не само ще станете една голѣма държава, но ще изплатите единъ исторически дългъ къмъ Вашитѣ освободители.“

Азъ вѣрвахъ на тия пророчески думи, защото тѣ изразяваха и моитѣ чувства и моитѣ убеждения. Догдето войната бѣше още въ първата си стадия, азъ настоявахъ предъ българското правителство да запази неутралитета, но не такъвъ, какъвто то пазѣше, но единъ неутралитетъ, който да свидетелствува, че симпатиитѣ на България сж съ Съглашенскитѣ сили, а не съ Германия и Турция. Неутралитетътъ бѣше нужденъ по две причини: 1) да се оцени, както трѣбва, нуждата отъ българска помощь, и 2) да не се изтощава нашата страна въ дълготрайна война.

Но неутралитетътъ, който прогласи правителството на царь Фердинанда не бѣше такъвъ, какъвто изискваха интереситѣ на нашето отечество. Дали имаше нѣкое тайно споразумение съ Германия по онова време, азъ не знаехъ, но нѣкои действия на българскитѣ власти даваха поводъ на чужденцитѣ да подозиратъ, че то е ангажирано съ Централнитѣ сили и чака само благопориятния моментъ, за да се намѣси въ войната противъ Съглашението. Престореното изкупуване на „Гьобенъ“ и „Бреслау“ тури Турция още посилно въ ржцетѣ на Германия. За всички стана ясно, че Турция ще върви съ Централнитѣ сили. Прехождането на турскитѣ министри Талаатъ бей и Халилъ бей до София и Букурещъ показваше, че Турция се готви за една война. Но както всѣкога, тъй и тоя пжть, турскитѣ държавници прибѣгнаха до ориенталски срѣдства. Вмѣсто да излѣзатъ явно и открито за Германия, тѣ отправиха претенциитѣ си срещу Гърция, която водѣше тогазъ единъ видъ съглашенска политика. Тѣ поискаха за себе си островитѣ Хиосъ и Митилинъ, а за България пристанището на Кавала. Около това време бѣха заминали презъ България за Цариградъ съ специаленъ тренъ 600 германски войници и офицери. Английскиятъ пълномощенъ министъръ въ София бѣше натоваренъ отъ своето правителство да протестира предъ министъръ Радославовъ за тоя неприятелски актъ. Българското правителство бѣше отговорило тоже съ вербална нота, отъ която получихъ и азъ копие. Когато отидохъ при държавния подсекретарь Съръ Артъръ Николсонъ да узная, споредъ наставлението на министъръ Радославовъ, дали неговиятъ отговоръ е полученъ въ Форейнъ офисъ, разбрахъ отъ него, че английската легация въ София е изпратила само едно много съкратено извлѣчение отъ тая нота, на която въ Форейнъ офисъ не бѣха обърнали достатъчно внимание. На неговата забележка, че българското правителство можеше да бжде по-внимателно, когато отпуща специални тренове на нѣмци, които заминаватъ групово за Цариградъ, азъ отговорихъ: „Да, можеха и

трѣбваше да бѫдатъ желѣзнопѫтнитѣ власти по-внимателни, но имайте предъ видъ: 1) че специалниятъ тренъ е билъ поисканъ отъ една добре позната експедиторска кѫща, когато 600-тѣ нѣмци сѫ били още въ Румъния; 2) че сѫщитѣ нѣмци сѫ пѫтували презъ Румъния, тоже съ специаленъ тренъ, а въ България не можеха да предполагатъ, че Румъния ще отиде да наруши по единъ флагрантенъ начинъ своя неутралитетъ; 3) пѫтуващитѣ нѣмци сѫ били облѣчени въ цивилно облѣкло и сѫ били снабдени съ редовни паспорти, следователно, българскитѣ власти не можеха само по едно подозрение да ги върнатъ назадъ". Възползувахъ се отъ тоя случай да кажа на Съръ Ар. Николсонъ, че отговорността на България (ако има отговорность) е несравнено по-малка, отколкото е отговорността на Румъния, която отъ една година насамъ е галеното дете на Съглашението. Съръ Ар. Николсонъ се усмихна и ми отговори съ едно голѣмо спокойствие: „Зная, че Ви е мѫчно за миналото, но обърнете вниманието на вашето правителство да бѫде по-предпазливо . . . Ние имаме сведение, че се прекарватъ презъ България за Турция германски военни материали." Азъ го прекѫснахъ, като прибавихъ: които минаватъ понапредъ презъ Румъния. Това, сякашъ, се хареса на Съръ Артъръ, и той ми отговори: „Но оставете въпроса за Румъния, тукъ се касае въпросътъ за България, която има нужда да запази симпатиитѣ и благоволението на Съглашението". И като каза това, взема отъ писалището си една депеша отъ Петроградъ и, преди да ми я прочете, забележи, че прави това съвсемъ повѣрително. Въ тая депеша се казваше, че Англия, Франция и Русия се задължаватъ въ случай на победа да обезщетятъ България откъмъ Сърбия и Гърция, а, ако нѣкой отъ другитѣ съседи (напр. Турция) се намѣси въ войната противъ Тройното съглашение, обезщетението ще се увеличи и откъмъ тая страна. Сърбия и Гърция ще се компенсиратъ отъ другаде. Следъ това Съръ Артъръ ми говори на дълго за ползитѣ, които ще извлѣче България, ако запази благосклоненъ неутралитетъ или ако се присъедини явно къмъ Тройното съглашение. Между другото, той ми каза: „Имайте предъ видъ, че Германия и Австро-Унгария ще бѫдатъ победени. Ние ще продължаваме войната до край и ще ги изтощимъ." Моятъ отговоръ бѣше, че българскиятъ народъ, колкото реалистъ да е, все държи за морала. Признавамъ, че се води у насъ една опасна агитация въ полза на Централнитѣ сили, но не ми се вѣрва, че българскиятъ народъ ще тръгне противъ Русия и нейнитѣ съюзници. Царь Фердинандъ знае това и нѣма да го поведе въ такава посока. Вѣрно е, че има огорчение отъ миналата политика на Русия, но едно сѫдбоносно решение, каквото е това за война, не може да се основе на личнитѣ раздразнения. Грѣшки има и отъ дветѣ страни, но дойдоха събития, които много лесно ще поправятъ и дори изличатъ следитѣ имъ. Грѣшки ставатъ и сега. Французкиятъ печатъ и днесъ, когато неприятелтъ е на вратата предъ Парижъ, поддържа тезата, че Букурещкиятъ договоръ трѣбва да се запази непокѫтнатъ. „Съгласете се, че това дразни и подпомага нѣмската пропаганда." Като примѣръ му посочихъ една статия въ офици-

оза в. „Le Temps“, и той обеща да я прочете, но прибави: „Лекомислено е, наистина, да се защищава въ днешно време силата на Букурещкия договоръ.“

По-нататъкъ разговорътъ се простна върху поведението на Турция. Съръ Артъръ считаше младотурцитѣ за орждие на нѣмцитѣ, и затова вѣрваше, че тѣ ще се впустнатъ въ нѣкоя авантюра, особено, когато видятъ, че Германия е спечелила нѣкоя голѣма победа. Възползувахъ се отъ случая да му кажа, че мируването на България е най-добрата гаранция за мируването на Турция. Той даваше по-голѣмо значение на турската военна сила, отколкото азъ давахъ. Споредъ него, турцитѣ щѣли да започнатъ едно нападение срещу Гърция, но понеже това не може да стане по море, тѣ ще искатъ да минатъ презъ наша територия, и ме запита: „ще се съгласи ли Вашето правителство на подобно нѣщо“? Азъ му отговорихъ, че макаръ да не обичамъ гърцитѣ, но да позволимъ на турцитѣ да минатъ презъ наша територия, ще означава да напустнемъ за всѣкога Западна Тракия и нашиятъ изходъ на Егейското море. Това е невъзможно. „Но мога ли да зная“, запитахъ азъ, „защо Съглашението е толкова много загрижено за Гърция?“ Съръ Артъръ ми отговори: „Не е тукъ въпросъ за Гърция, а за общото положение на Балканитѣ. Всѣко турско движение, противъ когото и да е отправено, ще означава изпълнението на единъ нѣмски планъ. Младотурцитѣ играятъ въ ржцетѣ на нѣмцитѣ; следователно, всѣко тѣхно движение ще бжде отправено противъ насъ. Поне тъй ще да бжде, догдето трае войната. Затова българитѣ не трѣбва да тълкуватъ нашето застжпничество като особено покровителство на Гърция. Ние ще се застжпимъ и за Васъ, но Вие не трѣбва по никой начинъ да се подавате на нѣмскитѣ обещания. България може да спечели само съ приятелството на Съглашенскитѣ сили.“

Отъ цѣлия разговоръ, който имахъ съ Съръ Артъръ, разбрахъ, че Съглашението много държи за приятелството на България и е готово да направи голѣми концесии, за да го придобие. Но зависѣло отъ насъ да го спечелимъ, и то не съ голѣми жертви. Ние бѣхме неизбѣжни за отварянето на Дарданелитѣ и на Босфора. Азъ дадохъ увѣрение на Съръ Артъръ, че България не ще отиде съ нѣмцитѣ: „Каквото мнение и да имате за царь Фердинандъ, но азъ го считамъ за уменъ човѣкъ и мисля, че нѣма да се реши да опропасти преди всичко себе си, а следъ това и държавата, като се хвърли въ ржцетѣ на нѣмцитѣ. И азъ като Васъ вѣрвамъ твърдо, че въ края на краищата Германия ще бжде победена. Може ли царь Фердинандъ да бжде толкова непредвидливъ, та да не разбере, че Германия не може да победи свѣта, а свѣтътъ е противъ нея.“ Съръ Артъръ остана доволенъ отъ моитѣ изявления и пожела дано тѣ проникнатъ и въ душитѣ на българскитѣ управници. Той ми благодари отъ името на английското правителство.

За тая среща изпратихъ въ министерството на външнитѣ работи въ София следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 26 августъ 1914 година.

Министру Радославову.

Снощи при срещата си съ държавния подсекретарь разбрахъ, че пълниятъ текстъ на вашия отговоръ по английската вербална нота не е доставенъ въ Форейнъ офисъ, затова му предадохъ едно копие отъ телеграмата Ви до мене. — Съръ Артъръ Николсонъ ми говори на дълго върху ползитѣ, които ще извлѣче нашата страна, ако запази строгъ неутралитетъ, но прибави, че имали сведения за прекарване на военни припаси презъ България за Турция, а това действувало раздразнително. Посочи ми съвсемъ повѣрително и лично нѣкои документи, отъ които се вижда, че Тройното съглашение се задължава при строгъ или благосклоненъ неутралитетъ да обезвреди териториално България. На запитванията му отговорихъ категорически, че България ще запази своя неутралитетъ и нѣма да допустне чужда войска да мине презъ територията ѝ. Сѫщиятъ ми съобщи, че Гърция е направила сериозни отстѫпки на Турция по островитѣ, но, ако последната е решена да участвува въ голѣмата война, нѣма да ги приеме. Азъ съмъ толкова много убеденъ, че България не мисли да предприема какви да били неприятелски действия срещу Англия, Франция и Русия, щото въ заявленията си по тоя въпросъ съмъ твърде категориченъ и не оставямъ мѣсто нито за двоумение, нито за повръщане назадъ. Ако сполучимъ да повърнемъ загубеното само съ неутралность, заслугата ще бѫде неоценима. Но краятъ на войната трѣбва да ни завари силни. Изх. № 489.

Маджаровъ.

Бѣхъ приготвилъ и единъ дългъ рапортъ въ смисълъ на горнитѣ обяснения, но не можахъ да го изпратя, защото пощенскитѣ съобщения бѣха вече съвсемъ объркани, и се побояхъ, да не би да изпадне въ ржцетѣ на нѣкоя отъ воюващитѣ страни, а пъкъ Съръ Артъръ бѣ ме предупредилъ, че нѣкои отъ неговитѣ съобщения иматъ не само повѣрителенъ, но и личенъ характеръ.

На 16 и 17 имахъ среща съ французкия посланикъ Камбонъ и руския графъ Бенкендорфъ. Французкиятъ за пръвъ пѫть ми заговори, че съ Букурещкия договоръ надъ България е извършена една голѣма неправда, и че е време вече да се направятъ известни компенсации, ако Тройното съглашение желае да зацарува истински миръ на Балканския п-въ. Следъ това г. Камбонъ ме запита, какво ще бѫде поведението на България по отношение на Турция, която сега е въ ржцетѣ на Германия? Отговорихъ му, че нашето желание да бѫдемъ въ добри отношения съ турцитѣ почива не върху договора, а върху факта, че трѣбва да бѫдемъ добри поне съ едного отъ нашитѣ съседи. — „Когато Сърбия и Гърция, па и Румъния деклариратъ предъ цѣлъ свѣтъ, че иматъ споразумение помежду си за съвмѣстно действие, и то съ цель да държатъ България въ онова унизително положение, което ѝ създаде Букурещкиятъ договоръ, единствена Турция бѣ, която показа симпатии къмъ насъ и желаеше да свърже приятелство. Но това не ще каже, че ние бихме отхвърлили друго приятелство и по-здраво и по-полезно за насъ.“ „Но мене ми съобщаватъ, прекѫсна ме последниятъ, че д-ръ Генадиевъ не само е говорилъ за съюзъ съ Турция предъ разни лица, но и като тръгналъ за София, вземалъ съ себе си министъръ Тошевъ, който споредъ обясненията на тамошния германски посланикъ, носѣлъ съ себе си подписанъ отъ великия везиръ договоръ, за да бѫде подписанъ и отъ вашия министъръ-председатель.“ Това ме смути и разсърди. Азъ по ни-

кой начинъ не можехъ да повѣрвамъ, че българското правителство ще отиде да сключва договоръ съ Турция, и казахъ на г. Камбона, че ако вѣрваме на вестницитѣ, турскитѣ войски отдавна сѫ минали нашата граница и сѫ завзели нѣколко наши градове; но менъ не се вѣрва българското правителство да поведе подобна политика. Доколкото ми е известно, г. Генадиевъ се връща отъ своя воаяжъ дьо носъ. Нѣма защо да го товарятъ съ мисията да сключва тайна конвенция, когато Талаатъ паша бѣше въ София не преди много време.

Г. Камбонъ като че ли се съгласи съ мене и каза, че германскиятъ посланикъ въ Цариградъ е, който най-много говорѣлъ за тая тайна конвенция. По-нататъкъ той ми говори за авантюристическото поведение на Турция: „турцитѣ сѫ станали прекалено надменни; еднъжъ тѣ се хвалятъ, че ще навлѣзатъ въ Кавказъ; другъ пѫть, че ще отидатъ въ Египетъ; трети пѫть, че ще се настанятъ въ Солунъ, но единъ день жестоко ще си изпатятъ . . . За насъ е важно Вие да не ги подкрепите, а инакъ ще можемъ да се разправимъ съ тѣхъ". Отъ него разбрахъ, че затварянето на чуждитѣ пощенски писалища и унищожението на капитулациитѣ по такъвъ едностранчивъ и бруталенъ начинъ е много раздразнило Съглашенскитѣ правителства. Азъ се възползувахъ отъ случая и му казахъ, че ако нашата граница бѣше на Еносъ—Мидия, както бѣ я опредѣлилъ Лондонскиятъ миренъ договоръ, турцитѣ не щѣха да бѫдатъ сега тъй предизвикателни. Какво може да направи сега една отслабена и унижена България? „А можете да направите много", отвърна г. Камбонъ. „Престанете да ги насърдчавате и да имъ помагате, и тѣ веднага ще се умирятъ."

Азъ отново увѣрихъ г. Камбонъ, че нито нашитѣ интереси, нито нашето достойнство ще ни позволятъ да пропустнемъ турскитѣ войски презъ наша територия. Ако ще отмъщаваме на гърцитѣ, ще си отмъстимъ, безъ да изложимъ страната си на чужда окупация. Само турцитѣ иматъ интересъ да разпространяватъ подобни новини.

На другия день видѣхъ руския посланикъ графъ Бенкендорфъ, който ме посрещна съ думитѣ: „Младотурцитѣ сѫ полудѣли, но ще си изпатятъ зле. Нека се надѣваме, че българитѣ не ще ги подкрепятъ въ тая имъ лудория. Та и защо ще ги подкрепите? Тройното съглашение единодушно признава, че България е онеправдана, и ще направи всичко, за да я компенсира. Но трѣбва да знаете, че още се пръскатъ слухове, какво България била готова да пропустне турски войски презъ своята територия. Гледайте да не свързвате сѫдбата си съ Турция, защото ще изложите отечеството си на голѣми опасности. Зная, че Вие, българитѣ, сте много оскърбени, но сега е време да възстановите правата си съ мѫдрость и умѣреность." Когато го увѣрихъ, че е невъзможно да пропустнемъ турски войски презъ наша територия, той се зарадва и каза, че, ако турцитѣ направятъ нѣкоя глупость (както е твърде възможно), то ние ще можемъ да очакваме териториални отстѫпки и откъмъ Турция.

Стана дума за моето заминаване за Петроградъ, и азъ изказахъ страхъ, да не би тамъ да не бѫда тъй добре поставенъ,

както съмъ въ Лондонъ. Графъ Бенкендорфъ ми каза: „Вие ще бждете много добре приети въ Петроградъ. Азъ ще телеграфирамъ на нашия министъръ, когато тръгнете. г. Сазоновъ понѣкога се сърди, но той е честенъ човѣкъ и обича истината. Той желае да има работа съ честни и откровени хора. Съ своята прямота е спечелилъ довѣрието на императора. Азъ Ви познавамъ отъ $2^1/_2$ години и ще Ви кажа, че всичко, което до сега сте ми съобщили, е било истина. Азъ съмъ убеденъ, че ще имате успѣхъ въ Петроградъ, стига политиката на Вашето правителство да бжде ориентирана къмъ Тройното съглашение. Славянската идея не е загубила значението си въ Русия. Въ сегашната война тя стои на първо мѣсто."

Опитахъ се да изпратя рапортъ въ София, но анархията въ пощенскитѣ съобщения продължаваше. По тая причина се задоволихъ съ следната шифрована телеграма:

Лондонъ, 18 септемврий 1914 година.

Министръ Радославовъ.

Въ срещата си съ французкия и руския посланици и двама ми говорихa въ категорична форма за компенсациитѣ, които България трѣбва да добие следъ сегашната война. Последнитѣ действия на Турция сж произвели дълбоко негодуване у Тройното съглашение, и макаръ да не го изказватъ високо, но се готвятъ да имъ отвърнатъ при първия удобенъ случай. Ако България може да покаже, че, благодарение на нейнитѣ усилия, Турция е останала неутрална, заслугата ще бжде многозначеща, и нашето право за компенсация ще бжде разширено. Азъ отговорихъ на двамата въ смисълъ на декларацията, която направихъ въ Форейнъ офисъ преди 3 седмици (гледай № 489).

По всичко се вижда, че войната ще бжде дълга и изтощителна, затова, който запази или уголѣми силитѣ си, ще използува най-добре обстоятелствата. Изх. № 559.

Маджаровъ.

Българското правителство, обаче, не скриваше своитѣ симпатии къмъ Турция. Това караше правителствата на Съглашенскитѣ сили да действуватъ твърде енергично въ София. Нѣкои отъ тѣхнитѣ представители предупредиха не само президента Радославовъ, но и царь Фердинанда да не се поддаватъ на германското влияние и, ако не желаятъ да се присъединятъ къмъ Съглашението, поне да запазятъ единъ строгъ неутралитетъ. Азъ не можехъ да знамъ точно, какво сж вършели въ България, но официалнитѣ сведения на английското правителство бѣха тъй категорични за пропущане на германски муниции и войници за Цариградъ, че се намирахъ въ едно твърде деликатно положение. По едно време азъ самъ започнахъ да се съмнявамъ въ истинността на българскитѣ опровержения. Наистина, официалнитѣ съобщения отъ София предавахъ на Форейнъ офисъ и на лондонскитѣ вестници, но чувствувахъ вече почвата разклатена. Моитѣ лични изявления можеха да станатъ причина да загубя и довѣрието, съ което се ползувахъ предъ англичанитѣ, затова станахъ по-въздържанъ. Но не губѣхъ вѣрата си, че българското правителство ще се отвърне отъ германското влияние и ще остави българската държава да тръгне по естествения си пжть, който щѣше да й донесе величие и слава.

Отъ Лондонъ до Петроградъ.

На 28 августъ 1914 година получихъ шифрована телеграма отъ министъра на вѫтрешнитѣ работи д-ръ Радославовъ, съ която ме питаше, бихъ ли се съгласилъ да приема поста пълномощенъ министъръ въ Петроградъ. Телеграфопощенскитѣ съобщения бѣха толкова забъркани, щото горната телеграма бѣше пѫтувала цѣли четири деня, догдето достигне до Лондонъ. Азъ отговорихъ, че предпочитамъ поста въ Лондонъ, но, ако българското правителство намира, че при днешнитѣ обстоятелства и при моитѣ познати политически възгледи азъ бихъ билъ по-полезенъ въ Петроградъ, отколкото въ Лондонъ, приемамъ новия постъ. Той бѣ опразднен отъ генералъ Радко Димитриевъ, който още при започването на войната бѣ си подалъ оставката, за да постѫпи като доброволецъ въ редоветѣ на руската армия. Азъ знаехъ, че моето положение въ Петроградъ ще бѫде по-мѫчно отколкото въ Лондонъ, но си мислѣхъ, че, ако сполуча да вкарамъ България въ съюзъ съ Съглашенскитѣ сили, или поне да остане неутрална, азъ ще имамъ голѣма заслуга къмъ своето отечество.

Преди да отговоря въ София, отидохъ въ Форейнъ офисъ и съобщихъ на Съръ Ед. Грей за получената телеграма. Той ми изказа съжаленията си, загдето ще напустна Лондонъ, но прибави: „Ако вие вѣрвате, че ще можете да повлияете на Вашето правителство да поведе една по-опредѣлена политика, Вие ще направите голѣмо добро и на България и на Европа. За сега запазете една строга неутралность, но, когато настѫпи благоприятниятъ моментъ, ще трѣбва да се опредѣлите на страната на Съглашението. Нѣколко време победата ще люшка ту къмъ една, ту къмъ друга страна, но най-после ще победи оня, съ когото е силата на цѣлия свѣтъ.“ Следъ това съобщихъ на Съръ Ед. Грей, че, ако не получа въ скоро време своето отзователно писмо, азъ ще тръгна за Петроградъ, и моятъ замѣстникъ ще може да го представи на краля. Трѣбва да кажа, че въ Англия при представянето на довѣрителнитѣ и отзователнитѣ писма не се прави голѣмъ шумъ, както е, напр., въ малкитѣ страни.

Видѣхъ и руския посланикъ, който ме насърдчи твърде много да приема новия постъ. Каза ми, че ако отида въ Петроградъ, почвата ми е приготвена, тъй като министъръ Сазоновъ ме познава лично и има най-добро мнение за моята искреность и коректность. Помоли ми се даже да му се обадя, преди да тръгна, защото щѣлъ да ми повѣри единъ важенъ пакетъ за руското външно министерство. — „Понеже германски параходи кръстосватъ Северното море и претърсватъ чуждитѣ параходи, единъ руски куриеръ би се изложилъ на обискъ и ограбване, а Вие, като представитель на една неутрална държава, не рискувате подобно нѣщо.“ Азъ му заявихъ, че ще ми бѫде приятно да услужа съ нѣщо на посолството и ще взема всички грижи, за да бѫде пакетътъ предаденъ по принадлежность.

На 15 септемврѝий получихъ по телеграфа указа, съ който се назначавахъ отъ 1 септемврѝий за пълномощенъ министъръ въ

Петроградъ. Азъ трѣбваше вече да напустна Англия, въ която прекарахъ и весели и скрѣбни минути.

Макаръ единъ малъкъ народъ да не може да подражава на единъ голѣмъ народъ, какъвто е английскиятъ, който е извънредно богатъ, който има едно неприкосновено географическо положение, на който климата се различава твърде много отъ континенталния, който притежава една вѣковна опитность въ цивилизацията, но при все това всѣки българинъ, който посети, а особено, който поживѣе въ тая страна, трѣбва да извлѣче полза за себе си и за отечеството си. Тамъ ще научи, какъ се пази личната свобода, имотната неприкосновеность и силата на закона. Въ Англия хората говорятъ не само за право, но и за длъжности. Сждилищата действуватъ бързо и безпристрастно. Полицията не знае партизанство и дѣлене на класи. Голѣма часть отъ обществените функции се изпълняватъ безплатно отъ богати и опитни хора. Всѣки единъ, който е спечелилъ или наследилъ богатство, счита го за длъжность да предложи на обществото умението на труда си. Въ Англия патриотизмътъ е общепризнато качество. Да защищаващъ отечеството е свещена длъжность. Нѣма другъ народъ, който би далъ 3,000,000 и повече доброволци, както направи английскиятъ въ голѣмата война. Англичанитѣ се учатъ да управляватъ още отъ училищната скамейка, но не по произволъ, а съгласно законитѣ и правилницитѣ. Справедливость и безпристрастие се проявяватъ даже въ играта, когато се опредѣля, кой е надвилъ, и кой е спечелилъ повече. Да се запазятъ честьта и интереситѣ на Англия сж съгласни даже най-крайнитѣ партии. Англия награждава своитѣ чада, които сж се отличили въ войнитѣ или въ гражданската служба, безъ да ги пита, на коя религия, или на коя партия принадлежатъ. Макаръ Англия да минава за много аристократическа страна, и макаръ аристокрацията чрезъ камарата на лордоветѣ и чрезъ богатствата на голѣмитѣ земевладѣлци да упражнява голѣмо влияние въ управлението и сждбинитѣ на страната, но не сж затворени вратата на кой да билъ англичанинъ отъ просто и бедно произхождение да достигне най-високото стжпало на отличие и слава. Лордъ Киченеръ и лордъ Робертсъ, двама отлични полководци, сж се вдигнали отъ най-долното стжпало. Сжщото и съ нѣкои отъ министритѣ председатели: Аскуитъ, Лойдъ Джорджъ и др. не сж отъ аристократическо семейство. Лойдъ Джорджъ е билъ едно сираче на бедни родители, но това не му попрѣчи въ време на войната да играе най-важната роля. Но когато Л. Джорджъ се вдигна отъ уелшката колиба и влѣзе въ министерския дворецъ на Даунингъ Стритъ, той не отиде да събаря издъно родовата аристокрация и богатата класа, а си послужи съ тѣхъ, за да доизкара войната до победоносенъ край. Колко лордски богаташки синове загинаха въ войната! . . . Почти половината отъ министритѣ загубиха най-близки хора. Имаше мнозина, които мислѣха, че Англия е застарѣла и затлъстѣла и, следователно, предназначена да свърши като Римската империя. Но останаха излъгани. Това, което се нарича английска аристокрация, не прилича на онова, което е било нѣкога въ други страни. Не съмъ правѣлъ точна смѣтка, но моя

да кажа, безъ страхъ да сгрѣша, че въ Англия има съразмѣрно съ населението най-малко чиновници, които да се хранятъ отъ държавната и общинската каси. И за това въ изборитѣ правителственото влияние е тъй слабо. Тамъ, гдето чиновничеството е многобройно, и гдето гражданственостьта е слаба, правителството е много силно, и ако бѫде и безскрупулно, то ще има всѣкога превесъ въ изборитѣ, безъ да се ползува съ довѣрие на болшинството. Азъ мога да кажа, че никога въ тая страна не се е гледало съ съчувствие къмъ чиновническия бюрократизъмъ. Англичанинътъ не обича да се бъркатъ въ частнитѣ му работи, затова той най-малко е обезпокояванъ отъ полицията, отъ администрацията, отъ закона.

Но конфискацията, която направи английското правителство презъ последната война надъ имотитѣ на ония чужди поданици, на които държавитѣ бѣха се били срещу Англия, е въ пълно противоречие съ справедливостьта, и ще даде резултати съвсемъ противоположни на очакванитѣ. До скоро влагането на пари въ английскитѣ банки се считаше за най-сигуренъ пласиментъ, но не зная, дали занапредъ чужденцитѣ не ще се предпазватъ да влагатъ паритѣ си въ една държава, гдето могатъ да изчезнатъ още при първия знакъ за война съ неговото отечество. Тоя прецедентъ ще докара други още по-страшни: нашедствуващитѣ армии да ограбятъ всичко отъ мѣстнитѣ жители.

Английскиятъ народъ не обича празднитѣ приказки по улицитѣ и кафенетата. Въ Лондонъ никой не се спира по улицата да приказва. Всички сѫ заняти и тичатъ къмъ дюкянитѣ, фабрикитѣ или кѫщитѣ си. Даже въ тъй нареченитѣ tea rooms (чайни) отиватъ хората да закусватъ, но не да прекарватъ времето си. По тая причина както Лондонъ, тъй и другитѣ градове сѫ мрачни, почти пусти въ праздниченъ день и следъ 9 часа вечерь. Въ Италия, Испания, даже Франция съвсемъ иначе стоятъ работитѣ.

Започнахъ да се готвя за пѫтуване. Най-кѫсото съобщение за Русия бѣше презъ Норвегия, Швеция и Финландия; но то бѣше неудобно и трудно. Установено бѣ отъ скоро, и то само като временно срѣдство, бѣше свързано и съ голѣми опасности, тъй като ставаше съ малки параходи и подъ надзора на флотитѣ отъ двете воюващи страни: Англия и Германия. За да се скѫси, колкото е възможно, морското пѫтуване, параходитѣ циркулираха само между Ню-Кясълъ и Бергенъ. Въ края на септемврий азъ съ домашнитѣ си тръгнахъ по желѣзницата къмъ Ню-Кясълъ, гдето пристигнахме вечерьта късно, а посрѣдъ нощь малъкъ норвежки параходъ напустна английския брѣгъ и се отправи за Норвегия. Параходътъ бѣ напълненъ съ пѫтници, между които нѣколко японци. Тѣ щѣха да отидатъ въ своето отечество презъ Сибиръ. Защо бѣха избрали тоя заобиколенъ пѫть, не зная, но отъ онова, което видѣхъ, убедихъ се, че тия островитяни не можеха да понасятъ морскитѣ вълни и се измѫчваха презъ всичкото време на пѫтуването. Ние казваме, че българинътъ не обичалъ *дърво безъ коренъ*; ами японцитѣ, които всѣки день гледатъ морето и сѫ чудни моряци, и тѣ не могатъ да изтърпятъ морската болесть. Тѣ се мѫ-

чеха даже повече отколкото другитѣ пѫтници. Германия и Русия, макаръ да сѫ континентални държави, можаха да си създадатъ чудесни моряци. Азъ имахъ само едно безпокойствие: да не бѫдемъ заловени отъ нѣкой германски крайцеръ, който при претърсването да намѣри руския пакетъ. Менъ не бѣше известно, какво съдържа тоя пакетъ, но все щѣше да бѫде неприятно, ако попаднѣше въ германски ржце. На разсъмнуване и по срѣдъ морето даде се знакъ отдалече за спиране на параходчето. Всички пѫтници се смутиха, защото не знаеха, на какво нещастие се излагаха. Но следъ десетина минути разбрахме, че сме подъ заповѣдитѣ на единъ английски крайцеръ, който ни държа половинъ часъ всрѣдъ морето, догдето се удостовѣри, че пѫтуваме отъ Англия и че не носимъ нищо подозрително.

Пѫтуването отъ Ню-Кясълъ до Бергенъ трая близо 20 часа. Когато се приближавахме къмъ Норвежкия брѣгъ, всички неприятности и страхове изчезнаха у пѫтницитѣ. Морето утихна и стана гладко. Никакво клатене на параходчето. Всички бледни и болни пѫтници излѣзоха отъ кабинитѣ и, сякашъ, възкръснаха отъ гроба. Каква чудесна гледка представляватъ тъй наречените фиорди! Параходчето се хлъзгаше между гори отъ скали, които представляватъ най-разнообразнитѣ фигури, които природата може само да извая. Правѣлъ съмъ много пѫти водни пѫтешествия: плувалъ съмъ по Темза, по Дунава, по Босфора, по Нева, наслаждавалъ съмъ се на китнитѣ имъ брѣгове, но това, което представляватъ фиордитѣ, е нѣщо съвсемъ друго. То не е само хубаво, приятно, то е тайнствено, фантастично, чудесно. При всичкитѣ завивания на парахода предъ нашитѣ очи се представляваше нѣщо ново, невидено никога въ живота ни. Всички пѫтници — а въ това малко параходче имаше представители почти отъ всички части на свѣта — бѣха се захласнали въ тая чудна гледка, и не забележихме, какъ се промъкнахме до пристанището.

Бергенъ е рибарски градъ съ 75,000 жители. Но има такава хубава уредба, която ни зачуди още при излизанието ни отъ парахода. На брѣга стоеха нѣколко жени, облѣчени като сестри милосердни, които, щомъ пристигне нѣкой параходъ, бързатъ да услужатъ на пѫтницитѣ, като имъ дадатъ всички нуждни сведения, било по митническата служба, било за хотелитѣ, за гостилницитѣ, за желѣзницитѣ и пр. Тѣ знаятъ най-малко 2 чужди езика. Благодарение на тия *обществени служителки*, пѫтникътъ, макаръ да не знае норвежски, не посрѣща никакви мѫчнотии и не влиза въ стълкновение нито съ хамалитѣ, нито съ каруцаритѣ, нито съ хотелиеритѣ.

Още сѫщата вечерь можеше да тръгнемъ за Християния, но за да видимъ тая хубава и благоустроена страна, отложихме пѫтуването си съ утренния тренъ. Слѣзохме въ единъ дървенъ, но чистъ хотелъ, съ цени твърде умѣрени. Въ Бергенъ имахме достатъчно време, за да разгледаме града и особено неговата рибарска индустрия. Голѣмото болшинство отъ жителитѣ се поминаватъ съ рибарство: едни ловятъ рибата, други я пренасятъ съ лодкитѣ си на сухо, трети я налагатъ въ качета или я сушатъ, четвърти търгуватъ съ нея въ странство. Рибата въ Бергенъ представлява

най-евтината храна на свѣта. Но, ако норвежцитѣ не бѣха такъвъ чистоплътенъ народъ, пристанището на Бергенъ би представлявало нѣщо като китайско заселище.

На другия день кръстосахме Норвегия. За да преминемъ отъ единия брѣгъ на другия, трѣбваше да се изкачимъ на една голѣма височина, която въ края на септемврий бѣше вече покрита съ снѣгъ. Виелицитѣ въ зименъ день сж такива голѣми въ тоя край, че желѣзопжтното управление е било принудено да построи дървени тунели по ония мѣста, гдето най-често се засипва съ снѣгъ, и гдето треноветѣ се задръстватъ въ прѣспитѣ.

Мжчно е да сжди човѣкъ за единъ народъ, когато го гледа презъ прозорцитѣ на вагонитѣ, или пъкъ когато прекара само 24 часа въ столицата му. Но за Норвегия още при встжпването си въ нея ви лъхва единъ благоприятенъ вѣтъръ. Малъкъ народъ — половината на България, съ една обширна, но камениста и безплодна земя, съ малки срѣдства, но трудолюбивъ, просвѣтенъ и чистоплътенъ — главно чистоплътенъ и въ кжщата си и въ другитѣ си обществени заведения. И жената и мжжътъ сж скромни и приветливи. Като пжтува човѣкъ презъ Скандинавскитѣ страни, вижда, че и малкитѣ народи могатъ да бждатъ културни и да внасятъ нѣщо въ всесвѣтската съкровищница. Столицата на тая малка страна — Християния (Осло) — е много малка въ сравнение съ други столици — около 230,000 жители, но чиста, добре уредена, снабдена съ всички културни срѣдства на модерния животъ.

На другия день бѣхме вече въ столицата на друга една Скандинавска държава съ историческа култура и съ по-голѣмо богатство отъ Норвегия. Градътъ Стокхолмъ по своитѣ брѣгови и хубости напомнюва Цариградъ съ Босфора и Златния рогъ. Но каква разлика въ уредбата, въ културата, въ обхода на населението! . . . Благодарение на единъ познайникъ, мѣстенъ житель, азъ имахъ възможность да разгледамъ почти всички културни заведения на тоя градъ — почти равенъ на сегашна София. Въ всичкитѣ имъ срѣдни училища е въведена ржчната работа. Телефонитѣ сж станали неизбѣжность за всѣки почти шведецъ, и то не само въ столицата, но и въ провинцията. И тукъ, както и въ Норвегия, чистотата е образцова. За разлика отъ Норвегия капитализмътъ е развитъ твърде много. Шведската индустрия и шведскитѣ банки иматъ международно значение. Шведцитѣ се радватъ на една стара цивилизация и слава. За моето тридневно пребивание въ Норвегия и Швеция азъ изпратихъ отъ Петроградъ до министерството въ София единъ доста обширенъ докладъ.

Отъ Стокхолмъ трѣбваше да пжтуваме презъ Финландия, защото петроградското пристанище бѣше затворено. Пжтуването и тукъ бѣше изложено на голѣми опасности. Шведитѣ, макаръ и неутрални, съчувствуваха на германцитѣ. Преди тръгването ни счетохъ за нуждно да посетя руския пълномощенъ министъръ Неклюдовъ, когото познавахъ още отъ София. Той ме прие любезно, но резервирано. Неговото премѣстване отъ София бѣ станало по желание на българското правителство, и то по начинъ, който не можеше да го не оскърби. Въ разговора си той бѣ неприязнено на-

строенъ, не само противъ царь Фердинанда и д-ръ Радославова, но и противъ нѣкои отъ опозиционнитѣ шефове, които, споредъ него, бѣха се показали податливи и малодушни. Азъ се опитахъ да защитя нѣкои отъ тѣхъ, но като видѣхъ, че разговорътъ ще вземе по-остра форма, ограничихъ се само съ молба да телеграфира на властитѣ въ Раумо (Финландия) за моето пристигане. Когато го запитахъ, какъ се чувствува въ Стокхолмъ, той ми отговори:

„Не мога да кажа, че съмъ въ една приятелска страна, тъй като шведитѣ съчувствуватъ на нашитѣ неприятели — германцитѣ, но съ шведското правителство се намирамъ въ много добри отношения. То е лоялно и откровено. Човѣкъ знае, съ кого има работа, а не както въ България, гдето отсѣкждe чувашъ за съчувствие, а намирашъ горчевина."

Параходътъ, съ който трѣбваше да отпжтувамъ за финландското пристанище Раумо, тръгваше отъ Стокхолмъ вечерьта. Той бѣше малъкъ и вехтъ. Цѣлата нощь вървѣ нагоре покрай шведския брѣгъ и само когато достигна на равна ширина съ Раумо, тръгна къмъ изтокъ и по обѣдъ бѣше вече въ пристанището. Началникътъ на полицията, единъ руски жандармерийски полковникъ, ме посрещна и ми даде всички улеснения, за да извадя вещитѣ си. Тренътъ за Петроградъ бѣше вече заминалъ още сутриньта, и азъ трѣбваше да прекарамъ половинъ день въ това малко и бедно финладско градче. За да не се отегча, полковникътъ ме настани въ кжщата на началника на станцията и ми даде единъ подофицеръ, който да ми услужва. Освенъ полицейскитѣ чинове, всички други бѣха финландци, които не знаеха ни дума руска. Посетихъ прогимназията имъ, и съ учителитѣ трѣбваше да приказвамъ на английски, защото не можехъ да намѣря ни едного отъ тѣхъ, който да говори на руски. Това ме накара да мисля, че руситѣ сж упражнили твърде малко културно влияние върху тая страна, която бѣха владѣли единъ цѣлъ вѣкъ. Финландцитѣ считаха себе си за по-културни отъ руситѣ и странѣха отъ тѣхъ. Каква е била руската власть въ тоя край, не зная, но тя не се чувствуваше отъ мѣстнитѣ жители. Финландци и руси сж две племена, които стоятъ далечъ едно отъ друго. Само на югъ, кждето голѣма часть отъ петроградското интелигентно общество прекарваше лѣтото, се виждаше действието на руската култура.

Финландия е една обширна страна, покрита съ безкрайни гори. Една цѣла нощь тренътъ вървѣше между борове и брѣзи. Когато пристигнахъ на тъй наречената Финландска гара въ Петроградъ, бѣха се изминали вече петь дни отъ напущането ми на Англия. Каквото да казватъ руситѣ, че тѣхната столица била чужда за руската душа, но азъ намѣрихъ въ нея всичко руско — съ всичкитѣ слабости и добродетели на руското племе. Наистина, чува се и чужда речь, особено нѣмска, но всичко, което опредѣля физиономията на единъ градъ, е руско: и черквитѣ, и магазинитѣ, и извозчицитѣ, и улицитѣ, и работницитѣ. . .

Петроградъ, макаръ и голѣмъ, не прилича на Лондонъ, нито по климата, нито по чистотата на улицитѣ, нито по многобройнитѣ съобщителни срѣдства, нито по фабрикитѣ, нито по богатството

-а магазинитѣ, нито по кѫщитѣ. Може да се каже, че въ Петроградъ автомобилитѣ бѣха една рѣдкость, когато въ Лондонъ бѣха още тогазъ най-обикновеното срѣдство за прехождане отъ едно мѣсто на друго. Въ Петроградъ нѣмаше ни една подземна желѣзница, когато Лондонъ бѣ цѣлъ кръстосанъ съ подземни линии и станции. Тѣснолинейката, която отиваше на югъ отъ Петроградъ, бѣ толкова проста и неудобна, че ни единъ петроградецъ, който си жалѣше дрехитѣ и тѣлото, не се решаваше да се качи въ нейнитѣ вагончета. На единъ българинъ, който искрено обича Русия, му става жалко, като видѣше, че не само Лондонъ, но дори и Стокхолмъ — столицата на една малка държава, въ много отношения, особено по благоустройството си, стоеше по-високо отъ Петроградъ. Трѣбва да прибавя, обаче, че азъ отидохъ въ руската столица въ разгара на войната, когато блѣсъкътъ ѝ бѣше потъмненъ, когато всички държавни и градски власти бѣха погълнати изключително съ военнитѣ действия, когато градътъ чувствуваше отъ всичко нужда — и отъ вѫглища, и отъ дърва, и отъ захарь, и отъ колониални стоки, и дори отъ хлѣбъ... Въ известно отношение руската столица приличаше на нѣкой обсаденъ градъ. Морскитѣ съобщения съ странство бѣха прекѫснати, а желѣзницитѣ, които я свързваха съ вѫтрешностьта, бѣха завзети отъ военнитѣ власти. Както въ миналото, тъй и сега войната завари Русия неприготвена въ всѣко отношение. Като се има всичко това предъ видъ, особено обстоятелството, че идѣхъ отъ Англия, не трѣбва да се чуди читательтъ, гдето Петроградъ не ми произведе онова впечатление, което произвеждаше изобщо на нашитѣ българи, които пръвъ пѫть го посещаваха.

Въ руската столица.

Петроградъ бѣше много по-студенъ отъ Стокхолмъ и Християния, та затова първата ми работа следъ пристигането бѣше да се снабдя съ топли дрехи. Другитѣ, които бѣхъ носилъ въ Лондонъ презъ зимата, се оказаха много тънки за есеннитѣ дни на Петроградъ. Бѣхъ посъветванъ да си поржчамъ набързо дебело палто, подплатено съ пухъ, дебели панталони отъ руско сукно и коженъ калпакъ. Опитахъ се единъ пѫть да излѣза на улицата съ лондонскитѣ си дрехи, но трѣбваше да се върна наскоро въ легацията вкочаненъ. Швейцаръть, единъ високъ, снаженъ и хубавелекъ русинъ, облѣченъ въ разкошна униформа, като ме видѣ, сѣти се веднага за причината на моето бързо възвръщане и още на вратата ми забележи съ единъ твърде учтивъ тонъ, че Петроградскиятъ климатъ е суровъ, и че не може да се сравнява съ климата на топлитѣ страни. Но догдето бѣхъ още на улицата, съгледахъ, че хората носятъ високи галоши, че тъй нареченитѣ извозчици сѫ обути съ плъстени ботуши и обвити съ дебели кожуси, които покриватъ не само цѣлото тѣло, но и краката. Българската легация се помѣщаваше въ единъ грамаденъ домъ, построенъ отъ осигурителното дружество „Русия“ на четири етажа, и на всѣки етажъ имаше по единъ голѣмъ салонъ и по

7—8 стаи, обширна кухня, кладовая и пр. и пр. На мансардата имаше нѣколко перални и сушилни за дрехи. Въ зимника бѣха инсталирани машини за общо централно отопление, което отопляваше всичкитѣ етажи на грамадния домъ и което поддържаше едностайно отопление 16⁰ Реомюръ. Въ всѣка квартира имаше баня, снабдена съ топла вода презъ цѣлия день и въ продължение на цѣлата година. Въ другитѣ етажи на сжщия домъ живѣеха двама бивши руски министри, единъ князъ, единъ графъ, единъ директоръ на осигурително дружество и пр. Двамата бивши министри бѣха Коковцевъ и Дурново. Първиятъ минаваше за либералъ, а вториятъ — за краенъ консерваторъ. При нѣколкото срещи, които имахъ съ тѣхъ, забележихъ, че нито единиятъ, нито другиятъ се възхищаваха отъ войната. Дурново даже ме зачуди съ рѣзката си критика на рускитѣ порядки. Единъ недѣленъ день бѣхме съ жена си на гости у госпожа Дурново, която се отличаваше съ голѣма любезность и чисто руско благодушие. Дойде отъ другата стая и бившиятъ министъръ на вжтрешнитѣ работи въ кабинета на графъ Вите. Той бѣ нѣкакъ си мраченъ и издаваше физическо страдание. Разговорътъ бѣ за Англия и за нейната решителность да не свършва войната, безъ да бжде победителка. Дурново ме послуша нѣколко минути, колкото да разбере добре, за какво се касае разговорътъ ни, и следъ това ме прекжсна: „Това всичко е хубаво, но дотогазъ какво ще стане съ Русия? Ние отъ сега вече сме изолирани, а, когато Турция отиде съ Германия, изолацията ще бжде още по-пълна.“ На нѣкои мои възражения той не погледна съ добро око, но личеше, че не иска да влиза въ дълги обяснения съ единъ чуждъ представитель. Той постоя още малко и, като направи единъ знакъ, че не му е добре, отиде въ кабинета си. Госпожа Дурново ни задържа още нѣколко време и изказа доста голѣма загриженость за бждещето развитие на войната. Стори ми се, че въ това чисто руско семейство владѣеше германофилски духъ. Презъ това време, когато тълпата не допущаше на улицата да се чува нѣмска речь, старата гувернантка на Дурново (нѣмкиня отъ прибалтийския край) не само говорѣше нѣмски, но всѣки день съобщаваше на прислугата въ цѣлия домъ своитѣ сънища, които тя тълкуваше все въ полза на една германска победа. И Коковцевъ не бѣше много доволенъ отъ правителствената политика, но своето неодобрение той изказваше по единъ твърде тънъкъ и едвамъ забележимъ начинъ. Той имаше у себе си нѣщо французко и по гъвкавостьта на ума си, и по маниеритѣ си, и дори по психологията си.

Отъ официалнитѣ лица трѣбваше да видя най-напредъ министра на външнитѣ работи Сазоновъ, когото познавахъ още отъ Лондонъ, гдето бѣше дошелъ да преговаря съ английското правителство по балканскитѣ въпроси при надвечерието на Балканската война. Той ме прие въ кабинета си съ оная руска сърдечность, която е тъй свойствена на истинскитѣ руси. Изказа ми съжаленията си, за пропадането на България въ Балканската война, но не пропустна случая да прибави, че всичко това се дължи на оная политика, която отвърна България отъ нейния естественъ пжть и

я тикна къмъ ония държави, които сѫ били до сега нейни най-голѣми врагове. Азъ започнахъ да му се оплаквамъ отъ поведението на сърбитѣ, които търсѣха поводъ да се отърватъ отъ договорнитѣ задължения и го намѣриха въ нашето неблагоразумно нападение на 1913 година. Слушалъ съмъ отъ мнозина да говорятъ, че Сазоновъ мразѣлъ нашето отечество, та затова България се намѣрила въ лагера на рускитѣ противници!.. Това е една много голѣма неистина. Азъ работихъ съ Сазоновъ цѣли 10 месеца и презъ това време бѣхъ поставенъ въ центъра на руско-българскитѣ отношения, затова мога да бѫда единъ важенъ свидетель, на когото показанията почиватъ не само върху неговата добросъвѣстность, но и върху официални документи. Вѣрно е, че Сазоновъ бѣше раздразненъ отъ постѫпката на царь Фердинандъ и на нѣкои негови угодници, но за българския народъ той имаше високо мнение и се надѣваше, че въ критичния моментъ тоя народъ ще може да надвие на страститѣ си и увлѣченията си и ще възприеме оная здрава политика, която щѣше да го издигне въ историята, като му даде всичкитѣ ония придобивки, които заслужаваше споредъ жертвитѣ, дадени отъ него презъ Балканската война, и споредъ етнографическитѣ права на неговото племе. И когато му дохождаха най-положителни сведения не само отъ столицитѣ на балканскитѣ държави, но и отъ Парижъ, и отъ Лондонъ, и отъ Римъ, че България клони къмъ Централнитѣ сили, той пакъ продължаваше да се надѣва, че въ края на краищата тя ще разбере, кѫде лежатъ нейнитѣ истински интереси, и кой може да ги удовлетвори по най-добросъвѣстенъ начинъ. Поведението на моя предшественикъ генералъ Радко Димитриевъ, който току-що бѣ напустналъ дипломатическия постъ, за да постѫпи като доброволецъ въ руската армия; появяването и на други български офицери-доброволци въ руската армия, бѣ едно голѣмо насърдчение за цѣлото руско правителство. Моето изпращане въ Петроградъ се считаше тъй сѫщо за единъ благоприятенъ знакъ. Руситѣ не можеха да предположатъ, че изпращането на Радко Димитриевъ и на мене въ Петроградъ ще има за цель да ги заблуждава, или да ги мами. Тѣ знаеха добре чувствата и на единия и на другия. Тѣ познаваха достатъчно тѣхното минало, за да не могатъ да се съмняватъ въ тѣхнитѣ думи и чувства. Но сѫщевременно руситѣ знаеха, че не зависи само отъ пълномощнитѣ министри, за да се опредѣли поведението на България въ тая голѣма и сѫдбоносна война. Въ първата още среща азъ казахъ на Сазоновъ, какво е моето мнение, за да може да се удовлетвори България и за да може да тръгне тя съ Съглашението. Прибавихъ, обаче, че това е мое разбиране и мое мнение. Какво ще направи самото българско правителство, остава да ни каже бѫдещето. Отъ своя страна азъ ще направя всичко, което зависи отъ менъ, за да не отиде България противъ своята освободителка, но ще зависи много и отъ условията, които ще представятъ Съглашенскитѣ сили за влизането на България въ тѣхнитѣ редове.

Отъ тоя пръвъ разговоръ съ Сазоновъ азъ разбрахъ, че Съръ Ед. Грей е съобщилъ на руския посланикъ въ Лондонъ

моитѣ предложения за *четиритѣхъ точки* и че тѣ сж възприети, като база за бждещитѣ преговори съ нашето отечество. Но голѣмо бѣше безспокойствието у Сазоновъ за нашитѣ замисли противъ Сърбия. По онова време той още не предполагаше, че ние ще отидемъ да нападнемъ сърбитѣ съ войскитѣ си, като съюзници на Германия, Австро-Унгария и Турция, но се боеше че македонски чети, насърдчавани и покровителствувани отъ българското правителство, ще нападнатъ съобщителнитѣ срѣдства на тѣхната съюзница и съ това ще направятъ нейното положение още по-мжчно и потрагично. Азъ изказахъ безъ заобикалки, че не одобрявамъ подбни действия, не само защото ги считамъ неприязнени къмъ Съглашението, но и защото не сж кавалерски. За менъ подлостьта е била всѣкога отвратителна, даже и когато се прави за най-патриотически цели. Сазоновъ ми обади, че слуховетѣ за едно българско нападение на Сърбия, когато тя е при *последното си издихание*, го дразни и възмущава.

Отъ персонала на външното министерство азъ не познавахъ почти ни едного. Сазоновъ повика единъ по единъ, своя подминистръръ (товарищъ министръръ) Нератовъ, началника на близкоизточния отдѣлъ князъ Трубецкой и пр., съ които ме запозна и на които ме препоржча по най-горещъ начинъ. Каза имъ, че иматъ въ моето лице единъ изпитанъ приятель на Русия, и че той се надѣва при моето сношение съ тѣхъ да намѣри всички улеснения, които ще ми помогнатъ да изпълня моята тежка задача. Той натърти думата *тежка*, като че искаше да имъ обърне вниманието, именно, върху нея. Тая препоржка не остана праздна дума. Презъ всичкото време на моето пребиваване въ Петроградъ — даже и тогазъ, когато стана за всички явно, че България отива фатално на страната на рускитѣ неприятели, тия господа не промѣниха благосклонното си поведение спрямо мене.

На другия день следъ тая среща азъ изпратихъ въ София следнитѣ две шифровани телеграми:

Петроградъ, 11 октомврий 1914 г., № 793.

Министръръ Радославовъ, София.

Вчера имахъ среща съ Сазоновъ, който ми съобщи, че следъ нѣколко дни Императорътъ ще ме приеме, за да му предамъ акредитивното писмо. Сазоновъ ми говори на дълго по нашитѣ отношения и свърши съ следнитѣ думи: „Готови сме да забравимъ миналото и да помогнемъ на България за възстановление на нейнитѣ придобивки, но трѣбва и българското правителство да покаже своя благосклоненъ неутралитетъ. Прочете ми две депеши, въ които се казва, че единъ български постъ обстрелвалъ между Русе и Ломъ двата руски парахода, които заминавали за Сърбия. Савински трѣбва до сега да е искалъ отъ Васъ обяснения за това неприятелско, споредъ менъ, действие. Азъ говорихъ Сазонову, че даже когато приемемъ факта за истински, пакъ не трѣбва да се търси въ него умишленость. Надѣвамъ се, обаче, че Вие ще дадете на Савински бързъ и категориченъ отговоръ. Ако ли случката е вѣрна, ще разпоредите да се накажатъ отговорнитѣ лица. Само по тоя начинъ ще се поставимъ на здрава почва. Разбирамъ, че Сърбия е въ много лошо положение, а това тегне на Тройното съглашение и прави, щото нашитѣ действия да се претълкуватъ и преувеличаватъ.

Сазоновъ изказа предъ мене голѣма похвала за българската армия и призна, че въ първата война тя е изиграла главната роль за разгрома на Турция. Призна, че и сега не е слаба въ сравнение съ другитѣ.

Маджаровъ.

Петроградъ, 11 октомврий 1914 година, № 794.

Министъръ Радославовъ, София.

Узнавамъ отъ достовѣренъ източникъ, че румънското правителство се е извинявало предъ руското за невземането участие въ войната съ заплашителната декларация, която, **ужъ**, билъ направилъ българскиятъ министъръ въ Букурещъ, че, ако румънскитѣ войски преминатъ унгарската граница, то българитѣ ще ги нападнатъ въ Добруджа. Азъ не вѣрвамъ да е правена декларация въ подобна форма, защото ние имаме жизненъ интересъ да се ангажира Румъния въ една война и да отслабне, а отъ друга страна да не може да извинява своето бездействие съ нѣкакво си наше заплашване. Затова, не би било безполезно, ако се обясни на руситѣ, че не по наша вина действуватъ тъй, както действуваха и миналата година, когато румънскиятъ краль бѣ поздравенъ за това си поведение отъ правителствата не само на Тройния съюзъ, но и Тройното съглашение.

Маджаровъ.

Азъ нарочно употрѣбихъ въ последната телеграма думата „*ужъ*“, за да се види, колко азъ съмъ удивенъ отъ тая постѫпка на българското правителство, и колко невѣроятна ми се е представила, но азъ знаехъ отъ самото министерство, защото ми бѣха посочили депешата на руския посланикъ въ Букурещъ, че сѫ правени подобни постѫпки и изявления. Трѣбва да обадя, че още тогазъ румънитѣ бѣха въ близки отношения съ Съглашението и му съобщаваха нѣкои антисъглашенски действия на българскитѣ власти. Азъ предупреждавахъ по косвенъ начинъ българското правителство за това, но то продължаваше да вѣрва, както и за Италия, че тия две държави не ще се отдѣлятъ отъ Тройния съюзъ. Цѣли две години Румъния можа да маневрира по такъвъ начинъ, щото, като си запази добритѣ отношения съ Централнитѣ сили, води благосклоненъ неутралитетъ къмъ Съглашението.

Не бѣ се изминало много време отъ пристигането ми въ Петроградъ, и азъ получихъ писмо отъ Лондонската легация, съ което ми съобщаваха, че следъ моето заминаване за Русия се получило въ тая легация следната нота отъ Съръ Ед. Грей:

Лондонъ, Форейнъ офисъ — 20 октомврий 1914 г., № 59,569/14.

До г. **К. Минковъ**, управляващъ
българската легация въ Лондонъ.

Господине,

Получихъ нотата на г. Маджаровъ отъ 13 того, съ която той ми известява за своето предстояще напущане на Англия, вследствие назначението му за български министъръ въ Петроградъ.

Чувствата на сърдечность, които г. Маджаровъ проявяваше, ми причиняваха голѣмо удоволствие, и азъ Ви моля да бѫдете тъй добри и му предадете израза на съжаление, което изпитвамъ при свършване неговата мисия тукъ, въ Англия, като му кажете, колко ценя приятелския духъ, който характеризираше неговитѣ отношения съ управляваното отъ менъ министерство.

Имамъ честьта да бѫда и пр.

Ед. Грей.

Нѣма нужда да обаждамъ, че тая нота ми причини едно голѣмо удоволствие. Тя свидетелствуваше, че въ Англия сж оценили моитѣ чувства къмъ Тройното съглашение. Надѣвахъ се, че тѣ ще бждатъ оценени и въ Петроградъ. Това не бѣше само една лична амбиция, а и едно дълбоко убеждение, че, ако България пожелае да тръгне съ Съглашенскитѣ сили, нейнитѣ законни права ще бждатъ напълно зачетени и удовлетворени.

Опити за споразумение между България и Русия.

Влизането на Турция въ голѣмата война бѣ едно много важно събитие за насъ. Дотогазъ Съглашението не искаше по никой начинъ да вземе и ангажементъ за поправяне на нашата източна граница. Англия, Франция и Русия бѣха заявили на Великия Везиръ въ Цариградъ, че, ако Турция запази до края на войната единъ безпристрастенъ неутралитетъ, нейната територия ще остане непокжтната. Но, щомъ двата голѣми германски парахода „Гьобенъ“ и „Бреслау“ сполучиха да се промъкнатъ презъ английската флота и да минатъ Дарданелитѣ, за Турция настжпи едно голѣмо изкушение. Тѣхнитѣ симпатии бѣха отдавна за Германия, тѣхната войска бѣ въ германски ржце, но тѣхното правителство се боеше отъ единъ руски десантъ било на българска, било на турска територия. Съ пристигането на двата дотогазъ германски дредноута къмъ турската флота, положението се измѣни коренно. Руската черноморска флота стана по-слаба отъ турската. Рускиятъ десантъ бѣ вече немислимъ при превъзходството на турско-германската флота, защото тя можеше всѣки день да скжса сношенията между Русия и десантския отрядъ. Това насърдчи младотурцитѣ, които отдавна бѣха въ водитѣ на Централнитѣ сили. Колкото за турското население, то, както и българското, не желаеше да се бие съ руситѣ за интереситѣ на Германия, но веднъжъ прогласена мобилизацията, веднъжъ настанено военното положение, то вървѣше по инерция.

Както се установи отъ публикуванитѣ следъ свършването на войната официални документи, царь Фердинандъ и неговиятъ пръвъ министъръ сж били отишли много далечъ въ своитѣ симпатии къмъ Централнитѣ сили и къмъ Турция. Въ продължение на цѣла година тѣ се мжчеха да скриватъ своитѣ интимни връзки съ Германия. Формулата *строгъ неутралитетъ* къмъ всички воюващи страни бѣ избранъ като броня, задъ която се криеха не само голи симпатии и вестникарска пропаганда, но и сжщинска помощь на Турция. Вестницитѣ на Съглашението следѣха съ внимание поведението на България и обнародваха сегизъ-тогизъ изобличителни съобщения за нашето правителство. Българската телеграфна агенция и самиятъ министъръ на външнитѣ работи бързаха да опровергаватъ тия сведения. По поводъ прекарването на една подводница въ разглобено състояние, отъ Букурещъ бѣше се пръснала новината, че тя е пренесена презъ българска територия. По тоя случай получихъ отъ София следната шифрована телеграма:

София, 15 октомврий 1914 г., № 2700.

Въ броя си отъ 3. X „Новое Время“ пише, че една подводна лодка, пратена отъ Германия за Турция, минала презъ България. Съобщете, гдето намѣрите за нуждно, че въпросната лодка е минала презъ Румъния, разглобенитѣ ѝ части сж били пренесени по желѣзницата въ Кюстенджа, отгдето ги взеха „Гьобенъ“ и „Бреслау.“ Тия положителни сведения ги имаме отъ Царската легация въ Букурещъ.

Радославовъ.

Въ сѫщия день получихъ друга шифрована телеграма отъ сѫщия министъръ, съ която се опровергаваше моето съобщение (гледай шифрованата ми телеграма отъ 11. X. № 794) за заплашванията, които се приписватъ на нашия пълномощенъ министъръ С. Радевъ, че е направилъ на румънското правителство. Въ моята телеграма не се обаждаше източника — защото ми бѣше повѣрено лично, но за него ми говориха Сазоновъ и румънскиятъ пълномощенъ министъръ. Тая телеграма имаше следното съдържание:

София, 15 октомврий 1914 година, № 2702.

На № 794. Нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, който своевременно ме уведоми по онази румънска интрига, е заявилъ веднага на представителитѣ на Тройната антанта, че никога не е казвалъ предъ румънското правителсто нито една дума, отъ която би могло да се помисли, че ние заплашваме Румъния, ако тя влѣзе въ Трансилвания. Предъ горепоменатитѣ си колеги Радевъ добавилъ, че Братияну въ всички свои разговори съ него е заявилъ категорически, че не държи смѣтка за настроението на улицата и че нѣма да предприеме нищо противъ Австрия. Послужете си съ тѣзи сведения, гдето трѣбва. Отъ тукъ ние взехме всички мѣрки на време, щото българскиятъ печатъ да осуети тая маневра на румънската дипломация.

Радославовъ.

Тия две телеграми съобщихъ буквално Сазонову, и той остана видимо доволенъ. По тѣхъ изпратихъ следната телеграма на Радославовъ:

Петроградъ, 16 октомврий 1914 г., № 803.

Министру Радославову.

Съдържанието на телеграмата № № 2700 и 2702 съобщихъ вчера Сазонову, който остана доволенъ. Добро впечатление произведе и предаденото отъ Б. Т. А. извлѣчение на статията отъ „Н. Права“. Всички почти вестници направиха благоприятни коментарии.

Маджаровъ.

На 16 октомврий 1914 година съ шифрована телграма № 804 съобщихъ Радославову:

Сега се завърнахъ отъ Сазоновъ, който бѣше ме повикалъ да ми съобщи за нападението, което сж направили турцитѣ на нѣкои руски портове въ Черно море и което е причина за война между Русия и Турция. По тоя случай ми каза да ви помоля настоятелно да внушите, по който начинъ вие намѣрите за добре, на македонскитѣ кржгове, че не е въ интереса нито на България, нито на македонското население да се образуватъ турско-български чети, именно въ тоя моментъ противъ една християнска държава. Той ми прочете една телеграма, въ която се говори за сблъскване на сръбската войска съ една чета отъ 200 души турци и българи, подъ предводителството на турчинъ, при Гевгели. Следъ това прибави: „Не ви поменавамъ нищо за въздържание на България къмъ Сърбия, защото не мога да предположа, че, догдето Сърбия воюва ведно съ насъ, България ще я нападне.“

По всичко се вижда, че турцитѣ ще искатъ да отвлѣкатъ руски сили къмъ Кавказъ, но руситѣ сж решени да държатъ отбранително положение тамъ и да не губятъ изпредвидъ главния неприятель.

Запитахъ го, можемъ ли да разчитаме на линията Еносъ-Мидия, отговори ми, че това, на което той и руското правителство еднъжъ сж се съгласили, си остава неизмѣнно.

Сазоновъ не ми говори нищо за намѣса на България, но азъ предвиждамъ, че нашето положение ще стане още по-деликатно, и едно разбиране съ Тройното съглашение ще ни се наложи, ако ще трѣбва да използуваме новитѣ обстоятелства.

Маджаровъ.

Министъръ Радославовъ, който бѣше се заловилъ за *неутралитета* като за „*якорь спасенія*“, бѣ останалъ недоволенъ, гдето казвахъ въ телеграмата си, че Сазоновъ не ми е говорилъ нищо за намѣсата на България. Както се вижда отъ архивата на външното министерство, на тая моя депеша Радославовъ поставилъ резолюция: „Да се пита г. Маджаровъ, не поиска ли г. Сазоновъ отъ България да пази неутралитетъ? Г. Савински ми прочете една депеша на Сазоновъ, който иска отъ насъ да пазимъ неутралитетъ.“ Вследствие на тая резолюция азъ получихъ следнята телеграма:

София, 19 октомврий 1914 г,. № 2748.

На № 804. Моля предайте ми точно съдържанието на предложението, което Сазоновъ ви е направилъ на 16 того следъ обедъ.

Радославовъ.

Ако имаше нѣщо, което ме караше да премълчавамъ нѣкои нѣща въ своитѣ телеграми и рапорти до Радославовъ, то бѣ мисъльта, че за доброто на България не трѣбваше да съобщавамъ всичкитѣ подозрения и дори укори, които правѣха въ Петроградъ за българското правителство. У менъ имаше убеждението, че, ако кажа на Радославовъ: Васъ не ви вѣрватъ, той щѣше да намѣри претекстъ въ това да се извини, че искалъ да се споразумѣе съ държавитѣ на Съглашението, но тѣ го отблъснали. Самъ царь Фердинандъ търсѣше причини да оправдае своитѣ наклонности къмъ Централнитѣ сили. Азъ отговорихъ на Радославовъ така:

19 октомври 1914. г., № 808.

Министру Радославову.

На № 2748. Дълга е историята за преминаването на Сазоновъ отъ сръдня къмъ спокойния и приятелски къмъ България разговоръ. Не Ви ги съобщавамъ, защото не желая да изтъквамъ своята личность. По въпроса за подводната лодка, той ми каза: „Нима е възможно това?“ Отговорихъ му: „Сведенията сж отъ Букурещъ. Азъ мога да гарантирамъ само, че подводната лодка не е минала презъ България, но, колкото се касае до другитѣ факти, Вашитѣ представители сж въ състояние да направятъ провѣрка. Следъ това прибави: „Но мислите ли, че не е минавала никаква лодка презъ Румъния?“ — и като че ли чакаше моя утвърдителенъ отговоръ. Азъ му заявихъ, че, щомъ се телеграфира намъ отъ Букурещъ, трѣбва да има нѣщо. Тогазъ той прибави: „Благодаря Ви много, ще наредя да се провѣри.“ Относително декларацията на нашия Букурещки министъръ той каза: „Възможно е румънитѣ да искатъ да се извинятъ съ Васъ, но тѣ твърдѣха твърде категорически; обаче самото опровержение на българското правителство е добъръ знакъ, и азъ вземамъ актъ отъ него.“ Тогазъ разговаряхме, върху каква база можемъ да се споразумѣемъ. Посочихъ онова, което бѣхъ казалъ на

Бъкстонъ преди тръгването му отъ Лондонъ. Желаете ли, на тая база да сондирамъ? Имайте предвидъ, че тукъ се боятъ да правятъ предложения, които могатъ да бждатъ отхвърлени въ София.

Маджаровъ.

Тоя загадъченъ отговоръ азъ дадохъ, защото не искахъ да предамъ точния разговоръ, който щѣше да произведе твърде неприятно впечатление на българското правителство. Министъръ Сазоновъ бѣ доста остъръ въ разговора си противъ българскитѣ министри. Той ми каза въ една категорична форма, че Русия не може вече да има вѣра и да третира съ тѣхъ по въпроси отъ такъвъ сждбоносенъ характеръ, защото има факти, които ги обличаватъ въ двоеличие. — „Българскиятъ народъ", каза ми той, „се радва на всеобщи симпатии, но не и Вашето правителство. Това ще го чуете и отъ устата на императора. Азъ зная, че Вашитѣ се готвятъ да нападнатъ Сърбия, но бждете увѣрени, че това нѣма да бжде простено. Жално е за тоя добъръ и храбъръ български народъ! Ние направихме всичко, за да бждемъ полезни на страната Ви, обаче срещнахме само неприятности и огорчения. На Вашия царь дадохме каквото поиска (тукъ той ми каза за направения му заемъ отъ личната каса на императора). Какво да направимъ повече? На 1913 година царьтъ Ви самъ създаде катастрофата, а сега се мжчи да я хвърли върху насъ. И сега той готви нова катастрофа за България. Неговитѣ министри сж въ тайно съгласие съ Австрия и Турция. Тѣ насърдчаватъ всѣка антируска пропаганда и сж готови да се хвърлятъ утре, не само върху нашата съюзница Сърбия, но и противъ насъ, ако имъ се представи случай. Не можемъ съ тѣхъ да се разберемъ."

Помжчихъ се да изслушамъ министра до край, безъ да го прекжсна. Когато той свърши, азъ му отговорихъ: „Българитѣ иматъ много погрѣшки, но ми се струва, че, догдето сърбитѣ бждатъ Ваши съюзници, тѣ не ще се решатъ да ги нападнатъ. Даже когато предположимъ, че днешнитѣ министри сж по-лоши, отколкото ги описахте, азъ пакъ не вѣрвамъ, че тѣ ще се решатъ да нападнатъ Русия. Нѣма да се намѣри българинъ, който да поведе българската армия срещу своята освободителка. Но ще се съгласите, че моето стоене въ Петроградъ става излишно, ако, наистина, руското правителство безвъзвратно е решило да преговаря само съ такова българско правителство, което се радва на неговото довѣрие. Вие виждате, че българскиятъ народъ търпи това правителство, и то е сега, което представлява страната. Азъ нѣма да съобщя въ София настоящия ни разговоръ, защото съмъ убеденъ, че, вмѣсто добро, ше причина зло на общитѣ ни съ Васъ интереси. Въ България ще се претълкува, че Русия иска да ѝ налага ней угодни правителства." Сазоновъ ме прекжсна: — „Не това искамъ да кажа, но, че днешното Ваше правителство е вече въ ржцетѣ на Австрия, и азъ се чудя, какъ ще можемъ да се споразумѣемъ съ него". Азъ продължихъ: „Не мога да кажа, че Вие не ще да преговаряте съ Радославовъ, защото това би значило, че не искате да преговаряте съ България. Азъ твърдя, че нѣма съюзъ между България и Австро-Унгария или Турция, но

нека оставимъ на събитията да покажатъ, наистина ли тия хора сѫ толкова вѣроломни. Догдето нѣмаме — Вие и азъ — положителни доказателства, нека считаме, че не всичко е загубено. Вие знаете, че азъ самъ не бихъ останалъ на поста си, ако се увѣря, че България е въ заговоръ срещу Съглашението. Не мога да кажа, че познавамъ издъно царь Фердинанда, но ми се струва, че той не би се решилъ тъй лесно да въвлѣче България въ една война срещу Русия, защото знае, че отъ тоя моментъ той е загубенъ и за себе си и за насъ. Па и той не е човѣкътъ, който да държи толкова много за Австрия. Не бѣше ли той, който подписа българо-сръбски съюзъ, който предвиждаше защитата на Сърбия и съ българска войска? Та и какво сѫ видѣли до сега България и той отъ Австрия? Затова ли, защото го прие Францъ Йосифъ презъ 1913 година на частна аудиенция следъ дълго чакане? Азъ мисля, че, ако се постигне едно съгласие именно съ сегашното българско правителство, което минава за русофобско, ще има тая полза, че ще се обединятъ всички почти партии въ поддържането на съгласието. Опозицията признава, че трѣбва да вървимъ съ Тройното съглашение; ако и партията, която е днесъ на власть, се присъедини, ще имаме нѣщо твърдо и дълготрайно. Предполагамъ, че Радославовъ ще иска на стари години да направи нѣщо добро за България и, когато го убедимъ, че само съ помощьта на Тройното съглашение ще може България да си върне загубеното, той би билъ безуменъ, ако за хатъра на графъ Тарновски, или Талаатъ паша пропустне рѣдкия въ историята случай да направи такова голѣмо добро на своя народъ. Всѣки единъ на мѣстото на Радославовъ би предпочелъ да работи съ Тройното съглашение, отколкото съ Австрия и Турция. Нека го насърдчимъ въ това направление, нека той види, че спасителнитѣ врата не сѫ били затворени за него. Говоря това, не да защищавамъ Радославовъ — той нѣма да знае за този нашъ разговоръ, но защото виждамъ, че неговото правителство ще стои още на власть. Царь Фердинандъ го поддържа, а Народното събрание не може да го свали.

Министъръ Сазоновъ, който въ началото на разговоритѣ се показваше всѣкога по-остъръ, отколкото въ края, промѣни тона и дори ми направи единъ доста ласкателенъ комплиментъ, задето не си служа само съ предаване и препровождане на чужди мнения и съобщения. Следъ това ми каза, че, ако азъ мога да гарантирамъ, че у тия хора сѫществува искрено желание за споразумение, той не би се отказалъ да третира съ тѣхъ. Отговорихъ му, че интереситѣ на Русия и на България изискватъ да направимъ всички усилия за постигането на тая цель, и се възползувахъ отъ случая да му обадя конкретно и подробно, кои сѫ исканията на България, и бѣхъ не само възрадванъ, но даже и изненаданъ, като чухъ отъ него, че тѣ сѫ справедливи и могатъ да бѫдатъ удовлетворени, ако България при благосклонния си неутралитетъ спомогне отпосле и материално на Тройното съглашение за възтържествуването на общата кауза. Точкитѣ, които азъ му посочихъ бѣха сѫщитѣ, които бѣхъ посочилъ и на Ноелъ Бъкстонъ,

когато заминаваше отъ Лондонъ за България. Отъ Сазоновъ разбрахъ, че императоръ Николай е много раздразненъ противъ царь Фердинанда за неговата телеграма и за неговото нападение на Сърбия презъ м. юний 1913 година. По тоя въпросъ азъ не се разпространихъ много, защото знаехъ, че императорътъ е тъй благодушенъ и промѣнчивъ, та щѣше веднага да забрави своя ядъ, ако българското правителство промѣнѣше своята политика. Но догдето висѣше подозрението, че нашитѣ войски могатъ да нападнатъ Сърбия и да я унищожатъ, за да улеснятъ Австрия или Турция, всѣки опитъ за смегчение на тоя гнѣвъ щѣше да бжде единъ напразденъ опитъ. Русия държеше за Сърбия, и Сазоновъ нѣколко пжти ми повтори: „Азъ малко се грижа за Гърция; менъ ми трѣбва само Венизелосъ, защото той доказа, че има воля и сила въ Гърция. Колкото за Сърбия, менъ ми трѣбва не само Пашичъ, който тоже показа политически тактъ, но и самата сръбска държава. Азъ държа много за успѣха на славянството — да се възстанови съгласие между васъ и тѣхъ.“ Общото ми впечатление отъ тоя разговоръ бѣ, че Русия ще помогне на България да възстанови изгубеното, но ще иска да се осигури, че ние нѣма да нападнемъ сърбитѣ, когато австрийцитѣ ги отслабятъ, и че ще вземемъ участие въ войната срещу Турция, за да улеснимъ съглашенцитѣ при отварянето на Дарданелскитѣ тѣснини. Щомъ се споразумѣехме съ руското правителство по тоя въпросъ, България щѣше веднаха да стане популярна въ Русия — по-популярна и отъ Сърбия, защото, ако отправимъ нашитѣ войски къмъ Цариградъ наедно съ съглашенскитѣ, победата щѣше да бжде не само сигурна, но и блѣскава. Дотогазъ трѣбваше да бждемъ неутрални съ симпатии къмъ Съглашенскитѣ сили. А сведенията отвсѣкжде бѣха, че българското правителство помага на германцитѣ и на турцитѣ противъ съглашенцитѣ.

По тая причина азъ решихъ да изпратя следната шифрована телеграма до министъръ Радославовъ за една нова среща съ Сазововъ:

Петроградъ, 18 октомврий 1914 г., № 806.

Министъръ Радославовъ.

Сазоновъ ми съобщи, че до тая минута нѣма нови турски нападения нито по море, нито по суша. Кабелътъ съ Цариградъ не билъ прекжснатъ, но оттамъ не отговаряли. Той далъ по косвенъ пжть заповѣдь на Гирса да напустне Цариградъ. На запитването ми, какво ще иска Русия, ако турското правителство каже, че морското нападение било по погрѣшка или противъ волята му, отговори; „Преди всичко отстранението на всички нѣмци. Въ това време, когато говорѣхъ съ Сазоновъ, турскиятъ шарже д'аферъ бѣ въ чакалнята. Той претендира да не знае нищо и предполага случилото се да е **нѣмска работа.**

За окупацията на Епиръ се гледа тукъ благосклонно. Още преди войната Епиръ бѣше присъединенъ къмъ Гърция, както помните отъ моитѣ лондонски рапорти.

Азъ не давамъ нѣкоя особена важность на въпроса, че Италия е натоварена съ защитата на рускитѣ интереси въ Цариградъ, но трѣбва да се знае, че Италия кокетира съ Тройното съглашение, и затова не се прави въпросъ отъ Валона.

Настава време да си опредѣлимъ по-добре отношенията, за да си запазимъ правата. По последната точка Ви пращамъ писменъ рапортъ.

Сазоновъ ми прочете една телеграма отъ Пловдивъ, отъ която се вижда, че тамошниятъ кметъ излѣзълъ съ едно обявление за мобилизация. Споредъ съдържанието на обявлението, тая мобилизация като че била отправена противъ Румъния. Въ какво се състои работата?

Маджаровъ.

На тая телеграма получихъ следния отговоръ:

София, 21 октомврий 1914 година, № 2752.

Бележката обявление за мобилизация не е издадена отъ Пловд. кметъ.

Радославовъ.

Рапортътъ, за който поменавамъ въ горната телеграма, бѣ едно дълго изложение, което давамъ тукъ изцѣло:

Повѣрително.

19 октомврий 1914 г., № 807.

Господине Министре,

Презъ последнитѣ три месеца не сте получили отъ менъ почти никакъвъ докладъ, а само телеграми, не защото нѣмаше, какво да се съобщава, или защото не съмъ ималъ време да Ви пиша, а просто, защото не сѫществуваха отъ Лондонъ за България никакви правилни постоянни съобщения, и всѣко писмо, официално или частно, можеше да се скита изъ разнитѣ държави най-малко 25 дни, а можеше да бѫде и четено отъ чиновницитѣ на разнитѣ правителства. Не зная, дали, догдето трае войната, ще имамъ възможность да Ви пращамъ писмени рапорти, но ще направя опитъ отъ Петроградъ и ще видя, какви резултати ще даде. Както знаете вече отъ телеграмитѣ ми, азъ тръгнахъ отъ Лондонъ на 1 того и пристигнахъ тукъ на 9 того. Пѫтуването се извърши **благополучно**, но това бѣ само една случайность, защото, споредъ съобщенията на вестницитѣ, единъ день следъ моето заминаване по сѫщата линия въ Сѣверното море и Ботническия заливъ сѫ потънали два парахода отъ сблъскване съ плаващи и откѫснати мини.

Въ Петроградъ заварихъ атмосферата, както и предполагахъ, доста неблагоприятна; но моето дълбоко убеждение е, че съ търпение и умѣреность, съ твърдость и съ лоялность, всичко ще се поправи. Не трѣбва да забравяме, че за насъ работятъ твърде силно обстоятелствата и събитията. Отъ втората балканска война се изминаха вече 1 година и нѣколко мѣсеца. Наистина, тоя периодъ не е достатъченъ, за да се поправи нашето военно и икономическо положение, но у младитѣ хора и у младитѣ народи оздравяването става побързо. Тия, които считаха България миналата година съсипана и предсказаха за нея дългогодишна немощь и изолираность, сега признаватъ, че тя е единъ много важенъ факторъ на Балканския п-въ, и безъ нейно удовлетворение не ще може да се възстанови миръ. Всѣки день изпъква релефно това положение на нашето отечество.

Раздразнението на руския печать и на мнозина руски обществени дейци противъ насъ е неприятно и нежелателно, но азъ не гледамъ на него твърде трагично. Азъ го считамъ като временно явление, което се дължи на много причини, между които и следващитѣ:

1) Както ние не се решаваме да признаемъ всичкитѣ си грѣшки, тъй и рускитѣ държавници се мѫчатъ да хвърлятъ върху другиго всичката отговорность за миналото. Това е общочовѣшка слабость. Известна Ви е баснята, въ която се разказва, че Юпитеръ нахлузилъ човѣку дисаги и му казалъ чуждитѣ грѣхове да туря въ предната торба, а своитѣ — въ задната. По този начинъ чуждитѣ грѣхове ще стоятъ постоянно предъ очитѣ му и ще тегнатъ повече; а неговитѣ собствени ще стоятъ на гърба му невиждани и нечувствувани отъ него. Колчемъ заговоря на руситѣ за румънското нашествие, насърдчено отъ тѣхъ и въздигнато въ политическа добродетель, тѣ пламватъ и, вмѣсто да разсѫждаватъ, захващатъ да изказватъ гнѣвъ и несдържаность. Това свидетелствува, че тѣ не намиратъ друго срѣдство, съ което да се защищатъ, освенъ гнѣва.

2) Руската държава преживява едно страшно време. Днешната война е най-голѣмата въ историята, и върху руския народъ ще падне, може би, най-тежката задача. Войната на народитѣ е едно болезнено състояние. Температурата на народния организъмъ е извънредно повишена, и всѣко неприятно, или по-добре, неугодно действие или бездействие ги дразни. Руският народъ, който е проливалъ кръвьта си за освобождението на балканскитѣ народи, надѣвалъ се е въ такава една минута, като днешната, да види около себе си създаденитѣ отъ него армии. И сега, когато нѣкои недоброжелатели му говорятъ, че България не само не помага на Русия, но отива ведно съ нейнитѣ врагове да я съсипе, неговото раздразнение добива формата на дълбокъ гнѣвъ и на проклятие. Той не влиза въ разбирателство на причинитѣ, които накараха България да остане настрана. За него сж непонятни дипломатическитѣ тънкости.

3) Българскитѣ дейци, гнетени отъ миналото, не можаха да запазятъ напълно онова спокойствие, което е неизбѣжно въ подобни исторически моменти, и дадоха поводъ на нашитѣ неприятели да коватъ по-лесно и поздраво интригитѣ си противъ насъ, като ни представятъ за народъ дребнавъ, който се ржководи, не отъ важнитѣ събития на историята, а отъ минутнитѣ незадоволства и отъ грѣшкитѣ на личноститѣ. Тукъ влизатъ всички неблагоразумни декларации на вестници и погрѣшки на чиновници.

4) Букурещкиятъ договоръ е плодъ на единъ безчестенъ заговоръ, за да се ограби единъ народъ, който въ името на висшитѣ хуманни принципи пролѣ кръвьта си и възчуди свѣта съ своята храбростъ и самопожертвуване. Макаръ тоя договоръ да не създаде нѣщо трайно въ международни отношения, макаръ той да не постави поне основитѣ на едно солидно приятелство между заговорчицитѣ, но той ги свърза въ страха имъ отъ насъ и въ омразата имъ къмъ насъ. Както въ Лондонъ тъй и въ Петроградъ тѣ работятъ противъ насъ и подкрепятъ клеветитѣ си безъ особено споразумение. Когато румънскиятъ министъръ, напр., заяви, че българитѣ ще нападнатъ на Добруджа, ако румънскитѣ войски тръгнатъ къмъ Трансилвания, гръцкиятъ и сръбскиятъ министри пригласятъ на тия измислици, макаръ да знаятъ тѣхната стойность. А се изисква особена прозорливость, за да се приеме свидетелството на единъ човѣкъ и да се отхвърли онова на мнозинството.

5) Не трѣбва да губимъ изпредвидъ, че и турцитѣ по свои собствени съображения работѣха, за да не се постигне едно споразумение между българи и Тройното съглашение. И когато тѣ даватъ сведения на насъ за руситѣ и на руситѣ за насъ, трѣбва да се посрѣщатъ съ голѣма предпазливость. Сждбата на Турция зависи до голѣма степенъ отъ нашитѣ отношения съ Русия. Това го разбиратъ много добре турцитѣ, и затова правятъ всевъзможни усилия да останемъ ние изолирани, та да се намираме въ зависимость отъ тѣхнитѣ интереси и добра воля.

6) По непонятни за менъ причини, или по-добре, по крива оценка на гръцката морска сила, французитѣ доста ни пакостятъ и съ дипломацията си и съ печата си. Наистина, г. Камбонъ въ Лондонъ нѣколко пѫти ме увѣряваше, да не давамъ толкова голѣмо значение на писаното въ французкитѣ вестници, но все пакъ тия вестници успѣватъ да създатъ неблагоприятна атмосфера и вжтре въ Франция и тукъ въ Русия. Напоследъкъ, обаче, забелязва се едно отслабване въ нападенията, и нека се надѣваме, че това ще следва.

7) За нашитѣ недоразумения съ руситѣ има нѣщо въ тѣхния и нашия характеръ. Ние сме скрити, недовѣрчиви и много реални; а тѣ сж крайни, понѣкога наивни, а по отношение на малкитѣ народи оторитерни. Иде нѣкой българинъ при нѣкое високопоставено лице и захване да му говори, че българското правителство не се ползува съ никаква поддръжка у народа, че то служи на чужди интереси и пр. пр. Това всичко се взема за чиста монета, и захващатъ да се правятъ декларации, които после се пренасятъ въ България и които произвеждатъ твърде лошъ ефектъ тамъ за общата кауза, но които въ Русия си оставатъ само декларации, за да се измѣнятъ утре въ съвсемъ противоположна смисъль. Мене ме увѣряваха, че руското правителство, па и самиятъ императоръ били, не само противъ сегашното българско правителство, но и противъ самия царь, и че тѣ не желаели да третиратъ никакъвъ въпросъ съ тѣхъ. Следъ като имахъ нѣколко разговора съ министъръ Сазоновъ — най-компетентното и най-авторитетното лице по външната политика на Русия, което се ползува съ пълното довѣрие на

Императора, азъ дойдохъ до заключение, че както ние се сърдимъ на ру-ситѣ, тъй и тѣ на насъ, но това не значи, че не сѫ готови да третиратъ съ сегашното правителство по най-важнитѣ и сѫдбоносни въпроси, стига то да покаже наклонность къмъ това.

До тука азъ посочвамъ само нѣкои отъ причинитѣ, и то безъ да ги развивамъ, които внасятъ недоразумение и горчевина въ нашитѣ отношения, но азъ не ги считамъ за непреодолими, когато е въпросъ да вдигнемъ България на оная височина, която ѝ се пада. Вие знаете отъ моитѣ по-напрежни рапорти и телеграми, че при всичкитѣ огорчения, направени намъ отъ руситѣ, азъ си оставамъ на мнение, че нашитѣ интереси все пакъ сѫ по-близки до тия на Тройното съглашение. Сега съмъ по-силно утвърденъ въ тая мисъль, и то не вследствие на нѣкакви сантиментални съображения, а по причина на развиващитѣ се събития. Преди всичко, българскиятъ народъ по-лесно би се присъединилъ къмъ Тройното съглашение, отколкото къмъ Двойния съюзъ. А въ историческото развитие на една страна нейнитѣ ржководители не могатъ да не обръщатъ внимание на тоя елементъ, даже тогазъ, когато управлението не е конституционно. Тройното съглашение представлява за сега идеята на свободата и защитата на малкитѣ народи, та затова българскиятъ народъ би посрещналъ неговитѣ предложения съ по-голѣмо довѣрие. Вѣрно е, че сърбитѣ — протежета на Тройното съглашение — възбуждатъ по настоящемъ голѣма омраза между нашето население, но това е по причина на Македонския въпросъ; щомъ той се разреши възъ основа на по-прежнитѣ ни съглашения, тая омраза ще изчезне, или пъкъ ще се намали до минимумъ.

Даже когато предположимъ, че Двойниятъ съюзъ представлява технически по-голѣма сила отъ Тройното съглашение, пакъ крайниятъ резултатъ отъ войната ще бѫде въ полза на Тройното съглашение. Неприсъединението до сега къмъ Двойния съюзъ на Италия и Румъния, които формално бѣха задължени да му помагатъ, е най-доброто доказателство, че Германия и Австро-Унгария не вдъхватъ довѣрие въ своитѣ съюзници. Азъ бѣхъ единъ отъ тия, които мислѣха, че германската войска ще има първоначално много по-голѣми успѣхи, отколкото ги виждаме сега. А всѣко продължение на войната ще ползува само ония държави, които по своето устройство или по своето географическо положение не могатъ да концентриратъ бързо своитѣ войски. Англия и Русия, подпомогнати отъ Япония, представлявать единъ почти неизчерпаемъ източникъ по сила, и затова всѣки изминатъ день измѣня първоначалното превъзходство на Двойния съюзъ.

А това, което не трѣбва да излиза никога отъ паметьта на българитѣ е, че Русия даже, като бѫде победена, ще бѫде само отслабена, но тогазъ самитѣ нейни победители ще почнатъ да ѝ предлагатъ приятелството си и подкрепата си. Тя нѣма да бѫде нито унищожена, нито дотамъ отслабена, за да не може да си върне на дребнитѣ **си неприятели**. Вземете за примѣръ Кримската война и Манджурската. Едвамъ що бѣха се изминали 20 години отъ Кримската война, Русия започна нова война срещу Турция, а не бѣха се изминали нито 10 години отъ Манджурската, и Англия ѝ предложи своя и на японцитѣ съюзъ. Русия, победена отъ Германия, ще стане най-добрата приятелка на последната, и тогазъ тежко на ония малки народи, които сѫ забравили моралнитѣ и политически закони.

Но ако приемемъ, че изходътъ на войната е неизвестенъ, че той се колебае между дветѣ групи, пакъ нашитѣ интереси ни диктуватъ да желаемъ успѣхъ на Тройното съглашение, защото само при него ние можемъ да имаме една голѣма България. Германия и Австро-Унгария могатъ за сега да ни дадатъ земя откъмъ Сърбия, но останалитѣ три държави: Турция, Румъния и Гърция по причина на своето неславянско произхождение и на своитѣ народни чувства ще представляватъ по-голѣма гаранция за Двойния съюзъ, отколкото България, и затова нашиятъ дѣлъ следъ войната ще бѫде твърде съмнителенъ. Тройното съглашение, макаръ да покровителствува толкова много Сърбия и Гърция, не се отказва да преговаря върху компенсирането на България. То признава, че безъ разрешението на Македонския въпросъ и безъ една солидна база за България на Егейското море не ще може да има миръ на Балканския полуостровъ. Колкото за нашето обезвреждане откъмъ Европейска Турция, което ще направи, именно, България **велика**, следъ последното поведение на Турция, става наложително. Съ Тройното съглашение ние можемъ да си върнемъ и оная най-плодородна часть отъ България, коя-

то ни се отне отъ румънитѣ, но безъ да водимъ война съ своитѣ съседи и безъ да си създаваме неприятелство съ тѣхъ.

Такава една политическа програма не ни налага непремѣнно напущането на неутралитета. Догдето България не види Турция отслабена, догдето не се осигури откъмъ Румъния и Гърция, тя надали ще може да напуща неутралитета си, защото ще изложи себе си на нови погроми. Но тоя неутралитетъ може да стане приятенъ на Тройното съглашение за нашитѣ придобивки следъ ликвидацията. Върху тая база азъ не виждамъ никакви непреодолими мѫчнотии. Докато държавитѣ на Тройното съглашение ни обещаватъ за граница откъмъ Турция поне линията, която защищавахме въ Лондонската конференция, откъмъ Румъния—старата линия Добруджа, откъмъ Гърция—поне долината на Струма, откъмъ Сърбия—поне линията, предвидена въ договора отъ 1912 г. наедно съ спорната зона, азъ не виждамъ, кой българинъ ще се откаже да свърже сѫдбата на своето отечество съ тритѣ държави! . . .

Двойниятъ съюзъ не може да даде нито половината отъ горното, и то не защото не иска, но защото не е въ състояние да удовлетвори другитѣ, които сѫ по-надежни приятели отъ насъ. Криво или право, но България, вземена изцѣло, не е надеженъ елементъ за нѣмската политика. Даже тия българи, които най-много сѫ обвинявани въ австрофилство, ще предпочетатъ да работятъ съ държавитѣ на Тройното съглашение, ако видятъ, че тѣ даватъ поне онова, което биха ни дали Германия и Австро-Унгария. Той фактъ го знаятъ последнитѣ, и затова тѣ ще предпочетатъ Турция, Румъния и Гърция, отколкото България. Друго едно обстоятелство, което трѣбва да се има предвидъ, когато правимъ своитѣ смѣтки за компенсации съ помощьта на едната или другата група, е, че при единъ краенъ успѣхъ на Двойния съюзъ Вардарската долина ще бѫде пѫтя за излизането на Австрия на Егейското море. Въ такъвъ случай ние ще трѣбва да се откажемъ отъ сърдцето на Македония и да се задоволимъ съ Пиротския и Зайчарския окржзи. Но възможно е да стане още по-страшно. Сърбитѣ, които и сега сѫ вече изтощени, като се видятъ предъ опасность да бѫдатъ разкжсани, ще се прогласятъ васали на Австрия, ще ѝ предложатъ сами най-голѣми икономически привилегии и ще намѣрятъ тогазъ, може би, по-голѣмо покровителство отъ насъ. Въ Сърбия сѫществува една партия, която поддържа, че предпочитително за сръбския народъ е да бѫде подъ васалството на Австрия, отколкото подѣлена съ България. А когато Австрия добие тия права надъ Сръбската държава, тя ще стане нейната най-мощна защитница, както бѣше въ време на Краль Миланъ.

Тия сѫ въ една сгжстена форма заключенията, до които азъ съмъ дошелъ, и които искамъ да сподѣля съ Васъ, не само като Министъръ-председатель, но и като българинъ, посветилъ живота си въ служене на България. Отдаленъ отъ вѫтрешнитѣ борби и страсти, незаинтересуванъ отъ въпроса, коя партия ще носи повече славата за постигнатитѣ успѣхи, азъ мога да се абстрахирамъ поне за време отъ личнитѣ и партийни въпроси и до говоря на Васъ тъй интимно, както на най-добрия си приятель. Ако не използуваме настоящитѣ исторически събития, за да възвърнемъ на България загубеното, ние, като народъ, ще бѫдемъ, не само морално убити, но и до отчаяние отслабени. Затова трѣбва, преди всичко, да се усилимъ, защото слабия никой го не зачита — дори и най-добритѣ му приятели, а следъ това да следваме политиката, която съответствува на нашитѣ стремежи и която представлява най-вѣроятната и най-удовлетворителна печалба. Европа и ние ведно съ нея прекарваме сѫдбоносни времена. Прочее, каквото решение да вземете, гледайте да отговаря, колкото е възможно, повече на цѣлия народъ. Тогазъ ще излѣземъ силни, не само съ войската си, а съ духа си, и тогазъ съ силата ще наложимъ правото си.

Благоволете да приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Мѫчехъ се да изпълня докрай длъжностьта си и да предпазя България отъ опасностьта, която нейниятъ царь и нейното правителство ѝ готвѣха съ своята кжсогледа политика. За тая цель отправихъ горното изложение; но тия усилия отиваха напраздно. На 23 октомврий въ отговоръ на това ми изложение и на теле-

грамата ми № 806 азъ получихъ отъ министъръ Радославовъ, следната телеграма подъ № 2764:

Не бързайте да навлизате въ материята за споразумение, преговоритѣ за което трѣбва да се водятъ въ София, щомъ настжпи моментътъ за това.

Радославовъ.

Тоя отговоръ свидетелствуваше, че въ София не искатъ да се споразумѣятъ съ Съглашението. Азъ не ги канѣхъ тогазъ да встжпи България въ войната; напротивъ азъ настоявахъ да пазимъ още неутралитетъ, но благоприятенъ за Съглашението, и когато настане моментътъ да се отворятъ Дарданелитѣ, да съдействуваме съ една часть отъ войската си. Но трѣбваше да се споразумѣемъ предварително. Азъ бѣхъ взелъ думата на Сазоновъ, че, ако българското правителство ме натовари отъ свое име да третирамъ въпроса съ Русия, като представителка на Съглашението, той е готовъ да задължи Съглашението срещу нашето съдействие за влизането въ Цариградъ да ни се направятъ следнитѣ отстжпки: 1) линията Еносъ—Мидия, 2) областьта Сѣресъ—Кавала, 3) Македония съгласно договора отъ 1912 година и 4) повръщането на завзетитѣ ни отъ 1913 година отъ Румъния земи. Но когато получихъ горния отговоръ, съобщихъ го Сазонову, който ми каза: „Убедихте ли се, че Вашиятъ царь и неговиятъ пръвъ министъръ не мислятъ да работятъ съ насъ? Тѣ трѣбва да иматъ нѣкои задължения спрямо Австрия и Турция, та затова избѣгватъ да преговарятъ съ насъ. България не може да остане неутрална въ тая война, както не може да остане никоя балканска държава; но тя се готви да отиде съ нашитѣ врагове.“ Азъ не искахъ да се отчайвамъ. Говорихъ му да направи Съглашението конкретни предложения на България, и, ако нейното правителство ги отхвърли, нека то носи всичката отговорность предъ историята за пропадането на нашето отечество. Сазоновъ ми забележи, че царь Фердинандъ хитрува, защото мисли, че, като има предложенията на Съглашението, ще може да си служи съ тѣхъ въ една бждеща конференция, макаръ България да е отишла съ Централнитѣ сили. „Плитка е,“ прибави той, „тая хитрость! Щомъ България не подпише съ насъ договоръ и отиде съ нашитѣ противници, никакви наши предложения не могатъ да иматъ задължителна сила.“ Азъ се възползувахъ отъ тия негови думи, за да настоя отново, че Съглашението ще трѣбва да направи конкретни предложения на България. — „Но нали виждате, че Вашето правителство не желае да преговаря?“ каза Сазоновъ. „Ако имаше сериозно намѣрение да работи съ насъ, то щѣше да Ви упълномощи да третирате съ менъ върху тоя въпросъ; щѣше отъ това да се разбере, какво може да получи България отъ Съглашението.“ Когато азъ отново настояхъ да се заведатъ поне разговори, ако не преговори въ София, той въздъхна намръщено и каза: „Е, добре, ще поговоря утре съ Бъкянина и Палеолога.“ Тия двама посланици отиваха презъ день въ министерството на външнитѣ работи и си съобщаваха сведенията, които добиваха отъ разни страни, било по военнитѣ действия, било по политическитѣ събития. Тѣ бѣха единъ видъ конференции, между Англия, Франция и Русия. Безъ да се

отчая отъ поведението на българското правителство и съ рискъ да получа мъмрене, както бѣ станало съ нѣкои мои колеги за даванитѣ отъ тѣхъ съвети, азъ отправихъ до Радославовъ следната шифрована телеграма съ дата 23 октомврий 1914 г., № 825.

Министру Радославову.

На № 2764. Ще изпълня телеграмата Ви, но моля да не се изпуска психологическия моментъ, който е много благоприятенъ. Отъ единъ миналъ съ Сазонова разговоръ разбрахъ, че Русия е готова да гарантира линията Мидия—Еносъ съ нашата добавка и договора съ Сърбия отъ 1912 година. За другитѣ две точки—гръцката и румънската граници се срѣщатъ мжчнотии, но азъ се надѣвамъ, че при обезщетенията, които ще получатъ тия две държави, ще може да се постигне съглашение. Не трѣбва да забравяме миналото. Голѣмото лакомство и малодушието да не се понесатъ отговорности станаха причина да загубимъ една велика България. Сега е време да си я върнемъ.

Маджаровъ.

На тая телеграма м-ръ Радославовъ билъ поставилъ резолюция: „Ще съобщите, че въ България една война съ Турция е непопулярна.“ Това бѣ единъ признакъ, че българското правителство не желае да отидемъ съ Съглашението, но азъ тогазъ не знаехъ за тая резолюция и си мислѣхъ, че събитията и вълнението на българския народъ ще промѣнятъ психологията у българскитѣ управляващи кржгове. Можеше ли да бжде нѣщо по-фалшиво отъ това да се говори, че българскиятъ народъ не желаелъ да се бие противъ Турция за Тракия, а желаелъ да се бие противъ Русия, Англия и Франция за запазване на Цариградъ въ турскитѣ ржце!.. Такова твърдение би ми се видѣло тогазъ толкова чудовищно, щото не бихъ го вземалъ даже за сериозно. Какъ можехъ азъ да повѣрвамъ, че Турция, която българската армия бѣ била съ такъвъ ентусиазъмъ, сега следъ две години да е станала у насъ толкова популярна, щото да се откажемъ сега отъ Санъ-Стефанска България, отъ идеалитѣ на българския народъ, отъ патриотическитѣ завети на миналитѣ поколѣния! . . .

Намѣсата на Турция въ войната.

На 18 октомврий, когато вече бѣхъ изпратилъ телеграмата за турското нападение на нѣкои руски крайбрѣжни градове, получихъ запитване отъ София: „Вѣрно ли е (гледай шифрованата телеграма № 2724 на министъръ Радославовъ), че съ защитата на рускитѣ интереси въ Цариградъ билъ натоваренъ италианскиятъ посланикъ, и какъ се тълкува това обстоятелство въ Петроградъ.“ Азъ разбрахъ, че въ нашитѣ правителствени кржгове още си правятъ илюзията, че Италия продължава да е съюзница на Германия, и че тя не ще направи нищо, което би увредило интереситѣ на Турция, съюзницата на Германия. Управляващитѣ кржгове въ София бѣха дотамъ заблудени, че не допущаха, не само Италия, но и Румъния да отидатъ противъ Централнитѣ сили. По тая причина нѣкои индискретности, които достигаха до Съглашенскитѣ сили и които издаваха плановетѣ на царь Фердинандъ и на неговото правителство, се представляваха просто за чудовищни. Наи-

стина, по това време Италия и Румъния бѣха неутрални, но тѣхният неутралитетъ бѣше временен и благоприятенъ за Съглашението. Азъ имахъ сериозни причини да предполагамъ, че тѣ желаеха успѣха на Съглашенскитѣ войски, и затова правѣха всичко, което можеха, за да имъ бждатъ полезни, като запазваха вънкашностьта на неутралитета. Сжщото правѣше и българското правителство, но къмъ противоположния лагеръ. Както се доказа отпосле, нашето правителство е услужвало на Германия и Турция съ пренасяне на муниции и дори на артилерия.

Но, ако руситѣ можеха веднага да намѣрятъ държава, която да защищава интереситѣ имъ въ Цариградъ, за турцитѣ се яви мжчнотия.

И азъ телеграфирахъ въ София шифровано съ № 829 така:

Министру Радославову.

До тая минута никоя държава не е натоварена да защищава турскитѣ интереси въ Русия. Вижда се, че още не си е намѣрила държава, която да се нагърби съ тая мисия. Понеже всички турски поданици подлежатъ на изпжждане, то направихъ писмено ходатайство въ Министерството на външнитѣ работи, щото българитѣ, турски поданици, да се третиратъ като славяни и православни.

Маджаровъ.

Когато руското правителство издаде строги заповѣди за начина, по който ще се третиратъ турскитѣ поданици въ Русия, азъ направихъ постжпки предъ Министерството на външнитѣ работи да се облекчи сждбата на българитѣ (турски поданици), както бѣ вече направено съ гърцитѣ, турски поданици. Руситѣ веднага се съгласиха и ги приравниха съ другитѣ християни, турски поданици, но въ Южна Русия бѣха вече арестувани нѣколко души турски поданици, които издавали себе си за българи, но които се подозираха, че сж турски шпиони. Въ военно време хората много страдатъ по погрѣшка на властитѣ или по недоразумение, или по лъжливи доноси, но имаше два случая, въ които по доставенитѣ отъ генералъ губернатора сведения подозренията не бѣха съвсемъ безосновни. Колкото чудно да ни се виждаше тогазъ, па и сега, но турцитѣ бѣха успѣли чрезъ стари македоно-турски връзки да държатъ въ ржцетѣ си и нѣкои българи. За такива лица азъ не се застжпихъ и не можехъ да се застжпя. И то не само защото ги считахъ за предатели, но и защото не бѣха наши поданици. Азъ бѣхъ молилъ и министра на вънкашнитѣ работи да покровителствува невиннитѣ българи, турски поданици, но не и тия, които бѣха се предали на турцитѣ.

На 29 октомврий 1914 година следъ обѣдъ получихъ по телефона покана отъ министъръ Сазоновъ да го посетя въ министерството. Явихъ се на опредѣления часъ, но го заварихъ, че продължаваше да приема посетители, споредъ опредѣления отъ по-рано редъ. Между тия, които заварихъ въ чакалнята, бѣше единъ въ срѣдна възрасть мжжъ, съ червенъ фесъ на главата, тлъстъ и трътлестъ. Азъ не го познавахъ дотогава и не заведохъ разговоръ съ него. Наскоро той влѣзе въ кабинета на министра, постоя тамъ кжсо време и излѣзе потъналъ въ потъ, зачервенъ и

едвамъ намѣри вратата, която водѣше къмъ асансьора. Следъ неговото излизане азъ веднага влѣзохъ при Сазоновъ, който ме посрещна съ тия думи: „Дошелъ да ме увѣрява, че нападението на Одеса и Теодосия станало безъ знанието и противъ волята на турското правителство! Но, ако това е истина, тогазъ трѣбва да считаме, че въ Цариградъ нѣма турско правителство, а германско. Азъ казахъ на турския шарже д'аферъ, че трѣбва по-скоро да напустне Русия, защото нашиятъ посланикъ е вече получилъ заповѣдьта ми да поиска паспортитѣ си, ако турското правителство не изпѫди веднага всички германски офицери, които служатъ въ турската флота и армия. Но понеже съмъ увѣренъ, че то нѣма да изпълни това наше искание, защото нѣма своя воля, азъ считамъ, че войната съ Турция е започната. Е, какво ще правятъ Вашитѣ въ София?“ Като каза това, впери въ мене очи и, сякашъ чакаше нѣкой насърдчителенъ отговоръ. Азъ не можехъ да дамъ нѣкои положителенъ отговоръ, който да обвързва българското правителство, за това му казахъ: „Като българинъ и като славянинъ, азъ мисля, че сегашното поведение на турцитѣ, ще даде възможность да се разреши въпросътъ за Цариградъ.“ — „Да“, каза той натъртено. „Турция ще заплати скѫпо за своето вѣроломно поведение, но какво ще прави България, като ѝ се представлява такава блѣскава перспектива за осѫществяването на нейнитѣ идеали? Досега тя можеше да бѫде неутрална, защото съюзнитѣ сили бѣха обещали изрично на турското правителство да запазятъ целостьта на турската територия, ако остане напълно неутрална; но сега вече Турция става предметъ на подѣлба. Ще продължава ли Вашето правителство и следъ това да съчувствува на германцитѣ и да помага на турцитѣ?“ Азъ се намѣрихъ въ неприятно и трудно положение, защото макаръ да не допущахъ, че България ще отиде съ турцитѣ противъ руситѣ и нейнитѣ съюзници, но неутралитетътъ който българското правителство поддържаше не бѣ благоприятенъ за Съглашението. Азъ съзнавахъ, че настѫпва време, когато трѣбва да си върнемъ на Русия за жертвитѣ, които бѣше направила по нашето освобождение и да осѫществимъ опредѣлената отъ цѣла Европа граница въ Лондонъ, но не можехъ вече да гарантирамъ за бѫдещето поведение на царь Фердинанда и на неговото правителство. Менъ ме плашеше вече всѣки неуспѣхъ на Съглашението, защото той можеше да увлѣче тия кѫсогледи хора въ нова авантюра, каквато бѣ нападението противъ Сърбия, което щеше да бѫде равносилно съ нападение противъ Съглашенскитѣ сили за смѣтка на Германия, Австро-Унгария и Турция. Азъ отговорихъ на Сазоновъ горе-доле тъй: „Трѣбва да бѫде съвсемъ заличенъ онова българско правителство, което ще отиде съ Германия противъ Съглашението; но боя се, че при изтощението, което претърпѣ българскиятъ народъ въ миналитѣ войни, ще даде право на правителството да продължи още съ мѣсеци своя неутралитетъ.“ — „Но отъ васъ се изискватъ много малко жертви“, прекѫсна ме Сазоновъ. „Вие ще отидете само противъ турцитѣ и по тоя начинъ ще спомогнете да преминатъ съглашенскитѣ флоти презъ Дарданелитѣ. Жертвитѣ Ви ще сѫ много малки, но заслу-

гата Ви ще бѫде много голѣма.“ Около 10 минути Сазоновъ продължава да ме убеждава за придобивкитѣ, които ще има България срещу незначителнитѣ кръвни жертви и никакви парични, но азъ нѣмахъ нужда отъ никакво убеждение, и неговитѣ силни и справедливи думи само ме измѫчваха, защото чувствувахъ, може би, повече отъ него — загубата, която България щѣше да понесе, ако не се възползува отъ рѣдкия случай въ историята. Нима имаше нужда отъ аргументи, за да разбере единъ българинъ, че ако България сега не се намѣси въ войната, и то противъ Турция, нѣма кога другъ пѫть да воюва по-сполучливо и по-полезно за себе си. Ако ние се намѣсѣхме тогазъ къмъ страната на Съглашението, щѣхме да скѫсимъ войната съ една — или даже две години, и щѣхме да принесемъ грамадни услуги на човѣчеството. Но въ София тогазъ говорѣха само за неутралитетъ, и то неутралитетъ, благоприятенъ за турцитѣ. Па имаше и наивни българи, които вѣрваха, че при тая голѣма конфлаграция една България следъ Букурещкия договоръ можеше да остане неутрална. Неутралностьта бѣше измислена отъ правителството, за да се улесни встѫпването на България въ германскитѣ редове.

При императоръ Николая.

Аудиенцията при императора бѣ едно събитие. Тя се забави нѣколко дни повече, защото се надѣвахме да добиемъ нѣкои по-благоприятни сведения отъ София. Но българското правителство продължаваше да помага на турцитѣ и да заплашва сърбитѣ. Следъ Междусъюзническата война правителствената пропаганда между народа и войската бѣше отправена главно противъ сърбитѣ. Вѣроломното поведение на турцитѣ при стѫпкване на Лондонския договоръ и изтрѣблението на всичко, що бѣ българско въ Източна Тракия, бѣше забравено; бѣше забравено, сякашъ, и поведението на румънцитѣ въ Междусъюзническата война. Даже гърцитѣ бѣха оставени на вторъ планъ. Всичката омраза на царь Фердинандъ бѣше отправена срещу сърбитѣ. Правителственитѣ платени агенти ходѣха по казармитѣ да държатъ ужъ научни сказки, а въ сѫщность да проповѣдватъ война срещу сърбитѣ. Наистина, че и Радославовъ и неговитѣ другари бѣха познати по своето русофобство, но азъ съмъ наклоненъ да мисля, че, ако царь Фердинандъ пожелаеше да води съглашенска политика, тѣ щѣха да я възприематъ съ удоволствие. Но той мразѣше дълбоко и сърбитѣ и руситѣ. Нѣкои казватъ, че той билъ далъ нѣкои обещания на Францъ Йосифъ още на 1913 година. Това не ми е известно. Но фактъ неоспоримъ е, че той *лично* не желаеше да се споразумѣе съ Русия и, следователно, съ нейнитѣ съюзници; че той *лично* хранѣше дълбока омраза къмъ сърбитѣ.

Руското правителство изпрати за свой пълномощенъ министъръ въ Сърбия началника на близко-източния отдѣлъ въ министерството на външнитѣ работи князъ Трубецкой, който се радваше на приятелството на Сазоновъ, и който имаше репутацията на нѣщо повече отъ единъ висшъ чиновникъ. Преди да замине за

новия си постъ, той дойде въ легацията да ме види и да разбере отъ менъ, съ какво би могла да се удовлетвори България откъмъ Сърбия, та, като отиде тамъ, да действува предъ сръбското правителство. Той ми заяви, че ще поддържа възстановлението на договора отъ 1912 година, и се надѣва да има успѣхъ, ако и българското правителство се покаже наклонно за едно споразумение. За тоя разговоръ съобщихъ въ София съ следната шифрована телеграма:

Петроградъ, 1 ноември 1914 година, № 840.

Министру Радославову,

Сега бѣше при менъ князъ Трубецкой, за да вземе сбогомъ, тъй като въ вторникъ заминава за Нишъ, гдето е назначенъ още преди войната пълномощенъ министъръ. По всѣка вѣроятность, ще дойде и въ София, но следъ като се настани въ Нишъ Говори ми настоятелно за едно споразумение между Русия и България. Повтори ми обещанията на Сазонова, които Ви съобщихъ съ телеграмата си № 825. Оплаква се, че Вие не искате да преговаряте, съ което излагате България на една нова коалиция отъ Румъния, Гърция и Сърбия. Казахъ му, че би било въ полза на общото дѣло, ако той при заминаването си въ Нишъ се отбие въ София и се срещне съ Васъ. За Добруджанската граница ми каза. че, ако влѣзнемъ въ преговори съ румънитѣ, последнитѣ могатъ да се съгласятъ срещу новитѣ си придобивки да върнатъ отнетитѣ ни миналата година земи. Види се, гърцитѣ пакъ повдигатъ стария въпросъ да иматъ обща граница съ Сърбия. Отговорихъ му, че това искане се удовлетворява при разграбването на Албания.

Маджаровъ.

На телеграмата си за князъ Трубецкой не получихъ отговоръ, но следъ една седмица получихъ долната телеграма отъ министъръ Радославовъ:

София, 7 ноември 1914 година, № 2880.

За сведение и дискретна провѣрка г. Пасаровъ ми телеграфира на 4 того: Румъния предлага тукъ (Атина) да се съгласятъ за поддръжка на Букурешкия договоръ и запазване statu-quo-to на Балканския полуостровъ, издадено отъ него.

Радославовъ.

По всѣка вѣроятность, това ми се съобщаваше, за да видя, че е невъзможно да се преговаря съ сърбитѣ. Научихъ се отпосле, че и на князъ Трубецкой било дадено отъ наша страна да разбере, че усилията му за споразумение ще отидатъ напраздно. А всичко това влияеше зле на рускитѣ кржгове. За тѣхъ бѣше извънредно мжчително и болно до сълзи, гдето освободената отъ Русия България въ най-важния моментъ отъ нейната история отиваше съ нейнитѣ врагове.

На 7 ноември сутриньта се отправихъ съ дворцова каляска, придруженъ отъ помощника на главния дворцовъ церемониймайсторъ за Царскоселската гара, гдето чакаше специаленъ тренъ отъ два вагона, който ни откара въ двореца на Царское село. Това е една специална желѣзница, която услужва двореца, безъ да има връзка съ желѣзницата, която започва отъ Петроградъ и отива къмъ вжтрешностьта на Русия. Въ специалния тренъ имаше още нѣколко дворцови чиновници. Пжтуването трая не повече

отъ часъ. Като пристигнахме на гарата, чакаха ни нѣколко дворцови кола съ лакей и пр. Паркътъ на двореца бѣ покритъ съ снѣгъ, но пѫтьтъ бѣ добре очистенъ.

Азъ нѣмахъ възможность да разгледамъ отвънъ двореца, но не ми направи нѣкое особено впечатление нито по своята архитектура, нито по своята грамадность. Порази ме простотата, която царуваше въ това уединено мѣсто. Въведоха ме въ стаята на генералъ-адютанта, която бѣ съседна на кабинета на императора. Тамъ заварихъ двама отъ министритѣ: на финанситѣ и желѣзницитѣ. Първиятъ бѣше вече свършилъ доклада си, а вториятъ щѣше да бѫде приетъ следъ моята ауденция. Размѣнихъ на крака по нѣколко думи съ двамата, следъ което императорскиятъ генералъ-адютантъ ме покани въ царския кабинетъ. Императорътъ стоеше правъ предъ писалището си, облѣченъ въ военна походна форма и ми подаде рѫка, тъй просто и дори стѣснително, щото азъ останахъ удивенъ. Тоя ли е абсолютниятъ повелитель на 160 милионна Русия? Отъ тоя ли скроменъ човѣкъ се бои свѣтътъ? Ами че той нѣма нищо абсолютично, и нищо господарско; че той е по-скроменъ отъ всѣки руски полковникъ. Второто нѣщо, което ми направи впечатление, бѣ голѣмата вънкашна прилика между него и английския краль. Но когато *абсолютниятъ монархъ* бѣ стѣснителенъ, нерешителенъ, дори плахъ, конституционниятъ монархъ, когото нѣкои писатели уподобяватъ на една проста фигура въ държавното управление, е свободенъ въ движенията си, разговоритѣ и даже самоувѣренъ. Догдето още императорътъ бѣше на крака, азъ му поднесохъ акредитивното си писмо, което той прие и остави на масата, защото съдържанието му бѣ известно поотрано, чрезъ министра на външнитѣ дѣла, комуто бѣхъ далъ копие отъ него, както е обичаятъ. Съ поднасянето на писмото азъ казахъ на императора нѣколко думи за признателността, която храни българскиятъ народъ къмъ своята освободителка и за чувствата, които ме вълнуватъ, когато за пръвъ пѫть се представямъ направо предъ внука на Царь-Освободителя. Николай II ми отговори съ любезность и благосклонность, като помена, че той знае отъ по-рано за моитѣ славянски чувства и за симпатиитѣ, които имамъ къмъ Русия, толкова ценни въ днешнитѣ тежки времена. Следъ това ме покани да седна на стола, който се намираше до писалището му. Азъ седнахъ, следъ като той седна на своя столъ. Разговорътъ, който имахъ по тоя случай съ Николай II съобщихъ на министъръ Радославова следъ завръщането си въ легацията съ следната шифрована телеграма отъ 7 ноември 1914 година, № 849.

Министру Радославову.

Днесъ, петъкъ, представихъ своето акредитивно писмо на Императора въ Царское-село, гдето бѣхъ заведенъ и доведенъ съ специаленъ тренъ и задържанъ на завтракъ. Императорътъ ме прие въ кабинета си и следъ размѣна на обикновенитѣ въ подобни случаи запитвания и отговори той се отправи къмъ мене съ следнитѣ думи; „Е, какво ще прави България, ако утре австрийцитѣ смажатъ съвършено Сърбия и се настанятъ на Вашата граница?“ — Ще се защищаваме, Ваше Величество, и не по-зле отъ другитѣ. — „Но нѣма ли да бѫде тогава късно? Ето Вашиятъ вѣченъ врагъ, Турция, е въ война съ

насъ, и Вие много лесно можете да си вземете назадъ Одринъ. Виждате, Румъния и Гърция сж готови да тръгнатъ съ насъ, но се боятъ отъ България или по-добре не я вървatъ." — Нѣма съмнение, че Одринъ трѣбва да бжде нашъ, защото около него и задъ него сложиха коститѣ си хиляди български младежи, но не трѣбва да се изгубва изъ видъ, че и когато мрѣха предъ стенитѣ на Одринъ, идеалътъ имъ бѣ Македония, оставена намъ въ заветъ отъ историята и отъ Вашия дѣдо — нашъ Царь-Освободитель; прочее, догдето не се споразумѣемъ по тоя въпросъ, азъ не мисля, че ще предприемемъ нѣщо, освенъ за защита на своитѣ граници; но вѣрвате ли Ваше Величество, че Румъния и Гърция само отъ страхъ предъ България не предприематъ нѣщо противъ враговетѣ на славянството? Ние имаме повече причини да не ги вѣрваме, защото тѣ нашествуваха нашето отечество и се съединиха съ турцитѣ, за да ни ограбятъ. — „Да, обаче, втората война, която Вие предприехте, бѣше братоубийствена, но . . . да оставимъ печалното минало." — Позволете ми, Ваше Величество, да кажа нѣщо за това минало; всички ни обвиняватъ за започване на втората война, но никой не се спира върху предшествуващитѣ събития, никой не говори за спирането на военнитѣ действия отъ страна на България и отказа на Сърбия и Гърция да направятъ сжщото; никой не споменава за отговора на г. Сазонова до Данева, че договоритъ между България и Сърбия е падналъ, защото се пролѣла братска кръвь. А после това, не бѣха ли Сърбия и Гърция, които отказаха да приематъ Вашето предложение за Кавала, Щипъ и Кочани? За нашитѣ най-дребни опущения се държи смѣтка, и се наказваме най-жестоко, а дѣлата на другитѣ се минаватъ безъ бележки или даже съ похвала. Вие ми говорите да помогнемъ на Сърбия, но тя и днесъ е съюзница на Гърция и Румъния за пазене на Букурещкия договоръ, който е много по-унизителенъ за насъ, отколкото бѣше Берлинскиятъ за Васъ. България даде велики жертви, които могатъ да се сравнятъ съ петь милиона руски, и при все това, когато Сърбия и Гърция се удвоиха, България се намали. — „Азъ зная, че Вашиятъ доблестенъ народъ и сега е готовъ да се бие за славянската кауза, но правителството го спира." — Ваше Величество, дошелъ съмъ въ Петроградъ, не за да бжда адвокатъ на тогова или оногова, но да кажа истината, цѣлата истина и най-напредъ на Васъ. Българскиятъ народъ е огорченъ до дъното на душата си, той се счита измаменъ, подигранъ. Трагедията, която прекара и въ морално и въ материално отношение, е невидена въ историята, затова не трѣбва да се чудите, ако Ви кажа, че неговата вѣра е покрусена; не правителството, а той самъ не желае да прави безполезни жертви, да създава величие за своитѣ врагове. По тая причина той желае да се споразумѣе съ Вашето правителство, че тогазъ да предприеме нѣщо за общата кауза. Азъ Ви увѣрявамъ, че, ако България не бѣше измѣстена изъ Балканския съюзъ, Австрия не би се решила да подаде оня ултиматумъ на Сърбия, който докара днешната страшна и дълготрайна война. — „Може би, това е истина, каза Императорътъ, но българскиятъ народъ не трѣбва да пропустне добрия случай, защото после ще се кае горчиво. Вие не се съмнявате, че въ края на краищата Тройното съглашение ще победи и тогазъ какъ ще се яви България да иска обезщетение? Но има друго нѣщо по-ужасно: презъ Вашата земя и сега се пропущали муниции за Турция." Когато отговорихъ на Императора, че това е невъзможно, преди всичко, защото, ако имаше подобно нѣщо, Сазоновъ щѣше да ми го съобщи, и азъ щѣхъ да го телеграфирамъ въ София, Той ми каза, че такива сведения дохождали отъ всички столици на балканскитѣ държави. Азъ помолихъ Императора да има предвидъ, че и днесъ България е обградена отъ неприятели, които сж готови да сторятъ всичко, за да ни скаратъ съ Русия. При тия мои категорични заявления, Императорътъ ми каза, да видя още днесъ Сазоновъ и да поговоря съ него не само по тоя въпросъ, но и по другитѣ. Въ края на ауденцията Н. Величество стѣснително-натъртено ми каза: „Ако България продължава да се носи съ такова недовѣрие къмъ Русия и нейнитѣ съюзници, ще загуби всичко."

М. Ив. Маджаровъ.

Когато говорихъ на императора, че е невъзможно да сж прекарвали презъ България военни материали за Турция, азъ бѣхъ убеденъ, че никое българско правителство — даже Радославовото

— не би се решило на подобна постѫпка. Азъ не само помнѣхъ създаването на българската армия отъ руски офицери и подофицери, не само помнѣхъ гражданската уредба на Княжеството и на Източна Румелия, но помнѣхъ и подкрепата, която Русия ни даде презъ 1912—1913 г., когато водѣхме войната срещу турцитѣ. Че можеше ли единъ народъ, който почита себе си, който притежава какъвъ-годе политически моралъ, да отвръща на своитѣ благодетели по такъвъ начинъ. . . Но това, което бѣше най-вѣроломното отъ страна на българското правителство, то бѣ лъжата, съ която си служеше. Отъ една страна, претендираше, че иска да отиде съ Съглашението, ако му гарантира добри условия, а отъ друга страна подпомагаше Турция, да нанесе единъ тежъкъ ударъ на Русия. На 1915 год. азъ се убедихъ, колко е билъ правъ нещастниятъ и добродушенъ Николай II, като не е вѣрвалъ на царь Фердинандъ и на неговото правителство. Признавамъ, че азъ съмъ се заблуждавалъ и то по две причини: 1) защото не знаехъ действията на Радославовото правителство и си мислѣхъ, че то е изложено на клевети, както бѣ изложенъ и цѣлиятъ български народъ; и 2) защото злото, което щѣше да се нанесе на България бѣ толкова голѣмо, че ми се виждаше психически невъзможно: та нима тия хора не сѫ българи, та нима тѣ могатъ да желаятъ съзнателно погубването на България? И си отговаряхъ: за сега тѣ могатъ да се заблуждаватъ върху силата на Съглашението, но, когато видятъ, че Германия нѣма да излѣзе победителка, тѣ ще промѣнятъ поведението си и ще потърсятъ сами съдействието на Русия и на Западнитѣ сили, за да могатъ да извършатъ обединението на българския народъ. Минаваше ми презъ ума, че тѣ искатъ да усети Съглашението голѣмата нужда, която ще има отъ българската помощь, та да гарантира повече права за нашата държава. Люлѣянъ надъ тия надежди, азъ се мѫчехъ при всѣки даденъ случай да ги убедя, че Съглашението може да има временни загуби, че може да се случи дори смазването на нѣкоя отъ съюзенитѣ държави, но най-накрая Съглашението пакъ ще победи, защото разполага съ неизчерпаемо количество человѣчески и други материали и съ симпатиитѣ на цѣлъ свѣтъ. Но се случи това, което най-малко предполагахъ: царь Фердинандъ и неговото правителство, като мислѣха, че Германия е непобедима, хвърлиха се безрезервно въ нейнитѣ обятия и предадоха въ нейнитѣ ржце всичкитѣ наши военни сили и срѣдства.

Въ депешата си до министъръ Радославовъ не поменавахъ нищо за царь Фердинанда. Както се научихъ отпосле, това го много разядосало, но азъ не можехъ да постѫпя другояче. Императорътъ не ми говори нищо за него — може би, защото не идѣхъ направо отъ София, а отъ Лондонъ, и не бѣхъ го виждалъ; може би, защото не искаше да каже неприятни работи за него, а пъкъ при сложилитѣ се обстоятелства, Николай II не можеше да каже приятно за царь Фердинандъ и неговото правителство.

Следъ завтрака съ висшитѣ дворцови чиновници азъ се завърнахъ по сѫщия начинъ въ Петроградъ. Надвечеръ получихъ покана отъ министъръ Сазоновъ да се явя въ министерството му. Той искаше да знае, какво ми е говорилъ императорътъ, какво

впечатление ми сж направили неговитѣ думи. Казахъ му, че императорътъ най-много се тревожи, да не би да нападнемъ сърбитѣ. Сазоновъ ме прекжсна: „Разбира се, че това е едно голѣмо безпокойствие за насъ. Можемъ ли да оставимъ нашия съюзникъ да загине безпомощенъ? Да загине отъ кого? — Отъ България, която ние сме освободили, и на която сме готови да удовлетворимъ всички справедливи искания, стига да не отива съ враговетѣ на славянството.“ Следъ това ме запита, дали ми е говорилъ нѣщо за царь Фердинандъ. Отговорихъ му, че не е споменалъ даже името му. Сазоновъ, сякашъ, се замисли. — „Че какво можеше да каже за него, когато той ржководи германо-турската политика на българското правителство? България и днесъ допуща да се пренасятъ военни материали за Турция презъ нейнитѣ желѣзници“, каза Сазоновъ. По тоя предметъ Сазоновъ бѣ доста рѣзъкъ, но, понеже министъръ Радославовъ бѣше далъ да се разбере, че, ако Съглашението му направи едно конкретно предложение, той ще отговори благоприятно на него, надеждитѣ за едно споразумение съ България бѣха се отново появили. Но отпосле и тия надежди се оказаха безосновни, защото писменията отговоръ, който даде министъръ Радославовъ съ писменото предложение за едно споразумение съ Съглашенскитѣ сили, бѣ тъй сухъ и тъй безсъдържателенъ, щото отъ него не можеше да се извади никакво благоприятно заключение.

За тоя разговоръ съ руския министъръ на външнитѣ работи изпратихъ въ София следната шифрована телеграма:

Петроградъ, 8 ноември 1914 г., № 856.

Министру Радославову.

Видѣхъ снощи Сазоновъ, който ми каза, че Тройното съглашение останало задоволено отъ Вашия отговоръ, и тия дни представителитѣ на тритѣ сили въ София щѣли да Ви съобщатъ това писмено.

Слава Богу, прибави той, че захващаме да получаваме и отъ България успокоителни и задоволителни декларации. Възползувахъ се отъ случая да му припомня моитѣ настоявания да не се довѣрява на донесенията, които идатъ изъ балканскитѣ столици. Следъ това минахме къмъ въпроса за пренасянето презъ България на турски нѣкакви муниции, за които ми говори императорътъ. При щателна справка въ самото министерство излѣзе, че доношението иде отъ Букурещъ и се касае за нѣкаква поржчка въ Австрия, направена отъ насъ, която щѣла да дойде въ две баржи, но половината отъ която била ужъ предназначена за Турция. Казахъ Сазонову, че ако тѣ даватъ важность на подобни сведения, България е безсилна да се защищава. Тоя случай е нищоженъ, но той свидетелствува, съ какви срѣдства се борятъ срещу насъ, и срещу какви закоренѣли предразсждъци ние трѣбва да се боримъ. Безъ да поменавамъ телеграмата Ви № 2880, запитахъ Сазоновъ, не се ли водятъ преговори между Гърция и Румъния за запазване на Букурещкия договоръ. Отговори ми: „Тия две държави сериозно се боятъ отъ Васъ и, когато видятъ или чуятъ нѣщо за ваши приготовления или намѣрения, изведнъжъ се сговарятъ за обща отбрана; но, ако вие дойдете съ насъ, ние не само ще ги обуздаемъ, но ще ги и ангажираме въ войната противъ Австрия и Турция.“ И отъ него разбрахъ, че Сърбия се намира въ много лошо положение.

Когато казахъ, че Сърбия въ своята заслѣпеность отива дотамъ, щото се съгласява да представи на гърцитѣ окупацията на Македония, само да ни скара съ Тройното съглашение, Сазоновъ отговори, че нѣма подобно нѣщо.

Маджаровъ.

На 10 ноември посетихъ английския посланикъ Съръ Джорджъ Бъкянинъ. Той познаваше нашето отечество, защото бѣ дипломатически представитель въ София нѣколко години наредъ. Той се възмущаваше най-много отъ *вѣроломното* поведение на българското правителство: „Постоянно говорятъ за строгъ неутралитетъ, а пъкъ прекарватъ муниции за Турция", ми каза той. Тия обвинения въ безчестие на българското правителство ме страшно измѫчваха и азъ вече започнахъ да мисля, да ли ще мога да продължавамъ своята мисия въ Петроградъ. И както се вижда отъ следната телеграма, която изпратихъ на Радославовъ за тая ми среща съ английския посланикъ, азъ вече говоря за оставка и за изпращането на друго лице, което да защищава по-добре Радославовата политика. Ето и самата телеграма:

10 ноември 1914 година, № 863.

Министру Радославову.

Днесъ при срещата си съ английския посланикъ Бъкянинъ последният ми говори за своитѣ познати симпатии къмъ България, като прибави: „единственото срѣдство да върнете загубеното и да възвеличите отечеството си е да се споразумѣете съ Русия. Ней е предоставено отъ съюзницитѣ пълно право и свобода. Направеното отъ нея ще бѫде задължително за насъ и за Франция. Всѣко неприязнено действие срещу Тройното съглашение или нѣкоя отъ държавитѣ, които се считатъ за съюзници на Русия, Англия и Франция, може да костува самото сѫществуване на България. Това го казвамъ, не да Ви плаша, а защото се считамъ Вашъ искренъ приятель." Следъ това ми говори, че както Румъния, тъй и България пазятъ единъ много своеобразенъ неутралитетъ. За доказателство ми посочи две телеграми, въ които се казва, че въ Русе били натоварени 8 вагона съ флотски материали и изпратени за Цариградъ. Дирекцията на българскитѣ желѣзници издала заповѣдь да се приготвятъ още 63 вагона, въ които щѣли да се натоварятъ изпратенитѣ отъ Германия за Турция пакъ презъ Румъния военни материали. Азъ изказахъ съмнение въ точностьта на сведенията, но обещахъ да Ви телеграфирамъ, и чакамъ Вашия бързъ отговоръ, за да не се турямъ въ смѣшно положение. По никой начинъ менъ не се вѣрва, че нашето отечество ще отиде да помага на Турция противъ Русия, но, ако нѣкои чиновници било по небрежность, било по злоумишленость вкарватъ България въ тоя катастрофаленъ пѫть, ще трѣбва да дойде другъ съ по-силна логика, съ по-изобилни аргументи да защищава това поведение. Имайте предъ видъ, че действията на България се следятъ съ по голѣмо внимание и съ по-голѣмо раздразнение, отколкото тия на Румъния и на Гърция. Може това да е несправедливо, но то е фактъ, който не трѣбва да се игнорира.

Маджаровъ.

Азъ не знаехъ, какви по-силни фрази да употрѣбя въ своитѣ депеши, за да накарамъ отговорнитѣ лица да прекратятъ тая двоелична политика. Руситѣ бѣха много чувствителни. Тѣ не можеха да си представятъ, какъ ще отидатъ българитѣ да се биятъ срещу тѣхнитѣ съюзници. Азъ правѣхъ всички усилия да посоча на отговорнитѣ и неотговорнитѣ фактори въ София, че тѣхното поведение ще съсипе България. И понеже царь Фердинандъ и министъръ Радославовъ се мѫчеха да покажатъ, че сѫществува разлика между Русия и нейнитѣ съюзници въ политиката имъ спрямо България, азъ счетохъ за нуждно да се срещна и съ французкия посланикъ Палеологъ, който познаваше добре нашитѣ работи; защото преди да бѫде посланикъ при руския дворъ, той бѣше

пълномощенъ министъръ въ София. Като всѣки французинъ, той бѣ разговорливъ, учтивъ и много духовитъ. Той имаше една изтънчена литературна култура. Говорѣше плавно и съ увлѣчение. Разговорътъ ми съ него се отнасяше изпърво върху ауденцията ми при императора. Французкиятъ посланикъ се възхищаваше отъ неговата почтеность и искреность. За да ми покаже, колко Николай II се грижи за България, предаде ми почти буквално думитѣ му: „Турцитѣ трѣбва да бѫдатъ изгонени отъ Европа; Цариградъ трѣбва да стане международенъ градъ; Тракия трѣбва да се даде на България до Мидия—Еносъ. Ако България се покаже мѫдра, ще получи компенсации отъ Сърбия въ Македония.“ Палеологъ ми говори за духовитостьта на царь Фердинандъ, за неговия секретарь Добровичъ, когото подражаваше съ една чудна вѣрность въ движенията, въ думитѣ, даже въ *хъкането* му. . . . .

По тая среща изпратихъ въ София следната шифрована депеша:

Петроградъ, 12 ноември 1914 г., № 867.

Министру Радославову.

Снощи Палеологъ ми обади, че на другия день следъ моята ауденция императорътъ го повикалъ въ Царское Село, за да му съобщи, какво е казалъ на мене, та да го предаде на Делкасе. Императорътъ получавалъ отъ разни мѣста сведения, че ще нападнемъ Сърбия, за да завземемъ Македония. Такава постѫпка той считалъ за фатална и билъ въ страшно възбудено състояние. Палеологъ ми каза буквално: „Това е за него единъ въпросъ на животъ, и никой не ще може да Ви помогне.“ Азъ му отговорихъ, че догдето не се разреши правилно Македонскиятъ въпросъ, немислимо е да се възстановятъ приятелски отношения съ Сърбия, и войната всѣкога ще виси надъ насъ и надъ тѣхъ, но у българитѣ има повече политически моралъ, отколкото показаха другитѣ, та и за това нѣма да нападнатъ сърбитѣ, именно, когато издъхватъ. Моето впечатление е, че сърбитѣ биха желали да ги нападнемъ, за да могатъ да се извиняватъ за своето пропадане съ насъ и сѫщевременно да създадатъ противъ насъ омраза у другитѣ народи. Нашето нападение на Сърбия ще бѫде непремѣнно последвано отъ намѣсата на Румъния и Гърция, а сърбитѣ това търсятъ, и затова напоследъкъ сѫ толкова предизвикателни. Когато обадихъ на Палеологъ, че горнитѣ сведения идатъ отъ Нишъ, той ми отговори: „Не сѫ само отъ тамъ. Азъ зная положително, че Германскиятъ воененъ аташе въ София е казалъ предъ едно достовѣрено лице, че България е решена при пръвъ благоприятенъ случай да нападне Сърбия, и за тая цель се прави сега частична мобилизация.“ Следъ това Палеологъ прибави: „Но азъ познавамъ интелигентностьта и опитностьта на Вашия царь и затова не вѣрвамъ на нѣмскитѣ твърдения. Сѫщото казахъ и на императора, но предупредете въ всѣки случай Вашия царь за това, което Ви казахъ, като му съобщите, че за България има три пѫтя: 1) да отиде съ нѣмцитѣ и да изчезне отъ лицето на земята, 2) да пази строгъ неутралитетъ и да получи едно малко териториално възнаграждение и 3) да се споразумѣе съ Тройното съглашение и да получи всичко, което й се пада. Политиката на увъртливостьта нѣма да Ви донесе нищо добро. Вие говорите, че сте неутрални, а пропущате военна контрабанда за Турция? На Вашия воененъ министъръ сѫ вече доставени писмени доказателства за тая контрабанда.“ Азъ настоятелно Ви моля да ми отговорите по въпроса за контрабандата. По него нашето поведение не може да намѣри извинение, затова трѣбва или поне да се опровергае, или да се спре.

Маджаровъ.

На другия день дойде въ легацията самъ Палеологъ, за да ми върне визитата и да продължимъ разговора си, както се из-

рази той. Трѣбва да кажа, че посланицитѣ на Великитѣ сили съставляватъ нѣщо отдѣлно отъ пълномощнитѣ министри на малкитѣ държави. Тѣ си иматъ свое старшинство и визититѣ си правятъ споредъ личнитѣ имъ отношения съ пълномощния министъръ или споредъ нуждитѣ, които има неговата държава въ тоя моментъ отъ второстепенната или третостепенната държава. Палеологъ виждаше ясно, че зависи отъ царь Фердинандъ да тръгне България съ Тройния съюзъ или съ Тройното съглашение, затова искаше да поласкае неговото честолюбие и говорѣше за него съ голѣма похвала. Азъ гледахъ да отразя неговия духъ, ако не неговитѣ фрази, и затова изпратихъ въ София следнята щифрована телеграма:

Петроградъ, 13 ноември 1914 година, № 876.

Министру Радославову.

Преди малко бѣше при мене въ легацията французкиятъ посланикъ, който, между другото, ми каза: „Тази зарань имахме заседание съ Сазонова и Бъкянинъ. Ако бѣхте тамъ да чуете единодушнитѣ симпатии, изказани къмъ България, щѣхте да останете твърде доволенъ. За сега мога да ви кажа само това, че, ако България се присъедини къмъ насъ, тя ще бѫде възнаградена повече, отколкото Вие предполагате. Съобщете това на Вашия царь и на Вашето правителство.

Той отдава голѣмо политическо значение и на съвмѣстното освещаване на руския параклисъ въ София. Говори съ възхищение за нашата столица.

Маджаровъ.

Българското правителство всѣки день нарушаваше неутралитета.

Ако имаше нѣщо, което ме най-много измѫчваше и даже съсъпваше тѣлесно и душевно, то бѣ ежедневното почти оплакване на Съглашенскитѣ държави, че българското правителство допуща пренасянето на военни материали за Турция. Опроверженията, обаче, на министъръ Радославовъ бѣха тъй категорични, щото бѣхъ принуденъ да мисля, че въ съобщенията на Съглашенскитѣ сили има, наистина, много преувеличения, вследствие интритѣ на нашитѣ съседи. Българското правителство поддържаше, че всички слухове за контрабанда сѫ клеветнически. Азъ не можехъ да предполагамъ, че едно правителство може да бѫде толкова дръзко и да отрича очевиднитѣ факти. Но, когато ставаха опроверженията, тѣ не бѣха очевидни. Станаха очевидни отпосле, когато се намѣсихме въ войната, и когато захванаха да се хвалятъ самитѣ контрабандисти съ действията си.

Като образецъ на тая дързость давамъ три шифровани телеграми, които получихъ отъ Радославовъ по тоя предметъ:

София, 14 ноември 1914 година, № 2935.

На № 863. — Строгиятъ неутралитетъ, който България пази, не допуща подобни действия по отношение къмъ никоя отъ воюващитѣ страни. До сега, па и въ бѫдеще България ще продължава да отказва превозването на военни материали, за която и да било воюваща страна, макаръ тази линия на поведение да възбужда незаслуженитѣ негодувания на всички воюващи.

Привличамъ вниманието Ви върху обстоятелството, че интриги отъ този видъ се лансиратъ систематически всѣки 10—15 деня отъ Букурещъ, съ цель

да се клевети България предъ Великитѣ сили и съседитѣ ѝ. Тѣзи интриги се усилватъ, колчемъ Румъния се намира на тѣсно и трѣбва да прибѣгне до диверсия.

Радославовъ.

София, 16 ноември 1914 година, № 2946.

На № 867. — Въ България никой не е мислилъ да напада Сърбия. Напротивъ, Сърбия постоянно е уведомявана за нашия неутралитетъ спрямо нея. Никаква контрабанда за Турция не е правена, нито допущана.

Радославовъ.

София, 17 ноември 1914 година, № 2944.

За сведение, строго повѣрително. Пълномощнитѣ министри на Тройната антанта ми връчиха на 11 того следващата вербална нота: „Правителствата на тритѣ съюзни сили посрещнаха съ задоволствие декларацията, направена отъ българския министъръ-председатель на пълномощнитѣ министри въ София. Ако, съгласно тия декларации, България се задължава да пази по отношение Румъния, Гърция и Сърбия строгъ неутралитетъ, тритѣ съюзни държави ѝ гарантиратъ, че при окончателната ликвидация, която последва войната, тѣ ще държатъ смѣтка за нейното държание, като ѝ направятъ значителни териториални отстжпки. Ако България се реши да нападне Австрия или Турция, тѣзи отстжпки ще бждатъ увеличени.“

Радославовъ.

Нѣма съмнение, че съглашенцитѣ желаеха България да тръгне съ тѣхъ, като нападне Турция, но тѣ не се решаваха да излѣзатъ открито съ тая платформа, защото по онова време две партии (либерална и земледѣлчески съюзъ) агитираха противъ другитѣ партии, па и противъ самото Съглашение, че то теглѣло България къмъ война, а правителството да запази строгъ неутралитетъ. Болшинството отъ българския народъ не желаеше войната, но, ако тя станѣше неизбѣжна, и той добиеше свободата да се произнесе, съ кого да отиде, щѣше, безъ съмнение, да предпочете Съглашението. Но трѣбва да признаемъ, че българското правителство и неговитѣ чуждестранни приятели се показаха доста способни да изиграятъ, както трѣбва, предначертаната си роль. Правителството прокара законъ за военно положение и тури печата подъ предварителна цензура. Германскитѣ агенти развиха една силна пропаганда въ полза на Централнитѣ сили. Тѣхнитѣ победи се представиха въ такъвъ видъ, че да се мисли, какво Съглашението е вече поразено. Голѣма часть отъ българското офицерство бѣше въ полза на Германия. То искаше да отмъсти на сърбитѣ, загдето ни бѣха победили на 1913 г. Грамадната часть отъ чиновничеството бѣше на сжщото почти мнение. Всички македонци, съ малко изключение, бѣха да се смажатъ сърбитѣ и да се освободи Македония. Всичко, що бѣше противъ Съглашението, се надуваше и преувеличаваше отъ страна на правителственитѣ вестници. Тия, които поддържаха неутралитета, несъзнателно подпомагаха правителствената пропаганда.

Съглашенскитѣ сили, като направиха писмено предложение на българското правителство да прегърне тѣхната кауза и да помогне за по-скорошното свършване на войната, очакваха, че то ще се отзове, ако не съ радость, то поне съ зачитане на това

тѣхно предложение и ще прибърза да имъ отговори писмено. Но се изминаха нѣколко деня, а министъръ Радославовъ се умълчаваше. Въ това време имахъ среща съ подминистъръ Нератовъ, който ме запита съ очудване, защо Българското правителство се е умълчало? Тоя въпросъ бѣше донѣкѫде умѣстенъ, защото азъ не единъ пѫть бѣхъ настоявалъ предъ руското министерство на външнитѣ работи да направятъ конкретно предложение на България, за да види, дали, наистина, нейното правителство ще се откаже да преговаря. Запитването бѣше умѣстно и по друга една причина. Когато тритѣ Велики сили се решиха първи да направятъ постѫпки предъ правителството на една малка държава за съюзъ, тѣ нарушиха до голѣма степень достолепието си и бѣха въ правото си да чакатъ поне единъ учтивъ отговоръ. Но вижда се, че гордостьта и заслѣпението бѣха обхванали отново българскитѣ управници. За срещата си съ Нератовъ азъ изпратихъ следната шифрована телеграма до Радославовъ:

Петроградъ, 19 ноември 1914 година, № 992.

Министру Радославову.

Преди да получа Вашата депеша, въ Министерството на външнитѣ работи ме питаха, какво може да означава Вашето мълчание по декларацията, когато вие самъ сте заявили на тримата министри, че ще вземете мнението на Негово Величество Царя и ще имъ отговорите.

Снощи Нератовъ, следъ като ми говори по четничеството, пакъ се спрѣ на горния въпросъ и каза: „Ние чакахме отговоръ, когато направихме декларацията, и не щѣхме да чакаме, ако самъ министъръ-председательтъ не бѣше заявилъ, че ще даде такъвъ, и то следъ като говори съ Негово Величество Царя. Да не би да е срещналъ възражения у последния?“

Съобщихъ Ви това, за да видите, колко е чувствителенъ и подозрителенъ.

Моето мнение е, че трѣбва да имъ отговорите, че приемате съ благосклоность тая декларация.

Маджаровъ.

Резолюция: Понеже съ вербалната нота Тройното съглашение вземаше актъ отъ моята декларация на английския пълномощенъ министъръ, нѣмаше нужда отъ отговоръ, който се поиска само отъ руския министъръ. Сега ще дамъ на всички онова, което имъ заявихъ устно.

Радославовъ.

J'exige des explications, je ne désire pas que mon nom soit mêlé à cette affaire.

Фердинандъ.

Оплакванията на съглашенцитѣ отъ нелоялното поведение на българското правителство продължаваха. Азъ настоявахъ въ София да се вематъ подъ внимание тия оплаквания и да се спре контрабандата за Турция, но постоянно получавахъ отговори, че България пази най-строгь неутралитетъ. . . . Но освенъ военната контрабанда, оплаквания се получаваха и за македонски чети, които се организирвали въ България отъ българи и турци, за да прекѫсватъ съобщенията на съглашенскитѣ войски съ Сърбия. По тоя случай изпратихъ следнитѣ шифровани телеграми:

Петроградъ, 17 ноември 1914 г., № 892.

Министру Радославову.

Преди малко ми съобщиха отъ Министерството на външнитѣ дѣла, че получили отъ Бордо една телеграма, въ която се казва, че, понеже презъ Деде-Агачъ се пренасяли материали за Турция, то англійската и французката флоти ще добиятъ заповѣдь да заловяватъ всички неутрални параходи, които посещаватъ това пристанище. Азъ заявихъ, че съмъ получилъ и втора телеграма съ сжщото и категорично заявление, че никаква контрабанда за Турция не е правена, Моля уведомете ме за стореното.

Маджаровъ.

Петроградъ, 19 ноември 1914 година, № 896.

Министру Радославову.

Сърбитѣ горчиво се оплакватъ отъ действията на македонскитѣ чети. Събарянето на желѣзопжтния мостъ при Струмица и избиването на цѣлия сръбски постъ имъ дава поводъ да обвиняватъ отъ него нашето правителство, че подпомагало четничеството. За подкрепление привеждатъ факта, че четата се състояла отъ 200 души и носѣла съ себе си две митралози. Нератовъ ми говори, че трѣбва да се вематъ всички мѣрки, за да не се пропустнатъ банди презъ границата, защото правѣло много лошо впечатление да се напада Сърбия въ тоя моментъ изотзадъ. Обещахъ му, че ще Ви телеграфирамъ, но го предупредихъ да не вѣрва сръбскитѣ обвинения, като прибавихъ: „Четничеството е плодъ на вжтрешнитѣ условия въ Македония, а не на външно действие.“ Въ всѣки случай интереситѣ на нашата кауза изискватъ да покажемъ, че България изпълнява дълга си на добъръ съсѣдъ.

Маджаровъ.

Петроградъ, 20 ноември 1914 година, № 907.

Министру Радославову.

На № 2964. — Дадохъ едно писмено перифразиране на телеграмата Ви и едно устно обяснение върху нея на Сазоновъ; но вниманието на рускитѣ държавници сега е погълнато отъ военнитѣ действия и отъ свързанитѣ съ тѣхъ въпроси. Сазоновъ ми прочете една телеграма, въ която се казва, че сте се оплакали на англійския и французки министри отъ Румъния и сте заплашили съ нѣкакви военни действия. Това дава поводъ на Румъния и Гърция пакъ да се извиняватъ съ България, че не могли да помогнатъ на Сърбия. По въпроса за военната контрабанда не е ли възможно да поискате отъ министритѣ на Тройното съглашение въ София да Ви посочатъ факти за пренасянето на военни предмети въ Турция, а не само подозрения. Предупредихъ Сазонова отъ себе си, че е твърде възможно австрийцитѣ да образуватъ отъ Македония автономно княжество, и тогава ще ни поставятъ въ много трудно положение. Той ми отговори: „Такова нѣщо е възможно, и ако българската държава се държи коректно, никой нѣма да я счита за виновна, но нападне ли на Сърбия, нейната сждба е решена. Това го казвамъ по най-категориченъ начинъ.“ Следъ това прибави: „Македония ще имате, но трѣбва да си вземете Одринъ до Мидия—Еносъ. Тукъ е здравата българска политика.“ Поменахъ му за една депеша въ тукашнитѣ вестници, въ която се казва, че Новаковичъ работѣлъ между опозицията за съставянето на коалиционно министерство, което да се споразумѣе съ Австрия, тъй като относително било да си вземе Австрия сръбска земя, отколкото България. Сазоновъ отговори неохотно: „И азъ получихъ телеграма за едно коалиционно министерство, но подъ шефството на Пашичъ, което е гаранция, че горният планъ е неосжществимъ.

Маджаровъ.

Резолюция: Тройното съглашение алармира съ цель да не допуща нищо въ Турция, а не че се е допущало.

Радославовъ.

На моитѣ настоявания получихъ следния отговоръ отъ София съ дата 22 ноември 1914 година, подъ № 2980:

Никакви военни материали не сж пренасяни за Турция презъ Деде-Агачъ. Съжалявамъ, че *Бордо е въвелъ въ заблуждение* Министерството на външнитѣ работи. За нашитѣ материали отъ Италия, по съветитѣ на италианското правителство, *скоро преди три недѣли ние предупредихме* Бордо и Лондонъ, че ще ги докараме въ Деде-Агачъ съ италиански параходъ, за да *разпоредятъ до Егейско море*, та английската и французка ескадри да не безпокоятъ италианскитѣ параходи и не закачатъ материалитѣ ни. Бордо и Лондонъ отговориха, че по принципъ нѣматъ нищо противъ, но разрешението на въпроса зависи отъ Петроградъ. Заблуденъ или нежелаещъ да откаже на законното искание, което ние отъ коректность отправихме къмъ Бордо и Лондонъ, защото нѣмаше, защо да главоболимъ Петроградъ, последниятъ става неволно ехо на обвиненията, които гърци, сърби и румъни сипятъ ежедневно въ западнитѣ столици и въ руската преса. Тази е цѣлата истина по въпроса. Историята, обаче, ще докаже, че съ неумѣстнитѣ си прѣчки Русия е способствувала за обезсилването на България, безъ да бжде сигурна, че съ това принася нѣкаква полза за себе си.

Радославовъ.

На 24 ноември министъръ Радославовъ, като ми съобщаваше, че, споредъ сведенията отъ Букурещъ, Венизелосъ билъ изказалъ готовность да се притече на помощь на Сърбия, но подъ условие, че Румъния ще се задължи да нападне България, ако тя се намѣси срещу Гърция, натовари ме да провѣря, истина ли е това, и да го уведомя. Азъ му отговорихъ съ шифрована депеша:

Петроградъ, 26 ноември 1914 година, № 912.

Гърция всѣкога е намирала претекстъ да се освободи отъ моралното и договорно задължение да помогне на Сърбия. Румъния нѣма да се задължи да нападне никого, но ще нападне оногова, който е най-слабъ въ дадена минута. Вчера Диаманди (румънскиятъ пълномощенъ министъръ) ми говори, че Румъния е готова да работи ведно съ България за възстановление на Балканския блокъ, но съ условие, отстжпкитѣ да се дадатъ на България, когато другитѣ балкански държави получатъ своитѣ отъ войната. Той даже изказа очудване, какъ може да се иска при днешнитѣ условия окупация на Македония отъ българската войска. Въ сферитѣ на Тройното съглашение признаватъ, че сж настоявали и настояватъ Гърция да помогне на Сърбия, но не че четничеството съставлява casus foederis. Напротивъ, Гърция сочи събарянето на мостоветѣ (въ Македония) като нова причина за въздържане отъ участие въ войната, тъй като българскитѣ войски могатъ много лесно да прекжснатъ съобщенията й съ експедиционния корпусъ.

Маджаровъ.

Може да се каже, че цѣли два месеца моята преписка съ министерството на външнитѣ работи се въртѣше все около оплакванията на Съглашенскитѣ сили за нашето нелоялно поведение. Но колкото по-силни бѣха моитѣ предупреждения къмъ българското правителство, и колкото по-многобройни бѣха оплакванията на нашитѣ съседи, толкова по-категорични бѣха опроверженията на министъръ Радославовъ. На 23 ноември 1914 година азъ получихъ отъ София следната шифрована телеграма:

София, 23 ноември 1914 година, № 3000.

България поддържа безукоризнено задълженията си на добро съседство и неутрална държава. Както до сегашнитѣ опити за обвинение излѣзоха долни интриги и злорадство на безсъвѣстни съседи, така и сегашнитѣ до-

могвания на Сърбия да увреди на България. Отхвърлямъ ги съ най-голѣмо възмущение на душата си. Като стана известна случката съ моста при Струмица, по версия на бюрото на пресата, на 19 того телеграфирахъ Чапрашикову: „Отъ България никаква чета досега не е минавала и нѣма да мине, защото границата пазятъ най-строго. Версията на бюрото на пресата цели да маскира сръбския режимъ въ Македония, който е вече непоносимъ за мѣстното население. Турци и българи масово бѣгатъ у насъ. Рускитѣ кореспонденти въ България, начело съ представителя на агенцията „Вѣстникъ", можаха лично да се удостовѣрятъ за създаденото отъ сърбитѣ въ Македония положение, и руското правителство ще направи истинска услуга на славянството и на Сърбия, ако настоява предъ последната да тури край на зулумитѣ на своитѣ органи въ Македония часъ по-скоро, вмѣсто да ги насърдчава съ постѫпки, като тая на Нератова. Защото и на българското търпение има край, особено ако мислятъ, че произлиза отъ слабоститѣ ни. И до днесъ въ Нишъ никой не е посмѣялъ да направи и най-малъкъ намекъ на Чапрашикова за въпросния мостъ.

Радославовъ.

Колкото да бѣхъ наклоненъ, като български представитель, да вѣрвамъ декларациитѣ на своето правителство, но сведенията, които се даваха отъ руска, отъ французка и отъ английска страна бѣха тъй убедителни, че азъ не знаехъ, на кого повече да вѣрвамъ. Естествено бѣше да не вѣрвамъ на сръбскитѣ, гръцкитѣ и румънскитѣ сведения, но можехъ ли да игнорирамъ английскитѣ, французкитѣ и рускитѣ? И щѣше ли да бѫде полезно за България, ако се ограничехъ само съ българскитѣ опровержения? Азъ никога не съмъ разбиралъ патриотизма тъй, както сѫ го разбирали и практикували нѣкои фанатазирани дейци, които гледатъ на всичко чуждо съ предвзетость. Ако и азъ тръгнѣхъ по такъвъ пѫть, щѣхъ да компрометирамъ себе си предъ очитѣ на надлежнитѣ фактори и не щѣхъ да мога да защищавамъ, както трѣбва, интереситѣ на своето отечество. Фанатизмътъ и заслѣпеностьта могатъ да бѫдатъ полезни въ редоветѣ на войската, дори въ училищата, но никога не въ дипломацията. Силата на единъ дипломатъ, особено, когато той представлявя една малка държава — се състои главно въ това да спечели довѣрието на Великитѣ сили, а това довѣрие може да се спечели, не съ извъртането на фактитѣ, не съ хитросплетни, даже не съ изобилие на аргументи, а съ искреность и добросъвестность. Ето защо, азъ се мѫчехъ да гледамъ критически както на обвиненията, тъй и на извиненията. Но азъ не се ограничавахъ само да предавамъ съ щифровани депеши писаното въ вестницитѣ или съобщенитѣ на менъ отъ руското министерство факти, а се опитвахъ съ рапорти да посоча на българското правителство значението на всѣки фактъ отдѣлно и на последствията, които могатъ да настанатъ за нашето отечество, ако не се оценятъ правилно събитията. Като допълнение на моитѣ шифровани депеши, азъ изпратихъ до министъръ Радославовъ следния докладъ:

Петроградъ, 30 ноември 1914 година, № 926.

Повѣрително.

Господине Министре,

Завчера, на 26 того, министрътъ на външнитѣ работи г. Сазоновъ ме повика въ министерството и ми прочете нѣкои нови телеграми отъ Атина и Нишъ, въ които се говори за готвещитѣ се покушения по желѣзопѫтнитѣ

линии Солунъ—Скопие. Споредъ тия сведения, ржководителитѣ били австрийци, а изпълнителитѣ — българи и турци. Австрийцитѣ минавали свободно презъ България отъ и за Цариградъ. Въ прочетенитѣ телеграми се поменаваха имената на двама австрийци: електротехника Максъ Ясингеръ и механика Мюллеръ. Взехъ си бележка отъ тия телеграми, за да Ви телеграфирамъ, но, като се завърнахъ въ легацията и видѣхъ, че сѫщитѣ тия сведения сѫ обнародвани въ вестницитѣ, решихъ да не прибѣгвамъ до телеграмитѣ и да не товаря българската хазна съ излишни разноски. Азъ по никой начинъ не предполагахъ, че горнитѣ сведения сѫ дадени на вестницитѣ отъ тукашното министерство, но понеже въ сръбската легация се изпращатъ отъ Нишъ всѣкакви видове новини и копия отъ всички оплаквания до Тройното съглашение, то мога съ голѣма достовѣреность да твърдя, че и поменатитѣ публикации сѫ направени по сведения дадени отъ тукашната сръбска легация.

Касателно руския печатъ ще Ви кажа, че на човѣкъ, който е живѣлъ въ Англия и който е привикналъ на английската въздържаность и уравновесеность, той не произвежда много отрадно впечатление. Наистина, че руското общество и руската държава прекарватъ сега единъ критически периодъ, който създава особена психология, но преди да се започне войната, голѣма часть отъ рускитѣ вестници не държеха смѣтка за сѫществуващитѣ факти и за отговорността, която има единъ общественъ органъ. Вземете, напр. „Новое Время“, който е единъ отъ голѣмитѣ и стари руски вестници и който най-много се цитира отъ чужденцитѣ, като представитель на руското общественo мнение; въ продължение на една година какви не дивотии каза той за България. Напоследъкъ, като не му стигнаха сръбскитѣ и гръцки съобщения, прибѣгна и до колонитѣ на в. „Таймсъ“, като цитира една телеграма отъ София въ съвършено извратена смисъль. Когато попитахъ автора на тая бележка, знае ли английски, и му подадохъ цитираната телеграма, той даже не се засрами и ми отговори, че други му я дали и той само я угладилъ. Разбира се, че и въ Русия има вестници, които по сериозността си не падатъ по-долу отъ най-сериознитѣ французки вестници, но тѣ сѫ само 2—3, а всички останали, като че не скѫпятъ за истината и като че не чувствуватъ отговорность за писаното си. Но това трѣбва да се отдаде до голѣма степень на охотата имъ да публикуватъ безъ провѣрка всичко, което имъ се съобщава отъ сръбската легация. Сърбия се бие заедно съ Русия противъ австрийцитѣ, следователно, Сърбия заслужава защита. България се готви да нападне Сърбия, следователно, България трѣбва да се компрометира окончателно предъ руското общественo мнение. Тъй разсѫждаватъ много отъ рускитѣ вестници. Нѣкои пъкъ мислятъ, че съ заплашване въ вестници ще могатъ да накаратъ България да се присъедини къмъ Русия. Такъвъ печатъ може да достигне до крайность и да изложи и себе си и идеята, която защищава.

Последнитѣ сведения за четническитѣ разрушения му дадоха нова храна за хули противъ България. Ние, обаче не трѣбва да отговаряме съ сѫщитѣ срѣдства, ако желаемъ да бѫдемъ силни предъ чуждото общественo мнение. Ние не трѣбва да се забравяме отъ многобройнитѣ клевети, та да не виждаме дори и онова, което е наша длъжность. Азъ не се боя отъ клеветитѣ, но ме тревожатъ слуховетѣ, че България не бдѣла строго за военната контрабанда и за пазене на границитѣ отъ четничеството. Съ това трѣбва да си обясните моитѣ настоятелни и чести телеграми напоследъкъ. По тия два въпроса ние трѣбва не само да бѫдемъ прави въ сѫщность, но и да не оставяме да се вкорени убеждението, че гледаме съ добро око на контрабандата и на четничеството. За туй, колчимъ съмъ получавалъ ваши телеграми съ опровержение, отивалъ съмъ нарочно въ министерството на външнитѣ дѣла, за да ги съобщя и да имъ покажа още единъ пѫть, че сведенията имъ сѫ невѣрни, и че не трѣбва да слушатъ присторенитѣ оплаквания отъ Атина и Нишъ. Разрушаването на единъ мостъ ще принесе по-малко вреда на сърбитѣ, отколкото на българитѣ. Последното разбиване на два моста не побърка на сърбитѣ да нанесатъ една победа надъ австрийцитѣ и да имъ взематъ 15, — 20,000 пленици. Македония е призната за българска, но ние трѣбва да търсимъ и разумни срѣдства, за да я вземемъ, защото въ туй се състои сега въпросътъ. Четитѣ нѣма да я вематъ, а ще я вземе българската армия и българската дипломация.

Пристрастието, па ако щете, и малодушието на часть отъ руския печатъ се появява най-ясно въ неговото отношение къмъ България и Румъния.

Когато най-малкиятъ и най-недоказаниятъ грѣхъ на България се преповтаря по нѣколко пѫти и се възвежда на престѫпление, румънскитѣ предизвикателства се минаватъ мълчаливо или се отбѣлязватъ безъ никакви коментарии. Слухътъ, напр., че фонъ деръ Голцъ щѣлъ да мине и презъ България ужаси „Новое Время“, и той прибърза да заплаши България съ афоресване, а съобщението на телеграфната агенция, че фонъ деръ Голцъ пристигналъ въ Букурещъ, че ималъ дълга ауденция у краля, че се срѣщалъ съ министъръ-председателя и съ нѣкои отъ опозиционитѣ шефове, премина като нѣщо съвсемъ обикновено и въ реда на нѣщата. Ако запитате нѣкой русинъ, защо е тази разлика въ отношенията, той ще ви каже: „Но, Румъния е друго, България е друго. Румъния не е славянска държава.“ Ако пъкъ му поменете нѣщо за станалото презъ 1913 година, ще ви каже, че грѣшкитѣ сѫ общи и че за тѣхъ не трѣбва вече да се приказва. Има и такива, които продължаватъ да считатъ само България виновна за станалото. Безъ да искамъ да се занимавамъ съ вѫтрешната политика на страната, за пояснение на въпроса трѣбва да прибавя, че и цензурата сегизъ-тогизъ подпомага, може би, несъзнателно едно подобно течение, като допуща напечатване на едни невѣрни съобщения и запрещава публикуванията на опроверженията. Нашата телеграфна агенция — тоже несъзнателно, разбира се, улеснява цензурата въ тая ѝ деятелность. Една значителна часть отъ телеграмитѣ, които тя изпраща до Петроградската телеграфна агенция, не се печататъ подъ предлогъ, че сѫ полемически и че съдържатъ оскърбителни изражения. Вѣрвамъ, ще ми се прости, ако кажа, че биха могли надлежнитѣ чиновници да избѣгатъ нѣкои вестникарски изражения, които, ако не друго, подкрепятъ, за да не кажа, извиняватъ охотата на руската телеграфна агенция и на цензурата да ги сюпримиратъ. Азъ имамъ сега на писалището си копия отъ нѣкои подобни телеграми, предадени менъ отъ телеграфната станция, но не обнародвани никѫде, защото не сѫ били допустнати отъ цензурата. Понеже предполагамъ, че не сте имали време да ги видите, ще Ви посоча началото на нѣкои отъ тѣхъ: 1) Léonide Andréeff ce représentant de la Russie intelectuelle qui abuse de sa plume pour diffamer. . .

2) Légation Gréce Pétrograd publia dernièrement presse russe note cynique où sur ton provoquant elle essaye. . .

3) Serbes font grand tapage. . .

4) Léonide Andréeff dans son aveuglement. . .

5) Organe ultra — russe „Balkanska Tribuna“, parlant vagues compensations que Triple Entente promises. . . и т. н.

Има депеши, написани въ много полемическа форма, има други, които говорятъ за предмети, считани за много тайни отъ самото наше министерство. Моето скромно мнение е, че една телеграфна агенция трѣбва да избѣгва израженията, съ които си служатъ вестницитѣ, и да се ограничава само върху фактическата страна на въпроса. Представете си, напр., че Петроградската телеграфна агенция допустне нашитѣ полемики и нашитѣ изражения, ами че другитѣ нѣма ли да поискатъ да се защищатъ чрезъ нея? Наистина, телеграмата на „Руское Слово“, напр. отъ Букурещъ бѣше много недобросъвестна, но ако руската телеграфна агенция захване да изпраща опровержения на онова, което пишатъ българскитѣ вестници, кѫде ще му излѣзе краятъ? Това го казвамъ, не да защищавамъ руската цензура и рускитѣ порядки, а да улесня българската държава въ защитата на нейнитѣ интереси. Ние не трѣбва да си въобразяваме, че английскитѣ вестници публикуватъ всичкитѣ депеши, които Бълг. Тел. Агенция предава чрезъ руската. Ако се вземе подъ внимание настоящата ми бележка, ще се избави Б. Т. А. отъ излишни разноски и отъ неприятность, защото, действително, е неприятно да полагашъ трудъ и енергия, а пъкъ да не виждашъ резултати. Голѣма часть отъ непубликуванитѣ депеши щѣха да видятъ може би бѣлъ свѣтъ, ако бѣха написани съ езика не на публицистката, а на строгата официалность.

Въ сѫщата среща съ г. Сазонова стана дума и за опровержението, което направи Отоманската Тел. Агенция на съобщението на Английската Бѣла Книга, че Джемалъ паша отишелъ на 7 августъ въ английското посолство и искалъ Западна Тракия като компенсация за турската неутралность. Г. Сазоновъ не само потвърди доклада на Съръ Луизъ Мялетъ, но прибави: „Депутацията, която предвождаше Талаатъ бей въ Ливадия, предложи на императора съюзъ противъ България и, когато ние отхвърлихме това, Талаатъ бей

отиде въ Румъния, но когато разбра, че и румънитѣ нѣма да се поддадатъ на тая турска хитрина, започна да кокетничи съ Васъ. Тая е истината, и нея турцитѣ не могатъ да опровергаятъ, защото се намира въ архивата на нѣколко държави. Азъ още на времето бѣхъ предупредилъ Вашето правителство и бѣхъ направилъ усилия въ Букурещъ, да не би тамъ да насърдчатъ подобни планове у турцитѣ. Но я ми кажете, прибави министъръ Сазоновъ, съ какво заслужиха турцитѣ Вашето приятелство и благосклонность? — Съ това ли, че два месеца следъ подписването на единъ договоръ Ви отнеха земята, която бѣше спечелена съ кръвьта на най-добритѣ Ви синове? Съ това ли, че следъ като интригуваха въ разни страни противъ Васъ, дойдоха да интригуватъ у Васъ противъ другитѣ . . .? Нѣкои Ваши държавници говорѣли, че не щатъ Одринъ и линията Еносъ—Мидия; добре, на сила нищо не се дава, но тогазъ нека тѣ го кажатъ по-откровено и по-категорично, за да знае и историята, че Вие предпочитате благоволението на турцитѣ отъ разширението на България съ земя, за която толкова други народи ламтятъ." Азъ му отговорихъ, че не зная да има такива български държавници, които да отказватъ онова, което ни е дадено отъ историята, и което покрихме съ труповетѣ на нѣколко десятки хиляди българи. Поне азъ не бихъ желалъ да фигурирамъ въ листата на подобни българи, защото съ изгонването на нашитѣ еднородци отъ Тракия не се създадоха нѣкакви си неотемливи права и на турцитѣ. Може да има българи, които отъ угода на турцитѣ да сж говорили подобни нѣща, но българскиятъ държавникъ, който по нѣкои обяснителни причини се принуди да твърди, че не претендираме за земитѣ, които Лондонскиятъ договоръ ни санкционира, той не е искренъ. Нѣма българинъ, който да не иска да заседне България добре на Егейско море. Но има случаи, — когато става въпросъ да се напустне Македония — и тогазъ не само частни лица, но и държавници казватъ, че предпочитатъ Македония предъ Одринъ. Въ тая смисъль трѣбва да се разбиратъ известни твърдения.

Следъ това ми помена, че нашитѣ отношения напоследъкъ сж много подобрени съ Румъния. Последнята била готова да се споразумѣе съ насъ, както за участието ѝ въ Трансилвания, тъй и за отстжпването на земитѣ, отнети отъ насъ следъ Петроградския протоколъ. Понеже не знаяхъ нищо за тия преговори и станалитѣ напоследъкъ подобрения въ отношенията ни, азъ се задоволихъ само да му кажа, че ще ми бжде много драго, ако се постигне това споразумение. На другия день видѣхъ румънския министъръ Диаманди, който самъ отвори дума за споразумение съ България. Споредъ него, главната мжчнотия се посрѣща у българитѣ, защото тѣ повдигали единъ въпросъ, който никой не можелъ да преодолѣе. „Ние сме съгласни, каза той, да направимъ исканитѣ отъ България отстжпки, но не сега, а когато добиемъ Трансилвания." Отговорихъ му, че не съмъ уведоменъ за подобно искание, но зная, че има хора въ България, които настояватъ да стане това за Македония, и то по причина на неизпълнението на договора отъ 1912 г. . . . „Та нима българското правителство не вѣрва на единъ писменъ ангажементъ отъ страна на Англия, Франция и Русия?" запита нѣкакъ си очудено Диаманди, „но тогазъ Вие съ никого и никога не можете сключи споразумение. Ако вие не вѣрвате тия държави, тогазъ кого ще вѣрвате? Австрия, Турция? . . . Увѣрявамъ Ви, Г-нъ Министре, че това е една фатална грѣшка. Вие трѣбва да се споразумѣете съ нѣкого. Нима ще стоите вѣчно уединени? Какво ще спечелите отъ турцитѣ? Ако ние не посмѣхме да се сдружимъ съ тѣхъ, какъ Вие ще направите това? Австро-Унгария е загубена държава. Ние не искаме сега да се ангажираме противъ нея, защото не е дошло още времето, и защото мислимъ да се обезпечимъ отъ всѣка страна, но ние нѣма да пропустнемъ тая война, безъ да я използуваме. Ако можехме да се споразумѣемъ съ Васъ, въпросътъ се улеснява." Българитѣ, които повдигатъ въпроса за предварително окупиране на Македония, отговорихъ азъ, не сж правили това отъ недовѣрие къмъ почтителностьта на тритѣ държави, а защото при сключването на Букурещкия договоръ тия държави, макаръ и съюзени, показаха раздробленость, дори безсилие. Когато Русия, подкрепена отъ Австрия, предложи Кавала да се включи въ границитѣ на България, Франция ведно съ Германия излѣзе най-голѣмата противница на това предложение. Сърбия, послушницата на Русия, отхвърли съ една недостойна надменность предложението да остане Кочани въ български ржце. Българитѣ, като се ржководятъ отъ тия нещастни примѣри, си казватъ, ако отпосле Гърция и Сър-

бия откажатъ да отстжпятъ Македония, тритѣ Велики сили нѣма да отидатъ сами да ги изгонятъ, и ние пакъ ще се намѣримъ предъ перспективата да водимъ война срещу своитѣ съюзници. На тия мои забележки г. Диаманди не се завзе да защищава Букурещкия договоръ и поведението на държавитѣ, ами каза: „Увѣрявамъ Ви, че за станалото съжаляватъ и тукъ, и въ Парижъ, но тогазъ бѣха други условията. Никой отъ тия държави не бѣ се задължилъ да ги защищава следъ втората война, която **формално** Вие отворихте. Напротивъ, Вие бихте загубили всичко и пакъ благодарете на тия държави, че резултатитѣ на Букурещкия миръ не бѣха по-лоши. Но да оставимъ миналото. По въпроса за предварителната окупация на Македония не може да намѣрите поддръжка, и за това добре е, ако Вашето правителство отстрани тая прѣчка. Вие можете да добиете такива отстжпки, които да възвърнатъ престижа на Вашата страна и да удовлетворятъ амбициитѣ и идеалитѣ на Вашия народъ. Представете си, каква ще бжде България, простната отъ Охридското езеро докжде Мряморно море и облегната върху Черното и Егейско морета . . .“ Следъ нѣколко още размѣнени мисли азъ се раздѣлихъ съ г. Диаманди подъ впечатлението, че той или неговото правителство желаятъ да се постигне едно споразумение съ България, а следъ това и едно споразумение и съ Гърция и Сърбия. Нѣма съмнение, че това е въ интереса на Румъния, която желае, като най-силна между четиритѣхъ държави, да играе първенствуваща роль. Обаче, ако България добие онова, което ѝ се пада, и поведе една мирна политика, като насели опустѣлитѣ мѣста между Свиленградъ и Черкезъ-кьой, като засили военната си и икономическа мощь, като заседне зраво на двата си морски брѣга, като застане близо до Цариградъ, никоя отъ тия четири държави нѣма да надмине нейното политическо и военно значение. Азъ бихъ предпочелъ единъ съюзъ или едно споразумение (икономическо и политическо) между четиритѣхъ държави, отколкото само между България и Румъния. Понеже съмъ убеденъ, че и като победи Тройното съглашение, пакъ ще остане значителна часть отъ мировитѣ въпроси: Цариградския, Дарданелския, Малоазиятския и пр., то и перспективитѣ на близкитѣ до Малоазиятския брѣгъ малки народи за растежъ и споразумение не ще изчезнатъ. А и Великитѣ държави могатъ да намѣрятъ единъ день за по-износно да ги предадатъ за владение на малкитѣ, отколкото да ги подѣлятъ между си. Г. Диаманди е много правъ, когато казва, че България не може да остане за въ бждеще уединена, че тя не може да не използува настоящата война. Азъ ще прибавя, че неизползуването ѝ ще бжде за насъ по-голѣма катастрофа, отколкото бѣше злочестата втора балканска война.

Благоволете да приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание

М. Ив. Маджаровъ.

Въ първата часть на тоя докладъ споменавамъ за руската цензура, защото българската Дирекция на Печата нѣколко пжти ми бѣше напомняла, че нейнитѣ депеши не били се обнародвали въ рускитѣ вестници. Претенцията бѣше прекалена, и азъ трѣбваше да обясна въ София, че не само рускитѣ вестници, но и другитѣ вестници на Съглашението не можеха да публикуватъ *всичкитѣ телеграми* на българската телеграфна агенция. Нѣкои отъ тѣхъ бѣха просто груби.

Но въпросътъ за военната контрабанда не се свърши дотукъ. На 21 декемврий получихъ отъ министъръ Радославовъ телеграма, съ която искаше да го уведомя, защо Съглашенскитѣ сили: Англия, Франция и Русия — не искатъ да пропускатъ презъ Деде-Агачъ поржчанитѣ въ Франция военни материали, които на времето били задържани въ Германия и Австрия по политически съображения, а сега били готови да ни ги повърнатъ. На тая негова телеграма азъ отговорихъ:

Министру Радославову.

Щомъ получихъ телеграмата Ви № 3202, направихъ нуждната постѫпка, но отъ Министерството на външнитѣ работи ми отговориха, че ще се справятъ и ще ме уведомятъ. Снощи отидохъ повторно, и началникътъ на втория политически отдѣлъ Гулькеевичъ въ видъ на повѣрително съобщение ми каза, че добили отъ Виена неоспорими сведения, какво на 17 декемврий 1914 г. военнитѣ пратки, натоварени оттамъ за България и спрѣни сега по причина на миннитѣ загражденія и замръзването на Дунава, били раздѣлени на две части, отъ които едната била назначена за Турция. За да ми покаже, колко положителни сѫ добититѣ сведения, той добави: праткитѣ за България носятъ французки надписъ, а праткитѣ за Турция — нѣмски. „Това го знае", каза Гулькеевичъ, „и министъръ Радославовъ". Когато му напомнихъ, че е имало и други подобни обвинения, които отпосле излѣзоха съвсемъ лъжливи, той ми отговори: „Източникътъ сега не е нито гръцки, нито сръбски, а твърде положителенъ. Ако съобщите Радославову горнитѣ подробности, той ще разбере вѣрностьта на източника." Азъ бѣхъ доста категориченъ въ възраженията си, като му казахъ, че ако Тройното съглашение се базира върху невѣрни сведения, за да блокира една неутрална държава, то взема върху си не само юридическа, но и историческа отговорность. Въ министерството, обаче, останаха непреклонни. За да направя последенъ опитъ, който може би ще сполучи, нуждно ми е да зная: 1) съ какво ще увѣрите респективнитѣ правителства, че материалитѣ сѫ предназначени, изключително, за България; и 2) възможно ли е да се избѣгне пренасянето имъ по желѣзопѫтната линия Деде-Агачъ—Одринъ. Съобщете ми отговоритѣ на Лондонъ и Парижъ.

Маджаровъ.

На тая телеграма азъ не получихъ вече отговоръ, и това бѣше за мене едно указание, че сведенията на Руското министерство сѫ достовѣрни, и че българското правителство не е могло даже да скрие своитѣ планове. Не бѣше тоя първиятъ и последенъ случай, гдето съглашенцитѣ получаваха сведения отъ Австрия. Славянитѣ въ Австро-Унгария, които чакаха своето освобождение отъ победитѣ на Тройното съглашение, считаха го за патриотически дългъ да подпомагатъ, кой съ каквото може, съглашенскитѣ войски. Освенъ Италия, Румъния и Гърция, които въ началото минаваха за неутрални държави, услужваха на Съглашението съ своитѣ провѣрени сведения и много други държави. Ония отъ българскитѣ дипломати, които вѣрваха, че тия три държави ще се присъединятъ къмъ Централнитѣ сили, издаваха, безъ да щатъ, разбира се, много факти и планове. Това ставаше особено при голѣмитѣ победи на германцитѣ.

Чакъ на 16 януарий 1915 т. азъ получихъ телеграма № 78 съ следното съдържание:

„Понеже и Австро-Унгария не разрѣшава изнасянието на муниционитѣ ни по море, ставатъ излишни по-нататъшнитѣ Ви постѫпки. Моля Ви, прочее, да се дезинтересирате отъ въпроса. Сѫщата телеграма съобщихме въ Лондонъ и Парижъ.

Радославовъ.

България неизбѣжна за превземането на Цариградъ.

Съ министъръ-председателя Горемикинъ бѣхъ се запозналъ на единъ вечеренъ приемъ въ неговата кѫща, но това запознаване бѣше повърхностно, както сѫ почти всички запознавания по баловетѣ и вечеринкитѣ. Либералнитѣ кржгове бѣха зле настроени къмъ него, защото го считаха голѣмъ реакционеръ и за дворцово

орждѝе. Но и истинскитѣ реакционери не бѣха много доволни отъ него, защото го считаха за *грохналъ* и за човѣкъ безъ своя инициатива. Може да се каже безъ заобикалки, че той не бѣ популяренъ въ никоя руска срѣда. Но бѣ силенъ, защото се радваше на довѣрието на двора.

По коледнитѣ праздници азъ му направихъ визита, и той ме задържа въ кабинета си на единъ доста дълъгъ разговоръ. Наистина, външната политика на Русия се водѣше отъ министъръ Сазоновъ и императора, но намирахъ Горемикина въ течение на всички голѣми въпроси. Той ми се представи за човѣкъ искренъ и желаещъ да помогне на България. Въ обсѫждането на българския въпросъ, той се отнесе снизходително къмъ нашитѣ минали грѣшки и показа готовность да се удовлетворятъ всички наши справедливи претенции. Въ срещата си съ него най-силно впечатление ми направи трезвеностьта, съ която той гледаше на превземането на Цариградъ. Той макаръ да говорѣше на единъ българинъ, не се стѣсни да ми каже, че безъ българската помощь мѫчно ще се отворятъ Дарданелитѣ. И тукъ ние се впустнахме въ разисквания, които можеха да станатъ само между двама приятели-славяни. Той разбираше, какви мѫчнотии ще има Русия, ако влѣзатъ въ Цариградъ само английски и французки войски, затова самъ предложи да участвуватъ въ тоя исторически актъ и българитѣ. — „Ние сега не можемъ да отдѣлимъ много войска, но ако България тръгне съ насъ, ние ще можемъ да изпратимъ 100,000— колкото англичанитѣ и французитѣ, и заедно съ 100,000 български войници ще можемъ безъ много жертви да влѣземъ въ историческия градъ.“ Като знаехъ слабоститѣ на царь Фердинанда, азъ поискахъ да сондирамъ почвата, дали не бихме могли да го поласкаемъ съ една нова длъжность, която да го накара да напустне Германия и да отиде съ Съглашението. — „Нѣма съмнение, Ваше В. Превъзходителство, че съ една армия отъ 300,000 души, поддържана отъ Флотитѣ на Англия, Франция и Русия, ще може лесно да се влѣзе въ Цариградъ, и тогазъ положението на Русия ще бѫде съвсемъ друго. Но мислите ли, че ще има сериозни възражения, ако тая войска се тури поне *формално* подъ висшето командване на царь Фердинанда, както стана едно време при Плѣвенъ съ румънския краль Каролъ, а въ сѫщность командата пакъ ще се ржководи отъ главния щабъ, който ще бѫде въ ржцетѣ на офицери руси, французи и англичани? Това не ще бѫде оскърбително за Великитѣ съглашенски сили, защото Цариградскиятъ фронтъ е второстепененъ и третостепененъ; но съ това назначение ще се изиграе една голѣма политика.“ Отначало Горемикинъ ме изгледа нѣкакъ си съ недоумение, но отпосле ми отговори: „По тоя въпросъ лесно ще се споразумѣемъ, стига Вашето правителство да се откаже отъ нѣмцитѣ и да се присъедини къмъ насъ.“ Азъ разказахъ на руския пръвъ министъръ интимнитѣ мотиви, които ме караха да повдигамъ подобни въпроси. — „Ако царь Фердинандъ е толкова славолюбивъ, както го представляватъ чужденцитѣ, ако той, наистина, има идеали въ живота си, той ще иска да свърже името си съ едно отъ най-великитѣ събития въ свѣтовната история —

освобождението на Цариградъ отъ турското владичество и възстановлението на християнския култъ въ св. София. Мога да се мамя, но мисля, че това звание ще го поласкае твърде много и ще го накара да се присъедини къмъ съглашенската кауза. Кога другъ пѫть ще му се представи случая да бѫде началникъ, макаръ и привиденъ, на най-храбритѣ армии? Кога ще бѫдатъ увѣнчани съ по-хубави и по-неувеdаеми лаври българскитѣ войници, отколкото при влизането имъ въ Цариградъ заедно съ рускитѣ, французкитѣ и английскитѣ войници? Нека направимъ и тоя последенъ опитъ, че ако той самъ го отхвърли, нека тогава той носи последствията на своето кѫсогледство и неблагоразумие. Не трѣбва да се изгубва изпредвидъ, че българскиятъ народъ, колкото и да съчувствува на Тройното съглашение при стеклитѣ се обстоятелства, надали ще може да наложи волята си." Горемикинъ ме изслуша съ внимание и, безъ да вземе формаленъ ангажементъ, даде ми да разбера, че ако българското правителство влѣзе въ преговори съ Русия и нейнитѣ съюзници за освобождението на Цариградъ, специално по тоя въпросъ (главното командуване) не ще посрещне непреодолими препятствия.

Това сведение азъ не съобщихъ въ София, защото българското правителство не бѣше изказало даже наклонность къмъ споразумение съ Съглашението, но го имахъ предвидъ въ случай, че България се решеше да тръгне съ Съглашението. Една такава привилегия имаше значение не само за царь Фердинанда, но и за България. Съ нея българскитѣ войски се поставяха въ едно особено положение, — въ всѣки случай много по-добро отъ онова, въ което бѣха поставени при командата на Макензена. Но царь Фердинандъ, който на 1912—1913 г. толкова много бълнуваше за Цариградъ, сега тръгна по противоположенъ пѫть: вмѣсто да освободи Цариградъ отъ турското владичество, той тури българскитѣ войски подъ командата на Макензена, за да защищаватъ турското владичество на Босфора и на Дарданелитѣ. Такава антиисторическа политика не можеше да не докара единъ фаталенъ край и за него и за България.

Казватъ, че той се хвърлилъ въ рѫцетѣ на турцитѣ отъ омраза къмъ руситѣ! Той ще обади единъ день самъ своитѣ чувства и своитѣ съображения, но предъ моитѣ очи той нѣмаше право да мрази руситѣ, които бѣха създали България. Само едно умопомрачение или пъкъ едно невежествено отнасяне къмъ историческитѣ събития, можеше да го накара да поведе своя народъ противъ неговитѣ освободители.

По тая среща, както и по срещата ми съ чуждитѣ посланици азъ направихъ следния повѣрителенъ докладъ до министра на външнитѣ работи въ София:

Петроградъ, 30 декемврий 1914 г., № 1043.

Повѣрително.

Господине Министре,

Завчера, по коледнитѣ праздници, бѣхъ у председателя на министерския съветъ г. Горемикинъ, който минава за единъ прямодушенъ и откровенъ човѣкъ. Въ разговора той помена, че главниятъ въпросъ за Русия е свободното

преминаване презъ проливитѣ, но безъ да довърши мисъльта си, направи единъ тѫженъ жестъ, отъ който можеше да се заключи, че той още отсега предвижда мѫчнотии за окончателното разрешение на тоя въпросъ. Когато му казахъ, че мѫчнотиитѣ не сѫ непреодолими, тъй като всичко ще зависи отъ добрата воля на тритѣ държави, той като че не разбра, какво искамъ да кажа, та ме попита: кои държави? Азъ му изредихъ Англия, Франция и Русия. „Прибавете, рече той — и Вашата държава, България; но тя ще ли да се възползува отъ случая, или ще отиде съ нашитѣ неприятели?“ Отговорихъ му, че българитѣ сѫ съ много по-високъ моралъ, отколкото ги мислятъ, но въ Русия трѣбва да разбератъ, че първостепененъ жизненъ въпросъ за България е Македонскиятъ, а следъ него идатъ другитѣ въпроси. На запитването му, защо е толкова остъръ тоя въпросъ, защо затъмнява другитѣ, които въ сѫщность биха възвеличили България по-лесно, азъ му обяснихъ и емиграционния въпросъ, и четиридесетгодишнитѣ жертви, и втълпенитѣ въ всѣка българска душа идеали; казахъ му че жестоката омраза между българи и сърби се дължи изключително на Македонския въпросъ; и на края прибавихъ, че безъ неговото правилно разрешение нѣма да има миръ на Балканския полуостровъ. Когато му обадихъ, че сърбитѣ и гърцитѣ сѫ изгонили отъ Македония 7 души владици, повече отъ 1,000 свещеника, около 1,500 учители и други нѣколко хиляди интелигентни хора, които заедно съ по-напрежнитѣ емигранти изъ Македония образуватъ сега могѫществената сила на македонското влияние въ България, той каза: „Да, имате право.“ Обадихъ му, че у г. Сазонова има всичката добра воля да се тури край на тая рана на славянството, но неговитѣ усилия се разбиватъ о твърдоглавството на сръбскитѣ управници, които напоследъкъ захванаха да плашатъ и Русия, че ще сключатъ отдѣленъ миръ съ Австро-Унгария, че ще турятъ кръстъ на Босно-херцеговинския въпросъ, само за да задържатъ Македония. — „О, тѣ сѫ злощастни хора, тѣ сѫ съсипани, и затова „не вѣдоютъ бо що творятъ“. Не зная, дали сте имали случай да четете въ в. „Вечерное Время“ и „Биржевія Вѣдомости“, но въ тия два вестника тукашниятъ сръбски посланикъ излага горнитѣ заплашвания. Когато заговорихъ въ външното министерство по тия сръбски декларации, тѣ ми казаха: **„това е единъ шантажъ“.** Разбира се, че на руситѣ е твърде неприятно появяването на тия декларации, а особено, когато имъ се сочатъ отъ единъ българинъ.

Г. Горемикинъ бѣше готовъ да влѣзе въ разбирателство по всички български претенции, но азъ се въздържахъ вследствие Вашата телеграма № 2674. При все това, считамъ за длъжность да обърна вниманието Ви върху въпроса за Цариградъ, който, споредъ моето разбиране, ще изиграе най-важната роля при осѫществлението на народнитѣ ни ламтежи; чрезъ него ще може да добиемъ Македония и поправка на другитѣ ни граници. Нашето географическо положение ни дава особена важность по отношение на Русия. Но тая важность може да се намали, ако безъ наше участие се завладѣятъ Дарданелитѣ било чрезъ флотско форсиране, било чрезъ десантъ откъмъ Азия или Европа. Разбира се, че това не може да стане нито тъй лесно, нито тъй скоро, но ако на турската армия бѫдатъ нанесени решителни удари, ако се яватъ бунтове въ турската армия, ако се детронира сегашниятъ султанъ и се замѣни отъ другъ, ако въ Турската империя настане истински гладъ, или завърлува нѣкоя опасна прилепчива болесть, форсирането може да се извърши: а не трѣбва да се избѣгва изпредвидъ, че могатъ и самитѣ турци при сѫществуването на нѣкои отъ изреденитѣ условия да влѣзатъ въ преговори за миръ. Ние не трѣбва да се облѣгаме само на своето право, нито да се надѣваме само на своето славянско произхождение. Етнографията е важна, когато можете да я подкрепите съ силата на оръжието или съ силата на положението си. За да пристигнатъ руситѣ отъ Кавказъ до Цариградъ ще имъ трѣбва нѣколко години; за да добиятъ съгласието на Англия за свободното си преминаване презъ Босфора и Дарданелитѣ, тѣ ще трѣбва да водятъ отегчителни, може би, преговори и да правятъ голѣми отстѫпки — въ всѣки случай по-голѣми отъ тия, които ще направятъ на българитѣ. Ние държимъ сега вѫжето, по което може да се мине на отсрещния брѣгъ, обаче не трѣбва да го обтѣгаме до скѫсване, защото тогазъ ще загубимъ всичко.

Вчера бѣхъ при английския посланикъ Съръ Дж. Бъкянинъ, който съ едно задоволство ми съобщи, че отношенията между България и Румъния

били вече добри, и че ромънскитѣ войски наскоро щѣли да преминатъ австро-унгарската граница. Азъ му отговорихъ, че, наистина, нашитѣ отношения съ румънитѣ сѫ подобрени, но че румънитѣ ще участвуватъ **наскоро** въ войната, азъ не зная нищо и ако не слушахъ за това отъ устата на такова компететно лице, като него, щѣхъ да си остана съ първитѣ съмнения. На тая моя забележка Съръ Джорджъ отговори, че румънитѣ сѫ почти изгорили мостоветѣ и че следъ направеното не ще могатъ да се върнатъ назадъ. Споредъ неговото мнение, ако Румъния пропустне настоящия благоприятенъ случай да се намѣси въ войната, не ще има вече право да говори за своето народно обединение. „Такива моменти сѫ рѣдки въ историята", прибави той. Когато разговоръть премина къмъ България, той изказа горе-доле сѫщитѣ мисли, които горе Ви изложихъ за Румъния, като прибави: „Нѣма нужда да повтарямъ, че съмъ приятель на България и желая нейното уголѣмение, но само съ неутралитетъ или само съ заплашвания не ще добиете много нѣщо; затова трѣбва да ни помогнете срещу Турция, която е предназначена да изчезне отъ Европа, и то преди да е станала излишна Вашата помощь. „Отговорихъ му, че не съмъ азъ, който мога да реша тоя сѫдбоносенъ въпросъ, но ми се струва, че България мѫчно ще се реши да напустне неутралностьта преди да е уговорила отстѫпкитѣ, които ѝ се припадатъ по справедливость и по жертвитѣ, направени въ Балканската война, а тъй сѫщо и преди да види Румъния и Гърция ангажирани въ войната. Възможно е да се представляватъ българитѣ за прекалено предпазливи или взискателни, но еднъжъ бѣхме измамени, и за това ще се пазимъ и отъ сѣнката си, както казватъ българитѣ. Заключителнитѣ думи на Съръ Дж. Бъкянинъ бѣха по тоя въпросъ, че, ако българитѣ се присъединятъ къмъ Тройното съглашение, тѣхнитѣ претенции ще бѫдатъ напълно удовлетворени.

М. Ив. Маджаровъ.

На излизане отъ кабинета на министъръ-председателя се яви госпожа Горемикинъ. Тя бѣ приветлива и съ истинско руско добродушие. Не зная, дали е упражнявала нѣкакво политическо влияние въ двора, но минаваше за много близка до царското семейство. Съ великитѣ княгини се носѣше, като майка къмъ дъщеритѣ си. Спрямо тѣхъ държеше единъ наставнически тонъ, и тѣ, макаръ да се носѣха свободно, все пакъ се подчиняваха на нейното рѫководство. Запита ме, защо моята дъщеря не отива въ Зимния дворецъ да работи за раненитѣ руски войници. Отговоръть ѝ, че това би било едно голѣмо удоволствие за нея, но не знае, дали една чужда поданица ще бѫде приета. — „Защо не", ми отговори тя. — „България не е наша съюзница, но не е и наша неприятелка. Нека се надѣваме, че дълго време не ще да стои на страна, когато цѣлиятъ свѣтъ ще бѫде принуденъ да се сдружи срещу Германия. Кажете ѝ утре часътъ 9 да бѫде готова. Азъ ще дойда да я взема." И наистина, на другия день тя се яви въ легацията съ автомобила си и я заведе въ Зимния дворецъ, гдето се приготовляваха санитарни предмети за болнитѣ и раненитѣ офицери и войници отъ дамитѣ на най-високото общество.

Съ министъръ-председателя се раздѣлихме приятелски и съ убеждението, че България не ще пропустне случая да възстанови силата на Лондонския договоръ и да увѣнчае своята армия съ дълготрайна слава.

Отношенията между Русия и България се влошаватъ.

Макаръ войната да бѣ наложила своята скрѣбь и своята мрачина върху цѣлия обществен животъ, но въ Петроградъ театритѣ и другитѣ увеселителни заведения продължаваха да даватъ развлѣчение на публиката; обаче въ държавнитѣ учреждения и въ двора приемитѣ и угощенията бѣха твърде ограничени. Правѣше се само, което бѣ най-неизбѣжно, и то въ размѣри съвсемъ ограничени.

На Нова година дипломатическото тѣло бѣ поканено въ Царское село да поздрави императора за праздника. Присѫтствуваха представителитѣ, както на съюзницитѣ, тъй и на неутралнитѣ държави. Императорътъ бѣ въ походна униформа — сякашъ бѣше се завърналъ отъ *ставката* (Главна квартира). Свитата му се състоеше повече отъ стари хора. Ние, дипломатитѣ, бѣхме наредени въ голѣмия приеменъ салонъ—най-напредъ посланицитѣ на Великитѣ държави, а следъ тѣхъ пълномощнитѣ министри по старшинство на своето назначение въ Петроградъ. Императорътъ се спираше предъ всѣки едного, здрависваше се и имаше кѫсъ или продължителенъ разговоръ, предполагамъ, споредъ приготвената отъ порано програма. Най-дълъгъ разговоръ той води съ английския и французкия посланици. Спрѣ се доста дълго време предъ сръбския посланикъ. Разговорътъ му съ менъ бѣше по-кѫсъ, но не въ туй се състоеше особеностьта. Той не спомена ни една дума за царь Фердинанда, а се стараеше да ограничи разговора си върху лични въпроси. Разпитваше ме за Лондонъ, за впечатлението, което, ми е оставила Англия, за добритѣ и лошитѣ качества на българския народъ и свърши, като ми стисна любезно ржката. Азъ знаехъ, че ако съобща това премълчаване въ София, ще раздразня още повеча царь Фердинанда, обаче длъжностьта ми налагаше да бѫда докрай откровенъ, и изпратихъ следния повѣрителенъ докладъ съ дата 8 януарий 1915 година, № 8.

Господинъ Министре Председателю,

Не Ви телеграфирахъ нищо за новогодишния дипломатически приемъ въ Царское село, защото той е единъ церемониалъ, който се повтаря всѣка година и който добива значение за разнитѣ държави. споредъ изказанитѣ отъ императора думи на тѣхнитѣ представители. Понеже Н. И. Величество не се докосна до политически въпроси въ разговора си съ менъ, азъ не счетохъ за нуждно да Ви донасямъ за това по телеграфа.

Поканитѣ за тоя приемъ се получиха въ посолствата и легациитѣ много късно — въ надвечерието на праздника — и това караше мнозина отъ дипломатитѣ да мислятъ, че тоя традиционенъ обичай е отмѣненъ по случай войната. Обаче всичко се извърши, както е било и другъ пѫть. Наредихме се въ обширната зала на голѣмия Царскоеселски дворецъ по старшинство и чакахме пристигането на императора. Влизането му не се предшествуваше отъ никакви военни церемониали или тържествености. Той бѣ облѣченъ въ походна форма и презъ рамото си имаше само синята (Андреевска) лента, безъ никакви други ордени. Свитата, макаръ и намалена, споредъ казването на по-старитѣ колеги, пакъ бѣ доста многобройна и съставена както отъ военни, така и отъ граждански лица — всички почти стари, а нѣкои отдавна преминали предѣлната възрасть. На тоя приемъ, както и други години присѫтствуваше министрътъ на външнитѣ работи г. Сазоновъ. Министрътъ на Двора графъ Фредериксъ и Оберъ—церемони—майстера баронъ Корфъ вър-

вѣха следъ императора, и когато той правѣше своето турне и се спираше при всѣки шефъ на мисия отдѣлно. Какво е говорилъ Негово Величество съ другитѣ, не зная, но съ менъ и съ моитѣ съседи, на които разговоритъ се дочуваше, носѣше съвършено частенъ характеръ. Предполагамъ, че съ представителитѣ на съюзнитѣ държави той трѣбва да се е докосналъ и до политически въпроси. Струва ми се, че съ менъ Негово Величество желаеше да бѫде и бѣше любезенъ, но избѣгна да помене името на България и на нейния държавенъ глава. Пита ме, кога другъ пѫть съмъ билъ въ Русия, кои градове познавамъ, кое пѫтуване е най-прѣко между България и Русия и пр. Отъ по-нататъшнитѣ ми обяснения ще видите, че това е направено нарочно.

Следъ като се оттегли императорътъ, по-голѣмата часть отъ свитата му и министъръ Сазоновъ останаха въ залата, гдето се подаде на гоститѣ чай. Английскиятъ посланикъ Съръ Дж. Бъкянинъ се интересуваше да знае, какво ми е говорилъ императорътъ, и когато му обадихъ, че той се ограничи само съ лични въпроси, той като че остана недоволенъ и каза: „Нищо, ще се поправи." Министъръ Сазоновъ като че чакаше азъ да отворя дума, но азъ не счетохъ за нуждно да правя въпросъ отъ това и се ограничихъ съ него въ обикновенитѣ поздравления за новата година.

Понеже нѣмахъ нѣкоя особена работа въ министерството на външнитѣ работи, азъ не отидохъ нито на 2-ри, нито на 3-ти януарий. На 4-ти бѣхъ поканенъ за една съвсемъ друга работа, но въ разговора началникътъ на близко-източния отдѣлъ ме запита, какво ми е говорилъ императорътъ. Казахъ му, че Негово Величество се ограничи съ лични разпитвания.— „Но не бѣше ли любезенъ къмъ Васъ?" — запита ме той съ любопитство. — Да, но моята личность не е много важна, отговорихъ съ усмивка, за да не помисли, че азъ правя нѣкакъвъ въпросъ отъ начина, който императорътъ е избралъ за изказване доволство или недоволство. — „Но той не можеше да направи нѣщо повече при условията, въ които ставаше приемътъ за Новата година", каза г. Гулькеевичъ. „Знаете ли, че на Никулденъ императорътъ получи поздравления отъ всички — и отъ съюзници и отъ неутрални — само не отъ българския царь; не получи дори отъ своя кръщелникъ Князъ Борисъ. А струва ми се, че когато е говорилъ съ Васъ, императорътъ не е билъ получилъ поздравления и за Новата година." Тукъ азъ го прекѫснахъ, за да разбера, поне за Нова година дали сѫ размѣнили официалнитѣ поздравления. — „Слава Богу", каза той, „за новата година имаше поздравителна телеграма отъ Вашия царь, макаръ и суха, но императорътъ му отговори съ една много любезна, въ всѣки случай много по-любезна отъ тая на Вашия царь." Следъ като ми собщи съдържанието на двете телеграми, той прибави: „Както виждате, императорътъ говори по своя инициатива и за Престолонаследника Князъ Борисъ, който не благоволи да го поздрави нито за Никулдень, нито за Нова година." Разговоритъ следъ това мина върху отношенията между България и Русия, тъй като азъ поддържахъ, че върху тѣхъ почиватъ и отношенията между двамата държавни Глави. Заключителнитѣ му думи бѣха: „Влѣзте въ преговори съ руското правителство, и ще видите готовностьта ни да удовлетворимъ България. Но въ София избѣгватъ да третиратъ, и това може да докара ново разочарование и нови злочестини за Вашето отечество".

Напоследъкъ сътрудницитѣ на нѣколко отъ по-важнитѣ петроградски вестници при среща си съ менъ въ легацията ми съобщиха, че когато отивали въ министерството на външнитѣ работи за новини или за провѣрка на политическитѣ тенденции, получавали наставления да бѫдатъ по-справедливи къмъ България и да не създаватъ течение въ масата, което отпосле мѫчно щѣло да се изкорени. Единъ отъ сътрудницитѣ ми обади, че въ министерството имали подробни сведения за емигрирането на македонцитѣ въ България. Само отъ пленницитѣ въ Австро-Унгария имало не по-малко отъ 3000 македонски българи, които сѫ се завърнали или щѣли да се върнатъ въ България. Споредъ мнението на сѫщото министерство, сърбитѣ не съумѣли да спечелятъ симпатиитѣ на македонското население. На тоя фактъ азъ не отдавамъ нѣкоя голѣма важность, но той не е съвсемъ безъ значение, като знаемъ, какво ставаше по-рано. Тоя духъ не е още проникналъ напълно въ печата между другото и за това, защото военната цензура не е още пре-

станала да пропуща груби оскърбления въ вестницитѣ, но все има нѣщо промѣнено. Възможно е да се измамя въ сѫжденията си, но сега за сега съмъ убеденъ, че това настроение ще се развива и ще даде добри плодове за бѫдещето на нашето отечество. Разбира се, че ще зависи много и отъ нашето поведение, но злопаметността е пречупена. Остава само да покажемъ, че България не е само неутрална, а може да бѫде сила, безъ помощьта на която известни задачи не могатъ да се решатъ.

Въ срещата си съ тукашниятъ италиански посланикъ разбрахъ, че Италия нѣма намѣрение да напустне твърде скоро неутралитета си. Италия продължава да се счита една своеобразна съюзница на Австро-Унгария и Германия, тъй както бѣше презъ 1913 година, когато водѣше война съ турцитѣ. И тогазъ бѣше съюзница на Германия, но намираше по-голѣма подкрепа при противницитѣ на Тройния съюзъ. Германия търпѣше, защото се боеше да не загуби окончателно Италия, а Турция, която отдавна се намира въ подчинено отношение къмъ Германия, следваше нейнитѣ съвети дори и тогазъ, когато тя загубваше всичкитѣ си владения въ Африка Не ще да бѫде чудно, ако Италия изиграе сѫщата роль по отношение къмъ Австро-Унгария. У италианскитѣ държавници има скрито убеждение, че Австро-Унгария не би се разсърдила на Италия, ако тая последната окупира нѣкои австро-унгарски области съ цель да удовлетвори общественото мнение, и по тоя начинъ запази себе си отъ изкушението да се хвърли въ обятията на Тройното съглашение. Тия надежди се подклаждатъ и отъ факта, че сѫдбата на Австро-Унгария е окончателно свързана съ тая на Германия. Но другъ мотивъ, много по-сѫщественъ, за италианцитѣ е, че съ войнствеността тѣ могатъ да избѣгнатъ всѣкакви кървави жертви и да си останатъ галеното дете на дветѣ групировки. Но затова пъкъ италианцитѣ гледатъ да не се свързватъ съ никоя отъ второстепеннитѣ държави. Азъ имамъ сега нови данни, че Румъния не е сключила никакъвъ съюзъ или даже споразумение съ Италия. Куртизанствания на Румъния и България ласкаятъ италианцитѣ, но тѣ взематъ всички мѣрки, за да не се вържатъ въ нищо, което може да охлади нѣкои отъ воюващитѣ Велики сили. Румъния подражава примѣра на Италия. Тукашниятъ италиански посланикъ не вѣрва, че Румъния ще отиде тъй лесно противъ Австро-Унгария. Маркизъ Карлоти (посланикътъ) ме пита за мисията на д-ръ Генадиевъ, но разбрахъ, че не се интересува много за нея, защото вниманието му е обърнато къмъ друга страна. Както имахъ честьта да Ви доложа въ първия си рапортъ, Италия се счита слаба да играе самостоятелна роль, и още по-малко да вземе подъ своя закрила малки държави съ широки аспирации.

Преди малко видѣхъ гръцкия министъръ, който каза, че получилъ телеграма отъ министъръ Венизелосъ за намѣренията на Румъния да навлѣзе въ Трансилвания и осѫществи своето национално обединение.

Приемете, Господине министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Моятъ докладъ бѣше произвелъ едно раздразнение въ София. Това стана явно отъ следната шифрована телеграма на министъръ Радославовъ, която получихъ на 24 януарий 1915 година, подъ № 132:

„Позравителни телеграми сѫ размѣнени както за Никулдень, така и за Нова година. Досежно Никулдень поздравителни телеграми сѫ изпратени оттука на 5, а отговорътъ на императора е билъ полученъ на 7 декемврий. При тия условия твърдението на г. Гулькеевичъ има характеръ на клевета, която не само не може да служи за поводъ на политически разговори, но изисква опровержение и извинение отъ страна на всѣки благовъзпитанъ човѣкъ. Това не очаквахъ отъ Гулькеевичъ, когото знаехъ до вчера като невраждебно къмъ България настроенъ дипломатъ, и Ви моля да ми съобщите резултатитѣ отъ постѫпкитѣ, които ще направите по този поводъ.

Радославовъ.

Явихъ се въ министерството на външнитѣ работи и съобщихъ съ общи думи на г. Гулькеевичъ съдържанието на телеграмата, и той прибърза да се извини, като прибави, че нашитѣ отношения съ Русия трѣбва да почиватъ не на формалности, а на взаимни интереси. Въ тия думи азъ виждахъ, колко мжчно бѣ на руситѣ да гледатъ, че освободената отъ тѣхъ България не само не отива при тѣхъ, но и съдействува на нейнитѣ неприятели.

Презъ сжщия месецъ се случи друго събитие, което внесе още по-голѣма горчевина въ нашитѣ отношения. Въ Петроградъ имахме, освенъ пълномощенъ министъръ и легационенъ съветникъ или I секретарь, още и военененъ аташе, който постъ се заемаше отъ майоръ Преславски, свършилъ Петроградската академия, но който странѣше нѣкакъ си отъ руситѣ. Той правѣше впечатление на честенъ човѣкъ, обаче малко грубъ и неповоротливъ. Още когато стигнахъ въ Петроградъ, нѣкои официални лица ми обърнаха вниманието, че майоръ Преславски интиминичи само съ военнитѣ аташета на Швеция и Турция. На тая забележка азъ отговорихъ, че не трѣбва да се дава голѣмо значение на такива приятелски срещи, толкова повече, че майоръ Преславски е руски възпитаникъ и не може да не храни симпатии къмъ руската армия. Въ единъ случаенъ разговоръ съ шведския военененъ аташе азъ останахъ почти зачуденъ, като го видѣхъ да говори съ дълбока омраза, даже съ презрение къмъ руската армия и да й предрича едно много скорошно разстройство. Че въ руската армия имаше много неджзи, това го знаеха и самитѣ руси, но шведскиятъ военененъ аташе се показваше по-озлобенъ дори отъ нѣмцитѣ и привеждаше факти, които не бѣха напълно истински. Като мислѣше, че и азъ съмъ съ сжщитѣ идеи и чувства, каквито бѣ изказвалъ, може-би, нѣкой отъ българитѣ, той се впустна да ми описва Русия съ такива черни краски, щото азъ не можехъ да се въздържа и му направихъ своитѣ възражения. Това го стресна, и той вече странѣше отъ менъ. Майоръ Преславски, обаче, предупредихъ, че го следятъ, и че не е въ интереса на нашата кауза да се срѣща само съ шведския и турския военни аташета. Той ми отговори твърде учтиво, че неговата мисия въ Петроградъ изисквала да черпи сведенията си отъ всички източници; че той билъ готовъ да посещава и руското военно министерство, но руситѣ се носѣли подозрително къмъ него и били твърде оскждни въ съобщаване на сериозни новини. Рапортитѣ си майоръ Преславски изпращаше чрезъ легацията въ запечатани отъ самия него пакети до военното министерство, и въ такъвъ скучай азъ не можехъ да контролирамъ неговитѣ сведения. За по-голѣма дискретность военното министерство изпраща еднъжъ или два пжти специални куриери, които да пренесатъ неговата кореспонденция. Самъ той ходи въ София по Коледнитѣ праздници и, както ми се оплакваше следъ завръщанието си, ималъ голѣми неприятности съ своя багажъ не само по рускитѣ желѣзници, но и по румънскитѣ. Единъ неговъ куфаръ съ книжа билъ задържанъ отъ румънскитѣ власти, за който трѣбваше да правимъ официални рекламации.

На 21 и 22 януарий 1915 година азъ изпратихъ на министъръ Радославовъ следнитѣ две шифровани телеграми, подъ №№ 68 и 82:

Преди малко ме повика министъръ Сазоновъ, за да ми съобщи, че получилъ съкрушителни доказателства отъ Виена противъ военното аташе майоръ Преславски, когото обвиняватъ въ доставяне сведения за руската армия на австрийското аташе въ София. Сазоновъ бѣше извънредно раздразненъ и каза, че на Преславски сж затворени вратата въ всички учреждения и че, ако не билъ аташиранъ при легацията, щѣлъ да бжде арестуванъ и сжденъ отъ военнитѣ власти. Той препоржчва неговото незабавно заминаване за избѣгване на по-нататъшни неприятности. Сжщиятъ прибави: „Никога не съмъ мислилъ, че създадената отъ Русия българска армия, ще се употрѣби за подобни цели.“ Сазоновъ ми даде да разбера, че и най-високо стоящи лица въ България си служели съ хули и клевети противъ Русия, но съ това тѣ само копаятъ гроба на България. Макаръ да не сжществуватъ (още) никакви доказателства за тия обвинения, но моето мнение е, че Преславски трѣбва по-скоро да замине, не само да се избѣгнатъ неприятности, но защото при такива обстоятелства неговото стоение (тукъ) е съвсемъ безполезно.

Маджаровъ.

Допълнение на № 68. Днесъ бѣхъ при Сазоновъ, кждето прочетохъ нѣкои книжа за Преславски. Касае се за неговитѣ рапорти до нашия воененъ министъръ по положението на руската армия, които рапорти сж известни на австрийското аташе въ София и на тукашното министерство на външнитѣ работи. Споредъ доставенитѣ извлѣчения, въ тѣхъ се оскърбява руската армия и се замѣсва личността на императора. Ако не желаете да се създаватъ дипломатически инциденти, повикайте Преславски по-скоро.

Маджаровъ.

Когато Сазоновъ ми говори противъ Преславски, той ми прочете и телеграмата, която австро-унгарскиятъ воененъ аташе въ София билъ изпратилъ въ Виена следъ една среща съ българския воененъ министъръ Фичевъ. Въ тая телеграма се даваше резюме отъ рапорта на майоръ Преславски. Когато Сазоновъ ми прочете тая телеграма, помоли ме да не давамъ подробности въ София, да не би чрезъ тѣхъ австрийското правителство да залови лицата, чрезъ които Съглашението си служи въ Виена за своята разузнавателна служба. По тая причина телеграмитѣ до министъръ Радославовъ сж непълни.

Следъ 5 дни получихъ отговоръ съ шифрована телеграма:

София, 28 януарий 1915 година, № 170.

На №№ 68 и 82. — Майоръ Преславски се радва въ нашата армия на всеобщо уважение и се ползува между офицерството и началството съ репутация на способенъ, коректенъ, строгъ, честенъ офицеръ и добъръ българинъ. Произходящъ отъ известно русофилско семейство, неговитѣ лични симпатии и чувства къмъ руската армия, известни добре на Радко Димитриевъ, при когото е служилъ презъ Балканската война, и който настояваше за неговата кандидатура, предизвика изпращането на Преславски въ Петроградъ. Безупрѣченъ българинъ, отличенъ офицеръ въ рапортитѣ, които военното министерство притежава отъ него, Преславски се рисува като обективенъ наблюдатель на руската армия, и сжденията му сж пропити отъ спокойствие и безпристрастие на человѣкъ, съзнаващъ дълга и отговорността на службата. Въ тѣхъ военния министъръ не е намѣрилъ нищо, което да оскърби руската армия, нито пъкъ да се замѣсва личността на императора. Ето защо, наклоненъ съмъ да вѣрвамъ, че императорското правителство е станало жертва на клевета на осведомитель, лично въведенъ въ заблуждение отъ недобросъвѣстникъ съ намѣрения и тенденция на злосторникъ, който дири да влоши отношенията между България и Русия. Не вѣрвамъ Сазоновъ да иска

отъ български военни аташета, специално отъ Преславски, да бѫдатъ по-руси отъ самитѣ руси, тъй както и българското правителство не дири отъ руското военно аташе въ България да бѫде друго, освенъ добъръ русинъ, обективенъ сѫдия на българската армия, народъ и порядъкъ. Моля, прочее, да се обясните по този печаленъ инцидентъ съ императорското правителство, като увѣрите г. Сазоновъ, че българското правителство ще съжалява искрено, ако следъ тия лични искрени обяснения, може да остане у императорското правителство най-малкото съмнение, че сведенията за руската армия сѫ могли да бѫдатъ дадени въобще на австрийското военно аташе въ София, а частно отъ майоръ Преславски. Нѣма съмнение, че ако г. Сазоновъ остане непреклоненъ въ решението си, ние сме безсилни да запазимъ майоръ Преславски на поста му, и той ще трѣбва да бѫде отзованъ. Но въ такъвъ случай българското правителство, безсилно да се бори противъ интереситѣ на заинтересувани личности и немощно да защити своитѣ служащи отъ интригитѣ имъ, ще се види крайно затруднено въ избора на замѣстникъ на Преславски, не бидейки сигурно, че и него ще сполети сѫщата участь.

Радославовъ.

За да се усили, вижда се, положението на майоръ Преславски, намѣси се и царь Фердинандъ, съ когото, по общо правило, азъ не коресподирахъ. Въ сѫщия день азъ получихъ следната негова телеграма:

„Дълбоко съмъ възмутенъ отъ низката интрига противъ единъ доблестенъ и честенъ офицеръ, като майоръ Преславски. Виждамъ въ това едно ново излияние на менъ добре познати вече чувства на Русия противъ насъ. Желая да зная точно съдържанието на пасажитѣ отъ рапортитѣ, които ви прочетоха въ министерството на външнитѣ работи: отъ кого сѫ тия рапорти — отъ Савински, Татариновъ или други нѣкои?

Царьтъ.

Тая телеграма на царь Фердинандъ издаваше неговитѣ чувства къмъ всичко, що е руско. На другия день му отговорихъ съ следната шифрована депеша, подъ № 114.

29 януарий 1915 година.

За Негово Величество Царя.

Може Татариновъ да е недоволенъ, защото е чакалъ петь месеца да му дадете ауденция, но съобщението не е негово, нито на Савински, а е една заловена телеграма, въ която се дава съкращение отъ рапорта на майоръ Преславски върху руската армия и положението на императора. Телеграмата, която много повѣрително ми прочете Сазоновъ, е изпратена отъ София въ Виена и Берлинъ. Единъ день мога да съобща на Ваше Величество и кѫде е заловена, но сега руситѣ криятъ източницитѣ на своята информационна служба. Съдържанието на рапорта на майоръ Преславски е било съобщено на едного отъ нѣмскитѣ аташета въ София, но не отъ майоръ Преславски, а отъ военното министерство. Въ тая нѣмска депеша се казва, че както Ваше Величество, тъй и военниятъ министъръ сте останали много доволни отъ сведенията на майоръ Пресласки, а тия сведения сѫ оскърбителни за руската армия и за императора. Но когато Ваше Величество прочете моето обширно изложение по тоя въпросъ, изпратено вчера до министъръ Радославовъ, подъ № 101, ще видите, че нѣмската депеша, наистина има части отъ рапорта на майоръ Преславски, който фактъ и самъ майорътъ призна предъ мене. Не се съмнявамъ, че прибавкитѣ на коментариитѣ сѫ чисто нѣмски, но Ваше Величество разбира, какво влияние могатъ да упражнатъ тѣ върху тукашнитѣ кръгове. Недейте забравя, че отъ 1815 година Русия пръвъ пѫть води война съ такива сили и многобройни съюзници, отъ които едни сѫ явни, а други **тайни.** Две трети отъ свѣта помага на Тройното съглашение. Цѣли племена, като: латинското, англо-саксонското и славянското, симпатизиратъ на това Съглашение. Не споменавамъ за другитѣ раси, като напр.: японцитѣ и индийцитѣ. Милиони хора днесъ служатъ за добро-

волни и безплатни шпиони. Отъ телеграмата на Ваше Величество виждамъ, че Вие продължавате да се сърдите на Русия и да я считате за наша непріятелка, но позволете ми да Ви кажа, че не сте прави. Азъ вече съобщихъ нѣколко пѫти на министъръ-председателя, че руситѣ сѫ готови да третиратъ съ насъ и да ни гарантиратъ национално обединение, но министъръ Радославовъ ми заяви, че не е време за преговаряне. Сазоновъ и завчера ми каза, че България ще бѫде обезщетена твърде широко (largement), ако се споразумѣе съ Тройното съглашение, но прибави: „Нека Вашиятъ царь знае, че когато победимъ, не ще се нуждаемъ отъ неговото сътрудничество; нека тогазъ не обвинява насъ за своитѣ и на народа си злочестини." Русия не иска отъ Ваше Величество незабавна намѣса, но настоява да се гарантира за Вашето бѫдеще поведение.

Маджаровъ.

Следъ тая телеграма азъ чакахъ отзоваването си, но то не дойде. Вижда се, че царь Фердинандъ не бѣ още решилъ да скѫса окончателно съ Съглашението. А пъкъ на Радославовата телеграма отговорихъ тъй:

Петроградъ, 29 ануарий 1915 година, № 108.

Като прочетете рапорта ми № 101, който Ви изпратихъ вчера, ще видите, че въпросътъ не е за патриотизма и честностьта на майоръ Преславски, а за единъ неговъ рапортъ, издаденъ на една отъ воюващитѣ страни и предаденъ отпосле на руското министерство. Той самъ ще Ви обясни устно рапорта си.

Маджаровъ.

Ето и моя рапортъ, за който споменавамъ както въ телеграмата до царь Фердинанда, тъй и въ телеграмата до министъръ Радославовъ.

Петроградъ, 28 януарий 1915 г., № 101.

Господине Министре,

Въ допълнение на шифрованитѣ ми телеграми № № 68 и 82, имамъ честь да Ви дамъ следнитѣ обяснения:

Рапортътъ, който е далъ нашиятъ военененъ агентъ майоръ Преславски на военния министъръ генералъ Фичевъ, когато първиятъ е билъ въ отпускъ въ София по Коледнитѣ праздници, се знае въ тукашното Външно министерство по една нѣмска редакция, която ми се прочете отъ самия министъръ Сазоновъ. Споредъ тая редакция, рапортътъ съдържа, между другото, и следнитѣ точки: 1) руската армия е преполовена—нейното число се върти около 3 милиона, и то не може да се увеличи, защото Русия нѣма нито пушки, нито топове, нито други военни материали; 2) рускиятъ народъ въ голѣмата си маса гледа на войната мрачно и чака какъвто и да било миръ, само и само да се избави отъ нея; 3) рускитѣ войски не могатъ да предприематъ никаква офанзива, защото сѫ изморени, защото сѫ недостатъчни и защото не желаятъ да се жертвуватъ; 4) Рускиятъ царь е убеденъ, че всѣко продължение на войната ще бѫде вредно за него и за Русия, и иска миръ на всѣка цена, но Великиятъ князъ Николай Николаевичъ, който държи всичко въ ржцетѣ си, не му позволява да изпълни желанието си. Преди да Ви телеграфирамъ, азъ разпитахъ майоръ Преславски, дали сѫществуватъ горнитѣ точки въ рапорта му, и той ми отговори утвърдително, като прибави, че отначало той докладвалъ устно на военния министъръ, но той му предложилъ да ги изложи писмено, и той направилъ това, като подалъ рапортъ, съчиненъ въ България. Майоръ Преславски не знае, какъ е достигналъ рапортътъ му до нѣмцитѣ, но азъ, който зная това, мога да Ви увѣря, че майорътъ по никой начинъ не е участвувалъ въ предаването. Не мога да ви дамъ всичкитѣ подробности, защото ми се повѣри съ условие, никому да не ги обаждамъ; въ края на нѣмското съкращение на тоя рапортъ се намѣсва и името на нашия царь, като се казва, че при прочитането на оргиналния рапортъ, той не е

могълъ да скрие радостьта си. Сѫщото горе-доле се казва и за военния министъръ. Като научихъ всичко това, азъ счетохъ за нуждно да Ви телеграфирамъ и да предупредя майоръ Преславски, че неговото стоене тукъ е не само безполезно, но може да докара твърде неприятни стълкновения съ фатални последствия, за които не искамъ да взема отговорностьта. Той се съгласи съ мене и телеграфира на Негово Величество Царя съ молба да го повика въ София. Не искамъ да обвиня въ нищо майоръ Преславски — може би, всѣки другъ на негово мѣсто щѣше да се намѣри въ сѫщото положение — но дългъ ми е да Ви обадя, че много по-рано отъ тоя рапортъ майоръ Преславски е билъ гледанъ съ подозрение отъ тукашнитѣ власти. Вижда се, че неговитѣ срещи съ турския воененъ агентъ (преди участието на Турция въ войната) и после съ шведския сѫ дали поводъ за това. Предполагамъ дори, че напоследъкъ той е билъ следванъ отъ тайната полиция. При тия условия майоръ Преславски не е могълъ да събира сведения нито отъ рускитѣ военни власти, нито отъ военнитѣ агенти на Франция и Англия. Ако другитѣ военни агенти сѫ могли да подозиратъ, че той не се гледа добре отъ рускитѣ власти, за своитѣ интереси сѫ го избѣгвали. А какви сведения може да има човѣкъ, когато кржгътъ му за сношение стане тъй тѣсенъ въ една голѣма столица и въ една толкова обширна империя. Моето убеждение е, че ако единъ пълномощенъ министъръ или единъ воененъ агентъ искатъ да бѫдатъ полезни на своето отечество, тѣ сѫ длъжни да завържатъ приятелски сношения съ надлежнитѣ лица и да вдъхватъ у тѣхъ довѣрие; най-обикновениятъ разумъ диктува да не хранишъ, особено да не показвашъ, че хранишъ неприязнени чувства къмъ народа, посрѣдъ който живѣешъ. Даже представителитѣ на тия държави, които се готвятъ за война една противъ друга, пакъ се стараятъ да спечелятъ симпатиитѣ не само на официалнитѣ кржгове, а и на частнитѣ граждани, между които живѣятъ. Азъ си спомнямъ, на какви симпатии се радваха въ Лондонъ преди войната представителитѣ и на Германия, и на Австрия, и на Турция . . . Признавамъ, че днесъ атмосферата въ Русия е много сгѫстена, и най-малкиятъ поводъ може да послужи за радразнение отъ едната или другата страна, но съ благоразумие и съ предпазливость въ тоя периодъ, ще може да се мине благополучно. Колкото се касае до официалнитѣ сфери, достатъчно е да бѫдете лоялни, предусмотрителни и деликатни, за да имъ спечелите, ако не любовьта, то поне уважението. Но ако вие се поддадете на изкушението да понижавате стойностьта на народа му или армията му, или ако това се узнае по единъ прѣкъ или косвенъ начинъ, то трѣбва да очаквате още по-рѣзъкъ отговоръ на Вашата неприязненость, и тогазъ вече Вашето положение става несносно. Когато руситѣ знаятъ, че майоръ Преславски е правилъ такава оценка, като горната, за тѣхната войска и за тѣхния императоръ, а особено, когато знаятъ, че тая оценка е попаднала въ ржцетѣ на тѣхнитѣ неприятели, за да се гаврятъ съ тѣхъ, какъ ще смѣе самъ майоръ Преславски да се явява предъ тѣхъ и да иска сведения или пъкъ улеснения за по-сполучливото изпълнение на своята мисия? Представете си, че когато нашата войска стоеше предъ Одринъ и Чаталджа, рускиятъ воененъ агентъ въ София напишеше рапорта до своя министъръ въ духъ на горепоменатия, и съкращение отъ него се предадѣше отъ руското военно министерство на турското въ Цариградъ, какво щѣше да бѫде положението на тоя воененъ агентъ по това време у насъ? . . . Азъ до сега не съмъ челъ нито единъ отъ рапортитѣ на майоръ Преславски, макаръ да нося политическа и морална отговорность за него, тъй като той съставлява часть отъ персонала на легацията. Това, обаче, можеше да се продължава, догдето неговитѣ рапорти оставаха достояние само за военния министъръ и началника на щаба, но когато захване да се прави отъ тѣхъ политика, и тѣхното съдържание да се разнася до Виена, Берлинъ и Петроградъ, длъжность ми е да се спра поне върху ония точки, които азъ зная отъ съкращението въ нѣмската редакция.

Нѣма народъ, струва ми се, у когото да е развита до такава степень критиката, както у руския. Тя се изразява повечето пѫти въ клюкарство. Непривикналиятъ на тоя родъ политиканство остава поразенъ, когато чуе въ най-благочестивата лоялна кѫща въ Петроградъ да се шепнатъ най-невѣроятнитѣ истории, най-смѣшнитѣ клюки не само отъ политическия, но и отъ частния животъ на високопоставенитѣ хора. Мѫже и жени, които искрено сѫ привързани къмъ императорското семейство, които сѫ готови да се жер-

твуватъ за него, нищо не имъ струва да приповторятъ по единъ тайнственъ начинъ — би рекълъ човѣкъ — съ благовение нѣкои отъ плоскитѣ разкази за високопоставенитѣ хора. Който се реши, обаче, да вади заключение отъ тая слабость за отношенията на единъ високопоставенъ и другъ, или за настроението на народа къмъ властьта, ще стане утре смѣшенъ. Азъ съ собственитѣ си уши съмъ слушалъ не единъ пѫть да разправятъ, че миръ скоро ще се сключи, защото императрицата много го желаела, защото имала роднини въ Германия . . . Захвани да се пазаришъ съ нѣкой извозчикъ, който иска тройно по-голѣма плата, отколкото е предвидена въ градската тарифа, и ще чуете отъ неговата уста проклятие за войната, че направила всичко друго скѫпо, освенъ таксата на извозчицитѣ. Не е лъжа, че сѫществува въ Русия тъй наречената германофилска партия. Критики има и за въоръжението на руската армия, за нейното недостатъчно приготовление. Клюки се носятъ изъ града за недоразумение между императора и главнокомандуващия, но мислите ли, че тая единствена въ историята война, въ която сѫ ангажирани достолепието, интереситѣ и бѫдещето на всички почти народи въ Европа и Азия, ще се свърши зарадъ туй, защото има клюки, или защото има критики въ петроградскитѣ кюшета! Азъ не съмъ воененъ човѣкъ и не се заннмавамъ съ военни работи, но ще Ви кажа, че ни една отъ точкитѣ, които резюмиратъ рапорта на нашия воененъ агентъ, не съответствува съ действителностьта. Преди всичко, нито една отъ тѣхъ не даде какъвъ-годе ефектъ въ продължение на два месеца — т. е. отъ деня на рапорта, когато авторътъ ги е възприелъ. Както тогазъ, тъй и сега числото на руската армия надминава най-малко два пѫти числото показано въ рапорта. Въ самия Петроградъ, па и вънъ отъ него едвамъ се забелязва сѫществуването на всйната. Наистина, има поскѫпване на нѣкои предмети, но тѣ сѫ главно отъ ония, които се внасятъ изъ Германия и Турция, и липсата не е отъ такова естество, щото да прави живота несносенъ. Русия има още грамаденъ материалъ отъ хора и храни, които ще могатъ да поддържатъ войната още година, две и три. А финансовитѣ решения, вземени въ Парижъ между Рибо, Баркъ и Лойдъ Джорджъ, ще улеснятъ Русия финансово, за да се набави всичко онова, което ѝ е потрѣбно отвънъ. Не трѣбва да се забравя, че въоръжение и муниции Русия може да си доставя чрезъ Владивостокъ по Сибирската линия, която на много мѣста е сега двойна, и на която превозоспособностьта е много по-голѣма, отколкото бѣше презъ време на Манджурската война. Съобщенията между Англия и Русия презъ Скандинавскитѣ държави става сега въ 6 дни, и руситѣ могатъ да си доставятъ обученъ персоналъ отъ англичани, французи и белгийци за своитѣ стари и нови заводи. Япония, Съединенитѣ щати, Южно-Американскитѣ републики, грададнитѣ английски колонии съ готовность доставятъ всичко, що е нуждно за Русия. Вѣрно е, че по причина на голѣмитѣ разстояния доставкитѣ ставатъ мудно и скѫпо, но за една война, която трае вече 7 месеца и която може да трае още 7, закъсненията губятъ значението си. Презъ време на Манджурската война, когато сибирската линия бѣше само едноколейна, и съобщенията ставаха чрезъ Ферри по Байкалското езеро, Русия можа да пренесе и издържа повече отъ 1,000,000 войска, то днесъ азъ не виждамъ никакви особени мѫчнотии при пренасянето чрезъ Владивостокъ на въоръжения и муниции за $1^1/_2$ или дори за 2 милиона души на полския фронтъ. Сибирската желѣзопѫтна линия съ двойнитѣ си колеи ще се употреби презъ време на войната само за военни цели. Ето защо, ми се е представлявало още въ началото на войната за несериозно твърдението, че Русия не щѣла да може да вдигне много войска, понеже нѣмала достатъчно пушки, топове и др. военни материали. Мисля, че изтеклитѣ 6 месеца дадоха достатъчно доказателства за невѣрностьта на горното предположение. Ще видите, че останалитѣ 6—7 месеца ще дадатъ още по-силно и по-категорично оправдание на моитѣ думи. Русия има и други пѫтища за сношение съ своитѣ съюзници: пѫтьтъ презъ Архангелскъ още не е замръзналъ и, по всѣка вѣроятность, тая година нѣма да замръзне, защото сме вече въ края на януарий. Освенъ това, руското правителство строи и нова желѣзопѫтна линия до Онѣга на Бѣлото море, пристанище, което никога не замръзва. Вие сте чули напоследъкъ за изявленията на американското правителство за военната контрабанда и постояннитѣ германски протести, загдето Съединенитѣ щати служатъ за доставчици на Тройното съглашение. При такива условия не може да се допустне, че Русия ще остане безъ военни материали.

Никоя война до сега не е била по-популярна между руската маса и между руската интелигенция отъ настоящата. Тя може да се сравни само съ отечествената война противъ Наполеонъ Бонапартъ. Като казвамъ това, не трѣбва да се разбира, че нѣма потънали въ скрѫбь семейства, или че нѣма хора, които проклинатъ самата война и нейнитѣ причинители, но духътъ на народа въ днешното време се крепи отъ най-интелигентнитѣ и най-либералнитѣ кржгове. Германия и германизмътъ е омразенъ днесъ на руското общество въ широкитѣ негови разклонения, не само като елементъ антиславянски, но и като опасность за бждещитѣ свободи на рускитѣ граждани. Ако има защитници на германското приятелство, тѣ сж оная група реакционери, които се боятъ отъ съприкосновението на Русия съ свободнитѣ учреждения на Англия и Франция. Но ако Кримската война можемъ да наречемъ война на монархизма, Освободителната — война на славянството и православието— Манджурската — война на Бюрократията — то съ още по-голѣмо право можемъ да наречемъ настоящата война на либералното славянофилство, на руската маса и на руската интелигенция. Отдавна рускиятъ царь и царското семейство не сж се разхождали между народа и войската тъй свободно, както сега. Никога рускиятъ народъ не е билъ тъй дълбоко убеденъ въ победата си, както днесъ. Руситѣ вематъ мѣрки, като че ли ще се продължава войната съ години. Тѣ подготовляватъ офицери и нижни чинове, които ще участвуватъ въ военнитѣ действия следъ 6—7 месеца. А сурови материали има въ Русия въ изобилие.

Колкото пъкъ се отнася до въпроса, че руската армия не щѣла да бжде въ състояние да вземе нападателно положение, досегашнитѣ нейни действия въ Галиция и Буковина опровергаватъ катогорически горното предположение. Откогато трае войната, напънътъ на руската офанзива е билъ горе-доле толкова силенъ и толкова успѣшенъ, колкото и нѣмскиятъ. А не трѣбва да се забравя, какво казваха нѣмцитѣ за превъзходството на своята мобилизация и за успѣха на своята първоначална офанзива. Най-виднитѣ германски генерали бѣха увѣрени, че въ 3—4 месеца Парижъ ще бжде въ тѣхни ржце, а ние виждаме, че до сега най-силнитѣ германски удари сж отбити, а на източния фронтъ една значителна часть отъ австро-унгарска и германска територия е въ руски ржце. Защо тогазъ да се поддаваме на призраци, че Русия е неспособна за офанзива на нѣкои фронтове? Както бѣхъ Ви вече телеграфиралъ, още при започването на войната съ Турция, ако има мѣсто, гдето руситѣ желаятъ да се отбраняватъ само, това е кавказката граница И това става по твърде понятни причини. Не е Турция, която ще реши сждбата на сегашната война; би било тактическа грѣшка, преди да стане Русия господарка на Черното море (което се предполага да бжде кжде м. мартъ, когато ще се пустнатъ два нови руски дреднаута въ това море) да си пръска силитѣ изъ Мала-Азия. Но последнитѣ руски победи при Ардаганъ и Варж-Камишъ показватъ, че и безъ руска офанзива на кавказкия фронтъ турската армия може да бжде бита до изтощаване и до заробване на десетки хиляди пленници.

За настоящия императоръ постоянно се говори, че е много миролюбивъ, че питае отвращение отъ войната и че прави всичко да я избѣгне. Това е вѣрно, но това не ще каже, че той ще отиде да сключи единъ унизителенъ миръ за своето отечество. И Александъръ I, нареченъ Благословенъ, бѣше съ нѣжна душа и съ своята дълбока религиозность той достигаше до мистицизъмъ, но той продължи войната съ Наполеона чакъ до неговото изгонване отъ Франция и заточване на островъ Св. Елена. Оскърбително е за единъ руски държавникъ, който знае сжщността на работитѣ, да чува отъ официални лица, и то не като клюка, а като официално донесение, че неговиятъ господарь е готовъ да наруши договора съ своитѣ съюзници, да сключи миръ, преди да бжде нанесена каква и да било победа на неговата армия, и по тоя начинъ да подложи отечеството си на унижение и предъ чужденцитѣ, и предъ своя народъ. А още по-оскърбително става, когато това донесение достигне до самия императоръ, както е случаятъ съ нѣмската редакция на изпратения рапортъ. Да се твърди, че императорътъ иска миръ, а Великиятъ князъ Николай Николаевичъ не го допуща, е не само една невѣрность, но едно тежко оскръбление. Сжщевременно то е и едно абсолютно непознаване на работитѣ въ Русия. Слухътъ за желание у императора или императрицата за сключване на миръ съ Германия е пренесенъ тукъ отъ Берлинъ

още преди три месеца, но тоя слухъ се считаше тогава отъ сериознитѣ хора за една обикновена интрига, или пъкъ за единъ сондажъ; но азъ ни еднъжъ не Ви го съобщихъ по простата причина, че той е явно абсурденъ, и че държавната политика не трѣбва да се базира на подобни клюки. Ако рускиятъ императоръ държеше толкова много за нѣмското приятелство, както си въобразяватъ разпространителитѣ на горния слухъ, той щѣше да остави Сърбия на нейната сѫдба, или щѣше да се намѣси само, колкото да облекчи положението — при австро-унгарската наказателна експедиция, а не сега да иска миръ, когато шесть-седемь месечнитѣ боеве показаха, че германската армия, макаръ и много силна, но все пакъ е много по-слаба, отколкото я предполагаха самитѣ нѣмци и останалитѣ народи. Въ широката руска земя надали има човѣкъ, който да не вѣрва искрено днесъ въ тържествуването на съюзнитѣ сили. Може да излѣзе противното, но когато всичкитѣ руси вѣрватъ въ това тържество, какъ може да се дава значение на слухове като горния? Градущитѣ събития ще покажатъ, че скромниятъ въ сѫщность Николай II знае да бѫде решителенъ и независимъ въ своето мнение. Бѫдете увѣрени, че мнението на неговитѣ министри е много по-ценно за него, отколкото на частни високопоставени лица. А трѣбва да Ви кажа, че широки мѣрки въ Русия не се вематъ безъ неговото съгласие Въ семейнитѣ работи могатъ да влияятъ семейни хора, но много малко участие тѣ вематъ при решението на голѣмитѣ държавни въпроси. И това е твърде естествено. Утре да каже императорътъ, че Николай Николаевичъ се замѣства съ нѣкой другъ генералъ, никой нѣма да възрази; а самъ Николай Николаевичъ ще побърза да се уедини или да замине, напр., за Англия. Тая е истината, която трѣбва да се знае въ България, ако искаме да водимъ една правилна политика спрямо Русия. Клюкарствата не сѫ сведения, затова тѣхното слушане докарва катастрофи. Това го казвамъ не само за сега, но и за следъ три години, когато рапортътъ ще влѣзе, може би, въ една зелена българска книга, за да сѫди публиката всѣкиго отъ сегашнитѣ представители на България.

Но тука не е важенъ толкова много самиятъ рапортъ на майоръ Преславски, колкото създаденията инцидентъ. Ако рапортътъ бѣше останалъ въ архивата само на военното министерство, никой, може би, нѣмаше да се занимава съ него, но сега той добива едно дипломатическо значение. Тукашнитѣ руски власти вече знаятъ, какви сѫ чувствата на майоръ Преславски и къмъ руската армия, и къмъ руския императоръ. Може ли той следъ това да се явява при тѣхъ и да иска сведения било за вървежа на войната, било за разполагащитѣ сили? Но тоя рапортъ причинява и мене, като представитель на България, известни неприятности. У тия власти все ще остане едно съмнение, че азъ съмъ знаялъ за тия **субективни мнения**, изложени въ рапорта. А неотговарянето на моитѣ две телеграми и неповикването на майоръ Преславски въ България може да даде още по-остъръ характеръ на работата. Вамъ Ви е известно, че не съмъ човѣкъ, който може да води двоелична политика, не само по отношение на българското правителство, но и на руското; а когато бѣхъ въ Англия и къмъ английското. Нѣщо повече, отъ това азъ не искамъ дори да давамъ поводъ да се мисли подобно нѣщо за мене. Ако въ рапорта на майоръ Преславски се даваха поне провѣрени сведения, па били тѣ и не симпатични за руската държава, нѣмаше да се сърдя, но тѣ сѫ умозаключения, основани на слухове, на клюки, които бѣха опровергнати отъ самитѣ последни събития. При такива условия, не може да бѫде полезенъ за българскитѣ интереси кой и да билъ дипломатически или воененъ представитель. Ще си позволя да отида още по-нататъкъ и ще Ви кажа, че е по-добре да нѣмаме никакъвъ представитель въ Петроградъ, ако той не може да бѫде въ приятелски или поне сносни отношения съ рускитѣ власти. Всички, които идатъ отъ България, ми разказватъ, че голѣма часть отъ нашето офицерство била предубедена, че тия дни Австро-Унгария и Германия щѣли да диктуватъ миръ на Тройното съглашение. Ако това е, наистина, така, нѣма защо тия мнения да се предаватъ отъ Петроградъ въ София, а оттамъ да отиватъ въ ржцетѣ на нѣмскитѣ агенти и после да достигатъ до рускитѣ власти, които мнения нашето военно министерство може да провѣрява и да сравнява съ добититѣ отъ другитѣ столици, но не да ги представя, че идатъ оттукъ. Като пиша настоящия рапортъ, азъ се питамъ, какво ще спечели България съ тия дразнения на Тройното съглашение? Даже да не вѣрватъ като мене, **лековѣрния**, че то най-после ще победи, има ли нужда да се показваме толкова

неопитни и толкова наивни? Германцитѣ могатъ да ни се радватъ предъ очитѣ, когато ние представяме въ такава поза руския императоръ, но въ душата си ще кажатъ, че не сме нито добри патриоти, нито добри наблюдатели. . . Повтарямъ, като отзовете майоръ Преславски, добре е да оставите за нѣколко време незаетъ този постъ, толкозъ повече, че по настоящемъ нѣма български офицери въ Петроградъ. Колкото за субективнитѣ сведения — нашето военно министерство може да си ги получи и отъ друго мѣсто.

Приемете, Господине Министре, увѣрение въ най-високото ми къмъ Васъ почитание

М. Ив. Маджаровъ.

Въ заловената депеша на австрийския воененъ агентъ Лаксе въ София, която ми прочете Сазоновъ, и въ която се предаваше съдържанието на рапорта на майоръ Преславски, се казваше, че царь Фердинандъ останалъ твърде доволенъ и радостенъ отъ рапорта на майора.

На 31 януарий министъръ Радославовъ ми телеграфира, че майоръ, Преславски не трѣбва да напуща Петроградъ, догдето министъръ Сазоновъ не получи отъ мене възраженията и обясненията на министъръ Радославовъ по своитѣ обвинения на майора.

Сѫщия день получихъ телеграма отъ царь Фердинанда на французки езикъ, и то на открито, за да я четатъ и разбератъ рускитѣ власти, та да видятъ, че той е разядосанъ. Ето нейното съдържание:

Voici trois jours passés que je vous ai télégraphié sans recevoir de réponse. Mes dépêches chiffreés ont été, sans doute, retenues á Petrograd sans vous être delivrées. Réclamez à qui de droit. Tsaria.

(Три дни се изминаха вече, откогато съмъ Ви телеграфиралъ, безъ да получа отговоръ. Нѣма съмнение, че моитѣ шифровани депеши сѫ задържани въ Петроградъ, безъ да Ви ги предадатъ. Направете рекламации до когото трѣбва. Царя).

Тая депеша бѣше съвсемъ неумѣстна, защото той нѣмаше абсолютно никакви данни, че именно въ Петроградъ сѫ ги задържали, когато тѣ минаваха тогава и презъ други държави, преди да достигнатъ до Русия. Царь Фердинандъ, сякашъ, търсѣше причина да се кара съ руситѣ. И това бѣ най-доброто доказателство, че тоя човѣкъ не мислѣше да работи съ руситѣ. Азъ му отговорихъ сѫщо тъй на открита депеша, но на български, и то веднага съ № 131.

Телеграмата на Ваше Величество, подадена на Софийската станция въ понедѣлникъ е получена тукъ въ срѣда, късно вечерьта. Отговорихъ въ четвъртъкъ съ № 114. Предполагамъ, че сте я получили. Повече подробности отъ даденитѣ въ тая депеша и въ рапорта ми № 101 не мога да дамъ. Презъ последнитѣ 15 дни шифрована депеша не съмъ получавалъ отъ Васъ.

Маджаровъ.

Като видѣхъ, че царьтъ и правителството му ще искатъ да експлоатиратъ съ въпроса на майоръ Преславски и да обвиняватъ руското правителство, че ни диктувало, кого да изпращаме въ Петроградъ, азъ решихъ да взема върху себе си всичката отговорность за отстранението на Преславски, и затова изпратихъ на царь Фердинандъ следната шифрована депеша:

Петроградъ, 2 февруарий 1915 г., № 133.

За да нѣма никакви недоразумения, длъженъ съмъ да допълня рапорта и телеграмитѣ си, като Ви кажа, че не е Сазоновъ, който иска отстраняването на майоръ Преславски, а азъ, защото намирамъ, че следъ станалото неговото стоение тукъ е не само безполезно, но и вредно. Сазоновъ нѣма никакви релации, съ който да билъ членъ на легацията, освенъ мене.

Маджаровъ.

На 4 февруарий отъ канцеларията на легацията ме уведомиха, че майоръ Преславски искалъ да изпратя въ София негова шифрована телеграма съ мой подписъ, защото рускитѣ власти не признаваха другиму правото да употрѣбява шифъръ, но тѣ му отговорили, че не могатъ да направятъ това безъ мое предварително съгласие. Запитахъ за нейното съдържание, но тѣ ми казаха, че тя се касае за нѣкакви си получени сведения, отъ които могло да се извади заключение, че руситѣ били участвували въ нѣкакъвъ атентатъ противъ царь Фердинанда. Понеже азъ считахъ, че мисията на едно военно аташе не е да събира подобни новини и да ги изпраща въ София, то казахъ да го предупредятъ, че на шифровани телеграми, които се изпращатъ подъ мое име, трѣбва съдържанието да бѫде на менъ известно. Това разсърдило майора и той се оплакалъ въ София, като поискалъ разрешение отъ министерството да се завърне въ София. На 6 февруарий получихъ телеграма отъ министъръ Радославовъ, въ която ми се казваше, че майоръ Преславски трѣбва да остане въ Петроградъ, догдето се получи моятъ рапортъ въ София. На тая телеграма азъ отговорихъ сѫщия день, че понеже майорътъ е получилъ отъ нашия началникъ щаба заповѣдь да се завърне въ София — той не ще чака по-нататъшни наставления.

Царь Фердинандъ дотолкова много се бѣше разярилъ противъ мене, щото за пръвъ пѫть той не поблагодари на една моя поздравителна телеграма, изпратена за неговия рожденъ день — 14 февруарий. Но това не можеше да повлияе на менъ да промѣня политиката и идеитѣ си. За да свърша съ инцидента на майоръ Преславски, въ който се намѣси съ страсть и буйность самиятъ царь Фердинандъ, азъ му изпратихъ следния си рапортъ съ дата 14 февруарий 1915 година, № 186:

Ваше Величество,

Въ рускитѣ кржгове азъ минавамъ за преданъ защитникъ на Кобургската династия, а въ България за преданъ защитникъ на руското правителство. Не се стѣснявамъ и не се отказвамъ нито отъ едното, нито отъ другото. Азъ, макаръ да не съмъ дипломатъ по професия, трудилъ съмъ се да следвамъ примѣра на добритѣ дипломати, на тия, които сѫ създали нѣщо за своето отечество и които сѫ оставили благотворна следа въ своята кариера. А първата длъжность на единъ дипломатъ въ чужда страна е да създаде една благоприятна атмосфера за своето отечество и следъ това да намѣри интереситѣ, които сѫ общи на дветѣ страни, да употрѣби най-добритѣ срѣдства, чрезъ които могатъ тѣ да се реализиратъ. По тая причина, лицето, което се изпраща да представлява една чужда страна, трѣбва да бѫде не само приятелски настроено къмъ народа, у който се праща, но и да бѫде известно горе-долу неговото добро разположение къмъ нея. Това качество е потрѣбно главно, за да не се принуждава пратеникътъ да губи много време при създаването благоприятна атмосфера. А трѣбва да се знае, че довѣрието е най-

неизбѣжното условие за успѣха на единъ дипломатъ—довѣрие отъ страна на неговото правителство и довѣрие отъ правителството, при което е акредитиранъ. Не спечели ли едното и другото, той трѣбва по-скоро да напустне поста, защото става причина да се излагатъ на рискъ най-легалнитѣ и най-жизненитѣ интереси на страната. А пъкъ, когато свѣтътъ прекарва единъ периодъ като сегашния, горнитѣ условия добиватъ двойна и тройна цена. Довѣрие, обаче, може да се спечели съ последователность и единство въ действията. При пълномощния министъръ може да има разни чиновници съ свои специалности, но тѣмъ не трѣбва да се позволявл по никой начинъ да водятъ различна политика отъ тая на своя шефъ, или да правятъ съобщения, несъгласни съ тия, които е далъ на правителството си министрътъ. Специалностьта по единъ предметъ, не дава право на лицето, което я притежава, да влиза въ сфера чужда нему. При една легация могатъ да бѫдатъ аташирани единъ или двама военни агенти, единъ финансовъ съветникъ, единъ търговски аташе и други специалисти, но ни единъ отъ тѣхъ нѣма право да изпраща тайно отъ пълномощния министъръ рапорти и да обсѫжда въобще политическото положение на страната, или политическитѣ отношения между двѣтѣ страни. Такава една метода, преди всичко намалява престижа на надлежния шефъ, а после внася едно забръкване на понятията. Политиката на една държава не може да се ржководи отъ казармитѣ или пъкъ отъ търговскитѣ кантори. Политиката е съвокупность и съчетание на разни интереси и тенденции—резултатъ на общи и висши съображения. Всѣка политика, която се ржководи отъ казармитѣ, докарва преврати и катастрофи; както и всѣка политика, която се ржководи отъ търговскитѣ кантори, довежда до дребнавость и понижение, Политиката не се ржководи само отъ дневнитѣ нужди, а тя взема въ съображение миналото и бѫдещето; тя има предъ очитѣ си историческитѣ факти и възможнитѣ политически комбинации; за нея не сѫществени само материалнитѣ интереси, а и духовнитѣ, защото народитѣ не живѣятъ само днесъ за днесъ и, само за да се нахранятъ. Политиката въ своето възвишено значение трѣбва да бѫде вѣнецътъ на всички знания и представителка на всички интереси. Ако едно военно лице, или едно търговско аташе, се е дотолкова много усъвършенствувало въ това художество, щото е добило правото да прави политически съобщения безъ знанието и съгласието на пълномощния министъръ, то трѣбва веднага да се назначи на мѣстото на последния, защото само по този начинъ може да бѫде полезно на своя Господарь и на своето отечество. Инакъ и дветѣ служби ставатъ безполезни—не, ставатъ вредни. Специалиститѣ сѫ дотолкова специалисти и представляватъ авторитетъ по своята специалность, догдето се ограничаватъ съ своята професия; излѣзатъ ли отъ нейната граница, настѫпятъ ли въ чужди тѣмъ сфери, тѣ вече се турятъ въ глуха или явна борба съ своето началство, и тукъ вече се захваща безредието. Но такива специалисти, даже когато сѫ извънредно способни — по-способни отъ пълномощния министъръ — тѣхнитѣ сведения по политиката сѫ повърхностни и не вдъхватъ довѣрие по простата причина, че по своето служебно положение тѣ нѣматъ възможность да се срѣщатъ съ компетентнитѣ лица на политиката и да се осведомяватъ, както трѣбва, по предмета. Ето защо, азъ мисля, че е вредна практиката, която е сѫществувала до сега, да се пращатъ рапорти въ София отъ два съвсемъ независими източника и безъ знанието единъ на другъ. Резултатътъ отъ такава практика подкопава авторитета на пълномощния министъръ и въ България и въ чужбина, а сѫщевременно се създава една неопредѣленость въ нашитѣ понятия за вървежа на работитѣ въ надлежнитѣ чужди страни. Избѣгвамъ конкретнитѣ факти, за да не дамъ на рапорта си личенъ характеръ, но, споредъ моитѣ сведения, тѣ изобилствуватъ въ нашата дипломатическа история. Разбира се, че изобилието имъ зависи и отъ темперамента на пълномощнитѣ министри, но е желателно да не се насърдчаватъ и, щомъ се яви реакция противъ тѣхъ—да се отстраняватъ.

Въ нашитѣ отношения съ Русия сѫществуватъ нѣкои специални условия, които ги правятъ и по-мѫчни и по-деликатни. Тѣ не всѣкога подлежатъ на общитѣ международни правила, и затова вървятъ на скокове—или много добри или много лоши, или се прегръщаме или се караме, Азъ бихъ ги нарекълъ исторически припадъци. Тѣ сѫ най-много тежки за българския Държавенъ Глава и за неговия представитель въ Петроградъ. Но както въ частния животъ, тъй и въ живота на народитѣ, трѣбва да се съобразяваме съ

създаденото преди насъ и съ непреодолимото предъ насъ. Тия особени отношения се дължатъ, както е извѣстно на **Ваше Величество,** не само на историческитѣ събития, а и на психологическото разположение у двата народа. Ние всички знаемъ, че България не може да направи много нѣщо за Русия —тя ще може само да я улесни въ свободното преминаване на Проливитѣ— но идете въ който щете руски градъ, обадете имъ се, че сте българинъ, или че идете отъ България, и веднага ще чуете отъ устата на самия простъ народъ (а не на чиновничеството): „Ами какво чака България? защо не отиде да отмъсти на вѣковния врагъ и да си вземе земитѣ, които изкупи съ кръвьта си?" И тѣзи хора не разбиратъ отъ никаква политика. Не ми се ще да пророкувамъ, но азъ съмъ твърдо убеденъ, че тръгването на българскитѣ войски къмъ Цариградъ ще се посрещне въ Русия съ по-голѣмо възхищение, отколкото ако бѣха тръгнали самитѣ руски войски. Има нѣщо мистическо за добро или зло, (то е другъ въпросъ) въ възгледитѣ на руския народъ къмъ България. Може би, защото тѣ сж я създали на своитѣ собствени плещи, може би, защото сж очаквали отъ нея голѣми заслуги, може би, защото въ миналото, тъй и сега, свѣтътъ имъ признава известни привилегии (Бисмаркъ и до края на живота си поддържаше тезата за **нравственитѣ права** на Русия; а англичанитѣ и французитѣ сж отдавна предоставили известно първенство на руситѣ по работитѣ на Балканския полуостровъ); може би, защото българитѣ отъ освобождението насамъ, а особено презъ **Вашето** царуване, сж ги удивили съ своята дисциплина, енергия и напредъкъ; може би, и по незнайни причини, — но фактъ неоспоримъ е, че дори въ днешно време, когато Сърбия минава за героическа страна, за съюзница на Русия, азъ пакъ не забелязвамъ пренебрегване къмъ България, или желание да я отблъснатъ отъ себе си за всѣкога. Даже когато изказватъ сръднята си, изказватъ я въ видъ на дълбока скръбь—сжщо както българитѣ изказватъ болката си къмъ Русия отъ станалото презъ 1913 година—не съ омраза, а съ горчевина въ душата. И колкото по-дълго време стоя тукъ, толкова по-ясно става за мене, че нашитѣ отношения мязатъ на две уболени мѣста, на две измамени надежди, които, обаче, могатъ веднага да се поправятъ, щомъ изчезнатъ предразсждъцитѣ и взаимнитѣ обвинения. Поне предъ менъ руситѣ не единъ пѫть сж признавали грѣшкитѣ на миналото (разбира се, съ едно заобикаляне) и правата на България за народно единство.

Още при отварянето на настоящата война азъ формулирахъ предъ Съръ Ед. Грей претенциитѣ на България въ следнитѣ точки: 1) Линията Мидия-Еносъ, споредъ нашата прибавка въ Лондонския договоръ; 2) Договорътъ между България и Сърбия отъ 1912 г. съ спорната зона, която ще се разпредѣли отъ руския императоръ, споредъ размѣра на сръбскитѣ придобивки откъмъ Австро-Унгария; 3) Долината на Струма откъмъ Гърция и 4) повръщане на земитѣ, завзети отъ Румъния следъ Петроградския протоколъ. Азъ се ограничихъ тогазъ въ горнитѣ точки. I-во, защото нѣмахъ никакви наставления отъ българското правителство, както и сега нѣмамъ за териториалнитѣ претенции отъ българското правителство, както и сега нѣмамъ за териториалнитѣ претенции на България; II-ро, защото считахъ тия точки най-малко подлежащи на критика и оспорване, а въ онова време, както и сега, най-здравата почва е тая, която най-малко представлява дребнавости и подробности, и III-то, защото нашето право въ горнитѣ четири точки е обосновано върху юридически актове или на предложения, правени отъ самитѣ наши противници. Съръ Е. Грей, безъ да ми обади и намѣренията си, че Англия желае да запази Турция, ако тя остане неутрална, отговори, че той признава тая програма за справедлива и по отношение на Сърбия, Гърция и Румъния. Тройното съглашение ще направи усилия да се удовлетвори България, макаръ да признава, че отъ страна на Гърция ще се посрещнатъ най-голѣми мжчнотии. Колкото се касае до Турция, прибави той, пълното удовлетворение на България ще зависи отъ поведението на първата. Когато се публикува английската Б. К., азъ разбрахъ, защо Съръ Ед. Грей ми е говорилъ съ такава предпазливость за Турция. Желанието у Тройното съглашение е било толкова голѣмо да остане Турция неутрална, щото то признало не само уничтожението на капитулациитѣ, а и обещало неприкосновеността на нейната територия. Но щомъ Турция се намѣси въ войната, г. Сазоновъ ми заяви отъ страна на Тройното съглашение, че ние можемъ да имаме линията Мидия-Еносъ. „Не по правата, а по кривата?" запитахъ го азъ, и той ми отговори: „Да, онази крива линия, коя-

то самъ предложихте на английското правителство въ началото на 1913 год.“ Въ сжщия разговоръ г. Сазоновъ ми заяви, че той приема за споразумението ни съ Сърбия договора отъ 1912 г. За Румъния ми каза, че ще можемъ съ руско съдействие да се споразумѣемъ върху базата на точка 4. Но, както Съръ Ед. Грей, тъй и той се изказа песимистически за гръцката неотстжпчивость, като прибави: „Въ гръцкитѣ работи за менъ е важенъ Венизелосъ, който се показа умѣренъ и въздържанъ политикъ, а не гръцкитѣ претенции.“ При тия данни моето мнение тогазъ бѣше, че можемъ да направимъ официаленъ сондажъ и, ако той ни даде удовлетворителни резултати, да влѣземъ въ преговори съ Тройното съглашение. Добре е да знаете, **Ваше Величество,** че азъ всѣкога съмъ подчертавалъ и предъ англичанитѣ и предъ руситѣ, че една страна като България, изтощена отъ две войни, не може да се лансира въ трета война, преди да знае, че противникътъ е отслабенъ, и че ще го победи въ сравнително кжсо време. По тая причина считалъ съмъ за авантюристически виковетѣ, които се появиха и тукъ въ Русия и тамъ въ България при първото Австро-Унгарско нахлуване, че трѣбвало да отидемъ да помагаме на Сърбия или да нападнемъ Турция, когато всичкитѣ почти войски на последната бѣха съсрѣдоточени около Одринъ и Цариградъ. Такова действие би било катастрофално за насъ. Още при първата си среща съ г. Сазоновъ му заявихъ категорично, че нѣма българинъ, който би се решилъ да помага на сърбитѣ преди разрешението на Македонския въпросъ. Но дори и тогазъ, пакъ България не ще храни противъ Австро-Унгария ония чувства, които въодушевляватъ сърбитѣ. Ние се намираме въ съвсемъ други усдовия. Ако Гърция, съюзницата на Сърбия, не се решава да помага на своята съюзница, безнравствено е да се иска отъ българския народъ подобно нѣщо. Азъ отидохъ по-нататъкъ и му казахъ, че следъ всичко станало, рисковано е да се мисли, че можемъ направо да се споразумѣемъ било съ сърбитѣ, било съ гърцитѣ, па ако щете и съ румънитѣ. Както тогазъ, тъй и сега азъ поддържамъ, че нѣма защо да губимъ времето си и да изтощаваме силитѣ си въ преговори, които нѣма да доведатъ до едно споразумение. Понеже сме потрѣбни на Трсйното съглашение и то главно за проливитѣ, азъ предпочитамъ да се споразумѣя съ него, а не като се разправямъ съ другитѣ. По-добре е да имаме гаранцията на господаритѣ, отколкото на слугитѣ. Както го казахъ въ единъ рапортъ до Господина Радославова, събитията се стекоха тъй, щото пжтьтъ ни за Македония ще трѣбва да мине презъ Цариградъ. Ние трѣбва да благодаримъ на Провидението, че Турция се намѣси въ войната и ни спаси отъ едно изолирано положение. Ако Турция бѣще останала неутрална, ние щѣхме да се пържимъ въ своето собствено масло до край.

Ако бѣхъ въ България, може би, тоя въпросъ нѣмаше тъй силно да ме интересува и да поглъща цѣлото ми сжществуване, но тукъ, отдаленъ отъ всѣкакви вжтрешни раздори, съперничества и злоби, азъ посвещавамъ цѣлото си време въ трудната, но историческа задача, какъ да излѣземъ отъ положението, въ което ни хвърли втората Балканска война, и какъ да възвърнемъ на България поне загубеното. Събитията ни дойдоха на помощь. Провидението, което постоянно е помагало и ржководило България, отвори наново единъ широкъ пжть за нашето уголѣмяване и напредване. Какъ ще го използуваме? Ще послушаме ли гласа, който ни призовава къмъ величие? задавамъ си тоя и други тѣмъ въпроси и търся отговора въ моята българска съвѣсть и въ моята четиредесетгодишна обществена дятелность. И въ това търсене искамъ да приобщя благосклонното внимание на **Ваше Величество.** Надѣвамъ се, че **Вие** най-добре ще ме разберете, и то не по аргументитѣ, които ще дамъ, а по искренитѣ чувства, които ме въодушевляватъ. Разчитамъ на Царската Ви интуиция, която доведе **Васъ** и България до едно величие въ историята.

Понеже съмъ увѣренъ, че всичко, което съмъ писалъ и телеграфиралъ до министеръ-председателя не е избѣгнало отъ вниманието на **Ваше Величество,** то въ тоя си рапортъ азъ ще се ограничa само съ нашата предстояща мисия къмъ Цариградъ. Въ споразумение, или дори безъ споразумение съ Тройното съглашение ние не можемъ да останемъ безучастни зрители, когато Турция загива или се разглобява. Това би било едно страшно престжпление и предъ историята и предъ насъ самитѣ. Чухъ и четохъ мнения на българи, че понеже турцитѣ следъ второто завладяване на Одринъ изтрѣбили всички наши едно-

родци, то съ това заедно сме били загубили правото си да се стремимъ къмъ линията, която ние добихме съ кръвьта си, и която ни призна цѣла Европа. Позволете ми **Ваше Величество,** да изкажа поне предъ **Васъ** найдълбокото си негодуване и да Ви изповѣдвамъ, че никога въ живота си не съмъ очаквалъ такова презрително отнасяне къмъ най-свѣтлитѣ интереси на нашето отечество. Нима не помните, че ние напустнахме тая свещена земя по принуждение, съ сълзи на очитѣ си? Нима Енверъ-пашовитѣ орди, които извършиха нашествието и клането, могатъ да изтръгнатъ изъ нашитѣ сърдца и изъ нашата паметь скѫпитѣ спомени на миналото? Нима можеше едно насилие да ни накара да забравимъ хилядитѣ гробове, съ които е послана цѣлата територия отъ Лозенградъ до Чаталджа? Това могатъ да правятъ нѣкои, но не и носительтъ на българскитѣ идеали и на българскитѣ исторически завети . . . Азъ тръпна всѣки день предъ мисъльта, че ще се решава сѫдбата на Тракия безъ нашето преобладаващо участие. На 1912 — 1913 г. азъ бѣхъ противъ нашето влизане въ Цариградъ, защото се бояхъ отъ сблъкновение съ нѣкои Велики сили и отъ европейски компликации, които можеха да ни принудятъ да държимъ войскитѣ си съ месеци. Сега съмъ на друго мнение. Сега трѣбва да влѣземъ въ Цариградъ наедно или предъ войскитѣ и флотитѣ на Тройното съглашение, защото съ това не само не създаваме неприятности и компликации, но добиваме права, които не могатъ да не ни обезщетятъ въ Македония. Това е толкова законно и естествено, щото, ако не го направимъ, ще ни се удивляватъ всички, дори турцитѣ. На 1913 г. румънскитѣ войски влѣзоха у насъ, за да запазятъ равновесието, и намѣриха одобрение отъ страна на дветѣ европейски констелации. Въ сѫщата година турцитѣ навлѣзоха въ земитѣ, които преди два месеца бѣха признали за наши съ единъ международенъ договоръ, и никоя европейска държава не се зачуди на това — всички си казаха, че слабиятъ трѣбва да отстѫпи. Преди нѣколко месеца Гърция окупира Епиръ и, макаръ Албания да се счита за съюзница на Австро-Унгария, тая последната не направи никакво възражение. Следъ това Италия окупира Валона — най-сѫществения пунктъ на Албания, но Австро-Унгария не възрази. Утре сърбитѣ ще завладѣятъ други части отъ Албания, и това ще се счете отъ Европейскитѣ сили за естествено. Защо ние само да се боимъ отъ изпълнението на едно право? Ето мисъльта, която ме измѫчва, и която азъ си позволявамъ по единъ твърде откровенъ, но почтителенъ начинъ да сподѣля съ **Ваше Величество,** защото съмъ убеденъ, че въ Вашето царско сърдце тя намира една родителска галба и една пламенна обичь. Вѣрно е, че ние сме пострадалъ народъ и трѣбва да бѫдемъ тоя пѫть много предпазливи, но не трѣбва да достигнемъ до малодушие и да се задоволяваме само съ това, което нашитѣ неприятели ни оставятъ, като трохи отъ милостинята.

Общата европейска война може да трае, да речемъ, още година, но сѫдбата на Турция ще се реши по-рано. Заградена отвсѣкѫде, лишена отъ най-нуждитѣ военни материли, притисната отъ гладъ и болести, бомбардирана при вратата на столицата си, тая държава ще се намѣри въ безизходно положение и ще капитулира по-рано, отколкото си предполагаме. Бита и то частично въ Кавказъ и при Суезкия каналъ, ето вече два месеца нейната армия не се е съвзела, за да започне ново нападение. Турция се лансира въ Европейската война не съ цель да задържи 300,000 руска армия въ Кавказъ и 50,000 английска армия въ западната часть на Египетъ, а да произведе крупни нападателни действия, които да отвлѣкатъ вниманието на тия две държави. Въ Черно море Турция не е вече господарка, както се предполагаше следъ влизането въ Дарданелитѣ на „Гьобенъ" и „Бреслау", а следъ единъ месецъ тя ще загуби съвършено силата си въ това море, и никакъ не ще бѫде чудно, ако руската флота следъ прибавлението на два нови дреднаута се отзове предъ Босфора. Захванатата бомбардировка отъ съюзната англо-френска флота, ако не докара други по-сѫществени резултати, ще принуди турцитѣ да изчерпятъ по-скоро своитѣ артилерийски материали. Ако ли държавитѣ отъ Тройното съглашение обещаятъ на Гърция нови териториални придобивки, тя съ готовность ще отдѣли значителна часть отъ своята армия и заедно съ часть отъ английскитѣ войски ще направи десантъ не толкова съ цель да завладѣятъ територии, а да произведатъ върху турцитѣ впечатление, че неприятельтъ е много близо до тѣхната столица. Даже когато гръцкитѣ войски останатъ подъ закрилата на съединенитѣ флоти и крайбрѣжната линия, тѣ

пакъ ще се намиратъ въ едно привилигировано положение — нѣщо, подобно на онова, което стана въ Солунъ презъ първия периодъ на Балканската война. Ние, които до сега не се решихме да предприемемъ никакво действие срещу Тройното съглашение и неговитѣ съюзници, ще се явимъ ли защитници на Турската империя, именно, въ минутата, когато тя ще загива, или когато сключва отдѣленъ миръ съ Тройното съглашение? А не трѣбва да забравяме, че когато Турция се изтощи окончателно, бунтътъ е готовъ въ нейната армия. Въ историята нѣма да намѣрите страна, гдето превратитѣ въ висшитѣ кржгове и въ войската да сж били толкова чести, както въ Турция. Страницитѣ на единъ рапортъ не ми позволятъ да се впускамъ въ дълги исторически разследвания, но азъ моля **Ваше Величество**, да си припомните поне най-последния периодъ отъ турската история, тоя, който се извърши предъ нашитѣ очи. Султанъ Азисъ биде сваленъ въ 1876 година отъ своитѣ министри и войската, а после биде умъртвенъ; неговиятъ наследникъ султанъ Мурадъ биде прогласенъ за лудъ и затворенъ въ Чириганския дворецъ отъ сжщитѣ сановници и отъ сжщата войска; султанъ Хамидъ биде сваленъ пакъ отъ войската си; сегашниятъ султанъ нѣма нужда даже да бжде сваленъ или затворенъ, достатъчно е една часть отъ Цариградския гарнизонъ да се разбунтува и да унищожи главатаритѣ на младотурския комитетъ. Не трѣбва да се забравя и друго едно обстоятелство, че, ако Германия има привърженици между турцитѣ, не по-малко ги иматъ Англия и Франция. Англия разполага съ всевъзможни срѣдства, за да влияе надъ турскитѣ първенци, когато отечеството имъ се намира въ затруднително положение. Англия има около сто милиона мюсюлмани между своитѣ поданици, чрезъ които може да заведе преговори и да постигне сполука.

Менъ се струва, че настоящето българско правителство, безъ да се скарва съ Австрия и Германия, може да предприеме единъ походъ къмъ Цариградъ, за да запази интереситѣ на България. Когато младотурцитѣ тръгнаха къмъ нашата граница и ни отнеха почти всички тракийски земи, Австро-Унгария бѣше наша приятелка, но тя не се скара съ Турция за това нейно действие, както не се скара съ Румъния, съ Гърция и Италия. А тоя пжть ние трѣбва де отидемъ къмъ Цариградъ, ако не по причинитѣ, които толкова пжти съмъ излагалъ, то поне по принципа на най-слабото съпротивление. Голѣма часть отъ турскитѣ войски ще напустнатъ въ скоро време Тракия, защото ще трѣбва да подкрепятъ войскитѣ, ангажирани съ руситѣ и англичанитѣ, а което е най-важното, да защищаватъ проливитѣ и столицата. Турция е една отъ ония разкапани държави, които плащатъ въ края на краищата и за своитѣ грѣхове и за чуждитѣ. Последствията отъ войната между Русия и Япония ни даватъ единъ много добъръ примѣръ за това: Китай плати и още плаща на всички други държави, които сж водили войни помежду си. Турция трѣбва да плати за своята намѣса. Ние нѣма за какво да я жалимъ и отъ какво да се стѣсняваме. Тя ни даде единъ блѣскавъ примѣръ за безсилието на договоритѣ и за силата на фактическото завладяване. Менъ не ми се вѣрва даже, че тя ще окаже тоя пжть нѣкое голѣмо съпротивление. Тя ще остане благодарна, ако ние се спремъ на Мидия—Еносъ. Но тоя пжть ние не трѣбва да се спремъ тамъ. Никога историята не ни е представила такъвъ благоприятенъ случай да влѣземъ въ Византия. И ако не съ цель да останемъ тамъ (аргументигѣ, които давахъ въ частнитѣ си писма Г-ну Гешову за неудобствата да задържимъ Цариградъ и сега важатъ), ние ще влѣземъ тамъ, за да задоволимъ едно историческо чувство и да изкупимъ земитѣ, които по етнография ни принадлежатъ. Ако следъ това българскиятъ народъ каже, че понеже въ Одринския вилаетъ не останали българи, а той не иска мѣста безъ мѣстни жители отъ наша народность, нѣма по-лесно нѣщо отъ това да ги предадемъ на други народи (напр. Гърция), по-усърдни за величие отъ насъ, а въ замѣна тѣ да ни дадатъ часть отъ своитѣ земи. Но азъ не допускамъ ни за минута, че българскиятъ царь и българскиятъ народъ ценятъ толкова малко значението на Тракия, на нейнитѣ брѣгове, мити отъ нѣколко морета, на нейнитѣ разнообразни почви и на нейния южен климатъ. Следъ войната България, може би, не ще бжде толкова обширна, колко тоще бжде Румъния, или даже колкото Сърбия, но заседнала тамъ на моретата, населена съ трудолюбиво и здраво население, тя, споредъ мене, пакъ ще бжде велика, безъ да бжде много голѣма.

Но когато говоря за величие, позволете ми, **Ваше величество**, да заявя, че считамъ за твърде опастна мисълта, която се разнася днесъ изъ нѣкои български вестници и изъ българското общество, че трѣбва да получимъ или всичко, или нищо. Въ политиката това е единъ принципъ на безумие, на революционна социология, на животински инатъ. Да обречешъ отечеството си на вѣченъ застой, защото не можешъ де направишъ отъ него изведнъжъ единъ рай, това е най-грозното държавно престжпление. Политиката, както я опредѣля единъ отъ най-виднитѣ сега живущи английски писатели, е редица отъ компромиси. А днешната Европейска война ни показва, че и най-крайнитѣ социалисти сж принудени да правятъ компромиси. Българскитѣ войници доказаха, че иматъ куража да мратъ по бойнитѣ полета за интереситѣ на България, но не всички български държавници показаха куражъ въ спасението на България отъ тая мания: **или всичко, или нищо.** Менъ се струва, че гражданскитѣ лица трѣбва да иматъ не по-малко куражъ отъ военнитѣ, за да могатъ да вематъ отговорности и тогазъ, когато животътъ имъ се заплашва отъ заблудени и прекалени патриоти. Много пжти съмъ слушалъ отъ чужденци—адмиратори на днешния гръцки Премиеръ, че той се е издигналъ предъ очитѣ на Европа, защото е знаялъ да смаже великата гръцка идея. Менъ ме увѣряваше единъ дипломатъ, че г. Венизелосъ и сега съжалявалъ, гдето не отстжпилъ въ Букурещъ Кавала на България, за да се покаже докрай умѣренъ, но послушалъ краля си, и по тоя начинъ създалъ единъ непримиримъ врагъ на своето отечество. Може това да е едно преструване отъ негова страна, но то влияе, за да поддържа неговата репутация въ странство. Ние сега ще вземемъ онова, което е възможно да вземемъ, а споредъ менъ, то се върти около споменатитѣ въ началото 4 точки. Може обстоятелствата да ни накаратъ да получимъ на едно мѣсто повече, а на друго мѣсто помалко, но станала България 200,000 кв. клм. съ 7—8 милиона население, ние трѣбва да кажемъ за себе си, че сме извършили велико дѣло и да посветимъ всичкитѣ си умствени и физически сили, за да направимъ отъ това пространство едно, наистина, велико отечество. Величието не е само въ пространството. Днешна Англия има само 132,600 кв. клм., но нейното население надминава вече 34 милиона души и владѣе повече отъ 400 милиона жители. Не поддържамъ, че нашата страна може да извърши сжщото нѣщо, но има и други страни — съ по-малко благоприятни условия отъ нашитѣ, които сж достигнали чудно благосъстояние и сж удвоили населението си, и то въ единъ сравнително кжсъ периодъ. Злото е, не въ размѣра на придобивкитѣ, а въ пропуснатия случай. Тия неотговорни лица, които преди две години искаха или всичко, или нищо, следъ постигналия ни погромъ или се скриха, или се явиха за най-голѣми обвинители на другитѣ и на **короната**. Затова и азъ твърдя, че е добре да се вслушвате въ общественото мнение, но добре е сжщо да си задържите едно право за Вашата съвѣсть, за Вашата опитность и за вашитѣ отговорни съветници. „**Всичкото**“ е за тълпата, а разумното и възможното е за Васъ и за Вашитѣ министри, които и да били тѣ. Ако речете да слушате всѣкиго, на когото родното село е поробено, нѣма никога да се решите да подпишете единъ договоръ за придобивки на България, защото и когато стане отечеството ни и империя, пакъ не ще можемъ да наложимъ волята вавсѣкжде и на всичко. Когато заседаваше Лондонската конференция на 1913 г., азъ получихъ нѣколко писма отъ „пламенни патриоти“, които надълго и нашироко ме убеждаваха, че ако не влѣзе и тѣхното село (находящe се нѣкжде въ Костурско или Дебърско), то напраздно е отишла българската кръвь!... Имаше и други, които бѣха още по-остри: тѣ просто ме заплашваха съ негодуването на цѣла Македония. А увѣренъ съмъ, че ни единъ отъ тия патриоти — заплашватели не е пролѣлъ ни капка кръвь за България. Тѣ вземаха своята дързость само отъ нерешителностьта на нѣкой наши държавни мжже. Нека опитътъ, който ни даде миналото, ни послужи за нѣщо въ тая гигантска борба на народитѣ; нека знаемъ, че надмennитѣ и изолирани народи нищо нѣма да спечелятъ.

Макаръ да става рапортътъ ми доста дълъгъ, считамъ за длъжность да дамъ още едно обяснение. Изолираното наше действие спрямо Турция има, обаче, нѣкои неудобства, които съ течение на времето, могатъ да се изродятъ въ нежелателни компликации. За това азъ още отъ началото на войната препоржчвахъ едно споразумение съ Тройното съглашение, което да ни гарантира изпълнението на уговоренитѣ наши претенции, като си запазимъ

правото да се намѣсимъ въ войната, когато рисковетѣ се намалятъ до такава степень, щото да може да ги изнесе единъ народъ, който вече е прекаралъ две войни и който се счита малко-много за отслабналъ. Едно предварително споразумение съ Тройното съглашение ще ни обезпечи всички други граници, освенъ турската. Но въ края на мартъ или въ срѣдата на априлъ турската войска ще бѫде дотолкова изтощена, щото ние можемъ да достигнемъ Чаталджа въ много кѫсо време и съ много по-незначителни жертви, отколкото презъ Балканската война. Това за насъ е неизбѣжно условие, а то ще се постигне не само съ голѣмото отслабване на Турция, а и съ влизането на съюзническия флотъ въ Мраморно море. Тройното съглашение за своята собствена сигурность ще има по-голѣмъ интересъ отъ насъ, да държи оставащата на Турция войска далечъ отъ Босфора и Дарданелитѣ, нѣкѫде въ Мала-Азия. А ние, ако не искаме да участвуваме въ временното управление на Цариградъ, можемъ да се оттеглимъ на Чаталджа или даже подалечъ и, като оставимъ една армия отъ 40—50,000 души; другитѣ български войски да пренесемъ въ вѫтрешностьта и да чакаме края на войната, силни и готови да туримъ въ изпълнение уговоренитѣ условия върху базата, посочена отъ менъ въ настоящия рапортъ. Нашата роль въ тая война е специфична: да помогнемъ за изгонването на турцитѣ отъ Европа. И географическото и историческото положение ни сѫ предназначили за тая висша задача. Такива благоприятни условия никой народъ не би пропустналъ. Даже да нѣмаше вѣковната тирания; даже да нѣмаше войната презъ 1912—1913 г.; даже да не бѣха изклани и изгонени отъ Тракия толкова хиляди наши еднородци; даже да не бѣха ни отнели турцитѣ земитѣ, които два месеца порано бѣха ни отстѫпили съ договоръ, пакъ не можемъ да останемъ безучастни, когато Европейска Турция промѣня господаритѣ си. Самото съседство ни дава особени права и особени привилегии. Да се откажемъ отъ тѣхъ, значи да се откажемъ отъ себе си. Намъ е нуждно споразумение съ Тройното съглашение не за да си създаваме права въ Тракия,—тѣ сѫществуватъ, а за да излѣземъ отъ нашата изолираность и да осѫществимъ своето народно единство безъ кървави жертви. И понеже Тройното съглашение е изказало на нѣколко пѫти тая готовность, и понеже нашитѣ интереси не противоречатъ на неговитѣ, азъ Ви моля да се замислите още единъ пѫть върху горната дилема и да извадите България отъ неопредѣленото ѝ положение.

Тоя рапортъ написахъ като допълнение на телеграмитѣ ми подъ №№ 114 и 133 отъ 29 януарий и 2 февруарий и въ отговоръ на телеграмитѣ на **Ваше Величество** отъ 26 януарий и 8 февруарий безъ номера. Дързостьта почерпихъ отъ всегдашната благосклонность и снизхождение на **Ваше Величество** къмъ Вашия вѣчно преданъ и откровенъ.

М. Ив. Маджаровъ.

На тоя мой рапортъ царь Фердинандъ нищо не отговори: но престана вече да защищава стоенето на майоръ Преславски въ Петроградъ. Престана и министъръ Радославовъ да се застѫпва за неговата кауза. Азъ очаквахъ да бѫда повиканъ назадъ, защото Негово Величество не бѣше навикналъ да слуша или чете подобни дързости. Неговото мълчание азъ изтълкувахъ въ смисъль, че той макаръ да се е предалъ на Централнитѣ сили, но все още си запазва една малка вратичка, презъ която да мине, ако се убеди, че Съглашението ще победи. Въ това мнение ме засилваше и следната негова телеграма, която получихъ въ Петроградъ на 10 февруарий 1915 година:

Прочетохъ рапорта Ви № 101. Обявявамъ Ви, че не съмъ челъ никакъвъ рапортъ отъ майоръ Преславски. Следователно, не можехъ да показвамъ нито радость, нито печаль. Това за сведение комуто трѣбва. Майоръ Преславски ще напустне сега Русия завинаги.

Царьтъ.

На 11 февруарий 1915 г. съ № 176 отговорихъ на царя телеграфически:

Предадохъ съдържанието на царската Ви телеграма Сазонову, който ще го съобщи и на императора, понеже Негово Величество е челъ на времето нѣмската телеграма.

Маджаровъ.

Не можеше да се предполага, че царь Фердинандъ не е челъ рапорта на Преславски, но азъ бѣхъ длъженъ да съобща неговото опровержение.

У майоръ Преславски и у българското правителство бѣше се явило съмнение да не би при пѫтуването да му се случи нѣщо неприятно, затова следъ получаването въ София на моя рапортъ № 101, министъръ Радославовъ ме помоли телеграфически да дамъ най-голѣмо съдействие на Преславски, като го употрѣбя за куриеръ и като му прибавя нѣкои чиновникъ отъ легацията; — тѣ и двамата да бѫдатъ вписани въ сѫщия feuille de route, Азъ отговорихъ на министра съ следната телеграме:

Петроградъ, 8 февруарий 1915 година, № 158.

Ще направя всичко за свободното пѫтуване на майоръ Преславски. Заявихъ въ Министерството на външнитѣ работи, че най-малката обида, нанесена нему на руска територия, ще считамъ като оскръбление нанесено лично менъ.

Маджаровъ.

Убеждението, че рапортътъ на майоръ Преславски е издаденъ отъ военното министерство въ София, а не отъ Виена си остана непоклатимо. Затова се започнаха негласни разследвания; уволниха се даже нѣкои чиновници, но нищо не биде открито, защото подозренията противъ руския воененъ аташе Татариновъ бѣха съвсемъ безосновни. На нашитѣ управляващи кржгове по онова време не се вѣрваше, че шпионската мрежа на Съглашението е пустнала толкова дълбоки корени въ Виена и другитѣ столици, че да може да лови и най-повѣрителнитѣ депеши на нѣмскитѣ агенти.

Италия и Румъния отиватъ къмъ съглашението.

Още при първото си запознаване съ италианския посланикъ въ Петроградъ, маркизъ Карлоти, между менъ и него се установиха такива отношения, които безъ стѣснение мога да нарека приятелски и интимни. Той бѣше получилъ писмо отъ лондонския си колега маркизъ Империали, въ което трѣбва да ме е препоржчалъ твърде горещо, защото той се отнесе къмъ менъ съ пълно довѣрие и съ искренни симпатии. Отъ него азъ научихъ, че Италия, макаръ и съюзница на Централнитѣ сили, нѣма да отиде съ тѣхъ. Сжщото ми каза и за Румъния. И понеже той бѣше много почтенъ човѣкъ, азъ вѣрвахъ на неговитѣ новини, и никога той не ме въведе въ заблуждение. Благодарение на него, азъ бѣхъ въ течение, както на италианската, тъй и на румънската политика. Италия и Румъния знаеха, че тая война ще трае дълго време, и затова не бързаха, да се намѣсятъ въ нея, но тѣ не искаха да пропустнатъ случая,

за да осѫществятъ чрезъ нея своитѣ национални ламтежи. Българското правителство, обаче, имаше съвсемъ противоположни възгледи, и затова не вѣрваше моитѣ сведения, като си мислѣше, че азъ се намирамъ само подъ влиянието на рускитѣ министри и на съглашенскитѣ посланици. та затова се мѫча да го тикна въ водитѣ на Съглашението. А може би, то бѣше отишло много далече въ своитѣ ангажементи спрямо Централнитѣ сили и Турция, та затова търсѣше други сведения, които да подкрепятъ неговото предразположение.

Следнитѣ писма и телеграми сѫ най-доброто доказателство за това раздвоение между мене и българския министъръ-председатель по единъ толкова сѫдбоносенъ въпросъ за България.

София, 31 януарий 1915 година, № 207.

Министру Маджарову.

Моля, постарайте се да се осведомите за вѣрванията въ Петроградъ по румънския заемъ въ Лондонъ. Е ли въ свръзка съ поети отъ Румъния политически ангажементи и какви именно?

Радославовъ.

Петроградъ, 2 февруарий 1915 година, № 134.

Господине Министре,

Оня день ме посети въ легацията италианскиятъ посланикъ маркизъ Карлоти, съ когото имахъ доста дълъгъ разговоръ. Той ми съобщи, че д-ръ Генадиевъ билъ добре приетъ въ Римъ, и тамъ останали доволни отъ неговото посещение. На Италия е приятно, когато други държави, макаръ и малки, показватъ желание да се съветватъ съ нея и да възприематъ нейнитѣ съвети. Забележихъ, че италианцитѣ се безпокоятъ отъ голѣмото усилване на Сърбия въ Адриатическото море, но нѣма да отидатъ противъ Тройното съглашение, защото очакватъ отъ него компенсации при свършване на войната. Тѣ биха желали да се явимъ и тамъ съперници на сърбитѣ. Доколкото това може да бѫде въ нашъ интересъ, не зная, но маркизъ Карлоти ми каза, че за запазване на равновесието въ Адриатическо море Италия е готова да съдействува на България да се приближи до него. Азъ поддържахъ идеята, че въ интереса на Италия е да подкрепи една голѣма България, защото само по тоя начинъ може да се запази икономическото и политическото равновесие въ тоя край на Балканския полуостровъ. Разбира се, че тия разговори имаха повече теоретически характеръ, но отъ тѣхъ може да се узнае поне тенденцията на италианската дипломация. Маркизъ Карлоти, макаръ да наричаше Германия и Австро-Унгария „съюзници“, обаче, прозираше се въ думитѣ му не само желанието му, но и решението на Италия да използува териториално разбиване на една Австро-Унгария. Той се интересуваше много за сѫдбата на Цариградъ и на Мала-Азия. Казахъ му, че, доколкото моитѣ сведения се простиратъ, Русия не е още уговорила нѣщо конкретно съ съюзницитѣ си, но тя не може да остане въ старото си положение ло тоя въпросъ. Както Франция, тъй и Англия сѫ готови да бѫдатъ отстѫпчиви срещу голѣмитѣ жертви, които Русия прави въ тая война и за съзнатата нужда да ѝ се даде свободенъ пропускъ презъ Дарданелитѣ. Въ Мала-Азия ще се създаде Арменска автономия, подъ протектората на Русия, Сирийска автономия подъ протектората на Франция, и Месопотамска или Арабска автономия подъ тоя на Англия. Въ тая минута това е планътъ, после може да се промѣни — защото Тройното съглашение все още очаква отрезвение у Турция и отдѣленъ миръ.

Стана дума за отношенията ни съ Румъния, и маркизъ Карлоти ми обади, че преди месецъ Румъния била много наклонна да ни обещае териториални отстѫпки, но оттогазъ настроенията сѫ били промѣнени въ Букурещъ. Трѣбва да се знае, че както по тоя въпросъ, тъй и по други, Румъния

се ржководи отъ желанието да бжде угодна на Русия. И азъ не бихъ се никакъ зачудилъ, ако науча утре, че Румъния е напустнала първата си позиция, защото Русия е престанала вече да настоява въ нейна полза. Като вникне човѣкъ въ речьта на Сазоновъ, казана въ Думата, ще забележи, че както Гърция, тъй и Румъния се намиратъ въ рускитѣ води. Вие сте повече отъ менъ въ течение на румънскитѣ работи, но азъ както въ 1913—1914 година, тъй и сега поддържамъ, че Румъния нѣма да сключи съ насъ политическо съглашение, ако то не се подкрепи и одобри отъ Русия. И това го правятъ румънитѣ не отъ любовь къмъ Русия, а отъ страхъ. Румъния не е съюзница на Сърбия и Гърция, но, ако ние нападнемъ нѣкоя отъ дветѣ държави, румънитѣ ще бждатъ на тѣхна страна. За това положение не мога да Ви дамъ писмени доказателства, но азъ го виждамъ предъ очитѣ си. И маркизъ Карлоти не ми посочи Русия като причинителка за отлагането, но думитѣ му оставатъ такова впечатление. Ако фактътъ е вѣренъ, азъ мога да считамъ горното обяснение за най-близко до истината.

За окупацията на Валона той ми каза, че е „временна", защото Италия е дала дума, че ще я държи въ ржцетѣ си само като срѣдство за усмирение на Албания, но и тоя въпросъ, както и въпросътъ за Додеканезкитѣ острови, ще зависи отъ изхода на голѣмата война. На Италия се иска да запази една сфера на влияние въ Мала-Азия, ако се възприеме системата на дѣление на сфери. Експедицията на турцитѣ къмъ Суезкия каналъ е, споредъ него, една просташка авантюра. Той признава, че се тикатъ отъ Германия въ тоя пжть, но съ това създаватъ нови причини за негодуване на турцитѣ при нанесеното поражение.

Заявленията въ Государствената Дума на министритѣ и на водителитѣ на разнитѣ фракции, че войната трѣбва да се води докрай — до унищожението на германския милитаризъмъ — се посрѣщатъ въ столичния и провинциалния печатъ съ единодушно одобрение. Либералнитѣ вестници съ единъ твърде патриотически **вервъ** обясняватъ разликата между Манджурската и сегашната война; — тая последната тѣ наричатъ **отечествена**, която се води за сжществуването на Русия и за висшитѣ начала на правдата и свободата. Личи на всѣка стжпка, че не е само простиятъ народъ, който мрази нѣмцитѣ и иска тѣхното поражение. Интелигенцията вижда въ лицето на нѣмцитѣ организираната и изтънчена тирания. Тия, които до вчера организираха революциитѣ въ Русия, които минаваха за безотечественици предъ очитѣ на консервативнитѣ елементи, сега сж въ първитѣ редове на патриотическитѣ борци. Нѣма съмнение, че участието на Англия въ тая война внесе въ психологията на либералнитѣ елементи една радикална промѣна; тѣ вѣрватъ, че съюзътъ съ либералнитѣ държави ще влияе и занапредъ върху вжтрешното управление на Русия. Това, обаче, което е неизбѣжно да знаемъ е, че сегашната война се поддържа отъ всички руси, а най-много отъ интелигенцията и свободолюбивитѣ елементи, и че въ такъвъ случай една противна България не може да намира съчувствие, дори тайно, у никой русинъ.

Следъ Коледнитѣ праздници американскиятъ посланикъ г. Мери бѣше ходилъ въ Варшава и въ нѣкои други полски градове. Въ срещата си той ми каза, че останалъ пораженъ отъ чутото и виденото. Нѣкои отъ най-виднитѣ поляци се явили при него и му разказали потресващи работи за нѣмското опустошение и варваризъмъ. Отъ всичко, що видѣлъ и чулъ въ руска Полша, г. Мери вади заключение, че ужаситѣ въ тоя край не сж по-малки отъ тия въ Белгия. Той писалъ въ тоя смисълъ и до своето правителство. Тия страдания се изказаха и въ Государствената Дума отъ депутати, които минаваха по-рано за голѣми противници на полската народность и които сами настояха да се притече държавата на помощь на злощастното население. Следъ прокламацията на великия князъ Николай Николаевичъ, че ще се дадатъ сжществени права на обединена Полша, едно голѣмо омекотяване се забелязва въ отношенията на руси и поляци. Въ Петроградъ и изъ провинциалнитѣ градове доста често се събиратъ помощи за пострадала Полша, и населението се отзовава съ охота на тия позиви.

Въ началото пропустнахъ да Ви съобщя, че маркизъ Карлоти гледа доста мрачно на турскитѣ работи. Той даже се бои, че могатъ тамъ да се появатъ изненади. Извинението, което даде великиятъ везиръ на гръцкия представитель въ Цариградъ по случай оскръблението на гръцкия морски аташе, е, споредъ него едно ново доказателство, че Турция се намира въ трудно положение и се бои отъ една нова участница въ войната противъ нея. Въ рускитѣ официални кржгове нѣматъ нѣкои особени сведения, но се забелязва едно спокойствие и увѣреность, че Турция е вече безопасна. Азъ лично не вѣрвамъ, че Турция ще може да дочака края на голѣмата война между двѣтѣ европейски констелации. Никой съ положителность не може да опредѣли, кога тя ще се свърши — моето мнение е, кжде края на тая година — но турцитѣ и сега усѣщатъ липса на припаси. Презъ време на Балканската война тѣ държеха Черното море и прекарваха всички свои муниции презъ Румъния, а сега тоя пжть е затворенъ. Отъ друга страна, турцитѣ се впустнаха въ разни страни: и въ Кавказъ, и въ Персия, и въ Персийския заливъ, и въ Суезкия каналъ — а всичко това изчерпва силитѣ, а главно муницииитѣ на една армия. Обръщамъ вниманието Ви върху това обстоятелство, защото се много боя да не би турскиятъ въпросъ да се реши безъ насъ, а това ще ни постави въ най-несгодното положение. Научавамъ се, че гърцитѣ, които категорически отказватъ да помогнатъ на своитѣ съюзници — сърбитѣ, били голѣми охотници да участвуватъ по нѣкой начинъ въ края на войната противъ Турция. Особена охота имали да влѣзатъ въ Цариградъ наедно съ силитѣ на Тройното съглашение. Азъ не се съмнявамъ, че това ще бжде една тѣхна историческа мечта, единъ истински триумфъ, но ми се струва, че такова действие не влиза въ смѣткитѣ на Русия.

Приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

София, 31 януарий 915 г., № 207.

М-ру Маджарову.

Моля постарайте се да се осведомите за вѣрванията въ Петроградъ по румънския заемъ въ Лондонъ. Е ли въ свръзка съ поети отъ Румъния политически ангажементи и какви именно?

Радославовъ.

Петроградъ, 4 февруарий 1915 г., № 145.

На № 207. — Румънскиятъ заемъ въ Лондонъ има следното политическо условие: Да не се употрѣби за цели, противни на Англия и нейнитѣ съюзници. Още единъ пжть Ви увѣрявамъ, че Румъния ще върви съ Тройното съглашение. Нейното участие въ войната, обаче, ще стане или когато руситѣ натрупатъ достатъчно войски въ Буковина, или когато бжде подпомогната отъ Италия, или когато се споразумѣятъ съ България за едновременно започване. Ако Вие изкажете наклонность да отидете съ Тройното съглашение, Румъния ще се ангажира да ни отстжпи присвоената часть отъ Добруджа, срещу придобивкитѣ си въ Трансилвания. Дохажданието на Поклевски — Козелъ има за цель да отстрани малкитѣ неприятности, които бѣше създалъ рускиятъ печатъ по причина на нейното забавяне да участвува въ войната; но той и сега поддържа своитѣ оптимистически увѣрения, че Румъния е съ Тройното съглашение, но ще се намѣси, щомъ се изпълни едно отъ горепоменатитѣ три обстоятелства. На Румъния не сж обещавани отъ страна на Русия никакви компенсации за неутралитетъ, а й е обещано отъ Тройното съглашение Трансилвания, ако участвува въ войната и сполучи да я завземе. Не следъ дълго време ще чуете за важни военни приготовления и войскови размѣствания въ Румъния. Тукъ сж насърдчени отъ новитѣ официални заявления на Италия за намѣса въ едно неопредѣлено бждеще.

Маджаровъ.

София, 9 февруарий 1915 година, № 260.

На № 145. — Отгде знаете, че Румъния ще се ангажира да отстжпи присвоенитѣ части отъ Добруджа? По нашитѣ сведения Румъния не искала да се споразумѣе съ България, догдето последната не се споразумѣе съ Сърбия. Че Русия е обещавала компенсации на Румъния Трансилвания срещу неутралитета ѝ, това не отрича тукъ дори Савински. Другитѣ Ви увѣрения сж преждевременни, защото Румъния дава ангажементи и на Централнитѣ държави.

Радославовъ.

На тая телеграма отговорихъ пакъ шифровано:

Петроградъ, 10 февруарий 1915 г., № 156.

Министру Радославову.

Румънскиятъ министъръ потвърди днесъ съдържанието на телеграмата ми № 145. Поклевски—Козелъ (руски пълномощенъ министъръ въ Букурещъ), следъ като увѣрилъ Сазоновъ въ неизмѣнното решение на Румъния, заминава за Букурещъ. Освенъ Трансилвания, руситѣ обещаватъ на Румъния и югоизточна Буковина. Румънскиятъ пълномощенъ министъръ ми каза, че никакъ не ще бжде чудно, ако Италия встжпи въ войната по-рано, отколкото изобщо се мисли. Той има сведения, че работитѣ въ Турция не отиватъ добре.

Маджаровъ.

Резолюция: **mensonge!** (лъжа!)

Фердинандъ.

Тая резолюция на бившия царь свидетелствува, колко той е билъ зле уведоменъ за политиката на държавитѣ.

Петроградъ, 11 февруарий 1915 г., № 177.

На № 260. — Вѣрно е, че Румъния желае да стане общо споразумение между балканскитѣ държави и туря въ зависимость Добруджанския въпросъ отъ това споразумение. Но ако ние се споразумѣемъ съ Тройното съглашение, тогава, по думитѣ на румънския пълномощенъ министъръ, горното условие ще стане излишно. Сазоновъ на два пжти ми заяви, че земитѣ, върху които претендиратъ румънитѣ, трѣбва да ги завладѣятъ преди свършването на войната. А какво е говорилъ тамъ Савински не зная. Може другитѣ ми увѣрения да сж преждевременни, но азъ ви увѣрявамъ, че тѣ ще се изпълнятъ.

Маджаровъ.

Следъ тия размѣнени кореспонденции азъ получихъ следнята окржжна телеграма до всички български легации въ странство.

София, 16 февруарий 1915 година, № 321.

Италианскиятъ пълномощенъ министъръ (въ Нишъ) запиталъ Ивановичъ, да ли Триплъ—Антанта е правилъ постжпки предъ сръбското правителство за примирение съ България, и получилъ отговоръ, че подобни постжпки не били правени. Опровержението на Ивановичъ било категорично. За сведение на всички легации.

Радославовъ.

Тая телеграма бѣше лошо предзнаменование за бждещата политика на българското правителство. Въ тая минута не бѣше най-важниятъ въпросъ, дали Съглашението е правило постжпки предъ сръбското правителство, а дали България желае да се присъедини къмъ Съглашението. Само въ такъвъ случай българското правителство можеше да иска отъ Сърбия отстжпки. Отъ 10 дру-

ги мѣста бѣше съобщено на министъръ Радославовъ, че Съглашението ще наложи на Сърбия своя договоръ съ България. Но той не вѣрваше на Англия, на Франция, на Русия. Горната телеграма означаваше за мене: „Вие тамъ въ Петроградъ, въ Лондонъ, въ Парижъ не знаете истината: ние тукъ имаме други сведения отъ Нишъ, отъ Йовановича. . . . Следователно, всички декларации на Сазонова, на Палеологъ. на Джорджъ Бъкянинъ сж отъ малко значение предъ декларациитѣ на единъ Йовановичъ, получени ужъ чрезъ италианския пълномощенъ министъръ въ Нишъ.“ Такива пресилвания на фактитѣ можеха да правятъ само хора, които си сж предрешили въпроса. Ако България не искаше да вѣрва три Велики държави, като Англия, Франция и Русия, та чака да чуе мнението на сърбитѣ, и то чрезъ Йовановича, предадено на италианския пълномощенъ министъръ, на когото сърбитѣ гледаха съ недовѣрие, защото бѣ представитель на една съперница въ Адриатическото море, то тогазъ не трѣбваше да се прави съ никого договоръ . . . Но можеше ли единъ народъ да живѣе само съ недовѣрие? Нима Германия, Австро-Унгария и Турция заслужаваха по-голѣмо довѣрие? За менъ бѣ непонятно тогазъ, защо министъръ Радославовъ не е взелъ сведенията си направо отъ Пашича, или отъ пълномощнитѣ министри на Англия, Франция Русия въ Нишъ, ами е потърсилъ такива заобиколени пжтища, като тоя на Йовановичъ. Истината бѣ, обаче, че такива постжпки бѣха правени вече предъ Пашича не само отъ князъ Трубецкой, който бѣше заявилъ на мене лично, че отива съ такава мисия въ Нишъ. Но азъ, безъ да гледамъ на министерската окржжна телеграма, отправихъ въ София следната шифрована:

Петроградъ, 22 февруарий 1915 г., № 225.

Министру Радославову.

Преди малко бѣше при менъ италианскиятъ посланикъ, който ми обади, че, споредъ сведенията на тѣхния военен агентъ, руситѣ иматъ приготвена въ Одеския военен окржгъ сто хилядна армия за единъ десантъ въ Турция. Всички нуждни кораби били наети; между тѣхъ имало много гръцки, останали въ Черно море при закриването на Дарданелитѣ. Сжщиятъ знае официално, че германскитѣ офицери напущали турската армия, и че въ Цариградъ сжществува известна паника. Запитахъ го, дали Италия би се задоволила съ едно поправяне на границата откъмъ Австрия, както предлагатъ нѣмскитѣ вестници, а той ми отговори категорически, че това не може да задоволи Италия, и че тя нѣма да остане докрай неутрална. Неговото мнение е, че, ако България не използува случая, когато Турция загива, ще загуби всичко. Като имамъ предъ видъ, че англичанитѣ не сж хора да правятъ блъфъ, или да предприематъ авантюристични планове, моля Ви настоятелно въ името на най-скжпитѣ български интереси да обърнете внимание на по-напрежнитѣ ми рапорти и на сегашната ми телеграма. Свършенъ безъ насъ Дарданелскиятъ въпросъ, намъ ни остава да следваме пжтя на Турция или да се ограничимъ само съ онова, което Букурещкиятъ и Цариградскиятъ договори ни оставиха.

Маджаровъ.

На тая моя телеграма Радославовъ е поставилъ следната резолюция, която да ми се съобщи:

„Вземете въ съображение и настроението въ България, когато се касае до въоржжена намѣса, срещу който и да било съседъ.“

Съ тая резолюция Радославовъ искаше да каже, че българскиятъ народъ не иска да се бие съ никого отъ своитѣ съседи, а най-главно съ турцитѣ.

На 14 мартъ 1915 година посетихъ италианския посланикъ, който, между другото, ми прочете *само за мое сведение* отъ италианския пълномощенъ министъръ въ София Куки-Де-Боасо телеграма, въ която той излагаше разговора си съ английския генералъ Пяджетъ. Царь Фердинандъ го разпитвалъ за военнитѣ сили на разнитѣ държави и най-после му казалъ: „Азъ не знаехъ до сега нищо за тия факти, особено, че Русия е толкова силна въ военно отношение. Менъ постоянно ми говорѣха за силата на Германия и Австро-Унгария." Следъ това го разпитвалъ и за възгледитѣ на държавитѣ отъ Тройното съглашение по бѫдещитѣ разпредѣления на територия, особено за Австро-Унгария, но генералъ Пяджетъ му заявилъ, че той не се занимава съ политика и може да говори само за военни работи. За форсирането на Дарданелитѣ му казалъ, че съюзнитѣ сили сѫ предварително обмислили всички мѣрки и подробности, па тогазъ сѫ се заели съ морскитѣ операции. Маркизъ Карлоти гледаше съ подозрение на думитѣ на нашия царь и даже вземаше като единъ видъ ирония и неговитѣ думи, че ужъ никой не билъ му говорилъ за силата на Съглащението, а всички му говорѣли само за силата на Германия.

Въ стремлението си да се споразумѣятъ съ Съглашението, италианцитѣ срѣщаха мѫчнотии въ претенциитѣ на Югославия. Сърбитѣ, макаръ и побѣдени, развиваха една голѣма пропаганда за обединението подъ скиптъра на краль Петра на сърби, хървати, бошнаци и пр. По тая си деятелность тѣ се сблъскваха съ италианскитѣ претенции. Маркизъ Карлоти не еднъжъ ми е загатвалъ, че Сърбия се готви да бѫде втора Австрия. Между виднитѣ носители на Велико-сръбската идея бѣше по онова време и покойниятъ Супило, който търсѣше да намѣри точка за съприкосновение и съ българитѣ. За срещата ми съ него азъ изпратихъ следния рапортъ до министъръ-председателя Радославовъ.

Петроградъ, 26 мартъ 1915 година, № 357.

Господине Министре,

Отъ единъ месецъ насамъ пребивава въ Петроградъ бившиятъ хърватски депутатъ Супило, познатъ като най-видниятъ подсѫдимъ на тъй наречения Фрудинговъ процесъ. Той, макаръ и хърватинъ (католикъ) отъ Дубровникъ, но поддържа съ голѣма последователность и преданость сръбската кауза. По препоржка на г. П. Милюковъ, азъ го приехъ въ легацията и разбрахъ отъ него, че е билъ въ Англия, гдето сръбскиятъ пълномощенъ министъръ го представилъ на г. Аскуита и на Съръ Артъръ Николсонъ. Следъ това отишелъ въ Римъ, гдето се срещналъ съ нашия пълномощенъ министъръ и съ нѣкои отъ италианскитѣ държавници. На г-нъ Сазоновъ е билъ препоржчанъ отъ г-на Пашича, и той го приелъ въ министерството си. Нѣма съмнение, че г. Супило е агентъ на сръбската държава, отъ която се и издържа. Неговата мисия е да убеди Тройното съглашение, че сърби, хървати, бошнаци и словенци сѫ единъ и сѫщи народъ, отъ който трѣбва да се състави една голѣма Сръбска държава, която може да се противопостави не само срещу Австро-Унгария, но и срещу Италия. Тая държава ще трѣбва да има 260,000 кв. клм. пространство съ 14,000,000 жители. Когато азъ му забележихъ, че сърбитѣ и хърватитѣ съставляватъ два отдѣлни народа не само по причи-

на на вѣроизповѣднитѣ различия, по дветѣ отдѣлни азбуки, но и по културитѣ си, и че доколкото ми е известно отъ самитѣ хървати масата въ хърватско симпатизира повече на другитѣ славяни, отколкото на сърбитѣ, той ми отговори, че, наистина, сѫществуватъ още известни психологически недоразумения, но тѣ ще могатъ да се удовлетворятъ, като се базира нова сръбска държава върху федеративни начала, и като се запази вѫтрешно самоуправление за тритѣ славянски народности. Въ понататъшния си разговоръ г. Супило призна, че ако презъ време на съюзническата война 1913 година и попосле хърватитѣ сѫ си измѣнили старитѣ си симпатии къмъ българитѣ, причината е била не любовь къмъ сърбитѣ, а убеждението, че България въ тая война е станала орѫдие на Австро-Унгария. На запитването ми, дали г. Супило е получилъ въ Англия и тукъ нѣкои конкретни обещания въ полза на неговата идея, той ми отговори: „Посрѣщатъ я съ симпатии, но виждамъ, че Тройното съглашение не иска да се ангажира още отъ сега. Най-голѣмото препятствие иде отъ Италия и България.“ Забелязвамъ, че колкото повече се увеличава апетитътъ на сърбитѣ, толкова по-голѣма става омразата имъ къмъ Италия, която тѣ считатъ по-опасна за сръбската велика идея, отколкото бѣше Австро-Унгария. Г. Супило ми говори безъ заобикалки, че всѣко кѫтче отъ славянската земя, което попадне въ италиански рѫце, ще бѫде загубена за сръбството. Той ми отвори дума и за българо-сръбскитѣ отношения. Казахъ му тоже безъ забикалки, че догдето сърбитѣ измѫчватъ Македония, която сами бѣха признали за българска, мѫчно е да се говори за какво да било споразумение между двата народа. Отъ страна можахъ да узная, че сръбскитѣ претенции захващатъ да дотегватъ и на руситѣ, но тия последнитѣ сѫ принудени да криятъ незадоволството си и дори да ги поддържатъ, защото сѫ тѣхни съюзници и защото се биятъ вече 8 месеца въ сѫщитѣ редове.

Струва ми се, че
портитѣ на г. Ма
ровъ сѫ добре изв
ни на мнозина не
ворни.

Радослав

Приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Единъ руски десантъ въ Варна или Бургасъ.

Между многото обвинения, които се хвърлятъ и днесъ върху руската политика е и това, че тя не знаяла да се наложи съ сила на българитѣ, като вземе въ рѫцетѣ си българската армия, преди българитѣ да сѫ били отишли съ Централнитѣ сили и съ Турция. Като най-лесно и ефикасно срѣдство за достигането на тая цель обвинителитѣ считатъ изкарването на българския брѣгъ 50—60,000 руски войници, които щѣли, споредъ тѣхъ, да бѫдатъ посрещнати отъ населението и отъ войската съ възторгъ, и тогазъ царь Фердинандъ и неговото правителство сѫ щѣли да бѫдатъ принудени да се присъединятъ къмъ Съглашенскитѣ държави.

Трѣбва да кажа, че азъ не сподѣляхъ нито тогазъ, нито сега горното мнение. Тия, които говорятъ за руски десантъ, разбиратъ, че той можелъ да стане презъ 1915 г., следъ като Турция бѣ се присъединила къмъ воюващитѣ сили. Но тѣ забравятъ, че следъ пристагането въ Цариградъ на двата германски военни парахода „Гьобенъ“ и „Бреслау“ турската армия въ Черно море стана посилна отъ руската. Ако не бѣха тия два парахода, не зная, дали турцитѣ биха се решили да бомбардиратъ рускитѣ пристанища въ Черното море и по тоя начинъ да започнатъ война съ Русия. Десантъ на Варна или Бургасъ можеше да стане съ съгласието на българското правителство, но единъ десантъ, предприетъ отъ страна на руситѣ като враждебенъ актъ противъ България, щѣше да се изложи, споредъ менъ, на една пълна несполука, на една даже

катастрофа. Българскитѣ войски, които въ Румънска Добруджа се биха заедно съ турцитѣ противъ руситѣ, щѣха съ сѫщото, а може би, и съ по-голѣмо ожесточение да защищаватъ българската територия отъ едно чуждо нашествие. Отъ друга страна, турската флота щѣше да прекѫсне съобщителнитѣ срѣдства на руския отредъ откъмъ морето, и той щѣше да се намѣри въ едно безизходно положение: или да се издави въ морето, или да се предаде въ рѫцетѣ на българитѣ. Ако пъкъ десантътъ се извършеше съ съгласието на българското правителство, тогазъ той щѣше да бѫде излишенъ като принудително срѣдство, а щѣше да бѫде помощна експедиция за една съюзническа страна.

Но българското правителство, което бѣше се увлѣкло въ германската политика, по никой начинъ не искаше да допустне мисъльта за единъ съюзъ съ Съглашенскитѣ сили. И единъ десантъ откъмъ Черното море щѣше да има сѫдбата на едно лекомислено предприятие, на една даже авантюра. По тоя въпросъ азъ имахъ единъ интименъ разговоръ съ Сазоновъ, който искаше да узнае отъ менъ, какви могатъ да бѫдатъ последствията отъ подобенъ десантъ. Азъ поддържахъ предъ него, че единъ насилственъ десантъ на Варна или Бургасъ ще докара за последствие откриването на войната между Русия и България, въ която война Русия щѣше да се яви непредизвикана нападателка, а България защитница на своята самостоятелность. На 1915 година азъ не мислѣхъ вече, както мислѣха други, че българскитѣ войски не ще стрелятъ срещу единъ чуждъ отредъ, макаръ билъ той и руски, който е навлѣзълъ въ българскитѣ земи. Пропагандата противъ Русия бѣше извършила между нашето офицерство своето дѣло. Но даже да се задържеше за по-дълго време рускиятъ отредъ на българска територия, той щѣше да загине отъ липса на съобщения съ базата на рускитѣ войски. Единъ день азъ казахъ на Сазоновъ: „Ако е писано да се заведе война между освободители и освободени, нека тая отговорность я поематъ други, но нека тѣ не намѣратъ никакво оправдание въ действията на руското правителство."

Руското правителство ценѣше военнитѣ и политически несгоди на единъ десантъ върху българска територия. Ако той на Галиполи, поддържанъ съ такива грамадни срѣдства, каквито притежаваха английската и французка флота, не можа̀ да даде очакванитѣ резултати, рускиятъ десантъ на Варна или Бургасъ щѣше да бѫде едно пълно фиаско.

По едно време Сазоновъ ме помоли да направя сондажъ въ София, дали българското правителство би се съгласило, щото руската черноморска флота, която бѣ сполучила да се задържи около Босфора и европейския брѣгъ на Турция, да образува въ Бургаския заливъ една вѫгленна станция, откѫдето да се снабдява съ вѫглища и други принадлежности. Отговоръть, обаче, бѣше отрицателенъ: „България по никой начинъ не може, казваше министъръ Радославовъ, да се отдалечи отъ строгия неутралитетъ, който си е наложила . . ." Въ сѫщото време презъ нашата територия се прекарваха за Турция всички видове военни материали,

превозваха се на групи германски офицери и войници, нападаха се и се разваляха съобщителнитѣ срѣдства, съ които си служеха Съглашенцитѣ за сношение съ Сърбия.

Не трѣбва да се забравя, че десантътъ, който направи съглашението въ Солунъ, стана съ предварителното съгласие на гръцкото правителство, а десантътъ на Галиполи стана, следъ като Турция бѣше вече влѣзла въ война съ съглашенскитѣ сили. Двата десанта доказаха, колко право бѣше руското правителство, като се въздържа да прави единъ такъвъ опитъ на българския брѣгъ. Българитѣ и руситѣ, които поддържаха другъ възгледъ — противенъ на моя — разчитаха изключително на обстоятелството, че българскитѣ войници, като видятъ рускитѣ войници, ще се побратимятъ съ тѣхъ, и всичко ще се свърши като въ театъра. Но правителство на царь Фердинандъ бѣше се предварително обезпечило съ предани офицери по цѣлия черноморски брѣгъ. Па и цѣлата армия (разбирамъ повечето отъ офицерското тѣло) жадуваха да си отмъстятъ на сърбитѣ и румънитѣ за нанесенитѣ ни презъ 1913 г. унижения, та търсѣха претекстъ за война. Самъ царь Фердинандъ щѣше да счита руския десантъ отправенъ, изключително, противъ неговата лична власть. За това щѣше да употрѣби всички срѣдства, съ които разполагаше по онова време, за да го смаже. И щѣше много лесно да постигне тая цель. Увѣренъ съмъ, че даже тия, които търсѣха спасението на България, не въ нейното отрезвение, не въ нейното просвѣтление, не и въ нейния политически моралъ, а въ чуждия десантъ, щѣха веднага да осѫдятъ руската постѫпка не по-меко отъ другитѣ, ако тя не сполучеше, както бѣ очевидно за мене, че не ще сполучи. Признавамъ, че ако сполучеше да отвлѣче България отъ Централнитѣ сили и да я присъедини къмъ Съглашението, съ това щѣше да се скѫси войната поне съ година и половина, щѣше да се спаси и нашето отечество отъ погрома, що ни налетѣ, щѣхме да имаме сега една Велика България, но азъ считахъ, че десантътъ нѣма да сполучи, и тогазъ царь Фердинандъ щѣше да се яви не единъ провокаторъ, не едно слѣпо орѫдие на Германия и Турция, а единъ герой, който е защитилъ самостоятелността на своето отечество.

Следъ единъ разговоръ съ министъръ Сазоновъ на 26 февруарий 1915 г. азъ изпратихъ на нашето външно министерство следната шифровна телеграма подъ № 254:

Следъ нѣколко време може да се захване бомбардировката на Босфора (входа на Босфора), съ цель да се форсира отъ къмъ Черно море. Ще произведе много добро впечатление и ще се счете за нашъ активъ, ако нѣкой отъ рускитѣ военни параходи бѫдатъ допуснати въ бургазкото пристанище да се снабдятъ съ вѫглища въ срока и по начина, предвидени въ международнитѣ конвенции, тъй като голѣмото разстояние и лошото време могатъ да възпрепятствуватъ на рускитѣ кораби да направятъ това друго яче. Добре е да ми дадете вашето предварително мнение по предмета и то колкото е възможно по-скоро. Моля имайте предъ видъ, направеното отъ неутрална Русия презъ време нашата война съ турцитѣ.

Маджаровъ.

На тая телеграма азъ получихъ чакъ на 9 мартъ отъ министъръ Радославовъ следния отговоръ, подъ № 451:

На № 254. — Бъ
утралитета поддържан
днитѣ при случая пос

Тоя отговоръ
гарското правител
единъ благосклонен
тихъ моята телегра
посланикъ Палеол
защото бѣше нѣко
София, ме потърси
Предполагамъ, че
до Радославова —
плавенъ езикъ ми
перспектива за Бъ
ския полуостровъ.
каза: „Искамъ да
бѣгвамъ до послед
вамъ и д-ръ Ра
иска, България ще
неприятели. Бихте
име единъ послед
рамъ направо съ
лично познатъ на
чрезъ мене, азъ с
съобщи мислитѣ
шифрована телегр

Французкиятъ
да съобщя на Ваше
моментъ да спечели
данелитѣ може да
по-рано. Ако Българ
известенъ срокъ, аз
и договора отъ 191
всички финансови
по всѣки начинъ от
вече доста войски:
десеть хиляди—но т
намѣси. Това Ви го
България, които сѫ
да е навременна, за
една блѣскава роль
Въпросътъ за бѫде
тритѣ държави е не
могѫщественъ факт
бѫде удушенъ отъ
стантинъ повикалъ
че той и неговото
Тройното съглашени
насъ, отколкото при
бърза да си завзем
канска държава.“ В
Ви направи и Бъкъ
Въ рапорта си
ми е направилъ по

На № 254. — Българското правителство е решено да не напуща неутралитета поддържанъ отъ цѣлия народъ. То ще се съобрази съ международнитѣ при случая постановления.

Тоя отговоръ съобщихъ на Сазоновъ, и той разбра, че българското правителство не желае да услужи на Русия, даже съ единъ благосклоненъ неутралитетъ. Въ сѫщия день, когато изпратихъ моята телеграма до министъръ Радославовъ, французкиятъ посланикъ Палеологъ, който познаваше лично царь Фердинанда, защото бѣше нѣколко години наредъ пълномощенъ министъръ въ София, ме потърси, за да ми направи едно важно съобщение. Предполагамъ, че тая среща бѣше въ свръзка съ моята телеграма до Радославова — да усили нейното значение. Палеологъ съ своя плавенъ езикъ ми начерта една не само голѣма, но и блѣскава перспектива за България, която щѣше да се издигне на Балканския полуостровъ, ако тръгнѣше съ Съглашението. Следъ това ми каза: „Искамъ да спася отечеството Ви отъ погибель, за това прибѣгвамъ до последното срѣдство. Познавамъ Вашия царь, познавамъ и д-ръ Радославовъ. Всичко зависи отъ първия. Ако той иска, България ще дойде съ насъ; ако не, тя ше отиде съ нашитѣ неприятели. Бихте ли се съгласили да му телеграфирате отъ мое име единъ последенъ апелъ? Отговорихъ му, че не кореспондирамъ направо съ царя, но, ако той, като французки посланикъ и лично познатъ на царь Фердинанда, желае да му съобщи нѣщо чрезъ мене, азъ съ готовность бихъ изпълнилъ тая мисия. Той ми съобщи мислитѣ си, и азъ изпратихъ направо въ двореца следната шифрована телеграма, № 256, съ дата 27 февруарий 1915 г.:

Негово Величество Царь Фердинандъ, София.

Французкиятъ посланикъ Палеологъ, когото видѣхъ снощи, ме помоли да съобщя на Ваше Величество следнитѣ негови думи: „Сега е най-добриятъ моментъ да спечели България своето народно единство. Форсирането на Дарданелитѣ може да отиде най-дълго до два месеца, но може да стане и много по-рано. Ако България заяви, че ще тръгне съ Тройното съглашение въ единъ известенъ срокъ, азъ Ви гарантирамъ, че ще имате и линията Мидия-Еносъ, и договора отъ 1912 г. и Кавала, и Петроградския протоколъ за Добруджа и всички финансови улеснения. Тройното съглашение е готово да Ви обезпечи по всѣки начинъ откъмъ Румъния и Гърция. За десантъ въ Турция ние имаме вече доста войски: Русия—сто хиляди, Англия — шестдесеть, Франция — петдесеть хиляди—но това число ще се увеличи, ако България пожелае да се намѣси. Това Ви го казвамъ като истински приятель на Вашия царь и на България, които сѫ ми оставили най-хубавитѣ спомени. Вашата намѣса трѣбва да е навременна, за да не стане излишна. Историята Ви е предопредѣлила една блѣскава роль, но зависи отъ Васъ да я възприемете или отблъснете. Въпросътъ за бѫдещето на Цариградъ не е още разрешенъ, но съюзътъ на тритѣ държави е не само за сега, но и за следъ войната. Той ще бѫде единъ могѫщественъ факторъ и за бѫдеще. Който се противопостави на него, ще бѫде удушенъ отъ безпаричие. Следъ падането на Венизелоса краль Константинъ повикалъ нашия пълномощенъ министъръ въ Атина и му заявилъ, че той и неговото отечество никога нѣма да отидатъ съ неприятелитѣ на Тройното съглашение. Ние знаемъ, че сега Гърция по-мѫчно ще дойде съ насъ, отколкото при Венизелоса, но, именно, затова България трѣбва да прибърза да си завземе мѣстото, което ѝ се пада, като най-жизнеспособна балканска държава.“ Въ края Палеологъ прибави: „сѫщата декларация може да Ви направи и Бъкянинъ.“

Въ рапорта си до Ваше Величество азъ Ви съобщихъ, че и Сазоновъ ми е направилъ подобна декларация.

Маджаровъ.

Царь Фердинандъ, който отговаряше и за най-дребнитѣ работи, който се интересуваше за всички подробности на нѣкои церемонии, на тая посланическа декларация не отговори поне да каже, че я е получилъ. А тя бѣ една отъ най-важнитѣ декларации, защото искаше отъ насъ само 100,000 души войска, при 100,000 руска и 110,000 англофранцузка, които заедно да отидатъ въ Цариградъ и да отворятъ Дарданелитѣ за Съглашенскитѣ флоти. Това отваряне можеше да стане въ 2—3 месеца и съ най-малкитѣ човѣшки жертви. Царь Фердинандъ и неговото правителство отказаха да приематъ това тъй благоприятно предложение.

Тогазъ азъ изпратихъ на министъръ Радославовъ следния рапортъ съ дата 14 мартъ 1915 г. подъ № 314:

Господине Министре,

Отъ шифрованата Ви телеграма № 451, която получихъ тукъ на 9 мартъ 1915 год. азъ разбирамъ, че българското правителство е решено да не прави на Тройното съглашение, особено на Русия, дори ония улеснения, които Гърция и до днесъ прави на Франция и Англия, безъ да наскърбява съ това нито Германия, нито Австро-Унгария, нито Турция и безъ да се счита за нарушителка на неутралитета си. Не се спирамъ върху онова, което нашето правителство е направило за Турция, когато последната се готвѣше за война противъ Тройното съглашение и когато вече влѣзе въ тая война, защото не разполагамъ съ никакви положителни данни отъ български официаленъ източникъ, а не е добросъвѣстно да се вадятъ заключения отъ непровѣрени факти; но не бихъ изпълнилъ единъ дългъ, ако не Ви спомена само пѫтемъ, че у Тройното съглашение сѫществува убеждение, какво нашитѣ власти сѫ улеснявали Турция, и следъ като тя стана воюваща страна. Никакви наши увѣрения не сѫ въ състояние да изкоренятъ това убеждение, а за менъ, който вѣрвамъ въ тържеството на Тройното съглашение, не могатъ да нѣматъ значение подобни обвинения, когато ще настане време да се преобразува картата на свѣта.

Не е вѣрно.
Радославовъ.

Въ горецитираната телеграма Вие казвате, че понеже цѣлиятъ български народъ поддържа неутралитета, то и българското правителство ще го поддържа... Ще ми позволите, Господине Министре, не съ цель на критика, а за освѣтление да кажа нѣколко думи по тази теза. Азъ не си спомнювамъ въ историята на войнитѣ много случаи, гдето народитѣ да сѫ решавали предварително, ще стоятъ ли до край неутрални тѣхнитѣ правителства или пъкъ ще се хвърлятъ въ война. Но въ държавитѣ, гдето е ставало подобно нѣщо, резултатитѣ сѫ били много печални. Въ 1897 година гръцкото правителство отвори война на Турция по настояване на **народа** (поне тъй се извиняваше отпосле гръцкиятъ краль и гръцкото правителство), но ние всички знаемъ, какви злочестини постигнаха Гърция отъ това народно движение. Наистина, като се говори теоретически, ако има нѣщо, за което трѣбва да се вземе **предварителното съгласие на народа**, то е войната; защото войната е най-важната мѣрка въ една страна, защото за нейния сполучливъ край сѫ потрѣбни всичкитѣ сили — духовни и материални

буки, но и по културни-
ти масата въ хърват-
о на сърбитѣ, той ми
сихологически недора-
е базира нова сръбска
вѫтрешно самоупра-
ия си разговоръ г. Су-
йна 1913 година и по-
къмъ българитѣ, при-
с. че България въ тая
ването ми, дали г. Су-
бещания въ полза на
тии, но виждамъ, че
сега. Най-голѣмото
, че колкото повече се
ава омразата имъ къмъ
ика идея, отколкото
калки, че всѣко кѫтче
де, ще бѫде загубе-
сръбскитѣ отношения.
ѣмѫчватъ Македония,
се говори за какво да
можахъ да узная, че
итѣ, но тия последни-
и да ги поддържатъ,
месеца въ сѫщитѣ

ичното ми къмъ Васъ

Из. Маджаровъ.

ли Бургасъ.

ятъ и днесъ върху
се наложи съ сила
ската армия, преди
сили и съ Турция.
ането на тая цель
я брѣгъ 50—60,000
ждатъ посрещнати
тогазъ царь Фер-
бѫдатъ принудени
ави.

тогазъ, нито сега
есантъ, разбиратъ,
като Турция бѣ се
бравятъ, че следъ
военни парахода
но море стана по-
да, не зная, дали
тѣ пристанища въ
йна съ Русия. Де-
съ съгласието на
риетъ отъ страна
рия, щѣше да се
ка, на една даже

Струва ми се, че рапортитѣ на г. Маджаровъ сѫ добре известни на мнозина неотговорни.

Радославовъ.

— на народа; но, при все това, даже въ републиканскитѣ страни войната не се прави чрезъ плебисцитъ и чрезъ предварително оповестяване. За да бѫде една война сполучлива, не е достатъчно само добрата воля и желанието на народа. Войната трѣбва да бѫде изучена и приготвена безъ шумъ и безъ реклами. Следъ това трѣбва да бѫде избранъ моментътъ. Не трѣбва да се изгубва изпредвидъ, че е мѫчно да се опредѣли, кога една война е нападателна или отбранителна. Въ единъ отъ английскитѣ учебници по международно право се казваше едно време, че войнитѣ по напредъ се решаватъ, а после се мотивиратъ. Но за менъ, войнитѣ сѫ оправдателни или осѫдителни споредъ целитѣ, които гонятъ, и резултатитѣ, които постигатъ. Народитѣ биха могли да бѫдатъ много добри сѫдии по тоя въпросъ, ако имъ се даваха всички сведения, които притежаватъ правителствата, обаче, много рапорти и много телеграми не виждатъ бѣлъ свѣтъ, даже и следъ свършване на събитията. Какъ може единъ народъ да прецени предварително, какви ще бѫдатъ неговитѣ отношения съ съседитѣ, ако той не знае сѫществуването нито на една официална преписка? А да кажете, че единъ народъ не желае при какви да били обстоятелства да се бие, то значи да се произнесе най-страшната присѫда върху неговото сѫществуване. Всички народи сѫ миролюбиви, всички жалятъ кръвьта си, но понеже наставатъ времена, когато мируването е по-осѫдително отъ всѣка война, то държавнитѣ глави и правителствата имъ сѫ задължени, не само отъ свѣтскитѣ, но и отъ Божиитѣ закони да бдятъ и не изпущатъ ни единъ сѫдбоносенъ моментъ, който може да донесе слава и придобивки на отечеството. Ни едно правителство не ще може да се извинява предъ историята, че е пропустнало единъ благоприятенъ моментъ, защото народътъ му по онова време билъ миролюбивъ или говорили въ вестницитѣ за неутралитетъ; то ще трѣбва да докаже, че е останало пасивно, защото сѫ трѣбвали голѣми жертви за дребни придобивки. Следъ като изтекатъ събитията, самиятъ народъ ще се убеди и ще каже, че правителството, което се извинява съ неговото миролюбие и съ неговата воля, не му е дало на време всички освѣтления по външната политика, а го е държало въ заблуждение по най-жизненитѣ въпроси на страната. Най-последната война ни даде най-ярькъ примѣръ, че не сѫ народитѣ, които опредѣлятъ момента за встѫпване въ война, а тѣхнитѣ правителства, и народътъ следъ това идва да покаже одобрението си и ентусиазма си. Азъ ще оставя другитѣ държави, участвуващи въ тая война и ще се ограничa само съ Англия; тя я направи не само по причина на нейното политическо устройство, а и на нейното географическо положение. Англия нѣмаше формаленъ съюзъ съ никоя държава. Нейното географическо положение ѝ даваше възможность да остане неутрална. Германия до последната минута вѣрваше, че тя ще остане неутрална, съ една благосклонность къмъ Франция. Русия и Франция не знаеха, какво поведение ще вземе Англия. — А самъ английскиятъ народъ не бѣше проявилъ никаква омраза противъ Германия и никаква любовь къмъ Русия. Излѣзе, обаче, правителството и каза, че белгийскиятъ неутралитетъ се

нарушава отъ Германия, че Англия е задължена да я защищава, че интереситѣ на империята сѫ въ опасность, че последната ще бѫде на страната на Съглашението, че . . . че. . . ., и английскиятъ народъ почти единодушно подкрепи своето правителство. Ако английското правителство се явѣше въ парламента съ декларация, че, споредъ неговата оценка, Германия можеше да мине презъ Белгия, че Русия можеше да не защищава една Сърбия, съвсемъ друго щѣше да бѫде общественото мнение въ тая страна. И това не означава нито невежество, нито политическо малодушие, а то е естествено следствие на самитѣ обстоятелства. Отъ години насамъ външната политика на Англия, сѣкашъ, се е изплъзнала отъ рѫцетѣ на народа и парламента. Тя не е влѣзла изключително въ рѫцетѣ на неотговорни фактори, но тя се рѫководи отъ водителитѣ на дветѣ партии — либерална и консервативна, подъ контрола на краля и парламента, и се подлагатъ повечето пѫти свършени факти, които, ако не бѫдатъ одобрени отъ Парламента, министерството ще си отиде. Но важната часть на външната политика, предварителнитѣ преговори, подготовката на събитията се криятъ изъ архивитѣ на „Форейнъ офисъ", кѫдето надникватъ сегизъ-тогизъ само шефоветѣ на опозицията. Азъ зная положително, че, за да се избѣгнатъ въ Парламента нѣкои неприятни и безполезни разисквания при решаването на голѣмитѣ политически въпроси, всѣкога е присѫтствувалъ въ съвещанията на Министерския съветъ или Лордъ Ландаунъ, или Бонаръ Лоу. Разбира се, че тая система се критикува отъ мнозина, но тя продължава да се одобрява отъ дветѣ управляващи партии, които въ Англия се изреждатъ при всѣко измѣнение на народното течение. Всичко това свидетелствува, че даже въ страни, гдето конституционното управление е въ сила отъ вѣкове, правителствата не чакатъ да имъ се налага войната отъ народа, а отъ събитията и отъ интереситѣ на страната, както се разбиратъ тѣ отъ компетентнитѣ и рѫководящи кръгове: народътъ контролира, народътъ одобрява или осѫжда, народътъ похвалява или наказва; но той не може предварително да се произнася по въпроси, които по естеството си сѫ недостѫпни за него, по които самитѣ правителства не сѫ ги освѣтлили. При такива обстоятелства едно теоретическо произнасяне може да бѫде твърде вредно за страната.

Ако Вие подложите на българското общественo мнение само телеграмата на г. Чапрашиковъ отъ Нишъ, препратена на менъ въ видъ на окръжно подъ № 321 относително отговора на г-на Йовановича, даденъ на италианския пълномощенъ министъръ въ Нишъ по Македонския въпросъ, нѣма съмнение, че то ще се произнесе за единъ абсолютенъ неутралитетъ докрай; но ако сѫщевременно на това обществено мнение се даде и това, което азъ съмъ рапортиралъ, и онова, което сѫ рапортирали мои колеги, а тъй сѫщо и онова, което сте узнали направо отъ пълномощнитѣ министри на другитѣ държави, увѣренъ съмъ, че съвсемъ друго ще бѫде неговото заключение. Въ такъвъ случай, азъ бихъ си задалъ преди всичко въпроса, защо да не се отнесе министерството до своитѣ представители въ Лондонъ, Парижъ и Петроградъ и да иска отъ тѣхъ да узнаятъ непосрѣдствено отъ на-

Тукъ е аслѫ голѣмата болка.

Радославовъ.

длежнитѣ правителства, **дали Антантата е правила постжпки предъ сръбското правителство за помирение съ България?** или пъкъ, ако, по какви да било причини, това се е считало за неудобно, защо да не се попита направо г. Пашичъ, който не всичко обажда на своитѣ чиновници, и ако отговоръть му се окаже не дотамъ достовѣренъ, да се прибѣгне до посрѣдственитѣ източници, като срѣдство за провѣрка. Моитѣ сведения сж, че между Италия и Сърбия не сжществуватъ такива искрени отношения, щото по единъ такъвъ деликатенъ предметъ г. Йовановичъ да бжде толкова откровенъ и толкова категориченъ предъ италианския пълномощенъ министъръ, щото ние да се довѣримъ неограничено на неговитѣ думи. На г. Пашичъ е говорено не единъ пжть отъ Антантата за помирение на Сърбия съ България, и ако г. Чапрашиковъ се отнесѣше до самия него или до князъ Трубецкой, щѣше да узнае цѣлата истина; но не трѣбва да се изгубва изпредвидъ, че до сега (освенъ, ако има нѣщо, което е станало по мимо мене), ние не сме изказвали наклонность да преговаряме и да се съглашаваме по тоя въпросъ. Да бѣхме загатнали своитѣ претенции, да бѣхме дали да се разбере, че при удовлетворение на нашитѣ законни искания да се споразумѣемъ било съ сърбитѣ, било съ самата Антанта, щѣхме да имаме право да се сърдимъ, че не е направено нищо отъ страна на Антантата. Дотогазъ, догдето стоимъ върху базата, че не искаме съ никого да се споразумяваме, никой нѣма да дойде да ни моли и да ни прави конкретни предложения. Единъ народъ не трѣбва да се представлява нито много силенъ и надменень, нито много пониженъ и отслабналъ. Азъ се боя да не дадемъ изгледъ, че въ разни епохи ние, българитѣ, притежаваме разни слабости. Затова си и позволявамъ въ нѣкои въпроси да бжда толкова настойчивъ, щото, може би, ставамъ неприятенъ. Но се надѣвамъ, че ще ми простите тая слабость, като знаете, че тя произхожда отъ едно дълбоко безпокойствие да не остане страната ни пакъ изолирана и пакъ обезправдана.

Тъй говори и Савински.

Радославовъ.

Много е подло единъ български министъръ да полемизира само въ полза на съглашението.

Радославовъ.

Като не допущамъ нито една минута отсжтствие на патриотизъмъ у българскитѣ дейци, намирамъ, обаче, че различието въ възгледитѣ е повече продуктъ на различието въ оценката на събитията, които въ днешно време дѣлятъ Европа. Има у насъ хора, особено между офицеритѣ, които още не сж престанали да вѣрватъ въ несъкрушимата сила на Австро-Унгария и Германия. Има други, които казватъ, че Германия е, наистина, една силна държава, но тя не може да утрае докрай на образуваната срещу нея коалиция. Азъ още отъ началото бѣхъ на мнение, че всички коалиции, които Англия е правила отъ близо два вѣка, сж били победоносни; ще бжде такава и настоящата. Това мнение азъ имахъ и тогазъ, когато вѣрвахъ, че Германия ще влѣзе въ Парижъ и ще мине презъ Варшава въ собствена Русия. Следъ седеммесечнитѣ боеве, обаче, имамъ всички причини да бжда още по-твърдо убеденъ въ тоя успѣхъ. Но азъ отивамъ по-нататъкъ и казвамъ: Германия може да продължи войната още една година, обаче, Австро-Унгария и Турция ще бждатъ принудени да капитулиратъ. Тия две държави или ще поискатъ отдѣленъ миръ, или ще бждатъ окупирани въ по-голѣмата часть на свои-

Тъй говори англійскиятъ министъръ у насъ.

Радославовъ.

тѣ територии и ще водятъ единъ полунезависимъ политически животъ. Презъ това време ще се създаде такова фактическо положение, което мѫчно ще може да се промѣни отпосле. Но това, което най-много ме плаши, то е, че тогазъ нашата помощь ще стане излишна, и ние ще бѫдемъ принудени, вмѣсто да преговаряме, да се молимъ. Като имамъ всичкото уважение къмъ военнитѣ, не мога да ги считамъ като непогрѣшими. Азъ зная, че не цѣлото офицерство у насъ е на мнение, че Германия ще победи, но даже да предположимъ, че това е тъй, пакъ ми е длъжность да Ви припомня, нѣколко факти отъ най-прѣсното минало. Преди да се отвори Балканската война, всички воѣнни агенти въ Цариградъ и всички военни авторитети въ Европа бѣха на мнение, че турската армия ще бие нашата. Преди втората Балканска война всички наши генерали бѣха на мнение, че ние ще биемъ сърбитѣ и гърцитѣ заедно. Преди нѣколко месеца всички почти наши офицери бѣха на мнение, че австрийскиятъ експедиционенъ корпусъ ще унищожи сръбската армия. Всички тия неизпълнени предсказания се дължатъ на обстоятелството, че въ войнитѣ, освенъ военния елементъ, участвуватъ и други мощни фактори, които офицеритѣ, наши и чужди, не могатъ напълно да оценятъ, или пъкъ нарочно игнорираятъ.

Това намъ не е известно.

Радославовъ.

Не зная, доколко е вѣрно, но ми съобщаватъ, че нашиятъ Главенъ щабъ считалъ за невъзможно форсирането на Дарданелитѣ чрезъ флотъ и чрезъ морски десантъ. Ще видимъ, доколко това негово пророчество ще излѣзе вѣрно. Но ако бѫдемъ и тоя пѫть измамени, тежко на нашето отечество .... Съ нашата помощь, обаче, Цариградъ ще се вземе лесно и безъ много жертви. Тройното съглашение ще се задоволи съ една българска армия отъ около 100,000 души, която ще бѫде подкрепена отъ около 100,000 французи и англичани и повече отъ 100,000 души руси. Каквито реформи да е направила Турция отъ 1912 година, тя не може да съсрѣдоточи около Цариградъ повече отъ 200,000 души. Не трѣбва да се забравя, че турската армия е раздѣлена сега на три: въ Кавказъ, въ Арабия и около Цариградъ. Ако въ 1912 година ние достигнахме до Чаталджа за единъ месецъ, сега можемъ да участвуваме въ сѫщия походъ съ несравнено по-голѣма леснотия. Но ние тоя пѫть трѣбва да влѣземъ въ Цариградъ, трѣбва да участвуваме заедно съ другитѣ въ това историческо шествие. Би било една голѣма слава и една голѣма поука за нашата армия да се смѣси съ армиитѣ на три велики държави, на които военнитѣ подвизи пълнятъ страницитѣ на цѣлата нова история. Едно време Румъния участвува въ Освободителната война, безъ да имаше нито четвърть отъ ония перспективи, които се изправятъ предъ насъ въ настоящето време. При все това, тя остави една свѣтла страница въ человѣческата история и повдигна своя националенъ и военененъ престижъ въ очитѣ на всички. Отъ тая война тя не спечели нѣкои обширни територии, но тя, когато стане даже социалистическа, пакъ нѣма да пожелае да се откаже отъ спечеленото въ Освободителната война. А сравнете нашата перспектива сега съ тая на Румъния презъ 1878 година! Но ние трѣбва да влѣземъ заедно съ другитѣ въ Цариградъ, не само за голѣма слава, а за по-реални интереси. Моето мнение е, че, когато Ру-

...низ Карлоти гледа
...могатъ тамъ да се
...ъ везиръ на гръцкия
...на гръцкия морски
...рция се намира въ
...въ войната противъ
...бени сведения, но се
...вече безопасна. Азъ
...на голѣмата война
...нителность не може
...жде края на тая го-
...Презъ време на Бал-
...всички свои муниции
...страна, турцитѣ се
...и въ Персийския
...силитѣ, а главно
...върху това обстоя-
...да се реши безъ
...Научавамъ се, че
...на своитѣ съюзни-
...нѣкой начинъ въ
...да влѣзатъ въ Ца-
...въ не се съмнявамъ,
...истински триумфъ,
...на Русия.
...ми къмъ Васъ

...Маджаровъ.

...г. № 207.

...ата въ Петроградъ по
...отъ Румъния поли-

Радославовъ.

...1915 г., № 145.

...следното политиче-
...ция и нейнитѣ съ-
...върви съ Тройното
...ане или когато руси-
...бѫде подпомогна-
...едновременно за-
...Тройното съглашение,
...часть отъ Добруджа,
...на Поклевски — Ко-
...бѣше създалъ
...стъпува въ войната;
...че Румъния е съ
...едно отъ горепо-
...отъ страна на Ру-
...отъ Тройното съ-
...да я завземе.
...ления и войскови
...фициални заявле-

Маджаровъ.

Право.
Радославовъ.

сия получи правото на свободно преминаване презъ Босфора и Дарданелитѣ, и дори правото да държи единъ голѣмъ гарнизонъ при входа на Дарданелитѣ, пакъ управлението на Цариградъ и околноститѣ му ще иматъ международенъ режимъ. Нашата бѫдеща граница ще бѫде занапредъ толкова близко до Мряморното море и до самия Цариградъ, щото не можемъ да не се интересуваме и да не участвуваме въ управлението на тая нова автономна область. Съ съдействието, което ще дадемъ на съюзницитѣ за превземането на Цариградъ, ще добиемъ правото да си вземемъ назадъ не само земитѣ до Мурадли, а, може би, и по-нататъкъ, но и земитѣ на западъ и на югъ отъ нашата сегашна граница. Не отказвамъ, че при една наша намѣса сѫществува опасность откъмъ Гърция и Румъния, но азъ имамъ данни да вѣрвамъ, че ще бѫдемъ предварително гарантирани откъмъ тия две страни, и то не само съ думи, а и съ реални военни сили. Повѣрвайте ме, Господине Министре, че ако настоявамъ предъ Васъ за тая политика, не го правя отъ сантименталность, а отъ дълбоко убеждение, че само по тоя начинъ ще можемъ да повдигнемъ България на онова положение, което отдавна е заслужила.

Но нека разгледаме другата политика. Никога не съмъ предполагалъ, че **Негово Величество** и Вие ще доведете българския народъ противъ Англия, Франция и Русия или пъкъ че тоя народъ ще отиде да се бие **безъ принуждение** срещу нѣкоя отъ горнитѣ държави. За това още въ самото начало на войната, както помните отъ една моя телеграма, на запитването на Съръ Ед. Грей азъ заявихъ, безъ да бѫда предварително упълномощенъ отъ Васъ — че България не може да извърши едно подобно историческо самоубийство; но тя ще чака отъ Тройното съглашение едно справедливо възмездие за всичко онова, което бѣше изкупила съ вѣковни страдания и съ проливането на най-скѫпата ни кръвь. По тоя въпросъ споменавамъ само мимоходомъ, защото следъ изминалитѣ се 7 месеца той, сякашъ, става неумѣстенъ. За него даже говореното е вече излишно. Щомъ не нападнахме нито Сърбия, нито Гърция, догдето Турция не бѣше се още ангажирала въ общата война, било би сега една голѣма авантюра да се мисли, че ще отидемъ по това направление. Остава само да се знае, какво обещаха Австро-Унгария и Германия на България за нейното участие въ войната съвмѣстно съ Турция и какво, ако България запазѣше докрай неутралитета си. По тая точка, нищо до сега не проникна било чрезъ нѣкоя окржжна телеграма, било чрезъ вестницитѣ, за да се направи поне сравнение съ онова, което обещаватъ другитѣ. Понеже насъ ни обвиняватъ, че правимъ съ политиката търговска спекулация, то би било отъ голѣмъ интересъ за Вашитѣ представители въ странство да иматъ поне обща идея за ползитѣ отъ едната и другата дружби. Не зная, какви сведения имате отъ Лондонъ и Парижъ, но моитѣ телеграми и рапорти сѫ много ясни. Тройното съглашение казва: „Ако останете само неутрални, ще получите много малко следъ свършването на войната; но ако искате да върнете изгубеното, ако искате да осѫществите своето народно единство, влѣзте съ насъ въ преговори

Защо до сега Маджаровъ е мълчалъ за казването на тройното съглашение?

Радославовъ.

върху базата на Лондонския договоръ, на договора отъ 1912 година, на Петерсбургския протоколъ и т. н., присъединете се къмъ нашата акция, и ще да получите всичко, което сме уговорили. Менъ се струва по-ясно отъ това не може да бѫде. Ако мислите, че тѣхнитѣ отстѫпки сѫ недостатъчни, посочете Вашитѣ искания, но само съ мълчание, или само съ неутралитетъ нѣма да добиемъ много нѣщо. Това съмъ длъженъ да го кажа предъ Васъ откровено, за да можете още отъ сега да знаете, че положението ни ще стане до тамъ трудно, щото мѫчно ще можемъ да устояваме сѫщитѣ права. Но моята теза става слаба и дори безполезна, ако българското правителство е безвъзвратно убедено въ тържеството на Двойния съюзъ и ако е получило нѣкои категорически увѣрения, че и при неутралитета докрай България пакъ ще сполучи да има горе-долу посоченитѣ отъ менъ придобивки. Ще ми извините слабостьта, че напоследъкъ често поменавамъ въ рапортитѣ си историята, но азъ считамъ, че и отечеството ни и Вие, като министъръ-председатель, па и ние около Васъ прекарваме историческа епоха съ грамадни последствия. Нѣма съмнение, че следъ **Негово Величество** Вашитѣ услуги и Вашитѣ отговорности ще бѫдатъ много по-голѣми отъ тия на всички други. Тия услуги и тия отговорности азъ считамъ за исторически. За моята скромна личность държа да се знае единъ день, какво съмъ поддържалъ, та, ако излѣза правъ, да имамъ поне утешението, че съмъ казалъ една права мисъль. Бѫдещиятъ историкъ ще се тури на почвата, какво България можеше да получи съ едната или другата политика, и ако намѣри, че ние сме направили лъжлива стѫпка по чувство на мъсть, или по закорененость на стари убеждения, или просто по инатъ, ще ни окачи най-тежка присѫда. Признавамъ, че въ социологията процеситѣ сѫ много по-сложни, отколкото въ неодушевеното царство, и затова предвижданията въ человѣческото общество сѫ много помѫчни; но ако историкътъ намѣри, че сѫ сѫществували ясни факти, които всѣки добъръ държавникъ е можелъ да предвиди, той ще се откаже да бѫде даже снизходителенъ къмъ насъ. Добре е България да остане, колкото е възможно по-дълго време неутрална, защото тя има, наистина, нужда отъ почивка и отъ пестене на своитѣ сили — това обстоятелство го признаватъ и държавитѣ отъ Тройното съглашение — но Вашата шифрована телеграма подъ № 451 ми дава сериозенъ поводъ да предполагамъ, че Вие сте решени да отидете докрай въ своя неутралитетъ. Ето кое ме смущава и кое ме кара да пиша настоящия си рапортъ. Ако не бѣше тая мисъль, Вие щѣхте да ми отговорите, не както азъ отговарямъ на руситѣ, които твърдятъ, че народътъ е искалъ войната, а българскиятъ царь и неговото правителство го възпиратъ, но щѣхте да ми дадете да разбера, че ние, освободенитѣ отъ Русия българи, даже когато се намираме въ трудно положение, когато не можемъ да участвуваме съ нея наедно въ тая велика борба, която ще реши нашата най-свещена задача, готови сме, обаче, да ѝ съдействуваме по всѣки другъ начинъ — готови сме да направимъ поне онова, което руситѣ преди две години, въ качеството си на неутрална държава, правѣха за насъ въ войната ни съ

Ето, туй е то главното: платформа ни трѣбва.

Радославовъ.

Справка:

Телеграмата се отнася до руския десантъ въ Бургасъ.

Радославовъ.

Типично на онуй, което не веднъжъ ми е повтаряно отъ Савински.

Радославовъ.

Турция. При всичко че изказахъ тая си дълбока скрѣбь, у менъ пакъ остава надеждата, че единъ опитенъ българинъ, като Васъ, не може да не се вълнува отъ сѫщитѣ чувства и да не усѣща сѫщитѣ болки, когато се изпрѣчва предъ него такъвъ въпросъ. За туй свръшвамъ рапорта си съ убеждението, че това е само за минутата, и че България нѣма да пропустне историческия моментъ да изпълни единъ исторически дългъ и да осѫществи идеалитѣ си, за които е дала такива грамадни жертви. Когато се спрете на тоя стадий на работитѣ, Вие, Господине Министре, ще разберете напълно, колко искрени сѫ били побужденията ми, и колко доброжелателни сѫ били намѣренията ми.

Приемете, Господине Министръ-Председателю, увѣренията ми въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

Маджаровъ.

Азъ бѣхъ убеденъ, че България не ще остане и не може да остане докрай неутрална, както не остана неутрална ни една отъ балканскитѣ държави. Неутралитетътъ бѣше само едно було, за да се прикриятъ ангажементитѣ на българското правителство отначало къмъ Турция и Австро-Унгария, а после къмъ Германия. Тая привидна неутралность бѣше нужда на правителството да приспива съ нея нѣкои опозиционни партии. Но тя се свърши, щомъ Тройниятъ съюзъ се показа силенъ спрямо Съглашението. Моитѣ усилия и опити да накарамъ правителството да държи поне единъ благосклоненъ неутралитетъ, подобенъ на тоя, който Русия държа къмъ насъ презъ време на Балканската война, не сполучиха. Царь Фердинандъ и неговиятъ пръвъ министръръ си останаха непреклонни въ своята омраза къмъ Съглашението и въ своята преданость къмъ нѣмцитѣ и турцитѣ.

Отъ едно писмо на Съръ Едуардъ Грей до Съръ Джорджъ Бъкянинъ, английски посланикъ въ Петроградъ, съ дата 22 мартъ 1915 година, става явно, че и английското правителство е било противно на единъ десантъ въ Бургасъ.

„Той ще прилича, казва Съръ Едуардъ Грей, на онова, което направиха германцитѣ въ Белгия. Ние не можемъ да участвуваме въ насилствено нарушение на неутралитета, и то би направило нашето положение твърде неприятно, ако нѣкой нашъ съюзникъ постѫпи спрямо коя да било страна, както постѫпи Германия спрямо Белгия. Съгласенъ съмъ, че е желателно сега да се дадатъ увѣрения въ София, и азъ ще чакамъ руската паметна *записка;* но не трѣбва да има заплашване за нарушение на българската неутралность; такова нѣщо би развалило всичко.“

Влизането на Италия въ войната.

На 21 априлъ 1915 г. вечерьта дойде въ легацията италианскиятъ посланикъ маркизъ Карлоти, който се извини, за гдето е дошелъ по вечеря, но прибави: „Минутитѣ сѫ важни, и не трѣбва да ги пропущаме. Десантътъ на Дарданелитѣ върви добре, и азъ дойдохъ да видя, вие, българитѣ какво правите? Нѣма ли да се възползувате отъ благоприятния случай и съ малко

жертви да спечелите много?“ Отговорихъ му, че съмъ направилъ всичко, което можахъ, за да убедя нашето правителство въ изгодата на една намѣса, но вижда се, че въ София още вѣрватъ въ победата на Централнитѣ сили. — „Жалко, каза ми маркизъ Карлоти. — Вашиятъ народъ заслужава по-добра участь. Ако Германия и Австро-Унгария бѣха толкозъ силни, не щѣха да предлагатъ на насъ, италианцитѣ, части отъ своята територия, като обезщетение. Помнете, че следъ превземането на Цариградъ отъ Тройното съглашение Вие не само оставате безъ стойность, но се туряте въ едно безизходно положение. България ще бжде изолирана отъ всѣкжде, и тогазъ тя ще се принуди да се бори за своето сжществуване. Научихъ, че Вашитѣ пакъ се готвятъ да правятъ възстание въ Македония и да нападнатъ Сърбия. Това ще бжде фатална грѣшка. Азъ просто се удивлявамъ, на какво се надѣватъ Вашитѣ министри и Вашиятъ царь?“ Разговорътъ се продължи още нѣколко минути, следъ което той стана да си отива. Но преди да излѣзе отъ кабинета, ми, той се обърна още единъ пжть къмъ мене съ следнитѣ думи: „Не се ли готвятъ Вашитѣ да нападнатъ Тройното съглашение?“ Отговорихъ му, че подобно нѣщо ми се вижда невъзможно. Азъ не мога да си представя, какъ българскиятъ народъ ще тръгне да се бие срещу Русия, срещу Англия и срещу Франция . . . „Да, да, отвърна той, но Вашето правителство ще захване най-напредъ съ възстание въ Македония, а после ще има сблъскване съ Сърбия, или съ Гърция, а сблъскването съ Русия, тогазъ ще дойде като наложително, даже неусѣтно. Боя се, че Вашитѣ сж отишли много далече“ . . . Разбрахъ, че *той ще* има нѣкои по-положителни сведения, но не го запитахъ вече. За менъ ставаше непоносимо да говоря по тоя въпросъ. Наистина, азъ не бѣхъ загубилъ последната си надежда, но виждахъ кокетиранията на българското правителство съ турцитѣ и съ нѣмцитѣ. Раздѣлихме се съ маркизъ Карлоти и двамата наскърбени.

Следъ вечеря, като прочетохъ последния пристигналъ брой на в. Народни Права (брой 85 отъ 17 априлъ), още по-силно се разколебахъ въ убеждението си, че България нѣма да отиде съ Централнитѣ сили. Тоя правителственъ органъ безъ заобикалки поддържаше германската кауза и даваше да се разбере, че България ще предпочете Турция отъ Русия. Статията на „*Народни Права*“, свършваше съ тия думи: „Ако това обяснение не бжде дадено (касаеше се за нѣкакъвъ сръбски ареопланъ миналъ българската граница), или пъкъ се повтори случката, то ние бързаме да заявимъ, че всѣко търпение си има границитѣ, и че не ще да бжде вече България, която ще се грижи за запазване мира на Балканитѣ.“ По-нататъкъ въ една политическа статия върху въпроса, съ кого трѣбва да тръгне България, сжщиятъ официозъ казваше: „Не е важно, дали политиката на сегашното правителство ще бжде русофилска или германофилска, а важното е да излѣзе България здрава и читава, а следъ това и съ придобивки съ сегашната политика.“ Въ сжщия брой бѣ препечатана една интригантска статия отъ германския официозъ „*Кьолнише цайтунгъ*“ за английския пълномощенъ министъръ и неговия I секретарь. Въ

всѣки почти брой на в. „Народни Права“ имаше такива статии, които даваха поводъ да се вѣрва, че българското правителство е свързало вече сждбата на България съ сждбата на Германия, Австро-Унгария и Турция. Не говоря за писаното въ другитѣ софийски вестници, които имаха връзки съ министритѣ. Тѣ даваха всѣки день доказателства, че българитѣ чакатъ само благоприятенъ случай, за да нападнатъ Сърбия, а следъ това и нейнитѣ съюзници.

Относително до Италия, за менъ бѣше ясно като день, че тя е отишла вече на страната на Съглашението. Нейното правителство и нейнитѣ представители въ странство бѣха въ такива интимни връзки съ съглашенскитѣ сили, че само единъ заслѣпенъ германофилъ можеше да мисли, че тя съчувствува на Централнитѣ сили. Още въ началото на 1913 г. азъ имахъ сведения, че Италия услужва на Съглашението въ всички направления. И даже ми се виждаше чудно, какъ въ София не разбиратъ това положение. Всичко, което знаеха италианскитѣ дипломати, знаеха го и съглашенцитѣ.

На 12 май 1915 г. азъ изпратихъ до министъръ Ралославовъ следния рапортъ, подъ № 531:

Господинъ Министъръ-Председателю,

Съ шифрована телеграма подъ № 225 отъ 22 февруарий 1915 г., азъ Ви съобщихъ единъ разговоръ съ тукашния италиански посланикъ маркизъ Карлоти. Въ нея между другото се казваше:

„Запитахъ маркизъ Карлоти, дали Италия би се задоволила съ едно поправяне на границата откъмъ Австрия, както предлагатъ германскитѣ вестници, но той ми отговори категорически, че това не може да задоволи Италия, и че тя нѣма да остане докрай неутрална.“

Не зная, какъ Вие сте погледнали по онова време на тая декларация, но азъ, който мисля, че се ползувамъ съ довѣрието на маркизъ Карлоти, защото му съмъ препоржчанъ горещо отъ маркизъ Империяли, счетохъ думитѣ му за едно важно предуведомление къмъ нашето отечество и прибързахъ да Ви ги съобщя. Оттогава насамъ, събитията не ме опровергаха, Въ най-голѣмия разгаръ на преговоритѣ между Италия и двойната монархия азъ си останахъ на убеждението, че Германия и Австро-Унгария не могатъ задоволи претенциитѣ на Италия, но и защото италианскиятъ народъ нѣма да вдигне оржжие противъ Англия за въ полза на Австрия. Присъединена къмъ Тройното съглашение, Италия ще постигне народното си единство, ще стане пъленъ господарь на Адриатическо море, ще задържи морската си база на Срѣдиземното море, ще обезпечи владенията си въ Африка и най-после ще участвува въ подѣлбата на Мала-Азия. А ние знаемъ, какво може да даде най-много Австрия. Освенъ това, въ съюзъ съ Тройното съглашение, Италия задоволява и ламтежитѣ на своитѣ най-напредничави елементи; тя се представлява като защитница на угнетенитѣ народи и записва въ историята една блѣскава страница. Азъ имамъ неоспорими данни, че дипломатически Италия отдавна вървѣше съ Тройното съглашение. Нейнитѣ представители отдавна се ползуваха и тукъ, и въ Лондонъ, и въ Парижъ съ довѣрието на **свои хора.** Много сведения, които правителствата на Тройното съглашение не можеха да иматъ направо, добиваха ги чрезъ Римъ. Достатъчно е само да помена, че отъ месецъ насамъ италианскиятъ воененъ агентъ стои въ щаба на великия князъ Николай Николаевичъ и се третира наравно съ военнитѣ представители на съюзнитѣ държави.

Въ речьта, която е казалъ италианскиятъ министъръ-председатель Саландра въ камарата на 6 май, има единъ пасажъ, който заслужава да обърне вниманието Ви. Още на 21 априлъ Италия е денонсирала съюзния си договоръ съ Австро-Унгария, но прибавя Саландра: „Съ това наедно Италия не можеше да остане изолирана, лишена отъ гаранции и престижъ, именно въ такъвъ моментъ, когато въ всесвѣтската история се извършва преломъ.“ — Което значи, че Италия като напуща една групировка, държи да се при-

съедини къмъ друга, защото иначе би останала безъ престижъ и безъ значение. Ако една велика държава, като Италия, не може да остане нито единъ моментъ изолирана, азъ се питамъ, какъ може България, безъ да рискува самото си съществуване, да остане докрай уединена! Ако една държава съ повече отъ милионъ армия, не може да постигне своето народно единство само чрезъ неутралитетъ, азъ се питамъ, какъ България ще може да постигне това, когато е скарана съ всички съседи, защото иска отъ всички по нѣщо! Имаше у насъ хора, които вѣрваха, че Италия ще образува нѣкакъвъ си блокъ съ насъ и съ Румъния, за да се наложи безъ кръвь на дветѣ голѣми групировки, които губятъ по бойнитѣ полета не хиляди, а милиони отъ своитѣ синове. Но станалото напоследъкъ въ Римъ, вѣрвамъ, ще е дало и тѣмъ да разбератъ, че както въ частния животъ, тъй и въ обществения, хората гледатъ да се сдружатъ съ ония, които сж въ състояние да имъ бждатъ полезни. Вѣрно е, че дветѣ групировки, които сега водятъ война, ще отслабнатъ доста много, и дори победителитѣ следъ войната ще гледатъ да избѣгнатъ всѣко ново усложнение, но нима тѣхното отслабване ще бжде отъ такъвъ характеръ, щото да ги накара да отстжпятъ на малкитѣ неутрални държави? Не трѣбва да се губи изпредвидъ, че държавитѣ, които сега сж неутрални, нѣматъ ония общи интереси, които биха ги накарали да водятъ обща война за тѣхъ. Както съмъ рапортиралъ вече толкова пжти, Румъния може да се споразумѣе съ България, може да й отстжпи известна часть отъ Добруджа, но съ условие, че България ще отиде съ Тройното съглашение, защото само чрезъ Тройното съглашение тя може по-лесно и съ по-малко жертви да завладѣе Трансилвания.

Да се образува блокъ отъ Италия, Румъния и България — за какво? За да помогнатъ на Австро-Унгария и Турция ли?

Но следъ присъединяване на Италия къмъ всесвѣтската коалиция става вече смѣшно дори говоренето по тоя предметъ. За това и азъ ще отмина съ усмивка и съ пренебрежение тоя капиталенъ аргументъ на нѣкои наши политици.

Италия се отказа отъ съюза си съ Австро-Унгария и Германия въ моментъ, когато тия две държави не само не сж победени, но и когато мнозина мислятъ, че тѣ сж одържали решителна победа. Въ политическо отношение това издига Италия и предъ новитѣ й съюзници и предъ останалия свѣтъ. Никой не ще може да каже сега на италианското правителство, че то се е нахвърлило върху бившата си съюзница, защото я е видѣло повалена и изнемощѣла. Германия и Австро-Унгария иматъ още свободни войски, които да поставятъ на италианската граница, и Италия ще трѣбва да прави жертви, за да реализира своитѣ ламтежи. Но при все това, тя се впуща въ войната, защото иска да стане, наистина, велика държава на морето и на сушата. Макаръ италианската войска и да не се ползува съ сжщата репутация, съ която се ползуватъ воюващитѣ сега армии, но тя ще бжде отъ голѣма полза, за коалицията. Тя ще се помжчи преди всичко да усвои или унищожи австро-унгарската флота, за да стане господарка на Адриатическото море и чрезъ Далматинския брѣгъ да нанесе ударъ въ сърдцето на Австро-Унгария. Тя ще съдействува на Англия и Франция въ борбата имъ срещу Турция. Но най-главното отъ присъединението на Италия къмъ коалицията е, че това намалява до минимумъ значението на Румъния, па ако щете и на България.

За сега Румъния остава неутрална, но азъ зная отъ най-положително мѣсто, че тя води преговори съ Русия за размѣра на територииттѣ, които ще й се дадатъ, ако участвува въ войната срещу Австро-Унгария. Тя не може докрай да остане неутрална. Тя отлага само участието си, защото се бои отъ единъ силенъ германски ударъ. Но понеже тоя фантомъ промѣнява своето положение, румънитѣ ще се хвърлятъ въ борбата тъй, както и италианцитѣ. Въ всѣки случай, да не си прави илюзия никой въ България, че Румъния ще влѣзе въ съюзъ съ насъ, за да се налага на другитѣ. Румънитѣ ще се радватъ, когато видятъ България загинала. А нашето значение остава до тогазъ, догдето се форсиратъ Дарданелитѣ, и се отвори пжтьтъ между Черното и Егейското море. И това нѣма да закъснѣе толкова много, колкото си го въобразяватъ нѣкои.

Приемете, Господинъ Министръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

М. Ив. Маджаровъ.

Съгласно тая пре
писъ отъ него, безъ
знаехъ нѣщо повече.
обясненията, но не нап
вече, какви сж чувства
все още се надѣваше,
мѣнятъ политиката си.

Трети единъ инци
правителство, бѣше ст
ва срещу нашъ военен
и безъ значение, но б
де вербална нота, кое
Сазоновъ, който я пос
ще направи справка в
дни, и азъ бѣхъ покане
министерство, въ което
параходъ е стреляно,
находящитѣ се по Ду
на мини. Капитанътъ
мини по течението на
отъ сблъскването съ
ство се казваше още.
тръгнали отъ Оршов
Ломъ. Когато съобщи
счете инцидента за пр
обстоятелство, което н
гарското правителство
отъ министъръ Радосл

Атинскиятъ вестни
Ваше интервю съ спеш
въпросното интервю се
щето на Турция не мога
поржка да заява, че кан
до рамо съ Русия, защото
и прочее. Моля Ви да
тервю, и въ утвърдител
сте получили поржки да

На сжщия день

Ми

На № 518. — Изт
за да не мога да го из
получавалъ нито по Да
правилъ никакви заявл
изказвалъ претенциитѣ
съмъ се пазѣлъ да не
ждахъ преди нѣколко в
на нѣколко гръцки вест
ворилъ. Ползувамъ се о
гария да не се явява п
образува международно
ствува на равно съ дру

Нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Римъ бѣше на друго мнение. До последния часъ той поддържаше, че Италия ще запази съюза си съ Германия и Австрия. На 20 априлъ 1915 г. той бѣ телеграфиралъ на министъръ Радославовъ тъй:

„Тая вечерь министерството подаде оставка, мотивирана съ разногласието въ конституционнитѣ партии. Сега вече не може да се допуска възможностьта Италия да воюва, тъй като, освенъ 40-тѣ депутати — социалисти, противъ войната се изказаха лично и съ телеграми до Джиолити повече отъ 300 депутати отъ всички 508, т. е. около две-трети отъ камарата и почти цѣлиятъ Сенатъ. Въ нѣкои градове сж станали демонстрации противъ Джиолити и въ полза на войната отъ страна на военолюбивитѣ, които употрѣбяватъ своитѣ последни порицателни и дръзки усилия, за да въвлѣчатъ Италия въ войната, ала противъ войната е още по-решително грамадното болшинство отъ народа, парламента и Ватикана.

Ризовъ.

На тая телеграма министъръ Радославовъ е поставилъ резолюция: **браво,** което показва, че той не е давалъ достатъчно внимание на сведенията, които му идѣха отъ други страни. Той е вѣрвалъ не на фактитѣ, а на своето предразположение. На 5 май сжщиятъ пълномощенъ министъръ телеграфира на министъръ Радославовъ:

Князъ Бюловъ, когото видѣхъ тая вечерь, ме моли да донеса на Негово Величество Царя неговата неизмѣнна преданость и непоколебимата му увѣреность, че воюването на Италия само ще продължи войната, но нѣма да побърка на окончателната победа на дветѣ империи. Бюловъ счита участието на Италия въ войната за най-голѣмата лудость въ нейната история.

И царь Фердинандъ, сжщо като Радославовъ, продължаваше да вѣрва само ония, които му говорѣха, че Германия е непобедима. Колко много сж били убедени въ София, че Германия ще победи—и то цѣлъ свѣтъ, се вижда и отъ резолюцията, която министъръ Радославовъ бѣ поставилъ върху телеграмата на Цариградския ни пълномощенъ министъръ съ дата 8 май: „За нашия благоволителенъ неутралитетъ ще искате долината Еносъ-Мидия, защото руситѣ даватъ и Родосто.“ Въ София не щатъ даже Родосто, защото го дава победеното Съглашение, а се задоволяватъ после съ една малка часть отъ долината Марица, защото го даваше победителката вече Турция. Не по-малко е интересна телеграмата на пълномощния ни министъръ въ Римъ до министъръ Радославовъ, подадена на 11 май, когато вече князъ Бюловъ напуща Римъ:

При сбогуването у дома му князъ Бюловъ ме помоли наново да поднеса на Н. В. Царя неимовѣрната му преданость и изказа увѣреность, че България подъ мждрото ржководство на своя далновиденъ царь ще продължава разумната политика на своитѣ добре разбрани интереси, като добре помни, че настаняването на Русия въ Цариградъ за България значи васалность на първо време и пълно политическо поглъщане и национално асимилиране по-късно.“

Личи си, че князъ Бюловъ е знаялъ слабостьта на бившия царь. Споредъ увѣренията на близкостоящи до него лица, между другитѣ мотиви царь Фердинандъ да отиде съ Германия билъ и тоя, че Цариградъ по никой начинъ не трѣбва да минава въ руски ржце. Това било за него и за династията му най-голѣмата опасность.

Нови неприятности между мене и министъръ Радославовъ.

Едвамъ бѣше се потушилъ инцидентътъ съ майоръ Преславски, който се ползуваше съ довѣрие не само предъ Радославовото правителство, но и предъ царь Фердинанда, изникна една нова причина за недоразумение между мене и българското правителство. Когато азъ правѣхъ най-голѣмитѣ усилия, за да възвърна довѣрието на Русия къмъ България, въ София се работѣше въ съвсемъ друго направление. Четничеството, което върлуваше по българо-сръбската граница, се считаше отъ Съглашението за единъ неприятелски актъ, не само противъ Сърбия, но и противъ Тройното Съглашение. И понеже сѫществуваше убеждението, че четитѣ се сформиратъ на българска територия, и то съ знанието на българското правителство, всѣко нападение, извършено отъ четници, се приписваше на българското правителство. А такива действия съвсемъ не съответствуваха на прогласяването *строга неутралность*. Сръбското правителство, макаръ да взимаше много строги мѣрки около границата и покрай Вардарската желѣзница, не можеше да спре четническитѣ нападения. Но догдето тѣ се вършеха само около границата, и то въ дребни нападения, тревогитѣ се чуваха само отъ Нишъ, а Великитѣ Съглашенски сили ги преминаваха почти безъ внимание. Но на 19 мартъ 1915 г. една голѣма чета отъ около 2000 души, споредъ сръбски сведения, бѣше преминала границата при Струмица съ цель да прекѫсне съобщенията между Солунъ (база на Съглашението) и Сърбия, тѣхна съюзница. Това събитие даде поводъ за голѣмъ шумъ и за голѣми неприятности на менъ. Въ Петроградъ пристигаха сведения твърде тревожни, но отъ София нѣмаше официално известие. При тия условия не ми даваше сърдце да се явявамъ въ външното министерство, защото предчувствувахъ, че ще има да чуя тамъ твърде неприятни работи за моето отечество. Но на 25 мартъ вечерьта получихъ по телефона покана да се явя въ това министерство. Колкото неприятна да ми бѣше тая покана, азъ трѣбваше да я приема. Ето какъвъ рапортъ изпратихъ въ София за тая среща съ Сазоновъ:

Петроградъ, 26 мартъ 1915 г., № 368.

Господине Министре,

Снощи (на 25 мартъ вечерьта) г. Сазоновъ ме повика въ министерството, за да ми изкаже дълбоката си скръбь, гдето България служи, може би несъзнателно, за база на австрийскитѣ и турскитѣ кървави действия противъ съюзника на Тройното съглашение — Сърбия. „Съобщете на Вашето правителство, че нѣма да останемъ докрай пасивни зрители. Азъ имамъ сведения, че турскитѣ и австрийскитѣ агенти, наистина, участвуватъ въ македонскитѣ организации. Ако това продължава, ние ще бѫдемъ принудени да предупредимъ по единъ недвусмисленъ начинъ Вашитѣ власти, ако и това не помогне, ще отеглимъ своитѣ представители, но ще обявимъ на Вашия народъ неизбѣжнитѣ последствия на едно подобно действие, за да нѣма право утре да се сърди, нито да се извинява. Ако това не помогне, ще Ви счетемъ, че сте минали на страната на нашитѣ врагове, и ще постѫпваме тъй, както ни диктуватъ нашитѣ интереси и сигурностьта на нашата държава. Въ 1913 г. пакъ

Ви предупреждавахме, но Вие не ни послушахте и знаете, какви бѣха последствията. Сега ще бѫдатъ още по-трагически и още по-злощастни за Вашето отечество. Вие разбирате, че не може Русия и нейнитѣ съюзници да не се вълнуватъ, когато турски и австрийски агенти организиратъ чети на българска територия, за да нападатъ по единъ подълъ начинъ тѣхния съюзникъ."

Следъ като разисквахме нѣколко минути по тая тема, той пакъ продължи: — „Турция нѣмаше намѣрение да се ангажира въ настоящата война, но нѣмскитѣ офицери съ своето нападение на рускитѣ черноморски брѣгове я тикнаха въ тоя фаталенъ пѫть и приготвиха загиването ѝ. Кой знае, дали нѣма да стане сѫщото нѣщо и съ България. Но турцитѣ отидоха съ нѣмцитѣ поне тогазъ, когато последнитѣ бѣха още много силни, и когато можеше да се допустне, че ще ни победятъ, а българитѣ не ще могатъ да иматъ малкото оправдание и утешение, че сѫ се присъединили къмъ по-силния. Зная, че има въ България хора, които ме представляватъ за неприятель на Вашето отечество, но историята ще каже, кой е билъ истинскиятъ врагъ на единъ такъвъ пъргавъ и интелегентенъ народъ. . . . Казвамъ Ви го безъ заобикалки, че всѣко прѣко или косвено нападение на Сърбия е нападение на насъ. Разберете го, че Сърбия е наша съюзница, и ние не можемъ да я оставимъ да бѫде съсипана отъ орждията на нѣмцитѣ и турцитѣ. Може би, въ 1913 г. Вашитѣ военни не мислѣха да правятъ сериозна война, но Вашето нападение я наложи. Сѫщото ще стане и сега. Много ще се изложите, ако се надѣвате да намѣрите сърбитѣ сами. А тогазъ кой ще Ви помогне? Австро-Унгария ли, която преди три месеца претърпѣ едно истинско и решително поражение, което я направи да не смѣе оттогазъ насамъ да премине сръбската граница? Турция ли, която се бори съ последни усилия да запази столицата си? Румъния ли, Гърция ли? Българитѣ минаватъ ужъ за реални хора, е, кажете ми, какво чакате да спечелите съ толерирането на турски чети? Да отслабите Сърбия ли? Но съгласете се, че съ такива срѣдства не се съсипва една държава. България губи морално твърде много. Самитѣ нѣмци единъ день ще кажатъ, че българитѣ не сѫ се държали въ границитѣ на своята неутралность."

Помѫчихъ се да го убедя, че българското правителство е безучастно въ тая четническа политика, но той ми отговори: „Може централното правителство да е съвсемъ невинно, може дори да съжалява, гдето се подготовлява за България една катастрофа, но фактътъ, че четитѣ се въоръжаватъ и организиратъ на Ваша територия, не може да не хвърли петно на мѣстнитѣ административни и военни власти. При разпаленитѣ страсти едно сбиване на границата може да докара общо стълкновение. Ето кое ме тревожи и кое ме кара да бѫда тъй категориченъ въ своитѣ изявления. Ще ли Вашето правителство да се стресне отъ моитѣ предупреждения или не — не зная, но азъ държа да му ги направя чрезъ Васъ и да освободя своята съвѣсть отъ всѣкаква **морална,** (той подчерта думата морална) отговорность за последствията."

Трѣбва да Ви обадя, че известието за минаване на чети отъ България въ Сърбия направи най-тежко впечатление въ цѣлото руско общество. Даже вестникътъ на П. Милюковъ, който ни защищаваше въ най-тежкитѣ времена, възстана противъ насъ. Всички считатъ, че това е плодъ на австрийски и турски пари, а България, заслѣпена отъ омразата си къмъ Сърбия, туря своята територия подъ разположение на чуждитѣ агенти. В. „**Речь**", напр., тълкува последния **набѣгъ** като резултатъ на австрийското безсилие.—„Понеже Австрия почувства, че поражението на нейната армия въ Карпатитѣ завсѣкога е отстранило всѣка възможность за навлизане въ Сърбия, а отъ друга страна, понеже се бои отъ сръбско нападение, то съ помощьта на фонъ деръ Гольца е приготвила позорния **набѣгъ** на българскитѣ четници въ Сърбия и Гърция." Вие се сѣщате, какви сѫ сѫжденията на другитѣ руски вестници по тоя **набѣгъ.** Азъ предадохъ на тукашнитѣ вестници Вашата телеграма, която бѣше отговоръ на сръбската нота, дадена въ София, но убеждението, че тия чети въ днешно време помагатъ само на турцитѣ и нѣмцитѣ, е тъй дълбоко вкоренено въ тукашната публика, щото никакви телеграми не могатъ да го разклатятъ. Тѣ не могатъ да повѣрватъ, че тия чети служатъ на българската кауза. Ако е за Македонския въпросъ, казватъ тѣ, не сѫ организиранитѣ отъ турцитѣ и нѣмцитѣ чети, които ще го разрешатъ. Не сѫ и турскитѣ **възстаници**, които ще облекчатъ положението на българитѣ въ Македония. За България има само три пѫтя: или да бѫде съ нѣмцитѣ и турцитѣ, или да бѫде съ Тройното съглашение, или да пази честенъ неутралитетъ. Но да се орга-

низиратъ отъ нашитѣ заклети врагове на българска почва, предъ очитѣ на българскитѣ власти, чети, които трепятъ офицеритѣ и солдатитѣ на нашата съюзница и които разрушаватъ нейнитѣ съобщителни срѣдства, това не е неутралитетъ."

Въ тоя духъ се нижатъ обвиненията и се приготовлява една атмосфера твърде неблагоприятна за насъ, която не може да не влияе при разрешението на голѣмитѣ въпроси. Азъ, който вѣрвамъ въ крайната победа на Тройното съглашение и въ възможностьта чрезъ него да осѫществимъ своитѣ народни идеали, гледамъ на всичко това съ скрьбь и горчевина.

Когато вече се приключваше нашиятъ разговоръ съ г-нъ Сазоновъ по четничеството, азъ му посочихъ една изрѣзка отъ вестницитѣ, като му казахъ, не е ли това една истинска провакация отъ страна на сръбското правителство и не свидетелствува ли, че сърбитѣ желаятъ едно сътлкновение съ насъ. Тая изрѣзка съдържаше нотата, която тукашниятъ сръбски пълномощенъ министъръ билъ подалъ на руския министъръ на външнитѣ работи. Когато азъ почнахъ да анализирамъ оскърбителнитѣ пасажи и да му говоря за възмущението, което ще произведе въ цѣла България, той се вгледа въ изрѣзката и стреснато извика: „Но това е невъзможно. Ахъ, тоя Спалайковичъ, il est fou, il est fou . . . Азъ не съмъ челъ такава нота." И ми поиска изрѣзката, съ която отиде въ другата стая, гдето се намираше единъ отъ висшитѣ чиновници, и следъ нѣколко минути се завърна при менъ, като ми каза: „Дадохъ заповѣдь да се опровергае официално сѫществуването на такава нота." И наистина, на другия день вестницитѣ обнародваха опровержение. Азъ Ви изпращамъ изрѣзки както отъ тъй нареченатa нота, тъй и отъ опровержението, които ще съставлявать неотемлима часть отъ настоящия ми рапортъ.

Понеже въпросътъ бѣше доста деликатенъ, и г. Сазоновъ бѣше твърде неприятно изненаденъ отъ нотата, азъ не счетохъ за нуждно да го разпитвамъ, какъ е извършена **фалшификацията**, но предполагамъ, че г. Спалайковичъ е подалъ въ министерството на външнитѣ работи такава нота, че е прибързалъ да я съобщи въ вестницитѣ, преди да я е прочелъ министърътъ, комуто е била отправена. Може да се направи и друго заключение, министърътъ я е билъ прочелъ, но е билъ далъ заповѣдь да се повърне на г. Спалайковичъ, като съставена въ единъ неприемливъ езикъ, а г. Спалайковичъ, безъ да дочака отговоръ, е счелъ за нуждно да се похвали съ нея предъ руската публика. Следъ направеното официално опровержение (**Осведомителното бюро** е официално учреждение), азъ не счетохъ за нуждно да правя по-нататъкъ постѫпки — устни или писмени. Щомъ министерството изкарва нотата апокрифна, ние нѣмаме формално право да отиваме по-нататъкъ и да искаме, какво да е било удовлетворение. Обаче, положението на г. Спалайковичъ става съвсемъ несносно въ дипломатически смисълъ на думата, ако моето тълкуване е вѣрно. Казвамъ ако, защото не мога да представя автентични документи, че нотата е била непремѣнно подадена, но сведенията ми, събрани отъ страна, гласятъ, че г. Спалайковичъ самъ е предалъ тая нота за печатане въ вестницитѣ. Въ такъвъ случай официалното опровержение на министерството на външнитѣ работи добива формата на едно изобличение, следъ което единъ дипломатъ не би могълъ да остане на сѫщия постъ по-дълго време. Трѣбва, обаче, да Ви кажа, че г. Спалайковичъ тукъ, макаръ и да се е излагалъ много пѫти предъ официални лица и предъ обществени дейци, но понеже намира силна подкрепа отъ г. Пашичъ, който се ползува тукъ съ добро име и съ довѣрие, то и тоя пѫть ще остане на мѣстото си. Мога само да Ви увѣря, че, ако сръбската кауза се ползува тукъ съ симпатии, то не сѫ **вулгарнитѣ агитации** на г. Спалайковича, които сѫ ги създали, а съюзничеството на Сърбия. Менъ ми говориха лица, които знаятъ работата, че препоржката на г. Пашичъ за стоенето на Спалайковичъ въ Петроградъ се състояла главно въ това, че, ако тоя господинъ отиде въ Нишъ, ще му прави голѣми пакости предъ Сръбския престолонаследникъ. Както и да е, печатането на горепоменатата нота си остава единъ потушенъ скандалъ.

Но действията на г. Спалайковичъ и провокациитѣ на сръбското правителство не биха могли много да ни повредятъ, ако не сѫществуваха известни факти, които се тълкуватъ твърде зле за нашия неутралитетъ. А тия факти се състоятъ главно въ това, че четничеството въ Македония не може

да има друга цель, освенъ да помогне на австрийцитѣ, а това дразни всѣки русинъ, всѣки французинъ, всѣки англичанинъ. Сърбитѣ сега предлагатъ международна анкета, която да разследва, наистина ли четитѣ сж били организирани въ България съ турски и австрийски срѣдства. Ако ние отхвърлимъ това предложение, можете още отъ сега да си представите, какъвъ ще бжде походътъ, който ще се повдигне противъ нашето отечество. Азъ виждамъ още отъ сега буря, надвиснала надъ насъ. Ние се приближаваме къмъ положението, което бѣхме заели въ 1913 г. — ограбени, изолирани, оклеветени. Недейте счита това за малодушие отъ моя страна. Злото трѣбва да се отстрани, преди да ни е нападнало. Моля, не забравяйте, че сърбитѣ желаятъ да ги нападнемъ, защото сж увѣрени, че Гърция и Румъния ще излѣзатъ противъ насъ, а Тройното съглашение ще ни тури въ реда на Турция. Румънски видни лица не се стѣсняватъ вече да пишатъ за единъ изходъ на Румъния къмъ Егейско море.

Написахъ горния си рапортъ съ рискъ да произведа неудоволствие, но азъ ще предпочета тоя рискъ и това неудоволствие да се излѣятъ върху моята глава, отколкото върху моето отечество.

Приемете, Господине Министре. увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Изрѣзката, за която се говори въ моя рапортъ, имаше следното съдържание:

„Сръбскиятъ посланикъ въ Петроградъ, М. И. Спалайковичъ, е предалъ на 23 мартъ на министра на външнитѣ работи С. Д. Сазоновъ нотата на сръбското правителство, която има следното съдържание:

Една българска чета, на брой около 2,000 души, презъ нощьта на 19 мартъ се промъкнала презъ сръбската граница близко до българския градъ Струмица. Четата е била съставена отъ български четници съ цель да развали желѣзопжтната линия и да унищожи моста на линията Гевгели—Скопие, тъй като по тая линия се прекарватъ припаситѣ на сръбската армия, и по тая линия трѣбваше да мине английскиятъ генералъ Пяджетъ, придруженъ отъ генералъ Поповичъ. Отъ долуизложенитѣ сведения става явно, че тия четници сж били приготвени на българска територия съ явно намѣрение да прекжсне желѣзопжтното съобщение между Сърбия и Солунъ, и по тоя начинъ да се прекрати снабдяването на Сърбия съ припаси. Между убититѣ четници се оказаха много турци и австрийци, у които сж намѣрени документи, доказващи тѣхното намѣрение да прекжснатъ снабдяването на сръбската армия презъ Солунъ, да разрушатъ мостоветѣ и тунелитѣ — и насила да накаратъ сръбскитѣ поданици македонци да идатъ въ България, та да могатъ да покажатъ предъ лицето на цѣлъ свѣтъ, че това сж извършили именно ония сръбски поданици, които сж недоволни отъ сръбския режимъ. Сръбското правителство се обръща съ молба къмъ императорското руско правителство да вземе енергични мѣрки, за да накара българското правителство, поне единъ пжть да изпълни обещанието си, което е давало на държавитѣ отъ Тройното съглашение по отношение къмъ Сърбия. Българското правителство не единъ пжть е заявявало, че ще прѣчи да не минаватъ отъ България български чети. А българскитѣ чети ето вече пети пжть отъ започването на войната се появяватъ въ едно и сжщо мѣсто на сръбската територия, съ цель да прекжснатъ желѣзопжтното съобщение между Сърбия и Европа. Презъ това време България увѣряваше Сърбия и Тройното съглашение, по най-сериозенъ начинъ, че тя ще се придържа строго ò обявения отъ нея неутралитетъ. Сръбското кралско правителство моли руското да поиска отъ българското правителство да накаже строго ония лица, които сж подготвили четитѣ покрай сръбоката граница; тъй като подобна деятелность на България е отправена не само противъ Сърбия, но и противъ държавитѣ отъ Тройното съглашение, защото съ подобни нашествия се отслабва не само съпротивителната сила на тѣхната съюзница, но се и отвлича значителна часть отъ сръбската армия, която ще трѣбва да бжде отправена на българската граница, за да я пази отъ навлизането на четницитѣ".

Въ вестницитѣ се казваше, че подобна нота била врѫчена и отъ сръбскитѣ посланици въ Парижъ и Лондонъ.

Но на другия день въ сѫщитѣ вестници се появи следното официално съобщение на Петроградското *осведомително бюро:*

„Помѣстенитѣ въ утриннитѣ вестници сведения, споредъ които тукашниятъ сръбски посланикъ билъ подалъ нота на министра на външнитѣ работи по поводъ навлизането на чети въ Македония, сѫ лишени отъ всѣкакво основание; тъй сѫщо се явява съвършено апокрифно и самиятъ текстъ на предадената, ужъ, нота."

Запитахъ вестникаритѣ, които бѣха обнародвали нотата, отъ кого сѫ я получили, и тѣ ми отговориха, че имъ е била дадена отъ сръбската легация. Това бѣше за менъ новъ поводъ да мисля, че сърбитѣ не желаеха да видятъ България въ редоветѣ на Съглашенскитѣ сили. Тѣ бѣха убедени, че Тройното съглашение ще победи, но за да могатъ да задържатъ македонскитѣ земи, България трѣбваше да отиде съ Централнитѣ сили. Съглашенскитѣ сили, обаче, гледаха другояче на въпроса. Сазоновъ правѣше искрени усилия да привлѣче България, и затова бѣ повърналъ неприетата горнята нота на г. Спалайковичъ. Дали сѫщата нота е била подадена въ Парижъ и Лондонъ, и какво сѫ направили съ нея надлежнитѣ правителства, азъ не можехъ да зная. Тя бѣ, обаче, предназначена да скара България съ Съглашението още презъ пролѣтьта на 1915 година. Ако това събитие се избѣгна, дължи се до голѣма степень на руското правителство, специално на Сазонова.

Презъ всичкото време на моето пребиваване въ Петроградъ азъ нѣмахъ лична среща нито единъ пѫть съ Спалайковичъ. Както се вижда отъ моитѣ телеграми и рапорти, азъ имахъ връзки съ всичкитѣ други посланици и пълномощни министри. Трѣбва да е имало нѣкои сериозни причини, за да не мога да се срѣщамъ само съ него. Той може да е билъ много добъръ защитникъ на своето отечество, но къмъ българитѣ си остана непримиримъ.

По поводъ на Валандовското нападение азъ изпратихъ освенъ подробенъ рапортъ и следната шифрована телеграма до министъръ Радославовъ съ дата 23 мартъ 1915 г., № 352:

Нападението при Струмица произведе тукъ много силно впечатление и отложи на вторъ планъ всички други въпроси. Въ кржговетѣ на Тройното съглашение се мисли, че въ България се приготовлява новъ 16 юний 1913 година. Тия дни ще получите, може би, колективна нота. Министъръ Пашичъ се е отнесълъ вече до румънското и гръцко правителства за помощь. Гърция усилва гарнизонитѣ си по нашата граница. Не се съмнявамъ, че Румъния ще повтори съ удоволствие направеното презъ 1913 година. Въ тукашното външно министерство ми казаха категорично, че такава многолюдна чета не можеше да мине границата безъ знанието поне на мѣстнитѣ български власти, и въ такъвъ случай неутралитетътъ, който България е обещала да пази, става недействителенъ. Въ една телеграма отъ Нишъ се даватъ имената на главатаритѣ на другитѣ чети, които се готвѣли да навлѣзатъ въ сръбска Македония. Трѣбва да се знае, че всѣко нападение на Сърбия е нападение на Англия, Франция и на Русия, а Гърция и Румъния ще предпочетатъ да се биятъ противъ насъ, отколкото противъ Австро-Унгария и Турция. Прочее, България ще се намѣри още единъ пѫть въ положението, въ което бѣше на 1913 година, само че тоя пѫть въпросътъ ще бѫде не за нейното намаление, а за нейното сѫществуване. Припомнете си моята телеграма за ауденцията при императора. Отечеството ни е предъ една опасность, и това ме кара да забравя даже нѣкои служебни условности.

Маджаровъ.

Тая телеграма бѣше наистина остра, но азъ предпочитахъ да напустна поста си, за да спася България отъ една истинска напасть. Азъ не можахъ да си представя, че тия голѣми нашествия ставатъ безъ знанието и противъ волята на мѣстнитѣ власти. Но министъръ Радославовъ бѣ взелъ върху себе си моитѣ обвинения, та на 31 мартъ 1915 г. ми изпрати следния отговоръ, подъ № 581:

Вижда ми се, че е безполезно да Ви давамъ истинско изложение по турската чета въ Валандово. Защото: 1) Вие не се отнасяте сериозно къмъ него, нито си служите съ него за цельта, понеже давате голѣма вѣра на онова, що Ви се казва въ министерството на външнитѣ работи, и 2) вмѣсто да действувате надъ българското правителство, трѣбваше да отблъснете сръбскитѣ клевети. А вие говорите за 16 юний и за всичко друго, само не за предмета. Правителството следи зорко събитията и нѣма да подражава въ нищо бившия кабинетъ, който унижи България. Мисля, че притежавате данни за това. Никаква колективна нота не ни плаши, защото сме прави и ще съумѣемъ да се защитимъ, при всичко че респективнитѣ пълномощни министри отказватъ да изпълнятъ своя къмъ България дългъ, за да не кажа предумишлено.

Радославовъ.

Макаръ че въпросътъ вземаше чисто партизански характеръ, но за доброто на България азъ пакъ се решихъ да отговоря на Радославовъ съ следната депеша:

Петроградъ, 2 априлъ 1915 г., № 381.

Понеже нѣмамъ обичай да описвамъ съ подробности, какво съмъ направилъ и казалъ въ защита на българскитѣ интереси, разбрало се е, че азъ се влияя само отъ сведенията на тукашното министерство. Както можете да видите отъ рускитѣ вестници, азъ наредихъ да се даде широка гласность на Вашия отговоръ на сръбската нота. Използувахъ и телеграмата Ви № 593. Безъ да имамъ отъ Васъ други сведения, азъ анализирахъ въ тукашното външно министерство точка по точка сръбскитѣ обвинения и имъ доказахъ, че тѣ сж абсолютно безоснователни или много преувеличени. Мисля, че всичко това е имало известенъ ефектъ, но азъ счетохъ сжщевременно за длъжность да Ви опиша, може би, въ много енергични изражения, психологическото възбуждение, което бѣше се създало отъ многобройнитѣ сръбски и други клевети. Ако въ това има нѣкой грѣхъ, азъ го приемамъ.

Маджаровъ.

И наистина, азъ защищавахъ България и нейното правителство въ всичко онова, което виждахъ, че е справедливо. Но въ Валандовската работа азъ самъ подозирахъ, че има нѣщо, което не е съобразно съ прогласения отъ насъ неутралитетъ. А българското правителство искаше безусловна защита, или безусловно отричане даже при сжществуването на най-очевиднитѣ факти. Моето достоинство на човѣкъ и на пълномощенъ министъръ не ми позволяваше това. Па и ако бѣхъ си служилъ съ подобни срѣдства, азъ щѣхъ да бжда вреденъ на моето отечество. Можеше да има нѣкаква прекаленость въ моитѣ постоянни и неизмѣнни настоявания да не се скарваме съ Съглашението и съ неговитѣ съюзници, но правѣхъ го отъ голѣмото желание да спася отечеството ни отъ единъ страшенъ погромъ. Царь Фердинандъ и неговитѣ министри бѣха убедени, че Централнитѣ сили ще победятъ, и затова тикнаха България въ война противъ Съглашението. Азъ пъкъ бѣхъ убеденъ, че Съглашението ще победи, и ние ще пропаднемъ, та затова правѣхъ всички усилия да предотвратя тоя край.

На 24 мартъ 1915 г. съ № 353 изпратихъ до министъръ Радославовъ следнята телеграма пакъ по Валандовската афера:

Мисля, че би било полезно, ако Тройното съглашение направи предъ Васъ нѣкои постжпки по пограничнитѣ случки, да поискате една анкета отъ представители на Тройното съглашение и Италия, които да разследватъ положението на българитѣ въ Македония и бѣжанцитѣ у насъ. Това ще бжде, споредъ менъ, най-добриятъ отговоръ на сръбскитѣ предизвикателства и клевети.

Маджаровъ.

Такава анкета, обаче, не стана, защото ми се струва, че и дветѣ страни не я желаеха. Получихъ, обаче, следната депеша за използуване:

София, 27 мартъ 1915 г., № 559.

По възстанието въ Валандово и атаката на Струмишката гара предавамъ Ви за сведение и ржководство повѣрителната изповѣдь на Виловски, шефъ на сръбското Presseburеau предъ Чапрашиковъ на 24 того. Пашичъ призналъ предъ Виловски, че въ сръбската версия имало много преувеличения, и разбирали, че работата не е съвсемъ така, както я доложили провинциалнитѣ органи. Пашичъ се оплакалъ горко, че цѣлата афера е дѣло на военнитѣ органи въ Македония, които се командуватъ отъ свирепия генералъ Поповичъ, сжщински господарь понастоящемъ въ цѣла Македония и единъ отъ най-влиятелнитѣ членове на **Черна-ржка**. Военната партия сега напълно разполага въ новитѣ области, и Пашичъ билъ безсиленъ да имъ се противи. Въ Щипъ Пашичъ билъ поставилъ доста добъръ окржженъ управитель, обаче. той нѣмалъ абсолютно никаква власть. Властьта била всецѣло въ ржцетѣ на военния комендантъ и неговитѣ органи. А военната партия, знае се, не желае никакво споразумение съ България. „Оттамъ, добавилъ Виловски, можете да теглите Вашитѣ заключения за много работи". Виловски е довѣреното лице на Пашичъ. — Надѣвамъ се, че ще да се възползувате отъ тия изявления, които хвърлятъ нова свѣтлина върху тая случка, която тури въ тяжесть на България нови десетина хиляди бѣжанци въ най-окаяно положение.

Радославовъ.

Сжщевременно съ Валандовската афера изникна и конфликтътъ съ руския представитель въ София по поводъ на правителственото запрещение да се отслужи молебенъ за превземането на Пржемисълъ отъ рускитѣ войски. На 20 мартъ 1915 г. получихъ отъ министъръ Радославовъ следната шифрована телеграма, подъ № 533:

Преторете се на боленъ за 4—5 деня и не срѣщайте никого отъ министерството на външнитѣ работи, докато получите и разшифровате депешата за молебена на 15 мартъ.

Азъ останахъ зачуденъ, какъ може да ми се прави подобно предложение. И трѣбва да кажа, че не го изпълнихъ. Когато дойдоха при менъ кореспонденти да ме питатъ, какви сведения имамъ отъ София, казахъ имъ, че не съмъ още получилъ никакви сведения. По своя инициатива не отидохъ въ министерството на външнитѣ работи, но когато Сазоновъ ме запита, да ли съмъ получилъ нѣкои сведения отъ София, казахъ му, че щомъ като ги получа, ще му ги съобщя. И на другия день, т. е. 21 мартъ, получихъ отъ министъръ Радославовъ едно дълго изложение за случилото се въ черквата и около черквата, което да предамъ на министъръ Сазоновъ.

Съгласно тая препоржка оставихъ министру Сазонову преписъ отъ него, безъ да прибавя нищо отъ себе си, защото не знаехъ нѣщо повече. Министрътъ не се задоволи напълно отъ обясненията, но не направи нѣкой особенъ въпросъ. Той знаеше вече, какви сж чувствата на българскитѣ министри къмъ Русия, но все още се надѣваше, че рускитѣ победи ще ги накаратъ да промѣнятъ политиката си.

Трети единъ инцидентъ, който се повдигна отъ българското правителство, бѣше стрелбата на единъ руски параходъ по Дунава срещу нашъ военененъ постъ на брѣга. Случката бѣше нищожна и безъ значение, но българското правителство прибързя да подаде вербална нота, която азъ трѣбваше да съобщя на министра Сазоновъ, който я посрещна спокойно и ми отговори, че веднага ще направи справка въ военното министерство. Не се минаха три дни, и азъ бѣхъ поканенъ да прочета писменото обяснение на това министерство, въ което се казваше, че, наистина, отъ единъ руски параходъ е стреляно, но не върху нѣкой български постъ, а въ находящитѣ се по Дунава плаващи предмети, които имали изгледъ на мини. Капитанътъ на парахода, като знаялъ, че има пустнати мини по течението на Дунава, поискалъ да предпази своя корабъ отъ сблъскването съ тѣхъ. Въ тая записка на морското министерство се казваше още, че били забелязани австрийски аероплани, тръгнали отъ Оршова и прекарали нощьта въ околностьта на Ломъ. Когато съобщихъ тия сведения въ София, министерството счете инцидента за приключенъ. Ще нарека инцидентъ и друго едно обстоятелство, което клонѣше да направи моитѣ отношения съ българското правителство съвсемъ остри. На 18 мартъ 1915 г. получихъ отъ министръ Радославовъ следнята телеграма, подъ № 518:

Атинскиятъ вестникъ „Ембросъ“ печати въ броя си отъ 8 мартъ едно Ваше интервю съ специалния му пратеникъ въ Петроградъ. Къмъ края на въпросното интервю се казва текстуално следващето: „По въпроса за бѫдещето на Турция не мога да се произнеса. Но по въпроса за Проливитѣ имамъ поржка да заявя, че както ние, тъй и гърцитѣ сме длъжни да вървимъ рамо до рамо съ Русия, защото въ Русия има вече изказано мнение по тоя въпросъ“ и прочее. Моля Ви да ми явите, давали ли сте на в. „Ембросъ“ подобно интервю, и въ утвърдителенъ случай благоволете да ме осведомите, отъ кого сте получили поржки да правите изявления за Проливитѣ въ горната форма.

Радославовъ.

На сжщия день му отговорихъ съ следната депеша, подъ № 324:

Министру Радославову.

На № 518. — Изпратенията цитатъ отъ „Ембросъ“ е достатъчно глупавъ, за да не мога да го изкажа. Понеже до тоя часъ никакви поржки не съмъ получавалъ нито по Дарданелския, нито по другитѣ въпроси, то не съмъ и правилъ никакви заявления отъ името на правителството. Даже когато съмъ изказвалъ претенциитѣ на България предъ надлежнитѣ министри, всѣкога съмъ се пазѣлъ да не помислятъ, че имамъ отъ Васъ нѣкакви поржчки. Виждахъ преди нѣколко време единъ гръкъ, който се казваше кореспондентъ на нѣколко гръцки вестници, но такива дивотии като цитираната не съмъ говорилъ. Ползувамъ се отъ случая да Ви явя, че моето лично мнение е България да не се явява претендентка на Босфора и Дарданелитѣ, но ако се образува международно управление въ Цариградъ и околноститѣ му, да участвува на равно съ другитѣ въ това управление. Ако не го считате за много

преждѐвременно, явете ми, какво е мнението на българското правителство поне по тоя въпросъ.

Маджаровъ.

Сѫщевременно му изпратихъ и единъ рапортъ съ дата 21 мартъ, подъ № 332.

Господине Министре,

Въ допълнение на шифрованата ми телеграма отъ 18 мартъ 1915 г. подъ № 324 считамъ за нуждно да Ви дамъ нѣкои подробности, които ще обяснятъ не само повдигнатия отъ телеграмата Ви подъ № 518 въпросъ, но и много други, свързани съ печата, изобщо.

За единъ български пълномощенъ министъръ най-лекото и най-сигурното е да не приема никой вестникарь и да не говори съ никого, който има връзки съ вестницитѣ, защото, каквито предложения да прави на своя събеседникъ, каквито предпазителни мѣрки да взема спрямо посетителитѣ си, все ще се намѣри нѣкой, който да преиначи разговора му или да съобщи думи, които той никога не е произнесълъ. Но азъ не се решавамъ на такава изолираность, защото я считамъ за срѣдство твърде радикално, което представлява по-голѣми неудобства за интереситѣ на България отъ колкото най-отрицателната страна на печата. Съ злото въ печата ще трѣбва да се миримъ, тъй както се миримъ съ злинитѣ на толкова други отрасли на человѣческата деятелность. Хората не се отказватъ отъ желѣзницитѣ си, ни отъ автомобилитѣ, защото има лоши служащи, които по невнимание или злопаметность могатъ да направятъ пакости. Въ печата има нѣщо особено, и когато се отказваме отъ печата, той пакъ ще ни следи, ще ни причинява злини. Злинитѣ въ печата сѫ неотстранимы, неизбѣжни; тѣ могатъ да се натрупатъ на насъ и тогазъ, когато се затворимъ у себе си и не искаме да чуемъ за тѣхъ. При това трѣбва да се има предъ видъ, че не всички вестници сѫ еднакво лоши, за да ги третира човѣкъ съ еднакво презрение или пренебрежение. Наистина, можемъ често да се измамимъ въ избора и понеже въ избора на най-обикновенитѣ кѫщни предмети се случватъ измами, колко по-лесно е това да стане при срещата ни съ хората. Има, напримѣръ, такива случаи, че лица, познати Вамъ за добри и дори симпатизиращи на Вашата страна, да Ви изложатъ по простата причина, защото се намиратъ подъ влиянието на други вѣяния, или защото сѫ си съставили мнение, какво интереситѣ на тѣхното отечество сѫ дошли до явно противоречие съ тия на Вашето. Понѣкога и най-добросъвѣстнитѣ хора могатъ да предадатъ криво мислитѣ Ви, защото разговоритѣ обикновено се водятъ небрежно и не съ цель да се съобщаватъ на публиката написано. При интервютата можете да бѫдете гарантиранъ, само когато интервиоръть е дотамъ добросъвѣстенъ, щото да Ви поднесе за предварително преглеждане написаното отъ него. Но това въ Русия много рѣдко става, а когато даже стане, пакъ Вие можете да бѫдете изложенъ на изненади отъ военната цензура. Тя може да не го позволи да се печати въ този видъ, въ който сте го одобрили, или пъкъ може да извади отъ него такива фрази и думи, които да измѣнятъ смисъла на интервюто. Тукъ азъ ще Ви приведа само единъ примѣръ отъ моята петроградска деятелность. Първия още день, когато азъ бѣхъ пристигналъ отъ Лондонъ, при менъ се явиха 6—7 души представители на разни вестници и искаха да чуятъ, какво мисли България. Положението тогазъ бѣше ужасно. Имаше вестници, които просто насъскваха тълпата противъ българитѣ. Голѣма часть отъ населението вѣрваше, че нашата войска ще отиде съ нѣмцитѣ. Азъ приехъ вестникаритѣ наединъжъ, като мислѣхъ, че по тоя начинъ се гарантирахъ по-добре отъ преиначаване. Само единъ отъ присѫтствуващитѣ сътрудници на 7-тѣ вестници ми поднесе да прегледамъ коректурата на написаното отъ него. Прегледахъ я, поправихъ нѣкои дребни работи и му я повърнахъ назадъ. На другия день се напечатиха въ вестницитѣ разни интервюта, освенъ онова, което бѣше прегледано и поправено отъ менъ. Неговиятъ авторъ отпосле ми обясни, че цензурата извадила отъ него такива два пасажа, които сѫ го осакатявали, и редакцията предпочела да не го печати. Другитѣ интервюта, макаръ да предаваха едно и сѫщо нѣщо, не си приличаха едно на друго. По никой начинъ не може да повѣрва човѣкъ, че тѣ сѫ дадени сѫщевременно и въ присѫт-

ствието на всички. Всѣка редакция си бѣше прокарала малко или много своитѣ тенденции. Ако помня добре, Петроградското Телеграфно агенство бѣше изпратило въ странство едно съкращение отъ интервюто въ „Новое Время." Не искамъ да кажа, че имаше нѣкаква умишленость въ неточното предаване на думитѣ ми, но всѣки единъ отъ сътрудницитѣ бѣше ги разбралъ посвоему и бѣше ги предалъ пакъ посвоему. При все това, интервюто произведе своето влияние. Все пакъ се внесе едно успокоение въ публиката.

Въ Русия вестникаритѣ сж привикнали да се отнасятъ много често до чуждитѣ мисии, дори и до самитѣ посланици на Великитѣ държави. Подъ претекстъ, че искатъ да се освѣтляватъ върху събитията, или че искатъ да провѣряватъ доставенитѣ имъ сведения, тѣ много често се явяватъ при мене, както и при другитѣ мои колеги. По-голѣмата часть отъ тѣхъ сж добросъвѣстни, но всички иматъ интересъ да явяватъ на публиката, че тѣхнитѣ сведения сж отъ официални източници, и че тѣ могатъ да се срѣщатъ съ представителитѣ на чуждитѣ държави; за това тѣ си позволяватъ, въпрѣки всички предупреждения, да не представятъ като **интервю** една случайна среща или единъ съвсѣмъ частенъ разговоръ. А пъкъ не е достолепно за единъ пълномощенъ министъръ да се обърне на вестникарь, или на човѣкъ, който търси вестникарска реклама. Понѣкога твърде добросъвѣстни сътрудници на вестници, като ги запитате, защо сж дали на своя отчетъ официаленъ характеръ, тѣ безъ стѣснение ще Ви отговорятъ, че не само интересътъ на вестника, а и интересътъ на каузата е изисквалъ това. Най-честото е да пишатъ въ началото на рапорта си, че черпятъ своитѣ сведения **отъ високъ дипломатъ, отъ български дипломатически кржгове, отъ лица близки до българското посолство** и т. н. Тия хитрувания се употрѣбяватъ съ единствената цель, за да не можете да ги обвините, че не сж удържали думитѣ си, но сжщевременно да се разбере отъ четещата публика, че сведенията идатъ отъ официално мѣсто. Нуждно е да прибавя, че въ министерството на външнитѣ работи много често се срѣщатъ вестникари, които чакатъ да бждатъ приети отъ началницитѣ на отдѣленията, дори и отъ помощницитѣ на министра, и въ своя рапортажъ тѣ употрѣбяватъ сжщитѣ хитрости, за да скриятъ ужъ прѣкия източникъ на новинитѣ, но сжщевременно даватъ на публиката да разбере, че тѣ се сношаватъ съ мнистерството и оттамъ черпятъ сведенията.

Дотукъ за добросъвѣстнитѣ. Но въ Петроградъ има вестници, които заслужаватъ името булевардни и шантажни. Тѣ живѣятъ не само отъ сензацията, а и отъ грабежи. Езикътъ имъ е такъвъ, какъвто е езикътъ на най-долнитѣ у насъ вестници. Тѣ не могатъ да влияятъ, разбира се, на интелигентната публика, но заблуждаватъ простата маса. И по вжтрешната и по външната политика тѣ сж клеветнически и мръсни. Завчера въ единъ отъ тукашнитѣ сериозни вестници се описваше походътъ на единъ отъ тия рицари, които ходятъ изъ улицитѣ да записватъ фирмитѣ на търговцитѣ съ чужди имена, за да могатъ отпосле да изтръгнатъ пари срещу обещания, че нѣма да ги публикуватъ и да ги излагатъ като неприятели на отечеството. Доколко съмъ могълъ да разбера, тия господа иматъ сношение само съ една легация, и въ вънкашната политика тѣ се ржководятъ отъ нея. Колкото жално и да е, но сериозни и почтени хора ме увѣряватъ, че значителна часть отъ милостинята, която се събира тукъ и изпраща въ нѣкой отъ пострадалитѣ страни, се употрѣбява за политически агитационни цели. Съ такива вестникари, обаче, ние не можемъ да бждемъ добре, и азъ се старая да не се срѣщамъ съ тѣхнитѣ представители. Всѣко опитване да ги освѣтлимъ за въ полза само на истината ще бжде излишенъ трудъ, а, може би, ще принесе повече вреда, отколкото полза.

Съ чуждитѣ вестници — издавани вънъ отъ Русия — положението е още по-затруднително. Вашия разговоръ може да не видите, даже и следъ като е билъ напечатанъ; но ще чуете за него; или ще прочетете нѣкоя извадка въ другитѣ вестници; или пъкъ ще получите нѣкоя запитвателна телеграма. Понеже нѣмате на ржка цѣлия разговоръ и името на лицето, което го е дало, Вие не сте въ състояние дори да кажете, дали сте срѣщали автора му, и какво сте му говорили. А самата среща съ вестникари не дава право никому да твърди, че Вие не сте давали интервю, и че то трѣбва да е вѣрно. Единъ пълномощенъ министъръ е задълженъ по положението си да приема разни лица, да ги изслушва и понѣкога да отговаря на тѣхнитѣ запитвания. Често тия лица му сж препоржчани или отъ нѣкой колега, или отъ нѣкое мѣстно

видно лице. Специално за интервюто на в. **„Ембросъ“ ще кажа, че не съмъ го челъ и не зная, какво е.** Затова ще се ограничa съ цитата, който благоволихте да ми изпратите съ шифрованата си телеграма № 515. Въ нея ми се приписватъ следнитѣ думи: „По въпроса за бѫдещето на Турция не мога да се произнеса. Но по въпроса за Проливитѣ **имамъ поржка** да заява, че както ние, тъй и Гърция сме длъжни да вървимъ рамо до рамо съ Русия, **защото въ Русия има вече изказано мнение по тоя въпросъ.**“ Припомнямъ си, че преди месецъ и нѣщо дохожда при менъ единъ гръцки кореспондентъ, препоржчанъ менъ отъ едно познато лице, който ми задава разни въпроси, но Вие разбирате много добре, че такива безсмислици азъ не мога да съобщавамъ. Ако се предположи, че съмъ ималъ **поржка** отъ Българското правителство, то тая поржка не може да важи и за Гърция. Още по-безсмислена е фразата, че трѣбва да вървимъ съ Русия, защото въ Русия имало изказано мнение по тоя въпросъ. . . Трѣбва да се предполага, че в. **„Ембросъ“** ще да е нѣкой много несериозенъ вестникъ. Както Ви заявихъ въ телеграмата си, повтарямъ го и тукъ, че по тоя въпросъ досега не съмъ ималъ **никаква поржка отъ Васъ да правя какви да било заявления** и не съмъ правилъ отъ името на българското правителство. Това не можахъ да го направя не само отъ добросъвѣстность, но и отъ лично достолепие. Заявленията, които съмъ правилъ отъ мое име предъ официални мѣста, съмъ ги съобщавалъ на Васъ всѣкога. На вестникарскитѣ съобщения не трѣбваше да се дава особена важность по простата причина, че тѣ публикуватъ понѣкога интервюта, които никога не сѫ давани, или пъкъ съобщения, които коренно се различаватъ отъ това, което се е говорило. Ѫко да не се бояхъ, че ще стане рапортътъ ми много дълъгъ, азъ съ удоволствие бихъ изложилъ своето мнение, не само по сѫдбата на Проливитѣ, но и по тая на Турция.

Приемете, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ Васъ почитание.

М. Ив. Маджаровъ.

Въ отговоръ на моята депеша получихъ отъ министъръ Радославовъ друга една, подъ № 552, съ дата 23 мартъ:

На № 324. — На мнение съмъ, че ще сторите добре, ако опровергаете лично брътвението на въпросния гръкъ въ в. „Ембросъ“. България не е мислила да се явява претендентъ за Босфора и Дарданелитѣ, но, ако се образува международно управление въ Цариградъ и околноститѣ му, България ще се застѫпи да се признае правото ѝ за участие въ това управление.

На в. *Ембросъ* азъ не отговорихъ по простата причина, че не можахъ да намѣря броя, въ който е помѣстено моето тъй наречено интервю.

Но на 31 мартъ азъ получихъ отъ министъръ Радославовъ друга телеграма, подъ № 588, съ по-сериозно съдържание:

Главниятъ секретарь на гръцкото министерство на външнитѣ работи Политисъ е съобщилъ на нашия пълномощенъ министъръ въ Атина следващето: „Имаме известие отъ Петроградъ, че у Васъ ще стане скоро промѣна на кабинета, съ цель България да излѣзе изъ неутралитета въ полза на Триплъ-Антанта противъ Турция. Маджаровъ е съобщилъ даже и лицата, които ще съставятъ бѫдещия кабинетъ, като е турилъ себе си като министъръ на външнитѣ работи. Предъ видъ на тая евентуалность правителството на Гунарисъ се съвещава. Вие ни заявихте, че България ще пази неутралитетъ, както до сега, обаче ние мислѣхме, че ни приспивате, когато Вашиятъ колега въ Петроградъ действува другояче. Декларацията на Радославова потвърди тукъ Вашитѣ изявления и опроверга Маджарова.“

Предъ единъ посланикъ на Великитѣ сили въ Петроградъ Вие сте били казали: „Идеята за съставянето коалиционенъ кабинетъ е възприета напълно отъ царя, и въ София очакватъ да стане скоро, затова сѫ съгласни стамболовиститѣ, които ще иматъ единъ представитель въ кабинета; по много политически причини Генадиевъ нѣма да влѣзе въ кабинета. Тончевъ и партизанитѣ му, бидейки непримирими, нѣма да се представляватъ въ кабинета.

ще кажа, **че не съмъ**
…ъ питата, който благо-
…е № 515. Въ нея ми се
…на Турция не мога да
… поржка да заява, че
…ато до рамо съ Русия,
… въпросъ." Припомнямъ
… турски кореспондентъ,
… задава разни въпроси,
…ъ въ не мога да съоб-
…а отъ Българското пра-
…. Още по-безсмислена
…ъ Русия имало изказано
… не в. „Ембросъ" ще да
…ъ въ телеграмата си,
…ъ ималъ **никаква по-**
… не съмъ правилъ отъ
… да го направя не само
…ванията, които съмъ
… съобщавалъ на Васъ
… да се дава особена ва-
…та интервюта, които
…ателно се различаватъ
… не ще стане рапортътъ
… своето мнение, не само

…ното ми къмъ Васъ

…аджаровъ.

…ъ отъ министъръ Ра-
…23 мартъ:

…бре, ако опровергаете
…ъ България не е ми-
…но, ако се обра-
…ноститѣ му, България
…ъ това управление.

…тата причина, че не
…ъ моето тъй наре-

…нистъръ Радославовъ
…държание:

…ът на външнитѣ работи
…ъръ въ Атина следва-
…ще стане скоро промѣна
…алитета въ полза на
…ъ даже и лицата, кои-
… себе си като министъръ
…ото правителството на
… ще пази неутралитетъ,
…ато Вашиятъ ко-
…та на Радославова по-
…ова
…Петроградъ Вие сте били
…ъ е възприета напълно
…ова си съгласни стамбо-
…ата; по много по-
…ата. Тончевъ и парти-
…ставятъ въ кабинета.

Коалиционниятъ кабинетъ ще наруши неутралитета въ полза на Триплъ-Антанта противъ Турция. България и Русия ще дадатъ по 100 хиляди и Франция и Англия 100 хиляди—всичко 300 хиляди войска. Рускиятъ флотъ ще действува въ Босфора, а съ 100-тѣ хиляди войска десантъ на Деркосъ; България ще действува на Чаталджа; Франция и Англия, следъ като форсиратъ Дарданелитѣ, ще направятъ десантъ на Европейския брѣгъ; близо до Цариградъ българскитѣ войски ще заематъ Галиполския полуостровъ, за да улеснятъ форсирането на Дарданелитѣ. Срещу участието си България ще получи: „1) приложение договора отъ 1912 г. спрямо Сърбия; 2) Гърция да отстжпи Сѣресъ, Драма и Кавала до Орфано. Нѣкои сили отъ Триплъ-Антанта обѣщали Костуръ, Леринъ и Воденъ. Вие сте вѣрвали, че подобно споразумение съ Гърция е възможно, ако и малко трудно; 3) границата ни на истокъ ще почва отъ Мидия, Сарай, Мурадли, Малгара и достига носъ Грамса на Егейското море и едно дебуше на Мряморното море; 4) споразумение съ Румъния по въпроса за Добруджа." — Телеграмата на въпросния посланикъ съ горното Ви изявление била изпратена въ циркулярно до легациитѣ на тая Велика сила, и Пасаровъ лично билъ челъ тая телеграма. Като Ви съобщавамъ гореизложеното по решение на министерския съветъ, имамъ честь да Ви помоля да ми съобщите, доколко е вѣрно всичко това, и какво има да прибавите къмъ казаното.

На тая телеграма отговорихъ на 1 априлъ съ № 372:

На № 588. — Ако въ Вашата телеграма бѣха посочени лицата, предъ които азъ съмъ билъ ужъ говорилъ за състава на новия коалиционенъ кабинетъ и съмъ турялъ въ него и моето име, щѣше да бжде по-лесно за менъ да опровергая атинскитѣ сведения, защото самитѣ посочени лица щѣха да заявятъ, че не сж чули подобно нѣщо отъ менъ. Но, понеже г. Политисъ казва, че отъ Петроградъ билъ получилъ сведенията си, азъ попитахъ днесъ по телефона тукашния гръцки министъръ, и той ми заяви по най-категориченъ начинъ, че не е никога съобщавалъ подобенъ разговоръ съ мене; той билъ само предалъ въ Атина слуховетѣ изъ Петроградъ за новъ кабинетъ въ България. Ако обичате, запитайте г. Пасарова, кое е лицето, предъ което азъ съмъ се кандидатиралъ. Трѣбва, обаче, да знаете, че азъ даже когато бихъ аспириралъ за нѣкой министерски постъ, пакъ нѣмаше да обадя това желание на най-близкитѣ си, а още по-малко на чужденцитѣ. Прочее, интригата е много плоска, за да не може да остави даже следа.

По въпроса за компенсациитѣ на България. Азъ не на единъ посланикъ и не като програма на нѣкакъвъ си коалиционенъ кабинетъ, а на Съръ Ед. Грей въ Лондонъ и на Сазоновъ въ Петроградъ при тѣхнитѣ запитвания, какво е **моето лично мнение,** за да се привлѣче България къмъ Тройното съглашение, съмъ изказвалъ горе-долу посоченитѣ въ телеграмата Ви териториални приобретения. Но за всичко това съмъ Ви съобщавалъ на време съ телеграми и рапорти. Следъ като Вие ми телеграфирахте, че не трѣбва да третирамъ този въпросъ съ руското правителство, азъ се ограничихъ само да съобщавамъ на Васъ перипетиитѣ на войната и изгодитѣ, които ще има за България отъ едната или другата политика. Европа и нашето отечество преживяватъ такива сждбоносни времена, щото азъ бихъ го считалъ за светотатствено да се занимавамъ съ клюки, които Ви идатъ отъ Атина.

Идеята, че Тройното съглашение не би искало отъ България повече отъ 100,000 души помощь, съмъ я чулъ отъ единъ посланикъ на Тройното съглашение тукъ. Азъ не виждамъ, въ какво могатъ да увредятъ на България подобни предложения.

По неутралитета съмъ говорилъ, че той е срѣдство и че той може да трае само дотогава, догдето събитията ни наложатъ друга политика. Азъ и сега вѣрвамъ, че щомъ бждете принудени да напустнете неутралитета, ще отидемъ съ Тройното съглашение, защото знаемъ неговитѣ предложения, а нищо не съмъ чулъ да се говори за предложенията отъ другата страна.

Азъ държа твърде да се не помисли даже, че въ моето поведение има каква и да било нелоялность.

Маджаровъ.

Макаръ презъ последнитѣ дни руситѣ да имаха единъ доста голѣмъ успѣхъ къмъ Галиция, но българскитѣ управляващи кржгове не вѣрваха въ крайната победа на Съглашението. Следъ като си замина майоръ Преславски, нашето правителство събираше своитѣ сведения за вървежа на военнитѣ действия отъ третостепенни чиновници. А тия последнитѣ се адресираха до нѣкои български студенти, отъ които черпѣха новинитѣ си, за онова, що ставаше по фронтоветѣ.

Много често се пръскаха слухове за едно споразумение съ Румъния или съ Гърция. Азъ поддържахъ тезата, че напраздно ще се мжчимъ да правимъ сговоръ съ тия наши съседи, преди да сме си опредѣлили политиката къмъ Великитѣ държави, и преди да сме се споразумѣли съ тѣхъ. Мотивитѣ за една подобна политика азъ изложихъ въ следния рапортъ, който носи дата 18 априлъ 1915 г. и № 448:

Господине Министре,

Софийскиятъ кореспондентъ на тукашния в. „Рѣчь“ — Викторовъ-Топоровъ, въ една своя телеграма отъ дата 15 априлъ съобщава, че понеже гръцкото правителство било направило сериозни предложения на английския посланикъ въ Атина, цѣлата гръцка армия да тръгне противъ Турция срещу компенсация въ Мала-Азия, то и българското правителство било започнало преговори въ Атина, за да координира своитѣ интереси съ плановетѣ на Гърция. Не зная, доколко може да има истина въ тия съобщения, но понеже не за пръвъ пжть се говори за едно **прѣко споразумение** между България и съседнитѣ държави, азъ се ползувамъ отъ случая да Ви изложа моитѣ съображения, по които постоянно съмъ поддържалъ и въ Лондонъ и тукъ, че нашитѣ интереси диктуватъ да се споразумѣемъ съ Тройното съглашение, и то да наложи на другитѣ своитѣ ангажементи. Ако въ миналото ние, не можахме да се споразумѣемъ направо, сега следъ кървавитѣ събития струва ми се, че шансоветѣ сж още по-малки за едно подобно предприятие. Нито Румъния, нито Сърбия, нито Гърция ще се съгласятъ да направятъ какви да било териториални отстжпки на България, ако не бждатъ заставени или чрезъ силата на победата, или чрезъ възможностьта да ги обезщетятъ на друго мѣсто. Ние сме силни като отрицателенъ факторъ — да възпремъ другитѣ да не участвуватъ въ войната, да закъснимъ известни събития, да бждемъ полезни или пакостни за другитѣ, но да създадемъ нѣщо положително за себе си, да осжществимъ своитѣ народни идеали сме безпомощни, ако не се присъединимъ къмъ една отъ дветѣ голѣми групировки. Доколко съмъ могълъ да изуча работитѣ, нито Румъния, нито Сърбия, нито Гърция ще се решатъ да направятъ съ насъ какво и да било споразумение, ако предварително не сж убедени, че то нѣма да разсърди нѣкоя отъ държавитѣ на Тройното съглашение. Даже следъ падането на Венизелоса, когато цѣлъ свѣтъ счита Гърция климнала къмъ Австро-германския съюзъ, правителството на краль Константина нѣма да направи нищо, което предварително не е одобрено отъ Англия и Франция. И то не само заради туй, че тия държави сж били всѣкога благосклонни и доброжелателни къмъ гръцкото племе, но и защото Гърция не може да сжществува при неприятелството на тия две държави. Ако Италия — формалната съюзница на Германия и Австро-Унгария — не се реши да нападне било едната, било другата отъ тия две държави, Гърция не ще посмѣе да вдигне не оржжие, а пръстъ. Сжщото е и съ Румъния. Въ тая последната държава има голѣмо течение противъ Русия, но има и голѣмъ страхъ отъ нейнитѣ полкове. Руситѣ го знаятъ и не се безпокоятъ отъ агитацията на г. Карпа. Азъ съмъ слушалъ отъ устата на покойния Нелидовъ, че когато въ 1877 година поднасяли на покойния Братияну да подпише конвенцията за преминаването на рускитѣ войски презъ Румъния, той отказалъ и продължавалъ да отказва до деня, когато пристигнала една телеграма отъ тогавашния руски канцлеръ Горчаковъ съ съдържание: „Обадете на Братияну, че нашитѣ войски утре преминаватъ Прутъ.“ Щомъ Братияну прочелъ тая телеграма,

самъ поискалъ да подпише конвенцията. За Сърбия нѣма какво да Ви говоря, защото тя сега едва ли има самостоятелно сѫществуване. Като зная всичко това, азъ нѣколко пѫти вече си полагамъ въпроса, защо ще отидемъ да третираме съ слугитѣ, когато за насъ вратата на господаритѣ имъ сѫ тъй широко отворени? А че тѣ сѫ отворени, Вие най-добре знаете, не само отъ моитѣ телеграми и рапорти, но и отъ предложението, което Ви направиха на 11 ноември представителитѣ на Англия, Франция и Русия. Ако България пожелае единъ день да участвува въ войната срещу Турция, тя ще обади своитѣ претенции, не на малкитѣ съседи, които се умилкватъ около голѣмитѣ държави, за да получатъ нѣщо повече.

Съобщаватъ ми неофициално отъ София, че нашето правителство чакало конкретни предложения отъ Тройното съглашение, а пъкъ това последното заявява: „Заявете, че сте готови да дойдете съ насъ и покажете условията си, тогава Вие ще получите единъ удовлетворителенъ отговоръ, но догдето Вие заявявате, че ще пазите докрай неутралитетъ, ние ще пазимъ строго нашето обещание въ вербалната си нота отъ 11 ноември." Менъ ми се представлява това положение, като единъ видъ cercle vicieux, отъ който България има най-голѣмъ интересъ да излѣзе, преди да се е решила сѫдбата на Дарданелитѣ.

По другъ случай менъ ми сѫ говорили, че намѣсата на Великитѣ държави въ отношенията на малкитѣ било едно зло, една опасность за тѣхната независимость. Даже да приемемъ това за общо правило, пакъ не трѣбва да изпускаме изпредвидъ, че ние преживяваме сега изключително време: да останемъ най-дребната държава на Балканския п-въ, когато всички около насъ сѫ се увеличили, като сѫ постигнали своето отъ вѣкове лелѣяно народно единство. Азъ не се боя да кажа, че въ подобни минути бихъ игнорираль теориитѣ, бихъ дори се понижилъ и, когато направя отечеството си голѣмо и силно, тогазъ ще се погрижа да го освободя отъ формалнитѣ неудобства. Слабитѣ само народи губятъ своята независимость. И менъ повече плаши оня духъ на егоизъмъ, на лично самоопазване, на треперене предъ всѣки рискъ, отколкото горното възражение, че посрѣдничеството на Великитѣ държави щѣло да ни унижи. Китай, Персия и пр. губятъ своята независимость, защото не се решаватъ да мратъ за нея. Тѣ сѫ слаби, защото не могатъ чрезъ свободно и разумно управление да използуватъ богатствата на своитѣ земи.

Трѣбва да се знае, че никоя отъ съседнитѣ държави не гледа на насъ съ добро око. Тѣ всички ни дължатъ по нѣщо и гледатъ да намѣрятъ способъ да не го върнатъ. Общото ограбване ги държи въ съгласие, а насъ—въ изолираность. Съ Великитѣ държави се намираме въ други отношения. Тѣ не могатъ да се боятъ отъ нашето усилване. Откъмъ Срѣдиземното море България може да бѫде полезна, безъ да заплашва никого. Ако се пазимъ да не предявяваме претенции за Цариградъ, ние можемъ да станемъ твърде полезни помощници за бѫдещето развитие на земитѣ между Черно—Мряморно и Егейско морета и за пазене на голѣмия търговски пѫть, който минава покрай тѣхъ. Англия и Франция, отъ своя страна, ще искатъ да запазятъ у българитѣ една симпатия и признателность, не само за търговски, но и за политически цели. Каквото и да се казва, Великитѣ държави все ще гледатъ на въпроситѣ по-безпристрастно, отколкото тия, които ни ограбиха съ силата на едно изневѣряване и на една низость.

Но когато очакваме блага отъ Великитѣ държави, трѣбва да помнимъ, че тѣ се нуждаятъ отъ насъ по-малко, отколкото ние отъ тѣхъ. Затова и въ преговаряниятa не трѣбва всѣкога да чакаме тѣ да вематъ инициативата, а ние да се произнасяме върху тѣхнитѣ предложения като нѣкои върховни сѫдии. Азъ ценя гордостьта, особено у пострадалия, но има случаи, когато тя става смѣшна. Ако сме решили да се задоволимъ само съ това, което имаме сега, нашата политика на абстенция е понятна, но тогазъ нѣма защо да преговаряме съ никого отъ нашитѣ съседи. Тѣхната цель ще бѫде само да ловятъ отъ насъ думи и да ги представляватъ предъ едната или другата групировка за признаци на неприятелско настроение. И сега вече въ Букурещъ, Атина и Нишъ се ковятъ интриги противъ насъ. Но което е най-печалното, че ние не сме въ състояние всѣкога да ги узнаваме и да ги контраатакираме, особено пъкъ, когато почвата е приготвена да ги възприема безъ провѣрка. Отъ друга страна, Румъния и Гърция много желаятъ

да се представляватъ предъ Великитѣ държави, че могатъ да влияятъ върху вървежа на българската политика. Ето защо, азъ поддържамъ, че ако ще пиемъ вода, нека я пиемъ отъ източника, а не отъ размѫтеното блато на второстепеннитѣ държави.

М. Ив. Маджаровъ.

Оплакванията за изпращане на чети идѣха отъ разни страни. На 17 априлъ, като бѣхъ въ министерството на външнитѣ работи, прочетоха ми една телеграма отъ руския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, въ която се казваше, че на 11 априлъ нашиятъ пълномощенъ министъръ въ Букурещъ се срещналъ съ италианския пълномощенъ министъръ тамъ, комуто казалъ, че, ако руситѣ *бѫдатъ бити въ Карпатитѣ*, въ Македония ще има пълно възстание, и всички български и албански чети щѣли да завзематъ българскитѣ земи въ Македония. Когато италианскиятъ министъръ му заявилъ, че въ такъвъ случай Румания може да се намѣси, Г. С. Радевъ отговорилъ: *България има достатъчно сила, за да се предпостави на нейната намѣса.* Азъ съобщихъ това въ София съ следната телеграма, подъ № 448:

Въ тукашното министерство на външнитѣ работи има съобщение, че се готвѣли чети въ България за сръбска и гръцка Македония. Отъ Букурещъ донасятъ, че преди една седмица С. Радевъ билъ ужъ заявилъ, че голѣмо количество български и албански четници щѣли де повдигнатъ населението на възстание, а ако Румъния поиска да се намѣси, българската войска била достатъчно силна да я възпре.

Маджаровъ.

На тая телеграма министъръ Радославовъ ми отговори на 22 априлъ, подъ № 742, тъй:

Сведенията на министерството на външнитѣ работи сѫ отъ сръбски източникъ, но за тѣхъ най-добре подхожда пословицата: **у страха глаза велики,** защото на българската територия нѣма никакви чети. Приписванитѣ Радеву изявления сѫ тоже сръбска интрига съ тенденция да компрометиратъ българската легация предъ Триплъ-Антанта и Италия. Можете смѣло да отбивате тая клевета и интрига, което азъ сторихъ още на 11 того предъ Куки Боасо.

Радославовъ.

Съглашението прави вече конкретни предложения на България.

Извинението на Българското правителство, че не влиза въ преговори съ Съглашението, защото не били му направени конкретни предложения пропадна.

Следъ дълги двоумения най-после Съглашенскитѣ сили се решиха да направятъ и тая стѫпка. Тя бѣше нѣкакъ си унизителна за тѣхъ, защото българското правителство не даваше никакви признаци, отъ които да се заключава, че, ако му се направятъ конкретни предложения, то ще ги приеме, или поне ще ги вземе за база на преговори; но понеже се чувствуваше голѣма нужда отъ българската помощь, то презрѣ формалноститѣ и се помѫчи да спечели сѫщността. Азъ постоянно говорѣхъ на министъръ Сазоновъ и на посланицитѣ на Съглашенскитѣ сили, че трѣбва да направятъ опредѣлени и благоприятни за България предложения, та,

ако не ги приеме българското правителство, тогазъ нека цѣлата отговорность падне върху него. На 16 май бѣхъ въ министерството на външнитѣ работи и министрътъ ми заяви, че четиритѣхъ Съглашенски сили решили вече да направятъ тѣ първи предложения на България. Като се завърнахъ въ легацията, веднага изпратихъ на министъръ Радославовъ следната шифрована телеграма, подъ № 545:

Тая вечерь министъръ Сазоновъ ми съобщи, че Тройното съглашение е приготвило писмено и конкретно предложение, което представителитѣ въ София ще Ви подадатъ утре или въ понедѣлникъ. То е горе-долу въ рамкитѣ на предложението съ четиритѣхъ точки, за които вече Ви писахъ нѣколко пѫти. Моето мнение е, че по никой начинъ не трѣбва да се пропустне случая да влѣземъ въ преговори, тъй като отъ насъ не се изискватъ никакви други жертви освенъ тая, да завземемъ земитѣ до Мидия-Еносъ, което може да стане съ помощьта на съюзнитѣ армии. Както Ви съобщихъ, още следъ пристигането си въ Петроградъ, руситѣ не правятъ никаква разлика въ лицата, които управляватъ България. Моето непоколебимо убеждение е, че тѣ искатъ да удовлетворятъ справедливитѣ претенции на България, да изличатъ следитѣ на втората война и да внесатъ миръ на Балканския п-овъ. Единъ отказъ за третиране ще бѫде фатална грѣшка.

Предложенията се направиха, но българското правителство не прибърза да даде единъ благоприятенъ отговоръ. Напротивъ, нѣкои отъ министритѣ счетоха за нуждно да дадатъ интервюта на софийскитѣ вестници, съ които гледаха да успокоятъ не Съглашението, а Централнитѣ сили и Турция. Тѣ повториха изтърканата вече фраза, че ще пазятъ *строгъ и лоялень неутралитетъ*, защото българскиятъ народъ ималъ нужда отъ миръ и спокойствие. А на 21 май се появи и едно правителствено комюнике съ следното съдържание:

Вследствие на всевъзможнитѣ слухове, че ще бѫде промѣнена досегашната политика на неутралитетъ, и че ще последва веднага мобилизация, слухове, които се разпространяватъ отъ хора, които не знаятъ на чии интереси служатъ, и хора, които преследватъ цельта да тревожатъ населението единствено съ намѣрение да разколебаятъ вѣрата му въ досега воденатa политика на строгъ и лоялень неутралитетъ — българското правителство заявява, че нѣма причини и нѣма защо да промѣня досегашната си политика на неутралитетъ и спокойствие. То заявява още на народа въ България да си гледа мирно и спокойно занятията, като не обръща никакво внимание на разнитѣ слухове, които се пускатъ отъ хора, които работятъ противъ интереситѣ на отечеството, и които трѣбва да се презиратъ заради пакостнитѣ имъ намѣрения.

Споредъ това официално съобщение всички ония, които настояваха тогазъ за преговори съ Съглашението трѣбваше да се считатъ за неприятели на България и да се презиратъ. Но и това не стигаше. Правителственитѣ хора поддържаха, че Съглашението, макаръ да прави обещания, то не ще има възможностьта да ги одържи, защото ще бѫде победено!... Експлоатираше се тъй сѫщо и съ твърдоглавието на Сърбия, Румъния и Гърция. Азъ обаче не се отчаяхъ и на 26 май изпратихъ на министъръ Радославовъ следнята шифрована телеграма, подъ № 569:

Ако българското правителство има намѣрение да води преговори съ Четворното съглашение, моля явете ми, за да мога да действувамъ тукъ за разширяване на отстѫпкитѣ, тъй като сега за сега Петроградъ е мѣстото,

гдето се решаватъ всички въпроси отъ тоя характеръ. Посланицитѣ на Англия, Франция и Италия заедно съ Сазонова съставляватъ нѣщо като едновременшната лондонска посланическа конференция. Имамъ причини да вѣрвамъ, че България може да бѫде широко обезщетена.

Маджаровъ.

Трѣбва да обадя още, че много се двоумѣхъ да изпратя ли горната телеграма или не, защото, ако се сѫдѣше отъ писаното въ софийскитѣ официози, правителството не мислѣше по никой начинъ да напуща неутралитета — разбира се, тъй както бѣ практикуванъ съ улеснение на Турция и Германия и съ допущане на чети противъ Сърбия. За „*Народни права*“ идеалътъ бѣ запазването на тогавашнитѣ граници на България. Но решихъ да изпълня докрай дълга си, тъй както го разбирахъ, а не тъй както го разбираха другитѣ, па нека тълкуватъ, казахъ си азъ, както щатъ, моитѣ телеграми и моитѣ рапорти. Азъ виждахъ, че Четворното съглашение се намира въ голѣмо затруднение, та затова е готово да ни обезщети изобилно, но ние трѣбваше да използуваме това обстоятелство, като тръгнѣхме срещу Турция и спомогнѣхме за освобождението на Цариградъ. Царь Фердинандъ и неговото правителство, обаче, мислѣха инакъ. Министъръ Радославовъ даже не отговори на тая ми телеграма, което бѣ признакъ, че преговори съ Съглашението не се желаятъ.

На 29 май дойде въ легацията английскиятъ посланикъ Съръ Джорджъ Бъкянинъ, за да направи чрезъ менъ на българското правителство едно, може би, последно предупреждение. Разговорътъ си съ него азъ съобщихъ на министъръ Радославовъ съ следната шифрована телеграма, подъ № 577:

Преди малко дойде въ легацията английскиятъ посланикъ Бъкянинъ, който ми съобщи, че българското правителство се готвѣло да отхвърли предложенията на Четворното съгрешение и да продължи благоволителния си неутралитетъ къмъ Турция. Всѣкога съмъ защищавалъ интереситѣ на България, прибави той, но когато имамъ положителни сведения, че презъ нея ежедневно се прекарватъ всевъзможни муниции за Турция, азъ захващамъ да се разколебавамъ и да се разкайвамъ. Вашиятъ царь и Вашето правителство считатъ Германия за непобедима, но тѣ ще се убедятъ въ противното само тогава, когато ще е късно да се поправи злото, причинено на Вашето отечество отъ втората Балканска война. Истина е, че българската помощь ще ни бѫде ценна за превземането на Цариградъ, но се лъжатъ ония, които я считатъ за абсолютно неизбѣжна. Англия има достатъчно източници, за да докара на Чаталджа нуждното число войски, съ които да преодолѣе турското съпротивление; но за услугитѣ, които прави България на Турция, се държи отъ насъ точна смѣтка. Това не Ви казвамъ официално, но като човѣкъ, който всѣкога е зашищавалъ Вашата кауза. Това е, може би, последното ми предупреждение.

Тукъ Бъкянинъ е познатъ като най-добъръ приятель на нашето отечество между дипломатитѣ, и азъ считамъ неговото предупреждение за твърде важно.

Маджаровъ.

Най-после българското правителство отговори на пълномощнитѣ министри въ София, но неговиятъ отговоръ не удовлетвори Съглашенскитѣ сили. Напротивъ, тѣ бѣха даже раздразнени. Министъръ Сазоновъ ми каза: „Убедихте ли се, че Вашето правителство не иска да преговаря съ насъ? То е тръгнало вече съ Германия и ще погуби отечеството Ви.“ Най-много дразнѣше Съгла-

шенцитѣ фактътъ, гдето българското правителство, безъ да се ангажира въ нищо, искаше да знае, какво ще дадатъ съглашенцитѣ на Сърбия въ Босна и Херцеговина, какво ще дадатъ на Гърция въ Мала-Азия, какво ще дадатъ на Румъния въ Трансилвания като обезщетение за онова, което тѣ щѣха да отстжпятъ на България.— „България иска да се тури наравно съ Великитѣ сили, казаха ми въ министерството на външнитѣ работи, и то преди да е изявила поне желание да се разбере съ тѣхъ." Моето впечатление бѣше, че Съглашснието е готово да разшири още повече постжпкитѣ си къмъ България, но нейното правителство не искаше да влѣзе въ преговори. То отговаряше, че ще пази строгъ неутралитетъ!...

На 5 юний изпратихъ на министъръ Радославовъ следната шифрована телеграма, подъ № 584:

Вашиятъ отговоръ на нотата се тълкува въ Четворното съглашение, като желание да се печели време, безъ да се ангажира българското правителство въ нищо, а другитѣ да се ангажиратъ до най-малкитѣ подробности.

Маджаровъ.

Колкото да бѣше жестока тая телеграма, министъръ Радославовъ не се опита да се защити. Предполагамъ, че бѣше му твърде неприятно да се разправя съ Съглашенскитѣ сили, и гледаше само, какъ по-лесно да се освободи отъ тѣхнитѣ настоявания да се присъедини България къмъ тѣхъ. Азъ продължавахъ да държа българското правителство въ течение на работитѣ, като си мислѣхъ, че една голѣма съглашенска победа било на западния, било на източния фронтъ, ще може да промѣни политиката на царь Фердинанда и неговото правителство. Но тя не дохождаше, а германцитѣ упражняваха своето силно влияние въ България. На министъръ Радославовъ изпратихъ по тоя случай два рапорта съ следното съдържание:

Петроградъ, 22 май 1915 година.

Господинъ Министъръ-Председателю,

Отъ нѣколко време насамъ въ преговоритѣ между Русия и Румъния е настжпилъ единъ затѣгане, който се дължи, споредъ моитѣ сведения, на настойчивостьта у румънитѣ да получатъ не само цѣла Трансилвания, но и цѣла Буковина, въ голѣмата часть на която преобладава нерумънско население. Правителството на г. Братияну, подъ влиянието на бързото австро-германско напредване въ Галиция, помислило, че Русия е поставена въ много трудно положение и че ще отстжпи всичко, за да има съ себе си румънската войска. Бѣха писали нѣкои отъ рускитѣ вестници, че Румъния претендирала за отстжпки откъмъ Исмаилския уездъ, за да може да стане господарка на всичкитѣ дунавски гърла, но справката, която направихъ лично у г. Сазоновъ, ми дава основание да считамъ последното вестникарско съобщение за съвсемъ безосновно. Г. Сазоновъ ми каза, че румънитѣ не биха посмѣяли да правятъ подобни загатвания, като това за Дунава или за каквото и да било поправяне на границата откъмъ Бесарабия, но и претенцията имъ за цѣла Буковина се счита отъ руското правителство за прекалена. Има хора, които мислятъ, че се е турило край на руско-румънскитѣ преговори, но това не е истина. Който е следилъ неотдавнашнитѣ между Италия и Тройното съглашение преговори, знае, че Италия почна съ претенции за цѣлия адриатически брѣгъ, но се задоволи съ онова, което новитѣ й съюзници обещаха. Румънцитѣ ще сторятъ сжщото, стига да видятъ, че австро-германскиятъ натискъ е отслабналъ. Тѣ знаятъ, че отъ единъ вѣкъ насамъ Русия постоянно

се е борила за устията на Дунава. По Букурещкия договоръ въ 1812 г. тя получи Бесарабия до Килийското устие, по Акерманския договоръ въ 1826 г. тя получи първия—Килийския ржкавъ и достигна до втория—Сулинския; по Одринския договоръ въ 1829 г. тя получи и третия ржкавъ — Св. Георгиевския. Румънитѣ знаятъ още, че следъ Кримската война руситѣ изгубиха Бесарабия, но 20 години бѣха достатъчни, за да си я върнатъ по Берлинския договоръ. За Румъния, както и за насъ има само единъ отворенъ пжть да да създадемъ своето народно единство, и той е да се споразумѣемъ съ Тройното или по-добре Четворното съглашение. Ако тридесетгодишната съюзница на Австро-Германия се реши да отиде съ тѣхнитѣ врагове, колко по-наложително е за насъ да тръгнемъ, именно съ ония, които сж въ състояние, безъ да ни скарватъ съ нашитѣ съседи (освенъ Турция, разбира се), да ни върнатъ изгубеното. Австрия и Германия не смѣятъ да ни направятъ обещания даже нито откъмъ Турция, нито откъмъ Румъния, нито откъмъ Гърция, защото нѣма откждe да ги възнаградятъ. Тукъ е въпросъ на логиката, а не даже на симпатии.

Много е вредно за нашитѣ интереси, гдето не само въ рускитѣ и французкитѣ, но и въ английскитѣ вестници се пише, че презъ България и днесъ се пренасятъ за Турция всѣкакви военни припаси и дори тежка артилерия. Въ една дописка отъ Цариградъ, обнародвана въ лондонския в. „Times“ на 10 май (н. г.), се казва буквално следното: „Rifles, amunitions and even fortress artillery continually arrive from Germany by way of Bulgaria and Rumania. I saw trucks loaded with amunition, still bearing Rumanian seals and marked via Gurgevo“. (Пушки, муниции и даже крепостна артилерия постоянно пристигатъ отъ Германия презъ България и Румъния. Азъ видѣхъ вагони натоварени съ муниции, които още носѣха румънски печатъ и маркирани презъ Гюргево). Не Ви цитирамъ другитѣ вестници, защото не представляватъ сами по себе си една достовѣреность за печатаното, но „Times“ е единъ вестникъ, който и въ Англия и вънъ отъ Англия е много авторитетенъ. Не че той никога не изкривява истината, но, когато той дава нѣкое съобщение, всички мислятъ, че го е провѣрилъ, или пъкъ, ако е билъ въведенъ въ заблуждение, готовъ е да се поправи. Но не е само тая причината, която ме кара да споменавамъ за писаното въ в. „Times“. Англичанитѣ сж хора, които не правятъ голѣмъ шумъ, но дълго време помнятъ причиненитѣ имъ услуги или пакости. Както знаете вече отъ телеграмитѣ, англичанитѣ даватъ голѣми жертви при Дарданелитѣ. Нѣма съмнение, че турцитѣ ще заплатятъ много скжпо за тѣхъ; но покрай тѣхъ могатъ да пострадатъ и други. Ако се създаде у английския народъ убеждение, че нашата държава е съдействувала на Турция, безъ да е имала какъвъ годе интересъ за това, тежко на България! Турското съпротивление е оправдателно, защото турцитѣ се биятъ за своето сжществуване, но съ какво ще се извинятъ ония народи, които, безъ да иматъ най-малката причина да бждатъ противъ Англия, съдействуватъ тайно на нейнитѣ врагове? Не трѣбва да се разбира, че азъ приемамъ писаното въ в. „Times“, но вѣрно или невѣрно, то създава въ английския народъ мнение, че ние съединяваме сждбата си съ тази на Турция въ това време, когато Тройното съглашение ни предлага най-свѣтлитѣ перспективи. Моята мисъль е, че трѣбва да се посочи на г. Баучера, че откогато Турция е въ война съ Англия, никакви въоржжения или военни припаси не сж минали презъ България за Турция; че, ако Румъния е маскирала нѣкои германски припаси съ марката на невинни стоки, България не може да се счита за отговорна. Въ всѣки случай нашитѣ власти трѣбва да дадатъ съ поведението си доказателства, че ние не съдействуваме на турцитѣ, за да направимъ жертвитѣ на съюзницитѣ по-тежки.

Тия дни се завърна отъ Галицийския фронтъ председательтъ на Господарствената дума г. М. В. Родзянко, който бѣ отишелъ тамъ по поржка на Главното управление на руския Червенъ кръстъ, за да прегледа, какъ действуватъ неговитѣ учреждения, и въ доклада си за тая обиколка, между другото, казва и следното: „Въ настоящата кампания интенданската часть стои по-високо отъ всѣка похвала. Обходихъ повече отъ 2,000 верста, и не ми се случи да видя нито единъ солдатинъ необутъ, необлѣченъ или ненахраненъ. Най-благоприятно впечатление правятъ обозитѣ. Навсѣкжде се забелязва образцово и грижливо снабдяване както на хората, тъй и на добитъка.“ Отбелязвамъ тази часть отъ доклада на г. Родзянко, защото досега въ всички армии и особено въ руската, интенданската служба бѣше най-зле поставена.

Припомнямъ си, какви страшни злоупотрѣбления се вършеха по тая часть презъ време на Освободителната война. Интенданството бѣше по-страшна болесть отъ тифа, дори отъ неприятелскитѣ куршуми. Но ако въ руската армия, при сѫществуването на вѣковни традиции, можа да се въведе образцовъ редъ въ продоволствуването, то никакви извинения не могатъ да сѫществуватъ за военнитѣ началства на другитѣ по-млади и по-малки страни. Г. Родзянко не е човѣкътъ, който ще отиде да хвали по каквито и да било съображения — частни или общи — безпорядъка и злоупотрѣбленията, Вижда се, че, наистина, руситѣ сѫ направили единъ сериозенъ успѣхъ въ това ведомство; вижда се, че едновремешнитѣ ревизии на покойния Столипинъ и сѫдебнитѣ решения не сѫ минали безследно за голѣмата Руска империя.

Приемете, Господине Министъръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

М. Ив. Маджаровъ.

Петроградъ, 28 май 1915 година.

Господинъ Министъръ-Председателю,

Въ минутата, когато предъ българското правителство се изпречва най-важниятъ въпросъ, отъ правилното разрешение на който ще зависи цѣлото бѫдеще на нашето отечество, азъ забелязвамъ въ значителна часть отъ нашитѣ сънародници едно двоумение, да ли нѣма да напакостимъ на България, като съдействуваме да се уголѣмятъ съседнитѣ държави съразмѣрно повече, отколкото нашата. Тая мисъль, макаръ да не се изказва много ясно, но тя прозира даже у тия, които не виждатъ другъ нзходъ отъ сегашното положение на България освенъ тоя, да тръгне тя изъ пѫтя на Четворното съглашение. Вземете, напр., аргумента на г. Венизелосъ, който казваше, че той се съгласилъ да отстѫпи на България 2,000 кв. километра около Кавала, защото му обещали цѣлия Смирненския вилаетъ, който обема едно пространство по-голѣмо отъ 100,000 кв. километра. Българинъ като чуе това, не може да не усѣти една сърдечна болка, гдето се извършва такава несправедливость. Сѫщото е и по отношение на Сърбия. Него го обхваща единъ ядъ, когато му кажатъ, че тя ще образува една голѣма Югославия. Той се удивлява, когато види, че Румъния не се задоволява отъ земитѣ, населени съ румънци, а претендира дори за чисто славянски покрайнини. Всичко това е наистина възмутително, и гнѣвътъ на българина е много оправдателенъ, но той не трѣбва да се обръща въината на оня братъ, който казалъ: „Извадете дветѣ мои очи, но извадете поне едното на брата ми.“ Ние имаме право да държимъ смѣтка за това, което се обещава на другитѣ, обаче, нашата главна цель трѣбва да бѫде да добиемъ онова, което е наше и което ни се пада отъ географическото ни положение. Погрѣшна е мисъльта, че силата на една държава трѣбва да се мѣри съ числото на жителитѣ и съ квадратнитѣ километри на пространството ѝ. Даже ако зависѣше отъ насъ бѫдещето преустройство на Европа и специално на Балканския полуостровъ, азъ поне бихъ билъ на мнение, че е по-добре и ние да спечелимъ и другитѣ да спечелятъ, отколкото да останемъ въ сегашнитѣ си граници, за да можемъ по този начинъ да задържимъ другитѣ неуголѣмени. Но ние трѣбва да имаме предъ видъ, че нашето участие, колкото и да е потрѣбно, не е неизбѣжно—събитията ще се развиятъ до своя край и безъ насъ. А тогазъ уголѣмяването или намаляването на другитѣ държави ще стане помимо насъ и безъ никаква свръзка съ нашето сѫществуване. Сърбия, Гърция и Румъния могатъ да порастнатъ, безъ да се измѣни нашето положение, или дори като се влоши. Зная, че има у насъ хора, които си правятъ илюзията да вѣрватъ, че България, останала до края неутрална, ще представлява такава сила, щото да може и следъ свършването на голѣмата война да си отнеме съ сила земитѣ отъ Турция, отъ Гърция, отъ Сърбия и отъ Румъния, но азъ тѣхъ ги считамъ за много несериозни, и затова нѣма и да се спирамъ върху тѣхното мнение. Достатъчно е само да припомня, че настоящата велика война се започна за запазването на Сърбия отъ разгромяване. Прочее, детинско е да се мисли, че България ще може да развали реда, който ще създаде тая война. А най-обикновеното благоразумие диктува на частнитѣ лица и на държавнитѣ да не си трошатъ главитѣ о непробиваемитѣ стени, а да се съобразяватъ съ непреодолимитѣ обстоятелства и да си създадатъ при тѣхъ възможни блага.

Колкото и да е мѫчно за единъ българинъ да се примирява съ идеята за непропорционалното увеличение на съседнитѣ държави, азъ ще направя усилия на себе си, за да ви покажа, Господинъ Министре, че не трѣбва да се плашимъ толкова много отъ минаването на Гърция въ Мала-Азия или пъкъ разширяването на Сърбия по Адриатическо море. Преди всичко не може да се откаже, че въ Мала-Азия има гърци, които заслужаватъ единъ по-сносенъ животъ отъ досегашния. Както ние имаме право да настояваме съ всички сили да бѫдатъ наши земитѣ, населени съ българи, тъй и тѣ иматъ право да се стремятъ къмъ сѫщата цель. Азъ всѣкога съмъ считалъ, че бѫдещето на Гърция е въ Мала-Азия, и че тя сѫществува въ Европа само по исторически традиции. Територията, която съставлява днешна Елада, не дава възможность за образуването на една здрава и съ бѫдеще държава. Въ продължение на цѣль вѣкъ Гърция не можа да създаде една сносна индустрия, а земедѣлието ѝ не може да изхрани даже сегашнитѣ ѝ жители. Гръцкитѣ владения, проснати въ Азия, ще откриятъ за гърцитѣ нови задачи, които тѣ не могатъ да разрешатъ безъ нашето съдействие и, следователно, безъ едно обезщетение за насъ. Гърция, минала въ Азия, ще бѫде принудена да се хвърли още по-силно въ морски постройки и да отслаби войската си, която и сега, споредъ компетентни хора, не представлява нѣкоя много сериозна сила. Следъ Съюзническата война Гърция порастна дотамъ, щото стигна България и по население и по пространство, но кой би можелъ да отрече днесъ че победена тогазъ България не е много по-силна отъ Гърция?

Безъ съмнение, и Сърбия ще порастне значително. Не ми се вѣрва, че хърватитѣ и словацитѣ ще приематъ доброволно да съставляватъ часть отъ бѫдещата сръбска държава, тъй като религиознитѣ различия у тия народи сѫ по-непреодолими, отколкото националнитѣ у другитѣ народи. Но това, което може още отсега да се предскаже, то е, че Сърбия ще вземе Босна и Херцеговина и една достатъчна ивица отъ Далмация, за да може да има едно или повече удобни пристанища. Но, понеже Австро-Унгария нѣма да изчезне отъ лицето на земята, политическото положение на уголѣмена Сърбия по отношение на тая държава нѣма да се подобри, и нашата нужда още посилно ще се чувствува. Чуждитѣ елементи (между които азъ броя и католицитѣ славяни) ще направятъ отъ Сърбия нѣщо като Дуалистическа империя — съ тая разлика, че борящитѣ се елементи ще бѫдатъ съ по-висока култура, отколкото владѣещето племе. Италия, която ще вземе едно значително число славяни и ще присвои земи, които досега сѫ се считали за славянски, постепенно ще възбужда прекаленитѣ апетити на сърбитѣ. За насъ е отъ жизненъ интересъ гърцитѣ да отправятъ очитѣ си къмъ Мала-Азия, а Сърбитѣ – къмъ северъ.

Колкото за Румъния, ние отдавна сме се помирили съ нейната голѣмина, и нѣма защо да жертвуваме нито педя наша земя, за да възпрепятствуваме на нейното народно единство. Държавитѣ не могатъ да бѫдатъ еднакво голѣми, защото нито природнитѣ условия, нито историческото имъ развитие е еднакво. Въ тая велика война Германия ни даде най-блѣскавия примѣръ, че не трѣбва да пресмѣтаме силата на държавитѣ споредъ количеството на жителитѣ. Ако си върнемъ земитѣ, присвоени презъ 1913 г., ние ще можемъ да считаме излични следитѣ на едно подло нахлуване и ще можемъ да заживѣемъ съ Румъния въ най-приятелски отношения. Но ще бѫде едно голѣмо неблагоразумие, едно политическо кѫсогледство да се явяваме като противници на законнитѣ права на своитѣ съседи.

Зрелището ще бѫде особено интересно, когато останемъ само съ голитѣ си заплашвания и съ безрезултатнитѣ си провокации. А ние имаме вече начало на това политическо безсилие. Преди нѣколко месеца Гърция окупира Епиръ съ съгласието на държавитѣ на Тройното съглашение. У насъ се намѣриха хора, които повдигнаха доста голѣмъ шумъ около тая окупация, и то не защото се накърняваха нѣкои прѣки наши интереси, а защото се нарушавало създаденото отъ Букурещкия договоръ равновесие. Каква жестока ирония на нашата сѫдба: да се явяваме ние защитници на Букурещкия договоръ! Но си останахме само съ шума. Гърцитѣ си владѣятъ окупиранитѣ земи, безъ да обрѫщатъ внимание на нашитѣ викове. Сърбитѣ сега завзематъ албански земи—предполагамъ, за да приготвятъ база за единъ италиански десантъ. У насъ пакъ ще се намѣрятъ хора да викатъ, че се е нарушило равновесието, но Албания ще бѫде разкѫсана противъ нашата воля и на

пукъ на нашитѣ викове. Тия два примѣра ни сочатъ и бѫдещето. Ще считаме ли, че сме изпълнили дълга си само съ озиране, съ дърлене и само съ отрицателни действия? Но то означава да играемъ въ ржцетѣ на нашитѣ съперници. Ако ние не можахме и не трѣбваше да спремъ ни едно отъ горнитѣ събития, какъ ще можемъ въ бѫдеще, когато Италия стѫпи вече на отсамния брѣгъ на Адриатическо море, да осуетимъ уголѣмяването на тия две държави! А нѣма нѣщо по-унизително и по-опасно въ политиката отъ това да се въоржжавашъ противъ всички и да не бѫдешъ въ състояние никому да напакостишъ.

Ето защо, азъ ще предпочитамъ да порастнатъ и Гърция, и Сърбия, и Румъния, но да порастнемъ и ние; особено, да порастнатъ въ противоположни съ насъ посоки и съ порастването си да усѣтятъ нужда отъ насъ, та, вмѣсто да правятъ срещу насъ коалиции, да търсятъ нашето приятелство. Не трѣбва да се голѣмѣемъ съ уединението си. Едно време Англия се гордѣеше съ своето splendid isolation, а Александъръ III — съ единственото си приятелство на Черногорския князъ, но историческитѣ събития дойдоха много скоро, за да убедятъ и велики народи, че уединението е началото на изчезването. Вѣрно е, че съюзитѣ иматъ своитѣ отрицателни страни, но още по-вѣрно е, че безъ тѣхъ не може. Въ продължение на цѣль вѣкъ Велико-Британия бѣше за Русия „Лукавий Албионъ", но сега е „най-вѣрна съюзница". Въ политиката нѣма абсолютни формули, а има нужди на времето и съобразителность съ обстоятелствата.

Виждамъ, че не Ви изказвамъ нѣщо много ново, но счетохъ го за длъжность да обърна вниманието Ви върху въпроса за чуждото уголѣмяване, защото виждамъ, че той смущава много умове въ България.

Приемете, Господинъ Министръръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

М. Ив. Маджаровъ.

Макаръ Белгия да бѣ завладѣна отъ германски войски, но въ международно отношение тя сѫществуваше като самостоятелна държава и се представляваше въ столицитѣ на Съглашението отъ свои пълномощни министри. Въ Петроградъ бѣше графъ Конрадъ де Вюисиретъ. Той ме посети на 29 май, за да ми обади, че въ лицето на Съръ Джорджъ Бъкянинъ България има единъ голѣмъ приятель, който ще настоява, за да се удовлетворятъ всичкитѣ нейни претенции, ако тя влѣзе въ преговори съ Съглашението. Той не скри отъ менъ, че България е неизбѣжна за превземането на Цариградъ, и заради това ще спечели твърде много, ако искаже желание да се присъедини къмъ Съглашението. Преди нѣколко дни министръръ Сазоновъ се изразилъ предъ него, че Гърция въ тая война не представлява много надеженъ елементъ, затова и Съглашенскитѣ сили не ще държатъ смѣтка за нейнитѣ възражения противъ уголѣмяването на България. Каза ми още, че министръръ Сазоновъ ималъ пълно довѣрие къмъ моитѣ думи.

Но едвамъ на 11 юний азъ получихъ отъ министръръ Радославовъ *текста* на нотата, която представителитѣ на Съглашенскитѣ държави въ София бѣха подали на българското правителство още на 16 май. Въ тая нота се казваше: Правителствата на четиритѣ Съюзени сили решиха да направятъ на Царското българско правителство следнитѣ изявления, ако то е готово да влѣзе въ действие срещу Турция съ всичкитѣ си въоржжени сили:

1. Съюзенитѣ сили се съгласяватъ на незабавна окупация отъ страна на България на Тракия до линията Еносъ-Мидия, която ще остане българско владение;

2. Съюзенитѣ сили гарантиратъ на България на края на войната владението на частьта отъ Македония, разграничена: а) на

северъ и на западъ съ линията Егри-Паланка, Сопотъ на Вардара и Охридъ, включително градоветѣ Егри-Паланка, Велесъ, Охридъ и Битоля; б) на югъ и на изтокъ съ сегашнитѣ сръбско-гръцка и сръбско български граници. Това задължение е обусловено отъ следнитѣ условия: а) Сърбия ще получи справедливи компенсации въ Босна и Херцеговина и на Адриатическия брѣгъ; б) България не ще да направи никакъвъ опитъ до сключването на мира за окупиране на каква и да е часть на помената по-горе територия;

3. Съюзенитѣ сили се задължаватъ да употрѣбятъ всичкитѣ си усилия предъ гръцкото правителство да осигурятъ отстжпването Кавала на България. Тъй като за това Съюзнитѣ сили ще трѣбва да бждатъ въ положение да предложатъ на Гърция справедливи компенсации въ Мала-Азия, то българската войска ще трѣбва да влѣзе въ действие срещу Турция;

4. Съюзенитѣ сили сж разположени да благоприятствуватъ преговоритѣ, които България и Румъния биха поискали да почнатъ, за да уредятъ въпроса за Добруджа;

5. Съюзенитѣ сили се задължаватъ накрай да доставятъ на България всѣка финансова помощь, отъ която тя би имала нужда.

По заповѣдь на своето правителство, министрътъ на Русия има честь да доведе горното съобщение до знанието на Негово Превъзходителство Председателя на министерския съветъ, министръ на външнитѣ работи.

Българското правителство, вмѣсто да заяви, че е готово да преговаря, започна да прави запитвания, които внесоха едно голѣмо подозрение между Съюзенитѣ сили. Ето какъвъ отговоръ то даде на горната нота: „Съ чувство на дълбока благодарность българското правителство се научи за декларациитѣ, които четиритѣхъ Съюзени сили благоволиха да му направятъ на 16/29 май 1915 година чрезъ посрѣдничеството на своитѣ представители въ София. Въ тѣхъ то вижда доказателство на едно високо благоволение къмъ България и на едно скжпоценно свидетелство за грижитѣ, които иматъ относно законнитѣ ламтежи на българския народъ. Като цени въ висша степень довѣрието, съ което Съюзенитѣ сили сж благоволили да го удостоятъ, Царското правителство счита за своя длъжность да забележи, че въ формулиранитѣ предложения на гореказанитѣ декларации се срѣщатъ нѣкои точки не дотамъ ясни, върху точния и истинския имъ смисълъ за които би желало да се освѣтли, преди да вземе надлежнитѣ решения. Желателно е тъй сжщо да се знае, дали частьта отъ Македония, която Съюзенитѣ сили предвиждатъ да отстжпятъ, съответствува напълно съ територията, която съставлява тъй наречената безспорна зона, и за която е прибавена една карта при българо-сръбския договоръ. Освенъ това, Съюзенитѣ сили турятъ въ зависимость тая отстжпка съ придобивкитѣ, които ще има Сърбия като равна компенсация въ Босна и Херцеговина и на Адриатическото прибрѣжие; относително тия три области българското правителство намира за полезно да бжде осведомено върху границитѣ, въ които компенсацията ще трѣбва да бжде осжществена, за да се създадатъ неоспорими права на България. Царското правителство трѣбва тъй сж-

що да има точно обозначение на компенсацията, която се запазва за Гърция въ Мала Азия. Ще бѫде отъ не по-малъкъ сѫщински интересъ за него да знае обширностьта на Хинтерланда, който се дава на Кавала. Колкото се отнася до Добруджанския въпросъ, за уреждането на който Съюзенитѣ сили си предлагатъ тъй услужливо своето посрѣдничество, българското правителство ще бѫде признателно на правителствата на тия Сили, ако благоволятъ да означатъ, кои сѫ принципитѣ, които ще послужатъ за база на едно съглашение между Румъния и България. Нека правителствата на Съюзенитѣ сили благоволятъ и се проникнатъ отъ идеята, че България е още подъ ударитѣ на тежкитѣ изпитни, които ѝ се нанесоха следъ войнитѣ 1912 и 1913 години, и тъй като за влизането на България въ нови войни ще се изискватъ най-голѣми усилия, то тя държи да бѫде точно осведомена. Ето защо, българското правителство се вижда принудено да настоява за точни обозначения, които, надѣя се, не ще му бѫдатъ отказани отъ Съюзенитѣ сили."

Тоя отговоръ още повече отчая Съглашението, защото то видѣ въ него, че българското правителство, безъ да се ангажира въ нищо, изисква да му се дадатъ най-точни сведения дори за ония въпроси, които ще се разрешаватъ следъ 2 и 3 години и които съвсемъ не се касаеха до България. Какво пространство ще дадатъ на Гърция въ Мала-Азия срещу отстѫпката на Кавала не бѣше въпросъ, на който трѣбваше Съглашението да отговори, преди България да е казала, че тя е готова да се присъедини къмъ него. Сѫщото бѣше и за Босна и Херцеговина. А пъкъ за другитѣ въпроси можеше да иска обяснение, когато поведѣше истински преговори за съюзъ.

Въ края на писмото, съ което ми се изпроводиха дветѣ горни ноти министъръ Радославовъ бѣ счелъ за нуждно да направи и следното предупреждение:

„Горното ви съобщавамъ за сведение. Понеже министерскиятъ съветъ си резервира рѫководството на работата, моля Ви да се ограничите съ събиране на впечатления, критики и сюгжестии по отговора, като избѣгвате да влизате въ разискванията му подъ предлогъ, че не сте въ течение на въпроса, който се третира въ София. Уговорено е съ представителитѣ на Четворното съглашение взаимна дискретность." Самото това предупреждение свидетелствува, че българското правителство по никой начинъ не искаше да се ангажира съ Съглашението. Колкото за взаимната дискретность то бѣ една уловка за Съглашенскитѣ сили да не могатъ тѣ да агитиратъ предъ българското обществено мнение за своитѣ предложения.

Съглашенскитѣ сили, макаръ да виждаха всичко това, но, понеже нѣмаха друга възможность да повлияятъ надъ българското правителство, тѣ се мѫчеха съ добромъ и съ отстѫпки дано го привлѣкатъ. Въ онова време имаше оплакване противъ английския пълномощенъ министъръ въ София Съръ Хенри Баксъ-Айрънсайдъ, че не водѣлъ една последователна и съгласна съ другитѣ съглашенски представители политика. Обвиняваха го, че билъ съръ-

бофилъ и българомразецъ. Но менъ се струваше, че въ тия обвинения имаше нѣщо много преувеличено. Преди всичко Съръ Хенри не бѣше доволенъ отъ своето служебно положение, защото бѣ останалъ назадъ въ кариерата. Мнозина отъ неговитѣ другари бѣха го прередили, и неговото стоене въ София бѣ единъ видъ наказание. Съ българското общество той малко се сношаваше. Искаше му се между своитѣ колеги да играе първенствуваща роля, но не можеше. Често изказваше за своитѣ колеги неприятни сѫждения, които понѣкога достигаха и до тѣхъ, даже въ преувеличенъ видъ, и му създаваха неприятелства. Припомнювамъ си, че въ 1913 година, когато българската армия бѣ разбита, и румънскитѣ авангарди бѣха вече въ околноститѣ на София, той, вмѣсто да изкаже съчувствие къмъ пропадналия народъ, започна да говори натъртено, че тъй става, когато не слушатъ неговитѣ съвети. Въ 1914-1915 година германофилитѣ въ София намѣриха въ неговата оригинална обноска почва да агитиратъ противъ Съглашението. Той обвиняваше своитѣ колеги, особено руския, че не знаели, какъ да спечелятъ Радославовъ. Това дразнѣше Савински, но сѫщевременно насърдчаваше правителственитѣ партизани, които разнасяха слуха, че Англия не била съгласна съ другитѣ Съглашенски държави, особено съ Русия, по нашето участие въ войната. Но самото английско правителство се принуди най-после да го замѣсти съ съветника на Петроградското посолство, който отпосле загина заедно съ главнокомандуващия Киченеръ въ потопения отъ нѣмцитѣ параходъ. Трѣбва да кажа още, че тая промѣна стана не толкова по настояването на руското правителство, колкото по донесенията, които правѣха английскитѣ пѫтешественици въ България, па и самитѣ чиновници отъ английската легация въ София. Не зная, какъ, но по-голѣмата часть отъ англичанитѣ и англичанкитѣ, които отиваха въ България по онова време, оставаха недоволни отъ срѣщата си съ Съръ Хенри. Противъ него говорѣха особено зле нѣкои отъ членоветѣ на Балканския комитетъ, които бѣха дохождали у насъ,

Г. Обейрнъ, новиятъ английски пълномощенъ министъръ, бѣше препоржчанъ не само отъ английското посолство въ Петроградъ, но и отъ руското външно министерство, като много способенъ човѣкъ и като приятель на България. Преди да тръгне за София, той ми направи визита и ми засвидетелствува добритѣ си чувства къмъ България. За неговото заминаване азъ съобщихъ на министъръ Радославовъ съ следната телеграма:

Утре (20 юний) заминава за София съ специална мисия съветникътъ на тукашното английско посолство Х. Обейрнъ въ качеството си на пълномощенъ министъръ. Той е въодушевенъ съ най-добри чувства за България.

Маджаровъ.

Отпосле се научихъ, че въ правителственитѣ кржгове замѣстването на Съръ Хенри Баксъ-Айрънсайдъ съ г. Обейрнъ не се посрещнало добре, тъй като новиятъ английски пълномощенъ министъръ постоянно имъ говорилъ, че България ще пропадне, ако не се присъедини къмъ Съглашението, което е готово да задоволи всички нейни справедливи претенции.

Макаръ да бѣ уговорено между съглашенскитѣ представители въ София и българското правителство, че ще се пази най-голѣма дискретность по размѣненитѣ ноти, румънскиятъ официозъ „Independance Roumaine“ въ броя си отъ 11/24 юний 1915 г., който имаше за свой кореспондентъ въ София представителя на Австрийското *Кореспонденцъ бюро*, обнародва съдържанието и на двѣтѣ ноти — съглашенската и българската. За отговора на министъръ Радославова пишеше: „Българската нота не съдържа нито приемане на съглашенскитѣ предложения, нито отхвърляния. Тя се ограничава да иска последващи обяснения не само върху компенсациитѣ, които се даватъ на България, но и за начина, по който ще бѫдатъ обезщетени другитѣ балкански държави, които ще бѫдатъ принудени отъ Четворното съглашение да отстѫпятъ територии на България. Съ една дума, българската нота отговаря съ въпроси, отправени до Съглашенскитѣ сили, на които ще бѫде доста мѫчно да се намѣри единъ удобенъ отговоръ.“ Въ заключение софийскиятъ кореспондентъ на „Independance Roumaine“ казваше:

„Както и да е, неоспоримо е, че българскиятъ отговоръ напълно отговаря на възгледитѣ на Радославовия кабинетъ, който не желае да свърже ржцетѣ си съ никоя страна и който иска да действува само въ минутата, когато българскитѣ народни интереси го наложатъ. Твърде е възможно, че преговоритѣ ще се провлачатъ, догдето настанатъ решителни събития на Галицийския фронтъ.“

На 24 юний имахъ среща съ французкия посланикъ г. Палеологъ. За нея съобщихъ министру Радославову съ следната шифрована телеграма, № 508.

Въ срещата си днесъ съ французкия посланикъ Палеологъ, последниятъ ми заяви, че, ако България настоява за предварителна окупация на Македония, съгласие не може да се постигне. По всички други въпроси той се надѣва, че ние ще бѫдемъ удовлетворени. Отъ него разбрахъ, че Италия защищава нашитѣ интереси противъ Сърбия. Сѫщиятъ ми съобщи, че германскиятъ императоръ предлагалъ чрезъ Копенхагенъ сепаративенъ миръ съ Русия, но рускиятъ императоръ му отговорилъ категорически съ рескрипта си до Горемкинъ.

Маджаровъ.

Тоя височайши рескриптъ до министъръ-председателя бѣ издаденъ отъ Ставката (Главната квартира) на 14 юний 1915 г., и въ него се казваше: „Врагъ долженъ быть сломленъ. До того не можетъ быть мира.“

Нѣма съмнение, че българското правителство търсѣше причини да провлача преговоритѣ, догдето събитията го улеснятъ да се присъедини къмъ Централнитѣ сили; но и Съглашението не бързаше да скѫса по тоя въпросъ. То все се надѣваше, че щастието ще му помогне на бойното поле, и тогазъ ще получи, може би, единъ благоприятенъ отговоръ на своята нота. На 16 юний азъ изпратихъ следния рапортъ до министра на външнитѣ работи, подъ № 585:

Господинъ Министъръ-Председателю,

Отъ единъ месецъ насамъ въ руския печатъ се забелязва едно благосклонно мълчание къмъ политиката на България. Това се дължи на започна-

титѣ преговори между Четворното съглашение и нашето Правителство. Въ рускитѣ официални сфери и въ обществото сѫществува мнение, че преговоритѣ ще дадатъ единъ благоприятенъ резултатъ, и затова проявяватъ спокойствие и въздържаность, дори и предъ най-дивитѣ новини отъ Атина и Букурещъ. Азъ имамъ положителни сведения, че нѣкои редакции знаятъ точно съдържанието на размѣненитѣ ноти, но не пишатъ върху тѣхъ, защото трѣбва да сѫ предупредени отъ надлежното мѣсто за нуждата отъ мълчание. Тукъ му е мѣстото да Ви обадя, че нѣкои вестници (напримѣръ, букурещкия „Indépendance Roumaine") обнародватъ дописки отъ София, въ които се прозира цѣлото съдържание на дветѣ ноти.

До колкото можахъ да се науча, предприетиятъ сръбски походъ въ Албания е произвелъ едно доста неприятно впечатление въ Римъ, и руското правителство е било принудено да обърне строго внимание на сърбитѣ върху лошитѣ последствия на единъ конфликтъ съ Италия. Последната се е задължила, наистина, да остави една достатъчна ивица на адриатическия брѣгъ за морски изходъ на бѫдещета сръбска държава, но по въпроса за Албания тя не се отказала ни отъ една своя претенция. Както по въпроса за Скутари въ 1913 г., Русия съветваше черногорското правителство да не внася въ своя организъмъ толкова много чужди елементи, които не е въ състояние да асимилира, тъй и сега по въпроса за Албания, тя съветва сръбското правителство да ни си ударва главата о албанската скала.—„Нека съ това диво и кораво племе се разправя една по-голѣма и по-културна нация." Но сърбитѣ както въ миналото, тъй и сега сѫ обзети отъ единъ националенъ шовинизъмъ, който не ги оставя спокойни да вникнатъ въ своитѣ изтощени вѫтрешни сили. За да избѣгнатъ, обаче, единъ остъръ конфликтъ съ Италия, заявили сѫ, че въ Албания тѣ не гонятъ завладателни цели, а искатъ само да изловятъ австрийскитѣ агенти и да улеснятъ албанеца Есадъ паша въ неговитѣ стремления да запази Албания отъ чужди влияния. Избраната формула е доста хитра, но азъ все си оставямъ на мнението, че сърбитѣ ще иматъ въ бѫдеще много чести конфликти съ Италия. Синьото Адриатическо море е за сърбитѣ не само единъ търговски излазъ, а единъ блѣнъ, едно убеждение, че принадлежи само тѣмъ, и чрезъ него тѣ трѣбва да покажатъ своята сила на чуждия свѣтъ. Отъ друга страна пъкъ, Тройното съглашение е предоставило на Италия много по-голѣма свобода на адриатическитѣ брѣгове, отколкото сърбитѣ си въображаватъ. Италианското правителство категорически заявява, че, ако то се скара съ Австро-Унгария за Адриатическо море, то не може да остави бѫдеща Сърбия да замѣсти Австро-Унгария. Възможно е, всичко да се уреди съ задоволяване на дветѣ страни, но добре е да се знае въ София, че Италия има обширни права, които не сѫ опредѣлени, освенъ съ ограничението, че на сърбитѣ ще се даде свободенъ излазъ на Адриатическо море. Менъ се струва, че Италия не ще има интересъ да види Сърбия много уголѣмена, и затова ламтежитѣ за едно южно-славянско царство ще посрещнатъ най-напредъ италианското недоволство. Италия иска да бѫде занапредъ суверенка на Адриатическото море. За реализирането на това нейно стремление тя ще намѣри всѣкога силната подкрепа на Англия и Франция.

Тукъ му е мѣстото да кажа, че колкото повече се разширява тъй наречението Тройно съглашение съ прибавлението на нови фактори, толкова повече добиватъ превесъ общитѣ въпроси надъ частнитѣ. Забелязвамъ дори, че общественото мнение на отдѣлни страни не упражнява вече такова силно влияние, както по-напредъ. Самитѣ народи чувствуватъ, че надъ тѣхнитѣ интереси има други общи, които предшествуватъ частнитѣ. И когато по вѫтрешнитѣ въпроси все повече и повече се изтъква народниятъ елементъ, по въпкашнитѣ всичко почти се предоставя на правителствата. Въ друго време колко много би се вълнувало руското обществено мнение предъ перспективата, че славянскитѣ земи около Адриатическо море ще минатъ подъ владичеството на една по-опасна за славянския елементъ държава, а днесъ осѫжда сърбитѣ, които игнорираятъ общитѣ идеи на войната и изтъкватъ само своитѣ тѣсно сръбски претенции. Това ми дава основание да вѣрвамъ, че догдето ние сме потрѣбни на обшата кауза на Съглашението, нашитѣ интереси ще бѫдатъ удовлетворени, безъ да се гледа на виковетѣ на **старитѣ и изпитани приятели,** но мине ли тая неизбѣжность, ние ще попаднемъ въ положението на просители.

Завчера, когато бѣхъ въ министерството на външнитѣ работи, узнахъ, че отговорътъ на Четворното съглашение не е още приготвенъ, тъй като съвещанията междру съюзницитѣ не сѫ свършени. Обещаха да ме уведомятъ, когато ще се изпрати въ София. Както помните, още отъ началото на войната азъ поддържамъ идеята, че ние сме потрѣбни на Великитѣ сили само по отношение на Турция — за завладяването на Цариградъ. За тая цель сме толкова нуждни, щото чрезъ нея ще можемъ да осѫществимъ всичкитѣ си други ламтежи. Но свърши ли се тоя въпросъ, нашето значение се намалява до голѣма степень. Нѣма съмнение, че Вие тамъ, въ София, имате много повѣрни данни за развитието на военнитѣ събития около Дарданелитѣ и можете да сѫдите по-точно, кога ще бѫде сломена турската мощь, но сведенията, които азъ имамъ, ме каратъ да вѣрвамъ, че англичанитѣ и французитѣ, особено първитѣ, ще отидатъ докрай и нѣма да оставятъ на половина предприетото дѣло. Забелязвамъ и друго едно нѣщо: не бързатъ много да отговарятъ на нашата нота и като че си казватъ: за България събитията ще бѫдатъ по-силни отъ аргументациитѣ и обещанията. Въ такъвъ случай не трѣбва да Ви се вижда парадоксално, че когато ние искаме да печелимъ време, и тѣ искатъ сѫщото. Че напоследъкъ Русия не бърза по тоя въпросъ, азъ си го обяснявамъ съ факта, че приготвенитѣ за Цариградъ войски сѫ изпратени вече на австрийския фронтъ, а влизането въ тоя градъ на съюзницитѣ безъ Русия не може да бѫде полезно, нито приятно за руския народъ.

Австро-германското напредване произведе тукъ едно стресване не само въ правителственитѣ кржгове, но и въ обществото. То ще се отрази въ едно измѣнение на досегашната вѫтрешна политика — ще взематъ малко повече преднина прогресивнитѣ елементи, които всѣкога сѫ били противници на Германия и които сега сѫ заклети врагове на всичко нѣмско. Господарствената Дума ще се свика на извънредна сесия кѫде края на юлий, но до това време ще се приготви едно министерство, което ще угажда, ако е възможно, на всички почти партии. Забележително е, че най-крайнитѣ дѣсничари, които до преди войната отричаха самия принципъ на едно конституционно управление, сега се показватъ примирени съ тая идея, като изслушватъ съ хладнокръвие своитѣ принципални противници. Дори възможностьта на единъ парламентаренъ режимъ не ги очудва и дразни. Въ крайната лѣвица се забелязва тоже една промѣна. Хора, които всѣкога сѫ проповѣдвали пасифизъмъ, сега не се стѣсняватъ да говорятъ, че войната срещу Германия трѣбва да продължава докрай, догдето се смаже германския империализъмъ. При такива условия наивность е да се вѣрва на слуховетѣ за скорошенъ миръ.

Въ България не трѣбва да се мисли че, когато прогресивнитѣ елементи тукъ взематъ връхъ, нашата кауза ще бѫде по-добре поставена. Вѣрно е, че прогресивнитѣ вестници и списания по-добре ни защищаватъ, тѣ по-открито и по-категорически признаватъ справедливостьта на нашата кауза, но, ако ние не тръгнемъ съ Четворното съглашение, или ако тръгнемъ противъ него, тѣхната отмъстителность ще бѫде по-голѣма, тѣхниятъ викъ противъ насъ много по-високъ. Споменавамъ това обстоятелство, защото зная, че у насъ има хора, които си правятъ илюзия, както по тоя, тъй и по много други въпроси. Може би, за пръвъ пѫть въ Русия нѣма разлика по външната политика между либерали и консерватори, между реакционери и социалисти. Духътъ, който е обвзелъ англичанитѣ и французки партии, е сякашъ завѣялъ и въ Русия—страната на крайноститѣ.

Приемете, Господине Министръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

М. Ив. Маджаровъ.

Времето минаваше, а въ преговоритѣ съ Съглашенскитѣ сили не се забелязваше да се прави нито една благоприятна стѫпка. Това ме измѫчваше, и азъ се решихъ да изпратя още едно подканване до министръръ-председателя, съ рискъ да предизвикамъ даже едно ново недоволство. Интереситѣ на България прекарваха такава страшна опасность, щото азъ трѣбваше да презра своята лична гордость и изпратихъ на министръръ Радославовъ следния рапортъ:

Петроградъ, 6 юлий 1915 година, № 639.

Господине Министъръ-Председателю,

Съгласно Вашата телеграма № 989, въ която се казва, че пълномощнитѣ министри трѣбва да се ограничаватъ само съ събиране впечатления, критики и сюгжести по отговора на нотата на Четворното съглашение, като избѣгватъ да влизатъ въ разискванията му, подъ предлогъ, че не сж въ течение на въпроса, на който третирането е запазено изключително за Министерския съветъ въ София, азъ имамъ честь да Ви съобщя следното:

Макаръ да се измина вече единъ цѣлъ месецъ, откогато е подаденъ Вашиятъ отговоръ на нотата на Четворното съглашение, въ сферитѣ на това Съглашение не се забелязва желание за бързина. Нѣма съмнение, че Четворното съглашение ще отговори и отговорътъ му ще бжде, по всѣка вѣроятность, учтивъ и насърдчителенъ, но то не скрива, че счита Вашиятъ отговоръ за единъ видъ въпросникъ, който цели да открие дори далечнитѣ намѣрения на другитѣ държави, а скрива тия на България. Такъвъ начинъ на действие, казватъ тѣ, не изразява желание за споразумение. Но това, което най-много ги дразни, то е недискретностьта при воденето на преговоритѣ. Когато азъ казахъ на единъ отъ тукашнитѣ посланици, че не зная точно отговора Ви, той съ смѣхъ ми отвърна: „Г-нъ Теотокисъ (гръцки пълномощенъ министъръ въ Берлинъ) е по-щастливъ отъ Васъ. Два дни, следъ като Вашето правителство бѣ подало отговора си, той го протелеграфиралъ въ Атина буквално. Вижда се, че германцитѣ иматъ добра служба въ София и за себе си и за другитѣ. Но германцитѣ изпълняватъ една длъжность. Тѣ бързатъ да въоржжатъ противъ насъ и гърцитѣ, и румънитѣ, и сърбитѣ, преди ние да сме спечелили даже едно принципиално обещание отъ българитѣ.“ Четворното съглашение, макаръ и да е убедено, че между България и Турция не ще да може да се постигне споразумение, но сведенията, че се водятъ преговори съ Турция въ това време, когато се водятъ съ съюзницитѣ, все ги дразни. Вѣрно е, че и Италия води преговори съ дветѣ констелации, но Четворното съглашение тогазъ бѣше предварително успокоено. Единъ отъ посланицитѣ на Четворното съглашение ми каза: „Защо да не дадемъ на българитѣ достатъчно време да се споразумѣятъ съ турцитѣ? Може би, турцитѣ представляватъ по-голѣма гаранция отъ насъ. Може би, малкитѣ отстжпки около Кѫркъ-Клисе и Димотика да струватъ на българитѣ повече отъ цѣла Тракия и Македония... Всѣки е господарь на своята сждба. Трѣбва да предполагаме, че българитѣ разбиратъ по-добре своитѣ интереси, отколкото ние, но тѣ не трѣбва да отиватъ дотамъ, щото да считатъ всички други по-прости отъ себе си. Тая грѣшка направиха еднъжъ, не би трѣбвало да я повтарятъ. Вашето правителство, вмѣсто да се ограничи съ онова, което се пада на България по справедливость, иска да знае предварително, какво ще дадемъ ние — Великитѣ сили — на другитѣ въ случай на победа. Тая претенция е прекалена, и сама по себе си тя доказва, че Вие не желаете да отидете съ Четворното съглашение. Вашето правителство иска да знае такива подробности, които ние сами не бихме могли сега да опредѣлимъ. То иска да знае точно границитѣ на бждеща Сърбия, а щомъ дадемъ едно село повече, ще намѣри претексъ за възражение. Въ днешно време и голѣмитѣ народи сж станали по-скромни.

Доколко можахъ да разбера, английското правителство е настоявало най-много да не се бърза съ отговора. А трѣбва да Ви кажа, че откогато се е захванала Дарданелската операция, мнението на англичанитѣ, като че добива повече и повече значение по балканскитѣ въпроси. Колкото голѣми да сж загубитѣ на англичанитѣ, тѣ вѣрватъ въ една близка победа и не ще пожалятъ нищо, за да я добиятъ. Когато англичанитѣ се биятъ на Дарданелитѣ, тѣ защищаватъ сжщевременно и Суезкия каналъ, и Персийския заливъ, и Египетъ. Разбиването на турцитѣ около Мряморното море не е само откриването на едно важно морско съобщение, а и унищожение на една религиозна пропаганда, която заплашва земитѣ на четиритѣ съюзници. На Дарданелитѣ и около Дарданелитѣ е сега стожеръ на английската колониална политика. Ето защо, англичанитѣ продължаватъ да пращатъ нови войски срещу Турция и ето защо, тѣ нѣма да се откажатъ отъ никакви нови жертви, за да преодолѣятъ мжчнотиитѣ на Дарданелитѣ. А за България

мислятъ, че не ще приеме никакви предложения на Четворното съглашение, догдето това последното не добие успѣхи."

Другъ единъ посланикъ ми каза: „Вашата слабость е, че правителството, па и обществото у Васъ, отдаватъ по-голѣмо значение на онова, което се пише въ вестницитѣ, отколкото на онова, което се излага въ официалнитѣ ноти. Единъ в. „Правда" или единъ „Неа-Имера" е въ състояние да ги накара да не вѣрватъ на тържествената дума на четири Велики държави. А въ днешно време какво значение може да има не само писаното въ в. „Правда", но и въ всички гръцки и сръбски вестници. Ако Вие, наистина, вѣрвате въ силата и въ честностьта на Англия, Франция, Италия и Русия, то какъ можете сериозно да се спирате върху брътвежитѣ на единъ кой и да билъ гръцки или сръбски вестникъ? Не е ли по-изгодно за България да остави на страна своитѣ съседи и да вложи отговорностьта за изпълнението на уговоренитѣ точки върху Великитѣ сили. Ако тѣ победятъ Германия и Австро-Унгария, не сж Сърбия и Гърция, които ще могатъ да ги възпратъ."

Приемете, Господине Министъръ-Председателю, увѣренията на отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания. М. Ив. Маджаровъ.

Но признацитѣ, че България върви съ бързи крачки къмъ Централнитѣ сили ставаха все по-голѣми и по-явни. Органътъ на П. Милюковъ в. „Рѣчь", който неизмѣнно бѣше защищавалъ каузата на нашето отечество, обнародва на 13 юлий 1915 г. едно съобщение отъ София, подъ надсловъ: *приемането на принцъ Хохенлое отъ царь Фердинанда*. Въ него се казваше, че щомъ пристигналъ въ София тоя германски принцъ, царь Фердинандъ го приелъ на ауденция и го задържалъ цѣли два часа. Следъ това го поканилъ на обѣдъ въ двореца си „Враня". На следващия день го развождалъ съ своя автомобилъ, за да му покаже дворцитѣ си въ околноститѣ на София. Това особено внимание, което показа царь Фердинандъ къмъ германския пратеникъ, било произвело тежко впечатление у българскитѣ политически кржгове, които сж приятелски настроени къмъ Русия. А въ Петроградъ, споредъ сжщото комюнике, останали зачудени по поводъ на това особено внимание на българския царь къмъ германския посланикъ въ Цариградъ, което считатъ за явенъ показалецъ на единъ опредѣленъ политически курсъ на българското правителство, който курсъ все повече и повече се отдалечава отъ широкитѣ слоеве на българското население, което явно симпатизира на Русия.

Тая демонстративна среща бѣше единъ ударъ за Съглашението. Руситѣ не чакаха вече отъ царь Фердинандъ признателность, но търсѣха да намѣрятъ поне разумъ въ неговата политика. Тѣ не предполагаха, че той е толкова простъ да не знае, че даже да бжде победена Русия отъ Германия, пакъ тая последната държава, за да се сдобри съ своя великъ съседъ, ще предостави сждбата на нашето отечество на руския гнѣвъ. Не можеше да намѣри българскиятъ царь по-нещастенъ моментъ отъ сегашния да демонстрира своитѣ симпатии къмъ Кайзера. По мнението на много руси, самъ Вилхелмъ би се удивилъ на това *подмазване*... и макаръ той (Кайзеръть) да водѣше войната противъ моралнитѣ принципи на человѣчеството, ще счете за извънредно неморална горната постжпка на освободената отъ Русия България. А когато Четворното съглашение победи, съ какви очи, питатъ се руситѣ, ще се явятъ българитѣ да търсятъ правда и милость у победителитѣ, които тѣ сега тъй жестоко оскърбяватъ?

Ако царь Фердинандъ имаше нѣкои близки родствени връзки съ князъ Хохенлое, както бѣ случаятъ съ румънското кралевско семейство, всѣки щѣше да си обясни почеститѣ и демонстрациитѣ къмъ германския посланикъ, но сега тѣ се тълкуваха, като чисто предизвикателство на българския дворецъ, насърдченъ отъ последнитѣ германски победи. Но тия победи можеха ли да иматъ сѫщинско значение за края на войната? Отъ какво се ржководѣше царь Фердинандъ, та пресѣче и последната връзка на България съ Четворното съглашение?

Отъ достовѣрно мѣсто се научихъ, че Сѣрскиятъ консулъ (такава бѣше неговата титла) г. Каназиревъ се изпращалъ въ Петроградъ по препоржка на Македонския комитетъ, да го държи въ течение на тукашнитѣ работи и да прави агитация въ руския печатъ. Той щѣлъ да играе *тайно* и ролята на военно аташе, като неофициаленъ замѣстникъ на майоръ Преславски. Нѣкои отъ чиновницитѣ въ легацията ми съобщиха, че той щѣлъ да си служи съ химическо мастило въ преписката си съ София. Още при първата си среща съ него (на 16 юлий) азъ го предупредихъ, че, като чиновникъ въ легацията, той не трѣбва да се занимава съ никаква агитация и съ никакви донесения, които могатъ да изложатъ легацията предъ руското правителство. Той ми се обеща да следва моитѣ съвети, но не ги спази докрай.

На 17 юлий, като бѣхъ въ министерството на външнитѣ работи, началникътъ на втори политически отдѣлъ ми съобщи, че министъръ Сазоновъ питалъ за мене и изказалъ желание да ме види. Отидохъ въ неговия кабинетъ, и той ме посрещна съ думитѣ: „Желалъ бихъ да се срѣщаме по-често.“ Отговорихъ му, че съмъ готовъ да го посещавамъ два пѫти на день, ако имаше нѣщо задоволително да ми съобщи или да му съобщя. — „Повѣрвайте ме, г. Сазановъ, че се стѣснявамъ да Ви безпокоя, когато нѣмамъ, що да Ви кажа по нашитѣ работи.“ Той ме запита, какво мисля за телеграмата на Джеймсъ Баучеръ до в. „Times“, въ която се казваше, че било подписано съглашение между българското и турското правителства, съ което Турция се задължава да отстѫпи на България територииитѣ на дѣсно отъ Марица заедно съ Одринския кварталъ Кара-Агачъ, и то безъ никакви политически ангажементи отъ страна на България. Отговорихъ му, че по тая телеграма не съмъималъ сведения отъ София, защото ми се вижда малко съмнителна, макаръ да е обнародвана въ такъвъ сериозенъ вестникъ, като „Times“. Въ турската история нѣма примѣри на доброволно отстѫпване на територия; а въ телеграмата се казва, че България не вземала никакви политически ангажементи срещу тая отстѫпка. Турцитѣ могатъ да направятъ горната отстѫпка само, ако нашето правителство се е задължило да пази докрай благосклоненъ неутралитетъ спрямо Турция, или пъкъ ако се е обещало да нападне Сърбия. Менъ не се иска още да повѣрвамъ, че българскиятъ царь ще потвърди съ подписа си подобна конвенция. Тукъ министъръ Сазоновъ ме прекѫсна: — „Но знаете ли, че отъ неговия дворецъ е съобщено на германцитѣ нашето предложение за компенсиране на България, ако нападне

Турция, и отговорътъ на нашето правителство?“ — „Това не зная, но зная друго нѣщо, че австрийскитѣ и германски агенти сж съобщили не само на своитѣ правителства, но и на нѣкои вестници съдържанието на дветѣ ноти.“ — „Е това не доказва ли, че Вашето правителство и Вашиятъ царь служатъ на нѣмцитѣ и преговарятъ съ насъ, само да узнаятъ нашитѣ намѣрения и да възбуждатъ другитѣ балкански държави противъ насъ“? — „За хатъра на аргумента ще приема, че нашиятъ царь мрази Русия, че насъсква министъръ Радославовъ и неговитѣ приятели срещу Четворното съглашение, че насърдчава преговоритѣ съ Турция, но пакъ Ви казвамъ, че когато дойде времето да си тури подписа на едно съглашение, отправено противъ Русия, ржката му ще трепне и, може би, въ крайния моментъ ще заговори съвѣстьта му. Самитѣ нѣмци ще му се смѣятъ и ще го осжждатъ въ душата си, ако той презре традициитѣ и идеалитѣ на своето отечество. Вие, г. Сазоновъ, направете своята длъжность къмъ българския народъ, като удовлетворите неговитѣ законни искания, па оставете отговорностьта на българското правителство и на българския царь за неприемането имъ. Но ги обнародвайте, да ги види и разбере и последния българинъ. Тогазъ нека му мислятъ тия, които сж ги осуетили.“ Министъръ Сазоновъ ми отвърна, че Четворното съглашение е готово даже да разшири и своитѣ предложения, но се бои, че българитѣ ще поискатъ предварителна окупация, а това значи нова война между балканскитѣ народи. Ние сме готови да гарантираме всички територии, които обещаваме, но Вашето правителство не вѣрва на Четворното съглашение и тамъ е трагичностьта на положението. То не вѣрва на Англия, на Франция, на Италия, на Русия, а пъкъ иска тѣ да вѣрватъ него. Възможно ли е подобно нѣщо? Напустнахъ кабинета на г. Сазоновъ съ тъмни предчувствия. Да вѣрвашъ на Турция или Австрия, а да не вѣрвашъ на Англия, на Франция, на Русия, на Италия е, наистина, единъ печаленъ парадоксъ. . .

Следъ като се оповести сключеното съглашение съ Турция, нашето положение въ Русия стана още по-деликатно и по-незащищаемо. На 19 юлий пратихъ при г. Милюкова първия секретарь на легацията г. Баламезовъ да научи отъ него, какви сведения иматъ въ редакцията на „*Рѣчь*“ отъ София, и той ми донесе следнитѣ изявления на българския приятель:

„Следъ това съглашение азъ не мога вече да ви защищавамъ не само въ Господарствената дума и въ вестника си, но дори въ партията си. Съглашенскитѣ сили не ще отговорятъ на българската нота, догдето не получатъ увѣрение, че договоръть между България и Турция не е подписанъ“. За жалость, телеграмата на Баучера бѣше вѣрна, и България бѣше вече влѣзла въ безизходния пжть.

На 20 юлий се откри сесията на Господарствената дума. Азъ бѣхъ се снабдилъ предварително съ входенъ билетъ и присжтствувахъ на първото ѝ заседание, което се очакваше съ нетърпение отъ всички, защото следъ нанесенитѣ отъ Германия победи слуховетѣ за сепаративенъ миръ ставаха все по-настойчиви. Германската пропаганда бѣ успѣла да пръсне тия слухове, не само въ неутралнитѣ страни, но и въ самата Русия. Въ такъвъ случай

налагаше се дългъ на рускотото правителство да заяви по единъ формаленъ начинъ, какъ гледа то на събитията. Отчета по разискванията, станали въ първото заседание на Думата, азъ дадохъ съ следнитѣ две шифровани телеграми:

Петроградъ, 20 юлий 1915 г., № 685.

Министру Радославову.

Днесъ се откри Господарствената Дума при особена тържественость и въ присѫтствието на грамадна публика. Всички оратори говориха за продължение на войната до крайна победа, и Думата единодушно и съ пѣене на царския химнъ ги акламираше. Председательтъ на камарата Родзянко каза: „Колкото по-тежка става войната, толкова повече расте решителностьта да я докараме до окончателно сломяване на неприятеля. Руската армия, крепка по духъ и воля, нѣма да остави да се посрами Руската земя, нека знаятъ това нашитѣ противници и нека не се утешаватъ съ предстоящата сполука. Въ великия и тежъкъ часъ на изпитание трѣбва да се яви народниятъ мощенъ духъ съ всичкото си величие. Ние трѣбва да се биемъ до последния способенъ за война солдатинъ. Посрѣдъ речьта на председателя направиха се овации на представителитѣ на съюзницитѣ и на генералъ Рузки, които присѫтствуваха въ ложитѣ. Министъръ-председательтъ Горемикинъ заяви: „че отъ времето на първата отечествена война Русия не е преживявала такива дни. Но, както преди 100 години се откриха за насъ широки и славни пѫтища, тъй и сега ние съ спокойствие гледаме на свѣтлото бѫдеще. Настоящето е само една минута отъ нашата история.“ Най-важно въ речьта на Горемикина е, че отъ сега нататъкъ депутати ще участвуватъ официално въ подготовление на народната отбрана, снабдяване съ припаси армията, подкрепа на индустрията и прочее.

Отъ името на императора заяви, че ще се приготви законопроектъ за автономията на Полша, и че вѫтрешната политика на Русия ще бѫде проникната съ безпристрастие и благожелателность къмъ всички вѣри и народности. Министъръ Сазоновъ не спомена нищо за България, като се извини, че е трудно да се докосне до ония въпроси, за които още не сѫ свършени преговоритѣ. За Гърция каза: „Остава на елинския народъ и на правителството му да реши сѫдбоносния въпросъ: могатъ ли да помогнатъ на изтрѣбляванитѣ имъ сънародници въ Мала-Азия, безъ да се присъединятъ къмъ държавитѣ, които се борятъ за правото и свободата.“ За Румъния каза: „Нейното правителство не се поддава на давлението, което правятъ австро-германскитѣ агенти, и ние продължаваме да поддържаме съ него приятелски връзки.“ За Сърбия изказа надежда, че ще се реши да направи нови жертви. За Скутари каза, че участьта му ще се реши изключително отъ съюзенитѣ велики държави. Речьта си Сазоновъ свърши тъй: „Мога съ пълна увѣреность да заявя, че правителството въ единодушие съ общественото мнение не допуща мисъльта да се сключи миръ, преди да е смазанъ окончателно неприятельтъ. Съюзницитѣ ни сѫ въодушевени отъ сѫщитѣ чувства.“

Маджаровъ.

Въ речьта на Сазоновъ се канѣше Сърбия да направи нови жертви, за да се постигне една крайна победа надъ силния неприятель. За да дамъ на българското правителство още единъ пѫть да разбере, че то нѣма право да недовѣрява на обещанията на Четворното съглашение, азъ поискахъ да чуя лично отъ Сазоновъ, какво значение той дава на фразата си за Сърбия. Но понеже бѣше занятъ въ Думата, азъ можахъ да го видя едвамъ на 23 юлий. За тая ми среща съ него изпратихъ до министра на външнитѣ работи въ София следнята шифрована телеграма, № 705:

Едвамъ днесъ сполучихъ да видя Сазоновъ и да го питамъ, наистина ли фразата въ неговата Думска речь: **„Ние сме убедени, че въ съзнанието на**

своя патриотически дългъ сръбскиятъ народъ ще почерпи решителность да направи и други жертви“ — означава отстжпването на Македония. Той ми отговори категорически, че това е искалъ да каже, като прибави: „Ще направимъ всичко, за да задоволимъ справедливитѣ искания на България, но ако тя и следъ това отиде съ нашитѣ неприятели, нека изтегли последствията.“

Маджаровъ.

Въ тая среща министъръ Сазоновъ ми съобщи и една телеграма, въ която се казваше: „Полковникъ Ганчевъ билъ изпратенъ въ Берлинъ съ нѣкаква си политическа мисия.“ Отговорихъ му, че, доколкото познавамъ полковникъ Ганчевъ, не ми се вѣрва да му възложатъ нѣкоя много сериозна мисия. Ако ли пъкъ е въпросъ да занесе въ Берлинъ нѣкои тайни книжа, презъ България минаватъ толкова германци, щото биха могли да намѣрятъ нѣкого, който да извърши куриерската длъжность. Вѣрно е едно нѣщо, че полковникъ Ганчевъ минава за царски човѣкъ, който е готовъ да му служи въ всичко . . . Министъръ Сазоновъ ми обади още, че Четворното съглашение трѣбва вече да е подало на Софийското правителство своя отговоръ на българската нота, съ която то искаше да знае предварително, какви компенсации ще даде Съглашението на Сърбия, Гърция и Румъния за тѣхнитѣ териториални отстжпки на България.

Поведението на нашето правителство интересуваше Господарствената Дума. На 28 юлий вечерьта тя имаше тайно заседание, въ което, освенъ критикитѣ, изказани върху действията на нѣкои отъ най-високитѣ държавни служители, се обсжждалъ и нашиятъ въпросъ. По тоя случай азъ изпратихъ въ София следнитѣ две шифровани телеграми:

Петроградъ, 30 юлий 1915 г., № 737.

Министру Радославову.

Къмъ изх. № 722. — Споредъ сведения отъ вѣренъ източникъ, въ тайното заседание на Думата Милюковъ, следъ като похвалилъ новия курсъ на руската дипломация, подложилъ на критика нейнитѣ представители въ Букурещъ и въ София. — „Догдето Франция и Англия предоставяли първата роль по балканскитѣ работи на Русия, Поклевски и Савински изоставили доброволно всѣкаква инициатива на Бронделъ и Арънсайдъ. Особено заслужава осжждане деятелностьта на Поклевски въ Букурещъ, когато ние бѣхме победители при Карпатитѣ, че не зная да привлѣче Румъния къмъ насъ.“ Други сериозни бележки по външната политика въ тайното заседание не сж правени. Днешниятъ брой на в. „Рѣчь“ завършва уводната си статия съ следнитѣ думи: „Остава България. Нашитѣ български приятели, вѣроятно, ще ни разбератъ, ако кажемъ, че и тѣ иматъ морални и политически задължения, които не бива да забравятъ и съ които не може да се шегуватъ. Ние добре познаваме болезнената чувствителность и подозрителность на измамената и предадена страна, и вѣрваме, че тя не безъ основание се домогва до гаранции отъ Четворното съглашение. Но правилното въ основа изискване става безсмислено при карикатурна обстановка. Четири Велики държави честно и открито канятъ България да заговори съ тѣхъ по условията за практическо осжществение на нейнитѣ национални задачи. Да се отхвърли такова предложение съ гръцка бързина и нескромность, би било повече отъ опасно. Това би било престжпно.“

Изглежда, че вчерашното извънредно заседание на Министерския съветъ въ Царско село е било отдѣлило най-много време върху отношенията между Русия, Румъния и България.

Маджаровъ.

Петроградъ, 31 юлий 1915 г., № 740.

Министру Радославову.

Цѣлиятъ руски печатъ се носи много презрително къмъ гръцкитѣ демонстрации противъ предложенията на Четворното съглашение и ги счете подбутнати отъ австро-германскитѣ агенти въ Атина и Солунъ. Гръцкиятъ краль се нарича орждие на германския императоръ, който търси уголѣмяването на Гърция за смѣтка на славянскитѣ народи. По отношение на Сърбия, като съюзница, печатътъ е по-снизходителенъ, но я кани отъ името на цѣлия руски народъ да приеме незабавно предложението. Максимъ Ковалевски пише статия въ „Биржевія Ведомости“ твърде симпатична за България, която се завършва съ следнитѣ думи:

„За България настава часъ да изиграе, наистина, историческа роль, като удовлетвори себе си и своитѣ естествени влѣчения, да може сжщевременно да отвърне съ добро за полученитѣ услуги. Отъ нея зависи бждещата сждба на Балканитѣ и въ краенъ резултатъ мира на Европа.“

Маджаровъ.

Кжситѣ извлѣчения, които даваxъ отъ статиитѣ на писатели, като Милюковъ, Ковалевски и други, показваха, съ какъвъ ентусиазъмъ щѣше да посрещне цѣлиятъ руски народъ нашето присъединение къмъ Четворното съглашение. Но въ София продължаваха да вѣрватъ въ непобедимостьта на Германия и Турция. И моитѣ настоявания отиваха все тъй напраздни.

На 2 августъ ме посети отново белгийскиятъ посланикъ графъ Бюисере, за да ми обади, че споразумѣнието между Румъния и Четворното съглашение е вече дѣло свършено. Ако Румъния не е още предприела нищо противъ Австрия, това се дължи на страха, че при сегашното положение на военнитѣ работи тя може да бжде смазана отъ австро-унгарскитѣ войски. А пъкъ за Четворното съглашение е предпочтително една неутрална и приятелски настроена Румъния, отколкото една съсипана Румъния. Отъ него разбрахъ, че при всичкитѣ заплашвания на Германия румънското правителство не ще пропуща вече военни материали за Турция. Когато стана дума за поведението на България, графъ де Бюисере ми каза безъ заобикалки, че Четворното съглашение има много причини да довѣрява повече на Румъния, отколкото на България.

На 8 августъ министъръ Сазоновъ ме повика въ министерството и ме запита, какво зная за новия военень министъръ полковникъ Жековъ: неговото назначение не е ли новъ признакъ, че се готви да нанесе ударъ на Сърбия? Отговорихъ му, че е мжчно да се сжди за нащитѣ военни, тъй като тѣ всички се назначаватъ и уволняватъ по волята на царя. Не може да се отрече, че иматъ и свои политически чувства, но ги криятъ, догдето сж на служба, и повечето пжти следватъ указанията на своя Господарь. Полковникъ Жековъ бѣше началникъ на школата за запасни подпоручици и минаваше за единъ строгъ и дисциплиниранъ началникъ. Напоследъкъ бѣ изпращанъ въ Цариградъ, като делегатъ на българското правителство. Тоя фактъ можеше да се вземе като доказателство, че той е билъ довѣрено лице на кабинета. Но, отъ друга страна, трѣбваше да се предполага, че, като се е сношавалъ съ турци по-дълго време, добилъ е едно отрезвение и е започналъ да гледа на тѣхъ не презъ очилата на германцитѣ, а презъ своитѣ

1915 г., № 740.

) къмъ гръцкитѣ де-
ашение и ги счете
Солунъ. Гръцкиятъ
то търси уголѣмява-
ношение на Сърбия,
отъ името на цѣлия
Максимъ Ковалевски
тична за България,

а. историческа роль,
да може сѫщевре-
ея зависи бѫдещата
опа."

Маджаровъ.

гиитѣ на писатели,
. съ какъвъ енту-
родъ нашето при-
въ София продъл-
ания и Турция. И

ъ посланикъ графъ
жду Румъния и Че-
Яко Румъния не е
е дължи на страха,
ти тя може да бѫ-
ъкъ за Четворното
риятелски настрое-
ия. Отъ него раз-
ия румънското пра-
ли за Турция. Ко-
графъ де Бюисере
ашение има много
лкото на България.
вика въ министер-
нъ министъръ пол-
свъ признакъ, че се
къ му, че е мѫчно
чки се назначаватъ
е отрече, че иматъ
дето сѫ на служба,
Господарь. Полков-
запасни подпоручи-
анъ началникъ. На-
елегатъ на българ-
вземе като доказа-
нета. Но, отъ друга
се е сношавалъ съ
ение и е започналъ
итѣ, а презъ своитѣ

български очила. Вѣрно е, може би, че генералъ Фичевъ не искаше да поведе българскитѣ войски срещу Съглашението—това бѣше го заявилъ той предъ единъ български вестникъ още преди десетина деня — но азъ не можехъ да вадя заключение само отъ тия факти. Полковникъ Жековъ, прибавихъ азъ, ще направи това което му заповѣда царь Фердинандъ. Министъръ Сазоновъ се възползува отъ случая да каже за десети пѫть, че за едно нападение на Сърбия Четворното съглашение ще държи отговоренъ не толкова българския народъ, който бѣ и противъ втората балканска война, а личноститѣ, които го тикатъ къмъ тая нова авантюра.—„Азъ зная, прибави Сазоновъ натъртено, че въ Междусъюзнишката война Вие бѣхте побѣдени, защото българскитѣ войници се биха само по дългъ и безъ въодушевление". На това му твърдение отговорихъ: —„Това е фактъ, познатъ на всички българи, и нека се надѣваме, че ще спаси нашата страна отъ нова авантюра."

Отъ день на день обаче слуховетѣ за едно съглашение между България и Турция ставаха все по-настойчиви. Азъ не можехъ вече да твърдя предъ чужденцитѣ, че България по никой начинъ нѣма да свърже сѫдбата си съ сѫдбата на Турция. Срещитѣ ми съ министъръ Сазоновъ и съ посланицитѣ на Съглашенцитѣ започнаха да рѣдѣятъ. Отивахъ въ министерството на външнитѣ работи само, когато ме викаха. Това не можеше да остане неотбелязано било отъ министъръ Сазоновъ, било отъ посланницитѣ. Затова единъ день Сазоновъ ми каза: „Каквото и да последва, ние ще си останемъ лични приятели, защото зная вашитѣ чувства." Но когато виждахъ вече, че въ България се върши нѣщо страшно, пълно съ опасности и катастрофи, азъ отправихъ следния рапортъ до министъръ Радославовъ:

Петроградъ, 15 августъ 1915 г., № 794.

Господине Министъръ-Председателю,

Напоследъкъ атмосферата тукъ пакъ е препълнена съ слухове за едно турско-български съглашение и за едно нападение отъ страна на България противъ Сърбия. До сега азъ не поискахъ отъ Васъ никакви освѣтления по тия два въпроса, защото съмъ дълбоко убеденъ, че въ горнитѣ слухове нѣма нищо сериозно. Въ тая смисъль съмъ отговарялъ и на запитванията, които ми се отправятъ отъ разни страни и по разни случаи. Считамъ за излишно да излагамъ тукъ всичкитѣ мотиви, които ме каратъ да мисля, че е невъзможно за България при днешнитѣ обстоятелства да влѣзе въ съюзъ съ Турция, или пъкъ да нападне Сърбия, тъй като повечето Ви сѫ известни отъ моитѣ предшествуващи доклади. Но следъ направеното предложение отъ Четворното съглашение за разрешение на Балканския въпросъ моето убеждение става още по-непоколебимо, че нѣма да се повтори фаталната грѣшка на 1913 година.

Новинитѣ, обаче, които идатъ ежедневно отъ София, Нишъ и Берлинъ, каратъ мнозина да предполагатъ, че нѣщо тайнствено се крои, което ще тури Балканския полуостровъ въ пламъци. Дори между дипломатитѣ се срѣщатъ хора, които вече сѫ се подали на тѣзи слухове. Вчера бѣше при мене румънскиятъ министъръ г. Диаманди, който не скри безпокойството си, като ми каза: „Страхъ ме е, че щастливо установенитѣ приятелски отношения между Румъния и България могатъ да се развалятъ." Той се помѫчи да ми изложи цѣлата програма на Братиану, състояща се, споредъ него, въ създаването на единъ балкански блокъ между Румъния, България, Сърбия и Гърция, който да се поддържа отъ Четворното съглашение, защото само то било готово да удовлетвори националнитѣ и икономическитѣ стремления на тия дър-

жави.“ Самиятъ фактъ, че ние сме готови да отстжпимъ на България земитѣ, които вземахме отъ нея съ силата на оржжието, казва г. Диаманди, е най-доброто доказателство, че искаме да живѣемъ въ близки отношения съ България и сме готови да я подкрепимъ, разбира се дипломатически, да получи отъ другитѣ всичко, което ѝ се припада. Насъ ни свързва, прибави той, единъ много важенъ икономически въпросъ — свободната търговия презъ Проливитѣ. Вие може да ни бждете много полезни, като запазите и своитѣ интереси. Но недейте забравя, че Вашата прекаленость и неотстжпчивость може веднага да Ви постави въ положението на 1913 година. Вие сте сега въ много износни условия. Четворното съглашение ще направи почти всичко, за да Ви удовлетвори, но, ако Вие нападнете Сърбия, както го говорятъ мнозина не само въ Берлинъ и Виена, а и въ София, ще имате противъ себе си сжщата коалиция на 1913 г. — плюсъ 4-тѣхъ Велики сили, които ще счетатъ това нападение отправено противъ тѣхъ. Доколкото ми е известно, прибави г. Диаманди, нашето правителство е изпълнило дълга си въ София, и Вие не ще можете единъ день да ни казвате, че сме постжпили коварно. Ние действуваме съ особена енергия въ Нишъ, за да Ви отстжпятъ земитѣ по договора отъ 1912 г., но действуваме и въ София да се възстанови едно приятелство на Балканския полуостровъ.“ — Че Румъния е готова да се споразумѣе съ България по Добруджанския въпросъ, ми го потвърди преди една седмица и министъръ Сазоновъ, който ми каза буквално: „Г. Братияну заяви, че той е готовъ да се споразумѣе съ Васъ за Добруджа, и ние прибързахме да му изкажемъ благодарностьта си. Прочее, по тоя въпросъ нѣма какво да се безпокоите.“ Когато запитахъ г. Диаманди, дали сж правени подобни декларации въ София, той ми отговори: „Не се съмнявамъ, защото г. Братияну въ нѣколко срещи съ Вашия министъръ въ Букурещъ му е изказалъ сжщитѣ мисли, които Ви изложихъ по-горе. Тѣ не сж случайни, а съставляватъ държавната програма на Румъния.“ За Гърция г. Диаманди ми каза, че споредъ неговитѣ положителни сведения, Четворното съглашение я третира доста пренебрежително. — „То не ѝ е направило до сега честьта да я покани да участвува въ войната противъ Турция. Гърцитѣ сж оскърбени отъ това и ще правятъ мжчнотии, но тѣ сж безсилни предъ англо-френско-италианската флота.“ Той се помжчи да ме убеди, че ако България приеме формалното обещание на Четворното съглашение за Кавала и Хинтерланда, може да мине и безъ гръцкото съгласие. Твърдоглавието може да ѝ докара загубването и на Солунъ. Достатъчно е, Вие да не я спасите съ нѣкоя погрѣшна стжпка.“ По-нататъкъ отъ г. Диаманди разбрахъ, че Румъния нѣма да отиде съ Централнитѣ сили, че нейниятъ неутралитетъ ще бжде благосклоненъ къмъ Четворното съглашение, и че тя е вече постигнала споразумение за бждещитѣ ѝ компенсации, но участието ѝ въ войната ще захване тогазъ, когато настанатъ известни за странитѣ обстоятелства. Едно отъ тия обстоятелства е, че България ще се ангажира съ Четворното съглашение.

Когато говорихъ завчера на италианския посланикъ за неотстжпчивостьта на Гърция, той ми каза: „Азъ не вѣрвамъ, че въ София отдаватъ нѣкое особено значение на съгласието или несъгласието на Гърция по тоя въпросъ. За Васъ е важно, какво Ви даватъ Съюзнитѣ сили, а не какво мисли Гърция.“ Следъ това ме запита, дали съмъ челъ предложението направено отъ съюзницитѣ на Гърция за отстжпването на Кавала и Хинтерланда. Отговорихъ му, че съмъ го челъ въ тукашното министерство и че ми е направилъ впечатление пренебрежителния тонъ къмъ Гърция. — „Да, каза той, Гърция загуби единъ благоприятенъ случай, който нѣма вече да се върне. Ако България се присъедини къмъ Четворното съглашение, Гърция още повече ще загуби. Вашето положение е съвсемъ друго. Вие може да бждете отъ голѣма полза за съкрушението на Турция. Но падне ли Цариградъ, напраздно ще предлагате тогазъ услугитѣ си; сломи ли се турската сила, за Четворното съглашение не ще бждете вече нито полезни, нито страшни. Задъ гърба Ви тогазъ ще стои една могжествена флота и 300,000 армия. Италия всѣкога е била приятелка на България — занапредъ ще ни свържатъ още по-голѣми общи интереси — затова съмъ тъй откровенъ къмъ нейния представитель. Не Ви желая да изпаднете въ положението на Гърция.“ На запитването ми, дали Италия се готви да участвува въ войната противъ Турция, той ми отговори: — „Да, трѣбва да бждемъ готови, но за насъ е по-важенъ фронта къмъ Австрия. Въ случай на нужда, обаче, когато България откаже окончателно

да съдействува за превземането на Цариградъ, Италия ще може да отдѣли 100,000 души отъ своята армия за единъ десантъ въ Мала-Азия. Недейте забравя, че неприятельтъ е общъ, и че ще трѣбва да го биемъ съ общи сили. Помнете, че Германия е опасна преди всичко за малкитѣ балкански народи. Ревентлофъ още отъ сега говори за едно **шосе** между Берлинъ и Цариградъ, а Бетманъ Холвегъ — за събарянето на европейското равновесие.

Приемете, Господине Министръръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

М. Ив. Маджаровъ.

Министъръ Радославовъ не ми отговори на тоя рапортъ. Но въ неговото мълчание азъ виждахъ вече всичкитѣ черни облаци, които се надвисваха надъ нашето отечество. Предъ моитѣ очи се чертаеше страшната перспектива, която щѣше да погуби България. Но азъ бѣхъ самъ и не можехъ да направя повече отъ онова, което правѣхъ: да пиша рапорти и телеграми, да настоявамъ съ най-голѣмъ жаръ, който можеше да вдъхне на човѣка истинския патриотизъмъ — да не отива България противъ своята освободителка, да не извършва тоя смъртенъ грѣхъ, който ще я опозори въ историята, но не сполучихъ да разколебая коравитѣ сърдца на софийскитѣ управници.

Нашата пропаганда въ Русия.

Тя бѣше твърде неумѣла и даже пакостна. Повечето пѫти се изпращаха лица за агитатори, които не знаеха даже руски езикъ. Азъ нѣмамъ намѣрение тукъ да давамъ историята на цѣлата наша пропаганда въ Русия презъ време на нашия неутралитетъ, но като характеристика ще отбележа само два или три случая, и то станали само презъ последнитѣ месеци преди нашето намѣсване въ войната. На мѣстото на майоръ Преславски изпратиха въ Петроградъ Константинъ Каназиревъ, запасенъ капитанъ, назначенъ отъ министра на външнитѣ работи за консулъ въ Сѣресъ, а командированъ за такъвъ въ Руската столица. На 30 юлий 1915 година се яви въ легацията чиновникъ отъ външното министерство Сава Стоевъ, който ми съобщи, че се изпраща отъ военното министерство да ми предаде единъ голѣмъ пликъ, въ който азъ намѣрихъ нѣколко писма адресирани отъ военното министерство за Каназиревъ, и за други нѣкои третостепенни чиновници въ легацията. При разговора съ Сава Стоевъ узнахъ, че той е изпратенъ въ Петроградъ отъ военното министерство, за да получи нѣкакви си важни и тайни рапорти отъ Каназиревъ, който макаръ да носѣлъ титлата *консулъ*, но замѣствалъ военното аташе. Азъ познавахъ Стоева отъ млади години, като единъ почтенъ и дискретенъ чиновникъ, та го натоварихъ да обади устно на министъръ Радославовъ, че тоя начинъ на действие е не само безполезенъ за интереситѣ на държавата, но той може да създаде такива неприятности на държавата ни, каквито не би желалъ и самиятъ министъръ.

Бѣхъ се научилъ вече отъ чиновницитѣ на легацията, че Каназиревъ пише писма съ химическо мастило и ги предава на руската поща безъ подписъ за България до разни неизвестни лица; че сѫщиятъ събиралъ сведения за Русия отъ разни македонци по

крайнинитѣ на града. Отъ лица, които се срѣщаха съ него, узнахъ, че той билъ яръкъ германофилъ и туркофилъ. Но въ постжпкитѣ си билъ толкова неблагоразуменъ, че държалъ въ ржцетѣ си тефтерче, въ което вписвалъ всичко, каквото му съобщавали неговитѣ събеседници. Азъ лично го предупредихъ нѣколко пжти да се занимава само съ консулската си работа и да не се впуска въ събирание на военни сведения, тъй като това занятие може да му костува твърде скжпо. Ако бѣше изпратенъ официално, като военно аташе, интересътъ му къмъ военнитѣ работи щѣше да бжде законенъ и обяснимъ; но сега той бѣ принуденъ да събира сведенията си отъ улицата.

За да имамъ свидетель, че съмъ го предупреждавалъ, натоварихъ първия секретарь на легацията г. С. Баламезовъ да му каже, че страната, въ която живѣемъ, се бори за животъ и за смърть, и че всѣко съмнително действие у чужденцитѣ може да ги тури въ стълкновение съ властитѣ; а България нѣма интересъ да влиза въ стълкновение съ силитѣ отъ Съглашението особено за действия, които всѣки порядъченъ човѣкъ ще осжди. Но, за да намѣря на консула едно по-безопасно занятие, натоварихъ го съ съставянето на единъ рапортъ върху икономическото положение на Русия. Той не послуша моитѣ съвети и продължаваше да се занимава *съ пропаганда* и съ събиране на разни сведения — повечето военни.

Единъ день бѣше си позволилъ да прави декларации предъ сътрудника на „*Новое Время*“ и предъ Максимъ Максимовича Ковалевски, които дадоха поводъ на „Новое Время“ да обругае българското правителство въ една статия, а на Ковалевски въ *Обществото на славянската взаимность* да каже нѣколко горчиви истини за България.

Следъ като царь Фердинандъ и правителството му бѣха вече хвърлили, тъй да се каже, нашето отечество въ обятията на Германия и Турция, азъ получихъ отъ министъръ Радославовъ следното повѣрително писмо, подъ № 168, съ дата 12 юлий 1915 г. заедно съ ржкописа на една книга, озаглавена „*Разпятая Македония*“. Ето текста на писмото:

Господине Министре,

Заедно съ настоящето изпраща Ви се ржкописътъ на една книга, която едновременно ще излѣзе на французки, а вѣроятно и на нѣмски езикъ. Изработена въ Дирекцията на печата възъ основа на автентични и нѣколкократно провѣрени данни, тази книга, върху която азъ възлагамъ извънредно голѣми надежди за разбиване клеветническото дѣло на нашитѣ врагове въ Русия, трѣбва да бжде отпечатана като издание на Одеското благотворително дружество „Братство“ — за което Вие ще влѣзете въ споразумение съ него — безъ да прозира нашето и Ваше участие, и да бжде разпространена както всрѣдъ политическитѣ и държавни люде на Русия, така и въ широкитѣ интелигентни кржгове въ Петроградъ и провинцията. За тази цель бихте могли да мобилизирате всички приятели на България — даже да поискате отъ нѣкои измежду тѣхъ нѣколко думи къмъ книгата.

Моля Ви да имате предъ видъ, че отчечатана и разпространена въ най-скоро време — което е наложително — защитата на тази книга ще се подеме еднакво отъ организиранитѣ за тази цель пакъ отъ Васъ български студенти и приятели на България и отъ Дирекцията на печата. Всички изложени сведения сж така автентични, че кампанията на гръцки и сръбски

емисари въ Русия ще бѫде — вѣрвамъ — отъ естество да засили нашитѣ позиции и да демаскира тѣхъ.

Екземпляритѣ, които ще останатъ следъ пласирането й всрѣдъ интелигентнитѣ и обществени кржгове въ цѣла Русия, ще бѫдатъ депозирани въ нѣкоя отъ голѣмитѣ петроградски книжни магазини за продажба. Постарайте се да направите едно изискано въ всѣко отношение издание — като се проследи особено безпогрѣшното предаване имената на мѣстноститѣ, селата и пр. и на жертвитѣ. Корицитѣ биха могли да бѫдатъ черни и заглавието **„Разпятая Македония“** — съ червени букви.

„Драгобраща“ би могла да се отпечати на особена книга, за да се хвърли на очи. Безъ съмнение, разпредѣлението на фотографиитѣ трѣбва да бѫде естетично и да дава идеята на единъ страшенъ кошмаръ, отъ който четецътъ нѣма да може да се откжсне, освенъ победенъ отъ ужаса на нашата бедна провинция.

Моля да ме уведомявате за всичко, извършено около тази книга.

Министъръ-председатель, Министъръ на вжтрешнитѣ работи и Управляващъ министерството на външнитѣ работи и изповѣданията:

Д-ръ В. Радославовъ.

А пъкъ на отдѣленъ листъ ми се даваха и други наставления: какъ да се поиска съдействието на Державина, или на Милюкова, какъ да се изработятъ клишетата за разни фотографии, какъ думитѣ: *бити*, *убити*, *ограбени*, *обезчестени*, да се напечататъ съ едри букви, та да се втълпятъ въ паметьта на всѣки русинъ, какви злодеяния сж вършили тѣхнитѣ съюзници и пр. пр. Препоржчваше се на легацията да изпрати по 5 екземпляра на всѣка руска редакция. Даваше се наставление, какъ да се групиратъ сътрудницитѣ — българи, за да могатъ тѣ да разпространяватъ изъ цѣла Русия тая книга. Като прочетохъ горното писмо и наставленията, като разгледахъ съдържанието на книгата и приготвенитѣ фотографии, азъ се запитахъ, какво мнение иматъ въ София за Руската държава? Кжде би могло да става подобно нѣщо, каквото искатъ отъ менъ тия хора? И безъ да изпълня нито една отъ поржчкитѣ имъ, азъ изпратихъ следния отговоръ:

Петроградъ, 19 юлий 1915 година, № 684.

Господине Министъръ-Председателю,

Повѣрителното Ви отъ 12 того, подъ № 168, заедно съ единъ ржкописъ и клишета за книгата **„Разпятая Македония“** получихъ чрезъ делегата на Българската народна банка г. Т. Николовъ. Преди да направя, какво и да било по горното писмо, считамъ за дългъ да Ви дамъ нѣкои обяснения, защото деятелността, съ която ме натоварвате, е отъ такова деликатно естество, че може при едно неблагоразумие да докара голѣми неприятности на българското правителство. Въ писмото се казва, че азъ трѣбва да влѣза въ споразумение съ Одеското благотворително дружество „Братство“ — **но безъ то да подозира моето или Вашето участие.** За да може да се запази **абсолютна тайна,** не трѣбва тя бѫде раздѣлена между много лица, а тия последнитѣ трѣбва да бѫдатъ добре познати по своята честность, добросъвѣстность и твърдость. Отъ членоветѣ на тъй нареченото „Братство“ въ Одеса азъ познавамъ единъ или двама, и то толкова повръхностно, щото не бихъ довѣрилъ такава една тайна на никого отъ тѣхъ. Ако пъкъ отпечатването на книгата стане безъ тѣхно знание, тѣ утре могатъ да заявятъ на полицията или чрезъ печата, че е направено злоупотрѣбление съ името имъ. Освенъ това, дружеството сжществува въ Одеса, а пъкъ книгата ще се печати тукъ... Това би могло да послужи за новъ поводъ на подозрение. Въ сжщото писмо се казва, че трѣбва даже да поискамъ отъ нѣкои приятели нѣколко думи къмъ книгата и следъ това да я разпространя както всредъ политическитѣ и

държавни люде на Русия, така и въ широкитѣ кржгове на Петроградъ и провинцията. Следъ това Вие препоржчвате да си послужа и съ организиранитѣ за тази цель отъ мене български студенти и приятели на България.

Както виждамъ, въ София нѣматъ вѣрно представление за работитѣ въ Русия, особено въ Петроградъ. Та не само въ Русия, но и въ другитѣ воюващи страни — подобна деятелность е несъвмѣстима съ положението на единъ пълномощенъ министъръ. Азъ прочетохъ ржкописа на книгата „Разпятая Македония". Тя е единъ полемически трудъ, пропитъ съ страсть и съ ядъ противъ единъ отъ съюзницитѣ на Русия. Не трѣбва да се разбира, че азъ оспорвамъ вѣрностьта на даннитѣ и справедливостьта на нашата кауза, но тукъ не е въпросъ за вѣрностьта на фактитѣ и за обстоятелствата, които преживява една или друга страна. Азъ съмъ убеденъ, че, ако нѣкой българинъ напише една книга за злодеянията на турцитѣ въ Тракия и за изтрѣблението на българското население въ оня край следъ първата Балканска война, и ако тая книга се преведе на нѣмски, за да бжде отпечатана въ Германия, тамошната военна цензура при всичката си просвѣтеность и, може би, благосклонность къмъ България ще се намѣри въ затруднение да допустне печатането въ такъвъ видъ и въ такава форма, като тая на пратения менъ ржкописъ. Сжщата мжчнотия ще посрещне отъ страна на берлинската военна цензура една анонимна книга, приготвена за печатъ въ Берлинъ, която ще разгледва по сжщия начинъ отношенията на австрийскитѣ власти къмъ австрийскитѣ славяни.

Но оставямъ на страна, какво ще направи петроградската цензура — може би, тя да зачуди свѣта съ своята небрежность или толерантность, но за напечатването на една книга е потрѣбно едно физическо лице, което да се яви предъ цензурата като авторъ или издатель на книгата; да отиде при печатаря съ цензурирания ржкописъ; да услови книгата и да направи 3 — 4 коректури. За последната работа се изисква добро познаване на езика и начина на руската коректура. Сърбитѣ сж издавали нѣкои книги въ Русия, но за тая цель сж изпращали нѣкой Цемовичъ, който се е представлявалъ за неинъ авторъ и който е билъ въ състояние да направи ония измѣнения, които е посочвала цензурата. Сжщия способъ трѣбваше да употрѣбимъ и ние. Не е въ интереса на България нейнитѣ чиновници въ Петроградъ да се занимаватъ съ **подполна деятелность.** Такава деятелность даже въ обикновени времена може да докара дипломатически конфликтъ, а въ времена, когато се води борба за животъ и смъртъ, такава деятелность би имала още по-сериозни последствия. По моето разбиране, не всѣка деятелность е полезна; за да бжде деятелностьта полезна, трѣбва, преди всичко, да съответствува съ положението, което занимава едно лице.

Но позволете ми да бжда още по-откровенъ и да попитамъ, защо е избранъ именно сегашния моментъ да се печата въ Петроградъ една книга, отправена противъ съюзницата на Русия — Сърбия? — За да се убедятъ руситѣ, че Македония е българска ли? Но руското правителство заедно съ съюзницитѣ си направи на българското правителство предложение, отъ което ясно се вижда, че то държи да се изпълни договорътъ отъ 1912 г. За да докажемъ, че сърбитѣ сж много лоши ли? Но въ София забравятъ, че Четворното съглашение се хвърли въ войната, за да спаси Сърбия. Забравятъ и друго нѣщо, че България не само не е съюзница на Русия, но и всѣки день се печататъ сведения, че ние сме направили съглашение съ неприятелитѣ на Русия. Правя тия уговорки, за да видите, че не е добре избрано времето да се прави агитация явно и подполно въ Русия противъ Сърбия. Даже най-добритѣ приятели на българитѣ въ тукашното общество — даже тия, които ги считатъ за български орждия, ще Ви кажатъ, че Русия не трѣбва да съдействува за непримиримостьта между България и Сърбия. Ако Четворното съглашение въ своето предложение иска да удовлетвори България, то не е само отъ чувство на отвлѣчена справедливость или отъ желание, за да я хвърли утре противъ Сърбия, а защото е убедено, че ние можемъ да му бждемъ полезни и, като бждамъ удовлетворени, нѣма да станемъ причина за една нова война на Балканския полуостровъ. Да си правимъ илюзии, че, като кажемъ на руситѣ за дезертиранията на македонскитѣ българи и за отказването имъ да положатъ войнишка клетва, ще ги убедимъ въ правотата на нашето дѣло, е една политикообществена наивность. Навсѣкжде (освенъ въ Англия) войницитѣ ги вематъ на сила, и който избѣга отъ поста, го за-

стрелватъ. Ако ние въ България започнемъ да считаме за добродетель неповиновението къмъ военнитѣ власти, ние ще загинемъ като държава още въ първия месецъ. Това го казвамъ не само сега, а го казвахъ въ единъ рапортъ още на 1913 г. следъ нашия погромъ. Не клеветитѣ ни съсипаха, а нашето поражение. Ако бѣхме победители въ втората война, щѣхме да чуемъ само похвали. Сърбитѣ биха австрийцитѣ, и тѣ сж сега герои макаръ и оголѣли. Много стара е поговорката: победителя не го сждятъ.

Сега нащата задача е много по-висока: да бжде България силна и разумно да използуза тая сила. Всѣки знае, па и самитѣ сърби знаятъ, че Македония не е тѣхна, но тѣ я взеха съ силата на оржжието, както сж създадени повечето държави. Нима цѣлото население на Турция или Австрия или дори тукъ е благодарно отъ властитѣ? Но то се покорява, живѣе, догдето друга една сила по-голѣма отъ първата измѣни политическото положение. Сърбитѣ сж лоши, по-лоши отъ всички други народи въ свѣта, но това ли е, което ще ни върне загубеното? Ние трѣбва да се освободимъ отъ тоя предразсждъкъ, че сме загубили Македония, защото сърбитѣ и гърцитѣ били много лукави, или защото общественото мнение било заблудено, или защото малко книги сме били издали за доказване на нашата правота. Ако направимъ нова фатална грѣшка, може да загубимъ и България. Догдето бѣхме победители презъ Балканската война, българското йме се носѣше по всички краища на свѣта. Нашитѣ военни и дипломатически грѣшки минаваха за възвишено изкуство, нашитѣ беззакония и даже злодеяния се покриваха отъ нашата слава. Но достатъчно бѣше да бждемъ победени, за да рухне всичко. А ние бѣхме победени най-главно, защото възстанаха противъ насъ всички съседи. Най-силната държава не може да се бори противъ всички. Азъ ще забравя всички злодеяния на нашитѣ съседи (не само на сърбитѣ и гърцитѣ, а и на румънитѣ и турцитѣ), ако си върнемъ отнетитѣ земи. Това го казвамъ при всѣки удобенъ случай на рускитѣ държавници: миръ дълготраенъ и искренно братство ще настане на Балканския полуостровъ, ако се задоволятъ справедливитѣ искания на България. По тая причина не желая да се представлявамъ за отчаянъ мразитель било на сърбитѣ, било на гърцитѣ. Искамъ да хвърля съ своята деятелность поне една лопата пръсть въ оня трапъ на злоба и омраза, който изкопа втората балканска война. Азъ съмъ увѣренъ, че и отъ малкото, което дотукъ загатнахъ, ще разберете подбужденията, които ме каратъ да мисля, че въ днешно време, когато се водятъ преговори съ Четворното съглашение за удовлетворение на българскитѣ искания, представителитѣ на България вжтре въ страната и вънъ отъ нея не трѣбва да даватъ видъ, че тѣ се въодушевляватъ отъ чувства на вѣчна непримиримость.

Понеже книгата се посвещава отъ г. Ив. Вазовъ на г. Милюкова, азъ счетохъ за нуждно да го помоля да я прочете и си даде мнението, както по съдържанието ѝ, тъй и по начина за печатане. Следъ това ще Ви пиша допълнително.

Приемете, Господине Министръръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

М. Ив. Маджаровъ.

Предполагамъ, че тоя мой рапортъ е упражнилъ едно отрезвляеще влияние, или пъкъ е далъ едно ново доказателство на управляещитѣ кржгове въ София за моята непримиримость съ тѣхнитѣ възгледи, та престанаха вече да ме главоболятъ съ своята твърде несполучлива и твърде скжпа пропаганда. У българското общество, обаче, си остава и до днесъ убеждението, че ако ние българитѣ, пропаднахме, ако цѣлиятъ свѣтъ се въоржжи противъ насъ, причината не е нашата лоша политика, нашитѣ лоши дѣла, нашето кжсогледство, а нашата слаба пропаганда! Колко интелигентни българи мислятъ и днесъ, че понеже сърбитѣ и гърцитѣ изразходвали много пари за подкупване на вестници и за агитатори въ Европа и Америка, то за това общественото мнение минало на тѣхна страна. Не отказвамъ, че една добре организирана

пропаганда, съ разумни пропагандатори, може да послужи за освѣтление на чуждитѣ народи, но преди пропагандата сж нуждни действия. Ние влѣзохме въ война съ цѣлия просвѣтенъ свѣтъ; а после му се сърдимъ, че не ни симпатизиралъ. Ние предпочетохме нѣмцитѣ и турцитѣ, защото тѣ заслужавали довѣрие, а следъ това искахме отъ тѣхнитѣ противници—англичанитѣ, руситѣ, французитѣ, италианцитѣ и пр. и пр. да ни симпатизиратъ и въ добавъкъ да вѣрватъ на думитѣ ни и то следъ като ги лъгахме цѣла година, че ще пазимъ строгъ неутралитетъ!

Последното предупреждение и последната пѣсень.

На 6 септемврий получихъ телеграма отъ министъръ Радославовъ, въ която ми казваше буквално: „На 8 того се обявява обща мобилизация при въоржженъ неутралитетъ.“ Нѣмаше вече съмнение, че България отива съ Централнитѣ сили противъ Русия, Англия, Франция, Италия и всички тѣхни съюзници. Думата *въоржженъ неутралитетъ* бѣ употрѣбена само за прикритие на истинската война, и то не въ странство, а въ България. Както сега става явно отъ публикуваната дипломатическа преписка въ разнитѣ страни, правителството на царь Фердинанда отдавна е било решено да свърже сждбата на България съ сждбата на Турция, но чакало е да види, какъ ще се развиятъ военнитѣ действия, и, когато се е убѣдило, че Германия ще бжде победителка, то хвърли България съ всичкитѣ ѝ сили въ общия водовъртежъ, гдето загинаха нейнитѣ надежди и идеали. Българското правителство бѣше толкова много увѣрено въ силата на измамата, щото на 10 септемврий изпрати следната окржжна телеграма до нашитѣ легации въ странство:

„Съ мобилизацията България стжпва въ фазата на въоржжения неутралитетъ, който не бива да се тълкува като приготовление за война. България нѣма агресивни намѣрения спрямо съседитѣ си, но е твърдо решена съ пушки при нозе да устоява своитѣ права и независимость. Въ единъ моментъ, когато правителството не е престанало да преговаря и разговаря съ представителитѣ на дветѣ воюващи групировки, въоржжениятъ неутралитетъ ѝ се налага като предохранителна мѣрка, диктувана и предизвикана отъ раздвижването въоржженитѣ сили въ нѣкои отъ съседитѣ ѝ (Румъния и Сърбия) и отъ надвесващата се надъ Балканитѣ опасность отъ започнатата вече германо-австрийска офанзива. Имайте предвидъ да изтъкнете примѣра на Швейцария и Холандия, които още отъ началото не се подвоумиха да се мобилизиратъ tout en restant neutre. Тази е канавата, около която ще бродирате успокоителни изявления предъ правителствата и вестницитѣ.“

При срещата си съ Сазоновъ азъ му съобщихъ първата часть отъ телеграмата, но не се възползувахъ отъ втората часть *да бродирамъ*, защото щѣхъ да се представя за много простъ. Министъръ Радославовъ си мислѣше, че дипломацията е изкуство да не казвашъ никога истината; азъ бѣхъ на противното мнение: че може да се скрие единъ фактъ, но че никога не трѣбва да се действува по такъвъ начинъ. Сазоновъ забележи моята вжтрешна борба и, вмѣсто да ме запита, започна самъ да дава тълкувание на мобилизацията. — „Вашето правителство счита чуждитѣ правителства за много прости и иска да ги лъже и тогазъ, когато

е вече заповѣдало обща мобилизация. Ние имаме положителни сведения, че германски офицери сж се настанили вече въ щаба на българската армия и въ нѣкои дунавски и черноморски пристанища. Жално е за България, че копае сама гроба си. Азъ направихъ всичко, което можеше да направи единъ руски министръ, за да удовлетвори справедливитѣ искания на освободената отъ насъ страна. Вашиятъ царь и вашитѣ министри предпочетоха да отидатъ съ нашитѣ неприятели“ . . . Като помълча малко той прибави:

„Ние знаемъ, че всичко, което става днесъ у Васъ, се ржководи отъ царь Фердинанда. Вижда се, че той пакъ се нуждае отъ пари, защото дългътъ му въ Народната банка отъ милионъ и половина лева не билъ още изплатенъ, макаръ че направениятъ у насъ *заемъ* отъ 3,000,000 франка имаше за цель погасяването именно на тоя дългъ.“ Министъръ Сазоновъ бѣ непоклатимъ въ убеждението си, че мобилизацията гони цельта да съсипе Сърбия и да отвори пжтя на австро-германскитѣ войски за Цариградъ презъ България.

Азъ не можехъ вече да успокоявамъ руския министъръ, както правѣхъ по-рано, а го слушахъ само привидно, защото бѣхъ вдълбоченъ въ мисъльта, какво ще стане съ нашата бедна България! Министъръ Радославовъ се възхищаваше отъ започнатата германо-австрийска офанзива, но азъ считахъ, именно, тая офанзива за най-страшния врагъ на нашето отечество. Тя увлѣче повръхноснитѣ умове и тикна България въ пропастьта.

Върнахъ се въ легацията убитъ, не вече отъ думитѣ на руския министъръ, а отъ фактитѣ, които подготвяха пропадането на България. Намирахъ вече за безполезно да се срѣщамъ съ посланицитѣ и да освѣтлявамъ вестницитѣ. Задоволихъ се само съ една рапортьорска длъжность — да съобщавамъ въ София, какво пишатъ вестницитѣ. Ето нѣкои отъ по-важнитѣ ми съобщения:

Петроградъ, 11 септемврий 1915 год., № 861.

Министру Радославову.

Днешната си статия в. „Рѣчь“ свършва тъй: „Догдето не всичко е свършено, и догдето въ София не сж загубили съвършено способностьта да мислятъ и да разпореждатъ, ние съвършено съзнателно апелираме къмъ политическия разумъ на българскитѣ управници. Но не бихме изпълнили дълга си къмъ страна, която е задължена на Русия за самото свое сжществуване, ако въ трагическата минута на нейната народна история не ѝ напомняхме за нейнитѣ задължения и отговорности. Царь Фердинандъ може да чете въ своитѣ семейни традиции своитѣ лични честолюбиви ламтежи и своитѣ държавни задачи. Но монарситѣ идатъ и заминаватъ, а народитѣ оставатъ. Въ минутата, когато управницитѣ на България ще я поведатъ на борба противъ Русия, нека българскиятъ народъ си припомни, че на своя жизненъ пжть той още много пжти ще му се падне случай да се срѣща съ великия руски народъ.

Маджаровъ.

На тая телеграма министрътъ не намѣрилъ, каква друга бележка да направи, та поставилъ следната резолюция: „*Тъй ли става въ Русия?*“ Радославовъ.

Петроградъ, 12 септемврий 1915 год., № 862.

Вследствие гръцката мобилизация и военнитѣ мѣрки на Румъния тонътъ на днешнитѣ вестници е по-спокоенъ, защото считатъ, че България е изолирана и поставена въ по-лошо положение, отколкото бѣше презъ юний 1913 г. Никой тукъ не се съмнява, че нашата мобилизация е отправена противъ Сърбия и противъ Четворното съглашение. Тя се тълкува като резултатъ на едно споразумение между царя и Мекленбургския дукъ съ цель да се помогне на Турция. Българофилскиятъ в. **„Рѣчь“** пише: „Царь Фердинандъ и неговитѣ клеврети си правѣха смѣтка, че Гърция и Ромъния ще оставятъ Сърбия да бѫде смазана отъ България, но сѫ излъгани. Лидеритѣ на опозицията трѣбва да направятъ всичко възможно и даже невъзможно, щото тежестьта на отговорностьта да не се излѣе и надъ тѣхнитѣ глави. Но Четворното съглашение трѣбва да бѫде тактично и предпазливо. Понеже мѣркитѣ, които ще вземе, ще бѫдатъ и силни и страшни, то трѣбва да ги вземе, следъ като бѫдатъ изчерпани всички миролюбиви срѣдства съ бистъръ умъ и чиста съвѣсть.

Маджаровъ.

Петроградъ, 15 септемврий 1915 год., № 873.

На № 1576. — Вестницитѣ тая утринь съобщаватъ, че пристигнали въ България отъ Германия нѣколко военни, които щѣли да ржководятъ управлението на желѣзницитѣ. Радославовъ заявилъ на социалиститѣ, че, догдето трае предстоящата война, Германия щѣла да дава на България месечно по 50,000,000 лева. Отъ Букурещъ телеграфиратъ, че съобщенията съ Солунъ ставатъ презъ Турно-Северинъ, а не презъ България. Отъ София и Атина съобщаватъ за кървави стълкновения при българската мобилизация. В. **„Рѣчь“** се научава отъ достовѣренъ източникъ, че Англия и Франция сѫ отпустнали пари на Гърция за мобилизацията, а въ София Четворното съглашение заявило, че, ако България нападне Сърбия на бойното поле, ще срещне не само гръцкитѣ, а и съюзническитѣ войски. Базата на експедиционния корпусъ за Македония отъ 150,000 билъ въ Тулонъ. Въ състава му ще влѣзатъ главно французки войски, а по-малко английски. **„Новое Время“**, като говори въ уводна статия, че сегашниятъ кабинетъ нѣма болшинство въ камарата и не може да носи конституционна отговорность, закриляща държавния глава, заключава, че царь Фердинандъ е всичко, а министритѣ сѫ марионетки; затова и държавитѣ трѣбва да държатъ него отговоренъ за всичко. **„Биржевія Вѣдомости“** печата телеграма отъ атинския си кореспондентъ, въ която се казва: „Нашиятъ посланикъ ми заяви, че нѣмскитѣ усилия да отстранятъ Венизелоса останали безуспѣшни. Ако България нападне Сърбия, Гърция ще ѝ укаже помощь. При това положение България трѣбва добре да обмисли решението си, преди да тури на карта своето сѫществуване. Въ случай на конфликтъ, Съглашението ще изпрати на военния театъръ 5 корпуса териториални войски.“ Сѫщиятъ вестникъ твърди, че България ще мине въ нѣмскитѣ ржце като Турция. Нѣмски офицери били вече пристигнали въ България. **„День“** въ дълга статия дохожда до заключение, че нападението на България противъ Сърбия не може да има за цель унищожението на Букурещкия договоръ, а само подпомагане на нѣмцитѣ.

Маджаровъ.

Петроградъ, 16 септемврий 1915 год., № 876.

Министру Радославову.

Вестницитѣ съобщаватъ, че голѣма часть отъ българскитѣ поданици тукъ се отказали да се отзоватъ на мобилизация, нѣкои подали заявление за руско поданство. В. **„Рѣчь“** въ уводна статия защищава българската опозиция и продължава: „Ние одобряваме решението на съюзницитѣ да направятъ всичко възможно, за да се задържи новата австро-германска фаланга и, ако България използува своя въоржженъ неутралитетъ, за да помогне по който и да било начинъ на Германия, то, по силата на нѣщата, ще бѫдемъ принудени да се отнесемъ и къмъ нея, като къмъ неприятель. Вижда се, че подъ германския хипнозъ царь Фердинандъ и неговиятъ пръвъ

министръ твърде пренебрежително сж оценявали срѣдствата, съ които разполага Съглашението. Сега ще разбератъ, че сж се лъгали, но тѣхното късно разочарование ще бжде тежко и горчиво." Сжщиятъ вестникъ печати и отчетъ за срещата на царя съ опозиционнитѣ водители. **„Новое Время"** въ уводна статия поддържа, че задачата на Съглашението трѣбва да бжде не само да спаси Сърбия, но да отстрани една братоубийствена война, затова трѣбва по-скоро да се изпратятъ въ Македония четиритѣ корпуса. **„День"** съобщава, че България направила голѣми усилия да остане Гърция неутрална, но не сполучила.

Маджаровъ.

Както се знае отъ бележкитѣ, които правѣше върху телеграмитѣ и рапортитѣ на пълномощнитѣ министри, царь Фердинандъ четѣше всичко, което идѣше отъ странство. Но по рускитѣ работи, той най-много се интересуваше отъ онова, което ставаше въ и около Двора. На 4 септемврий 1915 год. получихъ отъ него следната телеграма:

Защо не сте съобщили нищо до сега за причинитѣ, които сж накарали императора да поеме самъ главното командуване на войскитѣ и да изпрати великия князъ Николай Николаевичъ въ Кавказъ. Чакамъ отъ Васъ подробни сведения.

Царьтъ.

Въ сжщия день му отговорихъ съ следната шифрована, разбира се, телеграма, подъ № 828:

Sa Majesté le Roi des Bulgares.

Нѣма съмнение,че характерътъ и обходата на Николай Николаевича сж упражнили известно влияние за изпращането му въ Кавказъ, но сжщинскитѣ мотиви, по които Императорътъ взема главното командуване сж: 1) да се даде на войната общо-народенъ характеръ, а, когато цѣлиятъ народъ страда, императорътъ не може да стои въ своя дворецъ; 2) да се покаже нагледно на съюзницитѣ, че Русия ще отиде докрай, но нѣма да сключи сепаративенъ миръ; 3) да се отстранятъ нѣкои неуредици и несправедливости станали въ миналото. Който живѣе въ Русия, знае, че една нещастна даже война ще бжде по-лека за руския царь, отколкото единъ сепаративенъ миръ съ Германия. Настоящата война е за животъ или за смъртъ. Въ моя рапортъ по твърденията на майоръ Преславски преди 6—7 месеца, че Николай Николаевичъ пръчи на императора да сключи миръ, азъ имахъ честьта да кажа на Ваше Величество, че Николай Николаевичъ може да бжде всѣка минута отстраненъ, безъ да се почувствува това. Въ днешно време императорътъ прави политиката си съ министритѣ, а не съ великитѣ князе. Това го зная отъ най-достовѣрено мѣсто.

Маджаровъ.

Отговорихъ на царь Фердинандъ по тоя начинъ, защото знаехъ, че той чака сепаративенъ миръ отъ страна на Русия и върху него градѣше бждещитѣ си планове. Азъ трѣбваше да му покажа, че той се лъже, ако мисли да се явява посрѣдникъ между императора и Кайзера. У царь Фердинандъ бѣ се втълпила мисъльта, че великиятъ князъ Николай Николаевичъ го мрази и че той е, който мрази нѣмцитѣ. Затова счетохъ горната телеграма за недостатъчна и му изпратихъ по сжщия предметъ и следния рапортъ съ дата 6 септемврий 1915 година, № 836:

Ваше Величество,

Позволете ми да допълня телеграмата си отъ 4 того подъ № 828. Длъженъ съмъ, обаче, да заявя предварително, че нега мо да гарантирамъ за

точностьта на сведенията, които давамъ, тъй като едва ли има друга столица, гдето клюкарството да е толкова много развито, колкото въ Петроградъ. Това се дължи, споредъ мене, на много причини, но най-главно на обстоятелството, че въ Русия никога не е имало свободенъ и независимъ печатъ като английския, който да служи за ржководитель на обществото, а сжщевременно и за проводникъ на истината и правдата. Най-невинната новина, касаеща се до висшето общество, се е считала за свещена тайна, и затова е било забранено на вестницитѣ да споменаватъ за нея. Но, въ замѣна на това, по салонитѣ, по ложитѣ на театритѣ, дори въ класнитѣ стаи на гимназиитѣ се разнасятъ запретенитѣ новини въ преувеличенъ и дори дивъ образъ. Бившиятъ главнокомандуващъ Николай Николаевичъ, по причина на властьта, която му бѣше дадена, и по положението, което заемаше, бѣ станалъ предметъ на многобройни истории и на още по-многобройни „клюки". Едни го представляваха като всемогжщъ, отъ когото зависѣла дори свитата на императора (разказваха, напримѣръ, че когато Негово Величество отивалъ на Ставката, Великиятъ князъ го пропускалъ въ жилището си, но отстранявалъ придружаващитѣ го адютанти), други го изобразяваха като много грубъ спрямо най-висшитѣ генерали (шепнѣше се, напримѣръ, че билъ скжсалъ пагонитѣ на не знамъ кого си), други го представляваха за много своенравенъ и твърдоглавъ, та не искалъ да слуша никакви чужди мнения и правѣлъ голѣми грѣшки и пр. и пр. . . . **Ваше Величество** си припомнюва съобщението на майоръ Преславски, че отъ великия князъ Николая Николаевича зависѣло да има миръ на земята. . . Наистина единъ главнокомандуващъ трѣбва да има голѣма власть не само въ Русия, но и въ Франция, обаче, трѣбва да се прави разлика между временна власть, свързана съ временното положение, и постоянната власть, произходяща отъ личностьта, която олицетворява господарството. Великиятъ князъ имаше сила и власть, само когато говорѣще отъ името на Императора, който е олицетворитель на руската държава и руското единство, но щомъ Императорътъ реши да си вземе назадъ тая власть, Великиятъ князъ може да бжде пратенъ не само въ Кавказъ, но и по-далече. А забележителното е, че тая юридическа идея инстинктивно, сякашъ, е проникнала до най-крайнитѣ предѣли на Империята и до най-проститѣ руски маси. Единъ великъ князъ е единъ „баринъ" отъ благородно произхождение, съ голѣмо богатство, близъкъ до двореца, но нищо повече. Той нѣма нито една стотна часть отъ властьта на Императора. Името на великия князъ Николай Николаевича споменаваха на литургията и на молебенитѣ, но това бѣще по желание на Императора, а не по нѣкое право на великия князъ. Не трѣбва да се забравя, че подъ неговата команда имаше милиони войски, а интересътъ на дѣлото изискваше да бжде той облѣченъ съ ореола на пълната власть. И като приемемъ даже, че всичкитѣ пръскани за него истории сж вѣрни, пакъ не можемъ да му откажемъ заслугитѣ, че той не допустна да се появятъ на лице ония зависти и съперничества между генералитѣ, които, навѣрно, щѣха да избухнатъ, ако на чело на грамадната маса войска бѣше единъ обикновенъ офицеръ, както стана въ Манджурия съ генералъ Куропаткиновото командуване. Тамъ имаше нѣколко случаи на непокорность, на своеволие и на недисциплина, които още повече усложниха мжчното дѣло на тогавашната колониална война, и принудиха руското правителство да сключи единъ неблагоприятенъ миръ съ Япония. Ако има нѣщо, което и сега смущава нѣкои руски духове, то е, да не би Императорътъ съ своето добродушие и мекосърдечие да допустне отслабване на дисциплината, особено чрезъ намѣсата на нѣкои дворцови люде, къмъ които **истинскитѣ руси** гледатъ съ подозрение и недовѣрие.

Моето лично мнение е, че изобщо Императорътъ ще вземе при себе си ония генерали, които изтъкватъ времената и обстоятелствата. Въ мирно време царетѣ могатъ да си създаватъ фаворити, защото това представлява за тѣхъ едно удоволствие, а пъкъ не вреди много на народнитѣ работи. Но презъ времена страшни, като настоящитѣ, когато се решава сждбата на много народи и на много държави — на империи, създадени отъ вѣкове, държавнитѣ глави чувствуватъ отговорностьта много по-силно отъ всѣки други гражданинъ и своята сждба много по неразривно свързана съ събитията, отколкото тая на генерали въ армията. Вѣрно е, че Императорътъ произвежда впечатление на човѣкъ простодушенъ, мекъ по характеръ и извънредно стѣснителенъ, но много ще се излъжатъ ония, които биха помислили, че съ тия си качества

той губи много отъ прест
сжществена разлика ме
своя престижъ има капит
история и на създадената
дини се наложиха отъ н
като Кутузовъ, които бѣ
маситѣ, не виждамъ ник
сегашниятъ воененъ ми
ское село — това го зн
прати предъ една военна
го изправи предъ един
съзнава, че не е страте
има, може би, по-голѣми
нуждно не за стратегич
не за доставкитѣ, които
ството въ ржководенето
съ личното си присжтст
раторътъ избра добре
И то, не защото го на
начело на войскитѣ си в
за победени, когато не
станатъ нови оттеглюва
неизбѣжни последствия
е лесно нѣщо да се во
жанци, които вървятъ н
токъ, пеши или съ кол
ватъ, че рускиятъ нар
отиде докрай. Менъ че
доветѣ си, съ които
квитѣ си... Злочестини
мадни, но неизкорени
нещастници. И понеже
кой би посмѣялъ да н
това да се сражава
Киевъ, и още много
Руситѣ вѣрватъ, че вре
победятъ. Днесъ чет
нѣмски пленници и за
нията на самитѣ тѣмъ
гладъ и умора.—Авст
ето те сжщинска, как
чисто руски губерни
участвува лично въ в
ди бѣжанци, и следъ
Императорътъ трѣбва
поемането на главнот
че Дворътъ билъ гото
цитѣ и за неутралнит
новини за миръ сж

Въ тая велика в
вече по единъ неоспо
Потопяването съ пъл
градмадния търговски
ще потопяватъ всѣки
ще бжде около 700
съ колониитѣ е повѣ
е само морска сила.
ако волонтерската си
лата на Англия въ т
нето на парични сре
своитѣ богатства нат
дини насамъ непри
безчести светинитѣ

той губи много отъ престижа си предъ своитѣ поданици. И тукъ има една сѫществена разлика между старитѣ и новитѣ династии. Рускиятъ царь за своя престижъ има капитала на своитѣ предшественици, на вѣковната руска история и на създадената въ маситѣ светость на института. Ако преди 100 години се наложиха отъ народа и армията на Александъръ I военачалници, като Кутузовъ, които бѣха добри само за това, защото вдъхваха довѣрие въ маситѣ, не виждамъ никакви причини, защо да не стане и сега сѫщото. Досегашниятъ воененъ министъръ Сухомлиновъ бѣше единъ фаворитъ на Царское село — това го знаятъ всички — но войната не само го измѣсти, а го прати предъ една военна анкетна комисия, която, по всѣка вѣроятность, ще го изправи предъ единъ сѫдъ. Императорътъ въ своята скромность като съзнава, че не е стратегъ, ще слуша мнението на истинскитѣ стратези и ще има, може би, по-голѣми успѣхи. Неговото присѫтствие начело на армията е нуждно не за стратегически планове, които да се изработватъ и прилагатъ, не за доставкитѣ, които ще се правятъ вѫтре и вънъ отъ Русия, а за единството въ ржководенето и за мораленъ куражъ, който всѣки държавенъ глава съ личното си присѫтствие дава на своитѣ войски. Азъ намирамъ, че Императорътъ избра добре момента, за да поеме върху си главното командуване. И то, не защото го чакатъ блѣскави победи въ скоро време, а защото се яви начело на войскитѣ си въ единъ моментъ, когато тѣ се считаха отъ всички за победени, когато неприятельтъ бѣше на върха на славата си. Сега и да станатъ нови оттеглювания, тѣ ще бѫдатъ само отзвуци на миналитѣ — едни неизбѣжни последствия на станали вече събития. А трѣбва да се знае, че не е лесно нѣщо да се води война на руска територия. Стотицитѣ хиляди бѣжанци, които вървятъ като единъ непреодолимъ порой отъ западъ къмъ истокъ, пеши или съ кола, съ покѫщнина или безъ покѫщнина, свидетелствуватъ, че рускиятъ народъ не иска чуждо владичество и че той е решенъ да отиде докрай. Менъ ме поразява тая резигнация, съ която тѣ изпразватъ градоветѣ си, съ която горятъ нивитѣ си, съ която свалятъ камбанитѣ отъ църквитѣ си... Злочестинитѣ и страданията, които причиняватъ нѣмцитѣ, сѫ грамадни, но неизкоренима става и омразата, която тѣ сѣятъ въ душитѣ на тия нещастници. И понеже числото на разоренитѣ расте всѣки день, азъ не зная, кой би посмѣялъ да иска миръ, догдето има една руска армия, която е готова да се сражава докрай. Руситѣ могатъ да изпразднятъ и Петроградъ, и Киевъ, и още много градове, но затова нѣма никой да обвини Императора. Руситѣ вѣрватъ, че времето, калята и студътъ ще уморятъ нѣмеца и ще го победятъ. Днесъ четохъ едно описание за залавянето на известно число нѣмски пленници и за положението, въ което се намирали, споредъ показанията на самитѣ тѣхъ: — Каль до колѣне, кола задръстени, коне паднали отъ гладъ и умора.—Авторътъ на това описание се провиква: „Ахъ, майка Русия, ето те сѫщинска, каквато те зная." Догдето нѣмцитѣ не бѣха навлѣзли въ чисто руски губернии, Императорътъ можеше да стои малко настрана и да не участвува лично въ войната и страданията. Но следъ като нахлуха стотици хиляди бѣжанци, и следъ като стана нужда да свикатъ второразреднитѣ ратници, Императорътъ трѣбваше да се яви начело на бѫдещитѣ милионни маси. Съ поемането на главното командуване той тури край на настоятелнитѣ слухове, че Дворътъ билъ готовъ да се помири съ Кайзера. Това бѣ нуждно за съюзницитѣ и за неутралнитѣ страни. Азъ мога да Ви увѣря, че всички досегашни новини за миръ сѫ излизали отъ Берлинъ.

Въ тая велика война Англия ще изграе твърде важна роль. Тя доказа вече по единъ неоспоримъ начинъ, че е истинска господарка на моретата. Потопяването съ подводнитѣ лодки на нѣколко стотини кораби е нищо при грамадния търговски флотъ, който тя притежава. Ако приемемъ, че нѣмцитѣ ще потопяватъ всѣки день не по единъ, а по два кораба, годишната загуба ще бѫде около 700 кораба, а цѣлото число на английскитѣ кораби наедно съ колониитѣ е повече отъ 20,000 единици. Тя сега работи да покаже, че не е само морска сила, а и сухопѫтна. Числото 3,000,000 солдати е реално, и ако волонтерската система не го даде, ще се въведе задължителната. Но силата на Англия въ тая война ще се прояви въ друго отношение: въ доставянето на парични срѣдства за съюзницитѣ си. Англия ще използува не само своитѣ богатства натрупани отъ вѣкове (само тя не е виждала отъ 1,000 години насамъ неприятелски кракъ да тъпче земята й, да гори кѫщитѣ й и да безчести светинитѣ й), но и тия на своитѣ колонии, които сами по себе си

съставляватъ държави, най-после и тия на американскитѣ държави. Но Англия иска да бѫде обезпечена, че войната ще се продължава докрай — до смазването на неприятеля. За нея е важно да не се подхлъзне Русия, защото тя е гръбнакътъ на съюзницитѣ. Сега като е Императорътъ начело на войскитѣ си, решенъ повече отъ всички да не отстѫпва, англичанитѣ ще простнатъ своята финансова мрежа по 5-тѣ части на свѣта. И понеже войната, както се вижда, ще отиде до изтощаване, то и по тая точка англичанитѣ ще изиграятъ своята историческа роль. Тѣхното голѣмо желание е сега да свършатъ съ Дарданелитѣ и да си отворятъ обезпеченъ пѫть за Русия. Тогазъ ще освободятъ значителна часть отъ флотата си, ще могатъ да доставятъ евтини храни отъ Русия и ще могатъ да изпращатъ въ замѣна всичкия излишъкъ отъ военни припаси въ Русия. Тогазъ нека германцитѣ завзематъ пространства — тѣ ще имъ бѫдатъ най-голѣма тяжесть и най-голѣма опасность. Но за Дарданелитѣ имъ сѫ потрѣбни българитѣ. Ето защо, тѣ правятъ тия голѣми усилия и отстѫпки, за да ги привлѣкатъ. Не успѣятъ ли, друга комбинация ще потърсятъ. Но повтарямъ го още единъ пѫть, следъ отварянето на Дарданелитѣ нашето значение ще се преполови, а, може би, ще изпадне още по-долу. Никога единъ народъ или едно лице не трѣбва да мисли, че безъ него свѣтътъ не ще може да сѫществува.

Съ промѣната на главното командуване ще могатъ по-лесно да се поправятъ известни грѣшки, въ които бѣше ангажирано честолюбието, па, ако щете и амбицията на Великия князъ. Тия, които се считатъ за специалисти, иматъ слабостьта да не слушатъ чужди мнения, а пъкъ не всички сѫ гениални като Наполеона. Императорътъ нѣма претенциитѣ да познава военнитѣ работи тъй добре, щото да не се нуждае отъ ничии съвети. Напротивъ, той знае че неговата роль е държавническа, а не генералска; че ако сега е водитель на армиитѣ, то е, защото е водитель на народа си, и когато цѣлиятъ народъ се обърне на армия, то и неговиятъ глава трѣбва да промѣни занятието си. Но даже и като предположимъ, че ще направи нѣкои отъ старитѣ грѣшки, нему ще се прощаватъ, може би, по-лесно, защото ще ги отдаватъ на неговитѣ военни съветници.

Азъ не мисля, че изпращането на великия князъ Николай Николаевичъ за Вице-Краль въ Кавказъ, е наказание, както се бѣше претълкувало въ странство. Щомъ Императорътъ пое главното командуване, за него имаше само два пѫтя: или да напустне действующата армия, или да отиде главнокомандуващъ въ Кавказъ. Първото щѣше да бѫде тежко и даже унизително, защото всички почти велики князе участвуватъ въ войната; той трѣбваше да се представи за боленъ, а това щѣше да бѫде съвсемъ неподходяще за него. Въ Кавказъ и други пѫть сѫ били изпращани велики князе за Вице-Крале. Не вѣрвамъ тъй сѫщо, че неговото назначаване за командуващъ кавказкитѣ армии ще измѣни характера на войната по оня край. Както съмъ доложилъ на г. Министъръ-председателя, още при започването на войната съ Турция, Кавказкитѣ войски ще бѫдатъ принудени отъ мѣстнитѣ условия да държатъ отбранително положение. Разстоянието между кавказката граница и Цариградъ е почти 1,000 километра, безъ желѣзници почти до Ангора, безъ пѫтища и безъ достатъчно количество мѣстни храни. Да зарѣжешъ главния си фронтъ, гдето неприятелътъ е навлѣзълъ въ твоята територия, и да се впустнешъ въ дивитѣ планини и долини на Мала-Азия, като отдалечишъ базата съ нѣколко стотини километра, е съвсемъ неразумно. Даже напредването на руситѣ къмъ Ванъ се дължи на едно увличане по едно арменско възстание, което докара толкова много злочестини на тоя многострадаленъ народъ. За да вземе Великиятъ князъ една по-голѣма инициатива на Кавказкия фронтъ, ще трѣбва да се измѣнятъ коренно обстоятелствата. Тукъ не бѣше никакъ изненада промѣната на главното командуване, затова и не счетохъ за нуждно да телеграфирамъ за нея, толкова повече, че моята телеграма щѣше да пристигне въ София единъ два деня по-късно отъ официалното съобщение на Петроградската Т. Агенция. Както трѣбва да сте забележили, Императорътъ е предизвестилъ своитѣ съюзници за това събитие по-рано отъ публикуването на неговия указъ. Тукъ се говорѣше открито, че ще стане промѣна, но не се знаеше, дали това ще стане преди свикването на „ратницитѣ“ или по-после. Ще има нѣкое обстоятелство, което е ускорило това събитие, но азъ не съмъ въ състояние да го знамъ положително.

Ползувамъ се отъ случая, който **Ваше Величество** тъй благосклонно ми давате съ Височайшата си телеграма отъ 2 того, да Ви доложа, че съмъ останалъ почти единствено лице вжтре и вънъ отъ България, което още не вѣрва, че Вие ще допустнете да се свърже сждбата на България съ сждбата на Турция. Останахъ съ тая си вѣра, и следъ като се обнародва и неопроверга единъ Вашъ разговоръ съ социалиста д-ръ Сакаровъ. Причинитѣ за това сж толкова многобройни, щото не бихъ можелъ да ги изложа въ края на единъ рапортъ, предназначенъ за съвсемъ друга цель. Считамъ, обаче, за нуждно да спомена, че единъ отъ моитѣ главни аргументи, по които азъ не съмъ вѣрвалъ и съмъ уведомявалъ министъръ Сазоновъ да не вѣрва, че Вие ще допустнете единъ съюзъ съ Турция противъ Русия, е и тоя, гдето Вие самъ презъ 1896—1897 отхвърлихте проекта на Султанъ Хамида за съюзъ между България и Турция, макаръ тоя проектъ да обещаваше специални блага на България въ Македония, които блага, безъ съмнение, щѣха да отстранятъ всички други претенции и пропаганди въ тая область. Вашитѣ причини не можеха да бждатъ други, освенъ тия, че военениъ съюзъ съ Турция, е война съ Русия. Настоящата война между Русия и Германия можеше да се предскаже още, когато се настани германската военна мисия въ Цариградъ. За мене си лично, не бихъ желалъ по никой начинъ и бихъ го счелъ за злощастие въ живота си да се намѣря на сегашния си постъ, когато България скжсва дипломатическитѣ си отношения съ Русия и нейнитѣ съюзници. Никога не съмъ мислѣлъ да правя кариера отъ дипломацията и чиновничеството. Моето желание бѣ и е въ една преклонна възрасть да участвувамъ въ създаването на една голѣма България, мечтана и лелѣяна отъ младини. Но отъ край време азъ съмъ възлагалъ надежди за помощь най-много на Англия и Русия. Не бихъ желалъ да участвувамъ самъ лично въ разбиването на тия ми последни надежди. И затова следя съ трепетно сърдце и съ най-голѣма готовность да напустна службата си, преди да е станала излишна на Васъ и на Вашето правителство; следя и политиката, която се развива сега въ България, и моля още отъ сега **Ваше Величество,** при всегдашната благосклонность, която сте показвали къмъ моята скромна личность, да ме улесните въ това мое решение, ако събитията изневѣрятъ на моята дълбока вѣра и на моя непоколебимъ до тая минута оптимизъмъ — че България нѣма да свърже сждбата си съ Турция, а ще върви докрай по оня исторически пжть, по който е вървѣла отъ самото си възраждане.

Благоволете, **Ваше Величество**, да приемете моитѣ най-дълбоки почитания и да вѣрвате въ моята неизмѣнна преданость.

М. Ив. Маджаровъ.

Предполагамъ, че царь Фердинандъ по обичая си е поставилъ нѣкоя резолюция и на тоя ми докладъ; но понеже неговата архива биде пренесена изцѣло въ Германия следъ погрома, затова ще остане тя неизвестна за българскитѣ граждани. Печатането на тоя докладъ става отъ копието, което съмъ си задържалъ още при изпращането му отъ Петроградъ въ София.

Написахъ тоя си рапортъ до царь Фердинанда като последно срѣдство да го отклоня отъ едно историческо престжпление. Но не сполучихъ. Той бѣ се вече ангажиралъ съ нѣмцитѣ и не искаше по никой начинъ да се отклони отъ предначертаната си политика. Тия телеграми и тия рапорти, писани съ дълбоко душевно вълнение, понѣкога и съ сълзи на очитѣ, ми оставиха само едно утешение, че не пропустнахъ ни единъ случай, ни единъ аргументъ, било предъ министъръ-председателя, било предъ царь Фердинандъ, та дано ги отвърна отъ зиналата пропасть.

Последното ми сношение съ царь Фердинанда бѣше на 7 септемврий 1915 г., когато му изпратихъ следната шифрована телеграма, подъ № 838:

Sa Majesté le Roi des Bulgares.

Днесъ Сазоновъ ми съобщи, че мобилизацията означава война противъ Сърбия. Тя ще стане война и противъ Съглашението. Ако това е тъй, моятъ последенъ дългъ ми е да кажа на Ваше Величество, че България и Вашата династия се изправятъ предъ една страшна пропасть. Боя се, че временнитѣ придобивки могатъ отпосле да турятъ въ рискъ самото сѫществуване на отечеството.

Маджаровъ.

Временни придобивки азъ разбирахъ лесното побеждаване на Сърбия и нашето завладяване на Македония, но следъ тия лесни победи идѣха войскитѣ на Великитѣ съглашенски държави, които ние не можехме да победимъ, и които щѣха или да ни победятъ, или изтощятъ и отчаятъ. Съзнавахъ, че телеграмата ми е дръзка, но азъ трѣбваше да я изпратя, защото предъ очитѣ ми стоеше погубването на България. Чакахъ поне уволнение, но то не само не дохождаше, а напротивъ получихъ телеграма отъ Радославовъ да не напущамъ легацията, догдето самото руско правителство не ми даде паспортитѣ.

А че България отиваше да се бие противъ Съглашението бѣше вече ясно: само проститѣ и наивнитѣ българи вѫтре въ България не можеха още да схванатъ тая истина и продължаваха да се лъжатъ, че като свършимъ съ сърбитѣ, че като си *вземемъ Македония*, нашата роль въ войната ще се свърши. Русия и нейнитѣ съюзници направиха всичко, за да отворятъ очитѣ на българитѣ, но нищо не помогна. На 12 септемврий ме повика въ министерството си Сазоновъ, за да ми съобщи, че българитѣ още въ първитѣ дни на войната противъ Сърбия ще срещнатъ французки и английски войски, даде ми и нѣкои подробности, които съобщихъ веднага на министъръ Радославовъ съ следната шифрована телеграма, подъ № 863:

Преди малко бѣхъ при Сазоновъ, който ми обади, че едно отъ решенията на Съглашението е да изпратятъ презъ Солунъ въ Македония 150,000 армия, която да защищава Сърбия отъ българското нападение. Това решение е било съобщено още вчера на Венизелоса, който го посрещналъ съ голѣмо удоволствие. Въ заключение на разговора, Сазоновъ ми каза: „Ние, които жертвуваме милиони хора, нѣма да оставимъ България да унищожи единъ нашъ съюзникъ; но нека въ София знаятъ, че ще загубятъ всичко, ако продължаватъ да бѫдатъ съзнателни или несъзнателни орѫдия на нѣмцитѣ и на Турция.

Маджаровъ.

И следъ тая телеграма моето положение продължаваше да бѫде тежко и даже несносно. Но се утешавахъ съ обстоятелството, че можехъ още да казвамъ на царь Фердинандъ и на неговитѣ министри отъ официалното мѣсто на пълномощенъ министъръ страшната истина и горчивото пророчество. Наистина, тия предупреждения не дадоха резултатъ; тѣ не отвърнаха царь Фердинанда и неговитѣ министри отъ вземенитѣ имъ вече решения да водятъ война противъ Съглашението, което значеше противъ цѣлия свѣтъ, но оставихъ поне следи въ нашата история, че не всички българи сѫ били участници или съдейци въ това престѫпление.

При уединенитѣ размишления сегизъ-тогизъ си задавахъ въпросъ: кое кара тия хора да тикатъ България въ пропастьта? Лишени ли сѫ съвършено отъ патриотически чувства, не знаятъ ли съответственитѣ сили на дветѣ воюващи страни; нѣкакви ангажементи ли е взелъ царь Фердинандъ още при встѫпването си на българския престолъ; нѣкакви материални ли интереси ги заслѣпяватъ; нѣкаква дива страсть ли за мъсть ги тика въ тоя пѫть? Но както тогазъ, тъй и сега азъ не мога да си отговоря съ точность и достовѣрность — дали нѣкой само отъ тѣхъ, или всички съвокупно изиграха тая фатална роль. По тия, както и по много други въпроси, ще има да се обнародватъ скрититѣ сега документи, ще има да се пишатъ много спомени, ще се правятъ разни тълкувания и най-после ще се установи пълната истина. Ще узнае най-после и българскиятъ народъ, защо стана съюзътъ съ вѣковния врагъ на нашитѣ освободители, и защо той се изложи на такива страшни страдания и загуби! Моята задача тукъ е да дамъ документи и освѣтления върху тѣхъ, и то само за работи станали предъ моитѣ очи.

Когато стана явно, не само за руското правителство, но и за руската публика, че България е отишла вече безвъзвратно съ нѣмцитѣ и турцитѣ, негодуването започна да взема застрашителни размѣри. Благодарение само на моитѣ известни симпатии къмъ Русия и къмъ другитѣ Съглашенски сили можаха да се запазятъ българитѣ (чиновници, студенти и други частни лица) отъ преследвания и даже насилия. На 18 септемврий изпратихъ до министъръ-председателя следния рапортъ, подъ № 885:

Господине Министъръ-председателю,

Известието, че е заповѣдана обща мобилизация въ България, се посрещна тукъ съ дълбоко негодуване, не само въ кржговетѣ на външното министерство, но и въ цѣлото руско общество. Вестници, които сѫ защищавали нашата кауза въ най-тежкитѣ минути на новата ни история, ни напустнаха. Обществени дейци, които сѫ били хулени и нападани за своето неизмѣнно българофилство, сега пишатъ остри статии противъ предателската роль на България. Огорчението е тъй дълбоко, щото и да не се случи онова, което тѣ предсказватъ, пакъ ще остане една рана въ отношенията на двата народа. А което най-много бие въ очи, то е, че сърбитѣ и гърцитѣ, които въ началото посрещнаха мобилизацията съ смущение, сега вече гледатъ на нея като на изпратена отъ Провидението весть, която ще отрезви Четворното съглашение и ще му покаже, че съ своитѣ предложения и защита на българскитѣ интереси то е вършило несъзнателно предателство спрямо балканскитѣ народи и общочовѣческата цивилизация. Главниятъ аргументъ на сърбитѣ до сега бѣше, че каквито отстѫпки да се направятъ на българитѣ отъ Четворното съглашение, тѣ нѣма да останатъ задоволени, защото сѫ свързани съ германцитѣ и турцитѣ и ще чакатъ само удобни предложения, за да оправдаятъ едно агресивно действие въ Македония. Сега казватъ тѣ, нашитѣ твърдения се оправдаха напълно. Българското правителство отговори на Четворното съглашение съ мобилизация за предложената му Македония. Повтаря се, прочее, 16 юний 1913 г. Вашата обяснителна телеграма и тая на Бълг. Тел. Агенция, (която впрочемъ е почти еднаква съ първата) пристигнаха тукъ седмица следъ известието за общата мобилизация — когато бѣше написано толкова много въ вестницитѣ, щото нейното съдържание се взе като единъ видъ шега съ публиката. Но менъ се струва, че и да бѣха дошли на време тия телеграми, ефектътъ надали би билъ другъ. Отъ нѣколко време насамъ въ Русия нѣма да чуете друго, освенъ твърдението, че царьтъ и правителството му сѫ хвърлили България въ обятията на Германия и сѫ свързали сѫдбата ѝ съ

тая на Турция. Азъ не бихъ можалъ да изредя всички аргументи на руската преса, за да дойда до това си заключение, но мисля, че е нуждно за Васъ, като министъръ-председатель, министъръ на външнитѣ работи, да знаете нѣкои отъ тѣхъ.

Още отъ началото на Общоевропейската война Съглашението си постави за задача да намѣри единъ способъ за удовлетворение на българскитѣ справедливи претенции. Даже и тогазъ, когато българското правителство правѣше всичко, за да улеснява централнитѣ сили и Турция, когато германскитѣ припаси, аероплани и воени лица свободно преминуваха презъ България, Съглашението правѣше усилие, за да накара своята съюзница Сърбия, да върне земитѣ, които бѣ взела следъ една война и договоръ, подписанъ отъ самата България. Съглашението на нѣколко пѫти рискуваше да загуби приятелството на Гърция и Румъния заради своето усърдие да помогне на България. За Съглашението не бѣ толкова трудно да направи България безопасна, но то предпочете да я спечели чрезъ важни отстѫпки, вземени отъ всички нейни съседи. Но на всички досегашни предложения и сондажи Съглашението е получило само единъ положителенъ отговоръ: ние правимъ обща мобилизация, за да защитимъ сами своитѣ права. Не Ви обаждаме, кого ще нападнемъ, но Вие трѣбва да се досѣщате. И тъй, вмѣсто преговори, предъ Съглашението се изпрѣчва заплашване съ военнитѣ сили на България. Наистина, въ обяснението на Б. Т. Агенция се казва, че мобилизираната войска може да бѫде отправена и противъ офанзивата на Австро-Унгария, която, споредъ българскитѣ осведомени кржгове, била се вече започнала на сръбската граница. Не се изисква голѣма наивность да се вѣрва, че въ тоя именно моментъ австро-германскиятъ главенъ щабъ ще може да отдѣли отъ своитѣ войски 500,000 души за противо-сръбската офанзива, защото съ помалко войска не може да се заплашва и Сърбия и България. Ако нѣмцитѣ бѣха считали за полезна една офанзива противъ Сърбия, както пишатъ нѣмскитѣ вестници, тѣ щѣха да я направятъ много по-рано, а не въ края на септемврий, когато пѫтищата ставатъ непроходими, и когато може да се повтори катастрофата при Валево. Ако нѣмцитѣ можеха съ малко войска да победятъ Сърбия, нѣмаше да чакатъ да се възстановятъ нейнитѣ сили и дъ се снабди съ всички нуждни припаси. Да предположимъ за хатъра на аргумента че изтъкваната офанзива е сериозна и дори лесна, какво ще постигнатъ нѣмцитѣ, като продължатъ фронта си съ 200 — 300 километра и като се доближатъ до българската граница? Може ли да се предполага, че българитѣ ще посрещнатъ съ вѣнци нѣмскитѣ солдати и ще ги преведатъ презъ земята си, за да се биятъ съ тѣхъ наедно срещу англичани и французи? Може ли да се допустне подобенъ позоръ у единъ толкова доблестенъ народъ? Или ако се допустне, може ли вече тоя народъ да говори за своето народно единство и за своето държавно сжществуване? Ако пъкъ нѣмцитѣ знаеха, че България ще се защищава противъ чуждото нашествие, тѣ не биха се изложили на нова голѣма опасность, и то безъ никакви стратегически цели. Но ако българската мобилизация има предъ очи да се съпротивлява на нѣмскитѣ войски, нима можеха да я поздравятъ съ възторгъ 10 дни преди прокламирането ѝ берлинскитѣ и цариградски вестници? Петроградската Телеграфна Агенция донася почти всѣки день сведения за станали демонстрации предъ българскитѣ посолства въ Берлинъ и Цариградъ и за радостьта, съ която се гледа въ тия два града на българската мобилизация. Отъ писаното въ вестницитѣ се вижда, че нѣмцитѣ и турцитѣ сж били предуведомени за готвящата се българска акция, а Четворното съглашение е било заблуждавано до последната минута.

Текстътъ на българо-турския договоръ, макаръ и „подписанъ", не е билъ съобщенъ на силитѣ отъ Съглашението. Това е една нова причина за съмнение и недовѣрие. Да се криятъ предварителнитѣ преговори е въ реда на нѣщата, но да се крие съдържанието на единъ подписанъ вече договоръ, дава всѣкога поводъ да се мисли, че въ него има клаузи скрити и може би опасни за интереситѣ на другитѣ държави. Макаръ формално преговоритѣ съ Съглашението да сж се държали тайно, но има неоспорими доказателства, че Централнитѣ сили и Турция сж ги знаяли до най-малкитѣ подробности. Като се има предвидъ, че Турция, е воюваща страна, сключването съ нея таенъ договоръ само по себе си е доказателсто за тайни връзки между България и нѣмско-турската група. Отъ друга страна, Турция по никой начинъ не можеше да прави териториални отстѫпки на България **безвъзмездно** въ

държави. Но Англия
докрай — до смазва-
Русия, защото тя е
начело на войскитѣ
анитѣ ще простнатъ
же войната, както се
чанитѣ ще изиграятъ
ега да свършатъ съ
я. Тогазъ ще освобо-
тавятъ евтини храни
излишъкъ отъ военни
остранства — тѣ ще
. Но за Дарданелитѣ
голѣми усилия и от-
инация ще потърсятъ.
Дарданелитѣ нашето
ще по-долу. Никога
съ него свѣтътъ не

по-лесно да се попра-
обието, па, ако щете
специалисти, имать
ки сж гениални като
военнитѣ работи тъй
тивъ, той знае че не-
с сега е водитель на
ко дѣлиятъ народъ се
ѣни занятието си. Но
таритѣ грѣшки, нему
тдаватъ на неговитѣ

Николай Николаевичъ
ще претълкувало въ
ане, за него имаше
или да отиде главно-
и даже унизително,
ата; той трѣбваше да
неподходяще за него.
князе за Вице-Крале.
ндуващъ кавказкитѣ
Както съмъ доложилъ
е войната съ Турция,
условия да държатъ
ета граница и Цари-
до Ангора, безъ пж-
арѣжешъ главния си
тория, и да се впуст-
тдалечишъ базата съ
напредването на ру-
арменско възстание,
тдаленъ народъ. За
а Кавказкия фронтъ,
къ не бѣше никакъ
не счетохъ за нуждно
грама щѣше да при-
алното съобщение на
жили, Императорътъ
но отъ публикуването
не промѣна, но не се
ищитѣ“ или по-после.
гие, но азъ не съмъ

това време, когато нейнитѣ съюзници се считаха за победители. Ние сме увѣрени, че турцитѣ искрено сж считали погрома на Русия за окончателенъ. Ако Русия е разбита, какъвъ интересъ има Турция да предава на България Одринъ (Кара-агачъ е часть отъ Одринъ), който споредъ самитѣ турци, е вратата на Цариградъ. Или и следъ тържеството на нѣмцитѣ турскитѣ държавници мислятъ да напустнатъ Босфора и Дарданелитѣ? Най-малко, което може да се предполага е, че България се е задължила да пази единъ благосклоненъ неутралитетъ спрямо Турция. Но въ такъвъ случай преговоритѣ съ Съглашението ставатъ безпредметни или дори коварни. Защото е известно на българското правителство, че тѣ почиватъ върху базата да отиде България съ Съглашението противъ Турция. Тукъ е една дилема: или българитѣ ще свържатъ сждбата си съ Турция, за да нападнатъ Сърбия и нейнитѣ съюзници, или съ Съглашението, за да нападнатъ Турция.Има, наистина, трети пѫть — абсолютенъ неутралитетъ, като тоя на Швейцария, Холандия и пр. — но тия държави търсятъ въ него запазване само на сжществуващето, а не удвояване на територии. Наистина, преди две години Румъния сполучи съ въоржженъ неутралитетъ да добие отъ България земи, но не трѣбва да се забравя, че тогазъ войната бѣше само Балканска, и Румъния намираше подкрепа и симпатии отъ всички страни, освенъ България. Такива ли сж сега политическитѣ и военнитѣ условия?

Ако може да се сжди отъ печата за политическитѣ тенденци на едно правителство, то българскитѣ вестници даватъ всѣки день все по-нови доказателства, че българското правителство е отишло много далече въ връзкитѣ си съ Централнитѣ сили. И дипломацията на Четворното съглашение ще се счита единъ день за много наивна, гдето е водѣла преговоритѣ си при такива условия. Военната цензура е преследвала до сега само ония органи, които сж писали съчувствено къмъ Съглашението. Въ официалнитѣ декларации на министритѣ и на тѣхнитѣ видни партизани всѣкога се е прозирало желанието да бждатъ угодни на Турция и нейнитѣ съюзници. Макаръ да се знае, каква голѣма е враждата между българи и гърци, правителствени вестници не се подвоумиха да проповѣдватъ съюзъ съ тая държава, за да смажатъ Сърбия — съюзница на Четворното съглашение. За тѣхъ всички държави сж били добри, които покажатъ неудоволство или минутно раздразнение противъ нѣкоя отъ държавитѣ на Съглашението. Въ това направление тѣ отидоха дотамъ, щото взеха за приятель най-голѣмия си врагъ. Даже бързата мобилизация на Гърция не можа да ги отрезви, тъй като тѣ се надѣваха, че роднинскитѣ връзки съ германския дворъ ще могатъ да надвиятъ надъ гръцкия народъ.

Благодарение на сложилитѣ се обстоятелства и на географическото положение на България, предъ българския народъ се изпрѣчваше една блѣскава перспектива. Той можеше съ много малко жертви да добие своето национално единство и се издигне икономически. Но мобилизацията, както и нападението презъ 1913 г. тури въ рискъ не само идеалитѣ му, но и сжществуването на неговата държава. Нападение на Сърбия дава право на тия, които сж създали България и които сж я крепили до днесъ, да я смѣтнатъ за свой заклетъ врагъ и да не я пожалятъ въ днитѣ на нейното злощастие. И на 1913 г. българскитѣ управници отправиха заплашителни телеграми и заявления къмъ Русия, но отидоха после да се унижаватъ и да се молятъ на румънитѣ, които се показаха умѣрени само за това, защото ги спираха отъ Петроградъ. Но тогазъ тѣ претендираха, че защищаватъ изпълнението на единъ договоръ, който сами унищожиха съ подписитѣ си въ Букурещъ. Тогазъ Сърбия не бѣше съюзница на Англия, Италия, Русия, Франция, Япония и пр. Тогазъ можеше да се тълкува, че такова едно нападение не е било отправено противъ нейната освободителка. Ако тогава България бѣше смазана, сега ще бжде унищожена, и историята ще оправдае бащата, който е забилъ ножа въ гърдитѣ на сина си, за да отблъсне неговитѣ коварни удари. Преди мобилизацията си България имаше предъ себе си Македония, Кавала—Сѣресъ, Добруджа, Еносъ —Мидия, сега има, освенъ сръбската армия, цѣлата гръцка войска, съединения флотъ, експедиционния корпусъ, който първоначално ще бжде отъ 150,000 души (и който ще се увеличава споредъ нуждата), Румъния, която ще играе сжщата роля, както въ 1913 г. Първоначално офанзивата на България ще насърдчи Турция, но, когато тя бжде разбита, Съглашението ще може да си послужи съ нова база противъ Цариградъ. Гърцитѣ още отсега изказватъ

радостьта си, че ще могатъ да отидатъ по сухо за Византия заедно съ съюзницитѣ.

Нѣкои отъ по-либералнитѣ вестници поддържатъ, че трѣбва да се отдѣли българския народъ отъ царя и неговото правителство и да се държатъ отговорни само последнитѣ, като се даде възможность на населението да узнае, какви сж последнитѣ предложения на Съглашението, и какъвъ отговоръ е дало българското правителство. Това е толкова повече нуждно, защото вземенитѣ напоследъкъ притѣснителни мѣрки отъ властитѣ му отнематъ възможностьта да се изкаже. Сжщевременно трѣбва да се вематъ всички предварителни мѣрки, за да не бжде Съглашението изненадано отъ нѣкой ударъ, но по никой начинъ обаче, да не започватъ непріятелски действия. Нека всичката отговорность падне върху царь Фердинанда и неговото правителство. Трѣбва не само историята, но и българскиятъ народъ да узнае, че Съглашението е било въодушевено съ най-добри чувства къмъ България, но че нейнитѣ управници било отъ страсть, било отъ чувство на мъсть сж отхвърлили полезното и сж се хвърлили въ рискованото. Опозицията, която е сега болшинство въ България, доказа че не одобрява авантюристическата политика на правителството. Нека българскиятъ народъ самъ се солидаризира съ царя и неговото правителство, тогазъ ще държимъ и него отговоренъ, но до тогазъ никаква предизвикателна мѣрка противъ населението. Естествено, че България ще бжде изолирана, но това ще е само вследствие на нейното заплашително поведение. Догдето тя извърши окончателно своята мобилизация и концентрация на войскитѣ си, съседитѣ ѝ тоже ще се приготвятъ. А може би до тогазъ ще почне да се разтоваря въ Солунъ и часть отъ експедиционния корпусъ. Ако при все това българитѣ нападнатъ, тѣ вече могатъ да очакватъ само едно: сждбата на Турция.

Тия сж горе-долу, Господине Министръ-Председателю, мислитѣ, които се изказватъ въ руския печатъ отъ деня, когато се чу, че въ България се прави обща мобилизация, за да се нападне Сърбия. Формата при изказването имъ е по-силна, но тоя пжть азъ се отказвамъ да правя цитати, толкова повече, че, въ отговоръ на телеграмата Ви № 1576, азъ продължавамъ ежедневно да Ви давамъ въ единъ много съкратенъ видъ писаното за насъ въ тукашнитѣ вестници. Но, който иска да си състави една ясна и пълна идея за настроението на руското общество, ще трѣбва да чете самитѣ вестници. Неприятно е да гълта човѣкъ горчевини, но пъкъ е опасно да си правимъ илюзии за нѣщата. Азъ зная, че мнозина у насъ, особено тия, които сж близко до правителството, продължаватъ да считатъ Русия за смазана и демонстративно да изказватъ симпатиитѣ си къмъ Германия, но позволете ми още единъ пжть да Ви обадя мнението си, че това е една страшна измама, която ще погуби България. Русия нѣма да прави сепаративенъ миръ, ще продължава войната докрай, и тогазъ тежко и горко на оня народъ, който отвръща за свободата си по такъвъ начинъ. Извинението, че ние сме щѣли да нападнемъ само Сърбия, а не Русия, е несериозно. Сърбия е съюзница на Русия, и нейното отслабване или унищожение пръко засѣга силата на Русия. Това е толкова повече важно, че съюзницитѣ сж заявили формално и безусловно на българското правителство, че, ако българскитѣ войски нападнатъ сърбитѣ, това ще се счита за casus belli. При такива условия моето стоение въ Русия е безполезно. Когато азъ приехъ Петроградския постъ, дълбоко вѣрвахъ, че Вие, въ качеството си на старъ български деецъ, видѣли освобождението на България, участвували въ нейното уголѣмяване и засилване, нѣма по никой начинъ да свържете сждбата ѝ съ тая на Турция. Моето убеждение бѣ толкова по-силно, че си мислѣхъ, какво събитията отъ 1913 г. сж дали всѣкиму единъ горчивъ, но внушителенъ урокъ. При всичкото време на стоението ми тукъ азъ се въодушевлявахъ само отъ една мисъль — да убедя рускитѣ ржководящи кржгове въ справедливостьта на българскитѣ претенции въ тѣхното реализиране. Както помните отъ моитѣ рапорти още при първитѣ си срещи съ г. Сазоновъ, азъ намѣрихъ въ неговото лице не единъ фанатизиранъ противникъ на нашата кауза, а единъ искренъ русинъ, който желае да поправи сторената неправда. Той бѣше готовъ още преди 7 месеца да третира съ насъ върху базата на Българо-сръбския договоръ отъ 1912 г. на Струмската долина, на Петроградския протоколъ и на Лондонския договоръ. Но Вие ми отговорихте тогазъ категорически, че, ако ще ставатъ преговори, тѣ трѣбва да се водятъ въ София. Доколкото ми е известно отъ

руски източникъ, Вие до сега сте чакали само предложение, безъ да дадете най-малъкъ знакъ, че желаете да се разберете съ Четворното съглашение. До деня на мобилизацията азъ все поддържахъ, че нѣмате ангажементи съ нѣмцитѣ и турцитѣ. Оттогазъ почнахъ да се съмнявамъ. А ако мобилизацията се изроди въ война срещу Съглашението, тогазъ ще видя ясно, колко дълбоко съмъ билъ маменъ въ своитѣ надежди. Въ всѣки случай, азъ по никой начинъ не желая, както съмъ казалъ и на Негово Величество, да скѫсамъ дипломатическитѣ връзки на България съ нейната Освободителка. Нека направи това другъ, който не е билъ очевидецъ на българското освобождение и на жертвитѣ, дадени за него. Знамъ, че въ България сега се подиграватъ съ моралнитѣ задължения и съ юридическитѣ норми Но азъ съмъ отъ ония **наивни** българи, които мислятъ, че щомъ единъ малъкъ народъ почне да се отказва отъ принципитѣ на морала, той вече загубва правото да говори за самостоятеленъ животъ. Ние сега се показваме надменни, но азъ видѣхъ България преди две години въ краката на победителя изолирана, унижена, просяща миръ отъ румънския краль, следъ като бѣше отхвърлила презрително предупреждението на Великитѣ държави, покровителки и застѫпници на нейнитѣ интереси; видѣхъ я въ прахьта и я оплакахъ, като оплакахъ заедно съ нея и моята скѫпа загуба. Ако тя се хвърли още единъ пѫть въ подобна авантюра, увѣрявамъ Ви, Господине Министъръ-Председателю, че тя ще бѫде загубена: защото, ако победи Четворното съглашение, тя ще бѫде наказана за своето вѣроломство, ако победятъ Централнитѣ сили, тя ще бѫде завладѣна, за да се отвори пѫть на нѣмцитѣ къмъ Мала-Азия и Египетъ.

Изпълнихъ единъ дългъ. Сега остава на Васъ да направите онова, което считате най-износно за българскитѣ интереси. Едно нѣщо, което нѣма да ми оспорите, то е: както до сега, тъй и въ тоя си рапортъ азъ изказвамъ само своитѣ дълбоки и искрени убеждения.

Приемете, Господине Министъръ-Председателю, увѣренията въ отличнитѣ ми къмъ Васъ почитания.

Маджаровъ.

Резолюция: Le chant du cygne!

Фердинандъ.

На тоя рапортъ царь Фердинандъ е поставилъ, както е видно, резолюцията: Le chant du cygne, което значи, че последната пѣсень на Петроградския пълномощенъ министъръ е вече изпѣта; неговата дипломатическа и политическа кариера е вече свършена! Тогазъ царь Фердинадъ бѣше правъ. Азъ самъ мислѣхъ, когато пишехъ тия телеграми и рапорти, че, ако Германия победи, за мене се свършва не само моята политическа, но и обществена дейность. Не може единъ държавникъ, който е билъ толкова непредвидливъ, да продължава съ успѣхъ да рѫководи сѫдбинитѣ на своето отечество. Може би, презъ есеньта на 1918 година и царь Фердинандъ да прилагаше върху себе си сѫщия принципъ, когато напустна България. Той не чака да го наказватъ другитѣ за неговата кѫсогледа и фатална политика.

За менъ въ онова време най-тежкото бѣше неискрената политика, която се водѣше въ България, и съ която мислѣха нашитѣ управници да мамятъ Съглашенскитѣ сили. На 23 септемврий 1915 г. Министъръ Радославовъ ми телеграфира съ № 1668:

На № 894. — България нѣма намѣрение, нито желание да скѫсва сношенията си съ Русия. Ако, въпрѣки това, руското правителство Ви даде паспортитѣ, въ такъвъ случай ще предадете легацията на Шведския Ви колега, който приема да се натовари съ протекцията на българскитѣ интереси, и ще изкажете на императорското правителство съжаленията си за начина, по който Представительтъ на България е принуденъ да напустне братска Русия.

Радославовъ.

На другия день отидохъ при Сазонова, за да му съобщя съжаленията на министъръ Радославовъ. Той трепна и се засмѣ съ злъченъ смѣхъ — „Та тия хора искатъ да се подиграватъ съ насъ докрай!... Жално е за България! Тя не заслужаваше тая сждба, но жребието е хвърлено. Вие сте свидетель, че азъ направихъ всичко, за да я спася отъ погибель, но тя сама иска да се погуби.“ Като каза тия думи, наведе си главата и помълча — нѣщо, което не бѣше свойствено на неговия сангвиниченъ темпераментъ. Азъ се опитахъ още единъ пжтъ да защитя българския народъ, който ставаше жертва на едно заблуждение. Той нѣма напълно ясно понятие, кжде го води неговото правителство. Следъ това стана дума и за моитѣ паспорти. Той ми каза, че, понеже българското правителство ми запрещава да ги искамъ, той ще заповѣда да ми ги дадатъ; попитахъ го, кога ще мога да ги получа, тъй като Съглашенскитѣ представители сж напустнали вече София и моето официално стоене тукъ е неприятно и непонятно. Той ми каза, че ще ми ги изпрати съ нѣкой чиновникъ въ легацията. Телеграмата на министъръ Радославовъ бѣ отговоръ на моята отъ 20 септември, подъ № 894, на която съдържанието бѣ следното:

Преди малко вестницитѣ публикуваха ултиматума на руското правителство, въ който се казваше, че ако България не отстрани нѣмскитѣ офицери вжтре въ 24 часа, Савински и персоналътъ на легацията напускатъ България. Явете, кому да предамъ легацията, коя държава е натоварена съ защита интереситѣ на България.

Маджаровъ.

Българското правителство твърдѣше, че въ цѣла България имало само двама нѣмски офицери. Това възмущаваше всички съглашенски правителства, които получаваха отъ своитѣ представители съвсемъ противоположни сведения.

Завърнахъ се въ легацията съ двойно чувство: отъ една страна, усѣщахъ нѣкакво си облекчение, че се свръшватъ вече връзкитѣ ми съ българското правителство, и че ще престанатъ вече хората да мислятъ, че азъ нося нѣкаква морална отговорность за неговото неморално поведение; отъ друга страна, ме обземаше ужасъ за сждбата на моето отечество, което предъ моитѣ очи загиваше. Азъ съжалявахъ, гдето съмъ тъй дълбоко убеденъ въ тържеството на Съглашението, та не ми остава никаква възможность да мисля, че ние още имаме поне материални печалби отъ тая Всесвѣтска война. Пратихъ секретаря на легацията при Шведския пълномощенъ министъръ да го пита, какви наставления има отъ своето правителство за поемане защитата на интереситѣ на българскитѣ поданици. Отговорилъ му, че той не знае нищо за това, и ще побърза да телеграфира въ Стокхолмъ. Мина се единъ день, и азъ запитахъ по телефона въ шведската легация, дали сж получили нѣкое известие отъ своето правителство, но ми се отговори отрицателно. А време за губене нѣмаше. Азъ трѣбваше вече да напускамъ Петроградъ. Тогазъ се отправихъ лично въ Шведската легация и помолихъ шведския министъръ, макаръ да нѣма заповѣдь отъ своето правителство, да се натовари съ тая тежесть. Той се съгласи, и още сжщия день си размѣнихме нужднитѣ за случая книжа.

На 25 септемврий се яви при менъ петроградскиятъ сътрудникъ на *„Руское слово“* Богатски и ме помоли да му дамъ едно интервю. Колкото да бѣше неудобно въ такова време да се даватъ интервюта, азъ се съгласихъ на неговото искане съ единствена цель да дамъ на руския народъ възможность да види, че не всички българи сѫ съгласни да влѣзе България въ война противъ Съглашението — на страната на нѣмцитѣ и турцитѣ. Помолихъ го, обаче, да не го обнародва преди моето тръгване отъ Петроградъ, и той удържа думата си. Когато бѣхъ вече въ Киевъ на 28 септемврий, вестницитѣ обнародваха следнята телеграма на Петроградското телеграфно агенство, което се намираше подъ ведението на външното министерство:

Петроградъ, 28 септемврий 1915 година.

Единъ отъ редакторитѣ на „Руское Слово“ е ималъ разговоръ съ българския пълномощенъ министъръ М. Маджаровъ, който тръгва за България. М. Маджаровъ е заявилъ, че намира своята мисия въ Русия за несполучила и че е билъ измаменъ по единъ недостоенъ начинъ. Българското правителство не спазило ни едно отъ условията, които г. Маджаровъ му положилъ, когато е приелъ поста си въ Петроградъ. Вѣренъ приятель и партизанинъ на Русия, г. Маджаровъ никога не е престаналъ да осѫжда обрата, който е взела напоследъкъ българската политика. Следователно, скѫсванията на сношенията е станало помимо него. При напущането на Русия г. Маджаровъ изказалъ най-голѣмата си признателность къмъ г-на Сазонова, на неговитѣ помощници и на руския печатъ, който, предупреждавайки България да не следва една съсипателна политика, изпълни най-добре своята морална длъжность къмъ страната, освободена отъ Русия. Поведението на Сазонова спрямо България образува най-добрата страница на българската история. Щомъ пристигне въ България, г. Маджаровъ ще каже цѣлата истина, защото само истината може да избави България. „Моята политика презъ цѣлия животъ, заяви той, бѣ основана върху принципа, че България, никога не ще отиде противъ Тройното съглашение; би било единъ смъртенъ грѣхъ да се прогласи България противъ Русия, която я освободи и създаде, срещу Англия, която ѝ спомогна за присъединението на Южна България, срещу Франция, която е толкова много съдействувала за нейната независимость и напредъкъ. Азъ призовавамъ софийскитѣ държавници да ми посочатъ поне едно дѣло, което да показва, че Германия, Австро-Унгария и Турция сѫ направили нѣкога на България най-малкото добро. Турско-българскиятъ съюзъ е единъ неизличимъ срамъ за моето отечество. Разбирамъ твърде добре, че тия три сили сѫ поискали да си послужатъ съ България като инструментъ, но това, което не мога да разбера, то е, какъ България се е съгласила да играе тая роль. Адмираторъ на руския народъ, азъ се запознахъ съ Русия чрезъ нейната литература, преди да дойда тукъ. Сега виждамъ съ очитѣ си, че цѣла Русия е единодушна, както бѣше на 1812 год., за да се бори срещу неприятеля, и съмъ дълбоко убеденъ, че ще спечели победата. Виждамъ, че бъдещето на България е пълно съ мѫчителна неизвестность, защото има действия, които не могатъ да се извършатъ, безъ да предизвикатъ неодобрението на цѣлъ свѣтъ. Иска ми се да вървамъ, че Русия, която е създала България, нѣма да изостави завсѣкога, българскиятъ народъ и не ще припише нему престѫпленията на ония, които, като го отклониха отъ историческия му пѫть, извършиха най-голѣмия грѣхъ и разбиха най-добритѣ надежди на народа.“

Преди да напустна Петроградъ, трѣбваше да се видя съ министъръ Сазоновъ и да взема сбогомъ отъ неговитѣ помощници. Нашата последна среща, мога да кажа, бѣше трогателна. Ние тогазъ не можехме да предполагаме, че Русия ще изпадне въ днешното положение, но и двамата знаехме, че България зле ще пострада. При раздѣлата си азъ помолихъ чрезъ Сазонова руския

царь и руското правителство да не смѣсватъ българския народъ съ неговитѣ управници и получихъ тържествено обещание, запечатано съ капки сълзи отъ очитѣ на двама ни. Азъ поддържахъ, че българскиятъ народъ не е виновенъ за политиката на българското правителство. И наистина, ако царь Фердинандъ бѣше послушалъ съветитѣ не на германскитѣ агенти, а на здравия разумъ, и бѣше повелъ българскитѣ войски къмъ Цариградъ, както диктуваха тогазъ българскитѣ интереси, не щѣха ли българскитѣ войски да отидатъ съ по-голѣмъ ентусиазъмъ, отколкото при преминаването на сръбскитѣ граници? Министъръ Сазоновъ разбираше тая психология на единъ недостатъчно развитъ народъ, държанъ подъ военно положение и лъганъ по единъ най-недобросъвѣстенъ начинъ, но бѣше му тежко да се отдалечи отъ теорията, че всѣки народъ заслужава правителството, което има. Моето дълбоко убеждение е, че ако Русия не бѣ изпаднала подъ болшевишкия режимъ и участвуваше въ мирната конференция на равно съ своитѣ съюзници, нашето отечество не би изпаднало въ сегашното положение. България щѣше да бѫде наказана, защото не можеше другояче при нейното поведение, но това наказание щѣше да бѫде все по-леко отъ настоящето. И то не само отъ съжаление къмъ насъ българитѣ, а отъ добре разбранитѣ руски интереси. Раздѣлихме се съ Сазоновъ, както се раздѣлятъ двама близки приятели и роднини отъ погребението на единъ скѫпъ покойникъ.

Преди да тръгна, оставихъ карти за сбогомъ на посланицитѣ на Съглашенскитѣ сили. Не желаехъ да ги срещна лично, защото нѣмаше вече, какво да приказвамъ съ тѣхъ. Но италианскиятъ посланикъ графъ Карлоти се отзова самъ въ легацията, за да ми засвидетелствува още единъ пѫть своето приятелство и да ми каже, че то си остава и за бѫдеще, макаръ нашитѣ държави да влизатъ въ война. Благодарихъ му, като му обяснихъ причинитѣ, по които не съмъ се решилъ да се видя на тръгване съ него и съ неговитѣ колеги отъ Съглашението.

На 27 септемврий вечерьта тръгнахъ отъ легацията за Николаевската станция, гдето намѣрихъ два вагона прикачени на трена за Москва и по-нататъкъ. Тѣ се туриха на мое разположение, като се оставяше не менъ да избера пѫтя за отиването ми въ България. На станцията чакаха двама висши чиновници отъ министерството на външнитѣ работи, които бѣха изпратени отъ Сазонова да ми пожелаятъ добъръ пѫть. Тамъ бѣха се натрупали и представители отъ всички почти главни вестници на Петроградъ, които искаха да узнаятъ отъ мене нѣщо. Отговорихъ имъ накѫсо на питанията, безъ да имъ дамъ какво и да било интервю. При пѫтуването изъ Русия имахъ свободата да се отбивамъ, на която станция пожелая, но азъ намирахъ за неудобно да се излагамъ съ дълги престои по станциитѣ. Па не знаехъ, дали войната между Русия и България не е вече започната, дали нѣмскитѣ подводници въ Варненското пристанище не сѫ потопили нѣкой руски параходъ. Разбира се, че представителтъ на една воюваща държава не трѣбва да се излага предъ невежествената тълпа. Сутриньта на 28 септемврий тренътъ спрѣ на Московската станция, но азъ не

счетохъ за нуждно да напущамъ вагона си. На другия день сутриньта пристигнахъ въ Киевъ и цѣлия день прекарахъ въ града, гдето имаше да видя единъ мой роднина, който лежеше раненъ въ една тамошна болница. И другъ пѫть съмъ билъ въ Киевъ (при празднуването на 900-годишнината отъ покръстването на руситѣ), но сега тоя градъ ми се стори подъ есеннитѣ лѫчи на галеното слънце още по-хубавъ и по-приятенъ. Той ми напомни за нашата земя, и азъ не можехъ да се нарадвамъ на неговитѣ хълмове, на неговитѣ чисти улици, на неговитѣ великолепни светини, на неговия чуденъ Днепъръ. Вечерьта отиваше тренъ за Кишиневъ, и моитѣ два вагона бѣха прикачени на него. Следъ полунощь тренътъ пристигна на гарата въ Кишиневъ, но чиновникътъ, безъ да ме предупреди, заповѣдалъ да откачатъ вагонитѣ, и азъ трѣбваше да прекарамъ единъ цѣлъ день въ тоя малъкъ градъ. На другия день по пладне стигнахме Унгени, границата на Русия съ Румъния. И тамъ се забавихме нѣколко часа, догдето да тръгне румънскиятъ тренъ за Букурещъ. Азъ счетохъ за нуждно, преди да тръгне тренътъ да изпратя на Сазоновъ следната телеграма:

Съ невыразимой болью въ сердцѣ въ дни всеславянскаго горя, покидая предѣли великой и святой земли русской, священѣйшимъ долгомъ считаю просить Ваше Вьісокопревосходительство не отказывать быть толкователемъ передъ Его Императорскимъ Величествомъ, вѣковѣчнимъ покровителемъ славянъ, моихъ чувствъ искренней и неизмѣнной признательности, а также прошу Васъ принять увѣреніе въ моей горячей благодарности за то истинно братское содѣйствіе, которое оказьівали Вьі мнѣ для облекченія моей крайне тяжелой и отвѣтственной передъ славянской исторіи обязанности въ теченіе моего пребьіванія въ Петроградѣ.

Поклонъ святой Руси!

Болгарскій посланникъ: М. Маджаровъ.

Оттукъ на тъй започнаха несгоди по желѣзницата. Румънскитѣ власти не правѣха никакви улеснения, а азъ пѫтувахъ съ цѣло семейство. Вечерьта се спре тренътъ на Яшката гара, гдето вечеряхме, а на сутриньта пристигнахме въ Букурещъ. Тренъ за Гюргево имаше чакъ следъ пладне, и трѣбваше да прекарамъ близо единъ день въ Букурещъ. Впечатлението, което ми направи тоя градъ, не бѣ хубаво. Тукъ се борѣха две силни пропаганди: на Централнитѣ държави и на Съглашението. Посетихъ българската легация, кѫдето намѣрихъ единъ студенъ приемъ по причина на моитѣ съглашенофилски чувства. Разбрахъ, че депешата на Петроградската телеграфна агенция е била обнародвана въ всички мѣстни вестници, и моето интервю въ *„Русское слово“* се е посрещнало неприятелски въ германофилскитѣ кръгове. Единъ българинъ отъ търговската класа ме предуведоми на ухото да не нося своитѣ книжа въ България, защото мога да бѫда претърсенъ и изложенъ на голѣми неприятности. По тая причина азъ трѣбваше да разтварямъ куфаритѣ на гарата и да вадя отъ тѣхъ всички копия на писма и телеграми, размѣнени съ българското правителство, и да ги предамъ за пазене въ Букурещъ.

Въ Русе не знаеха още за моето интервю, та затова ме посрещнаха добре мѣстнитѣ административни и полицейски власти.

Никакво митническо и полицейско претърсване не ми се направи. Нощьта прекарахъ въ Русе и сутриньта тръгнахъ за София. По пѫтя за Бѣла се яви при менъ кондуктора на трена и ми подаде в. „*Утро,*“ въ който се казваше, че понеже българскиятъ пълномощенъ министъръ М. Маджаровъ съ едно интервю въ „*Русское слово*“ е нанесълъ оскърбление на България, по решение на Министерския съветъ той билъ предаденъ на углавенъ сѫдъ. Това ме доста смути. Възможно бѣше да ме арестуватъ още по пѫтя, което щѣше да бѫде твърде неприятно. Но то не стана, макаръ по лицата на чиновницитѣ да забелязвахъ една неприязненость, което показваше, че тѣ знаятъ вече за моето предаване на сѫдъ, и повечето отъ тѣхъ странѣха отъ менъ, да не би да се компрометиратъ. Не бѣха, обаче, всички чиновници такива. На Горно-Орѣховската станция ме посрещнаха чиновници, които не само ми услужваха демонстративно, но даже ме похвалиха, че съмъималъ дързостьта да кажа една голѣма истина, разбира се, съ рискъ на живота си. Но колкото по̀ се приближавахъ до София, толкова по-силно чувствувахъ правителствената атмосфера. Когато влѣзохъ презъ нощьта въ София, почувствувахъ едно отвращение. Настанихъ се на квартира у единъ отъ моитѣ роднини и чакахъ, кога ще бѫда повиканъ отъ военния следователь да ме разпитва за моето *страшно предателство.* Първия день не излѣзохъ отъ кѫщи по причина на умора; на втория трѣбваше да върна шифъра, който носѣхъ отъ Петроградъ. Не се опитахъ да виждамъ министъръ Радославовъ, но отидохъ при Главния секретарь Рачо Косевъ. Той самъ ми отвори дума за интервюто въ в. „Русское Слово.“ Отговорихъ му, че съмъ готовъ да нося последствията; но тѣ трѣбва да знаятъ, че даже когато сѫ убедени 99%, че Германия ще победи, и когато иматъ 1% съмнение, че може и Съглашението да победи, пакъ имъ е потрѣбенъ единъ българинъ, който да бѫде приятель на Съглашението. Това го изискватъ високитѣ интереси на България. Рачо Косевъ, като че се поколеба и стѣснително ми отговори: „Но Вие сте се изразили много рѣзко и сте изложили предъ чуждия свѣтъ политиката на правителството, което сега има нужда отъ престижъ и подкрепа.“ Азъ му възразихъ, че не зная, какви сѫ неговитѣ за интервюто сведения, но, ако ми даде вестникъ „Русское Слово,“ ще мога да му кажа, дали е предадено вѣрно, или не. Рачо Косевъ не бѣше получилъ още „Русское Слово,“ но ми отговори, че получили отъ Букурещъ копие отъ телеграмата на Петроградската телеграфна агенция. Съ това се свърши разговорътъ ни. Менъ не се искаше да го продължавамъ, а виждахъ, че и нему бѣ стѣснително да води дълъгъ разговоръ съ единъ такъвъ *непоправимъ* съглашенофилъ. За менъ бѣше важно да му предамъ шифъра и да го напустна. Това стана.

Презъ цѣлото време на войната моятъ углавенъ процесъ остана въ канцеларията на военния прокуроръ. На какво се дължеше това, не зная точно, но струва ми се, че нито царь Фердинандъ, нито д-ръ Радославовъ имаха интересъ да се сѫди предъ углавенъ сѫдъ единъ тѣхенъ до вчера представитель въ Петроградъ, и то, защото е казалъ една историческа истина. Възможно е да сѫ има-

ли предъ видъ и ония съображения, които азъ изложихъ на Главния секретарь — за една случайна победа на Съглашението. Имаше и други случаи, когато царь Фердинандъ не искаше да се излага докрай. Презъ време на войната д-ръ Радославовъ бѣ решилъ да обърне тукашната руска легация въ болница, но царь Фердинандъ се възпротиви, и България избѣгна единъ новъ дипломатически скандалъ при многото други, за които плати скжпо и прескжпо. Имамъ и друго едно предположение за недаване ходъ на моето углавно дѣло. Азъ бѣхъ казалъ на царь Фердинандъ въ моитѣ рапорти и телеграми по-тежки работи, отколкото бѣ казано въ интервюто. Единъ процесъ щѣше само да повдигне нови въпроси и новъ шумъ. Менъ щѣха да сждятъ не за нѣкое престжпление, не за нѣкоя користь, не за нѣкоя дипломатическа грѣшка, не за нѣкоя даже непредвидливость, а за изказване на едно убеждение, насадено у менъ още при освобождението на България, когато видѣхъ, какви човѣшки и парични жертви даде рускиятъ народъ за създаването на България, и съ какво усърдие работиха рускитѣ дейци, оставени у насъ, да уредятъ една армия и една администрация.

СЪДЪРЖАНИЕ

Стр.

Въведение 3

Часть I.

Какъ станахъ дипломатъ . . . 9
Отиването ми въ Лондонъ . . . 12
Първитѣ ми впечатления . . . 17
Първитѣ ми запознавания . . . 24
Английскиятъ дворъ и вѣковнитѣ традиции въ него 29
Предвестници на Балканския съюзъ 34
Итало-турската война и отношенията на България къмъ Турция . 40
Тайнитѣ договори за Балканския съюзъ се разкриватъ . . . 44
Събитията въ Щипъ и Кочани . . 48
Последнитѣ усилия за запазване мира 55
Балканската война започва . . 65
Една нощна среща съ Лойдъ Джорджъ 70
Новата английска политика и въпросътъ за Цариградъ . . . 77
Върхътъ на славата ни 83
Албанскиятъ въпросъ на сцената . 86
Зловещи признаци за бѫдещитѣ отношения на балканскитѣ съюзници 91
Преговори за миръ 94
Румъния иска компенсация отъ България—тѫжни предзнаменования за съюзническитѣ отношения. 103
Солунъ и Родосто 114
Бѫдещето на Одринъ 119
Моитѣ настоявания за по-скорошно сключване на мира съ Турция 122
Превземането на Одринъ . . . 128
Нови настоявания за миръ и германската политика на Изтокъ 138
Подписване на Лондонския договоръ 141

Стр.

Завръщането ми въ София . . . 145
Погромътъ на България . . . 153

Часть II.

Повторното ми заминаване за Лондонъ 161
Усилията ми да спасимъ нѣщо . 168
Моитѣ отношения съ представителитѣ на балканскитѣ държави . 175
Албанскиятъ въпросъ пакъ на сцената 179
Англиканската черква 187
Приготовления за голѣмата война 191
Английскиятъ парламентъ . . . 196
Започването на голѣмата война . 199
Отъ Лондонъ до Петроградъ . . 203
Въ руската столица 209
Опити за споразумение между България и Русия 221
Намѣсата на Турция въ войната . 227
При императоръ Николая . . . 234
Българското правителство всѣки день нарушаваше неутралитета 241
България неизбѣжна за превземането на Цариградъ 251
Отношенията между Русия и България се влошаватъ 257
Италия и Румъния отиватъ къмъ Съглашението 267
Единъ руски десантъ въ Варна или Бургасъ 274
Влизането на Италия въ войната 309
Нови неприятности между мене и министъръ Радославовъ . . . 311
Съглашението прави вече конкретни предложения на България . 321
Нашата пропаганда въ Русия . . 327
Последното предупреждение и последната пѣсень 331

Печатница Христо Г. Дановъ — Пловдивъ, № 40/1932. г.